

Cilt - Vol. 14 / Sayı - Issue 28

E-ISSN: 2587-0106

TRDİZİN

DİCLE ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

DICLE UNIVERSITY

JOURNAL OF
ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE
SCIENCES

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ
INTERNATIONAL PEER-REVIEWED JOURNAL
web: <https://dergipark.org.tr/duiibfd>

DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

DİCLE UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

E-ISSN 2587-0106 / ISSN 1309-4602

CİLT / VOL 14 - SAYI / ISSUE 28 (GÜZ / KASIM – AUTUMN / NOVEMBER)
2024

Dergimiz, 2011 yılında yayın hayatına başlayan ve elektronik ortamda yayınlanmakta olan uluslararası hakemli bir dergidir. Mayıs (Bahar) ve Kasım (Güz) aylarında olmak üzere yılda 2 kere yayınlanmaktadır. Gerektiğinde Yayın Kurulu Kararı ile ek ve özel sayılar yayınlanabilir.

Dergimiz **SIS, ISIFI, ROOT INDEXING, BASE, I2OR, DRJI, INFOBASEIndex, ESJI Index, OpenAIRE, ASOS, SOBIAD ve TR Dizin** atıf indekslerinde taranmaktadır.

Our journal is an international peer-reviewed e-journal which is being published since 2011. It is published 2 times a year in Spring / May and Fall / November. Additional and special issues may be published with the decision of the Editorial Board when deemed necessary.

It is indexed in **SIS, ISIFI, ROOT INDEXING, BASE, I2OR, DRJI, INFOBASEIndex, ESJI Index, OpenAIRE, ASOS, SOBIAD and TR Dizin** Citation indexes and also listed in **JournalPark Academic**.

<http://dergipark.gov.tr/duibfd>

Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (Cilt 14, Sayı 28, Kasım 2024)
Yayın Kurulu, Bilim Kurulu ve Bu Sayının Hakemleri

Dicle University, Journal of Economics and Administrative Sciences (Vol 14, Issue 28, November 2024)
Editorial Board, Advisory Board and The Refrees of This Issue

DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

DİCLE UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

E-ISSN 2587-0106 ISSN 1309-4602

Cilt / Volume: 14 - Sayı / Issue: 28

Dönem: Güz (Autumn) - Period: Kasım November)

2024

Uluslararası Hakemli Dergi - International Refereed Journal

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD		
Unvanı, Adı Soyadı Title, First Name, Surname	Görevi / Task	Üniversite / University
Prof. Dr. Seyfettin ASLAN	Sahibi Owner	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Prof. Dr. Seyfettin ASLAN	Baş Editör Chief Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Ömer TAYLAN	Editör Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Fethiye Müge SAKAR	Editör Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Lütfü SİZER	Editör Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Özgür ALTINDAĞ	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Osman GEYİK	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Halil İbrahim ŞENGÜN	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Yunus YILMAZ	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Ömer TAYLAN	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Ferhat KAYA	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Müslüm KAYACI	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Lütfü SİZER	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Barış ÜLKER	Alan Editörü Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences

BİLİM VE DANIŞMA KURULU / SCIENCE AND ADVISORY BOARD	
Prof. Dr. Abdullah ÇELİK	Harran Üniversitesi, Türkiye / Harran University, Turkey
Prof. Dr. Abdullah YILMAZ	Anadolu Üniversitesi, Türkiye / Anadolu University, Turkey
Prof. Dr. Abdülkadir BİLEN	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ	İnönü Üniversitesi, Türkiye / İnönü University, Turkey
Prof. Dr. Arpad HORNYAK	University of Pecs, Hungary
Prof. Dr. Bahar BURTAN DOĞAN	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Bayram COŞKUN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye / Muğla Sıtkı Koçman University, Turkey
Prof. Dr. Bekir Berat ÖZİPEK	İstanbul Medipol Üniversitesi, Türkiye / İstanbul Medipol University, Turkey
Prof. Dr. Esra SİVEREKLİ	Harran Üniversitesi, Türkiye / Harran University, Turkey
Prof. Dr. Fazıl Hüsnü ERDEM	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Fehim BAKIRCI	Atatürk Üniversitesi, Türkiye / Atatürk University, Turkey
Prof. Dr. Francesco PASTORE	University of Campania, Italy
Prof. Dr. Gökhan TUNCEL	İnönü Üniversitesi, Türkiye / İnönü University, Turkey
Prof. Dr. M. Halis ÖZER	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Hamza ATEŞ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye / İstanbul Medeniyet University, Turkey
Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI	Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Türkiye / Middle East Technical University, Turkey
Prof. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ	Şırnak Üniversitesi, Türkiye / Şırnak University, Turkey
Prof. Dr. Khaled TADMORİ	Lebanese University, Lebanon
Prof. Dr. Khaliq AHMAD	International Islamic University of Malaysia, Malaysia
Prof. Dr. Mahmut TEKÇE	Marmara Üniversitesi, Türkiye / Marmara University, Turkey
Prof. Dr. Mehmet KAYA	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Mehmet ŞİŞMAN	Marmara Üniversitesi, Türkiye / Marmara University, Turkey
Prof. Dr. Murat DEMİR	Harran Üniversitesi, Türkiye / Harran University, Turkey
Prof. Dr. Murat PIÇAK	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Mustafa ERDOĞDU	Marmara Üniversitesi, Türkiye / Marmara University, Turkey
Prof. Dr. Mustafa ORÇAN	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye / Ankara Yıldırım Beyazıt University, Turkey
Prof. Dr. Muzaffer KOÇ	Marmara Üniversitesi, Türkiye / Marmara University, Turkey
Prof. Dr. Nafiz TOK	Aksaray Üniversitesi, Türkiye / Aksaray University, Turkey
Prof. Dr. Pelin KARATAY GÖGÜL	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Reis MULITA	Universiteti Marin Barleti, Albania
Prof. Dr. Seyfettin ASLAN	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Şükrü KARATEPE	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Başdanışmanı / Republic of Turkey Presidential Adviser
Prof. Dr. Tevfik ERDEM	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye / Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey
Prof. Dr. Yakup BULUT	Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye / Mustafa Kemal University, Turkey
Prof. Dr. Yılmaz BİNGÖL	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye / Ankara Yıldırım Beyazıt University, Turkey
Prof. Dr. Yılmaz DEMİRHAN	Batman Üniversitesi, Türkiye / Batman University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Aliye Fatma MATARACI	International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Demet YAMAN SONGUR	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Halil İbrahim ŞENGÜN	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Liliana BOŞCAN	Bucharest University, Romania
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Mahmut Hakkı AKIN	Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye / Necmettin Erbakan University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Mehmet SONGUR	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Memet MEMETİ	South East European University, Macedonia
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye / Ankara Yıldırım Beyazıt University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Müge SAKAR	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Nazım	Sinop Üniversitesi, Türkiye / Sinop University, Turkey

Dicle University, Journal of Economics and Administrative Sciences (Vol 14, Issue 28, November 2024)
Editorial Board, Advisory Board and The Refrees of This Issue

KARTAL	
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Osman GEYİK	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Özgür ALTINDAĞ	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Qurbanov NUSRET	Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Yunus YILMAZ	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assist. Prof. / Dr. Öğr. Üyesi Dukagjin LEKA	Kadir Zeka University, Gjilan Kosovo

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE	
Prof. Dr. Bekir ELMAS	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Berrin ONARAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ceyhun HAYDAROĞLU	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Prof. Dr. Eda Yaşa ÖZELTÜRKAY	Çağ Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih KARCIOĞLU	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Nezir AKYEŞİLMEN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Kar	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet ŞİT	Malatya Turgut Özal Üniversitesi
Doç. Dr. Bilal AKKAYNAK	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. Bilal SOLAK	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Cuma SUNGUR	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. Dilek Akbaş AKDOĞAN	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Emrah AYDEMİR	Milli Savunma Üniversitesi
Doç. Dr. Ersin KANAT	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Doç. Dr. Hazal Koray ALAY	Batman Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut BAKIR	Samsun Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ŞİT	Harran Üniversitesi
Doç. Dr. Mübeyyen Tepe KÜÇÜKOĞLU	Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Müslüm POLAT	Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Nalan IŞIK	Gaziantep Üniversitesi
Doç. Dr. Nazlı Nalcı ARIBAŞ	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Nuran Öztürk BAŞPINAR	Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. Nuri HACIEVLIYAGIL	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Serhun AL	İzmir Ekonomi Üniversitesi
Doç. Dr. Tuncer GÖVDELI	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Veysel ERAT	Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür KOÇBULUT	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür Bayram SOYLU	Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem Öztürk ÇETENAK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim Halil YAŞAR	Harran Üniversitesi
Doç. Dr. İlyas GOLCUKLU	Altınbaş Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Barış AYDIN	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ALKIŞ	Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Caner ÇAKI	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ferhat ALKAN	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih AKSOY	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut CADUK	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mitat ÇEKİCİ	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aslı Aydın GÖK	Kadir Has Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cuma ÇAKMAK	Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatma KESİK	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Selin SAK	Giresun Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan ÇİN	Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Haşim ÇAPAR	Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ÇELİK	Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kürşat GÜÇ	Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
Dr. Öğr. Mehmet Sadık AYDIN	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat ERGÜL	Karabük Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nurettin ÖZDEMİR	Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Orhon Can DAĞTEKİN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serdar YARLIKAŞ	Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Taner ABIŞ	Altınbaş Üniversitesi

Dicle University, Journal of Economics and Administrative Sciences (Vol 14, Issue 28, November 2024)
Editorial Board, Advisory Board and The Refrees of This Issue

Dr. Öğr. Üyesi Yavuz TÜRKAN	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Sevgi BALIK	Şırnak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özge ERSEZER	Van Yüzüncüyıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Üzeyir YILDIZ	Yalova Üniversitesi
Dr. Fatih AKSOY	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Ahmet Vedat KOÇAL	Dicle Üniversitesi
Dr. Benan GÖK	Bir Kuruma Bağlı Değil
Dr. Merve Güngör PARLAKYIĞIT	Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi
Dr. Muhterem UYSAL	Bingöl Üniversitesi
Dr. İsmail BIÇER	Pamukkale Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

İç Kapak /Inner Cover	i
Künye / Tag	ii
İçindekiler / Contents	viii
Editörden	xvi

MAKALELER / ARTICLES

1- Araştırma Makalesi / Research Article

SAĞLIK ÇALIŞANLARINDA MANTAR YÖNETİM ALGISI: SİSTEMATİK BİR LİTERATÜR TARAMASI

PERCEPTION OF MUSHROOM MANAGEMENT IN HEALTH WORKERS: A SYSTEMATIC LITERATURE REVIEW

Sait SÖYLER

ss. / pp. 573-587

2- Araştırma Makalesi / Research Article

MEVLÂNÂ'NIN MEKTUBÂT ADLI ESERİNDE DEVLET BÜYÜKLERİNE NASİHATLER

ADVICE TO STATE EDITORS IN MEVLANA'S WORK CALLED LETTERS

Sinan CEREYAN

ss. / pp. 588-599

3- Derleme Makalesi / Review Article

NEUROMARKETING: NAVIGATING NEW PERSPECTIVES IN NEUROSCIENCE AND MARKETING SYNTHESIS

NÖROPAZARLAMA: SİNİRBİLİM VE PAZARLAMA SENTEZİNDE YENİ PERSPEKTİFLER

Şahap AKAN & Özlem ATALIK

ss. / pp. 600-626

4- Araştırma Makalesi / Research Article

EKONOMİK KARMAŞIKLIK VE ÇEVRE: AB ÜLKELERİ ÖRNEĞİ
ECONOMIC COMPLEXITY AND ENVIRONMENT: THE CASE OF EU
COUNTRIES

Selin ZENGİN TAŞDEMİR & Ebru TPCÜ

ss. / pp. 627-641

5- Araştırma Makalesi / Research Article

**VERGİ KAÇAKÇILIĞI KAVRAMININ ULUSLARARASI AKADEMİK
MECRADA İZDÜŞÜMÜ: BİBLİYOMETRİK BİR ANALİZ**

THE POSITION OF THE CONCEPT OF TAX EVASION IN THE
INTERNATIONAL ACADEMIC PLATFORM: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS

Gamze Yıldız ŞEREN & Osman GEYİK

ss. / pp. 642-666

6- Araştırma Makalesi / Research Article

**KURUMSAL MANTIKLARIN LENSLEİYLE RESMÎ OLARAK DİN
İŞLERİNİN TANZİMİNE İLİŞKİN BİR İNCELEME: DİYANET İŞLERİ
BAŞKANLIĞI**

AN EXAMINATION OF THE OFFICIAL ORGANIZATION OF RELIGIOUS
AFFAIRS THROUGH THE LENSES OF INSTITUTIONAL LOGICS: THE
PRESIDENCY OF RELIGIOUS AFFAIRS

Erdem ÖZÜÇELİK

ss. / pp. 667-697

7- Araştırma Makalesi / Research Article

A BEHAVIORAL ECONOMICS INSIGHT TO ECONOMIC LIVES OF THE POOR IN TURKEY: A CROSS-SECTION ANALYSIS FOR 2006 AND 2019

TÜRKİYE'DEKİ DÜŞÜK GELİR GRUBUNUN EKONOMİK HAYATLARININ DAVRANIŞSAL EKONOMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ: 2006 VE 2019 YILLARI İÇİN KESİT ANALİZİ

Feyza ÖZDİNÇ & Hüseyin ÖZEL

ss. / pp. 698-718

8- Araştırma Makalesi / Research Article

ECONOMIC GROWTH, RENEWABLE ENERGY, AND INFLATION: INTERCONNECTIONS OF A TRIANGLE

EKONOMİK BÜYÜME, YENİLENEBİLİR ENERJİ VE ENFLASYON: BİR ÜÇGENİN BAĞLANTILAR

Serdar YAVUZ & Fatih OKUR

ss. / pp. 719-730

9- Araştırma Makalesi / Research Article

DUBAI MODEL FOR ISTANBUL FINANCE CENTER'S COMPETITON WITH THE WORLD ON ITS WAY TO BECOMING A GLOBAL FINANCIAL CENTER

KÜRESEL FİNANS MERKEZİ OLMA YOLUNDA İSTANBUL FİNANS MERKEZİNİN DÜNYA İLE REKABETİNDE DUBAİ MODELİ

Nevzat TETİK & Selim TARTAN

ss. / pp. 731-745

10- Araştırma Makalesi / Research Article

TÜRKİYE'DE YENİ NESİL İHRACAT DESTEKLERİNİN ÖZELLİKLERİ VE İHRACAT FİRMALARINA KATKILARI

FEATURES OF NEW GENERATION EXPORT SUPPORT AND THEIR CONTRIBUTIONS TO EXPORT COMPANIES

Metin KETBOĞA

ss. / pp. 746-767

11- Araştırma Makalesi / Research Article

ASKERİ BİR DOKTRİN OLARAK GAYRİ NİZAMİ HARP: SOSYOLOJİK VE TAKTİK YAPININ İDEOLOJİ KAVRAMI ÜZERİNDEN ANALİZİ

UNCONVENTIONAL WARFARE AS A MILITARY DOCTRINE: ANALYSIS OF SOCIOLOGICAL AND TACTICAL STRUCTURE THROUGH THE CONCEPT OF IDEOLOGY

Anıl TAVŞANTEPE

ss. / pp. 768-793

12- Araştırma Makalesi / Research Article

TÜRKİYE'DE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR, FİNANSAL GELİŞME VE ELEKTRİK TÜKETİMİ ARASINDAKİ BAĞLANTININ İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF THE CONNECTION BETWEEN FOREIGN DIRECT INVESTMENTS, FINANCIAL DEVELOPMENT AND ELECTRICITY CONSUMPTION IN TURKEY

Nigar ALEV & Muhyettin ERDEMLİ

ss. / pp. 794-818

13- Derleme Makalesi / Review Article

A RETROSPECTIVE STUDY ON PUBLIC ENTREPRENEURSHIP IN THE FOUNDING YEARS OF THE REPUBLIC

CUMHURİYETİN KURULUŞ YILLARINDA KAMU GİRİŞİMCİLİĞİ ÜZERİNE RETROSPEKTİF BİR ARAŞTIRMA

Hasan TUTAR & Ömer KARADEMİR

ss. / pp. 819-841

14- Araştırma Makalesi / Research Article

PREDICTING SURVIVAL LIMITATION BY MACHINE LEARNING IN PATIENT WITH CANCER

KANSERLİ HASTALARDA MAKİNE ÖĞRENİMİ İLE SAĞKALIM ORANININ TAHMİN EDİLMESİ

Cuma ÇAKMAK, Fadime ÇINAR & Mehmet Aziz ÇAKMAK

ss. / pp. 842-855

15- Araştırma Makalesi / Research Article

YAPAY ZEKÂ VE BENZERİ TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN MUHASEBE MESLEĞİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND SIMILAR TECHNOLOGICAL DEVELOPMENTS ON THE ACCOUNTING PROFESSION

Hüseyin SEVİM & Yunus YILMAZ

ss. / pp. 856-881

16- Araştırma Makalesi / Research Article

1. BASAMAK SAĞLIK HİZMETLERİNDE İLAÇ KULLANIMININ HASTANE BAŞVURULARINA ETKİSİ: TİP 2 DİYABET ÖRNEĞİ

THE EFFECT OF MEDICATION ON HOSPITAL ADMISSIONS IN PRIMARY HEALTHCARE SERVICES: THE CASE OF TYPE 2 DIABETES

Yasin ARAS

ss. / pp. 882-894

17- Araştırma Makalesi / Research Article

SAĞLIK ÇALIŞANLARININ İŞ STRESİNİN İŞTEN AYRILMA NİYETİ ÜZERİNE ETKİSİNDE MERHAMET YORGUNLUĞUNUN ARACILIK ROLÜ

THE MEDIATIONAL ROLE OF COMPASSION FATIGUE IN THE EFFECT OF WORK STRESS ON HEALTH EMPLOYEES' INTENT TO QUIT TURN

Cuma SUNGUR, İnci Fatma KURTULGAN & Fatoş Mutlu AĞĞÜL

ss. / pp. 895-912

18- Araştırma Makalesi / Research Article

ÖĞRENME DAVRANIŞININ SÜRÜ EĞİLİMİNE ETKİSİ: BORSA İSTANBUL'DA İŞLEM YAPAN BİREYSEL YATIRIMCILAR ÜZERİNE BİR ANALİZ

THE EFFECT OF LEARNING BEHAVIOR ON HERDING BIAS: AN ANALYSIS ON INDIVIDUAL INVESTORS TRADING IN BORSA ISTANBUL

Bekir ELMAS & Salih AYDIN

ss. / pp. 913-934

19- Araştırma Makalesi / Research Article

İNFAZ VE KORUMA MEMURLARININ HİZMET SINIFI SORUNUNA YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

A STUDY ON SERVICE CLASS PROBLEM OF EXECUTION AND PROTECTION OFFICERS

Abdulkadir SARSU & Hava TAHTALIOĞLU

ss. / pp. 935-963

20- Araştırma Makalesi / Research Article

DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİNİN ARDL SINIR TESTİ İLE İNCELENMESİ

THE NEXUS OF FOREIGN TRADE AND ECONOMIC GROWTH: ANALYSIS OF TURKIYE CASE WITH THE ARDL BOUNDS TEST

Baki ATEŞ & Ömer DORU

ss. / pp. 964-993

21- Araştırma Makalesi / Research Article

KRİZ YÖNETİMİNDE HALKLA İLİŞKİLERİN ROLÜ VE ÖNEMİ

THE ROLE AND IMPORTANCE OF PUBLIC RELATIONS IN CRISIS MANAGEMENT

Harun SELÇUK

ss. / pp. 994-1014

22- Araştırma Makalesi / Research Article

KİŞİSEL TEMİNAT SÖZLEŞMELERİNDE TİPİ BELİRLEMeye YÖNELİK YORUM KURALLARI

INTERPRETATION RULES FOR PERSONAL GUARANTEE CONTRACTS

Osman KARAKÖSE

ss. / pp. 1015-1034

23- Araştırma Makalesi / Research Article

PERSONEL GÜÇLENDİRME İLE ENTELEKTÜEL SERMAYE ARASINDAKİ İLİŞKİNİN BELİRLENMESİ

DETERMINING THE RELATIONSHIP BETWEEN PERSONNEL EMPOWERMENT AND INTELLECTUAL CAPITAL

Gülhan GÖK

ss. / pp. 1035-1059

24- Araştırma Makalesi / Research Article

THE EFFECT OF WORKING FROM HOME ON JOB SKILLS IN THE CONTEXT OF WORK-FAMILY CONFLICT: THE REFLECTION FACE OF COVID-19

İŞ-AİLE ÇATIŞMASI BAĞLAMINDA EVDEN ÇALIŞMANIN İŞ BECERİKLİLİĞİNE ETKİSİ: COVID-19'UN YANSIYAN YÜZÜ

Serkan NAKTİYOK & Yunus ZENGİN

ss. / pp. 1060-1083

25- Araştırma Makalesi / Research Article

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ KONUSUNDA FARKINDALIK OLUŞTURMADA SOSYAL PAZARLAMANIN ROLÜ: Z KUŞAĞI İNCELEMESİ

THE ROLE OF SOCIAL MARKETING IN RAISE AWARENESS ABOUT CLIMATE CHANGE: GENERATION Z REVIEW

Alaidin KOŞAR

ss. / pp. 1084-1097

26- Araştırma Makalesi / Research Article

KÜRT MUHALEFET PARTİSİ OLARAK HÜR DAVA PARTİSİ'NİN (HÜDA PAR) KÜRT MESELESİNE YAKLAŞIMI

THE APPROACH OF THE FREE CAUSE PARTY (HUDA PAR) TO THE KURDISH ISSUE AS A KURDISH OPPOSITION PARTY

Muhittin IŞIK

ss. / pp. 1098-1124

27- Araştırma Makalesi / Research Article

UYRUKLARI YURT DIŞINDA KORUMA KAVRAMI BAĞLAMINDA RUSYA FEDERASYONU'NUN GÜNEY OSETYA MÜDAHALESİ

THE INTERVENTION OF THE RUSSIAN FEDERATION IN SOUTH OSSETIA WITHIN THE CONTEXT OF PROTECTING NATIONALS ABROAD

Bilal Alper TORUN

ss. / pp. 1125-1148

28- Araştırma Makalesi / Research Article

ÇİN-JAPONYA İLİŞKİLERİNDE ULUSLARARASI SİSTEM KAYNAKLI DEĞİŞİMLER: TEHDİT DENGESİ TEORİSİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

INTERNATIONAL SYSTEM-DRIVEN CHANGES IN CHINA-JAPAN RELATIONS: AN ASSESSMENT IN THE CONTEXT OF BALANCE OF THREAT THEORY

Fatih DEMİR

ss. / pp. 1149-1183

DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences

E-ISSN: 2587-0106

Yıl / Year: 2024

Cilt / Volume: 14

Sayı / Issue: 28

EDİTÖR'DEN

Değerli Meslektaşlarımız,

Dergimizin 14. Cilt 28. Sayısını akademik camiada okurların hizmetine sunmuş bulunmaktayız. Dergimizin bu sayısının yeni makalelerle, literatüre önemli bir katkı sağlamasını ümit ediyoruz. Bu sayımızda birbirinden değerli 26 adet araştırma makalesi ve 2 adet derleme makalesi bulunmaktadır. Bu sayının ortaya çıkmasına katkı sunan yazarlarımıza, hakem heyetimize ve kurul üyelerimize; makalelerin yayın sürecinin başından sonuna kadar titiz ve özverili çalışmalarından dolayı değerli alan editörlerimize, yazım ve dil editörlerimiz ile yayın ekibimize teşekkürlerimizi iletiyoruz.

Mayıs 2025'te yayınlanması planlanan 15. Cilt 29. Sayımız için makale kabullerimiz devam etmektedir. Değerli meslektaşlarımızın bu sayımıza da yoğun ilgi göstereceğini umut ediyorum. Bir sonraki sayımızda görüşmek üzere, sağlıklı günler diliyorum.

Prof. Dr. Seyfettin ASLAN
Baş Editör / Editor-in-Chief

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 573-587

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 02.12.2023

Accepted / Kabul: 29.05.2024

SAĞLIK ÇALIŞANLARINDA MANTAR YÖNETİM ALGISI: SİSTEMATİK BİR LİTERATÜR TARAMASI*

Sait SÖYLER¹

Öz

Bu çalışmanın amacı sağlık kurumlarında mantar yönetim yaklaşımının ele alındığı araştırmaların sistematik olarak incelenmesidir. Araştırmanın yürütülmesinde PRISMA raporlama kuralları ve akış diyagramı kullanılmıştır. Araştırmaların taranmasında ulusal ve uluslararası tanınırlığı yüksek olan altı veri tabanından faydalanılmıştır. Tarama “mushroom management” OR (YA DA) “mantar yönetim” anahtar kelimeleri ile gerçekleştirilmiş, herhangi bir dil veya süre sınırlaması konulmamıştır. Elde edilen tüm araştırmalar başlık ve özet, ardından da tam metin incelemesine ve STROBE bildirimine göre kalite değerlendirmesine tabi tutulmuş, süreç sonunda beş araştırma çalışmaya dahil edilmiştir. Elde edilen bulgular mantar yönetim yaklaşımının yönetim literatüründe oldukça yeni bir kavram olarak ön plana çıktığını, araştırmaların özellikle son yıllarda yoğunlaştığını ve sağlık sektöründe gerçekleştirilen araştırmaların oldukça az sayıda olduğunu göstermektedir. Ayrıca mantar yönetim yaklaşımının olumsuz bir takım örgütsel sonuçlarla ilişkili olduğu ortaya konulmuştur. Bu çerçevede sağlık kurumlarında olumsuz örgütsel sonuçların önlenmesi için şeffaf bir yönetim anlayışının ve çalışanlara yönelik yeterli düzeyde ve sürekli bilgi akışının sağlanması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mantar Yönetim, Sistematik Tarama, Sağlık Çalışanları, Yönetim, Sağlık Yönetimi

Jel Kodları: D23, I10, M12

* Bu çalışma, 02-05 Kasım 2023 Tarihleri arasında Girne/Kıbrıs'ta düzenlenen Akdeniz 10. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde özet bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tarsus Üniversitesi, E-posta: saitsoyler@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7915-0073

Atıf/Citation

Söyler, S. (2024). Sağlık çalışanlarında mantar yönetim algısı: Sistematik bir literatür taraması. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 573-587.

PERCEPTION OF MUSHROOM MANAGEMENT IN HEALTH WORKERS: A SYSTEMATIC LITERATURE REVIEW

Abstract

The aim of this study was to systematically examine the studies on mushroom management approach in healthcare organizations. PRISMA statement and flow diagram were used to conduct the study. Six databases with high national and international recognition were used to search the studies. The search was conducted with the keywords "mushroom management" OR "mantar yönetim" and no language or time limitations were set. All retrieved studies were subjected to title and abstract review, followed by full text review, and quality assessment according to the STROBE statement. At the end of the process, five studies were included in the study. The findings show that the mushroom management approach has come to the forefront as a fairly new concept in the management literature, that research has intensified especially in recent years, and that there are very few studies conducted in the health sector. In addition, it has been revealed that the mushroom management approach is associated with a number of negative organizational outcomes. In conclusion, it is recommended that a transparent management approach and adequate and continuous information flow to employees should be provided in order to prevent negative organizational outcomes in health institutions.

Keywords: Mushroom Management, Systematic Review, Health Workers, Management, Health Management

Jel Codes: D23, I10, M12

1. GİRİŞ

Yönetim literatüründe nispeten yeni bir kavram olarak ortaya çıkan mantar yönetim yaklaşımı, mantarların yetiştirilme sürecine atıfta bulunan bir metafordur. Burada yöneticilerden astlarına bilgi akışının çok kısıtlı olduğu bir durumdan bahsedilmektedir. Yöneticiler, astlarını aynı mantarlar gibi karanlıkta bırakmakta, onlara sadece işlerini sürdürmelerine ve örgütten ayrılmamalarına yetecek ölçüde bilgi ve kaynak sağlamaktadır (Birincioğlu & Tekin, 2018; Mumcu & Aras, 2021; Özel & Kalfaoğlu, 2023; Şener & Gündüzalp, 2020; Tekin & Birincioğlu, 2019; Yalap & Poyraz, 2023). Diğer bir ifadeyle mantar yönetim yaklaşımında yöneticiler, astlarıyla göreve ilişkin bilgi paylaşmayı reddetmekte, astlara işlerin gerçekleştirilmesi için gerekli ortamı sağlamakta ve astlarına görevlerini tamamlamaları ancak sorgulamamaları konusunda baskı yapmaktadırlar (Akduru & Arslantaş, 2021). Bu yaklaşımda çalışanlar yalnızca talimatlar ile yönlendirilmektedir. Talimatlara ilişkin açıklama yapılmamakta ve bir sebep-sonuç ilişkisine yer verilmemektedir (Çetin, 2021). Ancak çalışanların işletmelerde etkili ve verimli olabilmesi için sadece iş yapmalarına yetecek kadar bilgi verilmesi yeterli değildir. Aynı zamanda çalışanlara yönetim süreçleri ve hedefleri gibi konularda da bilgi verilmesi gerektiği ifade edilmektedir (Bozkır & Şakar, 2022). Öte yandan, mantar yönetim yaklaşımında çalışanlara vizyon, misyon, strateji gibi işlerini anlamlı kılacak bilgiler verilmemektedir (Ulukapı Yılmaz, 2022). Genel itibarıyla bakıldığında şeffaf ve katılımcı yönetim yaklaşımlarının aksine mantar yönetim yaklaşımında

çalışanları bireysel anlamda örgüte katılmayı destekleyen unsurlara yer verilmemekte, çalışanlar daha çok mekanik bir sürecin işleyen bir parçası gibi görev yapmaktadırlar (Akduru & Arslantaş, 2021).

Mantar yönetim yaklaşımının yönetim literatürüne ne zaman girdiği ile ilgili net olarak bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber, literatür incelendiğinde bir yönetim uygulaması olarak mantar yönetim yaklaşımı metaforunun kullanımına ilişkin atıfta bulunulan en eski eserin Herman tarafından 1997 yılında ortaya konulan eser olduğu görülmektedir. Buna göre Herman (1997), bu yönetim tarzında yöneticilerin çalışanlarını aynı bir mantar yetiştiricisi gibi karanlıkta bıraktığını ve ara sıra yine mantar yetiştiriciliğinde olduğu gibi çalışanlarına “gübre” metaforundaki gibi kısıtlı kaynaklar sağlayarak yüksek verim almayı beklediklerini ifade etmektedir. Her ne kadar mantar yönetim metaforu ile ilgili en eski kaynak literatürde yer alan birçok çalışmada Herman (1997) olarak öne çıkarılsa da, Kidder (1981), Amerikalı bir teknolojist olan Tom West’i ana karakter olarak ele aldığı kitabı “The Soul of a New Machine” isimli kitabında mantar yönetim kavramına yer vermiştir. Burada da mantar yönetim kavramının eski bir metafor olduğu belirtilmiş, ancak ne zaman ve nasıl ortaya çıktığına ilişkin bir açıklamaya yer verilmemiştir. Noon ve Heery (2008), insan kaynakları yönetimiyle ilgili kitaplarında, mantar yönetimi; “çalışanların (mantarlar gibi) karanlıkta tutulduğu ve periyodik olarak gübre verildiği bir yönetim tarzını tanımlayan latife gibi bir terim” olarak açıklamıştır. Mar (2011) ise mantar yetiştirmenin sırrının mantarları karanlıkta tutmak ve arada bir üstlerine gübre atmak olarak ifade etmiş ve buradan yola çıkarak bu tarz yöneticilerin özelliklerini açıklamıştır. Buna göre mantar yönetim tarzına sahip yöneticiler ekiple bilgi paylaşımından kaçınan, karar süreçlerini kontrol altında tutma arzusunda bulunan, ekiple istişare etmeden taahhütlerde bulunan ve çözümlere ilişkin kararlar veren, ekiple kötü bir ilişkisi olan yöneticiler olarak tanımlanmıştır (Mar, 2011).

Bazı durumlarda mantar yönetimin kaosu önlemek ya da mahremiyeti korumak gibi sebeplerle kullanışlı olabileceği ifade edilse de; açık, demokratik, katılımcı ve şeffaf yönetim uygulamalarının tam zıttı yönde uygulamalar içerdiği için genellikle negatif bir yaklaşım olarak görülmektedir (Kılıç & Olgun, 2017). Bilgi paylaşımının olmayışı hem en belirgin özelliği hem de bu yönetim tarzından kaynaklanan sorunların kaynağıdır (Mumcu & Aras, 2021). Mantar yönetim tarzının genel manada günümüz şeffaf, katılımcı ve paylaşımcı yönetim anlayışına ters düştüğü belirtilmektedir. Bundan dolayı mantar yönetim tarzının uygulandığı örgütlerde çalışanların davranışlarında içe kapanma, duygu, düşünce, görüş ve önerilerini dile getirmekten kaçınma gibi birtakım etkiler ve hatta örgüte yabancılaşmaları

gibi olumsuz sonuçlar görülebilmektedir (Gündüz & Özyer, 2022). Dahası, mantar yönetim tarzını benimsemiş bir yönetici ile çalışanlar kendilerini değersiz ve işe yaramaz hissedebilmekte, çalışan devir oranı artabilmektedir (Mumcu & Aras, 2021). Bilgi akışının sağlanmadığı bu yaklaşımda çalışanlar iş süreçlerine kişisel katkı sağlayamadıkları için, yaratıcılık ve yenilikçilik olumsuz yönde etkilenmektedir (Yorgancıoğlu Tarcan vd., 2021).

Her ne kadar literatürde yer alan bir araştırmada mantar yönetim yaklaşımının performansı artırdığı belirtilmiş olsa da (Kâhya & Ceylan, 2019), genel olarak mantar yönetimin ortaya olumsuz sonuçlar çıkardığı vurgulanmaktadır. Ulun vd. (2022) ve Günaltay vd. (2022), çalışmalarında mantar yönetim algısının artmasının çalışanların örgütsel bağlılıklarını olumsuz etkilediğini ortaya koymuştur. Çetin (2021), mantar yönetimin iş tatmini ile negatif, yabancılaşma ile pozitif bir ilişkisi olduğunu tespit etmiştir. Bozkır & Fidan (2021) mantar yönetim anlayışının çalışanlarda tükenmişlikle ilişkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Mumcu & Aras (2021), mantar yönetimi tarzının çalışanların performanslarını artırmaktan ziyade kurumlarına yönelik olumsuz bir tutum olan sinizm algısını artırdığını tespit etmiştir. Gündüz & Özyer (2022) algılanan mantar yönetim tarzının örgütsel sessizlik ile ilişkili olduğunu belirlemiştir. Diğer bir çalışmada ise mantar yönetimin, örgütsel güven ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide aracılık rolü olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Bozkır & Şakar, 2022). Ergun (2021), çalışmasında mantar yönetim ile örgütsel şarlatanlık ve örgütsel yalnızlık arasında pozitif bir ilişki tespit etmiştir. Mantar yönetim yaklaşımı ile ilgili dikkat çeken bir başka araştırmada, mantar yönetim yaklaşımı ile bilgi paylaşımının negatif, örgütsel dedikodunun pozitif ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Öztürk & Aras, 2021).

Literatürde yer alan birçok araştırma, mantar yönetim yaklaşımının örgütler için ciddi problemlere sebep olabileceğini öne sürmektedir. Öte yandan sağlık alanında mantar yönetim yaklaşımı ile ilgili çalışmaların ise sınırlı olduğu görülmektedir. Akduru & Arslantaş (2021), mantar yönetim yaklaşımı ile örgüte karşı sapkın davranışlar arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmiştir ve mantar yönetim algısı en yüksek grubun sağlık çalışanları olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sağlık çalışanları üzerinde gerçekleştirilen diğer bir araştırmada mantar yönetim ölçeği alt boyutları ile kolektif adalet değişkeni arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur (Demir & Kılıç, 2023). Benzer bir çalışmada da çalışanların mantar yönetim algısının örgütsel sinizm düzeyini pozitif yönde etkilediği saptanmıştır (Aydın, 2023).

Görüldüğü gibi, mantar yönetim yaklaşımı özellikle son beş yılda araştırmacıların ilgisini çekmiş; tekstil, bankacılık, sağlık, turizm, eğitim gibi çeşitli sektörler açısından incelenmeye

başlanmıştır. Sağlık sektörü de mantar yönetim yaklaşımının etkilerinin incelendiği sektörlerden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede bu çalışmada, sağlık kurumlarında mantar yönetim yaklaşımının bir saha araştırması ile ele alındığı araştırmaların sistematik olarak derlenmesi amaçlanmıştır.

2. GEREÇ VE YÖNTEM

2.1. Araştırma Stratejisi

Bu sistematik literatür taraması PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) bildirimine göre gerçekleştirilmiştir (Page vd., 2021). “Google Akademik”, “Web of Science”, “Pubmed”, “Scopus”, “Dergi Park” ve “Ulusal Tez Merkezi” veri tabanları kullanılmıştır. Arama alanları “mushroom management” OR “mantar yönetim” şeklinde kavramın Türkçe veya İngilizce halini içerecek şekilde kullanılmıştır. Mantar yönetimin akademik anlamda yeni bir kavram olmasından dolayı herhangi bir yıl sınırlaması yapılmamıştır.

Elde edilen çalışmalar arasından nitel veya nicel bir saha araştırması içeren, yazım dili İngilizce veya Türkçe olan, örneklemi sağlık çalışanlarının oluşturduğu araştırmalar ve ayrıca kör-hakemli dergilerde yayınlanmış olan makaleler veya ulusal tez merkezinde yer alan tezler dahil edilmiştir. Derleme çalışmalar, editöre notlar ve sağlık çalışanı örnekleme kullanılmamış olan çalışmalar dışlanmıştır. Dahil edilme kriterlerini karşılayan ek çalışmaları belirlemek amacıyla seçilen makalelerin referansları da incelenmiştir.

2.2. Tarama ve Araştırmaların Seçimi

Araştırmaların seçim süreci üç aşamalı olarak yürütülmüştür. Öncelikle araştırmaların başlık ve özetleri taranmıştır. Ardından çalışmanın kriterlerine uygun görünen araştırmaların tam metinlerinin incelenmesi safhasına geçilmiştir. Bu safhanın ardından elde edilen çalışmalar raporlama kalitesi ve bias riski açısından STROBE (Strengthening the Reporting of Observational Studies in Epidemiology) bildirimini kullanılarak incelenmiştir (von Elm vd., 2007). STROBE kriterlerinin en az yarısını sağlamayan araştırmalar incelemeye alınmamıştır.

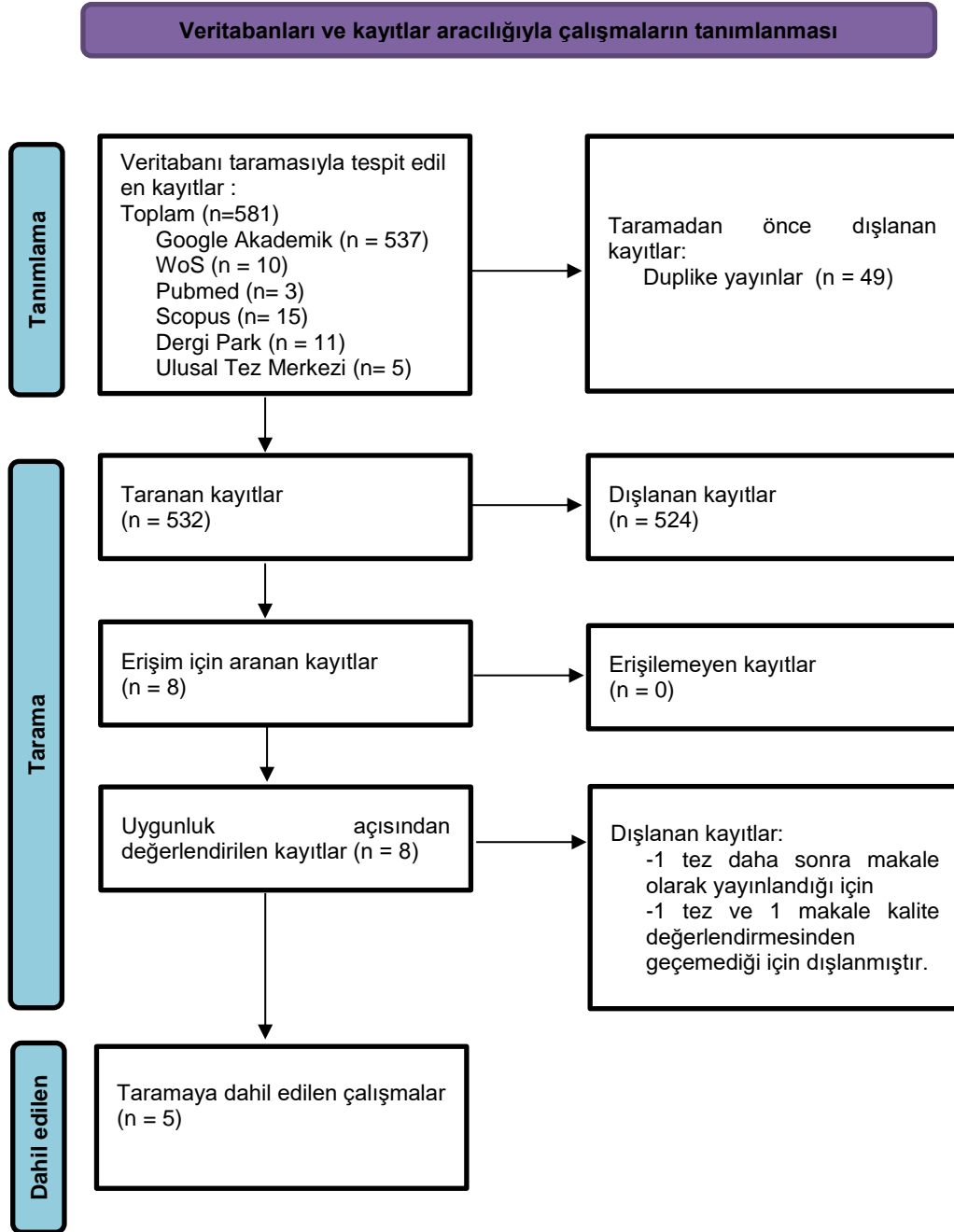
2.3. Verilerin Elde Edilmesi

Verilerin elde edilmesinde Excel programı kullanılmıştır. Excel’de çalışmaların yazarları, dili, yayın türü, amacı, tasarımı, örneklem özellikleri, ölçüm araçları ve ana bulgularını içeren bir tablo oluşturularak veriler çekilmiştir (Tablo 1).

3. BULGULAR

Tarama için kullanılan “Google Akademik” veri tabanından 537, “Web of Science” veri tabanından 10, “Pubmed” veri tabanından 3, “Scopus” veri tabanından 15, “Dergi Park” veri tabanından 11 ve “Ulusal Tez Merkezi” veri tabanından 5 adet olmak üzere toplam 581 sonuca ulaşılmıştır. Bu çalışmalardan 49 tanesi mükerrer olduğu için araştırmadan dışlanmıştır. Kalan 532 çalışmanın başlık ve özet değerlendirmesi neticesinde çalışmaların 8 tanesi tam metin değerlendirmesine alınmıştır. Tam metin değerlendirmesi neticesinde ise dahil edilen tez çalışmalarından birinin daha sonra makale olarak yayınlandığı tespit edilmiş ve tez çalışması dışlanmıştır. Tam metni incelenen çalışmaların kaynakları da incelenmiş, ancak bu çalışmaların kaynakları arasında dahil edilme kriterlerini sağlayan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Elde edilen 7 çalışma raporlama kalitesi bakımından STROBE bildirimine göre araştırmacı tarafından incelenmiştir. Her bir makale için STROBE bildiriminde yer alan kriterler bir check-list üzerinde işaretlenmiş ve kalite kriterlerini sağlamayan 2 çalışma (1 makale, 1 tez) araştırmadan dışlanmıştır. Nihai değerlendirme için 5 çalışma dahil edilmiştir (Şekil 1).

Şekil 1. PRISMA Akış Diyagramı

Araştırma seçim süreci PRISMA 2020 akış diyagramı kullanılarak tamamlanmıştır (Page vd., 2021).

Sistematik taramaya dahil edilen araştırmaların genel özellikleri ve bulguları tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Dahil Edilen Araştırmaların Özellikleri ve Bulguları

No	Yazarlar	Dil	Tür	Amaç	Tasarım	Örneklem	Ölçüm Aracı	Ana Bulgular
1	Yalab & Poyraz, 2023	Türkçe	Makale	Sağlık çalışanlarında mantar yönetim algısının demografik değişkenlere göre değerlendirilmesi amaçlanmıştır.	Nicel, Kesitsel	465 Sağlık çalışanı, Türkiye	Anket formu	Mantar yönetim algısı cinsiyete, yaş gruplarına ve katılımcı yönetim alt boyutu dışında meslekte çalışma süresine göre farklılık göstermezken; hastanelerin mülkiyet yapısına ve çalışanların eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir. Kamuda çalışanların ve yüksek lisans eğitim düzeyinde olanların mantar yönetim algısının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
2	Akduru & Arslantaş, 2021	Türkçe	Makale	Mantar yönetim algısının sektörler arası karşılaştırmasının yapılması ve mantar yönetim algısı ile örgüte yönelik sapkın davranışlar arasındaki ilişkilerin belirlenmesi amaçlanmıştır.	Nicel, Kesitsel	104 Sağlık, 104 Bankacılık, 104 Turizm çalışanı, Türkiye	Anket formu	Mantar yönetim algısının en yüksek olduğu sektör sağlık sektörü olarak tespit edilmiştir. Ayrıca mantar yönetim yaklaşımı ile örgüte yönelik sapkın davranışlar arasında pozitif yönlü bir korelasyon olduğu tespit edilmiştir.
3	Yorgancıoğlu Tarcan vd., 2021	İngilizce	Makale	Sağlık sektöründe çalışan idari personelin mantar yönetim tarzının ve algılanan yönetici desteğinin iş performansına etkisini belirlemek amaçlanmıştır.	Nicel, kesitsel	234 Sağlık çalışanı, Türkiye	Anket formu	Mantar yönetim algısı ile algılanan süpervizör desteği arasında negatif bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Ayrıca mantar yönetim algısının çalışan performansını etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır.
4	Demir & Kılıç, 2023	İngilizce	Makale	Sağlık kurumlarında mantar yönetim algısı ile kolektif adalet algısı arasındaki ilişkileri belirlemek amaçlanmıştır.	Nicel, Kesitsel	410 Sağlık çalışanı, Türkiye	Anket formu	Mantar yönetim algısı ile kolektif adalet algısı arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu, erkeklerin ve kamuda çalışanların mantar yönetim algısının daha yüksek olduğu belirlenmiştir.
5	Aydın, 2023	Türkçe	Yüksek Lisans Tezi	Sağlık çalışanlarında mantar yönetim algısı ile örgütsel sinizm düzeyi arasındaki ilişkinin belirlenmesi amaçlanmıştır.	Nicel, Kesitsel	360 Sağlık çalışanı, Türkiye	Anket formu	Mantar yönetim algısı cinsiyete, eğitim durumuna ve çalışılan pozisyona göre bir farklılık göstermemektedir. Öte yandan daha yüksek yaş gruplarında, 18 yıldan fazla süredir çalışanlarda ve kurumda çalışma süresi daha uzun olanlarda mantar yönetim algısının daha yüksek olduğu, ayrıca mantar yönetim ile örgütsel sinizm arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Toplamda 4 makale ve 1 tez çalışması araştırmaya dâhil edilmiştir. Elde edilen çalışmaların tamamı kesitsel türde nicel araştırmalardır ve yine tamamında veri toplama yöntemi olarak anket formu kullanılmıştır. Çalışmaların tamamı Türkiye’de gerçekleştirilmiştir. Yurt dışında

gerçekleştirilen çalışmalar teorik temelli olup, dahil edilme kriterlerini sağlamamaktadır. 4 çalışmanın örnekleme sadece sağlık sektöründe çalışanlardan oluşmaktayken, 1 çalışmada sağlık, bankacılık ve turizm sektöründe çalışanlar örnekleme dahil edilmiştir. 3 çalışma Türkçe, 2 çalışma İngilizce dilinde yazılmıştır. Çalışmaların 3 tanesi 2023 yılında gerçekleştirilmişken, 1 çalışma 2021 yılında ve 1 çalışma 2020 yılında gerçekleştirilmiştir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu sistematik literatür taramasında, sağlık kurumlarında mantar yönetim yaklaşımının literatürde nasıl ele alındığı incelenmiştir. Bu amaçla, saha araştırması içeren ve sağlık çalışanları örneklem gruplarının kullanıldığı araştırmalar sistematik eleme metodu ile araştırmaya dahil edilmiştir. Dahil edilen beş araştırmanın genel özellikleri ve bulguları özetlenmiştir.

Mantar yönetim yaklaşımı ile ilgili araştırmaların son beş yılda yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle sağlık sektöründe gerçekleştirilen araştırmaların sayısı oldukça azdır ve mantar yönetim yaklaşımı konusu güncelliğini korumaktadır. Dahil edilen araştırmaların tamamında Birincioğlu & Tekin (2018) tarafından geliştirilen “Mantar Yönetim Ölçeği” kullanılmıştır. Ölçek yakın dönemde geliştirilmiştir ve saha araştırmalarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Araştırmaların hem Türkçe hem de İngilizce gerçekleştirildiği, bu çerçevede hem ulusal hem de uluslararası literatüre katkı sağlayacak araştırmaların mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bununla beraber, bu araştırmaların sayısının artırılması sağlık sektöründe mantar yönetim yaklaşımının anlaşılması ve bununla ilişkili faktörlerin ortaya konulması açısından önem arz etmektedir. Dahil edilen araştırmaların tamamı nicel ve kesitsel nitelikte araştırmalardır. Nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, konuyla ilgili daha detaylı ve derinlemesine bilgi üretebilecek çalışmalar mevcut değildir. Bu çerçevede, gerçekleştirilecek araştırmalarda farklı araştırma tasarımlarının kullanılmasının konuyla ilgili daha geniş bir perspektif sağlayabileceği değerlendirilmektedir.

Yalap & Poyraz (2023)’ün çalışmasında sağlık çalışanlarında mantar yönetim algısının cinsiyete, yaş gruplarına ve katılımcı yönetim alt boyutu hariç meslekte çalışma süresine göre farklılık göstermediği, öte yandan eğitim düzeyine ve çalışılan kurumun mülkiyet yapısına göre farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Kamuda çalışanlar ve yüksek lisans eğitim düzeyine sahip olanların en yüksek mantar yönetim algısına sahip olduğu belirlenmiştir. Bu çerçevede, eğitim düzeyi yüksek olan ve kamu sektöründe görev yapan iş görenlerin daha

yüksek bir bilgi paylaşımı beklentisinde olduğu ve bu nedenle de yönetim süreçlerine ilişkin daha yüksek bir mantar yönetim algısına sahip oldukları değerlendirilmektedir. Diğer bir araştırmada (Demir & Kılıç, 2023) ise erkeklerde ve kamu sektöründe çalışan sağlık çalışanlarında mantar yönetim algısının anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aydın (2023)'ün çalışmasında ise mantar yönetimin cinsiyete, eğitim durumuna ve çalışılan pozisyona göre farklılık göstermediği; 18 yıldan fazla süredir çalışanlarda ve kurumda çalışma süresi daha uzun olanlarda ise mantar yönetim algısının anlamlı şekilde daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Her ne kadar bu üç çalışmanın sonuçları arasında farklılıklar mevcut olsa da, mantar yönetim algısının cinsiyete göre farklılık göstermediğini ifade eden çalışmalarda da erkeklerin mantar yönetim algı ortalaması daha yüksektir, ancak bu farklılık istatistiksel olarak göz ardı edilebilecek düzeydedir. Bu kapsamda, erkek çalışanların daha yüksek bir bilgi paylaşımı arayışında olduğu çıkarımına varılması mümkündür. Söz konusu eğitim düzeyi olduğunda ise araştırma sonuçları birbiriyle örtüşmemektedir. Ancak yine de eğitim düzeyinin yüksek olduğu çalışan gruplarında bilgi paylaşımı beklentisinin yüksek olabileceği ifade edilebilir. Beklentinin altında kalınan bir bilgi paylaşımı süreci ise mantar yönetime ilişkin algıyı artırıyor olabilir. Akduru & Arslantaş (2021) sektörler arası karşılaştırma yaptıkları araştırmalarında mantar yönetim algısının en yüksek olduğu sektörün sağlık sektörü olduğu sonucuna ulaşmıştır. Dahası, aynı araştırmada mantar yönetim algısı ile örgüte yönelik sapkın davranışlar arasında pozitif yönlü bir korelasyon olduğu belirlenmiştir. Büyük bir zaman baskısı ve yüksek bir iş yükünün olduğu sağlık sektöründe, yöneticilerin belki de bilgi paylaşımına gerekli zaman ve enerji ayıramadığı değerlendirilmektedir. Bu durum da sağlık çalışanlarında mantar yönetim algısının artmasına sebep olabilir. Demir & Kılıç (2023) çalışmalarında mantar yönetim algısı ile algılanan kolektif adalet arasında negatif yönlü bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Benzer şekilde Aydın (2023) ise çalışmasında mantar yönetim algısı ile örgütsel sinizm düzeyi arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu belirlemiştir. Öte yandan idari birimlerde görevli olan sağlık çalışanları üzerinde gerçekleştirdikleri araştırmalarında Yorgancıoğlu Tarcan vd. (2021) algılanan süpervizör desteğinin mantar yönetim algısı ile negatif yönlü bir ilişkisinin olduğunu ifade ederken, mantar yönetim algısının çalışan performansını etkilemediği sonucuna ulaşmıştır. Dahası, literatür incelendiğinde, mantar yönetim algısının hem sağlık sektöründe hem de diğer sektörlerde örgütsel bağlılığın olumsuz etkilenmesi (Günaltay vd., 2022; Ulun vd., 2022), iş tatmini azalırken yabancılaşmanın (Çetin, 2021), tükenmişliğin (Bozkır ve Fidan, 2021), sinizm düzeyinin (Mumcu & Aras, 2021) ve dedikodunun artması (Öztürk & Aras, 2021) gibi olumsuz örgütsel sonuçlar ile ilişkili olduğu

görülmektedir. Görüldüğü gibi mantar yönetim yaklaşımı birçok olumsuz örgütsel sonuç ile ilişkilidir ve aynı zamanda olumsuz yönetim yaklaşımları mantar yönetim algısının artmasına sebep olabilmektedir. Bu durum, sektörlerin kendisine has özelliklerinden kaynaklanabileceği gibi, sektör yöneticilerinin benimsedikleri yönetim tarzından da kaynaklanıyor olabilir. Bu nedenle yöneticilerin zorunlu haller ve acil durumlar haricinde, çalışanları ile açık bir iletişimi benimsemeleri ve bilgi paylaşım arayışı yüksek olan çalışan gruplarına yönelik özel bir yaklaşım geliştirmeleri gerekebilir. Böylece çalışanların örgüte ilişkin olumsuz duygu ve tutum geliştirmeleri önenebilecektir.

Mantar yönetim yaklaşımı çalışanlara yönelik bilgi akışının olmadığı ya da çok sınırlı olduğu bir anlayışı ifade ederken, Altındış & Ağca (2011) çalışmalarında sağlık hizmetlerinin kalitesinin artırılması, iyi uygulama örneklerine erişilmesi, temel faaliyetlere odaklanma gibi konularda etkin bir bilgi paylaşımının sağlanması gerektiğini belirtmektedir. Baş (2023) da çalışmasında sağlık kurumlarının örgütsel iletişimi ve çalışanlarıyla bilgi paylaşımını artırmasının ve ast üst arasında açık iletişimin teşvik edilmesinin önemini ifade etmektedir. Hemşireler üzerinde gerçekleştirilen bir başka çalışmada ise (Taşlıyan & Hırlak, 2016) ilişkisel şeffaflık ile umut, iyimserlik, psikolojik dayanıklılık ve çalışan performansı arasında pozitif; işten ayrılma niyeti arasında ise negatif yönlü bir ilişki bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Taş (2011) da sağlık çalışanları üzerinde gerçekleştirdiği araştırmasında bilgi paylaşımı ile duygusal bağlılık arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla örgütlerde mantar yönetim yaklaşımının aksine, çalışanlarla açık ve şeffaf bilgi paylaşımı sağlanması gerektiği ifade edilebilir.

Sağlık hizmetleri, çalışanlardan yüksek performans beklenen, verimliliğin son derece önem arz ettiği, hatanın ağır sonuçlara yol açtığı özellikli bir alandır. Bu nedenle çalışanların örgüte ilişkin olumlu tutum içerisinde olmaları önem arz etmektedir. Gerçekleştirilen sistematik literatür taramasında ise mantar yönetim yaklaşımının sağlık çalışanları açısından birçok olumsuz sonuç doğurduğu tespit edilmiştir. İlgili literatürde sağlık sektörü dışında yapılan araştırmalarda mantar yönetim yaklaşımı ile ilişkili birçok farklı değişken de değerlendirilmiş, bu araştırmaların sonuçlarında da mantar yönetim yaklaşımının örgüte yönelik olumsuz duygu, tutum ve davranışlarla ilişkili olabileceği ortaya konmuştur. Her ne kadar sağlık çalışanları üzerinde sınırlı araştırma yapılmış olsa da, bu araştırmaların genelinde mantar yönetim yaklaşımının olumsuz bir durum olarak ön plana çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla insan hayatını olumsuz etkileyen durumlarla mücadele eden sağlık kurumlarında çalışanların artan mantar yönetim algılarının hem bireysel hem de kurumsal düzeyde sorunlara yol

açabileceği, dahası sağlık çıktıların dahi olumsuz etkileyebileceği değerlendirilmektedir. Bu çerçevede sağlık çalışanlarının örgüte ilişkin olumsuz tutum ve davranışlarının önüne geçilmesi için mantar yönetim yaklaşımından uzaklaşılması; bunun yerine açık, şeffaf ve sürekli bilgi akışının sağlanmasına yönelik çalışmaların gerçekleştirilmesi gerektiği ifade edilebilir.

Gelecek çalışmalarda mantar yönetim yaklaşımının derinlemesine analiz edilebileceği nitel desenli araştırmaların gerçekleştirilmesi önerilebilir. Dahası, mantar yönetim yaklaşımının benimsenmesinin altında yatan sebeplerin irdelenmesi gerekmektedir. Bu nedenle, hem sağlık sektöründe hem de diğer sektörlerde yönetici pozisyonunda yer alan bireyler örnekleminde gerçekleştirilebilecek araştırmalara ihtiyaç vardır.

Bu sistematik literatür taraması bir takım kısıtlılıklar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Öncelikle çalışma incelenen veri tabanlarında yer alan ve anahtar kelimeleri içeren araştırmalar ile sınırlıdır. Her ne kadar kullanılan veri tabanları hem ulusal hem de uluslararası alanda tanınmış ve genel kabul görmüş veri tabanları olsa da, farklı veri tabanlarında yer alan araştırmalar olabilir. Veri tabanı taraması neticesinde elde edilen çalışmaların başlık, özet ve tam metin incelemeleri İngilizce ve Türkçe olarak gerçekleştirilebilmiştir. Bu çerçevede diğer dillerde yazılmış araştırmalar göz ardı edilmiş olabilir.

KAYNAKÇA

- Akduru, H. E., & Arslantaş, C. (2021). Mantar yönetim yaklaşımının örgüte karşı sapkın davranışlara etkisi üzerine sektörlerarası bir araştırma. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 9(2), 67-84.
- Altındış, S., & Ağca, V. (2011). Örgütsel bilgi paylaşımını engelleyen faktörler: sağlık sektöründe bir görgül araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, 45-61.
- Aydın, H. (2023). *Mantar yönetimi yaklaşımının sağlık çalışanlarının örgütsel sinizm düzeyine etkisi* (Tez No. 812406) [Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Baş, M. (2023). Sağlık çalışanlarının etik liderlik algısının bilgi paylaşımı üzerindeki etkisinde örgütsel iletişimin aracılık rolü. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 26(1), 29-48.
- Birincioğlu, N., & Tekin, E. (2018). A study on developing the mushroom management scale. *Business and Economics Research Journal*, 9(1), 169-185.
- Bozkır, A., & Fidan, A. (2021). Spor işletmelerinde mantar yönetim anlayışının çalışanların tükenmişlik düzeyleri üzerine etkisi. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Spor Bilimleri Dergisi*, 4(3), 18-31.
- Bozkır, A., & Şakar, M. (2022). The mediation role of mushroom management in the effect of organizational trust on intention to leave in sports businesses. *Pakistan Journal of Medical & Health Sciences*, 16(02), 415-415.
- Çetin, O. I. (2021). Mantar yönetim algısının iş tatminine etkisinde yabancılaşmanın aracı rolü. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17(33), 398-424.
- Demir, H., & Kılıç, T. (2023). The relationship of mushroom management and collective justice in health institutions. *International Journal of Healthcare Management*, DOI: 10.1080/20479700.2023.2255422
- Ergun, H. (2021). The effect of mushroom manager behavior on organizational charlatan and organizational loneliness. *Journal of Education and Educational Development*, 8(2), 359-378.
- Günaltay, M. M., Işıkçelik, F., & Durur, F. (2022). Araştırma görevlilerinde mantar yönetim ve örgütsel bağlılık ilişkisi: sağlık yönetimi alanında bir araştırma. *Yükseköğretim Dergisi*, 12(2), 307-319.
- Gündüz, S., & Özyer, K. (2022). Mantar yönetim tarzı ve örgütsel sessizlik ilişkisi: eğitim sektörü üzerine bir araştırma. *The Journal of Social Sciences*, 59(59), 324-338.
- Herman, R. E. (1997). *The process of excelling: the practical how-to guide for managers and supervisors*. Greensboro, NC: Oakhill Press Google Books.
- Kâhya, V., & Ceylan, E. (2019). İş performansını artırmada yeni bir yaklaşım: mantar yönetim. *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Dergisi*, 6(45), 3773-3781.

- Kılıç, T., & Olgun, H. (2017). Mantar yönetim yaklaşımı. *Örgütsel Davranış Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 106-113.
- Kidder, T. (1981). *The soul of a new machine*. New York: Avon Books.
- Mar, A. (2011, January 11). *Mushroom management*. Management Guide. <https://management.simplicable.com/management/new/mushroom-management>
- Mumcu, A., & Aras, M. (2021). The mediating role of the interactional justice on the effect of mushroom management on organizational cynicism. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(2), 300-316.
- Noon, M., & Heery, E. (2008). *A dictionary of human resource management*. 2nd ed., Oxford University Press.
- Özel, E. T., & Kalfaoğlu, S. (2023). Mantar yönetim yaklaşımı ile işe gömülmürlük ilişkisi üzerine bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 50, 45-62.
- Öztürk, İ., & Aras, M. (2021). Mantar yönetim tarzı ve örgütsel dedikodunun bilgi paylaşımına etkisi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 22(2), 121-134.
- Page, M. J., McKenzie, J. E., Bossuyt, P. M., Boutron, I., Hoffmann, T. C., Mulrow, C. D., ... & Moher, D. (2021). The PRISMA 2020 statement: an updated guideline for reporting systematic reviews. *International Journal of Surgery*, 88, 105906.
- Şener, G., & Gündüzalp, S. (2020). The correlation between mushroom management approach and school leadership behavior of school administrators based on teacher perceptions. *Journal of Organizational & Educational Leadership*, 6(2), 1-19.
- Taş, Y. (2011). İş tatmini ve bilgi paylaşımı düzeyinin duygusal bağlılığa etkisi: kocaali üniversitesi araştırma ve uygulama hastanesinde bir araştırma. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 117-131
- Taşlıyan, M., & Hırlak, B. (2016). Otantik liderlik, psikolojik sermaye, işten ayrılma niyeti ve çalışan performansı arasındaki ilişki: hemşireler üzerinde bir araştırma. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 56, 92-115.
- Tekin, E., & Birincioğlu, N. (2019). Bilgi çağının odak noktası üniversitelerde mantar yönetimi. *Journal of Academic Value Studies*, 3(14), 22-29.
- Ulukapı Yılmaz, H. (2022). A new metaphor in the information age: mushroom management. *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 12(1), 121-128.
- Ulun, C., Ötkan, C.Ç., & Çolakoğlu, T. (2022). Kamu spor teşkilatı çalışanlarına yönelik bir inceleme: mantar yönetimi ve örgütsel bağlılık ilişkisi. *International Journal of Human Sciences*, 19(2), 221-230.
- von Elm, E., Altman, D. G., Egger, M., Pocock, S. J., Gøtzsche, P. C., & Vandenbroucke, J. P. (2007). The strengthening the reporting of observational studies in epidemiology (strobe) statement: guidelines for reporting observational studies. *Lancet*, 370(9596), 1453-7.

-
- Yalap, O., & Poyraz, Z. Y. (2023). Sağlık çalışanlarının mantar yönetim algılarının demografik özellikler açısından incelenmesi. *Journal of Organizational Behavior Review*, 5(1), 36-55.
- Yorgancıoğlu Tarcan, G., Erigüç, G., Kartal, N., Şeyma Koca, G., & Karahan, A. (2021). The effect of mushroom management style and perceived supervisor support on employee performance: 'an application with university hospital employees'. *The International Journal of Health Planning and Management*, 36(2), 532-544.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 588-599

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 04.06.2024

Accepted / Kabul: 18.07.2024

MEVLÂNÂ'NIN MEKTUBÂT ADLI ESERİNDE DEVLET BÜYÜKLERİNE NASİHATLER*

Sinan CEREYAN¹

Öz

Günlük yaşamımızda en sık karşılaştığımız ve üzerinde düşündüğümüz konular arasında yöneticiler, halk ve adalet konuları öne çıkmaktadır. Bu unsurların uyumu, bir devletin düzenini, huzurunu ve sürdürülebilirliğini etkileyen temel faktörlerdir. Yöneticilerin adaletli olması, halkla olan ilişkilerinin doğru yönetilmesi ve adaletin herkese eşit bir şekilde uygulanması, toplumsal uyum ve barışın sağlanması açısından kritik öneme sahiptir. Birçok alim, düşünür ve sâfi şahsiyetler eserlerinde yoğun olarak bu konu üzerinde durmuştur. Mevlâna da yöneticileri yeryüzünde Allah'ın gölgesi olarak tanımlayarak, onlara tabi olmayı önemli kılar; çünkü onları ilahi adaletin temsilcileri olarak kabul eder. Bu sebeple, yöneticilerin halka karşı adil olmaları gerektiğini vurgular. İslam âleminin büyük sâfilerinden olan Mevlânâ Celâleddin Muhammed, hayatına birçok kıymetli eser sığdırmıştır. Bu eserlerinden birisi de Mevlânâ'nın çeşitli devlet adamlarına, âlimlere, bazı şahsiyetlere ve öğrencilerine yazdığı mektuplardan oluşan Mektubât adlı eseridir. Mevlânâ bu eserinde yer alan bazı mektuplarında öğretici ve bilgilendirici bir üslup kullanarak, ayet ve hadislerle mektuplarını daha etkili bir hale getirmekte ve dönemin devlet adamlarına nasihatler vermektedir. Mevlânâ Celâleddin'in "Mektubât" eseri, çeşitli vesilelerle devlet adamları ve dönemin önemli kişilerine yazdığı mektuplardan oluşmaktadır. Mevlânâ bu mektuplar vasıtasıyla devlet erkânına ve üst düzey yöneticilere nasihatlerde bulunarak onları ikaz ve hayırlı işlere teşvik etmeyi amaçlamıştır. Bu eser; Mevlânâ'nın şahsi hayatını ve yaşadığı dönemin toplumsal ve siyasal durumunu anlamak açısından önemlidir. Bu çalışmada, Mevlânâ Celâleddin Muhammed'in ilim yolunda geçirdiği hayatına ve Mektubât adlı eserine değinildikten sonra bu eserde yer alan dönemin yöneticilerine yazılan mektuplar irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mevlânâ, Mektubât, Devlet Büyükleri, Nasihat, Âyet ve Hadis.

* Bu yazı, VII. Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu: Mevlânâ'nın Düşünce Dünyası ve Anadolu Erenleri, 23-24 Kasım 2023 için hazırlanan ve sözlü sunumu yapıp yayınlanmayan "Mevlânâ'nın Mektubât Adlı Eserinde Devlet Büyüklerine Nasihatler" başlıklı tebliğin gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiş şeklidir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, sinancereyan1986@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7344-8135

Atıf/Citation

Cereyan, S. (2024). Mevlânâ'nın mektubât adlı eserinde devlet büyüklerine nasihatler. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 588-599.

ADVICE TO STATE EDITORS IN MEVLANA'S WORK CALLED LETTERS

Abstract

Among the issues we encounter and think about most frequently in our daily lives, the issues of administrators, people and justice stand out. The harmony of these elements are the main factors affecting the order, peace and sustainability of a state. It is critical for administrators to be fair, to manage their relations with the public correctly, and to apply justice equally to everyone in terms of ensuring social harmony and peace. Many scholars, thinkers and Sufi figures have intensively focused on this subject in their works. Mevlana also defines rulers as the shadow of God on earth and makes it important to obey them; because he accepts them as representatives of divine justice. For this reason, he emphasizes that administrators should be fair to the public. Mevlana Celaleddin Muhammed, one of the great Sufis of the Islamic world, has many valuable works in his life, One of these works is his work called Letters, which consists of letters written by Mevlana to various statesmen, scientists, individuals and his sons. In some of his letters in this work, Mevlana uses an instructive and informative style, makes his letters more effective with verses and hadiths, and gives advice to the statesmen of the period. Mevlana Celaleddin's work Letters; It consists of letters he wrote on some occasions to the emirs of the period and various people, especially statesmen. Through these letters, Mevlana aimed to give advice to the state officials and senior administrators, warning them and encouraging them to do good deeds. This work; It is important in terms of understanding Mevlana's personal life and the social and political situation of the period in which he lived. In this study, after mentioning Mevlana Celaleddin Muhammed's life on the path of science and his work called Mektubat, the letters written to the rulers of the period included in this work will be examined.

Keywords: Mevlana, Letters, Statesmen, Advice, Verse and Hadith

1. GİRİŞ

Her dönemde tasavvuf ehli olan şairler ve yazarlar, mektup yazmayı; bir eğitim ve nasihat aracı olarak kullanmakla birlikte, bazı toplumsal ve sosyal sorunların çözüme kavuşturulması için de etkili bir yol olarak kullanmışlardır. Mevlânâ Celâleddin de bu yol ile çeşitli mektuplar kaleme almıştır. Daha sonra bu mektuplar kitap haline getirilmiştir.

Mevlânâ Celâleddin, Türkiye Selçuklu Devleti'nin son döneminde önemli siyasi ve toplumsal olaylara tanıklık etmiş ve birçok Selçuklu devlet adamı ve yöneticisiyle yakın ilişkiler kurmuş, onlara nasihat içerikli mektuplar yazmıştır. Muineddin Pervâne, Sahip Ata Fahreddin Ali, Taceddin Mutez, Mecdeddin Atabek, Fahreddin Arslandoğmuş, Eminateddin Mikail, Alameddin Kayser, Bedrettin Gühertaş gibi önemli devlet adamlarına mektuplar göndermiştir, ki bu isimler Selçuklu Devleti'nin son dönem siyasetine yön veren kişilerdir (Hacıgökmen, 2014, s. 115-135).

Sözlük anlamı mektubun çoğul hâli olan Mektubât adlı eser; Mevlânâ tarafından, dönemin emir, vezir, dost ve akrabalarına yazdığı, başkalarının istek ve arzularını yerine getirmek amacıyla sözü edilen devlet büyüklerine nasihatler içeren ve yöneticilerden sıkıntıya düşenlerin bu sıkıntılarının giderilmesinin istendiği toplam 147 mektubu içeren bir kitaptır (Gölpınarlı, 1959, s.271; Şimşekler, 2002, s.67; Şafak, 2005, s.91, Sülün, 2021, s.29).

Mevlânâ'nın Mektubât veya bazı yazma eserlerde “Kitabu't-teressul li't- teveşşül ile't- tefaddul” adını da alan bu eseri, dönemin devlet idarecilerine, dostlarına ve yakınlarına çeşitli sebeplerle yazdığı mektuplardan oluşmaktadır. Bu mektupların önemli bölümü Selçuklu Sultanları ve devlet adamlarına yazılmıştır. Ayrıca Türkiye’de basılan eser, Abdülbaki Gölpınarlı tarafından *Mevlânâ Celâleddin Mektuplar* adıyla Türkçe’ye kazandırılmıştır (Karaismailoğlu & Şafak, 2021, s.273).

“Mektubat” adlı eserin konusu, o dönemin ileri gelenlerine ve bazı durumlarda kendi aile bireylerine yazdığı mektuplardan oluşmaktadır. Bu eser, Mevlânâ'nın hayatının yanı sıra Selçuklu tarihini aydınlatması açısından da büyük bir öneme sahiptir (Eflâkî, 2011, s.31).

Mevlânâ Celâleddin’in tespit edilen 147 mektubundan dördü Arapça, geri kalanı ise Farsça olarak yazılmıştır. Bu mektuplar, çevresindekiler ve müritleri tarafından toplanarak kitap haline getirilmiştir; genellikle bu eser Mektubât olarak bilinir. Bu mektupların 80 tanesi, II. İzzettin Keykavus gibi Selçuklu Sultanlarına (9 adet) ve Emir Muineddin Pervâne gibi padişah, emir ve üst düzey devlet görevlisi olan kişilere (25 adet) yazılmıştır. Mektuplarda, çeşitli hayır ve yardım işlerinin yerine getirilmesi için ricada bulunulmuştur (Atasağun, 2008, s.45).

Görüldüğü gibi Mevlânâ, bu eserinde en çok mektubu Emir Pervâne’ye yazmıştır. Emir Pervâne’ye yazılan bütün mektupların hemen hemen hepsi öğütler içerir ve bir işin yerine getirilmesi veya zor durumda olan halka yardım edilmesi hakkındadır. Mevlânâ, Pervâne’yi; adalet sahibi, mülkün düzeni, zayıfların ve yoksulların koruyucusu gibi sıfatlarla övmüştür ve mektuplarında kendisine şöyle hitap etmiştir:

“Akıl ve can gözü, onun adalet ve merhamet güneşiyle bezensin, aydınlansın. Güzellikleri, hayırları umumi olan, bütün halka yayılan devleti eksik olmasın” (Gölpınarlı, 1999, s.206).

Selçuklular dönemi emirleri ve sultanları, her zaman âlimlere ve şeyhlere, ilgi, alaka ve saygı göstermişlerdir. Mevlânâ da bağlı olduğu ailesi ve şahsî değerinden dolayı takdir edilmiş ve saygı görmüştür. Mevlâna, dönemin bütün yöneticilerinden ve ileri gelenlerinden saygı görmüş olsa da hiçbiriyle Emir Muineddin Pervâne ile olduğu kadar dostça ve samimi bir ilişki kurmamıştır. Pervâne on altı yıl Selçuklular Devletini yönetmiştir. Bir taraftan Selçukluları, diğer taraftan Moğolları idare etmek gibi zekice bir siyaset yapmaya muvaffak olmuş ve çevresindeki âlimlerle yakından ilgilenmiştir (Anbarcıoğlu,2007, s.31-32). Pervâne'nin Mevlânâ ile münasebeti onun sohbet meclislerine gitmek suretiyle başlamış

olmakla birlikte daha sonra Mevlânâ'nın kendisine yazdığı mektuplarla bu dostluk sürmüş ve Mevlânâ bazı mektuplarında kendisine nasihatler vermiştir.

Mevlânâ Celâleddin, sultan, emir ve devlet adamlarına yazdığı mektuplarda, haksızlığa uğramış kişilerin şikâyetlerini ileterek bunların giderilmesini istemiş ve genellikle bu talepler yerine getirilmiştir. Bazı mektuplar, rica mektubu olmayıp daha çok hal-hatır sorma amacıyla yazılmıştır. Mektupların yedisinin büyük oğlu sultan Veled'e (2 adet), küçük oğlu Alâeddin Çelebi'ye (3 adet), kızı Fatma Hatun'a (1 adet) ve diğer oğlu Âlim Çelebi'ye (1 adet) yazıldığı ve bu mektuplarda çeşitli tavsiye, teselli ve öğütlerde bulunduğu belirtilmiştir. Mevlânâ Celâleddin, halifesi ve yakın dostu Hüsameddin Çelebi'ye üç mektup yazmış, onu övmüş ve Hüsameddin Çelebi'nin sözlerini desteklediğini vurgulamıştır. Geri kalan mektuplar çeşitli vesilelerle günümüzde haklarıyla ilgili fazla bilgi olmayan kişilere yazılmıştır; bazıları ise Mevlânâ Celâleddin'e gönderilen mektuplara cevap niteliği taşımaktadır. Birkaç mektupta ise muhatabın ismi belli olmamakla birlikte genel olarak "Fulânaddin" olarak anılmıştır. (Atasağun,2008, s.46).

Mevlânâ büyük bir bilgin, hukukçu, şair, sûfi ve düşünür olması hasebiyle dönemin devlet adamları nezdinde büyük saygınlık kazanmıştır. Bu nedenle Mevlânâ'nın eserlerinde hukuki kavram ve düşüncelere ve siyasi mesajlara sıklıkla yer vermesi son derece normal karşılanmaktadır. Dolayısıyla onun bu konulardaki görüş ve düşüncelerinin doyurucu şekilde keşfedilip yorumlanması ve sistemleştirilmesi için eserlerinin kapsamlı ve ayrıntılı bir incelenmeye alınması gerekir (Ergül, Ankara 2017, s.5). Bu çalışmada Mevlânâ Celâleddin'in Mektubât adlı eseri temel alınarak devlet büyüklerine verdiği nasihatler tahlil edilmeye çalışılacaktır. Özellikle iyiliği emretmesi, yoksullara yardımcı olması, kimsesizleri koruması, adaleti sağlaması vs. gibi hususların ayet ve hadislerle desteklenmesi ve bu hususların her bir yöneticinin serlevha haline getirmesini öğütlediğini görmekteyiz. Çalışma bu kapsamda bir çerçeve sunmaktadır.

2. MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN'İN İLİM YOLCULUĞU

Mevlânâ Celâleddin-i Rumî, 30 Eylül 1207'de bugün Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Belh şehrinde doğmuştur (Eflâkî, 2011, s.117; Uzluk, 1997, s. 68; Gölpınarlı,1959, s.44). Rumî diye şöhret kazanmasının sebebi, uzun müddet Konya'da ikamet etmesi ve ömrünün büyük kısmını bu şehirde geçirmesidir. Mevlânâ ise zatını tanıtırken Horasan halkından olduğunu söylemiştir. Nesebi ise baba tarafından Hz. Ebubekir Sıddık'a dayanmaktadır. Öyle ki Mevlânâ mânevi oğlu Hüsameddin Çelebi'den bahsederken kendisi için Sıddık oğlu Sıddıkdır demiştir (Uzluk, 1997, s.70-71).

Mevlânâ Celâleddin Muhammed'in babası Sultanu'l- Ulemâ Bahâeddin Muhammed, asıl adı Muhammed b. Hüseyin b. Eflâki Hatîbî olan Bahâ-i Veled 12. yüzyılın nüfuz sahibi âlim ve hatiplerinden, aynı zamanda sûfilerindendir. Aynı zamanda İslam aleminin de büyük mutasavvıf ve âriflerindendir. Dışarıda vaizlik yaparken içsel olarak sûfi bir hayat sürmüştür (Kırlangıç, 2007, s.7). Mevlânâ'nın annesi ise, Mâder-i Sultan diye bilinen Karaman'da medfun olan Mümine Hâtun'dur (Gölpınarlı, 1959, s.11).

XIII. yüzyılın ilk yarısında Belh'teki siyasi ve ilmi karmaşadan rahatsız olan Mevlânâ'nın babası, ailesi ve çevresindekilerle birlikte göç etmeye karar vermiştir. Hac niyetiyle Nişabur ve Bağdat'tan geçerek Mekke'ye ulaşmışlar ve daha sonra Şam üzerinden Anadolu'ya gelmişlerdir. Mevlânâ, babasıyla birlikte başladığı bu yolculukta birçok ünlü alim ve sûfi şahsiyetlerle karşılaşmış ve onların sohbetlerine tanıklık etmiştir. (Karaismailoğlu, 2021, s.16-17).

XII. asırdan başlayarak bu asrın sonlarına kadar devam eden dönemde ise, Mevlânâ ve çevresinin yanı sıra birçok alim, mutasavvıf ve şair yetişmiştir. Örneğin, Fars edebiyatının ilk büyük tasavvuf şairi Senâi, önemli tasavvufi semboller ve metaforlarıyla ve Mevlânâ'ya örnek olan mutasavvıf şair Ferîduddîn Attâr (597/1200), rubâileri ile meşhur Ömer Hayyam(516/1122), İran edebiyatının en büyük kaside şairi olan Enverî (587/1191), Fars edebiyatında hamse türünün kurucusu olarak bilinen Nizamî Gencevî (600/1203), ahlaki ve tasavvufî eserleriyle Fars edebiyatının en meşhur yazarlarından Şeyh Sadî Şirâzi (692/1292) (Güllüce, 2007, s.25) gibi şahsiyetlerin Mevlânâ'nın hayatına ve eserlerine etkisi oldukça fazla olmuştur. Mevlânâ bu şahsiyetleri kendisine örnek almıştır.

Mevlânâ ile ilgili önemli kaynaklarda, Belh'ten ayrılan Bahâ-i Veled'in, hacca gitmek üzere Nişabur'da ünlü mutasavvıf şair Attâr'la buluştuğu kaydedilir. Bu buluşmada, Attâr'ın Celâleddin Muhammed'e ilgi gösterdiği ve onun ileride büyük bir şahsiyet olacağını öngörerek Esrâr-nâme adlı eserini hediye ettiği ifade edilir (Kırlangıç, 2007, s. 8).

Hicaz ve Suriye seferlerinden sonra Mevlânâ ve ailesi yedi sene Larende (Karaman)'da kalmıştır. Dönemin sultanı Alaeddin Keykubad'ın sürekli davetleri üzerine aile, 1228'de Konya'ya yerleşmiştir. Bahâ-i Veled vefatına kadar iki yıl boyunca emirlerin, yöneticilerin hatta bizzat Alaeddin Keykubad'ın da iştirak ettiği meclislerde irşada çalışmış ve verdiği vaazlar ve derslerle gerek saray gerekse halk üzerinde müspet bir etki bırakmıştır (Sülün, 2011, s.20).

Babası Mevlânâ'nın ilim ve terbiyesini kendi öğrencilerinden Burhâneddîn Muhakkık-ı Tirmizî'ye havale etmiştir. Bahâeddin Veled'in vefatından sonra, Mevlânâ, hocası Burhaneddin Muhakkık-ı Tirmizî'nin rehberliği ve terbiyesi altına girmiştir. Tirmizî, Bahâeddin Veled'in vasiyeti gereği Mevlânâ'nın eğitimi için Konya'ya gelerek onu tasavvufi ve manevi yönden yetiştirmiştir. Babasının ölümünden iki yıl sonra, 1233'te Mevlânâ'nın, Tirmizî ile Halep'e gittiği ve burada Halâviye medreselerinde büyük Hanefî âlimi Kemâleddin b. Adîm'den ders aldığı bilinmektedir. Mevlânâ, o dönemin önemli ilmi kitaplarını okuyarak hadis, fıkıh, edebiyat ve felsefe alanlarında üstat kabul edilmiştir. (Arpağuş, 2007, s. 91-111). Babasının vefatından sonra Mevlânâ bir müddet daha Şam ve Halep'te kalmış ve geri döndüğünde onun görevini tamamen üstlenerek, vaazlara başlamış ve Selçuklu dönemi yöneticileri tarafından büyük saygı görmüş, ilmi ve şahsi hayatından istifade edilmiştir.

Hiç şüphe yok ki Mevlânâ'nın ilim hayatının dönüm noktası Tebriz'li Şems'le başlar. Kaynaklarda Şems ile Mevlânâ'nın görüşmesi hakkında çeşitli rivayetler vardır; Şems-i Tebrizi 29 Kasım 1244'de Konya'ya gelmiş ve Konya'da "Şekerfüruşan" yani Şekerciler hanı denilen yere gelerek bir oda kiralamıştır. Bir rivayete göre Mevlânâ, dostlarıyla birlikte Pamukçular Medresesi'nden dönerken Şekerciler Hanı'nın önünden geçerken Şems onu görmüş ve ayağa kalkmıştır. Mevlânâ'ya doğru ilerlemiş ve böylece tanışmaları gerçekleşmiştir. (Uzluk, 1997, s.76, Kırlangıç 2007, s.11).

Şems'ten sonra Mevlânâ'nın büyük bir değişim gösterdiği aktarılır: Şems'in Mevlânâ'ya ne öğrettiği ya da hangi büyüü yaptığı, Mevlânâ'nın ona olan vurgunluğunun nedenini açıklamak için birçok soru ortaya atılmıştır, ancak cevaplar hep belirsiz kalmıştır. Menakıb kitapları bu konuda genellikle aynı fikirdedir. Mevlânâ, Şems ile halvetten sonra yaşam tarzını değiştirmiştir. Namaz kılmak veya vaaz vermek yerine semâya katılmış, Ney'in dokunaklı nağmelerine ve Rebab'ın ruhu okşayan sesine kulak vermiştir (Uzluk, 1997, s.88).

Şems sonrası dönemde Mevlânâ, Konya halkından olup kuyumculukla uğraşan Selahaddin-i Zerkûb'u halifesi olarak seçmiş, Şems'ten sonra Selahaddin ile sık sık bir araya gelerek dostluk kurmuştur. Mevlânâ'nın Selahaddin'e olan sevgisi o derecedir ki, Divân-ı Kebir'de Şems-i Tebrizi'den sonra en çok onun adı geçmektedir. On yıl süren bu dostluk ve yakınlığın ardından Mevlânâ'nın halifesi Selahaddin Zerkûb, uzun süren bir hastalığın ardından vefat etmiştir. Bundan sonra Mevlânâ kendine genç bir dost bulmuştur. Bu dost, Mesnevî'nin kaleme alınmasında çok büyük pay sahibi olan Hüsameddin Çelebi'dir. Mevlânâ, Hüsameddin Çelebi'yi Selahaddin'den sonra kendi halifesi olarak tanıtmıştır. Hüsameddin

Çelebi'nin halifelik dönemi Mevlânâ ve çevresi için huzurlu bir dönem olmuştur. Mevlânâ ile Hüsameddin Çelebinin birlikteliği on beş yıl sürmüştür (Kırlangıç, 2007, s. 14-15).

Sonunda Mevlânâ için gerçek yurda dönüş zamanı gelmiştir. Ansızın mâna aleminin bu büyük şahsiyeti hastalanmıştır. Mevlânâ'nın hastalandığını duyan Konya halkı onu ziyaret etmeye koşmuştur. Her ne kadar hekimler onun tedavisine çalışmışlarsa da bir fayda vermemiştir. Artık sevgiliye kavuşma anıdır. Mevlânâ'nın kendi deyişiyle artık düğün gecesi (şeb-i arus) gelip çatmıştır. Mevlânâ 5 Cemazelâhir 672 (17 Aralık 1273 Pazar günü) bâki âleme geç etmiştir (Uzluk, 1997 s.149, Kırlangıç, 2007, s.159).

3. MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN'İN MEKTUBÂT ESERİNDE PADİŞAHLARA VE EMİRLERE NASİHATLER

Mevlânâ yaşadığı dönemin gündelik siyasi çekişmelerinden uzak kalmıştır. Bununla birlikte bireyin, toplumun ve insanlığın sorunlarıyla yakından ilgilenmekten geri durmamıştır. Olayların nedenlerini genellikle adaletsizlik, kötü yönetim, ayrımcılık, baskı, şiddet, bağınazlık, aşırılık ve yolsuzluk gibi olgularla açıklamıştır. Çözüm olarak ise adalet, özgürlük, eşitlik, sevgi, kardeşlik, birlik, insanlık onuruna saygı ve hoşgörü gibi evrensel insanlık değerlerini öne çıkarmıştır (Ergül, 2017, s.14).

Selçuklular dönemine önemli etkileri olan Mevlânâ'nın dönemin aydınları ve idari elitleriyle ilişkisi sosyolojik yönden kaçınılmaz olmuştur. Mevlâna'nın günümüzde fikirleri dünya çapında benimsenmektedir. Dolayısıyla Mevlânâ içinde yaşadığı toplumu da olumlu yönden etkileyen manevi bir önder sayılmıştır (Küçük, 2007, s.9, akt. Ergül, 2017, s.135).

Mevlânâ, yaşadığı dönemin padişah, emir ve yöneticilerine yazdığı mektuplarla ve onu ziyarete gelenlere yaptığı sohbetlerle daima öğütlerde bulunmuş, onları iyilik yapmaya ve adaletli hükmetmeye çağırmıştır.

II. İzzeddin Keykavus, Mevlânâ'dan bir öğüt istediğinde, Mevlânâ, dersini sürdürüp öğrencileriyle meşgul olmayı tercih eder. Sohbeti tamamladıktan sonra Sultan'a dönerek şu cevabı verir: "Sana ne öğüt vereyim ki? Sana çobanlık emretmişler, sen kurtluk yapıyorsun. Sana bekçilik emretmişler, sen hırsızlık yapıyorsun. Allah seni sultan yaptı, sen ise şeytanın oyunlarına kapılarak hareket ediyorsun." Sultan, bu sözleri duyup yaptıklarını gözden geçirir, ağlayarak dışarı çıkar ve Allah'a daima adil olacağına ve iyi işler yapacağına dair söz verir. (Eflâki 2011. s.360, Ergül,2017, s.168).

Mevlânâ ile Emir Pervâne arasında geçen bir konuşma da şöyledir: Bir gün, döneminin etkili veziri Emir Muineddin Pervâne, Mevlânâ'nın huzuruna gelir ve ondan nasihat almak ister.

Mevlânâ, onun Kur'an'ı ezberlediğini ve hadislerle ilgili eserleri öğrendiğini öğrenince şöyle der: “Madem Allah'ın ve Peygamber'in sözlerini bildiğin halde onlardan nasihat alamıyor ve gereğince amel etmiyorsun, benim nasihatimi nasıl dinleyeceksin?” Emir, bu sözler karşısında ağlayarak Mevlânâ'nın huzurundan ayrılır ve adaletli bir yönetim sergilemeye başlar. Bir başka gün Emir Pervâne yine Mevlânâ'yı ziyaret etmek ister. Ancak Mevlânâ, o anda ders verdiğini ve daha sonraki günlerde gelmesini isteyerek onu bekletir. Emir, Mevlânâ'nın bu davranışıyla kendi yönetimindeki adaletsizlikleri fark eder ve bundan ders çıkarır. Medreseden ayrılırken şöyle der: “Mevlânâ bana gereken dersi çok iyi verdi.” Etrafındakilere ise, Mevlânâ'nın kendisini bekletmesinin ne kadar kötü olduğunu anlattıktan sonra artık kapısına gelen herkesi bekletmemeye karar verdiğini belirtir” (Şimşekler, 2001, s.277-282).

Mevlânâ'nın yakın ve uzak yerlerdeki müritleri ve dervişleri, bölgedeki yöneticilerle ilgili şikayetleri ve diğer saygısız topluluklara karşı yardım taleplerini Mevlânâ'ya iletmektedir. Örneğin Mevlânâ, bir valinin dervişleri incitmesi üzerine sultandan şu satırlarla duruma müdahale etmesini istiyor:

Allah saltanatını daim etsin, O yüce zatın başını ağrıtmak istemiyoruz; bundan uzağız ama iş sınırı aştığı gibi âlemin tek padişahının yardımı da bütün dervişlere, hele bu babasına dökülüp saçılmada. Bu yüzden gözlüyoruz, umuyoruz dünyanın tek padişahının, zamanın İskender'inin buyruğuyla bu valinin zulmü, kaldırması şu zayıf kullardan giderilsin de hatıralarında hiçbir vesvese olmaksızın Kâbe'deki güvercinleri gibi kahredici devletinizin duasıyla meşgul olsalar vesselam (Gölpınarlı,1999, s. 122)

Mevlânâ, dervişlerin mal-mülk biriktirme arzusu içinde olmadıklarını ve tekkelerde bu yüzden bulunmadıklarını vurgular. Dolayısıyla onlardan ekonomik destek talep etmenin uygun olmadığını Emir Pervâne'ye bildirir. Moğollara karşı yapılan hazırlıklar kapsamında Mevlânâ, dervişlerden katır talep edilmesi üzerine araya girer ve şöyle yazar: “*Rehin, borç sekiz bini buldu, daha da fazla oldu. Bugünse Moğollar için katır istiyorlar. Duacıları başkalarından saymamak gerek. Çünkü onların av aletleri var; bizse av olmuşuz av olan avlanmaz ki*” (Elmas, 2007, s.156-168).

Mevlânâ, dönemin yöneticilerine hem sohbetlerinde ve davranışlarında hem de yazdığı mektuplarla daima rehberlik etmiştir. Onları halka hizmete, kamu yönetiminde liyakati esas almaya, insanların devlet nezdindeki işlerinde kolaylık göstermeye, yönetilenlere karşı adaletli olmaya davet etmiştir. Ayrıca yöneticileri keyfi davranmaktan ve yolsuzluktan sakındırmıştır (Ergül,2017, s.135).

Örneğin, bazı mektuplar dönemin üst düzey yöneticilerine yazılmış ancak maddi bir talepte bulunulmamış, bunun yerine bir cezaya af istenmiştir. Mevlânâ'nın akrabası olan kuyumcu Selahaddin'in damadı Nizameddin, bir hatasından dolayı gözaltına alınmış ya da tutuklanmıştır. Mevlâna, onun suçsuz olduğuna ya da affedilebilecek küçük bir hatadan dolayı cezalandırılmaması gerektiğine inanmaktadır. Bu sebeple Emir Pervâne'ye şöyle yazar: *Kötü bir iş yaptıysa Allah için, Allah rızası için yardımınızı kesmeyin ondan; ona öfkelenmeyin. Zaten sizin himmetiniz size bunu yaptırır; sizden umulan budur. O, Allah rızası için bırakılırsa, serbest kalır, el ayak oynatırsa, o vakit tamamıyla sevineceğim* (Elmas, 2007, s.156-168).

4. MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN'İN MEKTUPLARINI AYET, HADİS VE ATASÖZLERİYLE PEKİŞTİRMESİ

Bir mürid-i kâmil olarak kabul edilen Mevlânâ, Mektubât eserinde -özellikle yöneticilere yazdığı mektuplarda- konuları desteklemek için çok sayıda ayet, hadis, atasözü, deyim, kelam-ı kibârdan istifade eder ve şiiirlerden beyitler zikreder (Eren 2007, s.261-286).

Mevlânâ, Mektubât eserinde diğer mensur eserlerinde olduğu gibi sade ve anlaşılır bir Farsça kullanmış, nadiren edebî bir dil kullanmıştır. Yine diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserde de konu ile alakalı ayet ve hadislere yer vermiştir. Kendi eseri olan Mesnevî'den şiiirlere ve diğer İran'lı şiiirlerin (özellikle Attâr ve Senâî) şiiirlerine değinmiş, eserini atasözleri ve hikâyelerle süsleyerek muhataba vermek istediği mesajı daha da pekiştirmiştir. (Atasağun,2007, s.59-93).

Mevlânâ Celâleddin, mektuplarına, genellikle "Allah kapıları açandır" manasındaki "Allah mufettihi'l-ebvab" cümlesiyle başlar, muhatabını güzel lakap, söz ve unvanlarla onurlandırır ve daha sonra söyleyeceklerini dile getirir; mektubu yazma amacını belirtir, istek mektubu ise "Kim bir iyilikle gelirse ona o iyiliğin on misli ile karşılık verilir" "İnsanların hayırlısı, insanlara faydası dokunandır" ve "Tatlı suyun başı kalabalık olur" gibi ayet hadis ve atasözleriyle muhatabını yönlendirir; sonunda ise muhatabına ömür boyu başarı, sağlık, kuvvet, bereket vs. diler ve mektubunu tamamlar (Şimşekler, 2002, s. 67-68).

Mevlânâ, dönemin kadısı olan ve din-devletin destekçisi olarak bilinen Emir Pervâne'ye yazdığı başka bir mektupta, onun insanlara yardım etme görevini yerine getirmesini ister:

Selam ve duamızı aldıktan sonra, halkın ihtiyaçları dolayısıyla çok mektup yazdığımızdan, usanmasınlar, sıkılmasınlar; çünkü tatlı suyun başı kalabalık olur (Gölpınarlı, 1999, s.181).

Mevlânâ'ya göre halk, yani yönetilenler; Allah'ın emanetidir ve İslam ölçülerine göre yani ayet ve hadislerin emrettiği şekilde yönetilmelidir. Çünkü emanet kutsaldır, emanete hıyanet olmaz. Bu ihanet içerisinde olan kişi en kötü kişidir (Sepetçioğlu, 1986, s.155)

Yine Muîneddin Pervâne'ye yazmış olduğu bir tavsiye mektubunda şöyle yazmaktadır:

Emirler padişahı, Allah dininin yardımcısı, iki devlet sahibi, iki kutlulukla kutlanmış, tutunulacak kulp, dayanulacak en yüce direk olan, Müslümanlığın feryadına erişen, Müslümanlara imdat eden kutlu uluğ dindar Pervâne beyin hayırları, güzel işleri, itaat edenlerin yolunu kesen usanç ve yomsuzluk afetlerinden korusun, gözetilsin. Allah yüceliğini daim etsin. Yoksulların gönüllerini de kırmamak gerek. (Cenâb- Hak) “yetimi horlama; isteyen boş çevirme” buyurmuştur. Duvar, çiviye “Ne diye beni deliyor, incitiyorsun? Dedi. Çivi de ona, “Beni çakana bak” diye cevap verdi. Elimde olmadan birbiri üstüne zahmetler veriyorum ama bu, birçok ısrarlar yüzünden oluyor; bağışlayacağınızı, güzel huylarınızdan umarım. Kullarınızın dualarını, geciktirmeden kabul, hacetlerinizi reva etsin. “Nasıl borç verirsen sana da öyle verirler” (Şafak,2005, s.91-92).

Mevlâna, yöneticilerin ve devlet büyüklerinin, bir bireyin hakkını ve hukukunu korumasını, hâkimin kararıyla bir insanın hakkını elde etmesini sağlamasını ise bütün insanlığın hakkını vermesi olarak değerlendirir (Ergül, 2017. s.58). Mesela bir yöneticiye yazdığı mektupta, uğradığı haksızlığın giderilmesini istediği kişi için şu ifadeleri kullanır:

Umarım ki elini genişletirsiniz de hukukunu diriltmiş olursunuz. Kim birisini diriltirse, bütün insanları diriltmiş gibidir. Acı yeryüzündekine, acısın gökyüzündeki sana (Gölpınarlı,1999, s. 40).

Mevlâna dönemin kadılarına ve yöneticilerine yönelik mektuplar da kaleme almıştır. Bir kişinin hakkını vermeyi tüm insanlığın hakkını vermek olarak gördüğü için bir kadıya yazdığı mektupta şöyle tavsiye de bulunmuştur:

Kutlu himmetinizi esirgemeyin de kendisine miras kalan o ev, bu mazlumun, bu kimsesizin eline geçsin de dirilsin. Bir kişiyi dirilten, bütün insanları diriltmiş gibidir (Gölpınarlı,1999, s. 96).

Çünkü Mevlânâ'nın ayet ve hadislerden aldığı derse göre bütün insanlığın yaratılması bir bireyin yaratılması ve diriltilmesi gibidir. Aşağıdaki satırlarda bunu görmek mümkündür.

Gerçek görüşle hepimiz, bir kişiyiz. Yaratılışımız da diriltilişiniz de ancak bir kişinin yaratılması, diriltilmesi gibidir. Kim daha fazla ilerleyse, bu birliği o, daha fazla anlar (Gölpınarlı,1999, s.19).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tasavvuf ehli olan şairler ve yazarlar, mektup yazmayı sadece bireylere yönelik eğitim ve nasihat aracı olarak kullanmakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal ve sosyal sorunların çözümü için de bir araç olarak görmüşlerdir. Mektuplar aracılığıyla insanlara manevi rehberlik sağlamanın yanı sıra, toplumsal adalet, hoşgörü ve kardeşlik gibi değerleri vurgulayarak toplumun manevi gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Bu şekilde, mektuplar hem bireylerin hem de toplumun ruhsal ve sosyal gelişimine katkıda bulunmuştur.

Mevlânâ Celâleddin, Türkiye Selçuklu Devleti'nin son döneminde yaşamış ve dönemin siyasi ve toplumsal olaylarına tanık olmuştur. Bu süreçte, birçok Selçuklu devlet adamı ve yöneticisiyle ilişki içinde olmuş ve onlara yönelik nasihat niteliğinde mektuplar kaleme almıştır. Bu mektuplar, sadece bireysel rehberlik değil, aynı zamanda devlet yönetimine dair önemli tavsiyeler içermiştir, böylece Mevlânâ'nın bilgeliği ve anlayışı devletin yönetiminde de etkili olmuştur.

Mevlânâ, çağının devlet adamlarına yönelik yazdığı mektuplar ve verdikleri öğütlerle, onları iyilik yapmaya ve adil bir şekilde yönetmeye teşvik etmiştir. Bütün eserlerinde olduğu gibi Mevlânâ, ayet ve hadislerle süslemiş olduğu bu mektuplarında ve bazı sohbetlerinde, dönemin devlet adamlarına sadece manevi rehberlik sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bu yöneticilerin toplumları için daha iyi bir hizmet sunmaları konusunda onları cesaretlendirmiştir. Mevlânâ'nın bu öğütleri, sadece o dönemin padişah, emir ve yöneticileri için değil, günümüz için ve gelecek kuşaklar için de anlamlı birer rehber olabilir.

KAYNAKÇA

Arpaguş, S. (2007). Mevlâna Celâleddin Rûmî (1207-1273). *İstem*, 5(10), 91-111.

Ataşağın, G. (2007). Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin hayatı ve eserleri. *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 3(Mevlâna Özel sayısı), 59-93.

Ataşağın, G. (2008). *Mevlâna Celaleddin Rûmî ve Mesnevî'de bahsedilen dinler*. Sebat Ofset Matbaacılık.

Eflâkî, Ahmed. (2011). *Ariflerin menkıbeleri*. Kabalcı Yayıncılık.

-
- Elmas, N. (2007). *Mevlânâ Celâleddin Rumî 800. yıl mektuplardaki Mevlâna*. Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları.
- Eren, M. (2007). Mevlânâ'nın mektuplarında hadislerden mesajlar. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 7(3), 261-286. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3343883>
- Ergül, E. (2017). *Hukukçu ve yöneticiler için Mevlâna bilgeliği*. Adalet Yayınevi.
- Fürûzanfer, B. (1997). *Mevlâna Celâleddin*. (Çev: F. N. Uzluk), Milli Eğitim Basım Evi.
- Gölpınarlı, A. (1999). *Mevlâna Celâleddin mektuplar*. İnkılap Yayınevi.
- Gölpınarlı, A. (1959). *Mevlâna Celâleddin, hayatı, felsefesi, eserleri, eserlerinden seçmeler*. (III. Basım) İnkılap Kitabevi.
- Güllüce, H. (2007). *Mevlânâ ve Mesnevî gerçeği*. Akçağ Yayınları.
- Hacıgökmen, M. A. (2014). Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin Selçuklu sultanları ile ilişkileri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (36), 115-135. <https://doi.org/10.21563/sutad.187081>
- Karaismailoğlu, A. (2021). *Mevlânâ'nın gözüyle insan ve toplum*. Akçağ Yayınları.
- Karaismailoğlu, A., & Şafak, Y. (2021). *Mevlâna araştırmaları 7*. Akçağ Yayınları.
- Küçük, O. N. (2007). *Mevlâna ve iktidar*. Rumi Yayınları.
- Mevlâna Celâleddin-i Rumî, (2007). *Fîhi Mâ Fîh, Mevlâna* (Çev: M. Ü. Anbarcıoğlu). Ataç Yayınları.
- Mevlâna Celâleddin-i Rumî, (2007). *Yedi meclis*. (Çev: H. Kırılancık), Ney Yayınları.
- Sepetçioğlu M. N. (1986). Mevlâna Celâleddin Rûmî'de yönetenler ve yönetilenler, 2. *Milli Mevlâna Kongresi*, (Tebliğler) Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- Sülün, M. (2021). *Gönüller sultanı Mevlâna*. Vefa Yayınları.
- Şafak, Y. (2005). *Hazret-i Mevlâna'nın eserleri*. Damla Ofset.
- Şimşekler, N. (2002). *Mevlâna'nın eserleri ve eserlerinden seçmeler Konya'dan Dünya'ya Mevlâna ve mevlevîlik*. Karatay Belediyesi Yayınları.
- Şimşekler, N. (2001). Güncel bir yorumla Mevlâna'ya göre yöneticiler(siyasetçiler), halk ve adalet. *Yeni İpek Yolu Konya Özel Sayısı*, 277-282.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 600-626

Derleme Makalesi / Review Article

Received / Alınma: 04.06.2024

Accepted / Kabul: 01.07.2024

NEUROMARKETING: NAVIGATING NEW PERSPECTIVES IN NEUROSCIENCE AND MARKETING SYNTHESIS

Şahap AKAN¹

Özlem ATALIK²

Abstract

In recent years, the field of neuromarketing has attracted considerable attention from both academics and practitioners. Neuromarketing differs from other fields in terms of both the tools and methods used in market research. Therefore, there is a need for literature reviews that focus on studies conducted in this field to acquire insights into the work carried out. This study aims to fill this gap by evaluating the techniques used in neuromarketing studies within the existing literature and presenting research findings to provide researchers a framework for these investigations. Neuromarketing studies, reviewed under headings such as EEG, fMRI, and others, have been explained in detail in terms of research tools, samples, research topics, and findings. In addition, the research approaches and applications adopted in these pertinent studies have been meticulously addressed. Ultimately, this research aims to provide a more comprehensive approach to the current state of neuromarketing studies, thereby contributing to the development of this interdisciplinary field. Additionally, it highlights future research directions in terms of theory, application, and methodology.

Keywords: Neuromarketing, Consumer Behavior, Literature Review, EEG, fMRI.

Jel Codes: M31, M37.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu. sahap.akan@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4633-7683

² Prof. Dr., Eskişehir Teknik Üniversitesi, Havacılık Ve Uzay Bilimleri Fakültesi, oatalik@eskisehir.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4249-2237

Atıf/Citation

Akan, Ş., & Atalık, Ö. (2024). Neuromarketing: Navigating new perspectives in neuroscience and marketing synthesis. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 600-626.

NÖROPAZARLAMA: SİNİRBİLİM VE PAZARLAMA SENTEZİNDE YENİ PERSPEKTİFLER

Öz

Nöropazarlama alanı son yıllarda akademisyenlerin ve pazarlama uygulayıcılarının büyük ilgisini çekmektedir. Nöropazarlama, pazar araştırmalarında kullanılan diğer araç ve yöntemlerden farklılık göstermektedir. Dolayısıyla bu alanda yapılacak çalışmalara ilişkin olarak bir görüş elde etmek için çeşitli literatür çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışma, nöropazarlama çalışmalarında kullanılan teknikleri mevcut literatür bağlamında değerlendirerek ve araştırmacılara bu araştırmalar için bir çerçeve sağlayacak araştırma bulgularını sunarak bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. EEG, fMRI ve diğer yöntemler gibi başlıklar altında incelenen nöropazarlama çalışmaları, araştırma araçları, örneklem, araştırma konuları ve bulguları açısından detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Ayrıca ilgili çalışmalarda benimsenen araştırma yaklaşımları ve uygulamaları titizlikle ele alınmıştır. Sonuç olarak bu araştırma, nöropazarlama çalışmalarının mevcut durumuna ilişkin olarak daha kapsamlı bir yaklaşım sunmayı ve böylece bu disiplinler arası alanın gelişimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca teori, uygulama ve metodoloji açısından gelecekteki araştırma perspektiflerini de vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nöropazarlama, Tüketici Davranışları, Literatür Taraması, EEG, fMRI.

Jel Kodları: M31, M37.

1. INTRODUCTION

Neuromarketing is a rapidly evolving area in marketing (Genco et al., 2014). This area has attracted the attention of both marketing practitioners and marketing academics, and the number of studies has increased in recent years (Hensel et al., 2017). Since the first neuromarketing study by McClure and colleagues in 2004, the number of studies published with the keyword “neuromarketing” in the Web of Science (WOS) Index has increased to 916 by 2024 (McClure et al., 2004). Neuromarketing offers numerous applications in marketing, enabling more detailed research using varied techniques compared to traditional methods (Fortunato et al., 2014). This approach, applied in various areas from website usefulness to purchase intention, primarily aims to model consumer behavior using predictive methods while measuring participants' responses to marketing stimuli (González-Mena et al., 2022; Santos et al., 2016; Yadava et al., 2017). In addition, approaches such as machine learning classification (Chew et al., 2016), event-related potentials (Q. Ma et al., 2008), event-related oscillations (Vecchiato et al., 2011), and indicators related to cortical activity (Ohme et al., 2010) were used in these studies. Neuromarketing research, which has a wide range of applications and indicators, needs to be handled more comprehensively to be understood more

holistically. There are studies that examine the neuromarketing literature (Aldayel et al., 2020; Alsharif et al., 2021; Oliveira & Giraldi, 2017; Yücel, 2016; Zhu et al., 2022). However, these studies have been shown to be limited in scope and do not provide a holistic perspective on neuromarketing.

The aim of this research is to evaluate the studies conducted in the field of neuromarketing in the context of the techniques used and to present a framework to the researchers about these studies. This literature review focuses on the studies included on the Web of Science (WOS) Core Collection Database. Studies using Electroencephalography (EEG) and Functional Magnetic Resonance Imaging (fMRI) techniques have been discussed under different headings, as they are the most commonly used techniques in neuromarketing (Alsharif et al., 2021). In addition, studies using eye tracking and facial coding, as well as mixed approaches, are explained under one heading. Neuromarketing studies, which are discussed under three different headings, are described in detail in the context of research tools, samples, research topics and findings. Furthermore, the general focus of these studies is also discussed. As a result, the purpose of this research is to present a more holistic approach to neuromarketing and to contribute to the development of this interdisciplinary field.

The rest of this paper is organized as follows: Section 2 describes the neuromarketing concept, briefly explains neuromarketing methods, and focuses on neuromarketing literature. Section 3 outlines conclusions and offers suggestions for future research.

2. LITERATURE REVIEW

2.1. Neuromarketing Concept

In recent years, neuroscience has begun to provide deeper insights into social practices and intellectual discourses. The growing knowledge has influenced various fields and has gradually paved the way for the emergence of new interdisciplinary studies (such as neuroaesthetics, neurotechnology, and neuropedagogy). Neuromarketing, one of these fields known as neuroculture, has gained popularity by attracting attention (Fischer et al., 2010). The term "neuromarketing" was coined in 2002 by the Bright House company in reference to fMRI studies. Similarly, in the same year, Professor Ale Smitds from Erasmus University in Rotterdam introduced neuromarketing, referring to the application of neuroimaging techniques in marketing research. After that, the neuromarketing study by McClure and colleagues (2004) became a turning point, and the number of studies conducted to date has increased significantly.

Neuromarketing is an interdisciplinary field that integrates neuroscience, psychology and marketing science (Grajdieru, 2017). The interaction of marketing and neuroscience has elucidated the impact of brands, products, advertisements, or purchase decisions on the brain and behavior. Concurrently, the convergence of marketing and psychology has clarified the underlying motives driving purchasing behavior. Consequently, the synergy among these three areas provides a holistic comprehension of consumer behavior (Mansor & Isa, 2020).

Although it is a new discipline, the term "neuromarketing" has numerous definitions. Lee et al. (2007:200) defined it as "the application of neuroscientific methods to analyze and understand human behavior in relation to markets and marketing exchanges". Morin (2011) described it as "an emerging field that bridges the study of consumer behavior with neuroscience." In another definition, neuromarketing is described as the area of science investigating the brain and neural responses to stimuli related to market change (Zurawicki, 2010). The themes commonly used in these definitions are "consumer behavior with neuroscience," "neural responses to stimuli related to market changes," "application of neuroscience methods". In short, neuromarketing can be conceptualized as measuring the neural or physiological effects of marketing stimuli with neuroscience methods.

The main purpose of neuromarketing is to evaluate the consumer's cognitive and emotional responses using various marketing techniques. So, the basic idea of neuromarketing is to examine consumer behavior from a cognitive or emotional perspective (Solomon, 2018). In this regard, it offers a wide range of research on how consumer mechanisms related to emotions, memory, attention, and cognitive processes work and which factors are influenced by them (Mansor & Isa, 2020; Sebastian, 2014). Consequently, the neurological context allows for a more comprehensive investigation of consumer reactions to written, visual, or auditory stimuli. Neuromarketing focuses on the neural mechanisms underlying consumer behavior in relation to branding, pricing, advertising, purchasing decisions, and decision-making psychology (Sung et al., 2019).

So far, marketers have gained some insights by applying various traditional approaches. These approaches provided limited information about customer behavior. On the other hand, they provided unreliable information as they relied on consumers' self-reports. Therefore, focus groups, surveys and interviews are not always suitable for measuring the conscious and subconscious processes of customers (Alsharif et al., 2021). Neuromarketing uses neuroscientific methods to overcome the disadvantages of traditional methods, which are judgmental and manipulative (Avinash et al., 2018). Compared to traditional methods,

neuromarketing claims to provide more comprehensive and less biased marketing insights (Fortunato et al., 2014).

Although neuromarketing offers numerous advantages for researchers, it has certain limitations and challenges. Neuromarketing's primary advantages are evaluating customers' unconscious processes, examining cognitive processes, and interpreting emotional processes. (Akan & Atalık, 2024; Boshoff, 2012; Ramsøy et al., 2019). Additionally, one prominent concern is the issue of small sample sizes, typically averaging around 20-30 participants in many studies. (Sung et al., 2019). This raises doubts about the reliability and applicability of the results and highlights the need to expand the scope of research for improved reliability testing (Fortunato et al., 2014). Another challenge in neuromarketing is the concept of reverse inference. Adverse inferences should be used with caution in studies. If a certain brain region is not regularly activated by certain mental processes of interest, a reverse inference becomes problematic (Sung et al., 2019). Costs, on the other hand, are an issue that should not be neglected. The techniques used are often expensive, and costs escalate with an increased number of participants in experiments (Kenning & Linzmajer, 2011). After all, ethics is one of the most important factors in neuromarketing. Despite the fact that there are now numerous neuromarketing research and consulting organizations and a significant number of scientifically published studies, criticism of neuromarketing has not diminished (Stanton et al., 2017). Some of the most common criticisms of neuromarketing include unethical research practices, unethical use of technology, and consumer manipulation. Although there are certain ethical concerns about neuromarketing, it is claimed that these issues can be avoided with certain practices and regulations.

Although neuromarketing has limitations and ethical issues, it is expected that in due course, this field will reach the desired level. This discipline will enable the development of products and services based on actual consumer desires and needs by providing important insights into consumer attitudes and behaviors (Ariely & Berns, 2010). Additionally, it is expected to provide a number of benefits for implementing smarter marketing strategies by increasing the effectiveness of marketing efforts (Agarwal & Dutta, 2015; Mansor & Isa, 2020).

2.2. Neuromarketing Methods

Neuroscience provides insights into the functioning of the nervous system using various neuroimaging tools, and neuromarketing also benefits from these tools (Ariely & Berns, 2010; Fortunato et al., 2014). These tools can be used to measure hormonal and neurotransmitter

changes, skin electrical conductivity through sweating, eye movements, electrical waves from muscle movement, brain metabolism, and functional activity of specific brain regions (Fortunato et al., 2014). These measurements use techniques that assess both brain activity and external activity. Functional magnetic resonance imaging (fMRI), functional near-infrared spectroscopy (fNIRS), positron emission tomography (PET), EEG, magnetoencephalography (MEG), transcranial magnetic stimulation (TMS), and stationary topography (SST) are among the techniques used to measure brain activity. Facial electromyography (fEMG), facial coding (FC), eye tracking (ET), electrodermal activity (EDA), and heart rate (HR) are techniques for measuring activity outside the brain (Bercea, 2011; Cherubino et al., 2019; Lim, 2018; Yücel, 2016). To better understand these tools, an overall assessment is required (Kenning & Linzmajer, 2011). The methods referred to in the study as “other methods” are briefly described below.

MEG is sensitive to changes in magnetic fields caused by the brain's electrical activity. This technique is similar to EEG but differs in terms of temporal and spatial resolution (Kenning & Linzmajer, 2011). MEG provides reliable and valid results for cognitive and sensory reactions. It also has high temporal resolution. However, it is rarely preferred due to high installation costs and complex analysis processes (Nyoni & Bonga, 2017).

fNIRS measures changes in neural activity within the brain (Herold et al., 2018). More specifically, fNIRS is a neuroimaging method that measures cortical blood flow (Sung et al., 2019). This technique maps blood oxygenation in brain regions during neural activity (Meyerding & Mehlhose, 2020). Notably, it offers significant advantages in terms of portability, low cost, and high spatial resolution (Herold et al., 2018).

PET is a nuclear medicine imaging technique that measures metabolic activity in the body. Similar to fMRI, this technique requires the injection of a radioactive substance into the body (Singh, 2020). While PET offers reliable measurements of cognitive and emotional responses, ethical concerns arise due to its invasive nature (Klinčková, 2014).

TMS is a technique that stimulates the brain by sending electromagnetic impulses to the skull and reveals brain activities (Kenning & Linzmajer, 2011). It is preferred in marketing for advertising, new product and package design studies (Nyoni & Bonga, 2017). The fundamental advantage of TMS is that it can identify in which part of the brain a particular cognitive function is taking place (Antoniak, 2020).

SST essentially measures the electrical activities of the human brain (Marcuta et al., 2018). It unveils the steady-state evoked potential via a weak vibration signal positioned at the edge of the visual field in addition to the electrical activities of the brain (Genco et al., 2014). This technique offers high temporal resolution and also has high artifact resistance (Hilderbrand, 2016).

fEMG measures the facial muscles' response to marketing stimuli. This technique provides a very effective measurement method by recording the electrical responses that occur as a result of facial muscle contraction using electrodes placed on the mouth (zygomaticus minor and major), occipitofrontal and orbicularis muscles (Fortunato et al., 2014). Additionally, fEMG measures sensory alterations such as taste and smell, along with emotional changes (Fortunato et al., 2014; Solomon, 2018).

FC operates on the principle of utilizing computer programs to decode facial expressions, yielding specific outcomes (Zurawicki, 2010). Developed with substantial input from Paul Ekman, the facial coding system is capable of identifying emotions like anger, disgust, fear, happiness, sadness, and surprise in consumers (Ekman & Rosenberg, 2005). Images captured by a camera can be analyzed through machine learning techniques to determine the potential emotional responses to relevant marketing stimuli.

ET is an eye movement-based system that provides emotional or cognitive cues (Chandrasekharan et al., 2023). This technique reveals where the eye is looking, how the eye moves relative to the head, and how the pupil dilates and contracts in response to a stimulus. When combined with other methods, it usually contributes to more reliable results. Due to its portability, easy data analysis and low cost, ET is one step ahead of the others (Zurawicki, 2010).

EDA, also known as galvanic skin response (GSR) or electrodermal response, measures skin conductivity (Verhulst et al., 2019). EDA is based on the principle of measuring electrical activities that occur as a result of the responses of sweat glands in human skin to various psychological conditions (Sung et al., 2019). Easy to use and relatively inexpensive, EDA is a very popular method for investigating psychophysiological phenomena.

HR is a technique that uses an electrocardiogram to measure the heart's electrical activity through skin electrodes. HR is often used as a measure of arousal. A decrease in heart rate is associated with focus and attention to a stimulus (Sung et al., 2019). As a result, this

technique assesses consumers' responses to sensory stimuli, as well as their attentional state (Boz et al., 2017).

2.3. EEG Method and Studies

EEG, considered the oldest neurophysiological tool, has been used for over a century. This technique measures voltage fluctuations on the scalp and records the electrical potentials generated by neurons through electrodes placed on the scalp. By recording changes in these neuronal potentials, EEG observes the electrical activity resulting from the connections between neurons responsible for cognitive responses. This provides valuable marketing insights (Morin, 2011). EEG is one of the most commercially preferred techniques by academics and marketing practitioners because it is more cost-effective than fMRI and does not require a complex experimental environment like MEG (Alsharif et al., 2020). The greatest advantage of this technique is its high temporal resolution, so it is able to record voltage changes in the brain in milliseconds (Özkara, 2017). Additionally, its non-invasiveness and relative affordability contribute to its popularity. EEG finds applications across various domains, from product and price promotion to brand analysis. It is commonly used to investigate cognitive, emotional, recalling, recognition, attention, arousal, engagement, approach, and withdrawal processes (Nyoni & Bonga, 2017). Table 1 lists some of these studies.

Table 1. Studies with the EEG Method

Authors	Sample	Research Topic	Research Findings
(Q. Ma et al., 2008)	16	Brand extension	The P300 potential can be used as a success metric in a brand extension strategy.
(Handy et al., 2010)	32	Brand logo	The central/parietal/occipital P2 and central N2 components (200-400 msec. time window) have been found to have a significant effect on hedonic evaluation.
(Ohme et al., 2010)	45	Advertising	Different frontal asymmetry measurements have been derived from the emotional and informational parts of the advertisements.
(Vecchiato et al., 2011)	11	Advertising	Liked advertising has increased theta and alpha activity in the left frontal area.
(J.Jones et al., 2012)	39	Purchase behavior	LPC differs in purchasing behavior between individuals with low and high math anxiety.

(Pozharliev et al., 2015)	40	Purchase behavior	Shopping with others has increased the emotional impact of luxury brands and has created more late-positive potential (LPP).
(Boksem & Smidts, 2015)	29	Customer future choice	Beta and gamma oscillations predict individual choice behaviors.
(Flumeri et al., 2016)	24	Product feature	The scent of mint and rose has been shown to increase consumer's approach motivation.
(Berčík et al., 2016)	67	Store ambiance	The LED lighting and purple color scheme have been found to evoke more positive emotions in participants than the other options.
(Hoefler et al., 2016)	24	Product Perception	Different fabrics, such as jersey, cotton, and custom, have led to varying emotional valence scores.
(Chew et al., 2016)	5	Choice prediction	Using EEG data, consumers' product choices have been predicted with a classification accuracy of close to 80%.
(Jin et al., 2017)	18	Price framing effect	Positive framing has been associated with high LPP potential and a willingness to buy.
(Yadava et al., 2017)	40	Choice prediction	It has been proposed that EEG data can be used to predict product choices.
(Touchette & Lee, 2017)	34	Product attractiveness	Attractive products increase frontal alpha asymmetry. No correlation has been found between the survey and EEG results.
(H. Ma et al., 2018)	33	Price framing effect	Free promotional products increase LPP and enhance consumer motivation.
(Shang et al., 2018)	20	Copycat branding	In copycat branding, the N400 potential can be used for categorization and the late positive component (LPC) potential for recall.
(Cheng & Wang, 2018)	16	Country of origin brand	When the country of origin was compatible with the brand logo, the LPP increased and the N2 potential decreased.
(Q. Ma et al., 2019)	26	Price perception	P2, P300 and LPP can be used to examine the impact of emotions on price value perception.
(Fu et al., 2019)	18	Price deception	Customers with price knowledge receiving fair prices show lower N2 and higher LPP.
(Camarrone & Hulle, 2019)	28	Brand association	When the brand and brand associations were incompatible, the N400 potential increased.
(Alvino et al., 2019)	26	Product choice	Most preferred wines exhibited low beta wave oscillation, while

2019)			the least preferred wines showed high beta wave oscillation
(Hsu & Chen, 2020a)	40	Product tasting	Alpha, beta and gamma waves can be used to measure the impact of music on product tasting.
(Hsu & Chen, 2020b)	16	Advertising	Subliminal messages increased theta band activity while decreasing beta band activity.
(Wang et al., 2022)	95	Price	Mobile payment usage induces the "pleasure of paying," which, along with the "pain of paying," mediates increased purchase intention.
(Mashrur et al., 2022)	15	Customer future choice	The frontal cortex and Fz channel have provided the best accuracy for categorizing positive and negative affective attitudes.
(Q. Ma et al., 2022)	38	Purchase behavior	Pain interferes with early stage reward feedback valence detection and reduces motivation salience in the late stage.
(Oikonomou et al., 2023)	33	Choice prediction	The algorithm demonstrates an improvement of over 8% in classification accuracy compared to existing methods for emotional and cognitive state recognition tasks
(Hakim et al., 2023)	213	Willingness to pay	The DLN model achieved an accuracy rate of 75.09%, surpassing other models in predicting high and low WTP
(Hassani et al., 2023)	20	Choice prediction	Significant improvements in classification accuracy were observed for different genders through the use of specific frequency bands, while differences in decision-making times during visual assessments based on gender were evident.

There are numerous EEG-based neuromarketing studies in the literature. These studies focus on purchase behavior, predictions, products, prices, brands and advertising topics. Studies on purchase behavior examine the effects of differentiating consumer personality traits and product characteristics (Flumeri et al., 2016; Q. Ma et al., 2022). Furthermore, changes in late potentials at the time of purchase were also assessed (J.Jones et al., 2012; Pozharliev et al., 2015). Predictive studies primarily aim at estimating consumer preferences and suggest the use of beta and gamma oscillations for product prediction (Boksem & Smidts, 2015). Product selection is predicted with over 80% accuracy (Chew et al., 2016; Hassani et al., 2023; Oikonomou et al., 2023). Oscillations and asymmetry metrics have been used in product studies to explain the effects of scent (Flumeri et al., 2016), music (Hsu & Chen, 2020a), and product characteristics (Hoefler et al., 2016) on consumer behavior. Alpha, beta and gamma oscillations, as well as frontal alpha asymmetry, were prominent in these studies. The effect of

price changes is observed in price studies. These studies mainly focus on the potential of N2, P200, P300 and LPP³ (Fu et al., 2019; Jin et al., 2017; H. Ma et al., 2018; Q. Ma et al., 2019). Brand studies cover a range of topics, from country of origin to brand extension. In these studies, the effectiveness and success of brand strategies were evaluated based on their various potentials. In general, P200, P300, N400 and LPP have been used to guide brand studies (Camarrone & Hulle, 2019; Cheng & Wang, 2018; Q. Ma et al., 2008). Advertising studies examined the effects of advertising qualities on brain activities. In this direction, the effects of subliminal messages on brain waves (Hsu & Chen, 2020b), the frontal changes caused by popular advertising (Vecchiato et al., 2011), and the effects of advertising qualities on approach motivation (Ohme et al., 2010) were discussed.

2.4. fMRI Method and Studies

fMRI, like the EEG technique, is widely used in neuromarketing studies (Alvino, 2020). fMRI measures blood flow in the consumer's brain using a powerful magnetic field and radio waves (Alsharif et al., 2020). This technique allows the visualization of blood flow in the brain in three dimensions (Ariely & Berns, 2010). In this way, the regions in the brain activated by stimuli such as advertising, sounds and brands can be determined with high-resolution images (Alsharif et al., 2020) (Table 2). Its primary advantage is its high spatial resolution, which allows for measuring changes in the deepest areas of the brain (Ariely & Berns, 2010). Therefore, it offers highly precise measurements of cognitive and emotional processes. However, the fMRI technique has significant disadvantages, including high setup costs per participant. Additionally, its complex data processing and the requirement for skilled technicians have limited its widespread application (Nyoni & Bonga, 2017; Sebastian, 2014).

Table 2. Studies with the fMRI Method

Authors	Sample	Research Topic	Research Result
(McClure et al., 2004)	67	Brand perception	The vmPFC has a crucial role in behavioral preferences.
(Knutson et al., 2005)	14	Negative price effect	It has been suggested that the nucleus accumbens is associated with product preferences, the insula region with

³ The related signs express the potentials of the measurements of the stimuli in milliseconds as positive or negative (Özkara, 2017). These potentials are electrical potentials associated with specific events (De Pascalis, 2004).

			excessive prices, and the mPFC with discounted prices.
(Deppe et al., 2005)	22	Brand perception	Favorite brands increase activity in the dlPFC, posterior parietal cortex, occipital cortex, and vmPFC.
(Schaefer et al., 2006)	13	Brand perception	Culturally familiar brands activate the mPFC more than unfamiliar brands.
(Yoon et al., 2006)	20	Brand personality	Personality characteristics are processed in the mPFC, while brand personality is processed in the lower left prefrontal cortex.
(Plassmann, O'Doherty, et al., 2007)	19	Willingness to pay	Activities in the mOFC and dlPFC are associated with willingness to pay.
(Plassmann, Kenning, et al., 2007)	22	Brand loyalty	Through activation of the vmPFC, loyal customers more intensely integrate their emotions into the decision-making process, and favorite brands stimulate their reward system.
(Erk et al., 2007)	12	Product perception	Artificial cultural objects associated with wealth and social dominance activate reward-related brain areas.
(Plassmann et al., 2008)	20	Price perception	Increasing wine prices increases subjective reports of flavor pleasantness and also blood-oxygen-level-dependent activity in the medial orbitofrontal cortex (mOFC), which is widely thought to encode for experienced pleasantness.
(Kenning et al., 2009)	22	Advertising effectiveness	Attractive advertisements have been shown to activate brain areas associated with emotion integration (ventromedial prefrontal cortex (vmPFC) and reward perception (ventral striatum/nucleus accumbens).
(Reimann et al., 2010)	16	Packaging design	Aesthetics of product packaging have been found to activate the reward center.
(Reimann et al., 2012)	17	Brand perception	The choice of novel brands is preceded by greater activity of both the cingulate gyrus and the vmPFC (as compared to the choice of familiar brands).
(Falk et al., 2012)	31	Advertising	The effectiveness of public service announcements was predicted by neural activity in the mPFC.
(Berns & Moore, 2012)	32	Sales forecasting	It has been suggested that activity in the ventral striatum can be used to predict product sales.
(Hubert et al., 2013)	22	Packaging design	Attractive packages activate reward-related areas, whereas unattractive packages activate negative emotion-related

regions.			
(Hillenbrand et al., 2013)	25	Brand perception	Brand names hint at the key benefits of the underlying product, influencing customer choice positively.
(Bruce, Crespi, et al., 2014)	50	Price perception	When too much information about the product is presented, an activity is observed in the dorsolateral prefrontal cortex (dlPFC) region, which is associated with uncertainty.
(Jai et al., 2014)	12	Online shopping	Zooming in on an online product display increases visual perception throughout the product evaluation phase, whereas rotating pictures create pleasure and reward expectations.
(Bruce, Bruce, et al., 2014)	17	Brand perception	Brands with familiar logos activate the orbitofrontal and inferior prefrontal cortex, whereas brands without logos activate the posterior cingulate cortex (PCC).
(Santos et al., 2016)	25	Brand perception	Purchase intention is higher for higher-priced national brands and lower-priced own brands.
(Al-Kwafi, 2016)	13	Brand perception	Images reflecting the perceived usefulness of the brand have more vmPFC activity.
(Fehse et al., 2017)	18	Brand perception	Organic brands activate the dlPFC while popular brands activate the mPFC.
(Karmarkar et al., 2019)	24	Price perception	Early price exposure, or "price primacy," alters the valuation process, as seen by altered patterns of activity in the medial prefrontal cortex (mPFC) just before making a purchase decision.
(Medina et al., 2020)	18	Price perception	When evaluating price information, non-prosocial (compared to prosocial) consumers exhibit greater activation in brain areas involved with reward, valuation, and choice.
(Gómez-Carmona et al., 2022)	50	Advertising	In environmental advertisements, positive appeals increase vmPFC activity in concerned subjects, and the insula is more active in highly concerned subjects.

Numerous studies in the literature use the fMRI technique and focus particularly on packaging design, price perception, advertising and branding issues. Brand studies often revolve around measuring brand perceptions and identifying the activated brain regions associated with brands of different qualities. For instance, studies have indicated that favorite brands activate regions like the dorsolateral prefrontal, posterior parietal, occipital, and ventromedial

prefrontal cortex (Deppe et al., 2005; Plassmann, Kenning, et al., 2007). Conversely, familiar brands tend to activate the medial prefrontal, orbitofrontal, and inferior prefrontal cortex⁴ (Reimann et al., 2012; Schaefer et al., 2006). Additionally, organic brands have been found to activate the dorsolateral prefrontal cortex (Fehse et al., 2017). Furthermore, specific issues such as brand personality are handled (Yoon et al., 2006). Research on package design indicates that packages described as aesthetically pleasing and attractive activate the pleasure-related reward center (Hubert et al., 2013). In advertising studies, advertisements that are considered attractive have increased vmPFC activity (Gómez-Carmona et al., 2022). It has been argued that the medial prefrontal region is an important reference area in determining advertising effectiveness (Falk et al., 2012). Studies on pricing have demonstrated that changes in price or context affect brain activity and have significant managerial implications. The mOFC and dlPFC are associated with willingness to pay (Bruce, Crespi, et al., 2014; Plassmann, O'Doherty, et al., 2007), while the insula region has been associated with the perception of excessive pricing (Knutson et al., 2005).

2.5. Other Methods

Although fMRI and EEG techniques are commonly used in neuromarketing studies, other techniques are also preferred. Both neuronal and physiological activities were measured using these techniques (Table 3). These techniques have been used in neuromarketing studies both alone and in combination with other neuromarketing techniques. Among these techniques, the ET technique was observed to be prominent. Although ET is a physiological measurement technique used alone in many studies, it is most commonly used in combination with the EEG technique. Furthermore, it has been observed to be used in combination with FC, GSR, fMRI, and EDA techniques. Besides ET, FC, fEMG, HR, and fNIRS techniques are rarely used alone. They are often used in combination with other techniques to improve the accuracy of results.

Table 3. Study with Other Methods

Authors	Techniques	Sample	Research Findings
(Vecchiato et al., 2010)	HR, GSR, EEG	15	There was increased theta band activity in the left frontal region and increased HR activity while watching ads that

⁴ The different regions of the brain are responsible for various cognitive and emotional functions such as executive functions, spatial awareness and visual processing.

			were remembered later.
(Khushaba et al., 2013)	ET-EEG	18	Cortical activity changes depending on the product's shape, flavor, and topping, and the flavor and topping forms have an impact on consumers' purchasing decisions.
(Somervuori & Ravaja, 2013)	fEMG	33	Compared with high prices and private-label products, low prices and national-brand products evoke more positive emotions.
(Hernández-Méndez & Muñoz-Leiva, 2015)	ET	30	It has been observed that the first focus on websites is static ads, while they are more focused on text ads.
(Venkatraman et al., 2015)	ET, fMRI, EEG	186	It has been emphasized that the fMRI technique is the most accurate way to predict the success of advertisements, and activities in the ventral striatum are associated with advertising success.
(Cherubino et al., 2016)	EEG,GSR, HR	24	It has been proposed that age and gender differences in advertising perception can be measured using cerebral and emotional indices developed using EEG, GSR, and HR techniques.
(Boz et al., 2017)	ET	-	Consumers are much more interested in the discount rate than in price reductions. Discount and reduced price labels should be placed at the center of the visual promotion.
(Hamelin et al., 2017)	FC	60	Emotions influence cognitive processes, and emotional advertisements have a significant impact on advertising effectiveness.
(Muñoz-Leiva et al., 2019)	ET	60	The use of celebrities in banner ads attracts the attention of website visitors.
(García-Madariaga et al., 2019)	EEG- ET	40	It has been observed that visual elements on the packaging increase the participants' attention levels, while color changes have no significant impact.
(Qing et al., 2020)	fNIRS	8	Short (15-30 sec.) and non-linear advertisements are more persuasive than other types of advertisements.
(Garczarek et al., 2021)	EEG, ET, EDA	24	EDA has been identified as a parameter that can be used to predict purchasing behavior.
(Rúa-Hidalgo et al., 2021)	ET, FC, GSR	30	In social media, the explicit measure of emotional valence is higher and more positive than the implicit measure.

(Zamith et al., 2021)	ET, GSR	60	In-feed native advertising attracts more attention than content recommendation advertisements.
(Levrini & Santos, 2021)	FC-ET	80	New variables influence the unconscious choices and purchasing decisions of consumers.
(Flores et al., 2022)	ET	--	The placement of certain elements in advertisements is strategic, and brands must be simple, communicative, legible, and capture users' attention
(Pelau et al., 2022)	ET	24	In a food advertisement, celebrities have drawn more attention than the brand logo and product.
(Herrando et al., 2022)	HR	10	Flow experience, which influences purchase intention, is associated with pleasure and concentration, whereas a low level is associated with boredom.
(Chiang et al., 2022)	ET, EEG, FC	80	The differences in working memory capacity, processing speed, and visual processing between the elderly and the young influence purchasing behavior.
(Šola et al., 2022)	ET, FC	168	The BIO label is an important part of the BIO packaging and should be visually highlighted on the packaging, reflecting earthy-color tones.
(González-Mena et al., 2022)	ET, FC	39	The new dynamic website increases the following emotions: joy, anger, surprise, disgust, fear, and neutral.
(Savelli et al., 2022)	EEG, ET	60	People's visual attention and cognitive engagement are more influenced by social and emotional factors.
(Mas et al., 2023)	EEG, EDA, CAS	30	Latin American cultures have exhibited a significantly higher emotional response to fear communication compared to those from European cultures
(Mancini et al., 2023)	ET, FC	175	The presence of non-ad elements within YouTube's advertising format resulted in lower performance in measures such as facial disgust, self-reported disgust, ad irritation, and ad attitude.
(Šola et al., 2023)	ET, FC	529	Analyzed participant behavior on the homepage revealed stronger negative emotions during scrolling, while viewing regions with subdued colors in photos or brighter colors emphasizing essential text increased the pleasant mood moderately.

ET is a major neuromarketing technique that researchers favor, although not as much as EEG and fMRI. ET has been used in various contexts, from advertising to pricing. Studies have shown that the inclusion of celebrities in advertising enhances its effectiveness (Muñoz-Leiva et al., 2019; Pelau et al., 2022). Moreover, static and straightforward ads tend to garner more attention compared to other advertising formats (Flores et al., 2022; Hernández-Méndez & Muñoz-Leiva, 2015). Additionally, ET is considered pivotal in guiding ad placement strategies (Flores et al., 2022). ET also complements other methods and provides valuable insights, particularly regarding attention (García-Madariaga et al., 2019; Savelli et al., 2022) and visual processing (Chiang et al., 2022). Therefore, it is frequently used in conjunction with techniques such as EEG, FC, and fMRI.

HR, FC, and fEMG techniques have rarely been used alone in neuromarketing studies. FC, HR and fEMG studies have focused on emotional processes rather than cognitive processes (Hamelin et al., 2017; Herrando et al., 2022; Somervuori & Ravaja, 2013). They were preferred to better explain the emotional processing processes.

3. CONCLUSION

This study examined neuromarketing articles indexed in WOS. A total of 79 research articles were assessed, categorized under three main headings: EEG, fMRI and other techniques. This study aims to provide researchers with a new perspective on neuromarketing studies and presents useful research results by stating the research topics. Additionally, the study identified fundamental themes within the studies conducted using the respective techniques, outlining the broader potential of neuromarketing methodologies. The study is intended to serve as a guide for researchers conducting marketing research and to provide new perspectives. The literature review presents significant implications beneficial for researchers.

Firstly, while EEG and fMRI techniques are generally preferred in studies, there is an observed tendency to combine them with other techniques. Combining different methods is crucial for a more comprehensive understanding and prediction of consumer behavior. According to Zhu et al. (2022), the use of multiple neuroscience tools and methods is expected to be a future trend in neuromarketing. Additionally, they suggest that hybrid approaches, incorporating traditional methods, will play a prominent role in upcoming neuromarketing studies.

Secondly, although the studies covered a wide range of marketing topics, certain issues stood out prominently: product, brand, price, and advertisement. Significantly, these studies

produced remarkable research results. Within these investigations, neural connections associated with value perceptions induced by marketing stimuli were identified. Additionally, the studies examined the effects of different environments, such as stores or websites (Berčík et al., 2016; González-Mena et al., 2022; Hernández-Méndez & Muñoz-Leiva, 2015). Moreover, they revealed the cognitive and emotional processing mechanisms triggered by marketing stimuli (Pozharliev et al., 2015; Savelli et al., 2022). On another note, researchers also examined neural or physiological differences resulting from variations in product or consumer properties (Fu et al., 2019; Hofer et al., 2016; Yoon et al., 2006). Furthermore, there was a specific focus on predicting consumer behavior (Mashrur et al., 2022; Oikonomou et al., 2023).

Thirdly, various neuromarketing techniques have guided the exploration of the elusive 'secrets' embedded within the human brain. In this regard, neuromarketing has provided valuable insights into topics that cannot be measured using traditional methods. Various applications have emerged, ranging from the effect of subliminal messages to the monitoring of subconscious potential (Hsu & Chen, 2020b). Neuromarketing has also been shown to produce effective results in this area.

Fourthly, the frontal cortex of the brain is the most important area for understanding consumer behavior. Both EEG and fMRI studies have generally explained consumer behavior with activities in this area (Karmarkar et al., 2019; Kenning & Linzmajer, 2011; Vecchiato et al., 2011). Cognitive, emotional and subconscious processing processes are explained by the changes that occur in this area. Besides the frontal cortex, important organs such as the face and eyes also provide important information about consumer behavior.

There are several suggestions for future studies. First, there are few studies on distribution, which is one of the important elements of the 4Ps. Studies that focus on distribution can provide valuable insights. Secondly, there is a need to categorize neuromarketing studies into a systematic classification scheme. Such a categorization would serve as a helpful reference for researchers studying or interested in neuromarketing. Third, there are concerns about the generalizability and scalability of the neuromarketing results. This requires further studies in the field of neuromarketing. Consequently, the researcher hopes that these suggestions will prove beneficial for future research endeavors.

REFERENCE

- Agarwal, S., & Dutta, T. (2015). Neuromarketing and consumer neuroscience: current understanding and the way forward. *Decision*, 42(4), 457–462. <https://doi.org/10.1007/s40622-015-0113-1>
- Akan, Ş., & Atalık, Ö. (2024). The impact of flight attendants' attractiveness on perceived service quality: An EEG perspective. *Marketing and Management of Innovations*, 15(1), 179–194. <http://doi.org/10.21272/mmi.2019.3-17>
- Al-Kwafi, S. O. (2016). The role of fMRI in detecting attitude toward brand switching: an exploratory study using high technology products. *Journal of Product and Brand Management*, 25(2), 208–218.
- Aldayel, M., Ykhlef, M., & Al-Nafjan, A. (2020). Deep learning for EEG-based preference classification in neuromarketing. *Applied Sciences (Switzerland)*, 10(4), 1–23. <https://doi.org/10.3390/app10041525>
- Alsharif, A. H., Salleh, N. Z. M., & Baharun, R. (2021). Neuromarketing: The popularity of the brain-imaging and physiological tools. *Neuroscience Research Notes*, 3(5), 13–22. <https://doi.org/10.31117/NEUROSCIRN.V3I5.80>
- Alsharif, A. H., Salleh, N. Z. M., Baharun, R. B. I. N., & Safaei, M. (2020). Neuromarketing approach: An overview and future research directions. *Journal of Theoretical and Applied Information Technology*, 98(7), 991–1001.
- Alvino, L. (2020). Picking your brains: Where and how neuroscience tools can enhance marketing research. *Frontiers in Neuroscience*, December. <https://doi.org/10.3389/fnins.2020.577666>
- Alvino, L., Lubbe, R. van der, Joosten, R. A. M., & Constantinides, E. (2019). Which wine do you prefer? An analysis on consumer behaviour and brain activity during a wine tasting experience. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 32(5), 1149–1170.
- Antoniak, M. (2020). Benefits and threats of accounting processes automation. *Organization and Management*, 2019(4 (187)), 9–25.
- Ariely, D., & Berns, G. S. (2010). Neuromarketing: The hope and hype of neuroimaging in business. *Nature Reviews Neuroscience*, 11(4), 284–292. <https://doi.org/10.1038/nrn2795>
- Avinash, T., Dikshant, L., & Seema, S. (2018). Methods of neuromarketing and implication of the frontal theta asymmetry induced due to musical stimulus as choice modeling. *Procedia Computer Science*, 132(Iccids), 55–67. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2018.05.059>
- Bercea, M. D. (2011). Anatomy of methodologies for measuring consumer behavior in neuromarketing research. *Romanian National Authority*, 2008, 1–14. http://www.lcbr-online.com/index_files/proceedingsemc12/12emc023.pdf
- Berčík, J., Horská, E., Wang, R. W. Y., & Chen, Y.-C. (2016). The impact of parameters of store illumination on food shopper response. *Appetite*, 106, 101–109.
- Berns, G. S., & Moore, S. E. (2012). A neural predictor of cultural popularity. *Journal of Consumer Psychology*, 22(1), 154–160. <https://doi.org/10.1016/j.jcps.2011.05.001>
- Boksem, M. A. S., & Smidts, A. (2015). Brain responses to movie-trailers predict individual preferences for movies and their population-wide commercial success. *Journal of*

- Marketing Research*, 52(4), 482–492. <http://dx.doi.org/10.4018/ijqaete.2014070104>
- Boshoff, C. (2012). A neurophysiological assessment of consumers' emotional responses to service recovery behaviors: The impact of ethnic group and gender similarity. *Journal of Service Research*, 15(4), 401–413. <https://doi.org/10.1177/1094670512453879>
- Boz, H., Arslan, A., & Koc, E. (2017). Neuromarketing aspect of tourism pricing psychology. *Tourism Management Perspectives*, 23, 119–128. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2017.06.002>
- Bruce, A. S., Bruce, J. M., Black, W. R., Lepping, R. J., Henry, J. M., Cherry, J. B. C., Martin, L. E., Papa, V. B., Davis, A. M., Brooks, W. M., & Savage, C. R. (2014). Branding and a child's brain: an fMRI study of neural responses to logos. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 9(1), 118–122.
- Bruce, A. S., Crespi, J. M., McFadden, B. R., Lusk, J. L., Cherry, J. B. C., Bruce, J. M., Savage, C. R., Brooks, W. M., & Martin, L. E. (2014). Consumers' neural and behavioral responses to food technologies and price. *Journal of Neuroscience, Psychology, and Economics*, 7(3), 164–173.
- Camarrone, F., & Hulle, M. M. Van. (2019). Measuring brand association strength with EEG: A single-trial N400 ERP study. *PLoS ONE*, 14(6), 1–17.
- Chandrasekharan, J., Joseph, A., Ram, A., & Nollo, G. (2023). ETMT: A tool for eye-tracking-based trail-making test to detect cognitive impairment. *Sensors*, 23(15), 1–28.
- Cheng, Y., & Wang, T. (2018). Impact of country of origin and brand logo on the acceptance of luxury price based on brain evoked potential analysis. *NeuroQuantology*, 16(5), 659–663.
- Cherubino, P., Martinez-Levy, A. C., Caratù, M., Cartocci, G., Di Flumeri, G., Modica, E., Rossi, D., Mancini, M., & Trettel, A. (2019). Consumer behaviour through the eyes of neurophysiological measures: State-of-the-art and future trends. *Computational Intelligence and Neuroscience*, 2019, 1–42. <https://doi.org/10.1155/2019/1976847>
- Cherubino, P., Trettel, A., Cartocci, G., Rossi, D., Modica, E., Maglione, A. G., Mancini, M., Flumeri, G. di, & Babiloni, F. (2016). Neuroelectrical indexes for the study of the efficacy of TV advertising stimuli. In K. Nermend & M. Łatuszyńska (Eds.), *Selected Issues in Experimental Economics* (pp. 355–371). Springer.
- Chew, L. H., Teo, J., & Mountstephens, J. (2016). Aesthetic preference recognition of 3D shapes using EEG. *Cognitive Neurodynamics*, 10(2), 165–173. <https://doi.org/10.1007/s11571-015-9363-z>
- Chiang, M. C., Yen, C., & Chen, H. L. (2022). Does age matter? Using neuroscience approaches to understand consumers' behavior towards purchasing the sustainable product online. *Sustainability (Switzerland)*, 14(18), 11352. <https://doi.org/10.3390/su141811352>
- De Pascalis, V. (2004). On the Psychophysiology of Extraversion. In *On the Psychobiology of Personality: Essays in Honor of Marvin Zuckerman*. Woodhead Publishing Limited. <https://doi.org/10.1016/B978-008044209-9/50017-8>
- Deppe, M., Schwindt, W., Kugel, H., Plassmann, H., & Kenning, P. (2005). Nonlinear responses within the medial prefrontal cortex reveal when specific implicit information influences economic decision making. *Journal of Neuroimaging*, 15(2), 171–182.
- Ekman, P., & Rosenberg, E. (2005). What the face reveals. In *What the Face Reveals*.

- Erk, S., Spitzer, M., Wunderlich, A. P., Galley, L., & Walter, H. (2007). Cultural objects modulate reward circuitry. *Neuroreport*, 18(2), 141–145.
- Falk, E. B., Berkman, E. T., & Lieberman, M. D. (2012). From neural responses to population behavior: Neural focus group predicts population-level media effects. *Psychological Science*, 23(5), 439–445. <https://doi.org/10.1177/0956797611434964>
- Fehse, K., Simmank, F., Gutyrchik, E., & Sztrókay-Gaul, A. (2017). Organic or popular brands—food perception engages distinct functional pathways. An fMRI study. *Cogent Psychology*, 4(1), 1–11.
- Fischer, C., Chin, L., & Klitzman, R. (2010). Defining neuromarketing: practical challenges. *Am J Manag Care*, 15(4), e9-15. <https://doi.org/10.3109/10673229.2010.496623>. Defining
- Flores, C. O. G. N., Ulcuanjo, D. A., Vinueza, O. M. R., & Vinueza, D. F. F. (2022). Psychosensometric study (eye tracker) on the levels of persuasion in the women's perfumery industry. *Journal of Pharmaceutical Negative Results*, 13(4), 562–572. <https://doi.org/10.47750/pnr.2022.13.04.074>
- Flumeri, G. Di, Herrero, M. T., Trettel, A., Cherubino, P., Maglione, A. G., Colosimo, A., Moneta, E., Peparaiò, M., & Babiloni, F. (2016). EEG frontal asymmetry related to pleasantness of olfactory stimuli in young subjects. *Proceedings of the 2015 Computational Methods in Experimental Economics (CMEE) Conference*, 373–381.
- Fortunato, V. C. R., Giraldi, J. D. M. E., & De Oliveira, J. H. C. (2014). A review of studies on neuromarketing: Practical results, techniques, contributions and limitations. *Journal of Management Research*, 6(2), 201. <https://doi.org/10.5296/jmr.v6i2.5446>
- Fu, H., Ma, H., Bian, J., Wang, C., Zhoue, J., & Ma, Q. (2019). Don't trick me: An event-related potentials investigation of how price deception decreases consumer purchase intention. *Neuroscience Letters*, 713, 1–6.
- García-Madariaga, J., López, M.-F. B., Burgos, I. M., & Virto, N. R. (2019). Do isolated packaging variables influence consumers' attention and preferences? *Physiology & Behavior*, 200, 96–103.
- Garczarek, U., Andrzej, B., Piotr, S., & Aneta, G. (2021). A comparative analysis of neuromarketing methods for brand purchasing predictions among young adults. *Journal of Brand Management*, 0123456789. <https://doi.org/10.1057/s41262-020-00221-7>
- Genco, S. J., Pohlmann, A. P., & Steidl, P. (2014). Neuromarketing for dummies. *Journal of Consumer Marketing*. <https://doi.org/10.1108/jcm-12-2013-0811>
- Gómez-Carmona, D., Marín-Dueñas, P. P., Tenorio, R. C., Domínguez, C. S., Muñoz-Leiva, F., & Liébana-Cabanillas, F. J. (2022). Environmental concern as a moderator of information processing: A fMRI study. *Journal of Cleaner Production*, 369. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.133306>
- González-Mena, G., Del-Valle-Soto, C., Corona, V., & Rodríguez, J. (2022). Neuromarketing in the digital age: The direct relation between facial expressions and website design. *Applied Sciences (Switzerland)*, 12(16), 8186. <https://doi.org/10.3390/app12168186>
- Grajdieru, E. (2017). Neuromarketing and its internal marketing applications.: Sistema de descubierta para FCCN. *Bulletin of the Transilvania University of Brasov. Series V: Economic Sciences*, 10(2), 17–24.
- Hakim, A., Golan, I., Yefet, S., & Levy, D. J. (2023). DeePay: deep learning decodes EEG to

- predict consumer's willingness to pay for neuromarketing. *Frontiers in Human Neuroscience*, 17(June), 1–20. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2023.1153413>
- Hamelin, N., Moujahid, O. El, & Thaichon, P. (2017). Emotion and advertising effectiveness: A novel facial expression analysis approach. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 36, 103–111. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2017.01.001>
- Handy, T. C., Smilek, D., Geiger, L., Liu, C., & Schooler, J. W. (2010). ERP evidence for rapid hedonic evaluation of logos. *J Cogn Neurosci.*, 22(1), 124–138.
- Hassani, A., Hekmatmanesh, A., & Nasrabadi, A. M. (2023). Gender differences in EEG responses to color and black-white images: Implications for neuromarketing strategies. *IEEE Access*, 11(August), 93739–93753. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2023.3308810>
- Hensel, D., Iorga, A., Wolter, L., & Znanewitz, J. (2017). Conducting neuromarketing studies ethically-practitioner perspectives. *Cogent Psychology*, 4(1), 1320858. <https://doi.org/10.1080/23311908.2017.1320858>
- Hernández-Méndez, J., & Muñoz-Leiva, F. (2015). What type of online advertising is most effective for eTourism 2.0? An eye tracking study based on the characteristics of tourists. *Computers in Human Behavior*, 20, 618–625.
- Herold, F., Wiegel, P., Scholkmann, F., & Müller, N. (2018). Applications of functional near-infrared spectroscopy (fNIRS) neuroimaging in exercise–cognition science: A systematic, methodology-focused review. *Journal of Clinical Medicine*, 7(12), 466. <https://doi.org/10.3390/jcm7120466>
- Herrando, C., Jiménez-Martínez, J., Martín-De Hoyos, M. J., Asakawa, K., & Yana, K. (2022). Emotional responses in online social interactions: the mediating role of flow. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 15(7). <https://doi.org/10.1108/APJML-02-2022-0091>
- Hilderbrand, M. L. (2016). *Neuromarketing : Approved by Supervising Committe.*
- Hillenbrand, P., Alcauter, S., Cervantes, J., & Barrios, F. (2013). Better branding: brand names can influence consumer choice. *Journal of Product & Brand Management*, 22(4), 300–308.
- Hoefler, D., Handel, M., Müller, K. M., & Hammer, T. R. (2016). Electroencephalographic study showing that tactile stimulation by fabrics of different qualities elicit graded event-related potentials. *Skin Research and Technology*, 22(4), 470–478. <https://doi.org/10.1111/srt.12288>
- Hsu, L., & Chen, Y. (2020a). Music and wine tasting: an experimental neuromarketing study. *British Food Journal*, 122(8), 2725–2737.
- Hsu, L., & Chen, Y. J. (2020b). Neuromarketing, subliminal advertising, and hotel selection: An EEG study. *Australasian Marketing Journal*, 28(4), 200–208. <https://doi.org/10.1016/j.ausmj.2020.04.009>
- Hubert, M., Hubert, M., Florack, A., Linzmajer, M., & Kenning, P. (2013). Neural correlates of impulsive buying tendencies during perception of product packaging. *Psychology & Marketing*, 30(10), 861–873.
- J.Jones, W., Childers, T. L., & Jiang, Y. (2012). The shopping brain: Math anxiety modulates brain responses to buying decisions. *Biological Psychology*, 89(1), 201–213.

- Jai, T. (Catherine), O'Boyle, M. W., & Fang, D. (2014). Neural correlates of sensory-enabling presentation: An fMRI study of image zooming and rotation video effects on online apparel shopping. *Journal of Consumer Behaviour*, *13*, 342–350.
- Jin, J., Zhang, W., & Chen, M. (2017). How consumers are affected by product descriptions in online shopping: Event-related potentials evidence of the attribute framing effect. *Neuroscience Research*, *125*, 21–28.
- Karmarkar, U. R., Shiv, B., & Knutson, B. (2019). Cost conscious? The neural and behavioral impact of price primacy on decision making. *Journal of Marketing Research*, *52*(4), 467–481.
- Kenning, P., Deppe, M., & Schwindt, W. (2009). The good, the bad and the forgotten -an fMRI-study on ad liking and ad memory. *Advances in Consumer Research*, *36*, 4–7.
- Kenning, P., & Linzmajer, M. (2011). Consumer neuroscience: An overview of an emerging discipline with implications for consumer policy. *Journal Fur Verbraucherschutz Und Lebensmittelsicherheit*, *6*(1), 111–125. <https://doi.org/10.1007/s00003-010-0652-5>
- Khushaba, R. N., Wise, C., Kodagoda, S., Louviere, J., Kahn, B. E., & Townsend, C. (2013). Consumer neuroscience: Assessing the brain response to marketing stimuli using electroencephalogram (EEG) and eye tracking. *Expert Systems with Applications*, *40*(9), 3803–3812. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2012.12.095>
- Klinčeková, S. (2014). Neuromarketing – research and prediction of the future. *The International Journal of Management Science and Business Administration*, *2*(2), 54–58. <https://doi.org/10.18775/ijmsba.1849-5664-5419.2014.22.1006>
- Knutson, B., Taylor, J., Kaufman, M., Peterson, R., & Glover, G. (2005). Distributed neural representation of expected value. *Journal of Neuroscience*, *25*(19), 4806–4812.
- Lee, N., Broderick, A. J., & Chamberlain, L. (2007). What is “neuromarketing”? A discussion and agenda for future research. *International Journal of Psychophysiology*, *63*(2), 199–204. <https://doi.org/10.1016/j.ijpsycho.2006.03.007>
- Levrini, G. R. D., & Santos, M. J. dos. (2021). The influence of price on purchase intentions: Comparative study between cognitive, sensory, and neurophysiological experiments. *Behav. Sci.*, *11*, 1–16.
- Lim, W. M. (2018). Demystifying neuromarketing. *Journal of Business Research*, *91*(May), 205–220. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.05.036>
- Ma, H., Mo, Z., Zhang, H., Wang, C., & Fu, H. (2018). The temptation of zero price: event-related potentials evidence of how price framing influences the purchase of bundles. *Frontiers in Neuroscience*, *12*, 1–8.
- Ma, Q., Mao, W., & Hu, L. (2022). Electrophysiological evidence for the effects of pain on the different stages of reward evaluation under a purchasing situation. *Frontiers in Psychology*, *13*(September), 1–9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.943699>
- Ma, Q., Wang, X., Shu, L., & Dai, S. (2008). P300 and categorization in brand extension. *Neuroscience Letters*. <https://doi.org/10.1016/j.neulet.2007.11.022>
- Ma, Q., Zhang, L., & Wang, M. (2019). “You Win, You Buy”—How continuous win effect influence consumers’ price perception: An ERP study. *Frontiers in Neuroscience*, *12*, 1–12.
- Mancini, M., Cherubino, P., Martinez, A., Vozzi, A., Menicocci, S., Ferrara, S., Giorgi, A., Aricò, P., Trettel, A., & Babiloni, F. (2023). What is behind in-stream advertising on

- youtube? A remote neuromarketing study employing eye-tracking and facial coding techniques. *Brain Sciences*, 13(10). <https://doi.org/10.3390/brainsci13101481>
- Mansor, A. A., & Isa, S. M. (2020). Fundamentals of neuromarketing: What is it all about? *Neuroscience Research Notes*, 3(4), 22–28.
- Marcuta, L., Mârza, B., & Marcuta, A. (2018). The role of neuromarketing in identifying consumer preferences. *A Global Perspective 25th International Economic Conference of Sibiu (IECS 2018), Iecs*, 9–20. <http://www.springer.com/series/11960>
- Mas, J. M., Gómez, A., & Carrero, O. (2023). Emotions in fear communication: A cross-cultural neuromarketing approach. *Psychology and Marketing*, November. <https://doi.org/10.1002/mar.21947>
- Mashrur, F. R., Rahman, K. M., Miya, M. T. I., Vaidyanathan, R., Anwar, S. F., Sarker, F., & Mamun, K. A. (2022). An intelligent neuromarketing system for predicting consumers' future choice from electroencephalography signals. *Physiology and Behavior*, 253. <https://doi.org/10.1016/j.physbeh.2022.113847>
- McClure, S. M., Li, J., Tomlin, D., Cypert, K. S., Montague, L. M., & Montague, P. R. (2004). Neural correlates of behavioral preference for culturally familiar drinks. *Neuron*, 44(2), 379–387. <https://doi.org/10.1016/j.neuron.2004.09.019>
- Medina, C. A. G., Martinez-Fiestas, I. Viedma-del-Jesús, M., & Casado-Aranda, L. A. (2020). The processing of price during purchase decision making: Are there neural differences among prosocial and non-prosocial consumers? *Journal of Cleaner Production*, 271(20), 1–11.
- Meyerding, S. G. H., & Mehlhose, C. M. (2020). Can neuromarketing add value to the traditional marketing research? An exemplary experiment with functional near-infrared spectroscopy (fNIRS). *Journal of Business Research*, 107(April 2018), 172–185. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.10.052>
- Morin, C. (2011). Neuromarketing: The new science of consumer behavior. *Society*, 48(2), 131–135. <https://doi.org/10.1007/s12115-010-9408-1>
- Muñoz-Leiva, F., Hernández-Méndez, J., & Gómez-Carmona, D. (2019). Measuring advertising effectiveness in Travel 2.0 websites through eye-tracking technology. *Physiology and Behavior*, 200, 83–95. <https://doi.org/10.1016/j.physbeh.2018.03.002>
- Nyoni, T., & Bonga, W. G. (2017). Neuromarketing methodologies: More brain scans or brain scams? *Journal of Economics and Finance*, 2(3), 30–38.
- Ohme, R., Reykowska, D., Wiener, D., & Choromanska, A. (2010). Application of frontal EEG asymmetry to advertising research. *Journal of Economic Psychology*, 31(5), 785–793. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2010.03.008>
- Oikonomou, V. P., Georgiadis, K., Kalaganis, F., Nikolopoulos, S., & Kompatsiaris, I. (2023). A Sparse representation classification scheme for the recognition of affective and cognitive brain processes in neuromarketing. *Sensors*, 23(5). <https://doi.org/10.3390/s23052480>
- Oliveira, J. H. C. de, & Giraldi, J. de M. E. (2017). What is neuromarketing? A proposal for a broader and more accurate definition. *Global Business and Management Research: An International Journal*, 9(2), 19–29. <http://www.google.com.br/trends>
- Özkar, B. Y. (2017). *Nöropazarlamada Elektrifensefalografi (EEG) Kullanımı*. Ekin Basım Yayın Dağıtım.

- Pelau, C., Nistoreanu, P., Lazar, L., & Badescu, R. (2022). Celebrity vs. product: A neuroscientific approach to the distractors in food advertising for sustainable marketing. *Sustainability (Switzerland)*, *14*(19). <https://doi.org/10.3390/su141912768>
- Plassmann, H., Kenning, P., & Ahlert, D. (2007). Why companies should make their customers happy: The neural correlates of customer loyalty. *Advances in Consumer Research*, *34*, 735–739.
- Plassmann, H., O’Doherty, J., & Rangel, A. (2007). Orbitofrontal cortex encodes willingness to pay in everyday economic transactions. *The Journal of Neuroscience*, *27*(37), 9984–9988.
- Plassmann, H., O’Doherty, J., Shiv, B., & Rangel, A. (2008). Marketing actions can modulate neural representations of experienced pleasantness. *PNAS*, *105*(3), 1050–1054.
- Pozharliev, R., Verbeke, W. J. M. I., Strien, J. W. Van, & Bagozzi, R. P. (2015). Merely being with you increases my attention to luxury products: Using EEG to understand consumers’ emotional experience with luxury branded products. *Journal of Marketing Research*, *52*(4), 546–558.
- Qing, K., Yang, D., Huang, R., & Hong, K.-S. (2020). Cognition-based evaluation of commercial advertisement videos using functional near-infrared spectroscopy. *39th Chinese Control Conference (CCC)*, 2803–2808.
- Ramsøy, T. Z., Michael, N., & Michael, I. (2019). A Consumer neuroscience study of conscious and subconscious destination preference. *Scientific Reports*, *9*(1), 1–8. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-51567-1>
- Reimann, M., Castaño, R., Zaichkowsky, J., & Bechara, A. (2012). Novel versus familiar brands: An analysis of neurophysiology, response latency, and choice. *Marketing Letters Volume*, *23*, 745–759.
- Reimann, M., Zaichkowsky, J., Neuhaus, C., Bender, T., & Weber, B. (2010). Aesthetic package design: A behavioral, neural, and psychological investigation. *Journal of Consumer Psychology*, *20*(4), 431–441. <https://doi.org/10.1016/j.jcps.2010.06.009>
- Rúa-Hidalgo, I., Galmes-Cerezo, M., Cristofol-Rodríguez, C., & Aliagas, I. (2021). Understanding the emotional impact of gifs on instagram through consumer neuroscience. *Behavioral Sciences*, *11*(8), 108. <https://doi.org/10.3390/bs11080108>
- Santos, J. P. M. dos, Martins, M., Ferreira, H. A., Ramalho, J., & Seixas, D. (2016). Neural imprints of national brands versus own-label brands. *Journal of Product & Brand Management*, *25*(2), 184–195.
- Savelli, E., Gregory-Smith, D., Murmura, F., & Pencarelli, T. (2022). How to communicate typical–local foods to improve food tourism attractiveness. *Psychology and Marketing*, *39*(7), 1350–1369. <https://doi.org/10.1002/mar.21668>
- Schaefer, M., Berens, H., Heinze, H.-J., & Rotte, M. (2006). Neural correlates of culturally familiar brands of car manufacturers. *NeuroImage*, *31*(2), 861–865.
- Sebastian, V. (2014). Neuromarketing and evaluation of cognitive and emotional responses of consumers to marketing stimuli. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, *127*, 753–757. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.03.349>
- Shang, Q., Pei, G., Jin, J., Zhang, W., Wang, Y., & Wang, X. (2018). ERP evidence for consumer evaluation of copycat brands. *PLoS ONE*, *13*(2), 1–13.
- Singh, S. (2020). Impact of neuromarketing applications on consumers. *Journal of Business*

- and *Management*, 26(2), 33–52. [https://doi.org/10.6347/JBM.202009_26\(2\).0002](https://doi.org/10.6347/JBM.202009_26(2).0002)
- Šola, H. M., Kljusuri, J. G., & Rončević, C. (2022). The impact of bio-label on the decision-making behavior. *Front. Sustain. Food Syst.*, 1–15.
- Šola, H. M., Qureshi, F. H., & Khawaja, S. (2023). Eye-tracking analysis: College website visual impact on emotional responses reflected on subconscious preferences. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 14(1), 1–11. <https://doi.org/10.14569/IJACSA.2023.0140101>
- Solomon, P. R. (2018). Neuromarketing: Applications, challenges and promises. *Biomedical Journal of Scientific & Technical Research*, 12(2), 1–11. <https://doi.org/10.26717/bjstr.2018.12.002230>
- Somervuori, O., & Ravaja, N. (2013). Purchase behavior and psychophysiological responses to different price levels. *Psychology and Marketing*, 30(6), 479–489. <https://doi.org/10.1002/mar.20621>
- Stanton, S. J., Sinnott-Armstrong, W., & Huettel, S. A. (2017). Neuromarketing: Ethical implications of its use and potential misuse. *Journal of Business Ethics*, 144(4), 799–811. <https://doi.org/10.1007/s10551-016-3059-0>
- Sung, B., Wilson, N. J., Yun, J. H., & Lee, E. J. (2019). What can neuroscience offer marketing research? *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 32(5), 1089–1111. <https://doi.org/10.1108/APJML-04-2019-0227>
- Touchette, B., & Lee, S. E. (2017). Measuring neural responses to apparel product attractiveness: An application of frontal asymmetry theory. *Clothing and Textiles Research Journal*, 35(1), 3–15. <https://doi.org/10.1177/0887302X16673157>
- Vecchiato, G., Astolfi, L., Fallani, F. D. V., Cincotti, F., Mattia, D., Salinari, S., Soranzo, R., & Babiloni, F. (2010). Changes in brain activity during the observation of TV commercials by using EEG, GSR and HR measurements. *Brain Topography*, 23(2), 165–179.
- Vecchiato, G., Toppi, J., Astolfi, L., De Vico Fallani, F., Cincotti, F., Mattia, D., Bez, F., & Babiloni, F. (2011). Spectral EEG frontal asymmetries correlate with the experienced pleasantness of TV commercial advertisements. *Medical and Biological Engineering and Computing*, 49(5), 579–583. <https://doi.org/10.1007/s11517-011-0747-x>
- Venkatraman, V., Dimoka, A., Pavlou, P. A., Vo, K., Hampton, W., Bollinger, B., Hershfield, H. E., Ishihara, M., & Winer, R. S. (2015). Predicting advertising success beyond traditional measures: New insights from neurophysiological methods and market response modeling. *Journal of Marketing Research*, 52(4), 436–452. <https://doi.org/10.1509/jmr.13.0593>
- Verhulst, N., De Keyser, A., Gustafsson, A., Shams, P., & Van Vaerenbergh, Y. (2019). Neuroscience in service research: an overview and discussion of its possibilities. *Journal of Service Management*, 30(5), 621–649. <https://doi.org/10.1108/JOSM-05-2019-0135>
- Wang, M., Ling, A., He, Y., Tan, Y., Zhang, L., Chang, Z., & Ma, Q. (2022). Pleasure of paying when using mobile payment: Evidence from EEG studies. *Frontiers in Psychology*, 13, 6568. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1004068>
- Yadava, M., Kumar, P., Saini, R., Roy, P. P., & Dogra, D. P. (2017). Analysis of EEG signals and its application to neuromarketing. *Multimedia Tools and Applications*, 76, 19087–19111.

- Yoon, C., Gutchess, A. H., Feinberg, F., & Polk, T. A. (2006). A functional magnetic resonance imaging study of neural dissociations between brand and person judgments. *Journal of Consumer Research*, 33(1), 31–40.
- Yücel, N. (2016). *Nöropazarlamada Yeni bir Trend Nöropazarlama ve Örnek Uygulamalar*. Paradigma Akademi.
- Zamith, F., Mañas-Viniegra, L., & Núñez-Gómez, P. (2021). Cognitive perception of native advertising in the Spanish and Portuguese digital press. *Digital Journalism*, 0(0), 1–19. <https://doi.org/10.1080/21670811.2021.1919536>
- Zhu, Z., Jin, Y., Su, Y., Jia, K., Lin, C. L., & Liu, X. (2022). Bibliometric-based evaluation of the neuromarketing research trend: 2010–2021. *Frontiers in Psychology*, 13(August), 1–12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.872468>
- Zurawicki, L. (2010). *Neuromarketing Exploring the Brain of the Consumer*. Springer.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 627-641

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 02.06.2024

Accepted / Kabul: 15.07.2024

EKONOMİK KARMAŞIKLIK VE ÇEVRE: AB ÜLKELERİ ÖRNEĞİ*

Selin ZENGİN TAŞDEMİR¹

Ebru TOPCU²

Öz

Hava, su, toprak gibi kaynakların tükenmesi yoluyla ekosistemin zarar görmesi olarak adlandırılan çevresel bozulma küresel bir tehdit olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla, ülkeler sürdürülebilirliği tehdit eden çevresel bozulmanın risklerini ortadan kaldırmak için çeşitli politikalar uygulamaktadır. Bu bağlamda çevreyi tehdit eden unsurların belirlenmesi sürdürülebilir bir çevre politikası açısından önem arz etmektedir. Literatürde çevre üzerinde etkisi olduğu kanıtlanan birçok unsur bulunmaktadır. Bu unsurlardan biri de ekonomik karmaşıklığıdır (economic complexity). Ekonomik Karmaşıklık Endeksi (ECI-Economic Complexity Index) ülkelerin üretim kapasitelerine odaklanmakta ve ülkelerin üretim yeteneklerinin bir ölçütü kabul edilmektedir. Ekonomilerin daha karmaşık endüstrilere doğru çeşitlendiği bu yapısal sürecin çevre üzerinde de doğrudan etkileri bulunmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, 1998-2020 dönemini içeren verilerle ekonomik karmaşıklık ve çevresel bozulma arasındaki ilişkinin AB ülkeleri için sabit etkili Driscoll-Kraay yöntemiyle incelenmesidir. Elde edilen ampirik bulgular, ekonomik karmaşıklığın çevresel bozulma üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Çalışma, bir ülkenin çevresel performansının ihraç ettiği ürünlerin karışımıyla yüksek düzeyde ilişkili olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Karmaşıklık, Çevre, Panel Veri, AB Ülkeleri

Jel Kodları: F18, P18, Q56.

* Bu çalışma, 09-11 Kasım 2023 Tarihleri arasında Kütahya'da düzenlenen "EMIDWORLD 1st International Congress on Economics Public Finance Business & Social Sciences" sempozyumunda sunulan özet bildirinin genişletilmiş halidir.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü E-posta: szengin@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9351-3010. Telefon:05055909231.

²Doç. Dr. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, E-posta: ebuerdogan@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3572-7552. Telefon: 05384002820.

Atıf/Citation

Zengin Taşdemir, S., & Topcu, E. (2024). Ekonomik karmaşıklık ve çevre: AB ülkeleri örneği. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 627-641.

ECONOMIC COMPLEXITY AND ENVIRONMENT: THE CASE OF EU COUNTRIES***Abstract***

Environmental degradation, which is the damage to the ecosystem through the depletion of resources such as air, water and soil, is perceived as a global threat. Therefore, countries are implementing various policies to eliminate the risks of environmental degradation that threatens sustainability. In this context, determining the elements that threaten the environment is important for a sustainable environmental policy. There are many elements in the literature that have been proven to have an impact on the environment. One of these elements is economic complexity. "Economic Complexity Index (ECI)" focuses on the production capacities of countries and is considered a measure of the production capabilities of countries. This structural process, in which economies diversify into more complex industries, also has direct effects on the environment. In this context, the aim of the study is to examine the relationship between economic complexity and environmental degradation with data covering the period 1998-2020 using the fixed-effect Driscoll-Kraay method for EU countries. Empirical findings have revealed that economic complexity has a positive impact on environmental degradation. The study shows that a country's environmental performance is highly related to the mix of products it exports.

Keywords: Economic Complexity, Environment, Panel Data, EU Countries

Jel Codes: F18, P18, Q56.

1. GİRİŞ

Küresel ekonomiler, yeni teknolojiler ve ekonomilerin modernizasyonu nedeniyle giderek daha karmaşık hale gelmiştir. Yeni teknolojilerin sektörleri ve endüstrileri kökten dönüştürmeye başlamasıyla birlikte, ülkelerin ekonomik yapıları üzerindeki rolü de artmıştır (Lewis, 2013,s.14). Üretken yapının bu dönüşümü ve sanayileşme süreci, enerji tüketimini ve karbon emisyonlarını da arttırmaktadır (Madlener & Sunak, 2011, s.45). Ekonomik olarak büyümenin ve gelişmenin kaçınılmaz sonucu olarak görülün çevre tahribatı da, günümüzde önemli bir tartışmayı beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, 1992 Rio Dünya Zirvesi'nden bu yana, ekonomik olarak gelişmeye ilişkin politikaların hedefinde, çevrenin korunmasının önemi yer almaktadır (Bowen & Hepburn, 2014, s. 408; Mealy & Teytelboym, 2022, s.3). Dolayısıyla, üretim faktörlerinin geleneksel ekonomik faaliyetlerden modern ekonomik faaliyetlere doğru yeniden tahsisi, kirliliği azaltmanın ve daha temiz enerji üretmenin (güneş panelleri, hidroelektrik gibi), yeni araçların geliştirilmesi yoluyla da olumlu etkilere sahip olabilmektedir (Boleti vd., 2021, s.252).

Günümüz ekonomilerindeki bu yapısal dönüşümün çevreyi çeşitli şekillerde etkileyebileceği açıkça ortaya çıkmaktadır. Yapısal dönüşüm sürecinin çevresel anlamda net etkisini anlayabilmek için, ülkelerin "ürün alanını" (product space), yani uluslararası ticareti yapılan ürünlerin bilgi ağlarını ölçen "Ekonomik Karmaşıklık Endeksi" (Economic Complexity Index

- ECI) kullanılmaktadır. Ekonomik karmaşıklığın ölçüsü, bir ülkenin üretken yapısında, diğer ülkelerin ihraç edilen mallarının karmaşıklığına göre, kendi ihraç edilen mallarının karmaşıklıklarını ve ülkelerin endüstriyel yapılarındaki farklılıklarını hesaba katarak nicelleştirilmektedir (Abdon & Felipe, 2011, s.4; Cristelli vd., 2015, s.1; Hausmann vd., 2007, s.5; Hidalgo & Hausmann, 2009, s.10570;). İlk olarak Hidalgo & Hausmann (2009) tarafından literatürde yer verilen “ekonomik karmaşıklık”, bir ekonominin üretken yapısına gömülü olan bilgi miktarı şeklinde tanımlanmaktadır (Hausmann vd., 2011, s. 27). Karmaşık ekonomilerin üretken yapısına gömülü olan bu yüksek nitelikli bilginin, temiz üretim teknolojileri için gerekli olan bilgiyi de kapsadığı ileri sürülmektedir (Romero & Gramkow, 2021, s.139).

Uluslararası ticaret verileri kullanılarak oluşturulan Ekonomik Karmaşıklık Endeksi (ECI), bir ülkenin ürettiği ürünlerin bilgi bileşimini yani üretken yapısını ölçmektedir (Hausmann & Hidalgo, 2011, s.309). Ekonomik karmaşıklık, bir ülkenin ürettiği ürünlerin çeşitliliği ve karmaşıklığı, endüstrinin gelişmişliği ve işgücünün bilgi ve becerileri gibi faktörlerle ölçülen, bir ekonomideki gelişmişlik ve üretilen ürünlerin çeşitlilik düzeyini ifade etmektedir. Başka bir deyişle, daha yüksek bir ECI seviyesi, daha yüksek katma değerli ve daha karmaşık ürünler üretme ve ihraç etme konusunda daha yüksek bir kapasiteyi ifade etmektedir (Neagu, 2020, s. 3). Yüksek ECI'ya sahip ülkeler, yüksek ECI'ya sahip diğer ülkelere benzer ihracat sepetlerine sahiptir ve bu ülkeler, teknolojik açıdan gelişmiş ürünleri rekabetçi bir şekilde ihraç edebilen gelişmiş ekonomiler olma eğilimindedir. Buna karşılık, düşük ECI'ya sahip ülkeler, teknolojik açıdan daha az gelişmiş ürünlerle karakterize edilen ihracat sepetlerine sahiptir (Mealy vd., 2019, s.1). Hausmann vd. (2011, s. 19) geniş bir ülke grubu için ekonomik karmaşıklık endeksini hesaplamıştır. Bu endekse dayanarak, bir ülkedeki ekonomik karmaşıklığın zaman içinde gösterdiği değişiklikleri de değerlendirmek mümkün hale gelmektedir.

Ekonomilerin daha karmaşık endüstrilere doğru çeşitlendiği bu yapısal dönüşümün çevre üzerinde de doğrudan etkileri bulunmaktadır. Ekonomilerin sahip oldukları ekonomik karmaşıklık endeksi değeri, çevresel değer yaratıyor mu? Ekonomik karmaşıklık yapısı yüksek olan ülkeler çevreye faydalı ürünleri üretebilecek kapasiteye sahip mi? Bu sorulara cevap vermek amacıyla, bu çalışmada 1998-2020 dönemini içeren verilerle ekonomik karmaşıklık ve çevresel bozulma arasındaki ilişki Avrupa Birliği (AB) ülkeleri için analiz edilmektedir. AB'nin genel enerji politikası kapsamında üye ülkeler, enerji verimliliği, karbon emisyonlarının azaltılması, yenilenebilir kaynaklar ve karbonsuz ekonomiye dair varsayılan ulusal hedeflere ulaşmaya çalışmaktadır. Sürdürülebilir bir ekonomik büyüme oranı sağlamak

amacıyla ürünlerinin rekabet gücünü artırma eğiliminde olan AB ülkeleri, yeni, gelişmiş, bilgi yoğun ürünler yaratmaya ilgi duymaktadır (Neagu, 2019, s.3). Ekonomik karmaşıklığın bu durumda, ülkelerin ekonomik büyümeleriyle bağlantılı olarak geliştiği gözlemlenmektedir. Ülkelerin gelir düzeyi, aynı zamanda ürettikleri ürünlerin üretken bilgi yapılarını da yansıtmaktadır (Hidalgo vd., 2007, s.482; Hidalgo & Hausmann, 2009, s. 10571). Ancak daha yoğun ekonomik karmaşıklık, daha yüksek kirlilik nedeniyle çevresel bozulmalara da neden olabilmektedir (Neagu & Teodoru, 2019, s.5). “Avrupa Birliği’nde 1970’li yıllardan bu yana çok çeşitli çevre mevzuatı uygulamaya konulmuştur. Çevre müktesebatı olarak da bilinen AB çevre hukukunun yapısı yaklaşık 500 direktif, düzenleme ve karardan oluşmaktadır. Aynı dönemde, Avrupa’nın çoğu yerinde çevre koruma düzeyi ölçülebilir düzeyde gelişmiştir. Belirli kirleticilerin havaya, suya ve toprağa emisyonları genel olarak önemli ölçüde azaltılmıştır. Avrupa Birliği’nin hava politikaları ve mevzuatı hem insan sağlığı hem de çevre açısından gerçek faydalar sağlamıştır. Aynı zamanda örneğin temiz teknoloji sektörü için ekonomik fırsatlar da sunduğu bilinmektedir. Çevre kalitesindeki bu genel ilerleme, sırasıyla 1995, 1999, 2005 ve 2010’da yayınlanan Avrupa’da çevre - durum ve genel görünüm (SOER) hakkındaki önceki dört raporla belgelenmiştir. Bu raporların tümü, genel olarak 'çevre politikasının önemli iyileştirmeler sağladığı [...] ancak, büyük çevresel zorlukların devam ettiği' sonucuna varmıştır (SOER, 2015, s.)”. Bununla birlikte, “Ocak 2019’da, Avrupa Komisyonu tarafından bölgesel kalkınma, endüstriyel yenilik ve rekabet edebilirlik konularında politikayla ilgili temaların ele alınmasına yardımcı olmak amacıyla Ekonomik Karmaşıklık çerçevesinin araçlarını kullanmak üzere yeni bir kurumsal faaliyet başlatılmıştır” (<https://iri.jrc.ec.europa.eu/areas-of-work/complexity>). Bu bağlamda, Avrupa Birliği’nin sürdürülebilir çevre (düşük karbon stratejisi) ve ekonomik karmaşıklığa yönelik ortak politika girişimleri dikkate alındığında söz konusu ilişkinin incelenmesi uygulanacak politikalara yol haritası belirlenmesi açısından önem arz etmektedir. Bilgimiz dahilinde, AB örneğinde çevresel bozulma ile ekonomik karmaşıklık arasındaki ilişkiyi inceleyen Neagu, (2019, s.3) ve Neagu & Teodoru (2019, s.5) çalışmaları dışında başka çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma söz konusu çalışmalardan yöntem açısından farklılaşmaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Ekonomik karmaşıklığın, çevre üzerindeki rolünü inceleyen çalışmalar; ekonomik karmaşıklık veya ürünlerin karmaşıklık düzeylerinin, çevre kirliliğinin çeşitli boyutlarına (örneğin; fosil yakıt kullanımı, CO₂ emisyonları, ekolojik ayak izi, sera gazı emisyonları gibi) ve ülke ekonomileri arasındaki yapısal farklılıklarına göre etkisinin değiştiğini

göstermektedir. Bununla birlikte ilgili literatürde ekonomik karmaşıklığın çevresel bozulma üzerindeki etkisine ilişkin bir görüş birliği bulunmamaktadır. Söz konusu çalışmaların bir kısmında ekonomik karmaşıklığın çevresel bozulmayı çeşitli kanallar aracılığıyla arttıracığı ileri sürülürken; bazı çalışmalarda ise ekonomik karmaşıklığın çevresel bozulmayı azaltacağı bulgusu desteklenmektedir.

Neagu & Teodoru (2019), karmaşık bir ekonomik sistemdeki yapısal bir değişimin fosil yakıtlar ve çevresel etkilerle nasıl ilişkili olduğunu ayrıntılı bir biçimde incelemektedir. 25 Avrupa Birliği ülkesinde ekonomik karmaşıklık düzeyleri dikkate alınarak yapılan bu çalışmada, ekonomik karmaşıklık ve enerji tüketim yapısının sera gazı emisyonları üzerinde 1995-2016 döneminde arttırıcı etkisi olduğu sonucuna varılmaktadır. Ülkelerde ekonomik karmaşıklık düzeyi büyüdükçe kirlilik riskinin de daha yüksek olduğu görülmektedir. 1990-2019 dönemine ilişkin verilerle Abbasi vd., (2021), ekonomik karmaşıklık endeksine göre ilk 18 ülkede hem kısa hem de uzun dönemde ekonomik karmaşıklık endeksi ile CO₂ salınımı arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğunu tespit etmiştir. Rafique vd. (2022), 1980-2017 dönemini kapsayan verilerle ekonomik karmaşıklık endeksinde ilk 10'da yer alan ülkelerde uzun dönemde ekonomik karmaşıklık endeksinin ekolojik ayak izi üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Adebayo vd., (2022)'de MINT ülkeleri için yaptıkları çalışmalarda, ekonomik karmaşıklığın çevre kalitesini engellediği ve CO₂ emisyon seviyesinin artmasına yol açtığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu çalışmalar, yüksek ekonomik karmaşıklığın çevresel bozulmanın önemli etkenleri arasında yer aldığını ve bu durumun çevresel sürdürülebilirliği sağlamak amacıyla olan ülkeleri zorladığını göstermektedir (Alola vd., 2023, s.2; Chu, 2021, s.612; Neagu, 2020; Neagu & Teodoru, 2019, s.5). Ekonomik karmaşıklığın çevresel boyutuna dair literatürde bir görüş birliğine varılmamakta ve bu çalışmaların aksine; ülkelerin gelişmesiyle birlikte çevre bilincinin de artması beklenmekte, bu süreçte ekonomik yapısal dönüşümün ülkede teknolojik ilerleme ile sağlandığı gözlemlenmektedir (Yin vd., 2015, s. 99). Can & Gozgor (2017, s. 16364), Fransa için enerji tüketiminin ve ekonomik karmaşıklığın CO₂ emisyonu üzerindeki etkilerini dinamik panel model ile ampirik olarak tahmin etmekte ve çalışmanın sonuçları, Fransa'da uzun vadede daha yüksek ekonomik karmaşıklığın CO₂ emisyonu üzerinde olumlu etkisi olduğunu göstermektedir. Laverde-Rojas & Correa (2021) farklı kalkınma düzeylerine sahip 86 ülkenin içinden gelişmiş ekonomilerde, artan ekonomik karmaşıklık düzeyinin kirlilik seviyesini düşürdüğünü belirtmektedir. Doğan vd. (2019) çalışmasında da benzer biçimde, ekonomik gelişmenin doğa üzerindeki etkisinin ülkelerin gelişim süreçlerinin aşamalarına bağlı olduğu

belirtilmektedir. Bu etki düşük ve yüksek-orta gelirli ülkelerde çevreye zarar verirken; yüksek gelirli ekonomilerde ise zararlı etkinin sınırlı olduğu ifade edilmektedir. Saqib vd., (2023), 1995-2020 dönemine ilişkin verilerle G-10 ülkelerinde ekonomik karmaşıklığın, çevresel teknolojik yeniliklerin, enerji verimliliğinin, yenilenebilir elektrik üretimi kullanımının ve çevre vergilerinin, karbon emisyonunun azaltılması üzerinde olumlu etkiye sahip olduğunu göstermişlerdir. Bu durum incelenen ülkelerde yenilenebilir enerji kaynaklarının endüstride kullanımını arttırmaya yönelik enerji politikaları ve fosil yakıtlardan vazgeçilmesini teşvik eden fiyatlandırma stratejilerinin çevreye faydalı olacağını göstermektedir. Böylece ekonomik karmaşıklığın çevre üzerindeki olumsuz etkisi de ortadan kalkacaktır. Özellikle gelişmiş ülkelerde ekonomik karmaşıklığın artması çevresel baskıyı azaltmaktadır. Ekonominin yapısal dönüşümünün ilk aşamalarında, ekonomik karmaşıklık belli bir eşiğe kadar kirlilik seviyesinde artışa neden olmaktadır. Ekonomik ve sosyal faktörlerin gelişmesi ve bunun yanı sıra uygun bir kurumsal çerçeve ile gelişmiş ve temiz üretimin var olması çevre üzerinde kirlilik azaltıcı etki yaratmaktadır (Neagu vd., 2022). Boleti vd., (2021) çalışması da benzer biçimde, 88 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin ekonomik karmaşıklık ve çevresel performansları arasındaki ilişkiyi analiz etmektedir. Çalışma, daha yüksek ekonomik karmaşıklık düzeyine geçmenin daha iyi bir genel çevresel performansa yol açtığını, ihraç edilen ürünlerin karmaşıklığının çevresel bozulmaya yol açmadığını ortaya koymaktadır.

3. MODEL VE VERİ SETİ

Çalışmanın temel amacı, AB ülkelerinde³ economic complexity (ekonomik karmaşıklığın) çevresel bozulma üzerindeki etkisinin 1998-2020 dönemi için araştırılmasıdır. Bu bağlamda, çalışmada çevresel bozulma (CO₂), ekonomik karmaşıklığın (c), enerji tüketiminin (ec) ve ekonomik büyümenin (y) bir fonksiyonu olarak belirlenmiştir. Denklem 1’de kurulan model panel veri formatında gösterilmektedir.

$$\ln CO_{2it} = \beta_1 c_{it} + \beta_2 \ln ec_{it} + \beta_3 \ln y_{it} + v_i + u_{it} \quad (1)$$

³Çalışmaya veri problemi nedeniyle 21 AB ülkesi dahil edilmiştir. Bu ülkeler, Avusturya, Belçika, Hırvatistan, Çekya, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İrlanda, İtalya, Litvanya, Hollanda, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovakya, Slovenya, İspanya ve İsveç olarak sıralanmaktadır.

Denklem 1’de i indisi ülkeleri ($i=1, \dots, 21$), t indisi ise zaman periyodunu ($t=1998, \dots, 2020$) temsil ederken, vi ve uit katsayıları sırasıyla ülke spesifik etkileri ve hata terimini göstermektedir. Ekonomik Karmaşıklık Endeksi (c) dışındaki tüm değişkenler logaritmik formda kullanılmıştır.

Tablo 1’de modelde yer alan değişkenlere ve verilerin elde edildiği kaynaklara ilişkin bilgiler sunulmaktadır.

Tablo 1. Değişkenlere İlişkin Bilgiler

Değişkenler	Göstergeler	Veri Tabanı
Çevresel Bozulma	CO2 Salınımı (kişi başına metrik ton)	Dünya Bankası (WDI)
Ekonomik Karmaşıklık	İktisadi Karmaşıklık İndeksi (Ticaret)	MIT Ekonomik Karmaşıklık Gözlemevi (OEC) https://oec.world/en
Enerji Tüketimi	Birincil Enerji Tüketimi (Ton Petrol Eşdeğeri/Kişi (TEP/Kişi)	Enerji Enstitüsü (Energy Institute) https://www.energyinst.org/statistical-review/resources-and-data-downloads
Ekonomik Büyüme	Kişi Başına GSYH (Sabit Fiyatlarla-2015 Amerikan Doları)	Dünya Bankası (WDI)

4. METODOLOJİ BULGULAR

Bu başlık altında sırasıyla birim kök testi, Hausman testi ve panel regresyon analizine ilişkin metodoloji ve bulgulara yer verilecektir.

4.1. BİRİM KÖK TESTİ

Regresyon analizine geçmeden önce çalışmada öncelikle serilerin birim kök içerip içermediklerinin belirlenebilmesi için Maddala & Wu (MW-1999) birim kök testi kullanılmıştır.

Tablo 2. MW Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	MW	MW (1. fark)
lnec	31.014	411.185***
lny	31.596	181.846***
lnCO2	48.040	327.672***
c	123.983***	

Tahminler sabit terim ve trend içermektedir.

Gecikme uzunluğu 2 olarak belirlenmiştir.

***, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 2'ye göre, ekonomik karmaşıklık endeksi (c) dışındaki tüm değişkenlerin düzeyinde durağan olmadıkları, birinci farkları alındığında durağan hale geldikleri görülmektedir.

4.2. HAUSMAN TESTİ

Hausman Testi rassal ve sabit etkiler tahmincileri arasındaki farka dayanan bir spesifikasyon testidir. Eğer boş hipotez kabul edilirse, sabit etkiler tahmincisi rassal etkiler spesifikasyonu altında sadece verilerdeki iç varyasyona dayandığı için etkin değildir (Baltagi, 2014, s. 430). Diğer bir ifadeyle, Hausman testinde rassal etkiler tahmincisinin etkin olduğunu iddia eden boş hipotez sabit etkiler tahmincisinin etkin olduğunu iddia eden alternatif hipoteze karşı sınanmaktadır.

Tablo 3. Hausman Testi Sonuçları

Test	İstatistik Değeri
Hausman Testi	6.258*
Tahminler sabit terim içermektedir.	
*, %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.	

Tablo 3, Hausman testi sonuçlarını göstermektedir. Tabloya göre, boş hipotez %10 anlamlılık düzeyine göre reddedilerek alternatif hipotez kabul edilmektedir. Diğer bir ifadeyle, panel regresyon analizi için sabit etkiler tahmincisi etkin olan tahmincidir.

4.3. PANEL REGRESYON ANALİZİ

Driscoll & Kraay (1998), standart hataların yalnızca değişken varyans ve otokorelasyona karşı değil, aynı zamanda yatay kesit bağımlılığının genel biçimlerine karşı da dayanıklı olması nedeniyle istatistiksel çıkarıma yardımcı olmaktadır (Krieger & Meierrieks, 2020, s. 12). Bu problemlerin mevcut olduğu durumlarda da etkin sonuçlar vermektedir. Bu nedenle çalışmada regresyon analizi için sabit etkili Driscoll-Kraay tahmincisi kullanılmıştır.

Tablo 4. Sabit Etkili Driscoll-Kraay Tahmincisi Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar
lnec	0.528***
lny	0.435***
c	0.008*
Tahminler sabit terim içermektedir.	
*** ve * sırasıyla %1 ve % 10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.	

Sabit etkili Driscoll-Kraay tahmincisinden elde edilen bulgular, enerji tüketimindeki (lnec) %1'lik bir artışın çevresel bozulmayı % 0.528 artırdığını gösterirken; ekonomik büyümedeki

(lny) %1’lik bir artışın çevresel bozulmayı %0.435 artırdığını ortaya koymuştur. Ekonomik karmaşıklıkta (c) bir birimlik bir artış ise çevresel bozulmayı %0.8 artırmaktadır⁴.

5. BULGULAR VE POLİTİKA ÇIKARIMLARI

Sabit etkili Driscoll-Kraay tahmincisinden elde edilen bulgular, enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve ekonomik karmaşıklık ile çevresel bozulma arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu ortaya koymuştur. Elde edilen bu bulgu, çeşitli kanallar aracılığıyla açıklanabilir ve bu bağlamda çeşitli politika önerileri yapılabilir:

Ekonomik refah ve büyüme, tarihi çağlardan beri hükümet politikalarının önemli bir hedefi olmuştur. Bununla birlikte ekonomik büyüme küresel olarak yaşam kalitesini artırmaktadır ve enerji tüketimi ekonomik büyümeye katkı açısından önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Ancak hızlı büyüme kaçınılmaz olarak doğal kaynakların daha fazla kullanılmasına ve kirletici emisyonların artmasına neden olmaktadır. Önemli bir çevresel etki yaratmadan enerjinin üretilmesi, taşınması veya tüketilmesi neredeyse imkansızdır. Dolayısıyla enerji ve çevre sorunları birbiriyle yakından ilişkilidir. Enerji üretimi ve tüketimiyle doğrudan ilgili olan çevre sorunları arasında hava kirliliği de yer almaktadır. Özellikle fosil yakıtlar gibi yenilenemeyen kaynaklardan elde edilen aşırı enerji tüketimi, atmosferde başta CO₂ de olmak üzere sera gazlarının salınmasına yol açarak çevresel bozulmanın artmasına neden olmaktadır. Bu durum da çevre üzerinde daha fazla baskı oluşturmaktadır (Munasinghe, 1999, s. 90; Li vd.,2021: s. 1, EEA, 2014). Özetle, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme, CO₂ emisyonlarını artırarak çevre üzerindeki olumsuz etkileri belirleyebilmektedir. Buna karşılık, zarar görmüş bir çevre ve çevresel kaynaklar insanlar, toplum ve doğa üzerinde olumsuz etkilere neden olmaktadır. Büyümenin unsurları arasındaki dengenin korunabilmesi, yani sürdürülebilir kalkınmanın (büyümenin) sağlanabilmesi için kaynakların çevreye duyarlı kullanılması gerekmektedir (Mikayilov vd, 2018, s. 1559). Bu dengenin sağlanabilmesi için daha temiz ve sürdürülebilir enerji kaynaklarına geçiş ve enerji etkinliğini sağlayan politika hedeflerinin belirlenmesi çevresel bozulmayı azaltmak ve çevresel bozulmanın yarattığı zorluklarla mücadele açısından oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, çevresel bozulmayı azaltmak için ülkelerin belirlediği enerji ve büyüme politikalarının çevre dostu politika araçlarıyla desteklenmesi önerilebilir.

⁴ Analiz edilen modelde, bağımlı değişken (lnec) logaritmik formda kullanılmıştır. Ancak bağımsız değişkenlerden biri olan ekonomik karmaşıklık endeksi (c) logaritmik formda değildir (log-doğ modeli). Dolayısıyla analiz sonucu elde edilen katsayı 100 ile çarpılarak yorumlanmıştır.

Üretim süreçlerinin karmaşıklığının çevresel etkisinin çok yönlü ve birbirlerini çeşitli şekilde etkileyen dinamik bir niteliğe sahip olduğu görülmektedir. Çevre ve ekonomik karmaşıklık arasındaki ilişkinin temel dayanaklarından biri, yüksek enerji talebidir. Karmaşık ürünler, yüksek düzeyde enerji yoğunluğuyla çalışan endüstriyel imalat ve kimya sektörleri gibi endüstrilerin çıktısıdır. Daha yüksek karmaşıklık seviyeleri genel anlamda daha yüksek enerji talebiyle ilişkilidir. Dolayısıyla bir ülkenin üretken yapısının çevreyi etkilediği açıktır; yani ürünlerin karmaşıklık düzeyi kirlilik yaratarak ve doğal kaynakları tüketerek çevreye zarar verebilmektedir (Can & Gozger, 2017). Ülkelerin gerekli enerjiyi sağlayabilmeleri ve çevresel etkisini azaltabilmeleri için ülkenin sahip olduğu doğal kaynaklarına bağlı olarak çeşitli kaynaklardan (güneş, rüzgar, nükleer, yenilenebilir enerji vb. gibi) uygun bir enerji kaynağını geliştirmeleri gerekmektedir. Çevre dostu teknolojilerin üretim sürecine dahil edilmesi, yeni karmaşık ürünlerin çevresel etkilerinin erken aşamada tasarlanmasına da yardımcı olacaktır (Neagu & Teodoru, 2019). İlişkinin yönünü belirleyen bir diğer faktör: çevresel zorluklardır. Ekonomik faaliyetler genellikle kirlilik, doğal yaşam tahribatı, ormansızlaşma gibi çevresel sorunları da beraberinde getirmektedir (Grossman & Krueger, 1995, s. 353). Çevresel bozulma, doğal kaynakların kullanılabilirliğini azaltarak, ekonomik faaliyetleri destekleyen ekosistemlere zarar verebilir ve işletmelere maliyet yükleyerek (örneğin, çevresel düzenlemeler) ekonomik karmaşıklığı sınırlayabilmektedir. Ayrıca enerji üretiminin en önemli sonuçlarından biri CO₂ emisyonudur. Bu nedenle özellikle fosil yakıtlardan kaynaklanan daha yüksek düzeydeki enerji tüketimi, CO₂ emisyonlarıyla doğrudan ilişkilendirilmektedir. Ancak enerjinin CO₂ yoğunluğunun enerji üretiminde kullanılan teknolojinin verimliliğine bağlı olarak değişebileceği belirtilmektedir (Hidalgo, 2015). Dolayısıyla bu noktada, ekonomik karmaşıklığın çevre üzerindeki etkisini belirleyen bir diğer etmen inovasyon ve teknoloji olarak karşımıza çıkmaktadır: Çevresel zorluklar inovasyon ve teknolojik ilerlemeyi teşvik ederek ekonomik karmaşıklığın artmasına yol açabilir. Karbon emisyonlarını azaltma ihtiyacı yenilenebilir enerji teknolojilerinin gelişimini teşvik ederek yeni endüstriler ve ekonomik fırsatlar yaratabilmektedir. Benzer şekilde kirlilik veya kaynak kıtlığı gibi çevresel sorunların ele alınması, yeni teknolojilerin ve süreçlerin geliştirilmesini gerektirerek ekonomik çeşitliliği ve karmaşıklığı teşvik edebilmektedir (Kaufmann vd.,1998, s.209; Mealy & Teytelboym, 2020). Bu anlamda, ekonomik karmaşıklığın artması (ekonomik büyümeye katkıda bulunan bir faktör olarak) tüm ülkeler için yeni bir sorumluluk ortaya çıkarmaktadır. Eğer ülkeler karmaşıklık düzeylerini arttırmayı hedefliyorsa, çevresel sürdürülebilirliğe ilişkin ek kaygılar taşımakta, ekonomi ve enerji politikalarını bu hedef doğrultusunda dengede tutmak zorunda kalmaktadırlar. Bu bağlamda, uygulanacak

politikaların çevresel sürdürülebilirliği destekleyen politika karmaları ile desteklenmesi önerilebilir. Öte yandan, üretim faktörlerinin geleneksel ekonomik faaliyetlerden modern ekonomik faaliyetlere doğru yeniden tahsisi, kirliliği azaltmanın ve daha temiz enerji üretmenin (örneğin güneş panelleri, rüzgar türbinleri, hidroelektrik, vb.) yeni araçlarının geliştirilmesi yoluyla da olumlu etkilere sahip olabilir. Yeşil teknoloji ve eko-inovasyon, yeni ürünler/hizmetler ve iş yöntemleri yaratarak kirliliğin olumsuz etkilerini tersine çevirmese bile azaltmayı kararlı bir şekilde amaçlıyor (Boleti vd., 2021, s. 251).

6. SONUÇ

Çevresel bozulma modern dünyanın en büyük sorunlarından biridir ve ekonomik faaliyetlerle yakından ilişkilidir. Çevrenin bozulmasına ilişkin her ne kadar farklı çevresel göstergelerin etkisi olsa da, CO2 emisyon düzeyi referans gösterge olarak görülmektedir (Can & Gozer, 2017). Sera gazı emisyonu, üretim sürecinde yer alan teknolojinin ve bu üretimde kullanılan enerji kaynaklarının bir fonksiyonudur. Üretimin sektörel bileşimindeki değişimin çevresel bozulma üzerindeki etkisinin araştırılması hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için hayati önem taşımaktadır (Zhen & Freire, 2023, s. 1). Bu bağlamda, çalışmada AB üyesi ülkelerin 1998-2020 dönemi için çevresel bozulma ile ekonomik karmaşıklık endeksi arasındaki ilişki sabit etkili Driscoll-Kraay tahmincisi ile araştırılmaktadır. Aynı zamanda, çalışmanın ampirik modeline ekonomik büyüme ve enerji tüketimi de dahil edilmiştir.

Driscoll-Kraay tahmincisinden elde edilen bulgular enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve ekonomik karmaşıklığın çevresel bozulma üzerinde pozitif bir etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır. İktisadi karmaşıklık ile çevresel bozulma arasındaki bu pozitif ilişki literatürdeki Abbasi vd., (2021) Adebayo (2022); Adebayo, vd., (2022); Rafique vd., 2022; Neagu & Teodoru (2019) çalışmalarının bulgularıyla paralellik göstermektedir. Bu bulgu, gelişmiş ürünler üreten ülkelerin daha düşük hava kalitesine (daha yüksek CO2) maruz kaldığını göstermektedir. Bir ekonomi tarımsal üretken bir yapıdan, endüstriyel ve teknolojik sektörleri içeren daha karmaşık bir yapıya doğru değiştiğinde, hava kalitesi üzerinde olumsuz bir etki yaşandığı gözlemlenmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışma ekonomik karmaşıklık ve CO2 arasındaki ilişkiyi değerlendirmek amacıyla araştırılmıştır. Ancak bazı ülkelerin neden daha yüksek düzeyde ekonomik karmaşıklığa sahip olduğu ve daha yeşil üretime yönelik kapasitelerinin neler olduğu sorularını cevaplamamaktadır. Çalışmanın, bu soruları ele alan ileriye dönük çalışmalar yapmak isteyen araştırmacılar için bir yol gösterici olması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Abbasi, K. R., Lv, K., Radulescu, M., & Shaikh, P. A. (2021). Economic complexity, tourism, energy prices, and environmental degradation in the top economic complexity countries: fresh panel evidence. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 68717-68731. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-15312>
- Abdon, A., & Felipe, J. (2011). The product space: What does it say about the opportunities for growth and structural transformation of Sub-Saharan Africa?. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1846734>
- Adebayo, T. S., Rjoub, H., Akadiri, S. S., Oladipupo, S. D., Sharif, A., & Adeshola, I. (2022). The role of economic complexity in the environmental Kuznets curve of MINT economies: evidence from method of moments quantile regression. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(16), 24248-24260. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-17524-0>
- Alola, A. A., Celik, A., Awan, U., Abdallah, I., & Obekpa, H. O. (2023). Examining the environmental aspect of economic complexity outlook and environmental-related technologies in the Nordic states. *Journal of Cleaner Production*, 408, 137154. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.137154>
- Baltagi, B. H. (2014). Panel data and difference-in-differences estimation. In A. J. Culyer (Ed). *Encyclopedia of Health Economics*, (ss. 425-433). Elsevier.
- Boleti, E., Garas, A., Kyriakou, A., & Lapatinas, A. (2021). Economic complexity and environmental performance: evidence from a world sample. *Environmental modeling & assessment*, 26(3), 251-270. <https://doi.org/10.1007/s10666-021-09750-0> (online)
- Boleti, E., Garas, A., Kyriakou, A., & Lapatinas, A. (2021). Economic complexity and environmental performance: Evidence from a world sample. *Environmental modeling & assessment*, 26, 251–270. <https://doi.org/10.1007/s10666-021-09750-0>
- Bowen, A., & Hepburn, C. (2014). Green growth: an assessment. *Oxford Review of Economic Policy*, 30(3), 407-422. <https://doi.org/10.1093/oxrep/gru029>
- Can, M., & Gozgor, G. (2017). The impact of economic complexity on carbon emissions: evidence from France. *Environmental Science and Pollution Research*, 24, 16364-16370. <https://doi.org/10.1007/s11356-017-9219-7>
- Chu, L. K. (2021). Economic structure and environmental Kuznets curve hypothesis: new evidence from economic complexity. *Applied Economics Letters*, 28(7), 612-616. <https://doi.org/10.1080/13504851.2020.1767280>
- Cristelli, M., Gabrielli, A., Tacchella, A., Caldarelli, G., & Pietronero, L. (2013). Measuring the intangibles: A metrics for the economic complexity of countries and products. *PloS one*, 8(8), e70726. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0070726>
- Doğan, B., Saboori, B., & Can, M. (2019). Does economic complexity matter for environmental degradation? An empirical analysis for different stages of

- development. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(31), 31900-31912. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-06333-1>
- Energy Institute (2023). Statistical Review of World Energy. <https://www.energyinst.org/statistical-review/resources-and-data-downloads>
- European Commission (2021). Economic complexity and the race for industrial competitiveness. <https://iri.jrc.ec.europa.eu/areas-of-work/complexity>
- European Environment Agency (EEA) (2004). Environmental impact of energy. <https://www.eea.europa.eu/help/glossary/eea-glossary/environmental-impact-of-energy>
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1995). Economic growth and the environment. *The quarterly journal of economics*, 110(2), 353-377. <https://doi.org/10.2307/2118443>
- Hausmann, R., & Hidalgo, C. A. (2011). The network structure of economic output. *Journal of economic growth*, 16, 309-342. <https://doi.org/10.1007/s10887-011-9071-4>
- Hausmann, R., Hidalgo, C. A., Bustos, S., Coscia, M., Chung, S., Jimenez, J., et al. (2011). The atlas of economic complexity – Mapping paths to prosperity. Hollis: Puritan Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/9647.001.0001>
- Hausmann, R., Hwang, J., & Rodrik, D. (2007). What you export matters. *Journal of economic growth*, 12, 1-25. <https://www.jstor.org/stable/40216112>
- Hidalgo, C. A., & Hausmann, R. (2009). The building blocks of economic complexity. *Proceedings of the national academy of sciences*, 106(26), 10570-10575. <https://doi.org/10.1073/pnas.0900943106>
- Hidalgo, C. A., Klinger, B., Barabási, A. L., & Hausmann, R. (2007). The product space conditions the development of nations. *Science*, 317(5837), 482-487. <https://doi.org/10.1126/science.1144581>
- Kaufmann, R. K., Davidsdottir, B., Garnham, S., & Pauly, P. (1998). The determinants of atmospheric SO₂ concentrations: reconsidering the environmental Kuznets curve. *Ecological economics*, 25(2), 209-220. [10.1016/S0921-8009\(97\)00181-X](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(97)00181-X)
- Krieger, T., & Meierrieks, D. (2020). Population size and the size of government. *European journal of political economy*, 61, 101837. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2019.101837>
- Laverde-Rojas, H., & Correa, J. C. (2021). Economic complexity, economic growth, and CO₂ emissions: a panel data analysis. *International Economic Journal*, 35(4), 411-433. DOI: <https://doi.org/10.1080/10168737.2021.1975303>
- Lewis, W. A. (2013). *Theory of economic growth*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203709665>
- Li, Z., Chen, W-T., Chang, I-C., & Hung, C-C. (2021). Dynamic relationship between air pollution and economic growth in Taiwan deduced from mathematical models. *Clean – soil, air, water*, 49, 2100081. <https://doi.org/10.1002/clen.202100081>

- Maddala, G. S., & Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford bulletin of economics and statistics*, 61, 631-652. <http://dx.doi.org/10.1111/1468-0084.61.s1.13>
- Mealy, P., & Teytelboym, A. (2022). Economic complexity and the green economy. *Research Policy*, 51(8), 103948. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2010.08.006>
- Mealy, P., Farmer, J. D., & Teytelboym, A. (2019). Interpreting economic complexity. *Science advances*, 5(1), eaau1705. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2020.103948>
- Mikayilov, J. I., Galeotti, M., & Hasanov, F. J. (2018). The impact of economic growth on CO2 emissions in Azerbaijan. *Journal of cleaner production*, 197(1), 1558-1572. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.06.269>
- Munasinghe, M. (1999). Is environmental degradation an inevitable consequence of economic growth: tunneling through the environmental Kuznets curve. *Ecological Economics*, 29(1), 89-109. [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(98\)00062-7](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(98)00062-7)
- Neagu, O. (2019). The link between economic complexity and carbon emissions in the European Union countries: a model based on the Environmental Kuznets Curve (EKC) approach. *Sustainability*, 11(17), 4753. <https://doi.org/10.3390/su11174753>
- Neagu, O. (2020). Economic complexity and ecological footprint: evidence from the most complex economies in the world. *Sustainability*, 12(21), 9031. <https://doi.org/10.3390/su12219031>
- Neagu, O., & Teodoru, M. C. (2019). The relationship between economic complexity, energy consumption structure and greenhouse gas emission: Heterogeneous panel evidence from the EU countries. *Sustainability*, 11(2), 497. <https://doi.org/10.3390/su11020497>
- OEC [The Observatory of Economic Complexity] (2023). Economic Complexity Legacy Rankings (ECI). <https://oec.world/en/rankings/country/eci/1>
- Rafique, M.Z., Nadeem, A.M., Xia, W., Ikram, M., Shoaib, H. M., & Shahzad, U. (2022). Does economic complexity matter for environmental sustainability? Using ecological footprint as an indicator. *Environment, development and sustainability*, 24, 4623–4640. <https://doi.org/10.1007/s10668-021-01625-4>
- Romero, J. P., & Gramkow, C. (2021). Economic complexity and greenhouse gas emissions. *World development*, 139, 105317. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105317>
- Saqib, N., Radulescu, M., Usman, M., Balsalobre-Lorente, D., & Cilan, T. (2023). Exploring the Nexus of Environmental Technology, Economic Complexity, Renewable Electricity, and Environmental Policy in G10 Countries: Implications for Sustainable Low-Carbon Future. *Economic Complexity, Renewable Electricity, and Environmental Policy in G10 Countries: Implications for Sustainable Low-Carbon Future*. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e16457>

-
- The European Environment — State and Outlook (SOER) (2015). The changing context of European environmental policy. <https://www.eea.europa.eu/soer/2015/synthesis/report/1-changingcontext>
- World Development Indicators (WDI). <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
- Yin, J., Zheng, M., & Chen, J. (2015). The effects of environmental regulation and technical progress on CO2 Kuznets curve: An evidence from China. *Energy Policy*, 77, 97-108. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2014.11.008>
- Zhen N., & Freire, C. (2023). The interlinks between the economic complexity and carbon footprint, UNCTAD Background Paper, United Nations Conference on Trade and Development, Geneva.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 642-666

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 28.04.2024

Accepted / Kabul: 16.06.2024

VERGİ KAÇAKÇILIĞI KAVRAMININ ULUSLARARASI AKADEMİK MECRADA İZDÜŞÜMÜ: BIBLIYOMETRİK BİR ANALİZ

Gamze Yıldız ŞEREN¹

Osman GEYİK²

Öz

Ülke ve dünya ekonomileri için oldukça önemli bir sorunsal olan vergi kaçakçılığı; kamu gelirlerinin azalması, eşitsizliklerin artması ve kayıt dışı ekonominin büyümesi gibi negatif dışsallıklara sebep olmaktadır. Vergi kaçakçılığı suçunun altında yatan sebeplerin; vergi gelirlerinin etkin toplanması ve adaletsizliklerin önüne geçilebilmesi bakımından irdelenmesi gerekmektedir. Bu açıdan vergi kaçakçılığı üzerine uluslararası literatürün eğilimlerinin tespit edilmesi gerek mevcut çalışmaların doğru analizi gerek gelecek çalışmaların kazanacağı perspektif açısından önemlidir. Bu çalışmanın amacı vergi kaçakçılığı kavramının uluslararası literatürdeki eğilim ve gelişiminin bibliyometrik analiz ile irdelenmesidir. Çalışmada Web of Science (WoS) veri tabanından, 1976-2024 zaman dilimi aralığında elde edilen 3319 sonuç, VOSviewer üzerinden analiz edilmiştir. Çalışma bulgularına göre en fazla iş birliğinde bulunan yazarların ve atıf alan yayınların bulunduğu ülke ABD'dir. Alandaki en üretken yazarlar (atıf ve yayın sayısı bakımından) McGee, R.W, Schneider, F., Alm, J. Atkinson A.B., Williams, C.C.'dir. Alana yönelik çalışmalar ağırlıklı olarak kayıt dışı ekonomi, ekonomik büyüme, yeniden dağıtım, vergi politikası, uyum, etik ve sosyal normlar gibi kavramlarla ilişkilendirilse de veri madenciliği, blok zinciri, bitcoin gibi kavramlar dijital çağın bir getirisi olarak çalışmalarda yer almaya başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Vergi Kaçakçılığı, Vergi Suçu, Bibliyometrik Analiz.

Jel Kodları: H2, H20, H26.

¹Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, E-posta: gyseren@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5063-1172.

²Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, E-posta: osmangeyik@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9885-9638.

Atıf/Citation

Şeren, G.Y., & Geyik, O. (2024). Vergi kaçakçılığı kavramının uluslararası akademik mecrada izdüşümü: Bibliyometrik bir analiz. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 642-666.

THE POSITION OF THE CONCEPT OF TAX EVASION IN THE INTERNATIONAL ACADEMIC PLATFORM: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS

Abstract

Tax evasion has negative externalities such as declining state revenues, rising inequality, and the expansion of the informal economy. It is a major concern for both national and global economies. In order to properly collect taxes and avoid injustices, it is important to examine the factors that lead to tax evasion. To ensure accurate analysis of current studies and to provide valuable insights for future research, it is crucial to identify the patterns in the international literature on tax evasion. The aim of this study is to examine the trend and development of the concept of tax evasion in the international literature through bibliometric analysis. In the study, 3319 results obtained from the Web of Science (WoS) database in the time period 1976-2024 were analysed via VOSviewer. The USA has the greatest number of cooperating writers and referenced articles, according to the study's findings. The most productive authors in the field (in terms of number of citations and publications) are McGee, R.W., Schneider, F., Alm, J., Atkinson A.B., Williams, C.C. Issues like the informal economy, economic growth, redistribution, tax policy, compliance, ethics, and social norms are mainly linked to studies in this topic. But because of the digital age, ideas like bitcoin, block chains, and data mining have started to appear in research.

Keywords: Tax Evasion, Tax Crime, Bibliometric Analysis.

Jel Codes: H2, H20, H26.

1. GİRİŞ

Evrensel bir olgu olan vergi kaçakçılığı, tüm ekonomilerde, sosyal sınıflarda, mesleklerde ve endüstrilerde meydana gelmektedir. Vergi kaçakçılığı bu anlamda bir ekonominin ve vergi sisteminin yapısına, sosyal tutumlara ve gelir türlerine göre değişim sergileyebilmektedir. Riske karşı oluşan tutumlara dayanması açısından kısıtlamaları söz konusu olan vergi kaçakçılığının tahmininde beyan edilen vergilerin potansiyel vergi gelirleri ile karşılaştırılması ve kayıt dışı ekonominin tahmini gibi yöntemler kullanılmaktadır (Tanzi & Shome, 1993, s. 807).

Vergi kaçakçılığı, ekonomi ve toplum açısından yarattığı negatif dışsallıklar sebebiyle bir endişe kaynağıdır. Bu bağlamda vergi kaçakçılığının; altyapı yatırımları ve sosyal harcamaların finansmanında gelir kaybına yol açması, toplumdaki eşitsizlik ve adaletsizlik algısını artırması, vergi tabanlarını aşındırması, vergi kapasitesinin ortalamasının altında olduğu ülkelerde maliye politikası uygulamalarını güçleştirmesi gibi önemli etkileri söz konusudur (Gaspar vd., 2022; Barrios, vd., 2017, s. 2). Vergi kaçakçılığı ayrıca sosyal yardım ve vergi sistemlerinin gerek eşitliği gerek etkinliği noktasında menfi neticeler doğurmakta, sağlık ve eğitim gibi temel kamu hizmetlerinin sunumunu zorlaştırmakta böylece ekonomik performansı yine olumsuz şekilde etkilemektedir. Verimlilik perspektifinden

değerlendirildiğinde ise vergi kaçakçılığı; vergi yükünün yönünü kaçakçı olmayanlara doğru değiştirerek işgücü arzı ve tüketim üzerinde verilecek kararları bozucu etkiler meydana getirmektedir. Vergi kaçakçılığının salt ekonomik değil sosyal ve politik neticeleri de söz konusudur. Mükellef ve devlet arasındaki sosyal sözleşmeyi zayıflatarak, vergilerin yeniden dağıtımçı tabiatında da tahribatlara sebep olmaktadır (Barrios, vd., 2017, s. 2). Hiç kuşkusuz bir devletin kamu hizmetlerini finanse ederken elde ettiği gelirler arasında vergiler, önemli bir gelir kaynağıdır. Fakat birey ve firmaların vergi kaçakçılığı eğilimleri, söz konusu kamu gelirlerinde azalmaya sebebiyet verdiği için, konunun tüm boyutlarıyla araştırılmasını teşvik etmektedir (Jackson & Milliron, 1986). Tüm bu hususlardan hareketle vergi kaçakçılığı, ele alınması ve politika önerilerinin geliştirilmesi gereken bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışma da vergi kaçakçılığı alanında yapılan çalışmaların genel eğilimleri ve boşlukları belirlenerek literatürün gelişimine katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Vergi kaçakçılığı konusunun toplum ve ekonomi üzerindeki tahripkar etkileri karşısında; konunun uluslararası literatürdeki genel eğilimlerinin belirlenerek, sonraki çalışmalara ışık tutmayı amaçlayan bu çalışmada bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Genel manada, belirli bir konu özelinde literatürün tanımlanmasına dayanan bibliyometrik analiz son zamanlarda sıklıkla başvurulan bir araştırma yöntemidir. Özellikle Scopus, WoS, Google Scholar gibi araçlarla da araştırılan literatürün verilerine ulaşmak kolaylaşmıştır (Ellegaard & Wallin, 2015, ss. 1810-1811). Bibliyometrik analizde bahsi geçen veri tabanlarından elde edilen verilerin görselleştirilmesinde VOSviewer, kullanılan yaygın bir yazılımdır. Söz konusu yazılımla konuya ilişkin ortak yazarlık bağlantısı, bibliyografik bağlantılar, terimlerin ortak oluşumlarına yönelik bağlantıların meydana getirilen görsellerle analizi mümkün hale gelmektedir. Bu bağlantıların sayısal değerlerle temsil ettiği bir güç bulunmaktadır. Değerin yüksekliği bağlantıların da güçlülüğüne işaret etmektedir. İki terimin beraber yer aldığı yayın sayısı, ortak alıntı yapılan referans sayıları, ortak yazılan yayın sayılarının aralarındaki bağlantının gücünü bahsi geçen sayısal değerler belirlemektedir. Bu şekilde oluşan ağ, ögeler arasında belirli kümeler oluşturmaktadır (Van Eck & Waltman, 2023, s. 5). Büyük hacme sahip bilimsel verilerin araştırılması ve analizinde popüler bir yöntem olan bibliyometrik analiz, spesifik bir alanda nüansların ortaya konulmasına olanak tanımaktadır (Donthu vd., 202, s. 285).

Literatürün niceliksel resmi olarak tanımlanabilecek bibliyometrik analiz ile ilgili akademik kavramlar üzerine eğilimlerin tespit edilerek, konuya yönelik bir bakış açısı elde edebilmek mümkündür. Herhangi bir akademik kavram/konu ile ilgili fikir sahibi olabilmek ise özellikle

gelecek çalışmaların yönünün belirlenebilmesi açısından oldukça önemlidir. Bununla beraber vergi kaçakçılığı kavramının bibliyometrik bir analizle araştırılması nispeten yenidir. Dolayısıyla alandaki eğilimlerin ve boşlukların belirlenerek mevcut literatürün gelişebilmesine olanak tanıyacak bilgilerin sağlanması literatürün gelişimine katkı sağlamaktadır.

Verginin çeşitli konuları üzerine Türkiye’de bibliyometrik çalışmalar olsa da vergi kaçakçılığı özelinde bibliyometrik bir çalışmaya ulaşılamamıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın, ulusal literatüre vergi kaçakçılığı konusunda genel eğilimlerin ortaya konulması ve sonraki çalışmalara yön verebilecek önerileri olması bakımından katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Uluslararası literatür özelinde tarama kapsamının geniş olması ve vergi kaçakçılığının ilgili tüm alanlarda/yayınlarında taranmasının geniş bir perspektif sunması açısından katkıda bulunması beklenmektedir.

Çalışma 3 ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde vergi kaçakçılığı kavramı temel unsurları ile ele alınmış bu kapsamda konuya yönelik genel bir çerçeve sunulmuştur. İkinci bölümde uluslararası literatür bibliyometrik analiz özelinde gerçekleştirilmiş çalışmalar üzerine incelenmiştir. Üçüncü bölümde araştırma yönteminin detaylarına yer verilerek, veri ve yöntem açıklanmış, sonrasında elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

2. VERGİ KAÇAKÇILIĞI KAVRAMININ GENEL ÇERÇEVESİ

Ulusal ve uluslararası ekonomilerde oldukça önemli ve yaygın bir problem olan, hükümetlerin vergi uygulamalarının başlangıcından beri var olan vergi kaçakçılığı (McGee, 2023, s. 2); bireylerin yasal vergi yükümlülüklerini azaltabilmek adına hayata geçirdikleri kasıtlı ve yasa dışı eylemlerdir (Alm, 1999). Bireylerin vergi kaçakçılık faaliyetlerini gizleyebilmek adına mühim gayretler sarf etmesi ise vergi kaçakçılığının ölçülmesini zorlaştırmaktadır (Andreoni vd., 1998, s. 836). Vergi kaçakçılığı, belirsizlik durumunda bireysel seçimin bir tezahürü olup (Clotfelter, 1983, s. 363), arka planında vergi ödemelerinin boşa gittiği algısı yatmaktadır (McGee, 2023, s. 2).

Verginin olduğu her yerde görülen vergi kaçakçılığı, dünya genelinde bir olgu olup; gelirin yeniden dağılımı, vergi teşvikleri, politika tepkileri ve tahsis davranışları üzerinde olumsuz neticeler meydana getirebilmektedir. Bu noktada vergi idarecileri ve politikacılar açısından sorun kaynağı vergi kaçakçılığının varlığından öte ulaştığı boyuttur. Söz konusu boyutun ölçülmesi politika reçetelerinin etkinliğini ve güvenilirliğini artırmaktadır. Vergi kaçakçılığının yasa dışı olması sebebiyle gizli olması her ne kadar ölçümünü

güçleştirmekteyse de ardında bıraktığı izler belli derecelerde ölçülebilmektedir (Richupan, 1984, s. 38).

Vergi kaçakçılığının belirleyicileri arasında; karmaşıklık, vergi ahlakı, gelir kaynağı, adalet ve eğitim yer almaktadır. Buna göre bir ülkede karmaşıklık düzeyi düşük, eğitim, adalet ve vergi ahlakı yüksekse vergi kaçakçılık düzeyi de azalma kaydetmektedir (Richardson, 2006, s. 150). Bununla beraber diğer vergi kaçakçılığı belirleyicileri arasında; algılanan davranışsal kontrol, öznel normlar ve tutumlar da sıralanabilir (Jackson & Milliron, 1986). Vergi kaçırmanın belirleyicilerinde özellikle ön plana çıkan eşitsizlik ve adaletsizlik hususunda bireyin kendi rolünü ne şekilde algıladığı da önemli bir faktördür. Çünkü bireyin eylemleri algılanan eşitsizlik noktasında dolaylı değil doğrudan bir etkiye sahiptir (Cowell, 1992). Vergi kaçakçılığının altında yatan sebeplerin irdelenmesi için ayrıca etik boyutlarıyla bir değerlendirme sağlanması gerekmektedir. Buna göre vergi kaçakçılığı etiğinde üç temel görüş söz konusudur. Bunlardan ilkinde göre devlete ve topluma olan görevler dolayısıyla vergi kaçırma etik değildir. İkinci görüş hükümetlerin gayrimeşru olması halinde vergi almaya layık olmadığı görüşünü savunarak vergi kaçakçılığını etik dışı bulmamaktadır. Konuyla ilgili üçüncü görüşe göre vergi kaçakçılığı koşullara ve gerekçelere göre değişim sergileyebilmektedir (McGee, 2006, s. 17).

Hükümetlerin vergi kaçakçılığına karşı temel olarak uygulayabileceği politikalar; vergi ve ceza oranları ile soruşturma harcamalarıdır. Buna göre düşük vergiler, cezaların etkinliği ve vergi kaçakçıları yakalamaya yönelik ayrılan kaynaklar sorunsal üzerinde caydırıcı bir netice meydana getirebilmektedir. Bu noktada etkili bir vergi politikası tasarımında ampirik verilere ihtiyaç duyulmaktadır. Soruşturma harcamalarının etkinliği, ceza oranlarının kaçakçılık üzerindeki etkileri, kaçakçılık ve vergi oranları ilişkisi üzerine gerçekleştirilecek bilimsel çalışmalar politika tasarımlarına yön vererek, verimli bir vergi sistemi tasarımına olanak tanıyabilir (Allingham & Sandmo, 1972, s. 338). Bu kapsamda hükümet politikaları, vergi kaçakçılığının azaltılmasında oldukça önemli bir konuma sahiptir. Burada bireylerin vergi kaçırma eğilimlerini azaltmak için vergi kaçırma imkanı veren sistemler üzerine odaklanılması gerekmektedir. Gelir eşitsizliklerinin azaltılması ve adil bir vergi sisteminin inşası sorun karşısında atılacak adımlardır (Alstadsæter vd., 2019, s. 2100). Ayrıca yolsuzluk ve baskıcı politikalar da vergi sisteminin adaletsizliği noktasında bir algı ortaya çıkardığından hükümetlerin yolsuzlukları azaltması ile vergi sistemine yönelik algıların düzeltilmesi yoluyla da vergi kaçakçılığının boyutu azaltılabilir (McGee & Benk, 2011, s. 262).

Evrensel bir olgu olan vergi kaçakçılığı her zaman uygulanan politikaların başarısız olduğu anlamını taşımamaktadır. Slemrod (2007, s. 43) bu durumu kırmızı ışıkta geçmeyi tamamen ortadan kaldırmak adına her sokak köşesine polis memuru konulmasına benzetmekte ve bunun optimal olmadığını ifade etmektedir. Dolayısıyla vergi kaçakçılığı ile mücadelede; denetimlerin kapsamı, denetimlerin hedefleri, uygulanacak cezalar noktasında yeni politika araçlarının ortaya konulmasını gerektirmektedir. Bununla birlikte vergi mükelleflerinin vergilerden kaçınmak için güçlü bir teşviği varsa benzer şekilde hükümetlerin de tahsilatın uygulanması noktasında güçlü bir teşviği söz konusudur. Dolayısıyla hükümetler vergi tahsilatının uygulanmasında ayırdığı kaynak kadar, vergi uyumunun sağlanması noktasında da (kamu hizmetlerinin sunumunda vergilerin asli rolüne dikkati çekmek suretiyle vergi eğitimlerinin verilmesi gibi) gerekli teşvikleri sağlamalıdır (Atkinson vd., 2011).

3. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Çalışmada literatür, vergi kaçakçılığına yönelik WoS veri tabanında taranan bibliyometrik çalışmalarla sınırlandırılmıştır. Vergi kaçakçılığıyla ilgili yapılmış olan bibliyometrik çalışmalar kısıtlı olsa da vergi uyumu (Boateng vd., 2022 ; Thaha & Antoro, 2023), optimal vergileme (Barbu vd, 2022), vergi bilinci (Yulitasari vd., 2023), gelir vergisi (Tiutiunyk & Mazurenko, 2021), yeşil vergi/ çevre vergisi (Nobanee & Ullah, 2023; Bashir, vd., 2021; Patel & Jhalani, 2024), karbon vergisi (Zhangvd, 2016), vergi affı (Darma, vd., 2022), katma değer vergisi (Al Mazroui, vd., 2023) gibi vergi konularına yönelik gerçekleştirilmiş bibliyometrik çalışmalar literatürde yer almaktadır.

Uluslararası literatürde vergi kaçakçılığı ile ilgili yapılan ilk bibliyometrik çalışma 2016 senesinde gerçekleşmiş olup günümüze kadar farklı yıllarda 5 makale, 1 derleme makale ve 1 bildiri yayınlanmıştır. Vergi kaçakçılığına yönelik bibliyometrik çalışmaların uluslararası literatürde azlığı bu alanda diğer veri tabanlarından elde edilecek verilerin bir araya getirilerek daha geniş araştırmalar yapılmasının gerekliliğine işaret etmektedir.

Nevzorova, vd. (2016), vergi kaçakçılığına yönelik yayınları analiz ettikleri çalışmalarında "Kommersant" yayınevinin elektronik veri tabanını kullanmıştır. Çalışmada 2013-2015 zaman dilimi için 301 yayın bibliyometrik analize tabii tutulmuştur. Buna göre ilk aşamada yayınların ortak temalarının belirlenmesi suretiyle nitel içerik analizi yapılmış, ikinci aşamada yayınların dağılımı karşılaştırılarak nicel bir analiz yapılmış, hesaplamalarda QDA Miner v.5.0 modülü WordStat v.7.1.7 yazılımı kullanılmıştır. Çalışma bulgularına göre yolsuzluk, sosyal güvenlik katkıları, gölge ekonomi gibi konular daha fazla çalışılmıştır. Bununla

beraber gölge ekonomi konusunda bir azalma söz konusu iken borç, ceza, vergi kanunları üzerine çalışmalara ilginin arttığı gözlemlenmiştir.

Nevzorova vd. (2017), vergi kaçakçılığının özelliklerinin tespit edilebilmesi adına Rusça ve İngilizce bilimsel yayınları bibliyometrik yöntemle karşılaştırmıştır. SSRN, eLIBRARY.RU ve RePEc üzerinden 2016 senesine kadar erişilen yayınlar incelenmiş ve niceliksel bir analiz yapılmıştır. Yapılan inceleme sonuçlarının hesaplanmasında WordStat modülü v.7.1.7 ile QDA Miner v.5.0 yazılımı kullanılmıştır. Çalışma bulgularına göre Rusya'da vergi kaçakçılığı genel olarak cezai bir sorun olarak algılanmaktadır (Nevzorova vd., 2017).

Buele & Guerra (2021), ScienceDirect veri tabanından elde edilen vergi kaçakçılığı ile ilgili bilimsel yayınları 2010-2019 zaman dilimi aralığında incelemiştir. Çalışmada bilimsel yayınların betimsel ve ilişki analizi yapılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre vergi otoritelerinin etkinliği, vergi kaçakçılığıyla ilgili en fazla analiz edilen faktördür. Ayrıca makalelerin %82'si Avrupa dergilerinde yayınlanmıştır ve yazarların %51'i ekonomisttir.

Alkausar vd. (2021), vergi kaçakçılığı konusundaki araştırma eğilimlerinin ortaya konulması amacıyla Scopus veri tabanını kullanarak bibliyometrik analizle ilgili yayınları incelemiştir. Çalışma bulgularına göre yayın sayıları ABD gibi batı ülkeleri tarafından domine edilmektedir. Bu durumun arka planında ise araştırmaların finansman olanakları bulunmaktadır.

Ekaputra (2022), vergi kaçakçılığının caydırılmasına yönelik literatürü incelediği çalışmada; 1982-2021 yılları arasında Scopus veri tabanından elde edilen 76 yayını bibliyometrik yöntem ile analiz etmiştir. Araştırmanın haritalamasında VOSviewer, Mendeley ve Publish or Perish kullanılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre en yaygın yayın türü makaleler olup, yıllar içerisinde makale sayısında artış gözlemlenmiştir. Literatürde en fazla vergi ahlakı, mükellef uyumu, vergi idarecilerine güven gibi konular çalışılmıştır.

Mansour vd (2023), Scopus veri tabanını kullanarak 1952-2022 dönemi için vergi kaçakçılığı yayınlarını bibliyometrik olarak incelemiştir. Verilerin analizinde VOSviewer, Open Refine, Microsoft Excel, Harzing's Publish or Perish kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre vergi kaçakçılığı çalışmalarında ABD en verimli ülke olurken, Florida Üniversitesi vergi kaçakçılığı makalelerinin yayınlanmasında en aktif kurum olmuştur.

Barbu, vd. (2024), vergi kaçakçılığı ve vergiden kaçınma alanıyla ilgili bilimsel iş birliklerini ortaya çıkarabilmek adına WoS veri tabanından elde edilen 1456 yayını, 1975-2022 dönemi için bibliyografik analiz ile incelemiştir. CiteSpace kullanılarak analizin yapıldığı çalışma

bulgularına göre ABD en üretken ülke iken en üretken yazar McGee, R.W. olarak tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra Journal of Public Economics en verimli dergi olarak belirlenmiştir.

Vergi kaçakçılığına yönelik bibliyometrik analizlerin geçmişi eski değildir. Bununla beraber gelişen bir literatür de söz konusudur. Fakat çalışmaların kapsadığı yıl, kullandıkları anahtar kelimeler veyahut analizlerde kullandıkları araçlar farklılık göstermektedir. Bu çalışmada vergi kaçakçılığı kavramı olarak taranmıştır. Dolayısıyla vergi kaçakçılığı başlığı özelinde değil kavram özelinde bir değerlendirme yapıldığından ulusal ve uluslararası literatürün içerisinde temasta bulunduğu kavramlar, yazarlar, konular daha detaylı bir şekilde gözlemlenebilmektedir. Ulusal literatürde verginin çeşitli kavramları üzerine bibliyometrik çalışmalar olsa da (Yelman, 2021; Arslan & Karabulut, 2022; Günay, 2023; Sökmen Gürçam & Tekin, 2021; Gürer & Teyyare, 2023; Yelman, 2022; Aydın & Dilek, 2023; Sonkur, 2024) vergi kaçakçılığı kavramı özelinde bir çalışmaya rastlanmamıştır. Literatür taramasından da görülebileceği üzere vergi kaçakçılığı üzerine gerçekleştirilmiş bibliyometrik analizlerde uluslararası çalışmalar söz konusudur. Bu çalışma; daha geniş bir zaman dilimini kapsamaması, analizin alanda yayınlanmış vergi kaçakçılığına yönelik daha fazla yayını (3319) ele alması ve detaylı bir çerçeve ortaya koyması bakımından literatürden farklılık göstermektedir.

4. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

4.1. Veri ve Analiz

Çalışma 14.04.2024 tarihinde WoS üzerinden “tax evasion³” anahtar kelimesinin tüm alanlarda 1976-2024 zaman dilimi aralığında taratılması sonucunda elde edilen 3319 yayının VOSviewer üzerinden analiz edilmesiyle gerçekleştirilmiştir. VOSviewer, ağ verilerine dayanan haritalar oluşturulması ve bunların görselleştirilmesinde kullanılan bir yazılımdır. Bu bağlamda araştırmacılar, kuruluşlar, akademik dergiler, akademik yayınlar, ülkeler ve anahtar kelimeler için ağlar oluşturulmasına olanak tanımaktadır. Bu şekilde bahsi geçen unsurlar içerisindeki bağlantıların (ortak atıf ve yazarlık gibi) tespiti kolaylaşmaktadır. Ağın oluşturulmasında WoS, PubMed, Lens, Scopus gibi veri tabanlarından faydalanılabilmekte bunun yanı sıra EndNote ve RIS gibi referans yöneticileri ile girdi sağlanabilmektedir. VOSviewer ile oluşturulan haritaların görselleştirilmesinde ilgili konuya dair bibliyometrik ağların analizi mümkün olabilmektedir (Van Eck & Waltman, 2023, s. 3).

³ Vergi Kaçakçılığı

Çalışmanın temel kısıtı, vergi kaçakçılığına yönelik yayın verilerinin WoS veri tabanı üzerinden çekilmesidir. Bu durumda çalışma analizi sadece WoS veri tabanında taranan uluslararası dergileri kapsamakta, ulusal literatür bu çalışma kapsamında ele alınmamaktadır. Çalışmada, indekslerin eski ve kapsamlı kayıtlarının olmasının yanı sıra kullanışlı analizlere de imkan vermesi bakımından WoS veri tabanı seçilmiştir (Ellegaard & Wallin, 2015, ss. 1812-1813). Anahtar kelime taratılırken araştırma kapsamının geniş tutulabilmesi adına tüm alanlarda (all fields) tarama yapılmıştır. Çünkü vergi kaçakçılığı vergi ile ilgili diğer terimlerle yakından ilişkilidir, diğer kavramlar açısından bakıldığında ise kayıt dışı ekonomi gibi terimlerle olan bağı tek başına başlıklarda ya da anahtar kelimelerde vergi kaçakçılığının aranmasının önemli sonuçları devre dışı bırakacağı ihtimali sebebiyle tercih edilmemiştir. Bu açıdan araştırmacılara salt vergi kaçakçılığı başlığındaki akademik çalışmalar yerine bu kavramla ilintili diğer çalışmalarında ortaya konulması yoluyla sebep sonuç ilişkilerinin daha iyi analiz edilebilmesine imkan sağlamak istenmiştir. Örneğin vergi kaçakçılığı sadece başlık özelinde tarandığında alanda önemli yere sahip olan akademik çalışmaların da listelenmediği gözlemlenmiş bu durumdan dolayı vergi kaçakçılığı anahtar kelime olarak tüm alanlarda taranmıştır. Çalışmada, 1976-2024 yılları arasında vergi kaçakçılığı kavramının yer aldığı bilimsel yayınlar mercek altına alınmıştır. VOSviewer analizinin yanı sıra WoS verilerinin bibliyometrik analizleri de çalışmaya dahil edilmiştir. Buna göre “vergi kaçakçılığı” arama kelimesiyle ilgili yazılan eserlerin yayın türüne göre dağılımına bakıldığında ağırlıklı olarak makale yer almaktadır (2738). Bunu bildiriler (455) ve kitap bölümleri (182) takip etmektedir. Analiz yapılırken filtremeler mümkün olduğunca esnek tutulmuştur. Örneğin 1 atıf almış ya da hiç atıf almamış yayınlar ya da 1 yayını olan yazarlar da analize dahil edilerek vergi kaçakçılığına dair genel çerçevenin görülmesi amaçlanmıştır.

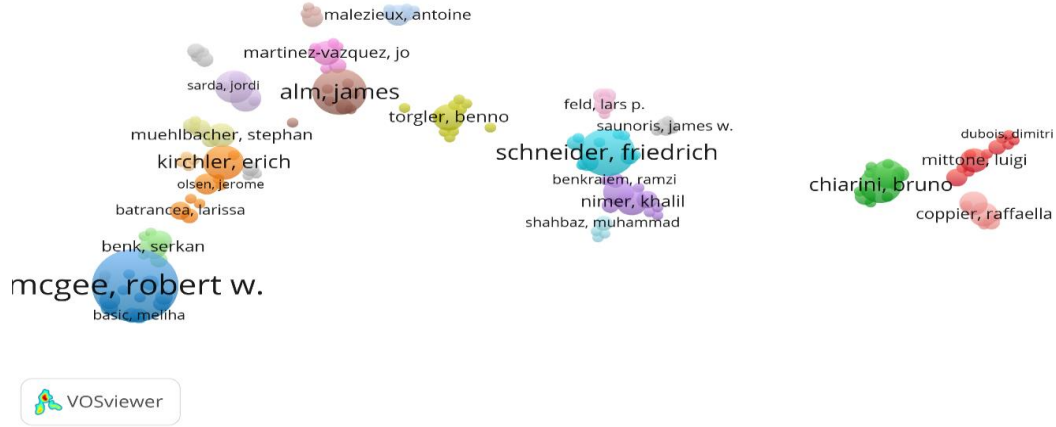
Tablo 1. Araştırma Metodolojisi

Database	Web of Science
Yıl	1976-2024
Araştırma Tarihi	14.04.2024
Kategori	Tüm
Arama Kelimesi	“tax evasion”
Dil	Tüm
Dokuman tipi	Tamamı
Analiz verileri (toplam)	3319
Yazılım	VOSviewer

4.2. Ortak Yazar Analizi

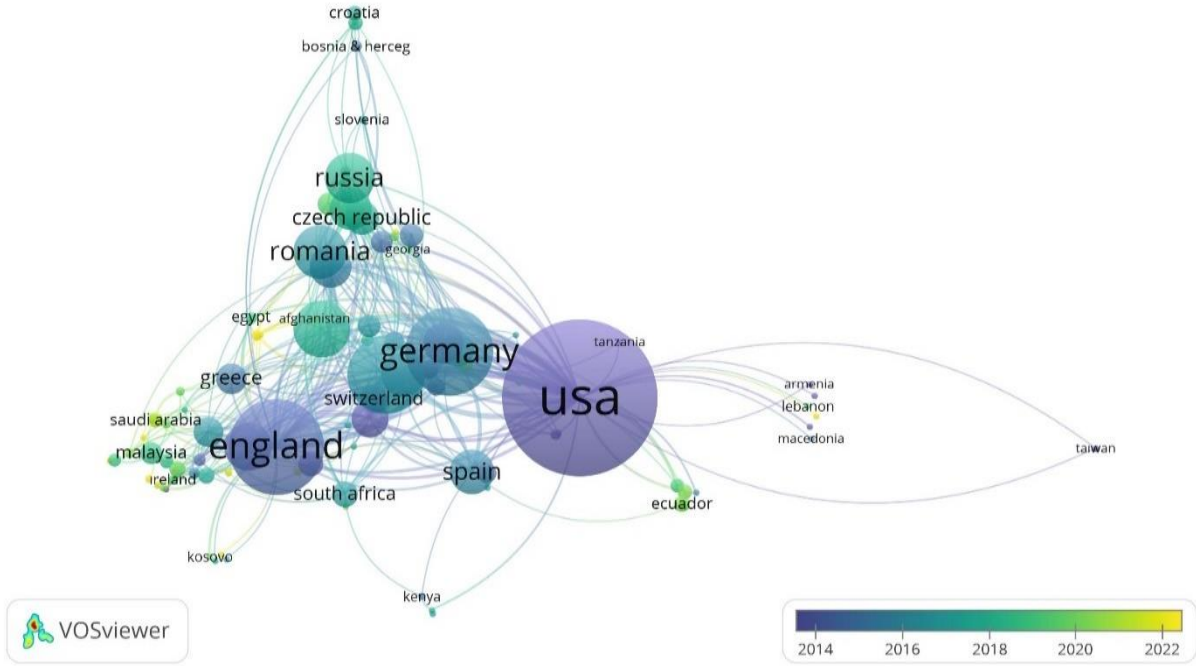
Vergi kaçakçılığı anahtar kelimesinin ortak yazarlık durumuna göre nasıl haritalandığının görseli dikkate alındığında 4056 yazarın dağılımındaki kümelenme için yapılan filtrelemede bir yazarın en az bir yayını ve en az bir atfı olması şeklinde bir filtreleme yapılmıştır. Bu kapsamda program yazar sayısını 2912'ye düşürmüştür. Buna göre aralarında ortak ilişki bulunan yazarlar 22 küme, 145 başlığa ayrılmaktadır. Burada McGee, R.W, Schneider, F. ve Alm, J. vergi kaçakçılığı konusunda diğer yazarlarla daha fazla iş birliği sağlamıştır (bkz: Şekil 1).

Şekil 1. Ortak Yazar Analizi

Şekil 2 'de ortak yazar analizi ülkeler bazında irdelendiğinde vergi kaçakçılığı alanında ortak akademik bağların kuvvetli olduğu yerler ABD, İngiltere ve Almanya'dır. Bu ülkeler diğer ülkelere nazaran konu özelinde merkez konumda yer almaktadır.

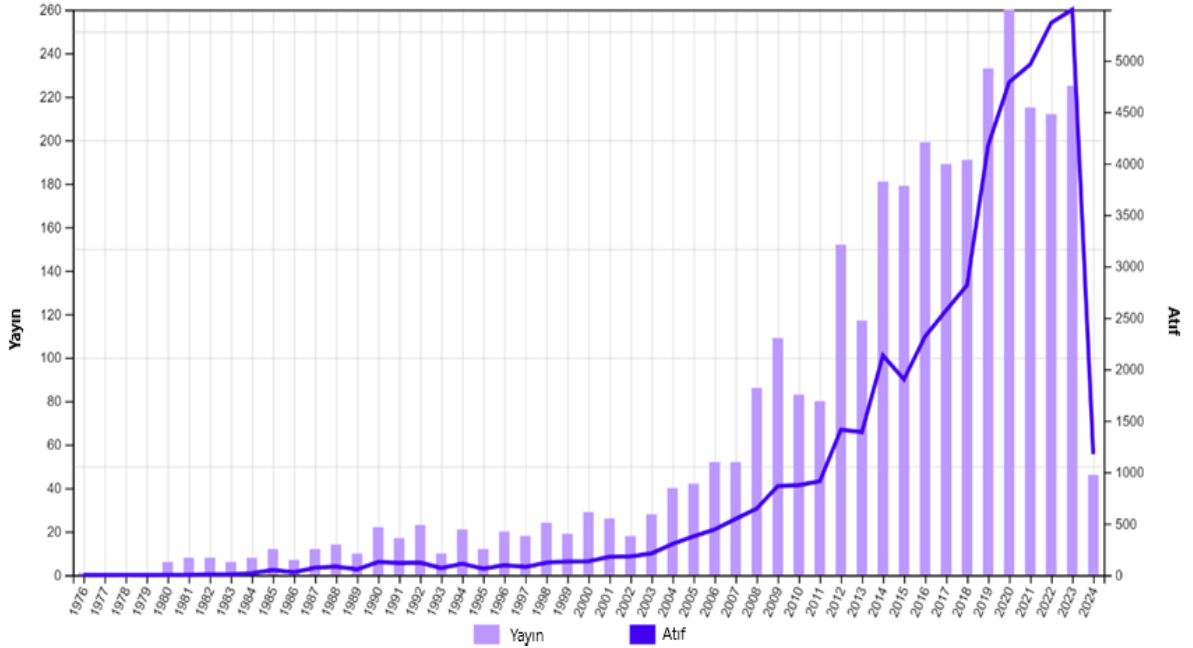
Şekil 2. Ülkeler Bazında Ortak Yazar İlişkisi

Şekil 2’de görüldüğü gibi özellikle ABD vergi kaçakçılığı konusundaki bilimsel çalışmalarda iş birliği en fazla olan ülkelerin başında gelmektedir. Buna göre toplam bağlantı gücü 245’tir ve toplamda 60 bağlantısı vardır. İngiltere’nin toplam bağlantı gücü 151 ve toplamda 45 bağlantısı bulunmaktadır. Almanya’nın toplam bağlantı gücü 127 ve toplamda 31 bağlantısı bulunmaktadır. Bağlantı gücü zayıf olduğundan haritalamada net bir şekilde görüntülenemeyen Türkiye’nin bağlantı gücü 2 ve bağlantı sayısı da ikidir. Bu durum WoS veri tabanında taranan dergilerde vergi kaçakçılığı konusu ile ilgili yapılan çalışmaların azlığıyla da ilişkilendirilebilir. Bu analiz yapılırken bir ülkede bir yayın olması filtrelemesi yapılmış, atıf almayan çalışmalar da ülkelerin tamamının haritalamadaki bağlantısının görünür olması adına analize dahil edilmiştir. Bu filtreleme sonucu program 124 ülkeyi analize dahil etmiştir. Böylece 17 küme, 105 başlık oluşmuştur.

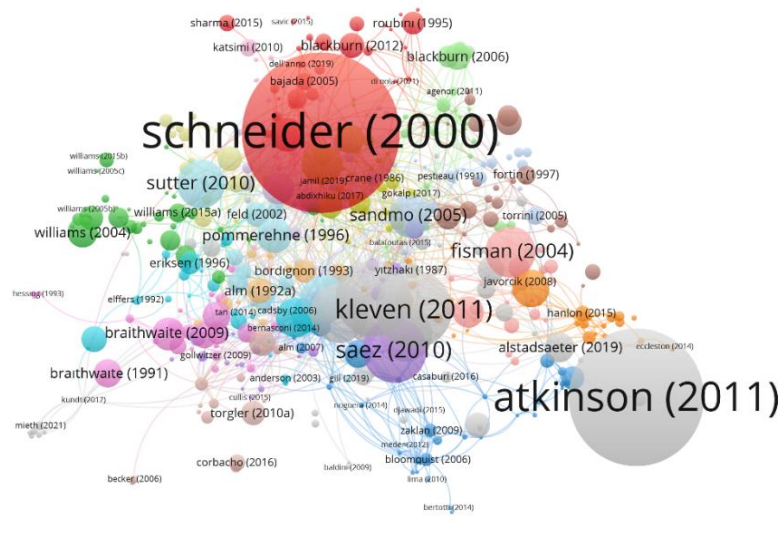
4.3. Yayın ve Atıf Analizi

Vergi kaçakçılığı 1976’dan günümüze oldukça dikkat çeken ve çeşitli boyutlarıyla literatürde ele alınan bir konudur. Buna göre vergi kaçakçılığına yönelik bilimsel çalışmalar ve atıflar yıllar içerisinde ortalama olarak bir artış trendi içerisinde (bkz: Grafik 1).

Grafik 1. Vergi Kaçakçılığına Yönelik Literatürün Yayın ve Atıf Trendi (1976-2024)

Kaynak: (WoS, 2024)

Vergi kaçakçılığı kavramına yönelik yapılan taramada literatürde Schneider (2000) 1214 atıf, 63 bağlantı ile en büyük kümede yer almaktadır. Atkinson (2011) ise 999 atıf ve 2 bağlantıyla ikinci kümede yer almaktadır. Kleven (2011) 485 atıf, 41 bağlantı, Alm (2010) 260 atıf 4 bağlantı, Sutter (2010) 270 atıf 4 bağlantı ile literatürde yerini almıştır (bkz: Şekil 3).

Şekil 3. En Fazla Atıf Alan Yazarlar

Şekil 3'te WoS'ta yapılan tarama gereği vergi kaçakçılığı tüm alanlarda incelendiğinden en fazla atıf alan çalışmalar doğrudan vergi kaçakçılığı üzerine olmasa da bu konu üzerine

inceleme yapacak araştırmacıların üzerinde dikkatle durması gereken önemli yayınlardır. Bu kapsamda Schneider (2000) ve Atkinson (2011) ön plana çıkmaktadır. Söz konusu çalışmalar bu açıdan alanda pek çok bilimsel çalışmaya ilham olmuştur.

Vergi kaçakçılığı alanında en üretken yazarlar ise tablo 2’de yer almaktadır. Burada filtreleme yapılırken konuya yönelik en az 10 yayını olma ve 1 atıf işaretlenmiştir. Bu durumda alana yönelik çalışma yapan 4056 yazar 9 yazara düşmüştür. Buna göre yayın sayısı dikkate alındığında en üretken yazarlar McGee, R.W, Williams, C.C. ve Schneider, F.’dir (bkz: Tablo 2).

Tablo 2. En Üretken Yazarlar

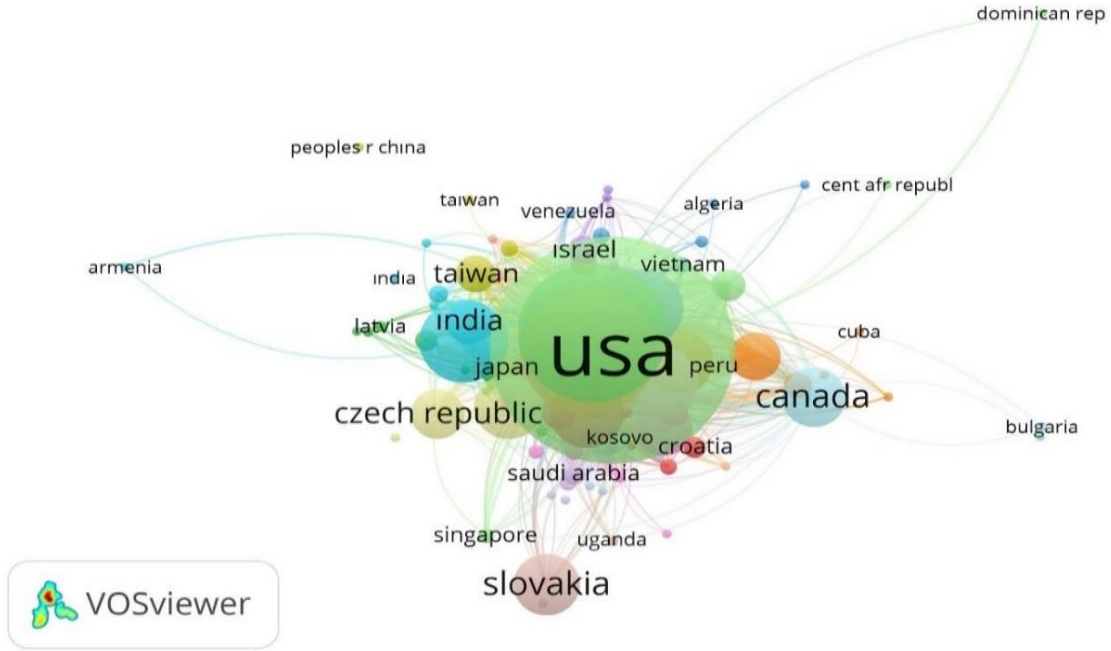
Yazar	Yayın Sayısı	Atıf Sayısı
Robert W. McGee	41	203
Colin C. Williams	21	475
Friedrich Schneider	18	544
James Alm,	17	646
Qinghua Zheng	17	109
Bo Dong	14	71
Bruno Chiarini	11	74
Erich Kirchler	10	430
Rosella Levaggi	10	63

Kaynak: VOSviewer ile gerçekleştirilen analizler neticesinde yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 3 ve Tablo 2’de yer alan yazar analizinden gözlemlenebileceği üzere vergi kaçakçılığı üzerine akademik çalışma yapmak isteyen araştırmacıların başlangıç noktası Schneider, F., Atkinson, A.B, Alm,J, Williams, C.C., McGee, R.W gibi bilim insanları olmalıdır.

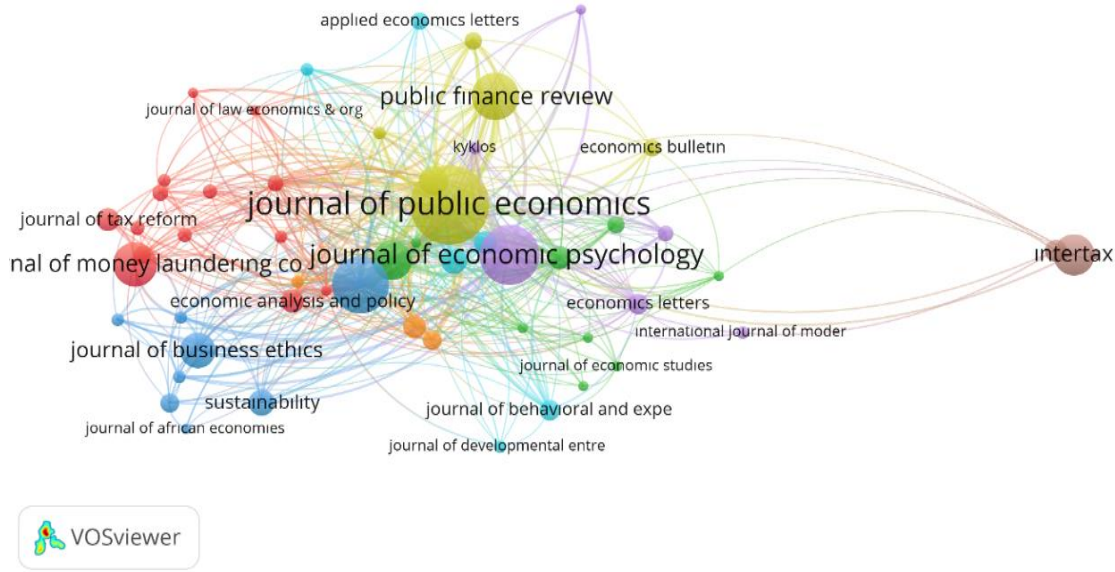
Şekil 4’te vergi kaçakçılığı ile ilgili yapılan çalışmaların atıf analizine bakıldığında, ortak yazar analizinin ülkelere dağılımına (bkz: Şekil 2) benzer bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Burada da ABD vergi konusundaki çalışmaların en fazla atıf aldığı ülkedir. ABD’de bu durumun ortaya çıkmasında yayınların finansman olanaklarının fazlalığı bir sebep olarak gösterilebileceği gibi ABD üzerine odaklanan yayınların fazla olmasının sebebi ise Gelir İdaresi’nin bilim insanlarına düzenli şekilde veri sağlamasıdır (McGee, 2023, ss. 1-2).

Şekil 4. Ülke Atıf Analizi

Şekil 5'te vergi kaçakçılığı arama kelimesi ile ilgili yapılan analizde kaynaklarına göre atıf analizi şu şekildedir. Buna göre literatürde vergi kaçakçılığı ile ilgili en fazla atıf alan yayınların kaynakları en az 5 atıf alan ve en az 5 yayın yapan dergi olarak filtrelenmiştir. Böylece toplamda 1108 olan kaynak sayısı 75'e düşmüştür. Buna göre en fazla atıf alan dergi 2454 atıfla Journal of Economic Literature'dür. Dergide vergi kaçakçılığıyla ilgili beş makale yayınlanmıştır. Journal of public economics 2390 atıf ve 59 yayınlı ikinci sırada yer almaktadır. Journal of Economic Psychology dergisi 1748 atıf 42 yayınlı, Journal of Economic Perspectives 1058 atıf 4 yayınlı, International Tax and Public Finance 949 atıf 39 yayınlıdır. Analizde atıf sayısı yüksek olmasına karşın yoğunluğun olmadığı dergiler toplam bağlantı gücü düşük olan dergilerdir. Örneğin Journal of Economic Literature en fazla atıf alan dergi olmasına karşın toplam bağlantı gücü düşük olduğundan haritalamada yoğun bir şekilde gösterilmemektedir.

Şekil 5. Dergi Atıf Analizi

Tablo 3’te vergi kaçakçılığı başlığını taşıyan en fazla atıf alan yayınlar (WoS veri tabanında) sadece başlıkta vergi kaçakçılığı taranmış ve alanda en fazla atıf alan çalışmalar özetlenmiştir. Bunun yapılmasının amacı araştırmacılara vergi kaçakçılığıyla dolaylı olarak ilgili olan yayınların yanı sıra doğrudan başlığında geçen öncü yayınların da bir listesinin sunulmasıdır.

Tablo 3. Vergi Kaçakçılığı Başlıklı En Fazla Atıf Alan Yayınlar

Yayın Başlığı	Yazarlar	Kaynak	Yıl	Toplam Atıf
Cheating Ourselves: The Economics of Tax Evasion	Slemrod, J.	Journal of Economic Perspectives	2007	479
Tax Evasion and Tax Rates - An Analysis of Individual Returns	Clotfelter, Ct.	Review of Economics and Statistics	1983	378
Tax Rates and Tax Evasion: Evidence From Missing Imports in China	Fisman, R; Wei, SJ	Journal of Political Economy	2004	285
Measuring, Explaining, and Controlling Tax Evasion: Lessons From Theory, Experiments, And Field Studies	Alm, J.	International Tax and Public Finance	2012	260
The Theory of Tax Evasion: A Retrospective View	Sandmo, A	National Tax Journal	2005	229
Corporate Tax Evasion With Agency Costs	Crocker, KJ; Slemrod, J	Journal of Public Economics	2005	220
Individual Morality and Reputation Costs as Deterrents to Tax Evasion	Gordon, Jpf	European Economic Review	1989	207

Fiscal Inequity and Tax Evasion - An Experimental Approach	Spicer, Mw; Becker, L.A.	National Tax Journal	1980	194
Tax Rates, Tax Administration and Income Tax Evasion in Switzerland	Pommerehne, WW; Weckhannemann, H	Public Choice	1996	179
An Econometric-Analysis of Income-Tax Evasion and Its Detection	Feinstein, Js	Rand Journal of Economics	1991	173

Kaynak: (WoS, 2024)

Tablo 3'te yer alan verilere göre vergi kaçakçılığının spesifik olarak çalışıldığı bilimsel yayınlar arasında en fazla atıf alan çalışmaların başlıcaları; Slemrod, J. (2007), Clotfelter, Ct. (1983), Fisman, R; Wei, SJ (2004)'tür. Konu özelinde alana yaptıkları katkı dikkate alındığında, bu çalışmaların sonraki çalışmalar için incelenmesi gereken temel eserler olarak nitelendirilebileceği ifade edilebilir.

Vergi kaçakçılığı ayrıca Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SDG) kapsamında da önem taşıyan bir husustur. Birleşmiş Milletler tarafından 2015 senesinde kabul edilmiş olan 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi doğrultusunda insanlar ve dünya için küresel bir ortaklık çerçevesinde 17 SDG belirlenmiştir. Bu noktada eşitsizliğin azaltılması, iklim değişikliğiyle mücadele edilmesi, yoksulluğun sona erdirilmesi gibi stratejiler belirlenmiş ve ülkelerin bu alanlara yönelik politika üretimi teşvik edilmiştir (UN, 2024). Vergi kaçakçılığı ile ilgili çalışmaların sürdürülebilir kalkınma hedefleri kapsamında dahil oldukları sınıflandırma ise şu şekildedir:

Tablo 4. Vergi Kaçakçılığına Yönelik Çalışmaların SDG Kapsamında Dökümü

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri	Kayıt Sayısı	%
01 Yoksulluğa Son	2010	60.506
10 Eşitsizliğin Azaltılması	1995	60.054
08 İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme	363	10.927
09 Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı	175	5.268
16 Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar	126	3.793
03 Sağlık ve Kaliteli Yaşam	121	3.642
13 İklim Eylemi	27	0.813
11 Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar	26	0.783
05 Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	21	0.632

Kaynak: (WoS, 2024)

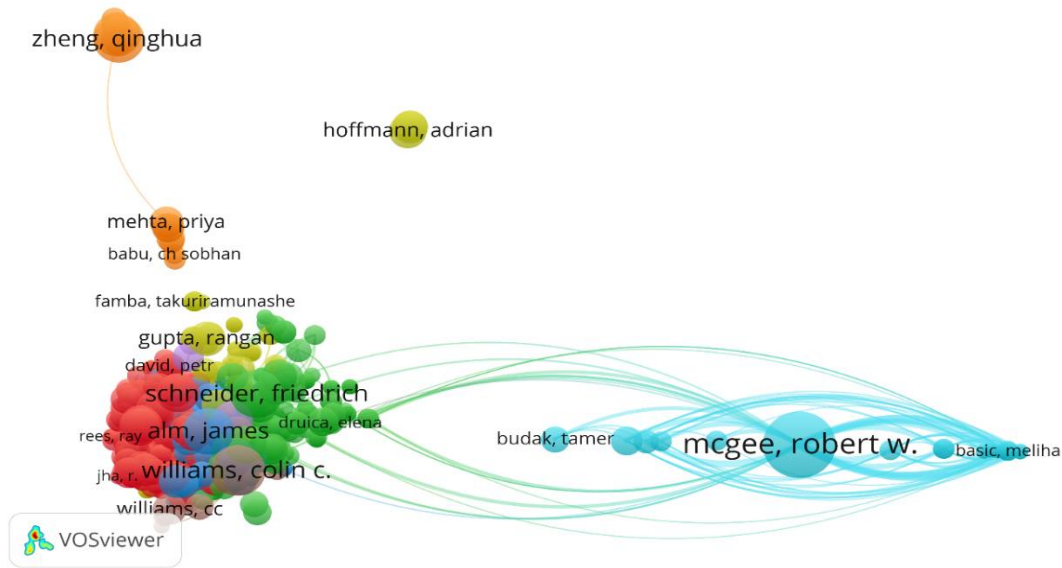
Tablo 4'te yer alan sınıflandırmaya göre vergi kaçakçılığına yönelik gerçekleştirilecek sonraki çalışmalar sürdürülebilir kalkınma hedeflerini dikkate alarak bir bakış açısı belirleyebilir.

Örneğin diğer kalkınma hedeflerine göre az çalışıldığından iklim, sürdürülebilir şehirler, kaliteli yaşam ve toplumsal cinsiyet eşitliği gibi temalar çerçevesinde incelemeler yapılabilir.

4.4. Bibliyografik Bağlantı Analizi

Bilimsel çalışmalar arasındaki ilişkilerin paylaşılan referanslara göre belirlendiği bibliyometrik analizde temel felsefe iki çalışmanın en az bir referansı paylaşmasıdır. İki çalışmanın fazla referans paylaşması bibliyografik bağlantının da güçlü olmasına işaret etmektedir. Elbette ağ yapılarında zaman içerisinde gelişim ve değişimler söz konusu olabilmektedir. Bu açıdan mevcut araştırmaların alanlarının ve eğilimlerinin görülebilmesi yeni çalışmalar için yol gösterici olabilmektedir. Bu yöntemle yeni yayınlar arasındaki kavramsal bağlantıların tespiti mümkündür. Örneğin önemli bir makaleye atıfta bulunan ve konu olarak alakalı yeni makaleler bibliyografik bağlantıyla tespit edilebilmektedir (Rehn & Kronman, 2008, s. 9).

Şekil 6. Bibliyografik Bağlantı Analizi

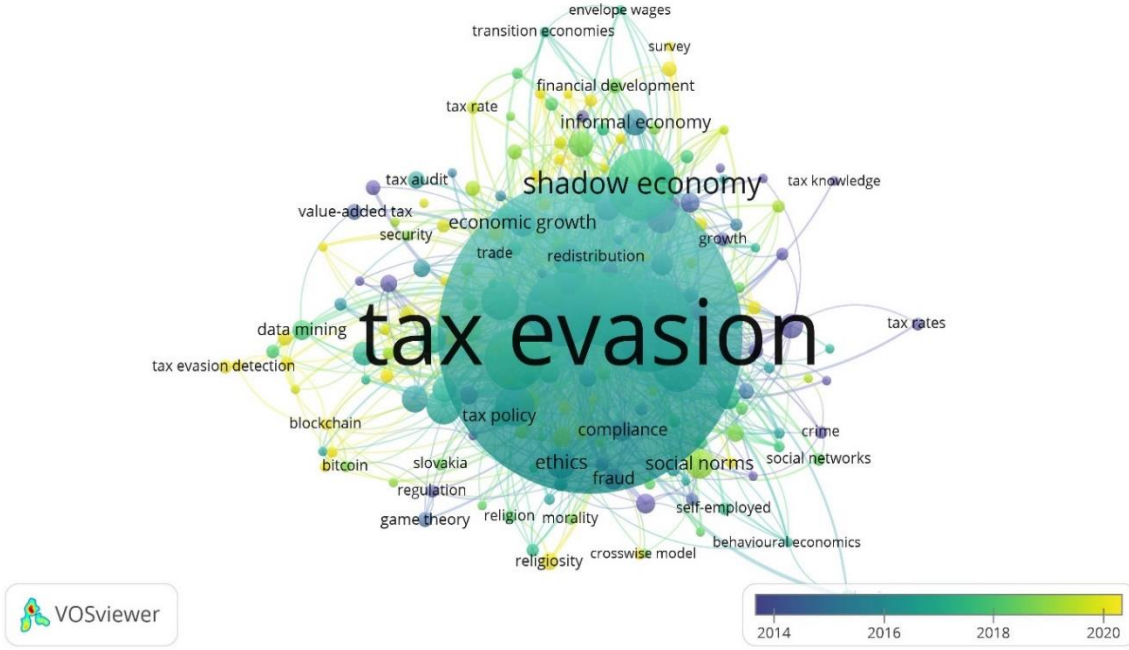
Şekil 6'da yazarlar arasında bibliyografik bağlantı analizinde bir atıf bir kaynak filtrelemesi yapılmış, böylece toplamda 4056 yazar 2912'ye düşmüştür. Analize göre diğer çalışmalarla aralarındaki bibliyografik bağlantının güçlü olduğu yazarlar Alm, J. (toplam bağlantı gücü: 53362), Friedrich, S. (toplam bağlantı gücü: 45752) ve McGee, R.W'dir (toplam bağlantı gücü:45279).

4.5. Anahtar Kelime Analizi

Vergi kaçakçılığı kavramı üzerine ya da bu kavramın geçtiği çalışmalarda kullanılan anahtar kelimelerin oluşturduğu kelime bulutu Şekil 7'de görülmektedir. Anahtar kelime analizine

bakıldığında vergi kaçakçılığı kavramının ağırlıklı olarak kayıt dışı ekonomi, ekonomik büyüme, yeniden dağıtım, vergi politikası, uyum, etik ve sosyal normlar gibi kavramlarla ilişkilendirildiği görülmektedir.

Şekil 7. Anahtar Kelime Analizi

Şekil 7’de vergi kaçakçılığı konusunda yıllar içerisinde kavramsal bir farklılaşmanın meydana geldiği dikkati çekmektedir. Örneğin oyun teorisi, suç, büyüme, regülasyon üzerine gerçekleşen çalışmalar 2014’lü yıllarda daha fazla iken 2020’li yıllarda dijital çağın bir gereği olarak veri madenciliği, blok zinciri, bitcoin gibi kavramlara yönelim olduğu gözlemlenmiştir. Dolayısıyla vergi kaçakçılığı üzerine gerçekleşecek yeni araştırma konularının ana ağırlık noktaları söz konusu dijital çağa uyumlu anahtar kelimeler çerçevesinde geliştirilebilir. Çünkü vergi kaçakçılığının tespiti adına yeni teknolojilerin takip edilmesi ve ilgili tekniklerden faydalanılarak süreçlere entegre edilmesi gerekmektedir. Vergi kaçakçılığına yönelik anahtar kelime analizinden de görülebileceği üzere çalışmaların sadece ekonomik değil sosyolojik ve psikolojik boyutları da söz konusudur. Çalışmalar vergi kaçakçılığının altında yatan sebepleri araştırırken bir taraftan demografik hususlar da incelemeye tabii tutulmuştur.

analizinde dijitalleşmeye yönelik kavramların çok daha fazla ön plana çıkacağı düşünülmektedir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bilimsel çalışmaların ana hareket noktası o konuyla ilgili literatürün incelenmesidir. Bu çalışmaların; hangi yazarlar tarafından hangi sıklıkta yapıldığı, en fazla atfı hangi yayının aldığı, kurumlar, dergiler ve ülkelere göre dağılımı son derece önem arz etmektedir. Bibliyometrik analiz, söz konusu örüntülerin görsel analizini sunan bir araştırma yöntemidir. Bu noktada çalışmada gerçekleştirilen analizle, vergi kaçakçılığı üzerine gerçekleştirilecek bilimsel çalışmalar için mevcut genel eğilimlerin bir tablosunun ortaya konulması amaçlanmıştır.

Çalışma analiz sonuçları yalnızca WoS veri tabanında taranan kaynaklarda yayınlanmış olan bilimsel çalışmaları kapsamaktadır. Çalışmanın bir kısıtı olarak ele alınabilecek söz konusu durum sonraki çalışmalar için DergiPark, YÖK tez merkezi gibi veri tabanlarında yer alan ve vergi kaçakçılığı kavramını kullanan bilimsel yayınlara odaklanılması gerekliliğini de ortaya koymaktadır. Uluslararası literatürde vergi kaçakçılığı üzerine gerçekleştirilmiş bibliyometrik çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışmanın literatürden ayrışan tarafı, kapsam açısından oldukça geniş bir yapı sergilemesidir. Çalışma, vergi kaçakçılığı anahtar kelimesi özelinde 1976-2024 yılları arasında yayınlanmış 3319 çalışmanın VOSviewer üzerinden analiz edilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Ayrıca çalışma, elde ettiği bulguların detayları bakımından da Türkiye’de vergi kaçakçılığı üzerine bibliyometrik bir çalışma yapılmamasından dolayı, ulusal literatüre özellikle katkı sağlamaktadır.

Vergi kaçakçılığı konusunda literatür yıllar içerisinde gelişim kaydetmiştir. Kavrama yönelik ilk çalışma 1976 senesinde yayınlanmış, sonraki yıllarda ortalama olarak artış kaydetmiştir. Konuyla ilgili en fazla yayın 2020 senesinde (260) gerçekleşmiştir. Yayın ve atıf sayısındaki 1976’dan günümüze kaydedilen artış literatürün gelişmesi bağlamında olumlu bir durum olsa da diğer bir bakış açısıyla sorunsalın devamlılığına işaret etmektedir. Bu kapsamda vergi kaçakçılığı, farklı boyutlardan değerlendirilmesi gereken bir araştırma alanı olarak konumunu korumaktadır. Vergi kaçakçılığı kavramıyla ilgili yazılan eserlerin yayın türüne göre dağılımına bakıldığında ağırlıklı olarak makale yer almaktadır (2738). Bunu bildiriler (455) ve kitap bölümleri (182) takip etmektedir.

Vergi kaçakçılığına yönelik yapılan çalışmalarda en fazla iş birliği sağlayan ülkeler sırasıyla ABD, Almanya ve İngiltere’dir. Atıf analizine ülkeler bazında bakıldığında da ABD ön

planda yer almaktadır. Bu durum araştırmaların finansman olanakları ve verilerin ulaşılabilirliği ile ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla belli bir alanda çalışmaların artması için çeşitli mekanizmalarla bilim insanlarının teşvik edilmesi gerekmektedir.

Vergi kaçakçılığı konusunda en fazla iş birliğinde bulunan yazarlar; McGee, R.W, Schneider, F. ve Alm, J., en fazla atıf alan ilgili çalışmalar Schneider (2000) ve Atkinson (2011), vergi kaçakçılığının spesifik olarak çalışıldığı bilimsel yayınlar arasında en fazla atıf alan çalışmalar; Slemrod, J. (2007), Clotfelter, Ct. (1983), Fisman, R; Wei, SJ (2004)'tür. Yayın sayısı dikkate alındığında en üretken yazarlar McGee, R.W, Williams, C.C. ve Schneider, F.'dir. Alanda çalışmak isteyenler için genel bir tablo ortaya konulmak istenirse araştırmacıların başlangıç noktası söz konusu bilim insanlarının eserleri olmalıdır.

Anahtar kelime analizine göre, vergi kaçakçılığı kavramı genelde kayıt dışı ekonomi, ekonomik büyüme, yeniden dağıtım, vergi politikası, uyum, etik ve sosyal normlar gibi kavramlarla ilişkilendirilmektedir. Bununla beraber son yıllarda veri madenciliği, blok zinciri, Bitcoin ile vergi kaçakçılığı üzerine çalışmalar artış trendi içerisinde. Vergi süreçlerinde dijitalleşmenin vergi denetimlerini daha kolaylaştırarak vergi kaçakçılığı önünde bir bariyer olma olasılığının güçlülüğü dikkate alındığında söz konusu hususa yönelik çalışmaların artırılması ve dijitalleşmenin getirdiği yeni tekniklerin tüm boyutlarıyla analiz edilmesi gerekmektedir. Sürdürülebilir kalkınma hedefleri açısından vergi kaçakçılığının çalışılması gereken boyutları ise literatürde görece az ilgi kurulduğundan; iklim, sürdürülebilir şehirler, kaliteli yaşam ve toplumsal cinsiyet eşitliği gibi temalardır.

Bu çalışmada elde edilen veriler için yalnızca WoS veri tabanı kullanılmıştır. Scopus, Google Scholar ve DergiPark gibi diğer veri tabanlarını kapsamaması çalışma açısından bir kısıtlılık olup sonraki çalışmalarda söz konusu veri tabanlarından elde edilecek verilerin entegrasyonu ile daha geniş perspektiften bulgular sunulabilir. Mevcut haliyle vergi kaçakçılığına yönelik 48 yıllık uluslararası literatürün güncel durum ve eğilimlerini göstermesi bakımından çalışmanın alandaki gelecek bilimsel yayınlara ışık tutacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Al Mazroui, T. S. S., Thottoli, M. M., Al Alawi, M. M. S., Al Shukaili, N. T. H., & Al Hoqani, D. S. A. (2023). Bibliometric analysis of value-added tax research: a comparative study between European Union and Gulf Cooperation Council countries. *International Journal of Law and Management*, 65(6), 560-585.
- Alkausar, B., Soemarsono, P. N., & Pangesti, N. G. (2021). A bibliometric analysis of tax evasion issues in the last decade. *International Journal of Applied Business*, 5(2), 193-202.
- Allingham, M. G., & Sandmo, A. (1972). Income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of public economics*, 1(3-4), 323-338.
- Alm, J. (2012). Measuring, explaining and controlling tax evasion: Lessons from theory, experiments, and field studies. *International Tax and Public Finance*, 19(1), 54-77.
- Alm, J. (1999). *Tax compliance and administration*. In handbook on taxation (pp. 741-768). Routledge.
- Alstadsæter, A., Johannesen, N., & Zucman, G. (2019). Tax evasion and inequality. *American Economic Review*, 109(6), 2073-2103.
- Andreoni, J., Erard, B., & Feinstein, J. (1998). Tax compliance. *Journal of Economic Literature*, 36(2), 818-860.
- Arslan, K. E., & Karabulut, K. (2022). Vergi politikalarının makroekonomik etkisine ilişkin yayınların bibliyometrik analizi. *Innovative ideas*, 117.
- Atkinson, A. B., Piketty, T., & Saez, E. (2011). Top incomes in the long run of history. *Journal of Economic Literature*, 49(1), 3-71.
- Aydın, N., & Dilek, G. (2023). Literatürdeki STIRPAT, EKC, çevre vergisi konularına yönelik çalışmaların bibliyometrik ağ analizi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (51), 334-355.
- Barbu, L., Horobeț, A., Belașcu, L., & Ilie, A. G. (2024). Approaches to tax evasion: a bibliometric and mapping analysis of Web of Science indexed studies. *Journal of Business Economics and Management*, 25(1), 1-20.
- Barbu, L., Mihaiu, D. M., Șerban, R. A., & Opreana, A. (2022). Knowledge mapping of optimal taxation studies: A bibliometric analysis and network visualization. *Sustainability*, 14(2), 1043.
- Barrios, S., Greve, B., Hussain, M. A., Paulus, A., Picos, F., & Riscado, S. (2017). *Measuring the fiscal and equity impact of tax evasion: evidence from Denmark and Estonia (No. 05/2017)*. JRC Working Papers on Taxation and Structural Reforms.,
- Bashir, M. F., Ma, B., Bilal, Komal, B., & Bashir, M. A. (2021). Analysis of environmental taxes publications: a bibliometric and systematic literature review. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 20700-20716.

- Boateng, K., Omane-Antwi, K. B., & Ndori Queku, Y. (2022). Tax risk assessment, financial constraints and tax compliance: A bibliometric analysis. *Cogent Business & Management*, 9(1), 2150117.
- Buele, I., & Guerra, T. (2021). Bibliometric analysis of scientific production on tax evasion in ScienceDirect, years 2010 to 2019. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 24(2), 1–15.
- Clotfelter, C. T. (1983). Tax evasion and tax rates: An analysis of individual returns. *The Review of Economics and Statistics*, 363-373.
- Cowell, F. A. (1992). Tax evasion and inequity. *Journal of Economic Psychology*, 13(4), 521-543.
- Crocker, K. J., & Slemrod, J. (2005). Corporate tax evasion with agency costs. *Journal of Public Economics*, 89(9-10), 1593-1610.
- Darma, S. S., Ismail, T., Zulfikar, R., & Lestari, T. (2022). Indonesia Market Reaction and Tax Amnesty: A Bibliometric Analysis. *Quality*.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Ekaputra, A. (2022). The Implementation of VOS viewer on Bibliometric Analysis: Tax Evasion Deterrence. In *International Conference on Economics and Business Studies (ICOEBS 2022)* (pp. 59-65). Atlantis Press.
- Ellegaard, O., & Wallin, J. A. (2015). The bibliometric analysis of scholarly production: How great is the impact?. *Scientometrics*, 105, 1809-1831.
- Feinstein, J. S. (1991). An econometric analysis of income tax evasion and its detection. *The RAND Journal of Economics*, 14-35.
- Fisman, R., & Wei, S. J. (2004). Tax rates and tax evasion: evidence from “missing imports” in China. *Journal of Political Economy*, 112(2), 471-496.
- Gaspar, V., Hebous, S., & Mauro, P. (2022). Tax coordination can lead to a fairer, greener global economy. *IMF Blog*.
- Gordon, J. P. (1989). Individual morality and reputation costs as deterrents to tax evasion. *European Economic Review*, 33(4), 797-805.
- Günay, H. F. (2023). Vergi uyumu konusundaki makalelerin web of science veri tabanına dayalı bibliyometrik analizi. *International Journal of Public Finance*, 8(2), 385-408. <https://doi.org/10.30927/ijpf.1291303>
- Gürer, G., & Teyyare, E. (2023). Mali sosyoloji ve vergi psikolojisi alanında yazılmış tezlerin bibliyometrik analizi. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(3), 15-24.
- Jackson, B. R., & Milliron, V. C. (1986). Tax compliance research: Findings, problems, and prospects. *Journal of Accounting Literature*, 5(1), 125-165.

- Li, J., Burnham, J. F., Lemley, T., & Britton, R. M. (2010). Citation analysis: Comparison of web of science®, scopus™, SciFinder®, and google scholar. *Journal of Electronic Resources in Medical Libraries*, 7(3), 196-217.
- Mansour, A. A. Z., Ahmi, A., Alkhuzai, A. S. H., Alhmood, M. A., Popoola, O. M. J., & Altarawneh, M. (2023). State of art in tax evasion research: A bibliometric review. *Review of Education*, 11(3), e3422.
- McGee, R. W. (2006). Three views on the ethics of tax evasion. *Journal of Business Ethics*, 67, 15-35.
- McGee, R. W. (2023). The Demographics of Tax Evasion: Summaries of 5 Studies. Available at SSRN, 4456348.
- McGee, R. W., & Benk, S. (2011). The ethics of tax evasion: A study of Turkish opinion. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 13(2), 249-262.
- Nevzorova, E. N., Bobek, S., Kireenko, A. P., & Sklyarov, R. A. (2016). Tax evasion: the discourse among government, business and science community based on bibliometric analysis. *Journal of Tax Reform*. 2016. T. 2. № 3, 2(3), 227-244.
- Nevzorova, E. N., Kireenko, A. P., & Sklyarov, R. A. (2017). Bibliometric analysis of the literature on tax evasion in Russia and foreign countries. *Journal of Tax Reform*. 2017. T. 3. № 2, 3(2), 115-130.
- Nobanee, H., & Ullah, S. (2023). Mapping green tax: a bibliometric analysis and visualization of relevant research. *Sustainable Futures*, 100129.
- Patel, S. K., & Jhalani, P. (2024). Formulation of variables of environmental taxation: a bibliometric analysis of scopus database (2001–2022). *Environment, Development and Sustainability*, 26(3), 7687-7714.
- Pommerehne, W. W., & Weck-Hannemann, H. (1996). Tax rates, tax administration and income tax evasion in Switzerland. *Public choice*, 88(1), 161-170.
- Rehn, C., Kronman, U. (2008). *Bibliometric handbook for Karolinska Institutet*. Karolinska Institutet University Library Version 1.05
- Richardson, G. (2006). Determinants of tax evasion: A cross-country investigation. *Journal of international Accounting, Auditing and taxation*, 15(2), 150-169.
- Richupan, S. (1984). Measuring tax evasion. *Finance and Development*, 21(4), 38-40.
- Sandmo, A. (2005). The theory of tax evasion: A retrospective view. *National Tax Journal*, 58(4), 643-663.
- Schneider, F., & Enste, D. H. (2000). Shadow economies: Size, causes, and consequences. *Journal of Economic Literature*, 38(1), 77-114.
- Slemrod, J. (2007). Cheating ourselves: The economics of tax evasion. *Journal of Economic Perspectives*, 21(1), 25-48.

- Sonkur, G. (2024). Gelir Vergisi Araştırmalarında Eğilimler ve Kümelenmeler: Bibliyometrik Bir Çalışma. *Fiscaoeconomia*, 8(1), 93-108.
- Sökmen Gürçam, Ö., & Tekin, A. (2021). Vergi affı konusunda yapılmış akademik çalışmaların bibliyometrik analizi. *Journal of the Cukurova University Institute of Social Sciences*, 30(3).
- Spicer, M. W., & Becker, L. A. (1980). Fiscal inequity and tax evasion: An experimental approach. *National Tax Journal*, 33(2), 171-175.
- Tanzi, V., & Shome, P. (1993). A primer on tax evasion. *Staff Papers*, 40(4), 807-828.
- Thaha, A. R., & Antoro, A. F. S. (2023). Analytical review of tax compliance studies in the SMEs sector: A bibliometric approach. *Journal of Tax Reform*, 9(3), 398-412.
- Tiutiunyk, I., & Mazurenko, O. (2021). Personal income tax gaps: bibliometric and econometric analysis. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 4(39), 193-201.
- UN. (2024). The 17 Goals. <https://sdgs.un.org/goals#implementation>.
- Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2023). VOSviewer manual. *Manual for VOSviewer version 1.6.20*.
- Web of Science (WoS). (2024). <https://www.webofscience.com/wos/woscc/basic-search>.
- Yelman, E. (2021). Vergi okuryazarlığı üzerine yazılan bilimsel çalışmaların bibliyometrik analizi. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 5(2), 289-310.
- Yelman, E. (2022). Türkiye’de vergi afları üzerine yazılmış olan lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *International Journal of Public Finance*, 7(1), 211-238.
- Yulitasari, L., Suryanto, T., Pranika, R., & Sari, Y. (2023). Effect of Tax Awareness, Tax Rate and Tax Sanctions on Taxpayer Compliance: Bibliometric Analysis. *In International Conference on Sustainability in Technological, Environmental, Law, Management, Social and Economic Matters (ICOSTELM 2022)* (pp. 197-210). Atlantis Press.
- Zhang, K., Wang, Q., Liang, Q. M., & Chen, H. (2016). A bibliometric analysis of research on carbon tax from 1989 to 2014. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 58, 297-310.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 667-697

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 23.04.2024

Accepted / Kabul: 01.07.2024

KURUMSAL MANTIKLARIN LENSLEİYLE RESMÎ OLARAK DİN İŞLERİNİN TANZİMİNE İLİŞKİN BİR İNCELEME: DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

Erdem ÖZÜÇELİK¹

Öz

Örgüt çalışmalarında ele alınan diğer kavramlara göre, dini kavramlar daha az detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu bağlamda, kurumsal mantıkların din mantığına özel bir önem atfettiği gözlemlenmektedir. Bu araştırma, dini mantığın makro düzeyde şekillenmesine yönelik olarak Türkiye’de laiklik ilkesi çerçevesinde Diyanet İşleri Başkanlığı’nı inceleyecektir. Tarihsel veriler incelendiğinde, devlet ve din kavramlarının bazen bir arada bulunduğu, bazen de rekabet ettiği gözlemlenmektedir. Kimi zaman devletin bir dini anlayışı olması gerektiği savunulmuş, kimi zaman da devletin dinlere karşı objektif bir duruş sergilemesi gerektiği ifade edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nde laiklik ilkesi çerçevesinde resmî dini işlerin idaresi, bu araştırmanın temel sorunsalını oluşturmaktadır. Türkiye’de İslamiyet’in temsilcisi olarak anılan ve İslami hizmetler noktasında mutlak resmî kurum olarak bilinen Diyanet İşleri Başkanlığı, meclis tutanakları üzerinden değerlendirilecek olup kurumsal mantıklar lensleriyle incelenecektir. Araştırmada, Roger Friedland’ın kurumsal mantıklar sosyolojisi çerçevesinde, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın laiklik ilkesi altında nasıl gelişim gösterdiği ve yıllar boyunca nasıl bir arada var olabildikleri incelenecektir. Araştırmanın amacı, söz konusu kavramlar arasındaki dinamiklerin detaylı bir analizini sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Yönetim, Diyanet, Laiklik, Kurumsal Mantıklar.

Jel Kodları: D73, N30.

¹Doktora Adayı, Bursa Uludağ Üniversitesi, e-posta: istiklaliyet@gmail.com, ORCID: 0009-0000-4636-4545.

Atıf/Citation

Özüçelik, E. (2024). Kurumsal mantıkların lensleriyle resmî olarak din işlerinin tanzimine ilişkin bir inceleme: Diyanet işleri başkanlığı. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 667-697.

AN EXAMINATION OF THE OFFICIAL ORGANIZATION OF RELIGIOUS AFFAIRS THROUGH THE LENSES OF INSTITUTIONAL LOGICS: THE PRESIDENCY OF RELIGIOUS AFFAIRS

Abstract

In the field of organizational studies, religious concepts have not received the same level of scrutiny as other concepts. In this context, it is important to note that institutional logics assign significant value to the logic of religion within organizations. This study aims to explore the role of the Presidency of Religious Affairs in Türkiye within the context of laicism, with a focus on shaping religious logics at a macro level. Historical analysis reveals that the relationship between the state and religion has alternated between coexistence and competition. Debates have arisen regarding whether the state should embody a religious understanding or maintain an objective stance towards religions. The administration of official religious affairs within the framework of secularism in the Republic of Türkiye is a central issue of this research. The Presidency of Religious Affairs, as the representative of Islam in Türkiye and the primary institution for Islamic services, will be evaluated using parliamentary records and analyzed through the lens of institutional logics. Drawing on Roger Friedland's sociology of institutional logics, this research aims to examine the development of the Presidency of Religious Affairs under the principle of laicism and its ability to coexist with the state over time. Ultimately, the research seeks to provide a comprehensive analysis of the dynamics between these concepts.

Keywords: Management, Religious Affairs, Laicism, Institutional logics.

Jel Codes: D73, N30.

1. GİRİŞ

Çağdaş toplumlarda dinin sürdürdüğü önemli rol göz önünde bulundurulduğunda, yönetim ve örgüt araştırmalarında din ve örgütler arasındaki etkileşimin daha derinlemesine ve sistematik bir şekilde incelenmemiş olması dikkate değerdir. Bunun nedeni, dinin örgütsel alan yazınında sıklıkla ele alınan ticari örgütlerden önemli ölçüde farklı görülmesi veya bu konunun hassas doğası nedeniyle yeterince ele alınmamış olması olabilir. Sebep ne olursa olsun, sonuç olarak, dini mantığın örgütsel biçimlerin dinamikleri üzerindeki etkisi, bu biçimlerin (ve onları destekleyen değerler ve uygulamaların) geniş sosyal süreçler ve diğer örgütlenme türleri üzerindeki etkileri hakkında nispeten sınırlı bilgiye sahip olduğumuz görülmektedir. Bu durum, sekülerleşmenin akademide de görülmesine işaret edebilir.

Toplumsal hayatta ise sekülerleşmenin bir çıktısı olarak Laiklik ilkesinin daha çok Fransız “Laïcité” sinden ilham alındığı söylenebilir. Bu konuda, modern Türkiye’de laiklik ile kültürel bütünleşmenin gerçekleştiğini iddia eden bir çalışma bulunmaktadır (Luizard, 2008). Fransa’daki laiklik kavramı, dinle devlet işlerinin birbirinden ayrılması ve devletin farklı dinlere veya mezhep gruplarına tarafsız davranması gerekirken, Türk laikliği bu hususta dinin tamamen bağımsız olmasına de facto olarak sıcak bakmamıştır (Göle, 2017, s. 70-80).

Yönetim teorisyenlerinin dini mantıklara yönelik bakışı, teologlara nispetle daha çekişken görüldüğü ifade edilmektedir. Özellikle kurumsal mantıklar paradigmasında bu husus dile getirilmektedir. Dini araştırmaların, bölgeselde İslamiyet, toplum, yönetim, idare gibi kavramların disiplinler arası bir yapıda araştırılması az rastlanır bir durumdur. Bu araştırmanın ana amacı, İslamî bir kamu kurumu ve dini mantık temsilcisi olarak Diyanet İşleri Başkanlığı ile Laiklik ilkesi arasındaki ilişkiyi, kurumsal mantıklar sosyolojisi yaklaşımı ile inceleyerek; Türk laikliği çerçevesinde din işlerinin yürütülmesinde hangi dinamikler ile karşılaşıldığını anlamaya çalışmaktır. Bu anlamlandırma ise kamu kurumlarını idare yönünden etkileyen ve yönlendiren Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin dönem dönem din işlerine yönelik olarak yapılan çalışmaların, komisyonların ve söylemlerin analizi ile yapılmaya çalışılacaktır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Kurum Kavramı

Yönetim olgusuna ilişkin farklı alanlarda yapılan binlerce çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar, bizzat yönetimin kendi alanında yapılmakla birlikte; sosyoloji, teoloji, psikoloji vb. alanlarda da araştırmalar devam etmektedir. İşletme biliminin de bir alt alanı olan yönetim ve organizasyon alanı, ülkemizde birçok disiplinden araştırmacının ilgi odağını oluşturmaktadır. Aynı şekilde, teoloji ve sosyoloji odaklı yönetim çalışmaları da bu kapsamda merak uyandırıcıdır. Araştırmanın amacına uygun olarak “kurum” kavramından bahsedilecektir. Kurum kavramı, insanlar tarafından kurulmuş sistematik bir örgütü ifade etmektedir. Ancak burada bahsedeceğimiz “kurum” kavramı tamamen bambaşka bir tanıma sahip olmaktadır. Burada önemle üzerinde durulmak istenen esas konu “meşruiyet” kavramıdır. Örgütlerin varlıklarını devam ettirebilmeleri için sadece verimli olmaları kâfi gelmemektedir. Mevcut buldukları muhit içerisinde ne derece kabul görüldükleri de ehemmiyet arz eder (Sözen, 2020, s. 271-273). Bu bağlamda, genel olarak örgütsel prensipler ve pratiklerin seçimi ve belirlenmesinde sosyal olarak kurgulanmış gerçekliklerin (Berger & Luckmann, 1967) ve kültürel etkilerin üzerinde durarak değer ve normlara dikkat çekilmektedir (Tolbert & Zucker, 1983, s. 22-39).

Örgütler, meşruiyetlerini sağladıkları müddet içerisinde o muhitte varlıklarını sürdürebilmektedirler. Hatta bu kapsamda, örgütlerin birbirlerine benzer fiiliyatlara sahip oldukları da incelenmekle birlikte üç farklı benzeyişten bahsedilmektedir. Birincisi taklitçilik, ikincisi normatif, üçüncüsü zorlayıcı benzeşmedir. Bunlardan ilkinin tanımlayacak olursak;

aynı muhitte yaşamını devam ettiren örgütlerin, mevcut şartlara karşı nasıl davrandıkları ve onların varlıklarını devam ettirmelerindeki prensiplerini esas alarak bir nevi taklit ederek onlar gibi yaşamlarını devam ettirmeleridir. Diğer bir benzeysi ise normatif benzeysidir. Burada asıl maksat, örgütlerin mevcut muhitte yaşamlarını sürdürebilmeleri o alanın daha önceden belirlenmiş kurallara yönelik hareket ettiği müddetçe yaşamlarını devam ettirebilmeleri söz konusudur. Son olarak zorlayıcı benzeyside, yine mevcut muhitin devlet otoritesinin eliyle kanunlar ve mevzuatlar çerçevesinde düzenlenmesiyle bu düzenlere uyuldukça varlıklarını devam ettirebilmeleridir. Bu üç benzeysin temelinde meşruiyete bağlı olduğu sıklıkla ifade edilmektedir (DiMaggio & Powell, 1983, s. 147-160). Kurumlara bir örnek verecek olursak; eğitimidir. Eğitim birçok ülkede vazgeçilmesi mümkün olmayan kurumlardan biridir. Eğitim, bireyi toplumsal hayata uyarlamak ve bireysel gelişimini adım adım ilerletmek adına meşruiyetini sağlam bir şekilde korumuş bir kurumdur.

Kurumların, ilk çalışmalarda değişime uğramayacağı anlayışı bilim insanları arasında yaygın bir durumdaydı. Bu yaygınlık, daha sonraları azalarak aslında kurumların da bazı üst dinamikler nedeniyle değişebileceğini öne sürdüler. Kurumları değiştiren dinamiklerin aslında kurumsal mantıklar olduğu ve bunların da kurumları yönettiği ve etkilediğinden bahsetmektedirler. Roger Friedland ve Alford, 1985 yılında bu konudaki çalışmalarında beş ana mantıktan söz eder. Bunlar; kapitalist piyasa, bürokratik devlet, örgüt toplulukları, meslekler, çekirdek aile ve Hristiyanlık dinidir. Araştırmanın konusuyla dolaylı olarak ilişkili Hristiyanlık dini mantığı, Friedland çalışmasında bahsetmiş olsa da çok az üstünde durulmuş bir kavramdır. Bunu kendisi de şöyle ifade etmektedir: Mescid-i Aksa bölgesindeki din ve milliyetçilik arasındaki can sıkıcı ve bazen şiddet içeren ilişki üzerine yaptığım saha araştırmasının ardından nihayete ermekteydi. Her ne kadar dinin kendisi bu metinde neredeyse tamamen yok olsa da söylemiyle itiraf etmektedir (Friedland & Alford, 1985, s. 432).

2.2. Kurumsal Mantıklar

Kurumları etkileyen bir kavram olarak tanımlanan kurumsal mantıkları ortaya atan ve geliştiren R. Friedland, 2013 yılındaki bir araştırmasında; R. Alford ile yayınladığı 1985'teki eski araştırmalarına değinerek kurumsal mantıkları tespit etmede ne gibi olgulardan ve bulgulardan istifade ettiğini aşağıdaki şekilde ifade etmektedir: Kurumsal mantıklar, ilk olarak modern devletin kapitalist, demokratik ve bürokratik cihetlerini ele alan, ilham aldığım araştırmacı Robert Alford ile şu şekilde ifade etmiştik; somut veya soyut toplumsal fiiliyatlar, kapitalizmin, bürokrasinin ve demokrasinin mantığını göstermektedir. Her kurumun içinde,

bireylerin fiiliyatları, tarihsel olarak yinelenmiş güdüler, davranışlar ve inançlar tarafından mitsel olarak tanımlanır (Friedland, 2013, s. 25-51). Gelişmiş veya gelişmemiş her toplumun merkezi bir esas mantığı bulunabilir ve bu mantık, o toplumsal düzenin başlangıç tarihinden süzülen, zaman içinde algısal değerlerini, kültürünü, anlayışlarını ve düşünce yapısını ifade etmektedir. Örnek olarak; kapitalizmin mantığı serbest teşebbüs, mal ve hizmet mübadelesi, sermaye birikimi ve liberal düşünce gibi özelliklerden ibaret iken, bürokratik devletin mantığı toplumsal alanda ve piyasada devletin rolünün dominantlığına işaret etmektedir. Bu yönden bakıldığında, toplumda çoklu, çelişen ve hatta çatışan mantıklar birlikte var olabilmektedir (Thornton & Ocasio, 2008, s. 102-104). Bürokratik devlet mantığında ise ülkemiz özelinde anayasal güvence altına alınmış iki ayrı kavram bulunmaktadır. Biri Diyanet İşleri Başkanlığı, diğeri ise laiklik ilkesiyle bütünleşen devletin üst yönetim aklı olan TBMM'dir.

Örgütsel alan tanımlamasına değinmek gerekirse; DiMaggio ve Powell (1983)'in "örgütsel alan, bir bütün olarak fark edilir bir kurumsal yaşamı oluşturan örgütler topluluğudur. Bu örgütler, ana tedarikçiler, düzenleyici kuruluşlar, tüketiciler, benzer mal ve/veya hizmet üreten diğer örgütlerden oluşmaktadır." cümlesindeki "düzenleyici kuruluşlar" kavramına odaklanılarak din işlerinin düzenlendiği Diyanet İşleri Başkanlığı alınmakta ve dini işleri kendi bünyesinde barındırmayan bir devlet yönetimi anlayışını ifade eden laiklik ilkesinin uygulayıcısı olarak TBMM bulunmaktadır. Bu kavramlar aynı örgütsel alanda bulunmamasına rağmen "anayasal temellendirme"ye sahip olması bakımından ilgi çekicidir. Bu bağlamda, anayasal temellere dayanan laiklik ilkesi devlet yönetimi anlayışını ifade etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı da bir kamu kurumu olarak İslami anlayışın toplumda laiklik ilkesine uygun olarak aktarılmasını ve aydınlatılmasını sağlayan idari bir anayasal temele sahiptir. Friedland'ın kurumsal mantıklarındaki dini mantık aslında Hristiyanlık dinini ifade etmekle birlikte, bu yönde farklı dinler üzerinden yapılan çalışmalar da mevcuttur (Aysan, 2017; Gümüşay, 2020; Tracey, 2014).

2.3. Çelişen, Çatışan veya Rekabet Eden Kurumsal Mantıklar

Bir önceki bölümde ifade ettiğimiz mantık kavramı kendine has bir yapıda olmakla birlikte, bu mantıkların toplumsal hayatta bir arada oldukları da bir realitedir. Bu gerçekliğe uygun bir biçimde, mantıkların birbirleriyle rekabet halinde olabilecekleri, çatışabilecekleri hatta çelişebilecekleri ifade edilmiştir. Ancak bu çetrefilli duruma rağmen, astronomide çarpışan galaksilerin oluşturduğu bir harmoni gibi, çatışan bu mantıklar, yeni hibrit kurumların oluşmasına, bu kurumlar üzerinden de yeni örgütlerin bu hibrit olgulara meylederek örgütsel uygulama ve pratiklerini düzenlemelerine neden olmaktadır. Burada bir başka mesele daha

açığa çıkmaktadır, o da değişimdir. Mantıksal sürtüşmelerin neticesinde ortaya çıkan yeni mantıksal alanların bir süreç içerisinde değişime uğradığı söylenebilir. Bu iddiayı destekleyen bir çalışmayı örnek getirebiliriz: Birbirinden bağımsız kurumsal mantıklara ait dinamiklerin birbirleriyle giriştikleri kuvvet mücadelelerini Kanada'nın Alberta bölgesinde 2005 yılında sağlık alanındaki araştırmasıyla ün salmış Hinings ve Reay, Türkiye'de özel hastane olarak bildiğimiz şirket şeklinde çalışan hastane ile bir devlet hastanesi mantığıyla, sosyal devlet anlayışı ile hizmet veren profesyonel sağlık mesleği mantıkları arasındaki rekabetin, aralarındaki çatışmayı ve gelişimi incelemiştir. Sağlık alanındaki özel şirket tarzı çalışan hastanelerin ön planda olduğu görülmüş, sosyal hizmet mantığı olan profesyonel hastane hizmeti ise ikinci planda bırakılmıştır. Lâkin sosyal hizmet anlayışı ile çalışan hastane hizmetlerinin de tamamen yok olmadığını görmüşlerdir. Araştırmanın nihayetinde, birbirleriyle çatışan ve aynı anda bir arada yaşama imkânı bulabilen bu mantıkların değişim sürecini tetikledikleri görülmüştür (Reay & Hinings, 2005, s. 375-384).

Son yıllarda İslami bankacılığın gelişip yayıldığı gözlemlenebilir. Bu bağlam üzerinden baktığımızda, kurumsal mantıklar cihetiyle İslami bankacılıkta iki mantığın etkileşimi sonucunda ortaya çıkan İslami bankacılık sistemi, piyasa mantığı ile din mantığının birleştirildiği hibrit örgütlere çok güzel bir örnektir denilebilir. Faizin İslam hukukunda haram oluşu, piyasa kurallarının faiz çarkı üzerinden gelişmesi ve ilerlemesi, bu iki mantığın birbirine zıt olduğu düşünülmüştür. Ancak bu zıtlık, çelişme, çatışma durumları birleşmeye ve değişime engel olamamış; faizsiz sistem ile de piyasa ritüellerine uygun bankalar kurulabileceği görülmüştür (Venardos, 2010). Katılım bankaları sadece bir örnek teşkil etmekte olup burada yüzeysel olarak bahsedilmiştir.

Araştırmanın esas konusundan kopmamak adına, Friedland'ın dini mantık olarak ayırmış olduğu ve toplumların kurallarını, değerlerini ve kültürel fiiliyatlarını derinden etkilediği dini mantıklar; Ortadoğu, Anadolu ve hatta küresel çapta post sekülerizmin yükselişi ile daha bir görünür hale gelmektedir. Nitekim Peter Berger, önceleri koyu bir biçimde seküler teoriyi savunurken radikal bir sapma yaşayarak, 2000'li yıllardan sonra dinin büyüünün kurtulması fikrinden, dünyanın büyüünün bitişi fikrine post sekülerist olarak dönüş yapmıştır (Berger, 2002, s. 11-32). Adeta bir dindar kimlikle yorum katmaya çalıştığı söylenebilir.

Her ne kadar Hristiyanlık inancı hâkim görünüyorsa da bölgesel temelli yaklaşım sergilendiğinde, İslamiyet'in; Ortadoğu'da, özelde Anadolu coğrafyasında, toplumsal algıları ve değerleri nasıl etkilediği, hayatın her alanındaki faaliyetleri bir nizam altına koymasındaki ilkeleriyle anlaşılmaktadır. Bu durum, her ne kadar devletin laik bir yapıya bürünmesiyle

birlikte toplumsal bir kimlik değişimine zorlayıcı bir baskıyla gidilmiş olsa da araştırmadaki bulgular yıllar geçtikçe değişim gösterdiğini ifade etmektedir. Dini kimliğin yeniden inşası cumhuriyetin ilk yıllarından önce başlamış olsa da ilerleyen yıllarda sert bir biçimde uygulama alanına konulmuştur. Ancak bununla birlikte, Diyanet İşleri Başkanlığı da mutlak resmi bir kamu örgütü olarak, milletvekillerinin önergesiyle kurulmuş olmasıyla birlikte varlığını gün geçtikçe daha da sağlamlaştırdığı söylenebilir.

Bu alanda yapılan bir başka önemli çalışma ise Hasibe Aysan'ın 2017 yılındaki araştırmasıdır. "İslam Dini Bağlamında Çatışan Kurumsal Mantıklar" ismiyle yayınlanan bu araştırmada, kurumsal mantıkları çalışan araştırmacıların yakındığı, dini mantığın çok az araştırılıyor olmasından dolayı ehemmiyet arz eder. Araştırmada, İslamiyet dini mantık olarak ele alınmış ve başka mantıklar ile çatışması halinde örgütlerin nasıl hareket edeceklerine yönelik bir taslak geliştirmeyi gaye edinmiştir. Nihayetinde iki tavsiye dile getirilmiştir. Bunlar; İslamiyet'in esaslarına göre hayatı anlamlandırıp yaşamak ya da örgütün bulunduğu muhitteki kurallara ve kanunlara göre davranmaktır. Her iki tavsiye de örgütlerin farklı fiiliyatlar göstermesi, kurumsal mantıkların baskın bir yapıda olduğunu göstermektedir. Bu araştırmaya atıfta bulunarak, laiklik ilkesine uygun olarak İslam mantığının temsil edildiği Diyanet İşleri Başkanlığı değerlendirilmektedir. Çünkü İslami mantıkta devlet ve yönetim tarihsel süreçte ayrı tutulmadığı söylenebilir. Buna ek olarak, araştırma Friedland ve Alford'un araştırmasına (Friedland & Alford, 1991, s. 232-267) atıfta bulunarak, dini mantığın kurumsal mantıklar arasında bahsi geçmesine rağmen bilim insanlarının ilgisini çekmemesi adına eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir (Aysan, 2017, s. 49-70).

2.4. Sekülerleşme

Yönetim teorisinde klasik döneme büyük katkıları olan Max Weber, büyüden arınma tanımıyla insanın aydınlanmasını rasyonaliteyle açıklamaya uğraşmaktadır. Akıl ve bilimin yoluyla doğayı kutsallaştırmaktan, bir tabiatperest olmaktan ziyade, onu insanlığın ihtiyacına göre kullanılacak bir varlıklar bütünü olarak tasvir etmektedir (Bayer, 2010, s. 149-190). Weber gibi sosyologlar sekülerleşmeyi; bilim ve aklın imtizacından doğan medeniyetin, toplayıcı bir kavram olduğunu ve sekülerleşmenin bu bağlamda küresel boyutta gerçekleşeceğini varsaymışlardır. Modernite gelişim yönünde ilerledikçe, dini mantıklar şahsi alana sıkışacak, toplumsal kültür üzerindeki baskınlığı azalacak, tamamen şahsi bir inanışa ve hiçbir değişim geçiremeyen, toplumsal kuvveti zayıflayan bir vaziyete bürünecekti. Sekülerleşmeyi Türkçe'de dünyevileşme olarak tanımlayan Aslan ve Taylan (2016), din mantığının tarihsel gelişim aşamasında zamanla gerileyeceği ve modernleşmenin onu yok

etmesi fikrine dayanmış olsa da laisizmden daha esnek bir model oluşturduğunu ifade etmektedirler. Avrupa ülkelerinden bazılarının Fransa'ya nispeten din mantığına karşı hoşgörülü yaklaşımları ve kilise gibi dini örgütlere fazla karışmamaya yönelik tavırlarının da post sekülerleşmeyi tetiklediği iddia edilebilir (Aslan & Taylan, 2016, s. 237).

Lâkin post sekülerizm bu paradigmayı neredeyse yerle bir etmek üzeredir denilebilir. İkinci Dünya Savaşı ile başladığı varsayılan post sekülerleşme ve günümüzde son on yılda gerçekleşen pandemi, küresel boyutta insanların maneviyata yönelişini artırmıştır şeklindeki varsayım çok da yanlış olmadığı düşünülebilir. Nitekim bu konuda Aslan ve Taylan (2016) da “demokratik laiklik” kavramından bahsederek, bireylerin aslında dinden uzaklaşmadığı tezini savunarak (Aslan ve Taylan, 2016, s. 244) post sekülerizm anlayışının güçlendiğini ve din mantığının aslında yok olmadığını ifade etmiştir. Daha da fazlası, iklim krizi söylemlerinin de arttığı bu dönemde, insanların sığınacak manevi bir dayanak noktasına ihtiyaç duymaları sekülerleşmenin sanıldığı kadar çok fazla gerçekleşmediği varsayılabilir.

2.5. Sekülerleşmenin İdari Tezahürü: Laiklik İlkesi

Yaklaşık olarak son elli yıldaki toplumsal fiiliyatlarda, kendini geçmişe oranla daha ciddi anlamda hissettiren dini yaşama ait yönelimler ve dini örgütlenmeler incelendiğinde, din ve devlet arasındaki ilişkiyi belirli bir nizam altına almayı amaçladığı varsayılan laiklik kavramının felsefi perspektifinin net bir şekilde anlaşılması gerektiği söylenebilir.

Laiklik (laïcisme) ilk olarak 16. yüzyılda, Birleşik Krallık'ta kilisede görevli ruhban olmayanların da kiliseleri idare edebilmeleri fikrini ifade etmek için kullanılmıştır. Etimolojisi itibarıyla ruhban sınıfına dahil olmayan anlamında Yunanca ‘laikos’ kelimesinden uyarlanmıştır. Batı dil ailesine ‘laïque’ şeklinde geçmiş ve kelime ‘laik’ şeklinde uyarlanarak Türkçeye dahil edilmiştir. Laiklik, Fransa'da 1850'lerden sonra kullanılmaya başlanmıştır. Sözlük Larousse'a ancak 1873'te dahil edilmiştir, Littré sözlüğüne yapılan ekte vurgulanması ise 1870'lerin sonlarına doğrudur. Bu sözlüklerdeki kavram ‘laik olanın niteliği’ şeklinde ifade edilir. Emile Littré, kavramı politize ederek ele almakta ve dinin kendisi olduğunda devletin tarafsız kalması anlamında irdellemektedir (Akyiğit & Aydoğan, 2020, s. 95-132). Zira bu anlam daha sonra da değişmeyip batılı anlayışın ön kabullerinden önemli bir kısmı olarak günümüzde de devlet örgütü anlayışının üzerinde, hiçbir dini mantığın bulunmaması, devlet mantığının bütün din ve mezhepler karşısında tarafsız kalması, dini yaşayış ve inanç tercihi özgürlüğüne saygı göstermesi şeklinde anlaşılacaktır (Barbier, 1992, s. 242).

Bu konuda araştırmaları olan Machiavelli, din ve devletin aslında ayrıştırılmasını savunmamaktadır. Zımnî olarak bir iktidar mücadelesinden söz etmek gerekirse, bu ayrımı kabul etmeyerek, başka bir savla birbirine bağlamaktadır. Machiavelli, fikirlerini dini mantığın, devlet mantığına bir hizmetkâr olması gerektiğini ifade etmektedir. Dinin nitelik itibarıyla kendisinde idareci bir karakteri olmadığını iddia ederek, devlet politikasının elinde bir kontrol aracı olarak kullanılmasını dile getirmektedir (Barbier, 1999, s. 109). Ancak Machiavellist anlayışın Hristiyanlık dinine ilişkin olduğu noktasından incelendiğinde Ortadoğu coğrafyasında bu tezin doğruluğu tartışılabilir. İslami ilkelerin yüzyıllar boyu Ortadoğu'yu devlet boyutunda şekillendirmesinin tarihsel süreçten görülmesi bunun bir ispatı sayılabilir. Ayrıca laiklik ilkesinin Machiavellist yaklaşımla uygulanabilirliği seküler devlet açısından makul bir sebep olarak sayılabilir. Türkiye'de din işlerine ilişkin yaklaşımın ve bunun kontrolü noktasında laiklik uygulamalarının Machiavellist bir yaklaşımla gerçekleştirildiği iddia edilebilir.

Genelde batılı araştırmacıların bu kavramı Hristiyanlık ve kilise teşkilatına yönelik bir tavır şeklinde algılanması noktasında, araştırmanın amacına uygun olarak İslam coğrafyasında, İslam bilginlerinin devlet ve din hakkındaki görüşleri daha önemli hale geldiğinden, onların fikirlerine değinmenin daha sağlıklı olacağı söylenebilir.

2.6. İslam Bilginlerinde Devlet Örgütlenmesi ve Dini Alanın Kontrolü

Toplumsal gelişimde ortaya çıkan idarî meselelerde, devlet örgütü en üst idare birimi sayılabilir. İnsanların belirlenmiş bir nizam altında birlikte yaşamasını kolaylaştırıcı bir hale getirecek düzenlemelerin yapılması ve bunların uygulanması ve uygulatılmasında, devlet örgütlenmelerini insanlık tarihinde karşılaşılan makro örgütler olarak görebiliriz. Devlet teşkilatlanmasında ve toplumsal hayatın kontrol edilmesinde, dinlerin etkisinin büyük öneme haiz olduğu iddia edilebilir.

Ortadoğu coğrafyasında gerçekleştirilen çalışmalarda “din” kelimesinin anlamı; üstünlük sağlama, hâkimiyet kurma, cebren yaptırım, kulluk, inanç, kanun, mezhep, millet, usul, yargılama, ceza, mükâfat şeklinde tanımlanmıştır (Tümer & Küçük, 1997, s. 2-4). İslam'ın ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de ise bu kavram millet, teslimiyet ve ibadet şeklinde karşılık bulduğu ifade edilmektedir (Ünver, 1998, s. 102).

Bu araştırmada devlet örgütüne yönelik; ekonomik ve toplumsal ilişkilerin gelişimi sonucunda doğduğu şeklindeki teori esas alınacaktır. Farabî ve İbni Haldun gibi İslam filozoflarının desteklediği ve birçok filozofun da katıldığı bu bakış açısı, arz ve talebin

yükselmesi, farklı mesleklerin belirmesi ve ihtiyaçların, ekonomik düzeni karmaşık hale getirmiş; toplumsal ve politik durumları etkileyen bu kaosu muntazam bir şekilde sokmak için devlete ihtiyaç duyulmuştur (Karakaş, 2007, s. 29).

Bir İslam düşünürü olarak Farabi, devlet örgütüne yönelik olarak insanlık âleminde tezahür eden bireysel ihtiyaçların karşılanmasının ancak yardımlaşma ile mümkün olabileceğini dile getirir. Ayrıca insanlık, İslami anlamda fitratı itibarıyla mükemmele erişmek için bir araya gelme ilhamına mazhar olduğunu ifade eder. Birliktelik yardımlaşmayı teşvik eder. Bir arada varoluş biçimi insanların toplumsal olarak ne şekilde olduklarını ortaya çıkarmaktadır. Farabi iki nevi topluluk örgütlenmesinden bahsetmektedir: kemâle ulaşmış toplumlar ile henüz kemâle ulaşmamış olan toplumlar (Demirel, 2014, s. 358-369). Bu iki tanımlama, şimdiki gelişmiş ve gelişmekte olan toplumlar şeklinde benzeştirilebilir.

İslam bilginlerinden Mâverdî'nin görüşü, din ve devletin bir bütün olması gerektiğini savunmaktadır. Yani din ve devletin ayrılmaması gerektiğini dile getirmiş, aksi durumda ümmet bilincinin bozguna uğrayacağı ve örgütsel düzenin altüst olacağı şeklinde görüş bildirmiştir. Mâverdî, din ve devletin ayrılmaz bir bütün olarak bulunması gerektiğini savunmakla birlikte İslami prensipleri her zaman devletin üstünde tutmuştur (Aydın, 2020, s. 1077-1094). Her ne kadar Hristiyanlık ve İslamiyet'in bu hususta coğrafi, kültürel ve ilkesel olarak farklılıkları bulunsun da Mâverdî'nin bu görüşü Machiavellist yaklaşımın tam tersi olarak değerlendirilebilir.

İslam devlet tarihinin başlangıcını Mekke ve Medine dönemleri şeklinde ayırmak daha sağlıklı bir ayrıştırma olacağı söylenebilir. Mekke devrinde politik bir örgütlenmeye gereksinim duyulmazken; Medine devrinde ise devlet yapılanmasına yönelik hareketlenmeler başlamıştır. Pek tabii Mekke devrinde İslami prensipleri kabul edenlerin azınlıkta oluşu neden gösterilebilir. Medine devri, peyderpey bir biçimde İslamiyet'i kabul etmeyenler ile yapılan çatışmalar ve daha da diplomatikleşmeye sevk eden çeşitli antlaşmalar ile politik ve siyasi bir örgüt ihtiyacını ortaya çıkarmıştır (Dursun, 1993, s. 76-77).

İslam bilginleri, İslam inancı çerçevesindeki söylemlerinde evren ve içindekilerin ortaya çıkmasında yaratılış görüşünü esas aldıklarından ve Tanrı kavramında birlik anlayışını kabul ettiklerinden, insanların otoriter örgütlerinde de birlik anlayışına uygun hareket edilmesi gerektiği görüşünü savunmuşlardır. Hristiyan dinindeki gibi "Tanrı yönetimi ve Arz yönetimi" şeklinde ayrı bir unsur olarak değil, devlet yapısının İslami prensiplerle entegre olacak şekilde kurulması, yürütülmesi ve sürdürülmesi gerektiği vurgulanmıştır (Vergin,

2000, s. 98-133). Bu bağlamda İslamiyet, bireyden gruba, gruptan örgüte her alanda sosyal hayata yön vermeye çalışan bir dini anlayıştır diyebiliriz.

Lâkin başka bir husus olarak toplumun her kesimine yön verme anlayışını taşıyan İslamiyet'in, devlet yönetimi ile ilgili olarak çok az spesifik hüküm bulunmakta ve genel bazı ana hatlar dışında şekli ve tarzı mutlak hatlarla ifade edilmiş, bir politik yönetim biçimi bulunmamaktadır (Kurt, 2002, s. 493-569). İslamiyet'te; Allah'ın emir ve yasaklarına uyumlu bir örgütsel yapı oluşturulması, adaletten vazgeçilmemesi, toplumun nizamını derinden bozabilecek hareketlerin önlenmesi, devlet kurumunun karar verme mekanizmasında mutlak surette istişareye önem verilmesi ve bütün zalimliklere karşı durulması esastır.

İslâmî prensipleri benimsemiş devletler, var olduğu süre boyunca bu prensiplere uyum sağlamaya çalışmış ve devlet yapısının İslam prensipleriyle bir bütün olarak hareket ettiği tarihsel süreçte kendini göstermiştir. İstisnaî olaylar ve zamanlarda devletin İslamiyet'in prensiplerinden kısmen uzaklaşması durumu bulursa da günümüzde sekülerleşme anlayışı ile birlikte bu kadar uzaklaşma olmamıştır denebilir. Çünkü İslamiyet'e aykırı hareket etmenin "gayrı meşru bir fiil" düşüncesi o zamanlarda mevcuttu. Yukarıdaki ifadeden anlaşılacağı üzere dünyevî ve uhrevî saadetin temin edilmesi, İslam dininin temellerinden biri olduğu söylenebilir (Hamidullah, 2005, s. 181).

Hiz. Muhammed'in Medine şehrinde anayasal nitelikte değerlendirilebilecek, toplumsal bir anlaşmaya dayanan bir devlet kurmuş olduğu söylenebilir. Bu açıdan baktığımızda değerli bir metin olarak Medine Vesikası'nda önemli bir mesele de Hiz. Muhammed'in peygamberlik kimliği dışında, ancak bu kimliğinden tamamen ayrılmayan, devlet başkanlığı kimliği, yani siyasi bir lider olarak da görüldüğü ifade edilebilir. Bu durumda İslam dinini yayan, yaşayan ve aktaran bir şahsiyet ile siyasi bir otoritenin lider kimliği aynı kişide bulunmaktadır diyebiliriz. Bu sistematik nitelermelerden yola çıkarak İslâmî mantık söylemi devlet ilkelerinin dinî ilkelerden ayrı tutulamayacağını destekler yapıda olduğu söylenebilir. Bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İslâm mantığını temsil etmesi ve savunması nedeniyle pratikte olmasa da teorik açıdan laiklik ilkesine zıt bir fikirsel yapıya sahip olduğu ifade edilebilir. Söylem ve uygulamaların laiklik ilkesine aykırı olmaması, İslamiyet ilkelerine göre yaşamayı tavsiye eden kurumun teorik olarak laiklik ile ters düşmemesi mümkün görünmemektedir diyebiliriz.

İslam bilginlerinden İbn-i Kesir şöyle ifade etmektedir: İslam ilkeleriyle baktığımızda, insanların nasihat ve vaaz yoluyla, uzaklaşmadığı gayrı meşru hâl ve tavırları, adaletsizlikleri

ortadan kaldırmak ve bu konuda önlemler alabilmek için devlet otoritesi elzemdir (Mevdudi, 1969, s. 39). Yine bu söylemde devletin, İslam ilkeleri ile bir bütün olarak algılandığı anlaşılabilir. İbn-i Kesir'in perspektifiyle bakıldığında ise adaletli ve örgütsel yapılanmaların ancak İslam ilkeleriyle mümkün olacağını ifade ederek devlet yönetiminin dinî esaslardan uzak tutulmaması gerektiğini ifade ettiği söylenebilir.

3. YÖNTEM

Araştırmamızda doküman analizi kullanılmakla birlikte, nitel çalışmalarda kullanılan diğer yöntemler gibi doküman analizi de anlamlandırmak, ilgili konuya ilişkin olarak bir kavrayış oluşturmak, hakkaniyetli bir bilgi geliştirmek için verilerin irdelenmesini ve yorumlanmasını gerektirir (Kıral, 2020, s. 173). Araştırmamızın amacına uygun olarak devlet kurumlarının ve idaresinin laiklik ilkesi doğrultusunda yönetildiği, yönlendirildiği ve düzenlendiği mutlak resmi bir örgüt olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açık erişimli izne tabi olmaksızın sunulan meclis zabıtları incelenecektir. Zabıtların tasniflenmesinde dönemsel bir yoldan gitmekten ziyade, konuya ilişkin olarak “din”, “laiklik”, “diyanet” gibi kavramlar aratılarak önemli görülen söylemler kaydedilip araştırmaya dâhil edilmiştir.

3.1. Araştırmanın amacı ve muhtemel katkısı

Örgüt çalışmalarında araştırmanın başında da ifade edilen “dinî alan” çoğunlukla es geçilmiştir. Buna ilişkin olarak Tracey ve Philip, 2014 yılında sadece dinî alan ve örgüt teorisine yönelik çalışmaları topladığı bir makale kitabı yayınlamıştır (Tracey, Lounsbury, & Philip, 2014). Buradan yola çıktığımızda dinin örgüt teorisi alanında çalışılmaya başlanmasına ilişkin olarak, bilim insanlarının çeşitli şüpheler içerdiği ifade edilmekle birlikte, bu şüphelerin akademik dergilerde yayınlanmama tehlikesinden kaynaklandığı ifade edilmektedir. Özellikle İşletme Fakültesi idare ekibinin muhtemel olumsuz tepkilerinden endişelenmeleri de buna bir sebep olarak eklenmektedir (Tushman & O'Reilly, 2007). Ancak az miktarda da olsa Mark Chaves ve Melissa Wilde gibi araştırmacılar, örgüt teorisindeki ana eksen düşünceyle uyumlu olan kültür ve sosyal çevre hakkında, birtakım varsayımlardan yola çıkarak, yeni kurumsal kuram ve sosyal hareket teorisi lenslerinden dinî mantık kavramını incelemişlerdir (Agle & Weaver, 2002; Chaves & Wilde, 1996; Creed, DeJordy, & Lok, 2010; Dyck & Wiebe, 2012). Bilimsel araştırmalar nezdinde bu tarz endişelerin artık çok da önemli olmadığı söylenebilir. Özellikle dinî örgütlerin incelenmesinin kimlik, kültür ve sosyal motivasyon gibi bir kısım konular hakkında her türlü örgütle nicel ve nitel araştırmalar önemli yeni bakış açıları üretebileceği düşünülebilir. Buradan hareketle de araştırmamızda, laiklik

prensibi altında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi bir dinî örgüt olarak araştırılması ve örgüt teorisi açısından incelenmesi dinî mantık niş alanında örgüt kuramları literatürüne katkı sağlayacağı amaçlanmaktadır.

3.2. Verilerin elde edilmesi

Öncelikli olarak en üst makam olan TBMM arşivlerinden elde edilen bilgi ve belgeler ışığında meclis tutanakları, herhangi bir tarihsel zaman aralığından bağımsız olarak birkaç boyut şeklinde araştırma amacına yönelik olarak taratılmıştır. Bu boyutlar; din işlerinin nasıl yönetileceği, Diyanet'in kuruluşu, Diyanet'e yönelik vekillerin olumlu ve olumsuz söylemleri, hac hizmetleri, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri ve laiklik ile ilişkisi şeklindedir.

4. BULGULAR VE YORUMLAMA

Meclis tutanakları incelendiğinde laiklik ilkesinin ülkemizde, özellikle diğer bazı İslam ülkelerinden ayrı bir şekilde, farklı bir uygulama alanı ve tarzı olduğu görülmektedir. Türk laikliğinin dinî anlayışı, çağdaş ve akılcı çerçeveler ile aynı seviyeye getirmek için teorik anlamda devletin idaresi altına almakta olduğu ifade edilir (Göle, 2017, s. 41-49). Tutanaklarda da bu söylemi güçlendiren ifadeler bulunmaktadır.

4.1. Devletin Din İşlerine Yaklaşımı

Saruhan Milletvekili olan Vasıf Çınar'a göre din ve devlet işlerinin mutlak bir surette ayrılması gerekiyordu. Ona göre devlet işleri, zamanın zorunlulukları ve ihtiyaçları doğrultusunda ne gerekiyorsa o şekilde hareket etmeli ve yapılaşmalıydı. Bu duruma dinin kutsiyeti karıştırılmamalıydı. Kendisi de meclisteki bir konuşmasında halifelik makamını kastederek şu şekilde konuşmuştur:

Arkadaşlar, gerektiğinde bizi Allah'ın emir ve nehiyelerine göre sevk edecek olan dinimizin reisini de hiçbir zaman siyasetimizin içine katmamalıyız. Din kutsiyetiyle ayrıdır. Dünya işlerine karışamaz. Dünyevi işleyişler müstakil bir biçimde çağın gerektirdiği şekilde devam etmektedir (TBMM Tutanakları, 6. Cilt, 2. Devre, s. 471).

Siirt Milletvekili Halil Ayrım Bey ve bazı vekil arkadaşları, dinin ve askeriye'nin politikadan uzak tutulması ve vakıfların millete geçmesi gerektiğine dair bir teklif hazırlamışlardır:

Din ve askerin politik meseleler ile iştirak etmesi birden fazla mahzuru bulunabilir. Bu hakikat medeni ve çağdaş uluslarca da kabul edilegelip bir düstur olarak kanunlarında tatbik etmeye çalışmışlardır. Bu nazardan bakıldığında yeni bir yaşam sağlamak amacı

güden Türkiye Cumhuriyeti anayasasında sonradan oluşturulmuş olan Şer'îye ve Evkaf vekaleti ile Erkân-ı Harbiye vekaletlerinin bulunması pek tabii muvafık olmamaktadır. Bu durumda vakıfların millete iadesi ve ona göre de idaresi tabii bir durumdur (TBMM Tutanakları, 7. Cilt, 2. Devre, s. 21).

Yukarıdaki kanun teklifi ile Şer'îye vekaletinin ilgasının meşruiyetinden bahsedilip, din işlerinin hükümleri ile ibadetlere ait kısımlar ayrıştırılarak hükümler TBMM tarafından, ibadetler ve itikatlara yönelik işler ise "Diyanet İşleri Riyaseti" ismiyle müsemma bir kurum oluşturularak onun uhdesine teslim edilmiştir. İlk başta "umuru diniye riyaseti" olarak teklif edilmiş olsa da Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi tarafından "Diyanet" olarak kurulması gerektiği tavsiye edilmiştir. Kelime anlamı olarak "din" kavramının özelde İslamiyet'te hükümler ve insanın idaresine ait dünyada yaşayışa dair olan hukuk ile birlikte ibadet ve itikat, iman ve iz'an kavramlarını içerdiği için sadece iman ve ibadet noktalarına rehberlik edilmesi ve idaresi amacıyla "diyanet" kelimesi daha uygun görülmüştür.

Farklı bir yorumlama dile getirmek gerekirse, Türkçenin yabancı kelimelerden arındırılması politikası ile hareket etme niyetini taşıma ihtimali olan Tunalı Hilmi Bey'in "Diyanet işleri varken Umuru Diniye de ne oluyor?" şeklindeki itirazı, o dönem milletvekillerini de etkilemiş ve bir iki milletvekili dışında "Diyanet İşleri" ismine itiraz edilmemiştir. Sadece birkaç milletvekili "umuru diniye"nin etimolojisi üzerinde durup açıklamaya çalışmışsa da o dönemde Cebelibereket olarak anılan günümüz Osmaniye ilinin milletvekili İhsan Eryavuz Bey'in "Burası Türkiye'dir mastar falan anlamam ben!" şeklindeki serzenişi "diyanet işleri" kelimesinin kabulünü daha da tetiklemiştir denebilir (TBMM Tutanakları, 7. Cilt, 2. Devre, s. 23).

Bu kanunla ve kurumun kurulması ile örgütsel olarak İslamiyet'in hukuki ve şer'î hükümlerin tatbikinin de TBMM tarafından temsil edilmesi, ancak ibadet ve imanî meselelerde ayrı bir kurumun oluşturulması, laiklik ilkesinin temellerinin atılmasının bir aşaması olarak görülebilir. Bu durum da Friedland'ın kurumsal mantıklarında dini mantığın devlet yönetiminde nasıl şekillendiğini ifade eder diyebiliriz. Zira tedrici olarak şer'î hukuk TBMM tarafından uygulanmayıp laiklik ilkesi gereği dini prensiplerin hukuki kararlardan uzak tutulma esası güdülmüştür. Yapılan çeşitli müzakereler ile Şer'îye vekaletinin kapatılıp yerine Diyanet Riyaseti'nin kurulmasına yönelik teklif edilen kanunun ilk maddeleri, Diyanet'e vazife tanımlamasına yönelik bulunmaktaydı:

...Din-i İslam'ın bundan maâda itikat ve ibadete ilişkin bütün hükümler meselelerinin tedviri ve idaresi için Cumhuriyet'in makarr-ı riyasetinde bir Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur...Diyanet İşleri Reisi Reiscumhur tarafından nasbolunur...bilumum müftülerin mercii Diyanet İşleri Reisliğidir (TBMM Tutanakları, 7. Cilt, 2. Devre, s. 24).

Bu maddelerle; Diyanet Reisliğine atanacak şahısların İslami ilimlere haiz bir yapıda olması, derin bir ihtisas sahibi olması gerektiği ve atamanın Başvekâlet tarafından önerilip Reiscumhur tarafından gerçekleştirilmesi ve azledilmemesi sağlanacaktı. Tamamiyle din ile ilişkili şahıs ve gruplar Diyanet İşleri Riyaseti'ne bağlanmıştır.

Böylelikle devletin laik yapısı her ne kadar korunmaya çalışılsa da iman, ibadet ve ahlaka yönelik işlerin Diyanet Riyaseti'nin kurulmasıyla uygulama alanında hibrit bir yapı kurulmuş ve bu durum çelişkili olarak görülebilmekle birlikte bir arada var olmalarına engel bir durum oluşturmayacaktı. Yani devlet, laik yapısıyla dini prensiplerin devlet yönetimine ilişkin kararlarını etkilemesinden korunurken, aynı zamanda idari anlamda dini yaşamı kontrol edebilmesinin yolu açılmış oldu.

Diyanet İşleri Riyaseti'nin kurulması, aslında Türk devlet geleneğinde ve laik yapı içerisinde yeni bir kontrol düzeni fikrini içermekteydi. Dini yapının ve düşüncenin, devlet politikasından ayrık bir duruma dönüştürülmesine dayanan laiklik, Türkiye örneğinde kısmi sınırlamalarla farklı bir yapıya bürünmüş; hem devlete bağlı hem de ilke gereği onun kararlarını etkilemekten münezzeh olan bir hibrit yapısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı doğmuştur (Temel, 2010, s. 11-18). 1950'lere gelindiğinde, 5634 sayılı Kanunla "Diyanet İşleri Reisliği" isimsel değişikliğe tabi tutularak "Diyanet İşleri Başkanlığı" olarak değiştirilmiştir (TBMM Tutanakları, 25. Cilt, 8. Devre, s. 838).

4.2. Laiklik İlkesinin Temeli ve Din İşlerine Yönelik Yaklaşımlar

Laiklik ilkesi Anayasamızda de jure olarak yer alması 1930'ların sonunu bulmuştur. Daha önceleri, kullanılan ifadelerde din ve devletin ayrı olması dile getirilmiş ve hükümetin dini olmamalı prensibi, söylemler ile mecliste yer bulmuştu. Bu hususta, 1937 yılında Milli Şef İsmet İnönü, Malatya Mebusu sıfatıyla ve 150'yi aşkın mebus arkadaşıyla hazırlamış olduğu Anayasa Komisyonu tutanaklarında;

...ülke içerisinde her cihetten alınacak tedbir ve uygulanacak hamlelerde önceki anlayış ve geleneklere ve bu geleneklerin emirlerine bağlanılmayarak, yalnız zamanın ihtiyaç ve gereksinimleri ve ülkenin terakkisi düşünülerek hareket edilmesi ve

vatanımızın yüce menfaatlerinin gerektirdiği girişimlerin Devlet yönetimine dahil edilebilmesi gibi biri diğerini dolduran ve hayatî cihetiyle birbirinden kopamayacak olan ana sıfatların esas hükümler olarak Anayasamıza eklenmesi pek lüzumlu görülmüştür...

Yukarıdaki söylem göstermektedir ki anayasaya eklenmesi teklif edilen maddelerde zamanın şartlarına ve devletin uygun göreceği yöntemler, laiklik ilkesine bağlılıkla birlikte ele alınmıştır. Yine aynı tutanakta bulunan madde değişikliği de laik temellerin oturtulmasında önem arz etmektedir;

...Anayasamızın 75'inci maddesi aşağıda belirtildiği şekilde değiştirilmiştir: Hiçbir kimse bağlı bulunduğu felsefî görüş, din ve mezhepten dolayı kınanamaz ve eleştirilemez. Toplumsal düzen, görgü kuralları ve kanunlara mugayir bulunmamak üzere dinî ibadetlerin yapılması serbesttir (TBMM Tutanakları, 16. Cilt, 5. Devre, s. 4-6).

Ancak ilerleyen dönemlerde bu yasanın uygulanış biçimi farklılıklar göstermiştir. Bu maddenin konulması laiklik ilkesinin belki de Kuran-ı Kerim'deki "Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapılmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir" (Bakara 2:256) ayetine uygun bir yapıyla başlangıçta anayasal temelde benzeştiği söylenebilir. Her ne kadar dini söylemler ve kurallara uyulmayacağı dile getirilmiş olsa da İslam dininin kendi kaynağında bulunan özgür iradenin varlığı, bu ilke ile dini geleneklerden arınması anlayışı bir çelişkiyi ifade etmektedir denebilir. İlginçtir ki maddede ifade edilen "vicdan hürriyeti" İslamiyet'in başlıca korunması gereken insani haklardan birisidir. İman etme ve ibadet etme gibi eylemlerin bir tercih meselesi olduğu İslam dininde bir prensiptir. Bu ayetin tefsirinde ise Kur'an Yolu adlı eserde şu şekilde bir açıklama yapılmıştır:

Dinin en önemli iki unsuru olan "iman ve amel" zorlamayla olmayacağına göre "Dinde zorlama yoktur, insan zorla mümin ve dindar olamaz" cümlesi, tabiatla cârî ilâhî kanunlar gibi kevnî bir gerçeği ifade etmektedir. Arkadan gelen ve bu cümlenin gerekçesi mahiyetinde olan "Çünkü doğru eğriden apaçık ayrılmıştır" ifadesi, bu kaidenin aynı zamanda bir dinî kural ve hüküm olduğunun karînesini teşkil etmektedir (Kur'an Yolu Tefsiri, 2023, s. 402-407).

Anayasa Komisyonu tarafından verilen bir önergeye yönelik olarak dönemin İçişleri Bakanı Mehmet Şükrü Kaya uzun konuşmasında şu şekilde söylemlerde bulunmuştur:

...Biz tarihsel olaylara kaza ve kaderin bir sonucu yönüyle bakmadığımız gibi...
...Zaten biz düsturlarımızı belirlerken eski zamanlara ait veya insanların duygusal hislerinden doğan bireysel anlayışlara kapılarak koymadık...
...Eğer Türk milletimizin şekillerde tezahür etseydi ve orta asırlardaki dönemlerde, kendi yaptığı kanunlarla idare etseydi Devlet ve millet yönetimini efsanevi ve değişmez zannedilen esaslara bağlamasaydı daha ilk süreçte Osmanlı yöneticilerinin uyguladığı gibi kendini kendi kanunları ile ve usulleri ile yönetse idi bugünkü durumundan daha çok istikbale yönelmiş olur ve medeniyete daha çok hizmet ederdi...
...Mademki tarihte belirlenimciyiz, mademki uygulamada faydacı materyalistiz, o halde kendi kanunlarımızı kendimiz üretmeliyiz. Kendi topluluğumuzu öteki dünyaya (ahirete) taallük eden endişelerden ve korkulardan mahfuz, tanrısal hayallerden uzak olarak kanunlarımızı bugünün gerekliliklerini, maddî zorunlulukları göz ardı etmeden yapmalıyız. Memleketin maddî terakkiyatı ancak bu suretle sağlanır. Maneviyatı için Türk Milletinin pâk ahlâkını keşfettirmek kâfidir. Bu yüzden, biz her şeyden önce ilk olarak lâik olduğumuzu ilân ettik...
...bireylerin vicdan özgürlüklerine ve istedikleri dinlere bağlanmasına zerre miskal müdahalemiz bulunmamaktadır. Herkesin vicdanı özgürdür. Bizim arzumuz özgürlük, lâiklikten amacımız dinin devlet işlerinde tesiri olmamasını sağlamaktır. Bizde laikliğin çerçevesi ve sınırı budur. Arkadaşlar biz eski dini kuralların geçmiş prensiplerinden çok zarar görmüş bir toplumuz. Onun kötü geleneklerinden yine en çok zararı biz Türk Milleti görmüştür...
...Bizim davamız bu gerçeğin de çok ötesinde bir davadır. Biz diyoruz ki, dini anlayışlar, vicdanlarda ve ibadethanelerde kalsın, maddî yaşam ve dünyevi işlere karışmasın. Karıştırmıyoruz ve karıştırmayacağız... (TBMM Tutanakları, 16. Cilt, 5. Devre, s. 61).

Bu söylemlerin sonundaki “dinler vicdanlar ve mabetlerde kalsın” cümlesi laiklik ilkesinin bir tezahürü olarak, bakanın İslamiyet’e hatta genel olarak dinlere karşı olan bakış açısını ifade ediyordu.

Dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’nın yukarıdaki konuşmalarından sonra Muş Mebusu Hakkı Kılıçoğlu bu söylemleri tamamen tasdik ettiğini belirttikten sonra ilginç bir kanaatte bulunmaktadır:

...Yalnız kendi kanaatimce. Bilhassa ikinci maddeye biraz ters bakan, hatta diklenen bir kurum var. Diyanet İşleri Başkanlığı (Gülme Sesleri). Ben bu kurumun karşısında değilim. Dinlerin ve dindarların düşmanı da değilim. Ancak bütün dinî vazifeleri gönüllere bıraktıktan sonra lâik bir devletin resmî bütçesinde, özellikle Anayasamızın bu yeni ikinci maddesi karşısında, yeri bulunamayacağı düşüncesindeyim...

Bazı mebusların kendisiyle istihza ettikten ya da eleştirdikten sonra verdiği cevap Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığına dair görüşünü bildirmiştir. Hakkı Bey'in eleştirisi laikliğin uygulanış biçimine yönelik eleştirel bir yaklaşımdır denebilir. Bu eleştiride; İslami anlayışı toplumu aydınlatma noktasında kullanan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın anayasal ilke olan laiklik içerisinde barındırılmaması gerektiğine yönelik olduğu ifade edilebilir. Laiklik ilkesinin Türkiye'ye has bir uygulanış biçimi olduğu aşağıdaki ifadelerden de anlaşılmaktadır:

...Devlet örgütlenmesi içinde, Anayasa kanunu karşısında bunların yeri olmaması gerekmektedir. Evet ibadethanelerimiz bulunmaktadır, onlara vazifeli memurlar atanmıştır. Bunlarla ilgilenilmesin demiyorum. Fakat direkt olarak ayrı bir fasıl şeklinde vakıflar kanununda bunlar için hükümler gösterilebilir. Arkadaşlar, bunu yalnız dile getiren ben değilim. Bugüne kadar dışarıdan da aynı şeyleri dinledim. Lâik olduğunuzu söylüyorsunuz, ancak hâlâ müftüleriniz var, demektedirler. İfade ettiğim gibi düşüncelerimin bu mesele hakkındaki özeti bundan ibarettir. İsterim ki, beni aydınlatsınlar, karşılıklı olarak feraha erişelim (TBMM Tutanakları, 16. Cilt, 5. Devre, s. 62-63).

Farklı bir görüş olarak da Mustafa Kemal Atatürk'ün silah arkadaşı ve aynı zamanda çok partili döneme geçişte Terakkiperver Fırkanın üyelerinden İstanbul Mebusu İbrahim Refet Bele şöyle demiştir:

...Laiklik: lâikliği bu vatan evladı gayet iyi anlamıştır. Özellikle bu memleketin dini olan İslamiyet, gayet iyi idrak edilebilirse, lâik bir din olarak görülebilir (TBMM Tutanakları, 16. Cilt, 5. Devre, s. 69).

Laiklik ilkesini İslam dini ile birleştirici bir söylem ifade etmesi ilginçtir. Aslında laiklik ilkesine aykırı olabilecek bu cümleye herhangi bir itiraz da mebuslar tarafından yapılmamıştır. "Memleketin dini olan İslam" söylemi ile "lâik bir din" söylemi ciddi bir ifadedir. Belki de Refet Bey yukarıda geçen Bakara Suresi'ndeki 256. ayetin tefsirini kendi kanaatince yapmış olabilir. İslamiyet'e karşı hürmetkâr bir tavır sergilediği de söylenebilir.

Laiklik ilkesinin anayasal temele oturduğu hasebiyle önem arz eden bu anayasa değişikliğindeki meclis konuşmaları muhalefete uğramamış ve oy birliği ile kabul edilmiştir.

Farklı bir görüş ise laikliğin vicdanlardaki dine karışmaması esasının dışına çıkılarak toplumun da laikleştirildiğini ifade etmektedir. Ancak ilkenin anayasaya geçmesiyle birlikte toplumsal değişime de etkisinin benimsenip bir bütün olarak kabul edilmiş olması da hayalperest bir yaklaşımdan öteye gidemeyebilir. İslami tarafın muhalefeti, bir diğer tanımıyla eski muhalefet (Özek, 1962, s. 85), zımnî ya da bazen aşikâr bir biçimde farklı görüşler ileri sürerek varlığını devam ettirmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın işleyişinde ise 1947'lerden itibaren yasa teklifleri verilmeye başlanmış ve nihayet 1965 yılına gelindiğinde ilk yasa tasarısı kabul edilmiştir. Özellikle 1. madde ile ilgili "ahlak" kelimesine ilişkin laiklik ilkesini ön plana çıkartan Kars Mebusu Mehmet Hazer şu şekilde bir tebdilin gerektiğini ifade etmektedir:

...Ahlâka müteallik olan hususlar lâdinî bir meseledir. Bizim lâiklik prensipleri esası dâhilinde din mevzuu dışında mütalâa edilmesi lâzım gelir... Aslında din kitaplarımız aynı zamanda ahlâk esaslarını da anlatır. Fakat onların kendi hudutları içinde mütalâa edilmesi lâzımdır... Benim asıl endişemi, bir ihtilâf halinde bir meselenin, ahlâkî olup olmadığı münakaşa edileceğinde, Diyanet İşlerinin bu işin içine girmesi, yani birtakım fikir ayrılıklarının dışında tutmak istediğimiz bu müessesenin ihtilâfların mihrakı ve hedefi haline getirilmesi neticesini doğurabilir...

İlginçtir ki Anadolu coğrafyasında asırlardır ahlak kavramı hep dini anlamda kullanılagelmiş olup din dışında bir ahlak anlayışı kısmi olarak görülmemiştir. Ahlak felsefesinin konusu olması gerekebilecek bir husus olsa da bölgesel temelli yaklaşım gereği mebusun da ifade ettiği şekilde bir önceki cümlesinde laiklik esasına ithaf ederken, sonrakinde din kitaplarında ahlak esaslarının anlatıldığını ifade etmektedir. Buna rağmen Diyanet İşleri Başkanlığı'nı muhal bir biçimde ahlaki esasların tebliğinden ya da ahlak noktasında ihtilafa medar olabilecek bir olaya karışmasından çekinceli görünmektedir. Devamında;

...Bu itibarla ileride böyle bir tartışma, bir meselenin ahlâkî olup olmadığı münakaşa edildiğinde Diyanet İşlerini o konuda ihtilâfların ortasına getirip, münakaşaların merkezine getirmekte fayda göremiyorum ve bu kurumun kuruluş esas ve maksadına da uygun bulmuyorum (Cumhuriyet Senatosu Tutanakları, 29. Cilt, 1. Dönem, s. 77).

Bu söylemiyle ahlak kelimesinin maddeden çıkartılmasını talep etmiştir. Ancak Oturum Başkanı Diyarbakır Mebusu İhsan Hamit Tiğrel şu şekilde cevap vermiştir:

...Böyle belirsiz teklif olmaz. (Gürültüler). Madde hakkında teklif kalmadığına göre madde evvelce verdiğimiz karar gereğince kabul edilmiş bulunuyor (Cumhuriyet Senatosu Tutanakları, 29. Cilt, 1. Dönem, s. 78).

Oylamaya sunularak 1. madde “ahlak” kelimesini de içerecek şekilde kabul edilmiştir.

4.3. Din Görevlilerinin Siyasetten Uzak Tutulması Meselesi

Laiklik ilkesinin uygulanışına hanel gelmemesi ve devleti, dini kural ve esaslardan uzak tutmak amacıyla, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevlerine ilişkin kanundaki 1. maddede ifade edilen İslamiyet'in ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda halkı bilgilendirmek ve ibadet yerlerini yönetmek görevlerini devletin işleyişine katmamak amacıyla 25. madde düzenlemesinde siyasetle ilgilenilmesine yönelik ciddi yasaklama ve yaptırımlar eklenmekteydi:

...dinî vazifesi içerisinde veya bu görevin dışında, her ne şekilde olursa olsun, siyasi kuruluşlar olan partilerden herhangi birisini ya da onlarla ilgili olarak tutum ve davranışını yüceltmez, tenkit edemez (Cumhuriyet Senatosu Tutanakları, 29. Cilt, 1. Dönem, s. 86).

Bu maddeye yönelik eleştiriler olmuştur. Maddede bulunan siyasi partiler hakkında övme ve yerme yasağının ihlalinde işine son verilmesi şeklinde yaptırımı bulunmaktadır. Bu hususta ağır yaptırım olarak gören ve sadece din adamlarına yönelik bir yaptırım olduğu görüşünü dile getiren Kayseri Mebusu Hüseyin Kalpaklıoğlu:

...bir Diyanet adamı düşünülebilir mi ki; vaaz ederken dinî esasları halka izah ederken konuşurken muayyen meselelere, toplumsal meselelere dokunmasın. O kadar geniş tefsir edilecek ve iktidarın anlayışına ve tatbikatına göre o kadar şümulle tatbikine geçilecek bir fıkra ki bu, olur, olmaz, bir tek kelimededen, belki hatip haklı ve doğru olarak söyleyecek, bir toplumsal meseleye haklı olarak parmak basacak, siz geleceksiniz filân partinin, programının, tüzüğünün filân noktasına aykırı beyanda bulunmuşsun, binaenaleyh sen ona çelme takmak istedin, ona karşı olduğunu bu sözlerinde ifade ettin ve bu tahkikatla da sabit olmuştur, o halde haydi senin vazifene

son veriyorum, diyebileceksiniz. Bu son fıkradan benim anlayışım budur (CST, 29. Cilt, 1. Dönem, s. 87).

Şeklindeki söyleminde haklılık payı bulunmaktadır. Kanaatimizce, devletin işleyişini ve yönetimini üstlenen partilerin laiklik anlayışına yönelik olarak hiçbir dini esasın kendi içsel dinamiklerine karıştırılmasını istemediklerinden kaynaklı olabilir.

Yine devamında;

...Heyeti Umumiyeniz, tasarıları şurada müzakere olup, kanun haline getirirken objektif olmaya ve objektif düşünmeye mecburdur. Ben bunun aksini iddia etmiyorum. Objektif olmaya çalışıyoruz, fakat şu hükümlerle bir sübjektiflik içine, bir ayırmaya gitmiyor muyuz? Diğer Devlet sektöründe memur olarak küçüklü büyüklü çalışan kişilere bu kadar ağır bir hüküm vazedildi mi? Bir memurun, şurada sözü geçen şekilde konuşsa vazifesine son verebilir miyiz? Mevcut kanunlar, bunların vazifesine son vermek için hüküm vazedilmiş midir? Cezasına göre hüküm verilir. Fakat bu da mevcut kanunlardaki hükümlere göre verilir. Yoksa bu şekilde ağır bir tatbikata gidilemez. Bu anlamda bugün Devlet sektöründe çalışan memurların hepsi her gün konuşmaktadır. Hepsini konuşmaktadır arkadaşlarım; kimisi şu partinin taraftarı ise onun lehinde, öbürünün aleyhinde konuşur. Öbürü başka bir partiyi tutarsa onun lehinde ve onun karşısındaki partinin aleyhinde söz ve fikirlerini her an söylemektedir. Bu durum karşısında cezai müeyyide ne ise o tatbik edilmektedir. Bunun dışında, böyle ağır bir hükümlerle kimse karşı karşıya değildir (CST, 29. Cilt, 1. Dönem, s. 88).

Kanaatimizce, bu hakkaniyetli bir görüş olmakla birlikte din adamlarını ve vazifeli Diyanet İşleri Başkanlığı personellerini siyasi konuşmalardan uzak tutmak, devlet yönetiminin bu konudaki hassasiyetinin ne derece yüksek olduğunun göstergesi olarak söylenebilir. Zira 1937 yılındaki anayasa oylamasında Şükrü Kaya'nın ifade ettiği gibi "karıştırmıyoruz karıştırmayacağız!" sözünün yankıları 1965'lere kadar uzanmış olmalı ki Diyanet İşleri Başkanlığı kanunundaki 25. madde ağır bir şekilde yaptırımla entegre edilmiştir. Bu gibi yaptırımsal sınırlandırmaların aslında laiklik anlayışına da ters bir durum olduğu ifade edilmekle birlikte, devletin temel örgütsel yapısındaki tarafsızlık yaklaşımı, vatandaşların memur olsun ya da olmasın devlet ile ilişkilerinde ayırma tabii tutulmalarını gerektiği de söylenmektedir (Aslan & Taylan, 2016, s. 238).

Bazı mebuslardan Urfa mebusu Karakurt, Kalpaklıoğlu'na; "ne istiyorsun siyasetle mi uğraşınlar!" (CST, a.g.e.) şeklinde eleştirilerde bulunmuştur. Bu duruma karşı, Kalpaklıoğlu

her ne kadar şiddetli reaksiyon verilse de söylemek mecburiyetinde olduğunu ifade etmekten çekinmemiştir.

Farklı bir yaklaşımda, 25. Kanun maddesi tartışılırken Kalpaklıoğlu'nun hakkaniyetli serzenişini kabul eden dönemin devlet bakanı Mehmet Altınsoy:

...Efendim, Sayın Kalpaklıoğlu arkadaşımızın hassasiyetine hak veriyorum. Ancak bir noktaya dikkat çekmenizi isterim. Bu memlekette eskiden beri dillerde dolaşan bir cümle vardır; Dini siyasete alet etmek. Ben bunu bir başka anlamda ifade edeceğim. Aslında din siyasete alet edilmez. Din görevlilerini siyaset kendine alet eder. Bu maddeden maksat din görevlilerini siyasetin aleti olmaktan kurtarmaya yöneliktir (CST, a.g.e., s. 89).

Şeklinde farklı bir yorum katarak aslında din görevlilerini korumak maksadını taşıdığını ifade etmiştir. Bu durumda, yeren veya övenlerin değil de din görevlilerini siyasete alet etme niyeti taşıyan siyasi partilerin aynı yaptırıma maruz kalması gerektiği sorusu akla gelmektedir. Kanaatimizce, biraz da laiklik anlayışının lehine olarak yumuşatma tavrı sergilediği ifade edilebilir.

Bu maddenin sonundaki cezai yaptırımın uygulanmasının, neden sadece din görevlilerine yönelik olması açısından 1965 yılı Cumhuriyet Senatosuna Cumhurbaşkanı tarafından seçilen üyelere birisi olan Amil Artus:

...Arkadaşım dediler ki, diğer memurlarla bu din görevlileri arasında niçin bir ayrımcılık yapıyorsunuz?... Bir camide veya bir dinî törende veya bunun dışında herhangi bir hususi toplantıda, halkın saydığı, güvendiği itimat ettiği bir din görevlisinin, bir imam hatibin, bir vaizin yapacağı konuşmanın tesiri aynı mıdır? Aynı şekilde mütalâa edilebilir mi? Şüphesiz hayır (CST, a.g.e., s. 90).

Daha sonra CHP Grubu adına konuşan Ankara Mebusu Hıfzı Oğuz Bekata, laiklik ilkesine uygun bir biçimde din ve siyasetin ayrı tutulması gerektiğini vurgulayarak şu şekilde bir söylemde bulunmuştur:

...Dine hürmetimizin bir yansıması olarak da yine dini siyasetten ayırmak, laiklik prensibinin icabı olarak kabul edilmiştir. Anayasanın 19'uncu maddesinin hükmü şudur: Bir kimse, siyasi veya şahsi menfaat veya güç sağlamak amacıyla, her ne şekilde olursa olsun dinin kendisini veya din hissiyatını veya dince mukaddes addedilen meseleleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasağı delen veya başkasını bu yolda tahrik edenler kanuna göre cezai yaptırım uygulanır... ..maddenin

dayanak noktasının Anayasanın 19'uncu maddesi olduğunu ve lâiklik felsefesine dayanan bir temelden hareket edildiğini, din konusunun kutsal fonksiyonunun devlet faaliyeti ve siyasi hayata, hükümetin dışına çıkararak karıştırılmaması ve istismar mevzuu yapılmamasındaki hassasiyetin ifadesi olduğunu geçirmek (CST, a.g.e., s. 90).

Kalpaklıoğlu devamında yanlış anlaşıldığını söyleyerek Anayasa'da bulunan, fikir ifade etme hürriyetini dile getirmiş ve itirazlara cevap vermiştir (CST, a.g.e., s. 86-91). Her ne şekilde olursa olsun, bu durumda oylamaya sunulmuş ve 25. madde kabul edilerek günümüze kadar değişmeden ulaşarak ağır yaptırımla donatılmış şekilde durmaktadır.

4.4. Hac İbadetinin Diyanet İşleri Başkanlığı Tarafından Koordinasyonu

Bir diğer mesele ise İslam dininin ilk şartlarından biri olan hac vazifesinin yerine getirilmesine ilişkin bir devlet kurumu olarak Diyanet İşleri Başkanlığı nezdinde ilk defa 1976 yılında Hac İşleri Müdürlüğü kurulmuştu. Ancak bir vazife olarak yasal düzenlemeye kavuşması 1982'lere ulaşmıştı.

12 Mayıs 1979 tarihli Resmî Gazetede 7/17439 sayılı Bakanlar Kurulu kararınca:

İlişik «Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine İlişkin Karar» ın yürürlüğe konulması; Devlet Bakanlığının 29/3/1979 günlü ve Diyanet İşleri Başkanlığı H. D. B. Hac. 79/27 sayılı yazısı üzerine, 22/6/1965 günlü ve 633 sayılı Kanunun birinci maddesine göre, Bakanlar Kurulunca 26/4/1979 gününde kararlaştırılmıştır.

Çelişik bir uygulama diyebileceğimiz dini bir gereklilik olan hac görevinin, devlet işleri nezdinde yaptırılması, hatta Bakanlar Kurulu seviyesinde bir karara bağlanması ve amacına yönelik olarak 2. madde şu şekilde yazılmıştır:

Madde 2 — Bu kararın gayesi, hac ibadetini gerçekleştirmek üzere Suudi Arabistan'a seyahat edecek vatandaşların bu yolculuklarını her çeşit kötü menfaatlerden uzak, sağlık ve güvenlik endişesi olmadan yapmalarını sağlamak, hac ibadetinin metoduna uygun ve Devletimizin onuruna yaraşır şekilde gerçekleştirilmesinde vatandaşlara yardımcı olmaktır (Resmî Gazete, 1979, Sayı: 16635, s. 3).

Görülebileceği üzere, Türk vatandaşlarından hac ibadetini yerine getirmeye yönelik, güvenli ve sağlıklı olarak yolculuğu koruma görevini devlet nezdinde kurumlar ile kendi üstlenmekle laiklik ilkesine aykırı hareket ettiği ifade edilebilir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bizatihi

müstakil bir karar alma yetkisi olmadığından Bakanlar Kurulu derecesinde üst bir komite tarafından böyle bir adım, devletin İslam dinine olan bakışının farklılaştığını ve de facto olarak laiklik ilkesine uygun hareket etmediği anlaşılabilir.

İlginç bir çelişik ifade ise “hac ibadetinin metoduna uygun ve Devletimizin onuruna yaraşır şekilde gerçekleştirilmesinde vatandaşlara yardımcı olmaktır.” ifadesidir. Her ne kadar ifade de iyi niyet ve devletin koruyuculuğu ve sosyal devlet anlayışı görünmüş olsa da ülkemize has bir uygulama alanı olan laiklik ilkesinin devletin bizzat kendi eliyle farklılaştırılmasıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da bu hususta o dönemde yetkilendirilmesidir.

Buradan bakıldığında dini alana yönelik yönlendirmelerin laiklik ilkesine bir zıtlık yarattığı söylenebilir. Bu yönlendirmeleri de TBMM bizzat kendisi olarak değil Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kullanarak yapması, bu iki kurumun ilkesel olarak çelişik olduğunu göstermektedir diyebiliriz.

Daha sonraları Anayasa Mahkemesi tarafından yürürlükten kaldırılmasına yönelik kararlar verilmiş olsa da günümüz örgüt yapısında “Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü” olarak idari bir birim olarak yerini almaktadır. Bu örgütsel yapının bile Diyanet İşleri Başkanlığı'nda yer alması başlı başına çelişikliği ifade etmektedir. Ayrıca özel seyahat işletmeleri de Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından onaylanmaktadır. Ayrıca Bakanlar Kurulu kararı doğrultusunda son şeklinde 30 Ekim 2011 tarihindeki Resmî Gazete'de “devletin onuruna yaraşır” kısmı bulunmamaktadır (Resmî Gazete, 2011, Sayı: 28100, s. 1).

4.5. Din işleri açısından Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevi

1980 darbesinden sonraki süreçte Yeni Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan taslakta 169. madde düzenlenerek şu şekilde ifade edilmiştir: Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir (Danışma Meclisi Tutanakları, 10. Cilt, 1982: s. 72). 169. maddeye ilişkin yapılan görüşmelerde iki isim ön plana çıkmaktadır: Bekir Tünay ve Mehmet Pamak.

Bekir Tünay, Millî Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği Kamuoyu Oluşturma ve Koordinasyon Proje Müşaviri olarak da görev almış olup (TBMM Albümü, 1920-2010: s. 1821) kendisi Danışma Kurulu üyesidir. Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin olarak 169. maddenin birinci satırına "Diyanet İşleri Başkanlığı"ndan sonra "Laiklik esasları doğrultusunda" ibaresinin eklenmesini arz ve teklif ederim (DMT, 10. Cilt, 1982: s. 72) şeklinde teklifte bulunmuştur.

Mehmet Pamak ise çeşitli yüksekokullarda öğretim görevlisi, Türkiye İktisadi Araştırmalar Vakfı Danışma Kurulu Üyesi olarak görev yapmış ve aynı zamanda Danışma Kurulu üyesidir. Kendisi Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin olarak övücü ifadeler ile Laik bir ülkenin dinle ilgili işlerini, dini kuralları da dikkate alarak düzenleyecek devlet teşkilatının Anayasada daha ciddi bir şekilde ele alınması lazımdır. Bu ele alınış şekli mutlaka Yüce Dinimiz İslam'ın Türkiye'deki en üst kuruluşunun bu kutsiyetiyle paralel olmalıdır demiştir.

Mehmet Pamak'ın ifadesi burada dikkate şayandır. Laiklik ilkesindeki esas mantığın din ve devlet işlerinin ayrılması olmasına karşın, 1980 sonrası dönemdeki anayasal düzenin değiştirilmesi ile laiklik ilkesinin de uygulanış biçiminin değiştiğini göstermektedir. Laik bir anayasada din işlerinin devlet eliyle yürütülmesi söylemi, çelişen ve çatışan mantıkların bir arada var olup yaşaması tezini kanıtlar niteliktedir. Burada hem laiklik hem İslamiyet övülmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da örgütsel yapısının ve misyonunun ilerleyen söylemlerde hangi doğrultuda ilerletildiği ve anayasaya nasıl geçtiği görülecektir.

Yine Apak:

"Diyanet İşleri Başkanlığı daha ciddî bir tarzda ve çok büyük çoğunluğu Müslüman olan milletimizin kendisine din teşkilatı olarak güvenip bağlanacağı, ayrıca legal ve illegal kuruluşlardan din konusunda medet ummayacağı, kuvveti ve şerefiyle mütenasip bir statü ve atanma şekline kavuşturulmasıdır (DMT, 10. Cilt, 1982: s. 73)."

Bu söylem ile de devletin her ne kadar laiklik ilkesi anayasada yer alsada da İslam dinini benimsemiş Müslüman cemaatin kontrolünün sağlanması zorunluluğu bir kez daha net bir biçimde söylenmiştir. Fransız lâisitesinden fersah fersah uzaklaşıldığı, bölgesel temayüllere uygun bir biçimde düzenlendiği söylenebilir. Devlet olarak Müslüman kesimden beklenti, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bir devlet kurumu olarak, hem de dinini doğru ve hakiki bir biçimde öğrenebileceği bir örgüt olarak bağlanması ve inanmasıdır. Bu durumla birlikte devletin, resmi olmayan dini örgütlerin kontrolsüz bir biçimde topluma yönelik ve devlet idaresine ilişkin laiklik anlayışına karşıt bir teşebbüste bulunmasına karşın önlem aldığı ifade edilebilir. Devlet din işlerini de idari bir görev olarak kontrol altında tutmaktadır.

Devamında Apak, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde belki de ilk defa Diyanet İşleri Başkanlığı'na yönelik olarak böyle ciddi bir söylemde bulunan kişilerden birisi olarak:

"Aslında laikliğin tam gereği bu kuruluşun siyasî otoriteden ayrı muhtar bir statüye kavuşturulmasıdır; amma bugünkü devlet yapımız bize has bir laiklik sergilediği için,

hiç olmazsa şimdilik bu husus gerçekleştiremeyeceğinden, önergemizdeki şekilde bir statü ve atanma şekline kavuşturulması asgarî bir şarttır" (DMT, 10. Cilt, 1982: s. 73).

Bu söylem batıya yönelik bir benzeşme taşımaktadır denebilir. Her ne kadar Vatikan benzeri İtalyan bir örgütsel yapılaşmaya gidilemeyecek olması, Apak tarafından açıkça ifade edilse de özerklik meselesinin Danışma Meclisinde ifade edilmesi, hem Diyanet İşleri Başkanlığı ve İslamiyet açısından hem de laikliğin uygulanabilirliği açısından daha hakikate uygun bir söylemdir diye kanaat getirilebilir.

Apak'ın söylemlerine devam etmek gerekirse:

“...Diyanet İşleri Başkanlığı herhalde bahsettiğim diğer kuruluşlardan çok daha önemli ve şerefi de o kadar yüksek olan bir kutsal makamdır..., ...Diyanet İşleri Başkanlığı Cumhuriyetin kendi kuruluşudur. Atatürk'ün eseridir. Bu sebeple de korunması ve kollanması gereken bir Cumhuriyet müessesesidir” (DMT, 10. Cilt, 1982: s. 73).

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın doğuşu, yukarıdaki meclis tutanaklarını aktarmamızdan görüleceği üzere, Siirt Mebusu Halil Hulki ve 50 mebus arkadaşının teklifi ile Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti ve Erkan-ı Harbiye Umumiye Vekâletlerinin kapatılmasına ilişkin kanunla gerçekleşmiştir. Hatta isminin umuru dinîye değil de Diyanet İşleri olması gerektiğini ve kabul edildiğini de Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi tarafından teklif edildiğini yukarıda belirtilmişti.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmî web sayfasında kurumsal tarihçe sekmesinde, Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevi, kuruluş kanunu olan 429 sayılı Kanun'da “İslam dininin itikat ve ibadet alanıyla ilgili işleri yürütmek ve dini kurumları idare etmek” şeklinde ifade edilirken o dönemde teklifi sunan Siirt Mebusu ve diğer arkadaşlarına hiçbir şekilde değinilmemiştir (DİB web sayfası, Kurumsal Tarihçe). Ancak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşuna ilişkin bahsi geçen meclis tutanağında Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün kurulmasına dair emrine ilişkin bir kayda rastlanmamıştır (TBMM Tutanakları, 2. Dönem, 2. Yasama, 1924, s. 16-70). Ancak meclisin kabul etmiş olduğu önergeyi onaylamış olabileceği söylenebilir. Ayrıca zât-ı şahanelerinin 1924 yasama yılında da Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin bir söylemine rastlanılmamıştır (Atatürk'ün Meclis Açılış Konuşmaları, 2. Dönem, 2. Yasama, 1924). Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün tek başına böyle bir emri vermiş olması demokratik bir meclis anlayışında tahayyül edilmemesi daha doğrudur diyebiliriz. 169. maddenin düzenlenmesine ilişkin olarak; Danışma Kurulu Kayseri

Üyesi, Medeni Hukuk Profesörü M. Feyzi Feyzioğlu maddenin aşağıdaki şekilde düzeltilmesini teklif etmiştir:

“...Bendeniz bu karşı oyumla bağlantılı olmak üzere, madde metninin şu şekilde düzeltilmesinin çok daha yerinde olacağı görüşümdedir, bunu yüksek takdirlerinize ve tasviplerinize arz etmek istedim : «Madde 169. — Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, İslamiyet’in gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda çağın gereklerine uygun olarak bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında ve üstünde kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir. Diyanet İşleri Başkanı, özel kanununda belirtilen nitelikleri taşıyan ve Bakanlar Kurulunca gösterilen üç aday arasından Cumhurbaşkanınca tayin edilir.» Durumu takdirlerinize saygıyla arz ediyorum, teşekkür ederim.” («Bravo» sesleri, alkışlar) (DMT, 10. Cilt, 1982: s. 76).

Ancak daha sonra madde 136. sıraya girerek aşağıdaki şekilde kabul edilmiştir: Madde 136 – Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir (Resmî Gazete, Sayı: 17863, 1982).

Bu konuda madde içerisinde Feyzioğlu’nun eklemesini istediği “İslamiyet’in gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda” cümlesi, Diyanet İşleri Başkanlığı’na aslında dinî bir kimliği anayasal temellere oturtturarak kazandıracığı ümit edilebilirdi. Ancak sonraki müdahale ve değişikliklerden anlaşılıyor ki onun yerini “laiklik ilkesi doğrultusunda” almaktaydı. Çelişen ve çatışan kurumsal mantıklara yönelik bu derece açık bir söylemler silsilesi dikkatle incelenmesi ve araştırılması gereken bir olgu olacağı söylenebilirken araştırmayı da kanıtlar niteliktedir denebilir.

Araştırmayı hem laik anayasayı hem de İslam ilkelerini öven, 1972-1976 yılları arasında görev yapmış eski Diyanet İşleri Başkanlarından olan Dr. Lütfi Doğan’ın manidar ve çelişkili söylemleriyle bitirelim:

Biz Türkler, Müslüman, her zaman inancına, dinine bağlı, insana saygılı, kadirbilir, uygar bir ülkeyiz. 1923’te Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde kurduğumuz cumhuriyetimizle, dini, politikadan ayırdık ve onun kötüye kullanılmasını engelledik... Cumhuriyetle, laik, demokratik bir düzene kavuştuktan sonra dini hayatımız, yasalarla ve hukukla belirlenmiştir. Laiklik, din hayatına yeni bir düzenleme yapılanma getirmiştir. İslam dini, din olarak insanla Allah, insanla insan

ilişkilerini kapsar... İslam'da Allah adına bu görevi yüklenecek, kilise teşkilatına benzer bir teşkilat yoktur. Çünkü Müslüman'ın inancından, ibadetinden ve dini eylemlerinden yalnız kendisi sorumlu olur. Kendini temize çıkaracak, nefsinin hesaba çekecek yalnız tek yüce Allah'tır. Onun adına hiç kimse yetkili değildir. Din bilginleri, ruhaniler, araçlar değil, ancak iyilikte, takvada Allah yolunda ona hizmet ve yardım edenler, öğretici, eğitici önderlerdir. Bundan ötürü 1924 yılında yeni yapılanmada dini hayattan sorumlu ve Müslüman'ın inanç ve vicdanını koruyucu, ibadetinde din işlerinden yardım sağlamayı amaçlayan Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu. Özel kanun ile teşkilatın sorumluluğu, görev ve yetkileri belirlendi (Doğan, 1989: s. 11).

5. SONUÇ

Türkiye'de din işlerinin TBMM tarafından resmî bir örgüt olarak düzenlenmesi ve aynı zamanda devlet idaresinde hukuk, yönetim, vergi gibi toplumsal düzenlemelerde din temelli prensiplerden uzak durularak laiklik ilkesinin anayasal temele oturtulması konusu, örgüt kuramları ve kurumsal mantıklar bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Roger Friedland gibi bir din sosyoloğunun kurumsal mantıklar içinde dini mantık üzerinden yaptığı değerlendirme, Türkiye'de resmî olarak dini işlerin idaresinin incelenmesinde örgüt kuramlarına ilham olduğu ifade edilebilir.

Çalışmada ifade edilen din işlerinin idaresi durumu, laik devlet idaresine özgü bir mesele olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda devlet mantığı, dini prensiplerden uzak durma ilkesi çerçevesinde topluma dini esasları yansıtan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kamu kurumu olarak laik bürokratik yapı içinde nasıl konumlandığı incelenmiştir.

Kurumsal mantıklarda ele alınan dini mantığın aslında Hristiyanlık dini özelinde geliştiği, örgüt teorisyenlerinin kendi coğrafyalarındaki diğer yaygın dini mantıkları da incelemelerinin literatür açısından önemli olduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda Türkiye'de laiklik kavramının, İslam mantığının baskınlığına karşı bir duruş sergilediği, ancak bu duruşun yine de İslam mantığını da şekillendirdiği çelişkili bir mantık ortaya koymaktadır.

Araştırmada görüldüğü üzere, bu çelişkili ortam idari yapıda belirgin olmasına rağmen, on yıllar boyunca yapılan tartışmalara, söylemlere ve itirazlara rağmen her iki olgunun da geliştiği ve ilerleme kaydettiği anlaşılmaktadır. Türkiye'deki laiklik anlayışı, dinin

kutsallığını aşağılamama ve İslam'ı sadece siyasi bir araç olarak kullanmama ilkesine dayanmaktadır; bu da toplum anlayışımıza daha uygun olduğu söylenebilir.

Bu tür araştırmaların, toplumu daha adil ve sağlıklı bir şekilde anlamlandırmak için kurumsal mantıkları kullanarak olguları açıklama alanında önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Din ve örgüt alanında yapılacak hibrit çalışmalar, din merkezli örgütsel yapıları daha iyi anlamamıza ve açıklamamıza yardımcı olabilir.

KAYNAKÇA

- Akyiğit, H., & Aydoğan, O. (2020). Türkiye'de laiklik ve inanç özgürlüğü bağlamında çokkültürcülük yaklaşımının sınırları. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 6(13).
- Alford, R., & Friedland, R. (1985). *Powers of theory: Capitalism, the state, and democracy*. Cambridge University Press.
- Aslan, S., & Taylan, Ö. (2016). Ak Parti dönemi din devlet ilişkileri ve laiklik politikaları. In S. Aslan & Y. Demirhan (Eds.), *Türk siyasal hayatında Ak Parti dönemi* (pp. 233-282). Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Atatürk'ün TBMM'nin 2. Dönem 2. Yasama Açış Konuşmaları. (2024, Ocak 31). Erişim: https://www5.tbmm.gov.tr/kutuphane/meclis_acilis.html
- Aydın, F. (2020). Ahlâk ve siyasetin belirleyici ilkesi olarak adâlet: Mâverdî merkezli okuma. *Eskiyeşi*, 42.
- Aysan, H. (2017). Conflicting institutional logics in the religious context of Islam. *Journal of Management & Organization Studies*, 1.
- Barbier, M. (1992). *Religion et politique dans la pensée moderne*. Presses Universitaires de Nancy.
- Barbier, M. (1999). *Modern Batı düşüncesinde din ve siyaset* (Ö. Gözel, Çev.). Kaknüs Yayınları.
- Bayer, A. (2010). Sekülerleşme din ilişkisi: Kuramsal bir yaklaşım. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16.
- Berger, P. (2002). *Sekülerizmin gerilemesi* (A. Köse, Çev.). Ufuk Yayınları.
- Berger, P., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Anchor Books.
- Demirel, D. (2014). Fârâbi'nin ideal devleti: Erdemli şehir. *İİBF Dergisi*, 7(1).

- Diyanet İşleri Başkanlığı Resmî Web Sayfası, Kurumsal Tarihçe. (2024, Şubat 11). Erişim: <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay//1/diyamet-isleri-baskanligi-kurulus-ve-tarihcesi>
- DİBM, Diyanet İşleri Başkanlığı Meâli. (2024, Şubat 10). Erişim: <https://kuran.diyamet.gov.tr>
- DiMaggio, P., & Powell, W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147-160.
- Dursun, D. (1993). *Yönetim-din ilişkileri açısından Osmanlı Devleti'nde siyaset ve din*. İşaret Yayınları.
- Friedland, R. (2013). God, love, and other good reasons for practice: Thinking through institutional logics. In M. Lounsbury & E. Boxenbaum (Eds.), *Research in the sociology of organizations* (Vol. 39A, pp. 25-50). Emerald Group Publishing Limited.
- Friedland, R., & Alford, R. (1991). Bringing society back in: Symbols, practices and institutional contradictions. In W. W. Powell & P. J. DiMaggio (Eds.), *The new institutionalism in organizational analysis* (pp. 232-263). University of Chicago Press.
- Göle, N. (2017). *İslam'ın yeni kamusal yüzleri*. Metis Yayıncılık.
- Gümüşay, A. A. (2020). The potential for plurality and prevalence of the religious institutional logic. *Journal of Management Inquiry*, 29(4), 370-386.
- Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine İlişkin Karar*, Resmî Gazete 16635 (1979, Mayıs 12). Erişim: 25 Ocak 2024, <https://www.resmigazete.gov.tr/>
- Hac ve Umre Seyahatleri ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine Dair Karar*, Resmî Gazete 28100 (2011, Ekim 30). Erişim: 26 Ocak 2024, <https://www.resmigazete.gov.tr/>
- Hamidullah, M. (2005). *İslam'a giriş* (8. Baskı, C. Aydın, Çev.). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karakaş, N. (2007). *İmam Gazali'de din ve devlet ilişkisi* (Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Kaya, H. (2008). *Refet Bele'nin askeri ve siyasi hayatı (1881-1963)* (Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü).
- Kur'an Yolu Tefsiri*. (2024, Şubat 10). Erişim: <https://kuran.diyamet.gov.tr>
- Kurt, A. (2002). *Toplum ve din*. Martı Kitap ve Yayınları.
- Luizard, P. J. (2008). *Laïcités autoritaires en terres d'Islam*. Fayard.
- Lütfi, D. (1989, Mart 4). Laiklik ve yeni yapılanma. *Milliyet*. Erişim: <https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/>

- Mevdudi, E. (1969). *İslam anayasası* (İ. Toksarı, Çev.). Nida Yayınları.
- Özek, Ç. (1962). *Türkiye’de laiklik: Gelişim ve koruyucu ceza hükümleri*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Reay, T., & Hinings, B. (2005). The recomposition of an organizational field: Health care in Alberta. *Organization Studies*, 26(3), 351-384.
- Sözen, C., & Basım, N. (2020). *Örgüt kuramları* (5. Baskı). Beta Basım ve Yayım Dağıtım.
- TBMM Albümü 1920-2010. (2010). TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları.
- TBMM, Danışma Meclisi, Cumhuriyet Senatosu Tutanakları. (2024, Şubat 11). Erişim: https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.meclis_donemleri?v_meclisdonem=0
- Temel, M. (2010). *Atatürk dönemi din hizmetleri*. Akçağ Yayınları.
- T. C. Anayasası, Resmî Gazete 17863 (1982, Kasım 9). Erişim: 31 Ocak 2024, <https://www.resmigazete.gov.tr/>
- Thornton, P., & Ocasio, W. (2008). Institutional logics. In R. Greenwood, C. Oliver, K. Sahlin, & R. Suddaby (Eds.), *The Sage handbook of organizational institutionalism* (pp. 99-129). Sage Publications.
- Tolbert, P., & Zucker, L. (1983). Institutional sources of change in the formal structure of organizations: The diffusion of civil service reform, 1880-1935. *Administrative Science Quarterly*, 28(1), 22-39.
- Tracey, P., Phillips, N., & Lounsbury, M. (2014). Taking religion seriously in the study of organizations. In P. Tracey, N. Phillips, & M. Lounsbury (Eds.), *Religion and organization theory* (Research in the sociology of organizations, Vol. 41, pp. 3-21). Emerald Group Publishing Limited.
- Tümer, G., & Küçük, A. (1997). *Dinler tarihi*. Ocak Yayınları.
- Ünver, G. (1998). *Din sosyolojisi*. İnsan Yayınları.
- Vergin, N. (2000). Din ve devlet ilişkileri: Din toplum ve siyasal sistem. Bağlam Yayınları.
- YÖKUTM, Yüksek Öğretim Kurumu Ulusal Tez Merkezi. (2024, Ocak 28). Erişim: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tez>

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 698-718

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 05.03.2024

Accepted / Kabul: 29.05.2024

A BEHAVIORAL ECONOMICS INSIGHT TO ECONOMIC LIVES OF THE POOR IN TURKEY: A CROSS-SECTION ANALYSIS FOR 2006 AND 2019*

Feyza ÖZDİNÇ¹

Hüseyin ÖZEL²

Abstract

The purpose of this paper is to investigate the economic behavior patterns of the low-income level of people in Turkey. In order to investigate how economically disadvantaged people live in Turkey, a cross-section analysis will be conducted for 2006 and 2019 from the Household Budget Survey, a survey conducted by the Turkish Statistical Institute (TURKSTAT).

Demographics, how the poor earn their money, how the poor spend their money and their economic and infrastructural environment are going to be explored by sorting data from three different data sets that are included in the Household Budget Survey.

The need to study the poor in Turkey rose because like it is around the world poverty is an unresolved issue in this country. Given that the poverty issue remains unsolved, it has become necessary and inevitable to look from a new perspective. Thus, in this study a Behavioral Economics perspective is going to be used to explain the lives of poor people and some policy suggestions will be made.

Keywords: Poverty, Behavioral patterns, Cross-section analysis, Welfare.

Jel Codes: H31, I30, P46.

* This paper is produced from the first author's Ph.D. Thesis titled "Three Essays of Behavioral Economics". The head author expresses her gratitude to UNU-WIDER and Dr. Kalle Hirvonen for their contributions.

¹Dr., Gaziantep Üniversitesi, E-posta: feyzaozdinc@gantep.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0414-0575

²Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, E-posta: ozel@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9780-2557

Atıf/Citation

Özdinç, F., & Özel, H. (2024). A behavioral economics insight to economic lives of the poor in turkey: A cross-section analysis for 2006 and 2019. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 698-718.

TÜRKİYE'DEKİ DÜŞÜK GELİR GRUBUNUN EKONOMİK HAYATLARININ DAVRANIŞSAL EKONOMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ: 2006 VE 2019 YILLARI İÇİN KESİT ANALİZİ

Öz

Bu makalenin amacı Türkiye'deki düşük gelir grubunda bulunan insanların ekonomik davranış kalıplarını araştırmaktır. Ekonomik açıdan dezavantajlı kişilerin Türkiye'de nasıl yaşadığını araştırmak amacıyla Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yürütülen Hanehalkı Bütçe Araştırması'ndan 2006 ve 2019 yılları için kesit analizi yapılacaktır.

Hanehalkı Bütçe Anketi'nde yer alan üç farklı veri setinden elde edilen veriler sıralanarak demografik bilgiler, yoksulların paralarını nasıl kazandığı, yoksulların paralarını nasıl harcadıkları, ekonomik ve altyapısal ortamları açıklanacaktır.

Yoksulluğun tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de çözülmemiş bir sorun olması nedeniyle bu ülkede yoksulların araştırılmasına duyulan ihtiyaç artmış bulunmakta ve bu ihtiyaç her geçen gün derinleşmektedir. Yoksulluk sorununu henüz çözülemediğinden dolayı bu konuya yeni bir perspektiften bakmak gerekli ve kaçınılmaz hale gelmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada yoksul insanların yaşamlarını açıklamak için Davranışsal İktisat perspektifi kullanılacak ve bazı politika önerilerinde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yoksulluk, davranış kalıpları, kesit analizi, refah.

Jel Kodları: H31, I30, P46.

1. INTRODUCTION

Poverty is a famous topic around economists; there are plenty of poverty reports; and institutions and organizations such as World Bank and UN are working on poverty. Despite the fact that this being the case, still there are millions of people who are suffering from consequences of poverty such as lack of necessary nutrition, lack of clean water and lack of education, etc.

Since it has been worked on so much and there is still no acceptable level of solution, it can only be concluded as one of the short-comings of neoclassical economics. Instead of resolving the poverty issue, it is quite the contrary, the situation even worsens every day. Considering the Covid-19 pandemic, rising energy and food prices and therefore, the economic crisis we are in at the moment poverty can only be expected to increase even more than foreseen before and even in the 2020, when crisis was not as deep as right now the anticipated numbers were horrifying.

According to World Bank's recent report, in 2020 alone, over 70 million more people now live in extreme poverty, which is the biggest one-year increase since the global poverty monitoring program started in 1990. While the number of people who live below the

\$2.15/per day poverty line is 659 million in 2019, it is projected that 574 million people, 7% of the world's population, will still be living in extreme poverty in 2030 (World Bank, 2020).

Since we do not have a sound solution to the poverty issue yet it can only mean that we-as economists-should have a new perspective. Therefore, respectable amount of economists started to look into this issue from a behavioral perspective such as Bertrand et al. (2004), Beaulier and Caplan (2007), Banerjee and Duflo (2009), Anand and Stephen (2011), Markus, et.al. (2014), Luebker (2014).

In the light of this behavioral economics perspective to the poverty, the general aim of this paper is to exhibit the behavioral patterns of poor people in Turkey and introduce how they live in terms of health, education, money making, how they spend it and their infrastructural resources; and consequently to offer new behaviorally adjusted policies in the light of these findings.

This research aims to examine poverty in Turkey through the lens of behavioral economics, providing insights into the behavioral patterns of economically disadvantaged individuals in the country. The study aims to not only quantify the number of impoverished individuals, but also to depict the living conditions of economically disadvantaged individuals in Turkey. Essentially, the main objective of this research is to capture a comprehensive view of the economic and structural aspects of impoverished individuals' lives through the employing cross-sectional analysis.

Our discussion on this issue will be built on the Household Budget Survey data conducted by the Turkish Statistical Institute (TURKSTAT) for years 2006 and 2019. The purpose of using these two years is twofold. First of all, it will allow us to compare and contrast the differences between these two years; and secondly, it will show us how long a road Turkey has come as a country -if any- in terms of poor people's life quality and opportunities.

2. MOTIVATION AND LITERATURE REVIEW

Poverty is defined in or measured as either absolute or relative poverty. Absolute poverty is also known as extreme poverty and absolute poverty is defined as lack of basic life necessities such as clean drinking water, food, and sanitation (UN, 1995).

The World Bank Organization defines absolute poverty by using a poverty line (poverty threshold). People under the poverty line are considered as poor. The extreme poverty line was set at \$1/day by World Bank for World Development Report 1990: Poverty (World Bank, 1990). The World Bank revised the extreme poverty line to \$1.25 in 2005 (Ravallion, et al.,

2009), to \$1.90 (which is a roundup of \$1.88) in 2011 and \$2.15 in 2017 (World Bank, 2020). The principle behind this international poverty line value change is because it is adjusted according to Purchasing Power Parity (PPP). Since PPP is changing overtime proper adjustments were made to the international poverty line.

It is important to have a behavioral economics view of poverty because even though it is a very well-studied topic, unfortunately, one still cannot say that we have overcome the poverty issue and people around the world live in prosperity. According to World Bank's recent report, it is expected that the number of people in poverty in 2030 will be 574 million while the current estimate is 659 million (World Bank, 2020).

Instead of resolving the poverty issue, it is quite the contrary, the situation even expands as long as we do not change our perspective. Changing the perspective not only forces us to take a different theoretical standpoint but also to change the mindset of the policymakers. Maybe instead of trying to reduce the poverty we should try to increase the well-being and wellness of poor people. Therefore, to produce policies to overcome the poverty issue and increase the wellbeing and wellness of poor people what is needed first is to know the lives of the poor in other words conditions of economically disadvantaged people. Any policy we suggest or made by the policymakers without having this kind of information and insight would be lacking the ability to resolve the issue and unreasonable since to make policies over-the-counter and/or not-knowingly does not work.

It can be said that there are two ways to look at poverty from a behavioral point of view. The first one is how poverty affects human behavior, and the second one is whether the behavior of poor people can be changed by using behavioral incentives which are called "nudges" by behavioral economists. It is safe to say that the answer to both questions is affirmative.

Poverty means that economically disadvantaged people are short of food, clean water, and sanitation; it, also, means that people in poverty have to deal with the consequences of these deficiencies. Having financial problems causes them to have sleeping problems (Mani et al., 2013) and they cannot reach sufficient nutrition levels (Schiff and Valdes, 1990; Pena and Bacallao, 2003; Bhattacharya et al., 2004), therefore it affects their brain functions and causes other health problems.

In their study Mischel, W., Shoda, Y. and Peake, P. K. (1988) famously known as "The Marshmallow Test" found that among 95 adolescents they observed over the years, those who chose delayed gratification -in their experiment more marshmallows were offered later on if

they accept to wait for a certain amount of time instead of just the one they gave to the test subjects instantly- were more successful in their personal lives and social competence. This study was revolutionary because it showed that even at very young ages it was mostly predictable if an individual would be able to cope and adapt socially and professionally to the life ahead.

On the other hand, a recent study revisits this “Marshmallow Test” by experimenting on a wider and more diverse sample and they find that children who have wealthier parents are more successful in delayed gratification in comparison with their less wealthy counterparts (Watts et al., 2018). Since poverty has permanent effects on human behavior we can conclude that poverty is an issue that we must address and solve to have a brighter future. Additionally, it is a scientific fact that lower family income affects children’s cognitive functions negatively (Decker et al., 2020; Mani et al., 2013).

This being said, Banerjee and Duflo (2007) discuss the economic lives of the poor in Cote d’Ivoire, Guatemala, India, Indonesia, Mexico, Nicaragua, Pakistan, Panama, Papua New Guinea, Peru, South Africa, Tanzania, and Timor Leste (East Timor). While they investigate these 13 countries they look into the lives of extremely poor people and use household survey data. As we can see from the list there are countries from Asia, Africa, and Latin America.

Bertrand et al. (2004) looks into poor people’s banking and saving behaviors and their attendance to social programs in the US and suggest several policies according to the patterns they stumble upon.

The motivation of this paper is to contribute some behavioral economics perspective to the literature about the lives of poor people in Turkey by investigating the economic lives and behavioral patterns of the poor in Turkey. While adding a behavioral economics view to the economically disadvantaged people in Turkey and exploring behavioral patterns of the poor demographics, source of income, what money spent on, economic environment and infrastructural conditions are going to be investigated, which is a very similar classification used by Banerjee and Duflo (2007).

3. DATA AND METHODOLOGY

The data used in this study is the Household Budget Survey that was conducted by the Turkish Statistical Institute (TURKSTAT) for the years 2006 and 2019. For each year there are three different data sets, one of them representing the households, the second one representing the individuals, and the third one representing the consumption units. There is

one mutual variable (called BIRIMNO) in all three of the data sets and the relationships are instructed using this mutual variable.

For the year of 2006, there are 8,558 households including 34,939 individuals overall, and out of these households, 517 of them are at 40% median income level that includes 3,054 individuals. On the other hand, for the year 2019, there are 11,521 households including 38,744 individuals in the overall data set, and out of these households, 487 of them are at 40% median income level that includes 2,579 individuals.

All the data sets were weighted before sorting according to used classifications and the household size is OECD equivalent. Demographics, how the poor earn their money, how the poor spend their money, the economic environment of the poor, and infrastructural sources of the poor are explained below respectively.

In this paper, to oversee the economic lives of the poor relative poverty is used since the absolute poverty rate was not calculated and published by TURKSTAT after 2009. Also, to have a significant amount of households 40% median income is used instead of 20% median income. This way it is expected to make more sense of the behavioral patterns of economically disadvantaged people.

4. DEMOGRAPHICS

In this section, first of all, the age distribution of the poor is going to be investigated. Secondly, the closeness of the members of the household to the head of the household is going to be examined considering poor families tend to live with a large number of people in one household to share the expenses. Lastly, the gender proportion of poor people is going under the microscope to see if poverty is just to women and men in Turkey.

In the table below (Table 1), we see the age frequency of the poor. While the mean age frequency is 25.38, the minimum value is 0 and the maximum value is 97 for 2019. According to the information from Table 1, 15.55% of the population that is being investigated in this study is children between ages 0 and 6. 20.33% of this group of people are between the ages of 7-13, and 14.20% of this population is between 14-18 years old. In total, 50.08% of this population is under the age of 18.

Table 1. Age Frequency in 2019

AGE	Freq.	%
0-6	401	15.55
7-13	524	20.33
14-18	366	14.20
19-30	460	15.46
31-40	313	10.99
41-50	263	10.19
51-60	175	6.77
61-70	104	4.05
71-80	35	1.37
80-97	28	1.1

Source: Own Calculations

As can be deduced from the information in Table 1 and also Table 2, poor families have a large number of children. A plausible explanation could be that the fertility level is high among these families. Complementary to the high population of young people, there are only a few older people. One reason for having much fewer elderly people in the population might be a higher mortality rate for those who are older and poor. This difference between the percentage of young people and old people is compatible with Banerjee and Duflo (2007) and Anand and Lea (2011).

Children and youth facing poverty experience health and social inequalities in comparison with their better-off peers. Poverty in children and youth has severe consequences in the aspect of health, social, emotional, cognitive development, and educational outcomes. Because of poor nutrition, children in poverty experience a wide of health problems such as chronic diseases and mental health issues (Wagstaff, 2002; Swinnerton, 2006; Nataraj, 2012; Mukherjee, 2015). Additionally, children born into poverty are more open to substance misuse because of the financial difficulties that their parents experience. Since 50% of the economically disadvantaged people in Turkey consist of children and young people, it is a very critical issue that needs to be dealt with. The issues that this young population faces such as lack of education, poor schooling, lack of food, and lack of proper living conditions are crucial for the future of the country.

Table 2. Closeness to the Head of Household

CLOSENESS TO THE HEAD OF HOUSEHOLD	2006*	2019*
Head of Household	16.93	18.88
Spouse	14.54	14.23
Child	57.5	54.44
Parent	1.87	1.4
Sibling	1.05	0.89
In-law parents	0.23	0.19
Daughter-in-law/Son-in-law	2.36	2.52
Grandchild	5.21	6.75
Other Relatives	0.29	0.47
Non-relatives	0.03	0.23
*%		

Source: Own Calculations

As we can see from Table 2 above, the proportion of the household increased from 16.93% to 18.88% in 2019 in comparison with 2006. Also, the total of head of household, spouse, and child dropped to 87.55% in 2019 while the total was 88.97% in 2006. Considering that the percentage of people who live with non-relatives increased to 0.23% from 0.03% it can be concluded that the number of single people also has increased. While it is not the intention to jump to conclusions, combining these two information may result from the fact that it is getting hard to get married for people taking into account increased wedding costs (McGinnis, 2003).

Additionally, we see a household structure that involves siblings, in-law-parents, grandchild, and other relatives at 11.03% of the population. This ratio is 12.45% in 2019, which is higher than 2006. To live with parents, siblings, cousins or some other family members is common in developing countries.

Table 3. Gender

GENDER	2006*	2019*
Male	46.92	48.78
Female	53.08	51.22
*%		

Source: Own Calculations

In Table 3, we can see the male and female distribution and it is obvious that while there was a higher gender gap in favor of the male portion of the population in 2006 in terms of poverty this gap had gotten narrower in 2019 while it still is in favor to the male population. It is not surprising to have this kind of results since it is a fact that women around the world make less

money than men even though they have the same job and the same responsibilities (Blau and Kahn, 2017; Bennedsen et al., 2018; Jones and Kaya, 2022; Kim et al., 2023)

5. HOW THE POOR EARN THEIR MONEY

In this section, it is going to be examined what kind of jobs the poor have in order to make a living. Since it is common to have multiple occupations for people who have a certain life standard, it is worth mentioning that it is not found in the questionnaire if people have multiple occupations. Therefore, it is assumed that the graph below shows the main source of earnings.

Table 4. Professions

PROFESSION	2006*	2019*
Managers	1.27	1.13
Professionals	0.51	1.35
Technicians, technicians and associate professionals	0.25	0.9
Staff working in office services	0.13	0.9
Service and sales people	4.59	13.54
Skilled agricultural, forestry and aquaculture workers	57.2	42.66
Craftsmen and related workers	10.32	9.48
Plant and machine operators and assemblers	4.2	4.97
Those who work in jobs that do not require qualifications	21.53	25.06
*%		

Source: Own Calculations

As we can see from Table 4, most of the poor people work as agricultural, forestry, aquaculture, craftsmen, and related workers as expected. Also, a considerable amount consists of those who work in jobs that do not require qualifications which is an issue of lack of specialization. Another point that should be considered is that the percentage of skilled agricultural, forestry, and aquaculture workers dropped to 42.66% in 2019 while it was 57.20% in 2006, meaning that agriculture, forestry, and aquaculture industries losing their skilled workers to sales and service and more unfortunately to those jobs that do not require specific skills and qualifications which is very unfortunate for Turkey's agriculture, forestry, and aquaculture industries.

6. HOW THE POOR SPEND THEIR MONEY

In this section, it is going to be covered that even though people work hard as much as they can what kind of choices they have to make in terms of consumption. In Table 5, below, there are twelve consumption categories as Food and non-alcoholic beverages, Alcoholic beverages, cigarette and tobacco, Clothing and footwear, Housing and rent, Furniture, House

appliances and home care services, Health, Transportation, Communication, Entertainment and culture, Educational services, Restaurant and hotels, Various goods and services. The percentages show how much of the income of poor people spent on each of these twelve categories listed above.

As it can be expected a very big portion of the income of these people who are in the low-income group needed to provide food and housing (See Table 5). Unfortunately, is it very hard for these people to afford to go to restaurants and hotels and they can barely manage health care and education and allow themselves to entertain.

Since these people have very little budget to spare for health/well-being and education expenses, it will affect the future of their children severely. While it is obvious that poor families and children should be supported by the government at the infrastructural level, we can easily see from Tables 13, 14 and 15 that this is not the case. Most of the poor households do not even have easy access to health and educational services.

It is also obvious from the table that since people had to spend more on housing and rent they had to decrease their food consumption. Thus, lack of nutrition will cause health problems both in adults and children. Increased health issues would require easy access to health care services which these people do not have (See Table 13).

Table 5. Consumption Categories

COMSUMPTION CATEGORY	2006*	2019*
Food and non-alcoholic beverages	36.3	31
Alcoholic beverages, cigarette and tobacco	5.6	5
Clothing and footwear	4.6	3.3
Housing and rent	31.1	35.2
Furniture, houses appliances and home care services	4.1	4.6
Health	1.6	1.6
Transportation	5.5	6.4
Communication	3.9	3.6
Entertainment and culture	1.1	1.4
Educational services	0.4	0.4
Restaurant and hotels	3.2	4.9
Various goods and services	2.4	2.7
*%		

Source: Own Calculations

Moreover, it is found in the data that more than 4% of poor people do not own a refrigerator and almost 7% of these people do not have a washing machine as of year 2019 (See Table 6 below).

Table 6. Assets

ASSETS	2006*	2019*
Computer	1.32	7.39
Dishwasher	1.16	22.79
Refrigerator	87.62	95.69
Washer	45.26	92.81
Mobile Phone	62.09	95.89
Microwave	0.39	4.52
Bike	1.93	3.9
Car	2.9	13.15
Television	92.46	65.71
A/C	0.97	19.1
*%		

Source: Own Calculations

7. ECONOMIC ENVIRONMENT

To have a better understanding of the economic environment of poor people their financial behavior and home and land ownership behavior are going to be covered in this section.

7.1. Banking and Savings

On the one hand, when you have a tight budget to manage and you can barely afford food and shelter it might be hard to save. On the other hand, you may hold onto your savings instead of having them in a bank account because of several reasons such as trust or not enough interest rate. In this section, the credit card information and savings information are going to be covered. It should be mentioned that while this information was unavailable in the 2006 questionnaire it is available for 2019.

Table 7. Credit Card

CREDIT CARD	2019*
Yes	10.88
No	89.12
%	

Source: Own Calculations

As we can see from Table 7, only 10.88% of people who are in the low-income group have credit cards. It can be interpreted as a good sign since having a credit card actually means you are borrowing money from the bank and spending the money you do not have yet and you eventually have to pay back at the end of the month. When you have a tight budget it is not very wise to get a loan while you can barely afford food and housing.

Table 8. Savings

SAVINGS	2019*
Real Estate (House, shop, land, field, etc.)	1.03
Gold	1.03
Bank account	0.62
Fund participation certificate	0.21
Investments in the business	0.21
Not Saving	95.89
Other	1.03
*%	

Source: Own Calculations

We can see the savings of poor people in Table 8 and not surprisingly almost 96% of the poor people are not saving.

7.2. Land Ownership and Home Ownership

Duflo and Banerjee (2007) mention that the poor tend to own land historically. The picture we see in Turkey is while 29.79% of the poor own land this situation had worsened in 2019 and the number dropped to 17.45% from 29.79% (Table 9).

Table 9. Land Ownership

LAND OWNERSHIP	2006*	2019*
YES	29.79	17.45
NO	70.21	82.55
*%		

Source: Own Calculations

The situation for home ownership is even worse than land ownership. As we can see from Table 10, the rate of home ownership for people was 70.6% in 2006 but it is down to 58.73% in 2019, which explains some part of the increased housing expenses.

Table 10. Home Ownership

HOME OWNERSHIP	2006*	2019*
Owns	70.6	58.73
Tenant	19.34	25.46
Lodging	0.19	0.41
Doesn't own but doesn't pay rent	9.86	15.4
*%		

Source: Own Calculations

8. INFRASTRUCTURE

In this section, access of the poor people to some necessities such as tap water, electricity, internet, health facilities, shopping centers, transportation, banking, and postal services are going to be examined. Since these are the services mostly provided by the government in this

part of the paper we are going to see what kind of sources and utilities are administered by the government to the poor people. Even though this kind of information does not necessarily enclose direct behavioral patterns of poor people, it has immense importance in ensuring the future behavioral patterns of the poor and their children.

8.1. Electricity, Tap Water, and Internet

It was reported by TURKSTAT that all people who were surveyed in 2006 had electricity, hence the questionnaire did not have that information for 2019. On the other hand, as we can see from Table 11 while there is a considerable amount of improvement in tap water access there are still people who do not have access to tap water. This means that they have either to carry the clean water to their home or to be delivered. While the first option is time-consuming, the second option might be very costly.

Table 11. Tap Water

TAP WATER	2006*	2019*
YES	23.4	99.18
NO	76.6	0.82
*%		

Source: Own Calculations

Another important utility of the modern age is the internet. It is in every aspect of our lives. While some of us cannot think of a life without it, as we can see from Table 12 below, there are still a lot of people who do not have access to internet. To be precise 71.46% of the poor people in Turkey do not have internet access. Repercussions of not having access to the internet for kids in today's age considering they can spend very little on education are going to be enormous.

Table 12. Internet

INTERNET	2006*	2019*
YES	0	28.54
NO	100	71.46
*%		

Source: Own Calculations

8.2. Easy Access to the Health, Banking Services, Postal Services, Grocery Stores, Public Transportation and Public School

Health care services, banking services, postal services, shopping services, transportation and schooling have deniable importance for all of us. While this is the case, it is more important to

have easy access to these services for poor people since they have limited resources and private sector options are not an affordable option for them.

In the tables below (Table 13, Table 14, and Table 15) we have the information for each of these services for the accessibility levels of very easy, easy, medium, difficult, and very difficult. These tables only have the information for the year 2019 because the 2006 survey questionnaire did not have these questions.

As we can see from Table 13, it is not easy for 65.5% of poor people to access to a health center. Considering that health is one of the most important and indispensable aspect of life it is needless to say that health services for poor people should be improved.

Table 13. Health Center Services

Easy access to Health Center Services due to the location of the residence	2019*
Very easy	5.13
Easy	29.36
Medium	14.37
Difficult	39.63
Very Difficult	11.5
*%	

Source: Own Calculations

Table 14 shows how easy access to primary school services is due to the location of the residence for poor people. A similar pattern arises for the public school services with accessibility of health services. For most of the poor people, it is not easy to access primary school services.

Table 14. Primary School Services

Easy access to Primary School Services due to the location of the residence	2019*
Very easy	6.57
Easy	39.22
Medium	14.78
Difficult	29.77
Very Difficult	9.65
*%	

Source: Own Calculations

Moreover, Table 15 shows the same pattern. Accessing daily necessities such as grocery stores, banking services, postal services, and public transportation is not easy for people who have low income. Therefore, spending more time and money on these kinds of services means that they have to spend less on their food consumption and housing. According to Blakstad et al. (2020) nutrition deficiency affects our ability to work and produce. It has even more severe

consequences for children and their success rate in school and the future (Haas et al., 1996). Thus, it is not only important for poor people and their children to improve their condition by the government it is also important for the future of the country.

Table 15. Daily Shopping Services, Banking Services, Postal Services and Public Transportation Services

Easy access to Daily Shopping Services due to the location of the residence	2019*	Easy access to Banking Services due to the location of the residence	2019*	Easy access to Postal Services due to the location of the residence	2019*	Easy access to Public Transportation Services due to the location of the residence	2019*
Very Easy	5.13	Very easy	3.49	Very easy	3.49	Very easy	5.34
Easy	31.01	Easy	24.02	Easy	26.28	Easy	31.42
Medium	15.4	Medium	13.96	Medium	14.37	Medium	15.4
Difficult	37.17	Difficult	46.41	Difficult	44.15	Difficult	36.14
Very Difficult	11.29	Very Difficult	12.11	Very Difficult	11.7	Very Difficult	11.7
*%		*%		*%		*%	

Source: Own Calculations

9. DISCUSSION AND POLICY SUGGESTIONS

Poverty is a well-studied yet not solved on the contrary a growing problem of humanity. Hence it could not have been solved yet it is necessary to look from another perspective. Consequently, behavioral economists started to study poverty issue. Thus, in this paper, it was argued and exhibited the behavioral patterns of poor people in Turkey.

For this purpose, the Household Budget Survey for the years 2006 and 2019 has been used to investigate the demographics, the money-earning methods, the way of spending money, the economic environment, and the infrastructural conditions of the poor people in Turkey. While it is important to examine the demographics, money-earning methods, the way of spending money, and the economic environment of poor people in order to reveal behavioral patterns of poor people; it is also important to see their infrastructural conditions of the poor people to improve their current and future situations. That said, it is important for the future of their children and hence the country.

This paper not only contributes to the behavioral patterns of the poor, it also contributes that the lack of specialization and loss of skilled agricultural, forestry, and aquaculture workers to other industries are other problems that Turkey is facing. Therefore, being aware of these problems youth should be oriented and educated to have higher skills in the workplace via choice architecture and/or liberal orientation.

The term “Choice architecture” is mentioned by Cass Sunstein and Richard Thaler (2008) as a way to reduce biases brought on by bounded rationality. Choice architecture is a process of influencing choices of people and this concept was coined by Thaler and Sunstein (2008) and refers to the act of influencing choice by "organizing the context in which people make decisions” (Thaler et al., 2013). There are 6 tools of choice architecture: Incentives, Understanding mappings, Defaults, Give feedback, expect error, and Structure complex choices. These 6 principles are going to be very useful to orientate the choices of people. Additionally, in light of agricultural problems such as global warming and lack of water, losing skilled agriculture workers should be avoided by making working in agriculture more preferable.

Moreover, health centers, public schools, public transportation, daily shopping, banking, and postal services should be made more accessible. Medical services such as vaccinations and treatment for common illnesses are provided by health care centers. Since it is not possible for economically disadvantaged people to afford private healthcare, it can be assumed public health facilities are their main source of healthcare. A low-income family’s quality of life and well-being can be considerably improved by having easy access to public healthcare services. Therefore, it is important to make the application processes for government benefits easier and simple for individuals who are eligible fail to apply due to complex and long procedures. Optimizing and minimizing procedures of the social welfare programs should lessen the cognitive burden on individuals.

People with limited financial resources need affordable and dependable public transportation. It makes it possible for them to get to work, go to school, get to medical appointments, and take part in community events. The absence of proper transportation choices will cause low-income individuals to encounter obstacles to work, access to education and basic services; consequently, this will cause them to be trapped in poverty.

The availability of shopping alternatives and accessibility of affordable and nutritious food options in economically challenged communities can help low-income individuals to improve their well-beings and to avoid diet-related health issues.

As we saw in Table 12, 71.46% of low-income individuals do not have internet access. Since accessing digital banking and digital communication options are hard for them, having easy access to banking services and postal services becomes crucial for them. Easy access to banking services is necessary for economic empowerment and financial inclusion. Being able to access banking services easily would allow people to manage their money and open

savings accounts. Engaging in economic activities may promote financial stability among economically disadvantaged people and help them to break the poverty cycle. Also, having easy access to postal services allows them to stay connected and access necessary services such as paying bills, and receiving and sending important documents.

Since education might be a pathway to upward mobility, providing equal and easy access to education is another crucial issue. Receiving a quality education will help children to be equipped with different skills and knowledge, and support them academically. Schools are not only places for education, they are also important for socializing. Plus, proper nutrition and food can be provided for economically disadvantaged young people in schools.

Another key point would be making daycare services free of charge for the low-income group. This would allow parents to work more and earn more money. Furthermore, internet services should be provided for the low-income group. Importantly, housing prices should be controlled. Also, the low-income group should be provided with food stamps. Lastly, free vocational training opportunities should increase for under-skilled people.

Additionally, it is a fact that as people get older their disadvantages increase therefore it can be deduced that people should save more in their youth. According to the life-cycle theory of saving households are expected to solve an optimization problem for each period of their lives and to decide how much to spend and how much to save accordingly, this is based on the assumption that households wish to smooth consumption throughout their lives.

To remedy this issue there is a tool called Save More Tomorrow (SMT) invented by two behavioral economists Thaler and Benartzi (2004) to encourage retirement savings and this tool should be used more by the Turkish Government. Even though there is an auto-enrollment pension system for government workers in use in Turkey that has started at the beginning of 2017 for the people who are under the age of 45. Thus, the government should give more financial incentives and expand the implementations of programs such as this one for workers other than the government workers and the age limit should be higher.

When we look at the gender percentage of poor people in Turkey although there is a decrease in the female proportion of the poor we see that the female proportion is still maintaining a higher proportion than the male population. When implementing policies to decrease poverty and increase welfare in the country, the main purpose of the government should be in favor of women. Data shows us it is necessary to implement effective regulations that are to be used to decrease poverty; considering that promoting gender equality and diversity have significant

improvement effects on organizations, institutions, and the overall economy (Profeta, 2017). Also, reducing gender inequality and raising the status of women may result in stronger macroeconomic stability and growth rates (Stotsky, 2006).

While it is important to empower women at every level, women with low income especially should be supported. Since it is a cultural norm for women to take care of the children and daily routines such as cleaning and cooking, being in poverty increases the burden of unpaid time for women. Thus, micro-financing and/or micro-crediting are methods that the Turkish government uses to encourage women to start new jobs. However, the ongoing policies are hardly enough; hence, more economic policies should be implemented in terms of decreasing gender inequality in the low-income group.

Overall, economically disadvantaged people in Turkey exhibit similar economic behavioral patterns to poor people in high-income countries such as the USA (Bertrand et. al., 2004) and low-income countries (Banerjee and Duflo, 2007; Anand and Lea, 2011).

In conclusion, regardless of their socio-economic status, providing these facilities and opportunities to low-income individuals will reduce the inequality gap by promoting equal opportunities, empowering them and helping them to break the poverty cycle. Lastly, it is important to provide simplified default options to reduce the cognitive burden on individuals in various areas such as increasing savings, free healthcare and education, to nudge people into more healthy choices with offering modest rewards for consistent physical activity or sending timely prompts for medical examinations.

10. CONCLUSION AND IDEAS FOR THE FUTURE STUDIES

In this study, a snapshot of the living arrangements of the low-income group of people in Turkey has been investigated by using a Cross Section Analysis for 2006 and 2019 with Household Budget Survey Data. It has been concluded that low-income people exhibit common economic behavioral patterns.

Economically disadvantaged people in Turkey have very limited savings since they have to use their resources for immediate expenses. They also rely on cash-based transactions rather than using credit cards as a result of limited access to banking services. Thus, it can be concluded that they do not participate in the formal financial system.

As a consequence of financial constraints, low-income people spend a significant proportion of their income to meet basic needs such as housing and food. As a result of spending a high

portion of their income on necessities, they can spend very little for health, education, and entertainment purposes.

Scarce resources are limiting these people to access quality education, training, and health opportunities. Lack of health and well-being and skill development result in having unskilled jobs and therefore, being locked into the cycle of poverty.

Hence, there is still a large room to make people's lives and therefore the future of the country better. Thus, several policy suggestions have been made such as how to increase retirement savings, how to include more women in the workplace, and how to direct youth in mastering important and necessary skills.

For future studies, it can be suggested to compare Turkey with economically similar countries to see if the economically disadvantaged people have the same patterns as they do in Turkey. It would be a great addition to the literature comparing the lowest income level group of people with higher income level groups to see how their behavioral patterns differ in another paper.

REFERENCES

- Anand, P., & Lea, S. (2011). The psychology and behavioural economics of poverty. *Journal of Economic Psychology*, 32(2), 284-293. doi:10.1016/j.joep.2010.11.004
- Banerjee, A. V., & Duflo, E. (2007). "The Economic Lives of the Poor." *Journal of Economic Perspectives*, 21 (1), 141-168.
- Beaulier, S., & Caplan, B. (2007). Behavioral economics and perverse effects of the welfare state. *Kyklos*, 60(4), 485-507. doi:10.1111/j.1467-6435.2007.00382.
- Bennedsen, M., Henry, B., Roulet, A., & Stabile, M. (2018). Gender inequality: why are women paid less than men? INSEAD Case Publishing.
- Bertrand, M., Mullainathan, S., & Shafir, E. (2004). A Behavioral-Economics View of Poverty. *American Economic Review*, 94(2), 419-423. doi:10.1257/0002828041302019.
- Bhattacharya, J., Currie, J., & Haider, S.J. (2004). Poverty, food insecurity, and nutritional outcomes in children and adults. *Journal of Health Economics*, 23(4), 839-62.
- Blakstad, M.M., Nevins, J.E., Venkatramanan, S., Przybyszewski, E.M., & Haas, J.D. (2020). Iron status is Associated with Worker Productivity, Independent of Physical Effort in Indian Tea Estate Workers. *Applied physiology, nutrition, and metabolism*, 37(4), 697-705.

- Blau, F. D., & Kahn, L. M. (2017). The gender wage gap: extent, trends, and explanations. *Journal of Economic Literature*, 55(3), 789–865.
- Decker, A. L., Duncan, K., Finn, A. S., & Mabbott, D. J. (2020). Children’s family income is associated with cognitive function and volume of anterior not posterior hippocampus. *Nature Communications*, 11(1). doi:10.1038/s41467-020-17854-6.
- Haas, J. D., Murdoch, S., Rivera, J., & Martorell, R. (1996). Early nutrition and later physical work capacity. *Nutrition reviews*, 54(2), 41–48. doi:10.1111/j.1753-4887.1996.tb03869.x
- Jantti, M., Kanbur, R., Nyssölä, M., & Pirttilä, J. (2014). Poverty and Welfare Measurement on the Basis of Prospect Theory, *Review of Income and Wealth*, 60(1): 182-205.
- Jones, M., & Kaya, E. (2022) Organisational gender pay gaps in the UK: What happened post-transparency? IZA DP No., 15342, IZA Institute of Labor Economics.
- Luebker, M. (2014). Income Inequality, Redistribution, and Poverty: Contrasting Rational Choice and Behavioral Perspectives. *Review of Income and Wealth*, 60(1), 133-154. doi:10.1111/roiw.12100.
- Kim, M., Chen, J., & Weinberg, B.A. (2023). Gender pay gaps in economics: A deeper look at institutional factors. *Agricultural Economics*. 54, 471–486.
- McGinnis, S. (2003). Cohabiting, Dating, and Perceived Costs of Marriage: A Model of Marriage Entry. *Journal of Marriage and Family*, 65, 105-116.
- Mani, A., Mullainathan, S., Shafir, E., & Zhao, J. (2013). Poverty Impedes Cognitive Function. *Science*, 341(6149), 976-980. doi:10.1126/science.1238041.
- Mischel, W., Shoda, Y., & Peake, P. K. (1988). The nature of adolescent competencies predicted by preschool delay of gratification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(4), 687-696. doi:10.1037/0022-3514.54.4.687.
- Mukherjee, K. (2015). Poverty as a cause and consequence of ill health. *International Journal of Epidemiologic Research*, 2, 209-220.
- Nataraj, S. (2012). Health and Poverty: Global Health Problems and Solutions. *Women & Health*, 52, 314 - 316.
- Peña, M., & Bacallao, J. (2003). Malnutrition and poverty. *Annual review of nutrition*, 22, 241-53.
- Profeta, P. (2017). Gender Equality in Decision-Making Positions: The Efficiency Gains. *Intereconomics* 52, 34–3 <https://doi.org/10.1007/s10272-017-0640-4>.
- Ravallion, M., Chen, S., & Sangraula, P. (2009). Dollar a Day Revisited. *The World Bank Economic Review*, 23(2), 163-184. doi:10.1093/wber/lhp007.
- Schiff, M. & Valdes, A. (1990). "The link between poverty and malnutrition: a household theoretic approach," Policy Research Working Paper Series 536, The World Bank.
- Stotsky, J. G. (2006). Gender and its Relevance to Macroeconomic Policy: A Survey. *IMF Working Paper* No. 06/233, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=941295>.

- Swinnerton, S. (2006). Living in poverty and its effects on health. *Contemporary Nurse*, 22, 75 - 80.
- Thaler, R. H., & Benartzi, S. (2004). Save More Tomorrow™: Using Behavioral Economics to Increase Employee Saving. *Journal of Political Economy*, 112(S1), S164–S187. <https://doi.org/10.1086/380085>.
- Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. (2008). *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness*. New York: Penguin Books.
- Thaler, R. H., Sunstein, C. R., & Balz, J. P. (2013). Choice architecture. *The behavioral foundations of public policy*, 25, 428-439.
- United Nations. (1995). *World Summit for Social Development Programme of Action*, Chapter 2. [https://www.un.org/esa/socdev/wssd/text version/agreements/poach2.htm](https://www.un.org/esa/socdev/wssd/text%20version/agreements/poach2.htm).
- Wagstaff, A. (2002). Poverty and health sector inequalities. *Bulletin of the World Health Organization*, 80 (2), 97-105. <https://doi.org/10.1590/S0042-96862002000200004>.
- Watts, T. W., Duncan, G. J., & Quan, H. (2018). Revisiting the Marshmallow Test: A Conceptual Replication Investigating Links Between Early Delay of Gratification and Later Outcomes. *Psychological Science*, 29(7), 1159-1177. doi:10.1177/0956797618761661.
- World Bank. (1990). *World Development Report: Poverty*. New York: Oxford University Press.
- World Bank. (2020). *World Development Report: Poverty*. New York: Oxford University Press.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 719-730

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 28.02.2024

Accepted / Kabul: 29.05.2024

ECONOMIC GROWTH, RENEWABLE ENERGY, AND INFLATION: INTERCONNECTIONS OF A TRIANGLE*

Serdar YAVUZ¹

Fatih OKUR²

Abstract

The primary objective of any nation's economy is to achieve economic stability and a high standard of living. This can be attained through sustainable economic growth. However, global economic competition often brings about challenges, one of which is the increasing demand for energy products driven by population growth. Historically, this demand has been predominantly met by fossil fuels, but due to resource depletion and environmental concerns, there has been a growing interest in alternative energy sources. This shift towards renewable energy has become a global trend. The energy sector serves as a key indicator of a nation's prosperity and development, with renewable energy production, transportation, and costs being vital metrics of development. For Turkey, like many developing nations, investing in renewable energy is crucial for sustainable growth. This study explores the relationship between renewable energy, economic growth, and inflation in Turkey from 1975 to 2022. It examines the process of economic growth in the first part, followed by an analysis of energy dynamics and inflation in subsequent sections. The study employs unit root tests such as ADF and PP, along with the Toda-Yamamoto causality test, using available data. The final results are then interpreted.

Keywords: Economic Growth, Renewable energy, Inflation, Toda-Yamamoto

Jel Kodları: F43, K32

* This thesis is derived from the thesis named "The relationship between economic growth, renewable energy and inflation: The example of Turkey".

¹Serdar YAVUZ, Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İktisat Programı Yüksek Lisans Mezun Öğrencisi, serdaryavuz007@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2127-2059

²Doç. Dr. Fatih OKUR Bayburt Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, fatih.okr@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4686-4563

Atıf/Citation

Yavuz, S., & Okur, F. (2024). Economic growth, renewable energy, and inflation: Interconnections of a triangle. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 719-730.

EKONOMİK BÜYÜME, YENİLENEBİLİR ENERJİ VE ENFLASYON: BİR ÜÇGENİN BAĞLANTILAR

Öz

Ülkelerin ekonomilerinin temel hedeflerinden biri de ekonomik istikrarı ve yüksek refah düzeyini sağlamaktır. Bu durum, ekonomik büyümeyi sürdürülebilir hale getirebilmek ve gelişmiş ülkeler arasına girmekle mümkündür. Yıllarca süren ülkeler arası ekonomik rekabet doğal olarak bazı zorlukları beraberinde getirmiştir. Artan nüfus ve buna bağlı enerji talebi bu zorluklardan biridir. Ülkeler, bu talebi yakın tarihe kadar genellikle fosil yakıtlardan karşılamışlardır. Ancak, rezervlerin tükenme tehlikesi ve çevresel etkilerin artması nedeniyle farklı enerji kaynakları arayışı artmıştır. Dünya, bu süreçte yenilenebilir enerjiyle tanışmıştır. Günümüzde refahın ve gelişmişliğin önemli göstergelerinden biri yenilenebilir enerji sektörüdür. Yenilenebilir enerji üretimi, ulaşımı ve maliyetleri gibi kriterler, gelişmişlik düzeyini belirleyen önemli göstergelerdir. Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülke için de yenilenebilir enerji önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye için yeni sayılabilecek olan yenilenebilir enerji sektörü, ülkeyi daha ileri seviyelere taşıyabilecek adımlardan biridir. Bu çalışma, Türkiye'nin 1975-2022 yıllarına ait yenilenebilir enerji üretimi, kişi başına düşen GSYH ve enflasyona ilişkin verileri kullanarak bu üç değişken arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Çalışmanın ilk bölümde ekonomik büyüme süreci incelenmekte, sonraki bölümlerde enerji dinamikleri ve enflasyon analizi yapılmaktadır. Mevcut verilere dayanarak ADF ve PP kök birim testleri uygulanmış ve Toda-Yamamoto nedensellik testi gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, Yenilenebilir Enerji, Enflasyon, Toda-Yamamoto.

Jel Kodları: F43, K32

1. INTRODUCTION

Beyond being the main driving force of modern societies, energy also has a vital role as the carrier of economic and social development. Factors such as rapidly advancing technology, rapid population growth, urbanization, and industrialization have caused the world's energy demand to increase daily. However, the current energy production capacity can only partially meet this increasing demand. For this reason, energy has become one of today's most urgent and critical problems. The solution to the energy problem will be possible by diversifying and increasing energy resources and using existing energy resources most effectively and efficiently. In this context, many factors should be considered, such as the balance of energy production and consumption processes, environmental impacts, economic sustainability and social needs. The increase in world energy needs has caused the review of energy policies and strategies. Steps such as developing sustainable energy resources, increasing energy efficiency and investing in renewable energy technologies can contribute to the solution of the

energy problem. Carrying out energy management more effectively and balanced is important for economic growth, environmental protection and social welfare (Serezli, 2022).

After completing their economic growth phase, developed countries have taken steps to combat the environmental pollution problem. In this process, they spent significant economic resources to reduce environmental pollution. With increasing sensitivity to environmental issues over time, efforts to reduce environmental pollution have progressed with technological developments, reducing costs.

Developing countries such as Türkiye are trying to maintain rapidly growing economies with increasing energy consumption. However, it is inevitable that the environmental pollution problem will grow in this process. Increasing awareness of environmental protection on a global scale directs these countries to give more importance to protecting the environment while maintaining economic growth. This reveals the necessity of investing in treatment facilities, recycling systems and sustainable energy sources (Albayrak, 2011).

The aim of this study is to reveal the relationship between renewable energy, economic growth and inflation in Türkiye. The subject of the study is considered necessary due to the recent global inflationary situation and global warming, as governments seriously include renewable energy sources in their programs. The findings are expected to contribute to the literature by making policy inferences. The study is divided as follows: After the introduction, there is a literature review in the second section. In the third chapter, the model and data set used in the study are presented to the reader. The fourth chapter interprets the empirical findings, and the last chapter includes a general evaluation and policy recommendations.

2. LITERATURE REVIEW

This section is divided into two parts: the relationship between renewable energy and economic growth, and the relationship between inflation and economic growth. Empirical studies related to the subject are examined in the chapters.

When looking at the literature, it is evident that in recent years, there has been intensive research on the relationship between renewable energy and economic growth. The central focus of these studies is the causal relationship between energy consumption and economic growth. Some of the prominent hypotheses and related studies in the literature suggest a linear relationship between economic growth and renewable energy. However, some studies have not found a significant relationship between the two variables. Additionally, research

conducted in Turkey also indicates the effectiveness of energy policies on economic stability and demonstrates a linear relationship between renewable energy and economic growth.

2.1. The Relationship Between Renewable Energy And Economic Growth

Recently, studies on the relationship between renewable energy and economic growth have attracted attention. Many studies on energy consumption and economic growth wonder in which direction the causal relationship is. There are four possible hypotheses regarding this issue: the growth hypothesis, the conservative hypothesis, the feedback hypothesis, and the neutrality hypothesis. The growth hypothesis explains the unidirectional causal relationship. This indicates that the increase in renewable energy consumption will increase economic growth. The conservative assumption is that economic growth affects energy consumption. The feedback hypothesis states that there is a two-way causality. Fourth, the neutrality assumption indicates that there is no relationship between the two variables.

Sadorsky (2009) examined 18 developing countries. He found that there is a linear relationship between economic growth and renewable energy. Tiwari (2011) conducted a study for India, and the same result was obtained. Inglesi-Lotz (2016) concluded that economic growth is positively affected as energy consumption increases. Rafindadi and Öztürk (2017) reached similar results in their study. Bhattacharya et al. (2017) conducted a study covering 85 countries. As a result of the study, renewable energy triggers economic growth. Kutan et al.

(2018) conducted a study for developing countries. His result is similar to Inglesi-Lotz (2016). Dumitrescu and Hurlin (2012) did not find any relationship between the two variables. The study by Paramati, Apergis and Ummella (2018) shows similar results in the example of G20 economies. Tanrıseven (2018) addressed energy sources in the first section of the study. The utilization status of fossil fuels and renewable energy types in the world and Turkey was analyzed. Kantarmacı (2019) examined the contribution of primary renewable energy production between 2006 and 2016 to economic growth and employment in 28 member countries of the European Union in their study. Hacıımamoğlu (2020) investigated the impact of renewable energy consumption on economic stability in their study conducted in the same year. Özbek (2021) explored the effect of renewable energy production on economic growth in Turkey between 1990 and 2017 in their study. Özgür (2021) aimed to propose economically effective and feasible energy policies by investigating the relationship between economic growth and electricity consumption from renewable energy sources in Turkey. Karademir (2022) examined the impact of renewable energy consumption on economic

growth in G20 countries in their study. Aslan (2022) investigated the relationship between renewable energy, financial development, and economic growth in selected BRICS and MINT countries between 2001 and 2019 in their study.

2.2. The Relationship Between Inflation And Economic Growth

Studies in the literature on the subject give different results. While relatively old studies show that inflation contributes to growth, new studies say the opposite (Paudyal, 2011). The direction of the relationship between these two remains a matter of curiosity. There are four possibilities for this relationship: Inflation has no effect, inflation has a positive economic effect, inflation has a negative effect, and finally inflation has an effect within a certain threshold.

Karki et al. (2020) Growth for Nepal is under tremendous support for specific inflation-equal resilience suitable for growth. Adaramola and Dada (2020) found no relationship between economic growth and inflation in Nigeria. A similar result was found by Ekinici (2020) et al., and Boujelbene (2021) also obtained. Fung and Nga (2022) stated that inflation has a long-term positive and significant significance, proving that a 1% increase in inflation improves economic growth by 0.31%. Osei (2023) has found that the optimal inflation level exists for Ghana; inflation above the optimal inflation negatively impacts economic growth, and inflation behind the optimal inflation rate has been proven to increase growth.

3. METHODOLOGY AND DATA

This study examines the causal relationships between economic growth, renewable energy and inflation. In the study, Türkiye's annual energy, per capita income and inflation data covering the period 1975-2022 were used. Table 1 shows descriptions of variables and data sources.

Table 1. Variables, Descriptions and Data Sources

Variable	Description	Source
LNYE	Nat. logarithm of total renewable energy production	TEİAŞ
LNENF	Natural logarithm of consumer price index	World Bank
LNKGYSH	Natural logarithm of GDP per capita	World Bank

Source: Qwn Representation.

In the study, the Toda-Yamamoto (1995) test was applied to find out the causal relationship between the relevant variables. This test differs from the traditional Granger causality test. This difference does not create a problem for the application of the test if the series is stationary and there is cointegration between the variables. At the same time, since non-stationary series are not differentiated in the Toda-Yamamoto test, there is no data loss problem. When applying the Toda-Yamamoto test, first the stationarity of all series is examined to determine their stationary level and the maximum degree of integration (dmax). A Vector Autoregression (VAR) model is also established and the appropriate lag length (k) is determined. Then, by adding the maximum integration degree to the appropriate lag length, VAR is estimated at k + dmax lag length (Yıldız, 2022). The tested VAR model can be represented as follows:

$$y_t = Y_t + \sum_{i=1}^{k+dmax} a_{1i} Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k+dmax} \beta_{1i} x_{t-1} + e_{it} \quad (1)$$

$$x_t = Y_t + \sum_{i=1}^{k+dmax} a_{2i} Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k+dmax} \beta_{2i} x_{t-1} + e_{2t} \quad (2)$$

Here, the primary hypotheses are as follows: for the first model, X is not the Granger cause of Y, and for the second equation, Y is not the Granger cause. Here, parameter limitations are tested to determine whether there is a causal relationship between the variables.

4. FINDINGS

In the Toda-Yamamoto test, the stationarity of the series must first be examined and the maximum degree of integration must be determined. For this purpose, the stationarity of the series was tested with the Improved Dickey-Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) tests. The Dickey-Fuller unit root test is the most widely used and validated unit root testing method. This method was developed to eliminate error autocorrelation in the tests. Lagged values of the dependent variable are added to the regression as explanatory variables. Akaike and Schwarz criteria determine the lag value mentioned (Awokuse, 2003). Although ADF is insufficient, it is an improved root unit test. The Dickey-Fuller method may sometimes be insufficient in finding unit roots. While the Dickey-Fuller method is a parametric method, it is based on the assumption that error terms in PP tests may be interrelated and heterogeneous. Thus, there is no need to determine the lag length in the Phillips-Perron test. It is also robust to heteroscedasticity in error terms (Phillips, Perron, 1988). ADF and PP unit root test results are shown in Table 2.

Table 2: Unit Root Test Results

	<i>ADF</i>		<i>PP</i>	
	t stat.	p-value	t stat.	p-value
LNENF	-1.412052	0.5685	-1.428796	0.5603
ΔLNENF	-7.176366	0.0000*	-7.180936	0.0000*
LNYE	-1.234107	0.6519	-1.122864	0.6992
ΔLNYE	-8.752440	0.0000*	-10.53999	0.0000*
LNKGSYH	-1.000920	0.7456	-1.000894	0.7456
ΔLNKGSYH	-7.126151	0.0000*	-7.125511	0.0000*

Note: Probability values are shown in parentheses. * indicates the 1% significance level.

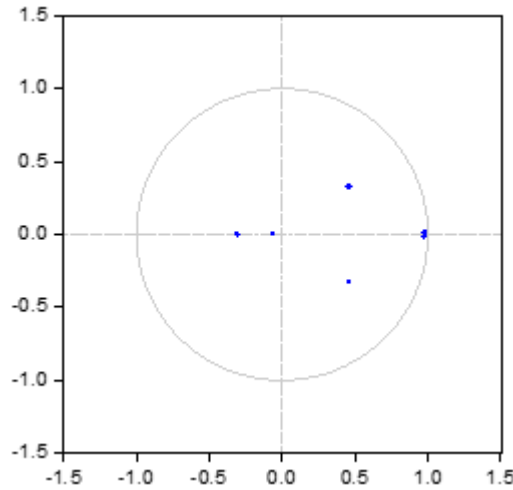
Based on the information in Table 2, it can be said that all variables are stationary at the first difference, as a common result of both tests. In this case, the maximum degree of integration (d_{max}) is taken as 1.

Table 3: Lag Length

<i>Lag</i>	<i>LogL</i>	<i>LR</i>	<i>FE</i>	<i>AIC</i>	<i>SC</i>	<i>HQ</i>
0	-1123.130	NA	3.41e+18	51.18773	51.30937	51.23284
1	-1000.067	223.7515*	1.91e+16*	46.00303*	46.48963*	46.18348*
2	-991.9660	13.62379	2.01e+16	46.04391	46.89545	46.35970
3	-986.0769	9.101316	2.35e+16	46.18531	47.40181	46.63645
4	-979.9713	8.603402	2.76e+16	46.31688	47.89832	46.90335

According to the information in Table 3, the appropriate lag length (k) is determined as 1. At this stage, the VAR model is estimated by adding the maximum integration degree ($d_{max} = 1$) to the lag length ($k = 1$) ($k + d_{max} = 2$). Here, various diagnostic tests must be performed to determine the validity of the VAR model. For this purpose, first the inverse roots of AR characteristic polynomials are examined.

Graph 1: Inverse Roots of AR Characteristic Polynomial

When the inverse roots of AR characteristic polynomials are examined, it is understood that all roots are within the unit circle. Accordingly, it can be said that the variables do not have unit roots and the model is stationary. Table 4 shows the LM test results conducted to determine whether the model has an autocorrelation problem.

Table 4: Autocorrelation LM Test

<i>Lag</i>	LM-Stat	p-value
1	9.291678	0.4108
2	14.75822	0.0978
3	7.187874	0.6176

According to the LM test results, there is no autocorrelation problem in the model. Table 5 shows the results of the White test conducted to determine whether the model has a heteroscedasticity problem. According to the results of this test, there is no heteroscedasticity problem in the model. After determining the suitability of the VAR model, the VAR model was estimated with $k + d_{\max} = 2$ lag length and the Toda-Yamamoto causality test was conducted. The results of the causality test are summarized in Table 6.

Table 6: Toda-Yamamoto Causality Test Results

	Stat.	Prob.
Energy-> Growth	0.760465	0.6837
Growth-> Energy	8.520148	0.0141*
Energy-> Inflation	5.475269	0.0647

Inflation-> Energy	0.204650	0.9027
Inflation-> Growth	1.408299	0.4945
Growth-> Inflation	7.798494	0.0203*

Note: Probability values are shown in parentheses. * indicates the 1% significance level. The appropriate lag length for the VAR model was determined according to the Schwarz Information Criterion.

According to the Toda-Yamamoto test result, while there is no causality relationship from energy to growth, there is a one-way causality relationship from growth to energy. In addition, while a causality relationship from energy to inflation was observed at a 10% significance level, no causality from inflation to energy could be determined. On the other hand, according to the test results, it is possible to talk about a one-way causality relationship between growth and inflation. There is no causality relationship from inflation to growth.

5. CONCLUSION AND POLICY RECOMMENDATIONS

Economic growth is a complex concept that expresses the development process in countries. This process involves structural changes in the economy and generally includes elements such as increasing per capita income, increasing labor productivity, and progress in social, political, and intellectual fields. Economic growth is the cornerstone of developed country policies. Some of the factors that fuel economic growth are capital accumulation, increase in production, increase in investments, increase in employment and technological changes. When the effects of these factors come together, economic growth occurs and the level of welfare increases throughout the country. By managing these factors, developed countries encourage economic growth and try to achieve sustainable progress.

Energy creates a wide range of impacts, from meeting people's basic vital needs at the individual level to helping businesses operate efficiently and countries achieve their development goals. However, energy emerges as an issue that needs to be addressed for economic growth and development and broader perspectives such as environment, sustainability, security, and international relations. Energy is in constant demand despite price fluctuations. Today, energy, which has a vital role in ensuring stability, prosperity, and security, appears to be a complex field that needs to be managed in detail in terms of both its resources and effects.

This study was conducted to understand the long-term relationship between renewable energy, economic growth and inflation in Türkiye. Within the scope of the research, renewable energy production, gross domestic product (GDP), and inflation data from 1975-

2022 were examined. The analysis made in this study examines Türkiye's energy policies and aims better to understand the impact of transformation on economic performance. The impact of renewable energy investments on economic growth and inflation has been tried to be revealed through analysis of long-term data.

The study evaluates the impact of Turkey's energy policies on economic stability. Consequently, a concrete assessment based on empirical data regarding the effectiveness of energy policies can be conducted. The findings can guide the identification of policies and strategies necessary for Turkey to achieve its sustainable development goals. This enables the optimization of energy policies towards sustainability and economic efficiency. Moreover, the study can assist Turkey in utilizing its energy resources more efficiently. This, in turn, can enhance energy security by balancing economic growth with energy demand, thereby reducing dependence on external sources. By aiding our understanding of the impact of energy policies on economic stability, the study can contribute to preventing economic crises and sustaining economic growth. This could lead to tangible economic benefits such as reducing unemployment rates and ensuring a more equitable distribution of income.

Based on these data and information, several policies can be implemented. Firstly, increasing investment in renewable energy would be beneficial. Studies indicate a linear relationship between economic growth and renewable energy, emphasizing the importance of enhancing investments in renewable energy to achieve Turkey's economic growth objectives and meet its energy needs. Therefore, facilitating access to renewable energy sources through state incentives can be effective. Another policy could involve diversifying renewable energy sources, which can enhance energy security and meet energy demand. While taking these steps, environmental and social considerations should be taken into account. Finally, technological advancements should be pursued. Turkey's investment in innovative technologies and support for R&D activities can provide a competitive advantage in the energy sector.

REFERENCES

- Adaramola, A. O., & Dada, O. (2020). Impact of inflation on economic growth: evidence from Nigeria. *Investment Management & Financial Innovations*, 17(2), 1.
- Albayrak, B. (2011). *Elektrik enerjisi üretiminde yenilenebilir enerji kaynakları ve finansmanı: bir uygulama*.
- Bhattacharya, M., Churchill, S. A., & Paramati, S. R. (2017). The dynamic impact of renewable energy and institutions on economic output and CO2 emissions across regions. *Renewable Energy*, 111, 157-167.
- Boujelbene, T. (2021). Nonlinearity relationship of inflation and economic growth: Role of institutions quality. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 24(1), 166.
- Dumitrescu, E. I., & Hurlin, C. (2012). Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic modelling*, 29(4), 1450-1460.
- Ekinci, R., Tüzün, O., & Ceylan, F. (2020). The relationship between inflation and economic growth: Experiences of some inflation targeting countries. *Financial Studies*, 24(1 (87)), 6-20.
- Fung, Y. V., & Nga, J. L. (2022). An investigation of economic growth, youth unemployment and inflation in ASEAN Countries. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 12(1), 1731-1755.
- Inglesi-Lotz, R. (2016). The impact of renewable energy consumption to economic growth: A panel data application. *Energy economics*, 53, 58-63.
- Karki, S., Banjara, S., & Dumre, A. (2020). A review on impact of inflation on economic growth in Nepal. *Archives of Agriculture and Environmental Science*, 5(4), 576-582.
- Kutan, A. M., Paramati, S. R., Ummalla, M., & Zakari, A. (2018). Financing renewable energy projects in major emerging market economies: Evidence in the perspective of sustainable economic development. *Emerging Markets Finance and Trade*, 54(8), 1761-1777.
- Osei, V. (2023). Economic Growth–Inflation Nexus: The Optimal Inflation Argument For Ghana. *Studies in Economics and International Finance*, 3(1), 45-61.
- Paramati, S. R., Apergis, N., & Ummalla, M. (2018). Dynamics of renewable energy consumption and economic activities across the agriculture, industry, and service sectors: evidence in the perspective of sustainable development. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 1375-1387.
- Rafindadi, A. A., & Ozturk, I. (2017). Impacts of renewable energy consumption on the German economic growth: Evidence from combined cointegration test. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 75, 1130-1141.
- Sadorsky, P. (2009). Renewable energy consumption and income in emerging economies. *Energy policy*, 37(10), 4021-4028.

- Serezli, E. (2022). *Yenilenebilir enerji yatırımlarının makroekonomik faktörler ile ilişkisi: İşletme yatırımlarına yönelik sürdürülebilir strateji önerileri.*
- Tiwari, A. K. (2011). A structural VAR analysis of renewable energy consumption, real GDP and CO2 emissions: evidence from India. *Economics Bulletin*, 31(2), 1793-1806.
- Toda, H. Y. and Yamamoto T. (1995), *Statistical Inferences In Vector Autoregressions With Possibly Integrated Processes.* *Journal of Econometrics*, 66, p.225-250
- Yıldız, Ü. (2022). *Enflasyon Beklentileri Ve Bitcoin İlişkisi: Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi.* *Ekonomi, Finans ve Politika Konularında Güncel Paradigmalar*, 87.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 731-745

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 27.02.2024

Accepted / Kabul: 29.05.2024

DUBAI MODEL FOR ISTANBUL FINANCE CENTER'S COMPETITON WITH THE WORLD ON ITS WAY TO BECOMING A GLOBAL FINANCIAL CENTER*

Nevzat TETİK¹

Selim TARTAN²

Abstract

Internationally recognized financial centers such as New York and London have been joined by financial centers such as Hong Kong, Shanghai, Singapore and Dubai. Istanbul Financial Center (IFC) and Dubai International Financial Center (DIFC) are very closely related in terms of their operations. This relationship is particularly evident in terms of tax advantages, easy of doing business, independent law, geographical advantage, labor quality and attracting similar investors.

In this study, the competition of IFC with the World on its way to becoming a global financial center was examined within the framework of Dubai Model, current literature review and statistical data. According to Global Financial Center Index (GFCI), DIFC ranks twenty-second in the financial center world ranking and first in the Middle East and Africa. According to the same data, IFC ranks one hundred and tenth in the World ranking and seventh in Eastern Europe and Central Asia. It is estimated that IFC can achieve similar successes by taking the DIFC Model as an example.

Keywords: IFC, DIFC, GDCI, Finance.

Jel Codes: G21, G23.

* This study is an expanded and revised version of the paper presented at the symposium 'International Modern Scientific Research Congress-V' held in Istanbul on July 9-11, 2023.

¹ Assoc. Prof. Dr, Inonu University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, nevzat.tetik@inonu.edu.tr, ORCID 0000-0002-3152-8217.

² PHD Student, Inonu University, Institute of Social Sciences, Departmen of Business Administration, selimtartan@hotmail.com, ORCID 0000-0003-2765-7144.

Atıf/Citation

Tetik, N., & Tartan, S. (2024). Dubai model for Istanbul Finance Center's competiton with the world on its way to becoming a global financial center. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 731-745.

KÜRESEL FİNANS MERKEZİ OLMA YOLUNDA İSTANBUL FİNANS MERKEZİNİN DÜNYA İLE REKABETİNDE DUBAİ MODELİ

Öz

New York ve Londra gibi uluslararası alanda tanınan finans merkezlerine Hong Kong, Şangay, Singapur ve Dubai gibi finans merkezleri de katılmıştır. İstanbul Finans Merkezi (İFM) ve Dubai Uluslararası Finans Merkezi işleyişleri açısından çok yakın bir ilişki içindedir. Bu ilişki özellikle vergi avantajları, iş yapma kolaylığı, bağımsız hukuk, coğrafik avantaj, iş gücü kalitesi ve benzer yatırımcıları çekmekte kendini göstermektedir.

Bu çalışmada, İFM'nin Küresel finans olma yolunda Dünya ile rekabetinde Dubai Modeli, güncel literatür taraması ve istatistiksel veriler çerçevesinde incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre ve 2023 Küresel Finans Merkez Endeksi verilerine göre DUFC, finans merkezi dünya sıralamasında yirmi birinci sırada, Orta Doğu ve Afrika'da ise birinci sırada yer almaktadır. Aynı verilere göre, İFM, Dünya sıralamasında yüz onuncu, Doğu Avrupa ve Orta Asya'da yedinci sırada yer almaktadır. İFM'nin, DUFC Modeli'ni örnek alarak benzer başarılar elde edebileceği öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İFM, DIFC, GDCI, Finans

Jel Kodları: E6, E62

1.INTRODUCTION

The vision of IFC is entegration with international financial centers, expanding financial competitiveness, improving product and service in financial market. In 2023, the banks phase, one of the four sections (banks, trade, culture and support), was actively opened and Halkbank, Vakifbank and Ziraat Bank completed the relocation of their headquarters. The Central Bank of Turkey, Banking Regulation and Supervision Agency, Capital Markets Board, Borsa Istanbul, Turkiye Sigorta and Is GYO are expected to complete their office relocations in the near future. In 2024, the number of active employees at IFM is reported to be 8,000. However, this number is expected to reach 22,000 with the increase of companies and institutions that will join the center later in 2024.

Founded in 2004, Dubai International Financial Center (DIFC) continues its development very quickly with its strategies. DIFC reach its 2024 strategy expand goal three years before it was planned in the first half of 2021. DIFC achieved its highest revenue so far in 2022 with a total of 1.06 billion Dhs. In 2022 alone, a total of one thousand eighty-four new companies were added to the center. According to current data in 2024, five thousand five hundred and thirty three active companies and more than fourty one employees ("DIFC is a leading world class business", 2024).

It has caught a huge increase compared to the past years. DIFC is among the four thousand three hundred and seventy-seven organizations, to seventeen of the world's twenty banks, twenty-five of the world's thirty largest global systemically important banks, five of the ten largest insurance companies, it is home to five of the ten largest asset managers and many leading global law and consulting firms. DIFC has updated laws and regulations to support the center's leading global financial center position in the Middle East Africa and South Asia Region (“DIFC record best performance 2024”, Feb 16).

For this purpose, the study shows similarities with topics such as IFC and DIFC, tax advantage, independent judicial system, labor quality, easy of doing business, geographical advantage. In addition, they both plan to attract their sectors to banking, capital market, asset management, insurance services, Islamic finance and operational support activities. In this context, the main purpose of this study is to reveal the current situation by examining the Dubai Model in the competition of Istanbul International Finance Center with the world within the framework of current literature review and statistical data.

2. GLOBAL FINANCIAL CENTER CONCEPT

In the literature review on Global Finance Centers, it was observed that there is no complete definition of the concept. In the most general definition, global financial centers are places where financial experts and companies engaged in global trade come together (Erkazancı, 2020). Although experts cannot reach a consensus on the definition of a global finance center, they agree on the characteristics that a global finance center should have. These characteristics are listed as follows; (Gündoğdu & Dizman, 2013)

- Geographical Location
- Financial services market size
- Low tax regulations
- Ease of doing business
- High number of international finance experts
- Size of the local market volume
- Political and economic stability
- Legal arrangements in accordance with international rules

Geographical location is the one feature that a financial center cannot afford to change. The proximity of financial centers to countries and geographies can provide great advantages. These advantages include both physical transportation and proximity of working hours.

Political stability is a very effective factor for a financial center to have global characteristics. This is because political stability implies the lowest level of risk in the success of economic policies. This increases the confidence of investors in countries. As a result of this situation, fund flows to the country increase.

Financial centers can become more secure thanks to their internationally accepted legal regulations.

Low tax regulations make financial centers attractive to investors. Tax exemptions or tax reductions are a factor for investors to choose a financial center (Çakır & Karakaş, 2022).

Highly skilled labor plays an important role in a city becoming a global financial center. To reach the level of an international financial center, there is a need for qualified, expert employees and managers with advanced foreign languages in the finance sector.

International financial centers can attract financial experts. Increasing the number of financial experts also plays an important role in the investment decisions of financial institutions. There is a correlation between the number of financial experts and investment decisions (Öncel, 2019).

3. COMPARISON OF DUFM AND IFM

3.1. In Terms Of Geographical Location

The strategic location of the United Arab Emirates between the Far East and Europe, being a port city and located at a central point in the world, has facilitated its position as an economic hub between Asia, Africa, Europe and Russia. Thanks to its location, it has strong trade links with the Gulf, the Middle East, the Mediterranean, Asia and Africa. Dubai also ranks 4th after Bangkok, Paris and London in the list of the most visited cities in the world with fifteen million nine hundred and thirty thousand people.

Istanbul is the only city with land on two continents, Europe and Asia. This advantage cannot be ignored (İçellioğlu, 2014). Istanbul has the high potential to bring together investors and financial companies in Central Eastern Europe, Middle East and Central Asia. Due to its location, there is a maximum of two hours difference between Europe, Eurasia and the Middle East and North African countries. Its physical closeness to centers such as London, Frankfurt, Zurich and Luxembourg and its close time zone provide convenience for financial institutions planning to open branches in Istanbul. Istanbul is the eighth most visited city in the world with thirteen million four hundred thousand people (Bessadeg, 2022).

3.2. In Terms Of Its Original Legal Framework

The DIFC has a special law-making regulation that is compatible with English Common Law. When its structure considered, the DIFC has private laws and regulations. The DIFC Courts are the only institution in charge of the free administration and all disputes are resolved. The courts are the only place where jurisdiction over all civil and commercial disputes arising within the DIFC or relating to bodies and companies registered in the DIFC (Koster & Obe, 2018).

In order to position Istanbul as an international financial center, innovations and improvements have been planned in many areas and a significant portion of these have been implemented. The IFC has established the International Institutional Arbitration Courts with an autonomous structure to resolve disputes in the field of finance in a fast and effective manner. Parties are also given the opportunity to choose arbitrators of their preference from the list of arbitrators to be accepted by the Arbitration Center. A mediation system has also been developed to resolve disputes in a shorter period of time without resorting to court proceedings.

3.3. In Terms Of Tax Guarantee

In the DUFC, tax rates are set by the institutions that handle the registration requests of companies. Financial institutions such as banks and credit companies pay taxes in the DUFC. Foreign banks operating have to pay tax at a rate of 20% on their total earnings. Companies operating outside the financial sphere benefit from various tax exemptions. Some tax advantages can be listed as follows;

- 50 years exemption from income and corporate taxes.
- They are exempt from import and export taxes.
- According to the UAE's double taxation treaty, they are exempt from dividend and interest tax. The UAE provides a fifty-year 0% tax guarantee on corporate income and profits. There are various tax advantages for companies and employees operating in the IFM. Companies based in Turkey or abroad with their headquarters or branches in the IFM will be subject to Turkish tax laws if they earn income from activities other than the export of financial services in this region. The most important objective is to make IFM competitive in the region and around the world.
- Highly qualified personnel are exempt from income tax under certain conditions.
- Companies will benefit from corporate tax deductions or be exempt from corporate tax within the rates set by the law. 75% of their earnings from the export of financial

services will be deductible from corporate tax. Between 2022 and 2031, this rate will be applied as 100%.

- Exempt from fees and stamp taxes (Agdaş, 2015).

3.4. In Terms Of Ease Of Doing Business

In the literature, "ease of doing business" is a factor taken into account in investors' choice of financial center. Factors such as the level of corruption, the time spent on starting a new business, and the comprehensibility of legal regulations can affect the effectiveness of a financial center's ability to do business. These are the features that are taken into account when evaluating its convenience (Yıldırım & Dertli, 2020, p.7). According to the Ease of Doing When the Ease of Doing Business Index data is examined, it is seen that it is 'very easy' in Turkey and United Arab Emirates.

3.5. In Terms Of Qualified Workforce

The number of qualified people is important for a city to become an international financial center. Qualified, experienced in both national and international finance, manager with specialized, advanced foreign language and information communication technologies, and employees are required. Turkey's young population is an important factor in the growth of the workforce (Apak & Elverici, 2008). The level of financial literacy in Turkey is low compared to other countries that used the same OECD/INFE methodology. The study found that only 38% of Turkish adults could answer three basic questions on interest rates, inflation and risk diversification correctly (Coşkun vd., 2019, p.1). Similarly, % 30.7 of adults could answer basic questions correctly in the UAE. The figure is lower than in major economies (Kooijaman, 2024).

3.6. Increasing The Diversity Of Financial Products And Services

Financial products are products that involve money, such as loans, stocks, bonds, and insurance policies. Financial services are services that help people and businesses with financial matters, such as investment advice, money management, and payment processing.

Turkish markets do not have sufficient infrastructure in terms of financial products, services and transaction volume to make Istanbul a global financial center. The most used money market in Turkey today instruments are deposits and repo instruments (Öztürk, 2020).

UAE market uses many financial products and services such as banking and capital, wealth and asset management, Insurance, reinsurance and captives.

4. IFC AND DIFC WORLD RANKINGS

The Globalization and World Rankings Research Institute lists important global economic cities every few years. Financial centers are classified as Alpha, Beta or Gamma (Güneş, 2019). There are a lot of factors are taken into account, including cultural, political, economic factors. Alpha cities are the very important in the global economic network. Beta and Gamma cities are smaller global cities and play major role in international community.

Picture 1. Alpha Cities (2022)

ALPHA++	New York, London,	This category refers to the cities that are most integrated with the global economy.
ALPHA+	Hong Kong, Singapore, Shanghai, Beijing, Dubai , Paris, Tokyo	Alpha+ cities are the main cities in the global economic network.
ALPHA	Sydney, Los Angeles, Madrid, Toronto, Bombay, Amsterdam, Milano, Frankfurt, Meksika, Sao Paolo, Chicago, Kuala Lumpur, Moskova, Cakarta, Brüksel	An alpha city is a city that plays a major role in the international community.
ALPHA-	Warsaw, Seoul, Johannesburg, Zurich, Melbourne, Istanbul , Bangkok, Stockholm, Vienna...	An alpha city is a city that plays a major role in the international community.

Source: created by the writer using the SpottedbyLocals.com website.

According to Table 1, this institute confirm only New York and London as the global financial center. New York and London play very important role in national, regional and international financial services. Hong Kong and Dubai are regional financial centers and they are also play a major role in the international community. IFC is a new center and it can be said that it is a regional financial center like Dubai.

GFCI (Index of Global Financial Centers) shows the ranking of the competitiveness of financial centers based on more than twenty-nine thousand financial center assessments from the online survey, with more than a hundred indices from institutions and organizations. One hundred and twenty global financial centers are listed within the scope of business applicability, rule of law and competition conditions.

Picture 2. Global Financial Centers Ranking (2023)

Rank	Centres	Rating
1	New York	760
2	London	731
3	Singapore	723
4	Hong Kong	722
22	Dubai	702
90	Istanbul	601

Source: GFCI 33 Rank

According to Table 2, New York ranks first in the ranking of global financial centers, while London comes right behind and Singapore is ranked third. Dubai ranks twenty second, while Istanbul ranks ninety.

Picture 3. Global Financial Centers Ranking (2023)

Rank	Centres	Rating
1	New York	76
2	London	744
3	Singapore	742
4	Hong Kong	741
21	Dubai	719
110	Istanbul	603

Source: GFCI 34 Rank

In the September 2023 GFCI 34 edition, the top four positions remained unchanged, with Dubai moving up one position to twenty-first and Istanbul dropping twenty positions to one hundred and tenth.

The Doing Business Index is an crucial index arranged by the World Bank. This index shows how easy to do business, regular and strong protections in assets. It is estimated that improving these situations positively affects economic growth. Ease of doing business is an indicator of the level of development of an economy.

Picture 4. Ease Of Doing Business Ranking (2020)

COUNTRIES	CLASSIFICATION
1.New Zealand	Very Easy
2.Singapore	Very Easy
3.Hong Kong	Very Easy
8.USA	Very Easy
10.England	Very Easy
16.United Arab Emirates	Very Easy
33.Turkey	Very Easy

Source: Doing Business, 2020

According to Table 4, the easiest countries in terms of ease of doing business have been Asian countries. These countries have a simple, well-organized and transparent management. Dubai Financial Center located in United Arab Emirates (UAE) is ranked sixteenth in the ease of doing business, while Turkey where the IFC is located in thirty-third place.

According to the World Justice Project (WJP) 2023 Rule of Law Index, there are reviews on issues such as combating poverty, fundamental rights and freedoms, management transparency, administrative sanctions and justice.

Picture 5. World Justice Project Rule Of Law Index (2023)

Rank	Counties	PUANLAR (100 ÜZERİNDEN)
1	Danmark	0,90
2	Norway	0,89
3	Finland	0,87
4	Sweden	0,85
15	United Kingdom	0,78
17	Singapur	0,77
23	Hong Kong	0,73
37	UAE	0,64
117	Turkey	0,41

Source: WJP

According to Table 5, the countries such as Denmark, Norway, Finland and Sweden are in the first place in the ranking of one hundred and forty countries on the rule of law. UAE thirty-seventh place, while Turkey is located in the one hundred and seventeenth.

The instrumental factors used by the World Economic Forum in the GFCI model are grouped in five broad areas of competitiveness: Business Environment, Human Capital, Infrastructure, Financial Sector Development and Reputation.

Picture 6.Global Competitiveness Report (2023)

Rank	Country
1	Denmark
2	Ireland
3	Switzerland
7	Hong Kong
9	USA
10	UAE
47	TURKEY

Source: World Economic Forum

According to Table 6, in the 2023 Global Competitiveness Report published in the World Economic Report, UAE ranked twenty-ninth in its total score in the areas of business environment, human capital, infrastructure, financial sector development and reputation. In the same report, Turkey ranked forty-seventh in terms of total points.

Picture 7. Eastern European & Central Asian Centres Index (2023)

Rank	Cities
1	Astana
2	Prag
3	Warsaw
4	Cyprus
5	Athens
6	Moscow
7	Istanbul
8	Sofia
9	Brastivala
10	Talling
11	Riva
12	Almaty
13	Budapest
14	Vilnius
15	St. Peterburg
16	Baku

Source: GFCI 33

According to Table 7, while IFC ranked first in 2019 according to the Eastern Europe and Central Asia index, it lost the lead to Warsaw in 2020. In 2021, Moscow took the lead and Istanbul remained in the third place. According to 2023 data, IFC ranks seventh.

Picture 8. Middle Eastern & African Centres Index (2023)

Rank	Cities
1.	Dubai
2.	Abu Dabi
3.	Tel-Aviv
4.	Casablanca
5.	Doha
6.	Jonannesburg
7.	Cape Town
8.	Mauritius
9.	Bahrain
10.	Riyadh
11.	Kigali
12.	Kuwait City
13.	Nairobi
14.	Lagos
15.	Tehran

Source: GFCI 33

According to Table 8, DIFC ranked first in the 2023 Central Asia and Africa Central Index, leaving all its competitors behind. It can be said that DIFC has achieved the success it deserves as a result of following important policies regarding the independence of law, ease of doing business in the country and competitive conditions.

5.CONCLUSION

Dubai has become one of the most active international cities in the world in the past two decades. Dubai has developed rapidly with its investments as a world financial center and has reached its current international city position. There is a vibrant business ecosystem consisting of more than thirty-six thousand professionals working in four thousand three hundred and seventy-seven active companies and one thousand three hundred and sixty-nine financial and innovation-related companies. It is the region's leading financial center with a total value of over seven and a half trillion US dollars. The most important features that make Dubai an international financial center today; the supportive tax policies offered to investors are independent and international regulatory and arbitration centers. As a result, Dubai has taken

its position today, thanks to government's investments in order to make the city a financial, trade and tourism center and its encouraging policies against investors in the field of regulation. DIFC ranks twenty-second according to the GFCI 33 index. While it ranks first in Middle Eastern & African Centres Index.

The vision of the IFC is to expand the financial competitiveness, to provide development financial markets, products and services, integration into international financial centers. According to the Global Financial Center Index Report published in September 2023, IFC ranked sixty-seventh according to the rule of law index in 2022, while it dropped thirteen places to ninetieth in 2023 when factors such as the ease of doing business in the country and the level of competition in other countries are analyzed. 2023 GFCI ranked 110th, down twenty places, according to its latest report published in September.

IFC's regional competitors are Moscow, Warsaw, Mexico City and the financial centers of Helsinki and Tel-Aviv. According to the same report, among these regional cities, IFC ranked seventh in 2023, up from first place in the previous year.

When we examine the vision of the IFM, we see that it includes increasing the diversity of financial products and services, creating a simple taxation system, improving the regulatory and supervisory framework, developing human resources, promoting and creating an image, and following a strategy and action plan. However, when examining the indices published in the world, it is seen that there are still many deficiencies in the IFM.

In particular, when we examine the GFCI indices, we see that in 2023, the IFM has dropped twenty places, and according to the Rule of Law Index, the fight against poverty, fundamental rights and freedoms, transparency of governance, administrative sanctions and justice have still not achieved the desired success.

As a result, the IFM is still in its inaugural and infancy phase. It is not active with all its components and institutions. The success dynamics and experiences of the Dubai model, which has achieved significant success globally, should be taken into account. In this context, it is very important to ensure financial stability in Turkey by implementing coherent monetary and fiscal policies. It is also imperative that legal arrangements are made urgently. Only in this way Turkey can accelerate its rise to the top of the IFM international indexes.

REFERENCES

- Agdaş, B. O. (2015). İstanbul uluslararası finans merkezi hedef ve stratejileri. Trakya universitesi sosyal bilimler enstitüsü işletme anabilim dalı. Muhasebe denetim bilim dalı yüksek lisans projesi.
- Apak, S. & Elverici, G. (2008). İstanbul'un finans merkezi olması projesinin değerlendirilmesi. *Muhasebe ve finans dergisi*, 38 (9)
- Bessadeg, F. (2022). What are the 20 most visited cities in the world?. <https://travelness.com/most-visited-cities-in-the-world> (Access Date: 02.23.2024).
- Şahin Ç. A & Zengin, M. A. (2019). Financial literacy in turkey: A field study to touch base with the OECD. *International Journal of research in business and social science* 01-15 (3)
- DIFC is a leading world class business (2024). <https://www.difc.ae/> (Access Date: 02.23.2024).
- DIFC record best performance (2024). <http://wam.ae/en/details/1395303021615> (Date Access: 02.23.2024).
- Doing business (2020). [Doing-Business-2020_rankings.pdf \(doingbusiness.org\)](https://www.doingbusiness.org) (Date Access: 02.23.2024).
- Güneş, İ. (2019). A view of cities in the global city indicates. *Strategic public management journal*. ISSN: 2149-9543
- Gündoğdu, A. & Dizman, A.S. (2019). İstanbul finans merkezi projesinin SWOT analizi ile değerlendirilmesi ve dünya finans merkezleri ile kıyaslanması. *Ekonomik bilimler dergisi* 5 (1) 1-15
- Erkazancı, E. (2020). Küresel finans merkezleri neden önemli?. [Ersoy Erkazancı - KÜRESEL FİNANS MERKEZLERİ NEDEN ÖNEMLİ? 1 - Bloomberg HT](https://www.ersoyerkazanci.com.tr) (Date Access: 02.23.2024).
- Çakır, M. & Karakaş, E. (2022). Vergi planlaması aracı olarak faaliyet yeri seçimi: İstanbul finans merkezi örneği. *Ankara hacı bayram veli üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi* 24 (3). 1230-1248 E-ISSN 2667-405X
- İçellioğlu, Ş. C. (2014). Kent turizmi ve marka kentler: turizm potansiyeli açısından İstanbul'un SWOT analizi. *İstanbul üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, Sayı: 2014 / 1, 37-55.
- Kooijman, B. (2023, Jan 24), [33% of the world is financially literate; the UAE scores 30.7% \(zawya.com\)](https://www.zawya.com) (Date Access: 02.24.2024)
- Koster, H. & Obe, B. (2018). The dubai international financial centre court: A specialised commercial court in the middle east. University of Dubai

-
- Official Gazette, (2022). İstanbul finans merkezi kanunu resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/06/20220628-16.htm (Date Access: 02.23.2024).
- Öncel, R. (2019). Uluslararası finans merkezleri ve istanbul'un finans merkezi olma potansiyelinin incelenmesi. (YÖK thesis center). Karabük Üniversitesi. *Institute of social sciences*.
- Öztürk, M. (2020). İstanbul finans merkezi projesinin Türkiye refahına ve kalkınmaya etkisi. *İstanbul üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*.
- Spotted by locak (2022). [Alpha, Beta and Gamma Cities \(Updated 2022\) | Spotted by Locals Blog](#) (Date Access: 02.26.2024)
- The Global Competitiveness Report (2023). [World Competitiveness Ranking 2023 - IMD business school for management and leadership courses](#) (Date Access: 02.23.2024).
- The Global Financial Centres Index 33 (2023). [GFCI33.pdf \(cdi.org.cn\)](#) (Date Access: 02.23.2024).
- The Global Financial Centres Index 34 (2023, Sep). [GFCI34.pdf \(cdi.org.cn\)](#) (Date Access: 02.23.2024).
- World Justice Protect (2023), <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global> (Date Access: 02.23.2024).
- Yıldırım, M., Dertli, G. (2020), “Küresel bir finans merkezi olarak İstanbul finans merkezi projesi'nin incelenmesi”, *Journal of Economics and Research Vol-Issue:1 (2)* pp:1-14.
- Z/Yen (2023). [The Global Financial Centres Index - Long Finance](#) (Date Access: 02.23.2024).
- Z/Yen (2023, Sep 15), [The Global Financial Centres Index - Long Finance](#) (Date Access: 02.23.2024).

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 746-767

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 31.01.2024

Accepted / Kabul: 16.06.2024

TÜRKİYE'DE YENİ NESİL İHRACAT DESTEKLERİNİN ÖZELLİKLERİ VE İHRACAT FİRMALARINA KATKILARI

Metin KETBOĞA¹

Öz

Bu çalışmanın amacı 2022 yılının son çeyreğinde uygulamaya giren yeni nesil ihracat desteklerinin ihracatçılara sunduğu fırsatların neler olduğunu irdeleyerek, ihracatçı firmaların bilgilendirilmesini sağlamak ve bu desteklerin 2023 yılının ihracat rakamları üzerinde oluşturduğu etkiyi tespit etmektir. Yapılan literatür taramasında ihracata yönelik devlet destekleri ile ilgi farklı çalışmaların yapılmış olduğu görülmekle beraber yeni nesil ihracat destekleri ile ilgili detaylı bir çalışmanın yapıldığı görülmemiştir. Bu durum, çalışmanın yapılmasının temel motivasyonunu oluşturmuştur. Yeni nesil ihracat desteklerinin, önceki ihracat desteklerinden ayrılan en önemli yönü harcama yapılmadan önce desteklerden faydalanılabilme özelliğidir. Önceki ihracat desteklerinde önce “harca” sonra “başvur” daha sonra “belgele” ve en sonunda “al” tarzındaki sistem, yeni nesil ihracat destekleri ile değiştirilmiş, dış ticaret firmaları başvuracakları çeşitli desteklerden faydalanmak için harcama yapmadan önce destek alabilme imkânına kavuşturulmuştur. Fakat, Ticaret Bakanlığının verilerine göre yeni nesil ihracat desteklerinin kullanılmaya başlandığı 2022 yılının son çeyreğinde ve 2023 yılının tamamında ihracata yönelik devlet yardımı kullanım oranının hızlı bir şekilde artış göstermesine rağmen ihracatta beklenen artış oranına buna paralel şekilde gerçekleşmediği görülmektedir. 2023 yılında destek miktarı kullanım oranının bir önceki yıla kıyasla %130 artmasına rağmen ihracatta gerçekleşen artış oranının sadece %0,6 oranında olması bunu destekler niteliktedir. Bu durum ihracatta beklenen artış hızının yakalanması için dış ticaret desteklerinin geliştirilmesinin yanında Türkiye’deki makro ekonomik ortamın da bunu destekler nitelikte olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Zira sadece desteklerin artırılmasının hedefe ulaşma noktasında yetersiz kaldığı gerçekleşen rakamlardan anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İhracat, Dış Ticaret, Dış Ticaret Desteği.

Jel Kodları: F13, F17, F19

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Malatya Turgut Özal Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, e-mail: info@ketboga.com.tr, ORCID: 0000-0002-0107-3557

Atıf/Citation

Ketboğa, M. (2024). Türkiye’de yeni nesil ihracat desteklerinin özellikleri ve ihracat firmalarına katkıları. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 746-767.

FEATURES OF NEW GENERATION EXPORT SUPPORT AND THEIR CONTRIBUTIONS TO EXPORT COMPANIES

Abstract

The aim of this study is to provide information about exporters by examining the opportunities offered to exporters by the new generation export supports, which have been implemented for the last distribution in 2022, and to determine the impact of this support on the export process in 2023. In the literature review, although it was seen that there were different cases regarding state supports for exports, no detailed application was seen regarding the new generation export supports. This was the main motivation for completing the situation. An important aspect of new generation support exports before benefiting from previous export supports is the ability to benefit from the supports before spending. In the previous supports, first "spend", then "apply", then "document" and finally "buy" export supports were provided, and applications of foreign trade companies were given the opportunity to receive support without spending to benefit from various supports. According to the Ministry of Commerce's system, although the use of state aid for exports has increased rapidly in the last parts of 2022 and throughout 2023, when new generation export supports are activated, it is seen that the expected increase in exports is parallel to this. Although the support amount usage has been expanded in 2023 and increased by 130% compared to the previous chart, the rate of growth realization increase is limited to only 0.6%. This situation requires the development of foreign trade supports in order to achieve the expected increase in exports, as well as the formation of a support structure in the macroeconomic environment in Turkey. Because it is understood from the figures that the target of the supports alone is insufficient at the target distance.

Keywords: Export, Foreign Trade, Foreign Trade Support.

Jel Codes: F13, F17, F19

1. GİRİŞ

Türkiye’nin 2022 yılındaki toplam ihracatı 254 milyar 171 milyon dolar olarak 2023 yılı sonuna kadar gerçekleşmiş en büyük ihracat rakamı olarak kayda geçmiş bir başarı olmakla beraber ithalat rakamlarındaki artış miktarı ihracat rakamlarındaki artış miktarının önüne geçmiştir. 2022 yılında Türkiye’nin dış ticaret açığı 109 milyar 539 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2024). Türkiye’de dış ticaret açığını azaltmak ve orta vadede dış ticaret fazlası verilmesini sağlamak adına birçok kurum farklı yöntemlerle dış ticareti desteklemeye çalışmaktadır. Bu desteklerin en büyüğü Ticaret Bakanlığı tarafından verilmektedir.

Ticaret Bakanlığı, ihracatta katma değerli ürünler oluşturmak ve yüksek teknoloji ürün ihracatını artırmak hedefi doğrultusunda 18 Ağustos 2022 tarihinde 5973 sayılı ihracat destekleri hakkındaki kanunun çıkarılmasına vesile olmuş, bu kararla beraber yatırım-üretim-istihdam-ihracat değer zincirinin tüm halkalarına yönelik politikalar oluşturularak inovasyon,

Ar-Ge, tasarım, markalaşma ve hedef pazara giriş konularında önemli gelişmeler sağlanmıştır. Bu noktada özellikle stratejik öneme sahip ileri teknoloji gerektiren katma değeri yüksek ürünlerin üretimi ve ihracatı geleneksel ihraç ürünlerine kıyasla daha esnek, daha yaratıcı ve yenilikçi destek mekanizmalarına gereksinim duyduğu için bu ürünlerin üretilmesi ve ihracatının artırılması amacıyla yeni nesil ihracat destekleri programı uygulamaya konulmuştur.

Yeni nesil ihracat desteklerini bir önceki ihracat desteklerden ayrılan en büyük yönü gerekli başvurunun yapılmasına müteakip ilgili birimin onay vermesi ile ödeme desteğinin hemen sağlanmasıdır. Daha önceki ihracat desteklerinde önce “harca” sonra “başvur” daha sonra “belgele” ve en sonunda ödeme “al” tarzındaki sistem, yeni nesil ihracat destekleri ile değiştirilmiş, dış ticaret firmaları başvuracakları çeşitli desteklerden faydalanmak için harcama yapmadan önce destek alabilme imkanına kavuşmuşlardır. Bu haliyle yeni nesil ihracat desteklerinin, firmaların öz kaynaklarından harcama yapılmasına gerek duyulmadan yurtdışına açılma sürecini hızlandıracağı düşünülmektedir.

Bu çalışma ihracat yapan firmaların yeni nesil ihracat desteklerini tanımaları ve bu desteklerden faydalanmalarını sağlamak adına uygulamaya yönelik bilgilendirici niteliktedir. Firmaların yeni nesil ihracat desteklerini etkin bir şekilde kullanmaya başlamasının Türkiye'nin ihracat performansının gelişimine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmada öncelikle literatür taraması yapılarak daha önce bu konuda yapılmış olan çalışmaların sonuçları hakkında bilgi verilmiş, daha sonra yeni nesil ihracat desteklerinin türleri ve firmalara ne tür faydalar sağladığı ele alınmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde 2022 yılında hayata geçirilen yeni nesil ihracat desteklerinin 2023 yılının ihracat performansındaki etkisi değerlendirilerek geleceğe yönelik beklentiler ifade edilmiştir.

Yapılan literatür taramasında yeni nesil ihracat destekleri ile ilgili yapılmış kapsamlı bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışmanın diğer çalışmalardan ayrılan en önemli yönü, yeni nesil ihracat desteklerinin kapsamlı bir şekilde ele alınması ve bu desteklerden nasıl faydalanılacağına belirtilmesidir.

1. LİTERATÜR ÇALIŞMASI

Şimşek ve Yazıcı (2004) Bilecik ve Eskişehir illerinde ihracat teşviklerinin etkinliğini ölçmeye yönelik bir çalışma yapmıştır. Çalışmalarında, bu illerde kullanılan en etkin ihracat teşviklerinin sırasıyla KDV istisnası, yurtdışı fuar ve sergilere katılım desteği, dahilde işleme

rejimi, Türk Eximbank kredileri, uluslararası nitelikli yurtiçi veya yurtdışı ihtisas fuarlarının desteklenmesi olduğunu ifade etmiştir.

Öztürk vd. (2007), Türk Eximbank programlarının Türkiye ihracatına etkisi konusunda çalışmıştır. Çalışmalarının sonuç bölümünde Türk Eximbank’ın kredi, sigorta ve garanti programları kullanım koşullarının iyileştirilmesi, yeni programlar geliştirmesi ve Türk Eximbank’ın orta ve uzun vadeli programlara ağırlık verecek bir yapıya kavuşturulmasının girdi maliyetlerini düşürerek firmaların rekabet gücünü artıracaklarını ifade etmiştir.

Cevahir (2007), Türkiye’de ihracat teşvik sisteminin etkinliği üzerinde çalışmıştır. Çalışmasında bir ekonomi içinde ihracatın ekonomik büyümeye olumlu etkisinin olduğunu belirterek; milli gelirin artırılması, dövizde yaşanan sınırlamaların ortadan kaldırılması ve yurt içinde verimliliğin sağlanması gibi konularda ihracatın ülkelere fayda sağladığını vurgulamış, ihracatın artırılmasının teşviklerle mümkün kılınabileceğini ifade etmiştir.

Ersungur ve Yalman (2009), bölgesel kalkınmada ihracat teşviklerinin etkinliğini Sivas ili kapsamında yapmış olduğu bir uygulama ile incelemiştir. Çalışmalarının sonuç bölümünde firmaların ihracat teşviklerinden yararlandırılırken kaynakların daha etkin kullanılmasını sağlamak adına bölgesel uygulamaların yapılması gerektiğini, ihracat teşviklerinin ihracat hacminin artmasına katkı sağladığını ifade etmişlerdir.

Aktürk ve Şenol (2010) KOBİ’ler açısından ihracat teşviklerinin önemi ve etkinliğinin artırılması konusunda çalışmışlardır. Çalışmalarında 1990 yılında kurulan KOSGEB’in almış olduğu radikal kararlar sayesinde ihracatın artırıldığını fakat KOBİ’lerin ihracat performansının yeterli olmadığını bundan dolayı ihracat desteklerinin devam etmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.

Atayeter ve Erol (2011), Türkiye’de uygulanan ihracat teşvikleri üzerinde çalışmıştır. Çalışmalarının sonuç bölümünde teşvik mevzuatı ve başvuru işlemlerinin basitleştirici bir yapıda olması gerektiğini vurgulayarak, basitleştirilmemiş teşviklerin zaman içinde suiistimallere uğradığını ifade etmişlerdir.

Akkaplan (2014) çalışmasında ülkelerin kalkınmasının dış ticaretle yakın bir ilişkisinin olduğunu, cumhuriyetin kurulmasından hemen sonra dış ticaretin artırılması için ihracata yönelik birçok teşvikin sağlandığını, özellikle Türk Eximbank’ın kurulması ve ihracatı teşvik edici politikaları uygulamasıyla ihracatta olumlu gelişmelerin sağlandığını ifade etmiştir.

Bayraktaroğlu vd. (2015), çalışmalarında Kobilere sağlanan teşviklerin firmaların ihracat performansına katkısını Antalya ili üzerinden değerlendirmiştir. Çalışmalarının sonuç bölümünde Antalya ilindeki işletmelerin daha çok vergi desteği ihracat teşvikinden yararlandığını, firmaların bu destekten faydalanmalarının işletmelerin karlılık oranını artırdığını ifade etmişlerdir.

Şaşmaz ve Karamıklı (2018), ihracat teşviklerinde etkinliğin sağlanmasının öncelikle ihracat teşvikinin amaçlarının net bir şekilde ortaya konulması ile mümkün olduğunu, firmaların bundan etkin bir şekilde yararlanabilmesi için uzman kişiler tarafından bilgilendirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.

Gül (2019) çalışmasında Türkiye'nin mevcut ihracatında büyüme sağlamak için üretilen kaliteli ürünlerin piyasada varlığını devam ettirmesini sağlamak ve bir marka değeri oluşturmak için ihracat desteklerinin süreklilik arz etmesi gerektiğini, bu kapsamda Türk Eximbank'ın ihracat teşviklerinde sağladığı destek unsurlarının artırılması ve mevcut olanlarda güncelleme yapılması gerektiğini ifade etmiştir.

Soylu ve Demirci (2021), ihracat teşvik yöntemleri ve Türk Eximbank kredilerinin ihracat üzerindeki rolü üzerinde çalışmışlardır. Çalışmalarının sonuç bölümünde Türk Eximbank'ın Türkiye ihracatının finansmanında en önemli unsurlarından biri olduğunu, finansman desteklerindeki artışın ihracata ivme kazandırdığını ifade etmişlerdir.

Anıl ve Anıl (2022), şirketlere yönelik ihracat destekleri hakkında çalışmıştır. Çalışmalarında dağınık olan ihracat teşviklerinin 2022 yılındaki düzenleme ile toparlandığını, bu toparlanmanın ihracatçıların bilgilenebilmesinde kolaylık sağladığını ifade etmişlerdir.

Vurdu (2022), ihracata yönelik devlet yardımlarından olan Türkquality desteğinin firmaların ihracat performansına etkisini nedensellik analizi ile çalışmıştır. Çalışmasının sonuç bölümünde devlet yardımlarının sadece firmalara fayda sağlamadığını, bu desteklerin etki alanının genişleyerek ülkenin menfaatine uygun sonuçlar ortaya koyduğunu ifade etmiştir.

3. YENİ NESİL İHRACAT DESTEKLERİ

Ticaret Bakanlığının yeni nesil ihracat destekleri şirketlere yönelik ihracat destekleri ve iş birliği kuruluşlarına yönelik ihracat destekleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yeni nesil ihracat destekleriyle şirketlere yönelik ihracat desteklerinde ihracat firmalarının iş potansiyelini geliştirme, onlara yeni pazarlar oluşturma veya mevcut pazarlarında büyümelerini sağlama, markalaşmanın getireceği yüksek iş potansiyelinden faydalanmak için markalaşma sürecini hızlandırma gibi birçok açıdan farklı destekler verilmiştir. Benzer

şekilde iş birliği kuruluşları da aynı amaç doğrultusunda desteklenerek üyelerinin dış ticaret faaliyetlerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir.

3.1. Şirketlere Yönelik Yeni Nesil İhracat Destekleri

Yeni nesil ihracat destekleri; özellikle şirketlerin iş potansiyelini artırma, onlara yeni pazarlar oluşturma, mevcut pazarlarında büyümelerini sağlama, yurtdışında markalaşma sürecini hızlandırma gibi birçok farklı yönden destek sağlamaktadır. Şirketlere yönelik yeni nesil ihracat destekleri şu şekildedir.

3.1.1. Pazara Giriş Belgelerinin Desteklenmesi

Ticaret Bakanlığı, pazara giriş belgelerinin desteklenmesi kapsamında üretim ve ihracat yapan şirketlere, ihracatını yaptıkları ürünlere ilişkin almayı planladıkları pazara giriş belgelerinde ve var ise ruhsat işlemlerinde ya da kayıt işlemlerinde 5973 sayılı İhracat Destekleri Hakkında Karar’ın 3. maddesi kapsamında %50 oranında şirket başına yıllık 4 milyon TL’yi geçmemek üzere destek vermektedir. Bu noktada, şirketlerin sadece desteklenmesi kararlaştırılan pazara giriş belgeleri listesinde bulunan belgelere ilişkin, pazara giriş belgesinin alınmasında veya güncellenmesinde zorunlu olarak gerçekleştirilen giderler desteklenmektedir. Özellikle tarım sektöründe üretime yönelik akreditasyon ücreti, destek kapsamına alınarak tarım sektöründeki ihracat potansiyeli artırılmaya çalışılmıştır (Teknoloji ve Sanayi Bakanlığı, 2022).

Bununla beraber yine sağlık sektöründe ruhsatlandırma ve kayıt işlemleri desteği hizmeti altında üretilen tıbbi cihaz ürünlerinin ve ilaçların yurt dışında ruhsatlandırılması amacıyla ruhsat verecek olan ülkenin yetkili kamu sağlık otoritesi bilgisinde veya kontrolünde yapılan araştırma ve onay işlemleri çerçevesinde; yurt dışında yapılan elektronik dosya başvurusu için kullanılan program lisanslama ile ilgili giderleri, çeşitli ruhsat başvuru giderleri, yıllık ruhsatlarla ilgili aidat bedelleri ve resmi otoritelere ödenen muhtelif harç giderleri pazara giriş belgelerinin desteklenmesi destek unsuru kapsamına alınmıştır (Türkiye Sağlık İşverenleri Sendikası, 2022).

3.1.2. Yurtdışı Marka Tescil Faaliyetlerinin Desteklenmesi

Yurtiçi marka tescil belgesine sahip olan firmaların mevcut markalarını yurtdışında tescil ettirmek istemeleri durumunda yurt dışında tescil işlemi ile ilgili marka ve patent hizmetleri, danışmanlık ücretleri, markanın hedef ülkede tescil ettirildiğine dair yapılacak her türlü araştırmaya istinaden ödenecek muhtelif inceleme ve avukatlık giderleri destek kapsamına alınmıştır. Bu destekten yararlanmak için öncelikle başvuru yapacak firmanın ülke içinde bir marka tescilinin olması gerekmektedir. Aynı zamanda ilgili ülkede marka tescil başvurusu

işleminin de başlatılmış olması aranan şartlar içerisindedir. Eğer destekten yararlanmak isteyen kuruluş, markasını yurtdışında tescil ettirmişse ve o markayı tescil tarihi itibarı ile 6 ay içinde Türkiye’de de tescil ettirirse, ilgili firmanın destekten faydalanması sağlanmaktadır. Fakat bu destekten yararlandırılırken Türk malı imajına zarar verecek herhangi bir sembol, ifade, işaret veya şeklin kullanılması yasaktır. Bunun yaşanması durumunda firmaların yurtdışı marka tescil faaliyeti desteği destek kapsamından çıkarılmaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2023). Bu destek 4 yıl süre ile verilmektedir. Destek azami %50 oranında ve 750 bin TL ile sınırlandırılmıştır (Takım vd., 632). Eğer marka tescil işlemi, hedef ülke olarak belirlenen bir ülkede yapılıyor ise yapılan harcamalar %20 ek destek oranı ile daha fazla desteklenmektedir. Yani, hedef ülkelerde destek oranı %70’e çıkmaktadır. Bununla beraber şirket eğer hem hedef ülke hem de hedef sektörlerden birinde faaliyetini sürdürüyorsa, destek oranı yine %5 ek artırımla %75’e çıkarılabilmektedir (Rönesans Değişim ve Yönetim Bilimler Enstitüsü, 2023).

3.1.3. Yurtdışı Pazar Araştırması Desteği

Yurtdışı pazar araştırması desteği kapsamında bir şirketin en fazla iki çalışanı destek kapsamına alınmaktadır. Destek kapsamı ulaşım, konaklama ve barınma giderleri dahil olmak üzere gidiş ve dönüş günü hariç olmak üzere 10 günlük bir süre ile sınırlandırılmıştır. Sürenin aşılması durumunda ise bu süre içinde sadece ilk 10 gün kapsam içine dahil edilmektedir. Sürenin yurtdışına varış tarihinden sonraki ilk gününden başlayarak 20 günü aşmaması gerekmektedir. Sürenin 20 günü aşması durumunda ise yapılan harcamalar destek kapsamından tamamen çıkarılmaktadır. Yurt dışı pazar araştırması kapsamında gidilen ülkede resmî tatiller, varış ve ülkeden ayrılış günleri hariç olmak üzere firma yetkililerinin günde en az bir şirket ile görüşme yapması zorunlu tutulmuştur. Aksi halde görüşme yapılmayan günler için konaklama giderleri destek unsuru içinden çıkarılmaktadır. Yurtdışı pazar araştırması bir takvim yılı içinde en fazla 3 ülke ile sınırlandırılmış olmakla beraber bir şirket aynı ülkeye aynı yıl içinde en fazla iki kez pazar araştırması desteğinden yararlanarak gidebilmektedir. Eğer pazar araştırması yapılmak üzere gidilecek ülkede firmanın herhangi bir yurtdışı birimi veya ofisi var ise bu firmanın o ülkedeki yurtdışı pazar araştırması desteğinden faydalanamamaktadır (Ege İhracatçılar Birlikleri, 2023). Bu destek kapsamında yapılan giderlere yönelik geri ödeme %50 ile sınırlandırılmış olup, eğer pazar araştırması hedef ülke olarak belirlenen bir ülkede yapılmış ise yapılan harcamalar %20 ek destek ile daha fazla desteklenmektedir ve toplam destek oranı %70’e çıkarılabilmektedir. Yine hem hedef ülke hem de hedef sektör üzerinden yapılan başvurularda %5’lik ikinci bir ek destek sağlanmaktadır (Rönesans Değişim ve Yönetim Bilimler Enstitüsü, 2023).

3.1.4. Yurtdışı Fuar Desteği

Ticaret Bakanlığının en önemli desteklerinin başında gelen ve süreklilik arz eden yurtdışı ve yurtiçi fuar desteği, dış ticaret firmalarına oldukça fayda sağlamaktadır. Fuarlara katılım, dış ticaret firmalarına özellikle yurtdışında pazar payını artırma, yeni pazarlara girme, yeni teknolojiler, gelişmeler ve ürünler hakkında bilgi edinme fırsatı sunarak ihracatın gelişmesine büyük katkı sağlamaktadır (Takım A. vd., 2015, s. 638)

Ticaret Bakanlığının ihracatçılara sunduğu yurt dışı fuar desteği yeni nesil ihracat destekleri içinde yerini almıştır. Yeni düzenlemelere göre yurtdışı fuar desteği ve bu destekten yararlanma koşulları şu şekilde güncellenmiştir.

1. Yurtdışı fuar katılımı bir takvim yılı içinde 5 fuarı geçmemek kaydıyla metre kare ve fuarın genel niteliği dikkate alınarak belli koşullar içinde desteklenmesi kararlaştırılmıştır. Eğer Ticaret Bakanlığı tarafından fuar “nitelikli fuar” kategorisinde ise fuar katılım miktarı 10’a kadar çıkartılmaktadır.

2. Katılımcı firmaların 50 metrekare boyutunda açacakları stantlar için en fazla iki, 50 metre kareden büyük stantlar için en fazla üç temsilcinin ulaşım masrafları ve fuara katılım bedelinin %50’si Ticaret Bakanlığı tarafından karşılanarak katılımcı firmaya ödenmektedir.

Yeni nesil ihracat destekleri kapsamında fuarlara katılım bedeli olarak “genel fuarlar” için üst limit 150 bin TL, “sektörel fuarlar” için üst limit 250 bin TL ve son olarak “prestijli fuarlar” için üst limit 750 bin TL olarak belirlenmiştir. Ödemelerin ise döviz yerine TL olarak yapılması kararlaştırılmıştır. Desteğe esas tutar metrekare başına toplam maliyetin %50’sini geçmemek zorundadır. Fakat ilgili fuar hedef ülkelerden birinde gerçekleşmiş ise destek oranı %70’e çıkarılmaktadır. Fuar, hedef ülkede ve katılımcı firma hedef sektör olarak belirlenen herhangi bir sektörde ise mevcut destek ilave 5 puanla %75 olarak uygulanmaktadır (Resmi Gazete, 2022).

3.1.5. Yurtdışı Şirket ve/veya Yurt Dışında Yerleşik Şirkete Ait Marka Alım Desteği

Dış ticaret şirketlerinin yurtdışında ihracat pazarına girişlerini ve bu pazarlarda kalıcı olmalarını temin etmek, pazarlama stratejisine destek vermek ve dış pazarlarla entegrasyonunu sağlamak amacıyla verilen yurtdışı şirket ve yurt dışında yerleşik şirkete ait marka alım desteği, firmaların çeşitli hukuki ve mali danışmanlık hizmetlerine yönelik giderleri %50 oranında ve 3 milyon TL üst limit ile desteklenmesi kararlaştırılmıştır. Eğer alınacak şirket, ileri teknolojiye sahip ürün üreten ve teknoloji transferi yapacak özellikte ise destek sınırı 7 milyon 500 bin TL’ye kadar çıkarılabilmektedir. Yine bu tür şirketlerin

alınmasını desteklemek amacıyla TL cinsinden kullanılacak olan kredilerin faiz oranlarında 5 puan, döviz kredisi veya dövize endeksli kredilerde 2 puan ile sınırlı olmak üzere toplam 45 milyon TL'ye kadar faiz desteği verilmektedir. Kredi, eğer marka alımı için kullanılacaksa aynı faiz oranları üzerinden destek sağlanarak limit 30 milyon TL'ye kadar çıkarılmaktadır. Verilen faiz desteği ise ödenen faiz giderlerinin %50'sini aşmamalıdır. Bunun yanında faiz desteği verilecek kredi tutarının hesaplanmasında alınacak şirketin veya markanın alım bedelinin azami %50'si destek kapsamına alınmıştır (Ticaret Bakanlığı, 2023).

3.1.6. Küresel Tedarik Zinciri Yetkinlik Projesi Desteği

Küresel tedarik zinciri yetkinlik projesi özellikle havacılık, elektrik ve elektronik, uzay, otomotiv, makine, maden ve metaller ile kimya alanında faaliyet gösteren ve üretim yapan firmaların global ölçekteki yabancı firmaların tedarik zincirleri içine girmelerini temin etmek amacıyla üretmeleri gereken numune ve prototiplerin üretilmesinde ihtiyaç duydukları ürün geliştirme, analiz, test, kalite kontrol veya ölçme işlemlerine destek verilmesi için makine, teçhizat, ekipman ve donanım alımlarını desteklemek amacıyla kullanılan yeni nesil bir ihracat destek programıdır (Kolay Destek, 2023).

Program kapsamında firmaların makine, teçhizat, ekipman, donanım ve yazılım gibi malzeme alımlarıyla beraber danışmanlık ve eğitim gibi çeşitli sertifika, analiz, test, ürün doğrulama giderleri 2 yıl boyunca firma özelinde 15 milyon TL'ye kadar desteklenmektedir. Program kapsamında bir firmanın sadece 1 tane küresel tedarik zinciri projesi destek kapsamındadır. Bunun yanında yurtdışındaki ana sanayiye yönelik üretim yapan ve yaptığı üretimi tedarik zincirinde aksamalar olmaması amacıyla yurtdışındaki bir depoda (maksimum 25 metre kare için) tutma gereksinimi duyan üretici firmaların yurtdışında kiraladıkları depo giderleri %50 oranında ve yıllık 4 milyon TL'yi geçmeyecek tutarda bir ülke için en fazla 4 yıl olacak şekilde desteklenmektedir (Resmi Gazete, 2022).

3.1.7. Birim Kira Desteği

Yurtdışında faaliyet gösteren ihracatçı firmaların Türkiye'de ürettikleri ürünleri yurtdışında pazarlamak amacıyla yurtdışında tuttıkları ve maksimum 25 metrekare olabilecek birimlerinin kira giderleri her bir birim adına 2 milyon TL'yi geçmeyecek şekilde her bir ülke için en fazla 4 yıl olacak şekilde desteklenmektedir. Küresel tedarik zinciri yetkinlik projesi kapsamında depo kirası desteğinden faydalanan firmaların aynı zamanda birim kira desteği fırsatından faydalanması mümkün değildir (Akademi Ticaret, 2023).

3.1.8. Tanıtım Desteği

Şirketlerin veya şirketlerle organik bağı bulunan yurt dışı şirketlerin veya şubelerinin Türkiye’de üretimi yapılan ürünlerle ilgili olarak yurt dışına yönelik olarak gerçekleştirilen radyo veya televizyon reklamları, radyo veya televizyonlarda yayınlanan program sponsorlukları; internet ortamında sunulan reklamlar, desteklenmeye uygun görülmüş yurt dışı birimlerin veya tescil işlem başvurusu gerçekleşmiş markaların web sitesi veya çevrim içi tasarımları, sosyal medya tasarımları ve burada verilen reklamlar, akıllı cihazlara ilişkin bazı uygulama giderleri, arama motoru optimizasyonu veya uygulama mağazası optimizasyonuna ilişkin giderlerle içerik optimizasyonu, afiş, el ilanı, dergi veya gazete reklamı, düzenli yayınlanan mağaza dergilerde veya kataloglarda bulunma veya buralara reklam ilanı verme, dış alanlarda yayınlanan kartela veya katalog tanıtımları ile ilgili elektronik ekranlar, panolar, bill bordlar, veya giydirmeler, bina, çatı veya duvar reklamları, çeşitli yerlerde yer alan reklam veya giydirmeler, bazı özel tanıtım giderleri, özellikle zincir marketlerde rafa giriş için yalnızca bir kez yapılan ödemeler, tanıtıma konu olduğu halde satışa konu olmayan marka tanıtım giderleri, çeşitli tadım aktiviteleri, ürünlerin satışa sunulduğu stantlar veya soğutucular, zincir marketlerde ürünlerin teşhir ve test edilme giderleri, her türlü seminer, gösteri, defile veya konferans düzenleme giderleri, en fazla 3 ayla sınırlı olmak üzere geçici (pop-up) mağazacılık giderleri, halkla ilişkiler ile ilgili ajans komisyon ödemeleri veya giderleri, toplu şekilde gönderilen MMS/SMS/e-posta gönderimi ve sponsorluk, tanıtım filmi yapımı, uluslararası platformlarda sergilenmek üzere yapı bilgi modeli obje aidatları; belgesel, televizyon programı, dizi, film, dijital oyunlarda ürün yerleştirme, sosyal medya etkileyicisi olarak tanımlanan influencer vasıtasıyla yapılan tanıtımlar; web 3 mağaza kurulumu, tasarımı, aylık hosting giderleri ve bu mağazaların tanıtımı ile ilgili giderler tanıtım desteği kapsamında Ticaret Bakanlığı tarafından yeni nesil ihracat desteği kapsamına alınmıştır (Ticaret Bakanlığı, 2023).

Yurt dışı birimi bulunan şirketlerin Türkiye’de üretimi yapılan ürünlerle ilgili yurtdışında gerçekleştirdikleri pazarlama ve tanıtım giderleri %50 oranında destek kapsamında olup, yurt dışı biriminin bulunduğu her bir ülke için yıllık 2 milyon 500 bin TL ile sınırlandırılmıştır. Tanıtım desteğinden yararlanma süresi azami 4 yıl olarak belirlenmiştir. Yurt dışı birimi bulunmayan fakat yurt içi marka tescil belgesine sahip veya tanıtım yapmak istediği ülkede marka tescil belgesine sahip olan ya da marka tescil belgesine başvuru yapan firmalar bu durumlarını gösteren belgeleri ibraz etmeleri durumunda Türkiye’de üretimini yaptıkları ürünlerle ilgili yurt dışında gerçekleştirilen pazarlama ve tanıtım giderlerinin %50 oranında ve

yıllık en çok 4 milyon TL olacak şekilde desteklenmesi kararlaştırılmıştır (Resmi Gazete, 2022).

3.1.9. Türk Eximbank'ın Uyguladığı Faiz Oranı ile CIRR Arasındaki Farkın Desteklenmesi ve Türk Eximbank İhracat Kredi Sigortası Tazmin Desteği

Kısaltmış hali CIRR olan “Commercial Interest Reference Rate” (Referans Ticari Faiz Oranları) ile Türk Eximbank'ın uyguladığı faiz oranları arasındaki fark Ticaret Bakanlığı tarafından desteklenmektedir. Türk Eximbank tarafından sağlanan yurtiçi veya yurt dışı bankalar nezdinde sağlanan alıcı kredileri ile alıcı veya bankasının kredi hesaplarında izlenen iskonto kredileri de dahil olmak üzere orta ve uzun vadeli yatırım malı niteliğindeki mal ihracatı, alıcı kredilerinde Türk Eximbank'ın uyguladığı faiz oranı ile CIRR arasındaki farka karşılık gelen faiz giderlerinin bir kısmı destek kapsamındadır. Destekten yararlandırılırken Türk Eximbank, destek kapsamında uyguladığı faiz oranını belirler ve CIRR arasındaki farka karşılık gelen tutarı hesaplar. Daha sonra destek unsuru altında uyguladığı sabit faiz oranları, ilgili ortalama vadelere denk gelen Hazine ve Maliye Bakanlığı tahvillerinin yıllık alış getiri oranını karşılaştırır ve destekten faydalandırılır. Destekten faydalandırılırken karşılaştırma sonucu ortaya çıkan destek tutarı 200 baz puan (%2,0) fazlasını aşmamak durumundadır.

Aynı zamanda Türk Eximbank'ın ihracata yönelik kredi sigortası programları kapsamında sigorta altına alınan ve senelik düzenlenen reasürans anlaşması kapsamında reasüre edilen risklerden dolayı ortaya çıkan tazminat ödemeleri sonucunda oluşan zarar rasyosunun bir takvim yılı içinde %60'ın üzerinde olması durumunda, bu oranın üzerinde kalan tazminat tutarının reasürans anlaşmasında belirlenen Türk Eximbank hissesine düşen giderlerin yıllık azami 20 milyon TL'ye kadar olan kısmı destek kapsamına alınmıştır. Bu karar doğrultusunda Türk Eximbank'ın ihracat kredi sigortası programları kapsamında özellikle makine, teçhizat ve yatırım malı gibi orta ve uzun vadeli kredi sigortasına konu olan özel nitelikteki mal ihracatının sigortalanması kapsamındaki işlemlerde Türk Eximbank tarafından herhangi bir reasürör bulunmaması veya reasürans tutarının yeterli miktarda olmaması durumu söz konusu olduğunda Türk Eximbank tarafından yapılan tazminat ödemelerinin reasüre edilmeyen kısmı %50 oranında ve senelik azami 100 milyon TL'ye kadar desteklenmektedir (Resmi Gazete, 2022).

3.1.10. Tasarım ve Ürün Geliştirme Projesi Desteği

Ürün geliştirme ve tasarım projesi uygun görülen firma ile harcama yetkisi kendisinde bulunan yurt içinde veya yurt dışında kurulu firma tarafından proje kapsamında yeni

çalıştırılan modelist, tasarımcı ve mühendislerin brüt ücretleri destek unsuru kapsamındadır. Bu kapsamda firmaların 3 yıl için %50 oranında yıllık 5 milyon TL’ye kadar çeşitli giderleri karşılanmaktadır. Bu giderler proje kapsamında çalıştırılan modelist, tasarımcı ve mühendislerin brüt maaş giderleri (aynı anda en fazla 10 kişi ile sınırlı olmak üzere) 3 milyon TL azami destek tutarı ile desteklenmektedir. Bununla beraber çeşitli malzeme, teçhizat, alet ve yazılım giderleri için üst limiti 1 milyon 500 bin TL olmak üzere destek kapsamına alınmıştır. Yine bu kapsamda internet sitesi üyeliği giderlerinin proje bazında %50 oranında desteklenmesi koşulu ile 500 bin TL üst limitle desteklenmesi uygun görülmüştür. Tasarım ve ürün geliştirme projesi desteği kapsamında bulunan işletmelere yıllık sağlanan destek tutarı, işletmenin yıllık ihracat miktarının yarısından fazla olan tutarı geçmemesi gerekmektedir. Bu noktada destek miktarının tespit edilmesinde ödeme belgesi tarihine ilişkin yıl ile aynı takvim yılına ait ihracat miktarı esas alınmaktadır. Tasarım ve ürün geliştirme projesi desteğinden bir şirket en fazla bir proje ile desteklenmektedir. Destek devam ederken farklı yeni bir proje bu destek kapsamı altına alınmamaktadır. Genelge çerçevesinde desteğe yönelik azami limitler her takvim yılı başı itibarı ile $(TÜFE+Yİ-ÜFE)/2$ oranında güncellenmektedir (İTKİB, 2023).

3.1.11. Tasarımcı Şirket ve Tasarım Ofisi Desteği

Tasarımcı şirketlerin ülke dışında bilinmelerini ve markalaşmalarını sağlamak için yaptıkları çeşitli tanıtım harcamaları ve yurtdışında yapılan fuarlara katılımlarına ilişkin giderlerinin üst limiti 1 milyon 500 bin TL’yi geçmemesi şartlı ile desteklenmesi kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda tasarımcı şirkete ait yurtdışı birimlerin konsept mimari çalışmaları ve dekorasyona ilişkin kurulum giderleri yıllık en fazla 500 bin TL olacak şekilde desteklenmesi uygun görülmüştür. Bunun yanında brüt kira giderleri ve kiralamaya danışmanlık yapmış olan şirketlerin danışmanlık giderleri, vergi, resim ve harç giderleri yıllık 1 milyon TL ile sınırlı olmak üzere desteklenmektedir. Patent, faydalı model ve endüstriyel tasarım tesciline ilişkin giderler 250 bin TL ile sınırlı olmak üzere yine destek unsuru altındadır. Bununla beraber uluslararası pazarlama avantajlarından yararlanmak amacıyla yapılan danışmanlık hizmetleri yıllık en fazla 1 milyon TL olmak üzere desteklenmesi kararlaştırılmıştır. Tasarım ofisleri de yine yukarıda belirtilmiş olan desteklerden kendilerine tahsis olmuş üst limitler dahilinde yararlanabilmektedir (TİM, 2023).

3.1.12. Gemi ve Yat Sektöründe Faaliyet Gösteren Şirketlere Yönelik Tasarım Desteği

Bu destek kapsamında gemi ve yat sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin tasarım işlerine ilişkin katlanacakları giderler azami 5 yıl boyunca ve yıllık 3 milyon TL’yi geçmemesi koşulu ile desteklenmektedir.

3.1.13. Marka ve Turkquality Desteği

İsmini “Türk” ve “Kalite” kelimelerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan “Turquality” markalaşma programı ile küresel çapta iş yapma potansiyeline haiz Türk markaları desteklenerek, “Türk Malı” imajının küresel pazarda kabul gören ve aranan bir marka haline gelmesi sağlanmaya çalışılmaktadır (Taylan vd., 2017, s. 198).

2014 yılında yapılan bir çalışmaya göre Türk ihraç ürünleri için birim fiyat 1,59 USD iken Turkquality kapsamındaki firmaların birim ihraç fiyatları 2,64 USD olarak gerçekleşmiştir (Takım vd. 2015:634). Bu da bize gösteriyor ki bu kapsamda üretim ve satış yapan firmaların ürünleri yaklaşık %66 fiyat farkı ile pazarlanabilmektedir.

Marka ve Turkquality desteği kapsamında televizyon ve radyo da yayınlanacak reklam ücretleri, reklam yayın telif hakkı ücretleri ve bunların ülke bazlı adaptasyonu için yapılan ödemeler; sponsorluk maliyetleri ile internet üzerinden yapılacak olan e-ticaret sitelerine üyelik aidatları, internet ortamında verilecek reklamların ücretleri, çevrim içi satış için tasarım ücretleri, sosyal medyada verilen reklamlar için ödedikleri ücretler, internet sitesi tasarım ve bakım ücretleri, akıllı cihazlarla ilgili uygulama giderleri, yabancı dille hazırlanacak olan dijital kataloglarla ilgili giderler, arama motorlarında veya dijital platformlarda marka tanıtım giderleri, arama motoru optimizasyon ücretleri, uygulama mağazası ve içerik optimizasyon ücretleri, basılı tanıtım için afiş, broşür ve el ilanları ile periyodik mağaza dergilerinde ve kataloglarında yer alma ve reklam verme ücretleri, katalog veya kartela giderleri, billboard, pano veya tabela giderleri, iç ve dış mekanlarda gerçekleştirilen elektronik ekranlar; bina, cephe, duvar veya çatı reklamları; durak veya taşıtlarda yer alan reklam veya giydirme giderleri veya totem reklam giderleri ile özel tanıtım giderlerine ilişkin özel sergi, defile, kokteyl, basın tanıtımı, lansman, konferans veya seminer düzenleme faaliyetlerine ilişkin giderleri, iletişim, basın ve hakla ilişkiler ajans ücretleri veya komisyonları yada tadım aktiviteleri; marka promosyon giderleri, zincir marketlerde ürünlerin teşhir ve test edildiği etkinlikler, ürünlerin satışa sunulduğu stantlar veya soğutucu giderleri, çevrim içi olanlar da dahil olmak üzere zincir marketlerin bar, kafe, restoranlarının satış listesine veya raflarına girmek amacıyla sadece bir defaya mahsus olarak yapılan listeleme bedeli ödemeleri, ürünlerin satışa sunulacağı reyonlarda veya raflarda ürünü ön plana çıkarmaya yönelik çeşitli giderler, satışa konu olmayan ve üzerinde markanın yer aldığı tanıtım (promosyon) malzemeleri, markaya konu ürüne ilişkin tasarlanıp üretilmiş numune ve katalog giderleri, 3 ayla sınırlı geçici mağazacılık yani pop-up giderleri, tanıtım filmi yapım giderleri, sinema reklamları, sponsorluk, toplu e-posta, SMS, MMS gönderim giderleri; dizi, belgesel, film,

televizyon programı, dijital ortamlarda ürün yerleştirme giderleri, sosyal medyada etkileyici (influencer) aracılığı ile yapılan tanıtım giderleri ile uluslararası platformlarda sergileme aidatları destek programı kapsamında azami 4 yıl boyunca %50 oranında desteklenmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2023).

3.1.14. Çok Kanallı Zincir Mağaza Desteği

Çok kanallı zincir mağaza desteği, çok kanallı zincir mağaza sahibi şirketlerin yurtdışındaki marka tescili, yenilemesi ve marka koruma giderlerinin desteklenmesi amacıyla oluşturulmuş bir destekleme programıdır. Program kapsamında firmalar marka ve Turkquality desteği kapsamında yukarıda sayılmış olan destek unsularından aynı şekilde faydalandırılmaktadır. Bu kapsamda pazar araştırması ve raporlama için yıllık azami 2 milyon TL ve tüm tanıtım giderleri için 5 yıl boyunca azami 9 milyon TL, birime ait kira desteği için azami 5 yıl boyunca yıllık 2 milyon TL, konsept mimari çalışma temel kurulum ve dekorasyon giderleri için birim başına 3 milyon TL ve “franchise” giderleri için birim başına 2 yıl azami süre koşulu ile yıllık 2 milyon TL’ye kadar %50 oranında desteklenmektedir. Bu desteklerin miktarı yıllık 20 milyon TL’yi geçmemelidir. Bu destekten faydalanan şirketlerin benzer şekilde tanıtım desteklerinden faydalanması mümkün değildir (Resmî Gazete, 2022).

3.2. İş birliği Kuruluşlarına Yönelik Yeni Nesil İhracat Destekleri

Özellikle uluslararası rekabetin geliştirilmesi projesi kapsamında desteklerden faydalanmak üzere belirlenmiş olan işbirliği kuruluşları şu şekildedir: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM), Sektör Dernekleri ve Kuruluşları, İhracatçı Birlikleri, Ticaret ve/veya Sanayi Odaları, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), Ticaret Borsaları, Endüstri Bölgeleri, Sektörel Dış Ticaret Şirketleri (SDŞ), Teknoloji Geliştirme Bölgeleri, Organize Sanayi Bölgeleri, İşveren Sendikaları ile imalatçıların kurduğu dernek, birlik ve kooperatifleri veya ihracat konsorsiyumlarıdır. 15/06/2012 tarihli ve 2012/3305 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile yürürlüğe girmiş olan yatırımlarla ilgili devlet yardımları hakkındaki karara göre belirlenmiş olan yatırım teşvik uygulamalarında, 4, 5 ve 6. bölge illerinde ve bu illerin alt bölge desteğinden faydalanabilecek ilçeler listesi kapsamında 4, 5 ve 6. bölge illerine verilen bölgesel desteklere söz konu ilçelerde bulunan işbirliği kuruluşlarının düzenlediği projelerinde en az 5 firmanın, diğer illerde bulunan işbirliği kuruluşlarının projelerinde ise en az 10 firmanın yer alması gerekmektedir. İş birliği kuruluşu, diğer iş birliği kuruluşları ile birlikte ortak proje başvurma imkanına sahiptirler. Başvurularda projede; başvuru sahibi, iş birliği kuruluşunun ve varsa projede ortak olarak yer alan iş birliği kuruluşunun veya kuruluşlarının üyeleri de yer alabilmektedir.

3.2.1. UR-GE Projesi Desteği

Uluslararası rekabetçiliğin geliştirilmesi (UR-GE) projesi kapsamında desteklerden faydalanmak üzere başvuran iş birliği kuruluşlarının ihtiyaç analizi, eğitim, danışmanlık ve tanıtım faaliyetlerine yönelik giderleri %75 oranında ve proje bazında 6 milyon TL azami tutarla desteklenmesi kararlaştırılmıştır. Bunun yanında proje kapsamında, projeye destek veren uzman personelin proje tamamlanana kadar geçen süre içinde istihdam giderlerinin en fazla %75'i destek unsuru içindedir. Bu desteğe ek olarak uluslararası rekabetin geliştirilmesi (UR-GE) projesi kapsamında azami 10 adet ile sınırlı olmak üzere yurtdışında pazarlama faaliyetlerine ilişkin konaklama, ulaşım, tanıtım ve genel organizasyona ilişkin giderlerinin birim faaliyet başına 2 milyon 500 bin TL'ye kadar desteklenmesi ve bu kapsamda oluşturulacak 10 adet alım heyeti faaliyetine ilişkin benzer maliyetlerin %75 oranında azami 1 milyon 500 bin TL olan kısmı destek kapsamındadır. Tüm UR-GE faaliyetleri kapsamında yetkilendirilen iş birliği kuruluşlarının, 1 yıl içindeki faaliyetleri için destek miktarı azami 4 milyon TL olarak belirlenmiştir. UR-GE projelerinin süresi en fazla 3 yıl olmakla beraber proje gerçek anlamda başarı ile yürütülüyorsa 2 yıl ilave süre tanımlanabilmektedir. UR-GE projesi kapsamında bir şirkette en fazla 3 UR-GE projesinde katılımcı olarak yer alabilmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2023).

3.2.2. İhracat Konsorsiyum Desteği

Özellikle küçük ve orta ölçekte işletmelerin birleşerek ihracat yapmak hedefiyle bir konsorsiyum kurması ve ihracat işlemlerinin bu konsorsiyum üzerinden gerçekleştirilmesi pazara giriş konusunda firmalara büyük avantajlar sağlamaktadır. İhracat konsorsiyumları; ihracatçılara yeni pazarlara girme ve bu pazarlarda yeni alıcılara ulaşma, riskin azaltılması amacıyla pazarın çeşitlenmesi ve genişletilmesi, birlikte hareket ederek daha büyük miktardaki siparişlerin kolaylıkla karşılanması, uzun süreli üretim ve yatırım planlamasının oluşturulması, birim üretim ve dağıtım giderlerini azaltma, pazarlık gücü elde ederek daha kazançlı satış yapabilme, ihracatta bilgi birikimi elde ederek tecrübe kazanma, döviz girdisi oluşturma veya artırma, endüstri içinde sesini duyurabilme, ihracat giderlerinin beraber paylaşımı sayesinde daha az finansal kaynak ayırma ve kaynak tahsisi gerçekleştirme gibi konularda konsorsiyuma katılan firmalara fayda sağlamaktadır.

Bir araya gelerek kümelenme anlayışı çerçevesinde en az 3 firmanın ortaklığı ile bir araya gelmiş asgari 5 milyon TL ödenmiş sermayeye sahip şirketler, ihracat konsorsiyumu statüsü altında başvuru yapabilmektedir. İhracat konsorsiyumlarının, konsorsiyuma katılan firmalar ile aracılık sözleşmesi imzalayarak sözleşmeye konu olan malları küresel pazara ihraç

etmeleri süreciyle ilgili olarak danışmanlık, tanıtım, pazarlama, rapor satın alma, pazar araştırması ve eğitim faaliyetlerine ilişkin giderleri azami 5 yıl süresince en fazla %50 oranında yıllık 10 milyon TL’yi geçmemek üzere desteklenmesi kararlaştırılmıştır (Ticaret Bakanlığı, 2023).

3.2.3. Pazara Giriş Rapor Desteği

İş birliği kuruluşlarının ihracata yönelik pazara giriş stratejileri ile eylem planlarının oluşturulması ve iş birliğine üye firmalarla paylaşılacak amacıyla satın aldıkları yurt dışında kurulu firma veya marka odaklı rapor giderleri azami %50 oranında ve senelik en fazla 3 milyon TL’ye kadar desteklenmektedir. Satın alınan rapora ihracat genel müdürlüğünün tam erişiminin olması aranan şartlar arasındadır (Ticaret Bakanlığı, 2023).

3.2.4. Sanal Fuara Katılım Desteği

İş birliği kuruluşlarının uygun bulunan uluslararası nitelikteki sanal fuarlara iştirak etmelerini temin etmek amacıyla yapılan organizasyonlara katılımlarda, organizasyona katılımla ilgili giderlerin azami %50’si desteklenmektedir. Bu destek kapsamında yapılan ödeme tutarının 750 bin TL’yi geçmemesi gerekmektedir (TİM, 2023).

3.2.5. Sektörel Ticaret Heyeti ve Alım Desteği

İş birliği kuruluşlarının uygun görünen sektörel ticaret heyet gezilerine ilişkin konaklama, ulaşım, tanıtım ve organizasyon giderlerinin azami %50’si 1 milyon 500 bin TL’yi geçmemesi şartıyla desteklenmektedir (TİM, 2023).

3.2.6. Tasarım Organizasyon Desteği

İş birliği kuruluşlarının, tasarım faaliyetlerinin desteklenerek tasarım kültürlerinin oluşmasını sağlamak, Türk tasarımcıların faaliyetlerini yurt içinde veya dışında tanıtılmasını ve markalaşmalarını sağlamak amacı ile açacakları tasarım fuarı, sergi, bienal ve tasarım yarışması tarzındaki reklam, tanıtım ve pazarlama faaliyetlerine ilişkin katlandıkları giderlerin %50’si azami 3 milyon TL’yi geçmemek kaydıyla desteklenmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2023).

3.2.7. Turkquality Tanıtım Projesi Desteği

İhracatçı birliklerinin çalışma alanı içinde ihracata yönelik ihraç ürünlerinin yurtdışında tanıtılmasını sağlamak amacıyla, ihracat genel müdürlüğüne sunacakları projeler kapsamında katlanacakları danışmanlık, tanıtım, pazar araştırması çalışması, raporlama giderleri gibi giderlerin aynı anda en fazla 2 proje ile sınırlı olmak üzere, proje bazında minimum 1

maksimum 4 yıl süre boyunca yıllık 4 milyon TL'yi geçmemesi şartı ile %75 oranında desteklenmesi kararlaştırılmıştır. Bu destekten faydalanan ilgili ihracatçı birliği aynı ülkede en fazla 2 proje ile desteklenebilmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2023).

4. YENİ NESİL İHRACAT DESTEKLERİNİN MEVCUT İHRACAT DESTEKLERİNE KIYASLA UYGULAMA ALANI VE TÜRKİYE'NİN 2023 YILI İHRACATINA ETKİSİ

Yeni nesil ihracat desteklerinin kullanılmaya başlandığı 2022 yılının son çeyreğinde ve 2023 yılının tamamında ihracata yönelik devlet yardımları hızlı bir şekilde artış göstermiştir. Yeni nesil ihracat desteklerine geçişin yaşandığı 2022 yılının son çeyreği ve 2023 yılının tamamı dahil olmak üzere son 5 yılın rakamları baz alındığında 2019 yılında ihracata yönelik devlet desteğinin 3.1 milyar TL, 2020 yılında 3.2 milyar TL, 2021 yılında 4.1 milyar TL, 2022 yılında 5.1 milyar TL ve son olarak 2023 yılında 11.7 milyar TL olduğu görülmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2024). Bu noktada özellikle 2023 yılının tamamını kapsayan dönemde kullanılmış olan yeni nesil ihracat desteklerinin 2022 yılına kıyasla %130 oranında artış gösterdiği görülmektedir. Bu oran, yeni nesil ihracat desteklerinin firmalar tarafından olumlu karşılandığını göstermektedir. Fakat bu noktada 2023 yılının ihracat rakamlarının 2022 yılına kıyasla sadece %0,6'lık bir artış göstermesi, ihracata yönelik devlet desteklerinin kullanım miktarının artmasına rağmen ihracat miktarının bu minvalde artırmadığı fikrinin oluşmasına neden olmaktadır. Zira, son 5 yılın ihracat rakamları ile ihracatta kullanılan desteği miktarı karşılaştırıldığında 2019 yılında ihracattaki artış oranı bir önceki yıla kıyasla %2,1 iken ihracata yönelik devlet desteği neredeyse aynı kalmış, 2020 yılında ihracatta değer azalışı yaşanırken sağlanan destek miktarının 3.2 milyar TL olduğu, 2021 yılında artış miktarı %32 iken destek miktarının 4.1 milyar TL olduğu, 2022 yılında artış miktarı %12,9 iken destek miktarının 5.1 milyar TL olduğu ve son olarak 2023 yılında ihracattaki artış oranı %0.6 iken destek miktarının 11.7 milyar TL olduğu görülmektedir. Bu rakamlar ihracat değerinde artış veya azalış miktarı ile devlet destekleri artış miktarı arasında bir denge olmadığını göstermektedir. Özellikle 2023 yılında devlet desteğinin bir önceki yıla kıyasla %130 artmasına karşın ihracat değerinin sadece %0,6 artması bu savı destekler niteliktedir.

Şüphesiz ihracat destekleri ihracatın artırılmasını hedeflemektedir. Fakat bazen ülke içinde yaşanan çeşitli makro ekonomik olaylar, ülke ihracatının verilen desteğin artmasına rağmen beklenen performansı göstermemesine neden olmaktadır. Zira özellikle Merkez Bankasının verileri baz alındığında, 2023 yılının başında politika faiz oranı %7 civarında iken yıl sonunda %41'e çıkması, dış ticaretin finansmanı konusunda ihracatçıların finansman maliyetinin

yükselmeye neden olduğu gibi bu dönemde yaşanan kümülatif %100’e yakın asgari ücret artışları ve kurun artan faiz oranlarından dolayı enflasyonla paralel şekilde artmaması, ihracatçıların birim maliyetlerinin USD bazında artmasına neden olmuştur. Bu artış ihracatçı firmaların uluslararası arenada rekabet avantajının azalmasına sebebiyet vermiştir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye’nin 2023 yılında 500 milyar dolar ihracata ulaşma hedefiyle yola çıktığı 2022 yılı, özellikle devlet kurumlarının desteği ile ihracatın artırılmasına yönelik birçok adımın atıldığı önemli bir yıl olmuştur. 2020 yılından günümüze kadar geçen sürede dünyada birçok ülke bu dönemde yaşanan pandemi ve özellikle Rusya-Ukrayna savaşı nedeni ile enerji maliyetlerindeki artışın da etkisi ile tırmanan enflasyon oranları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde enflasyon oranlarını baskılamak ve artan enflasyonu düşürmek amacıyla başta ABD ve Avrupa ülkeleri olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde belirli aralıklarda sürekli faiz artırımına gidilmiştir.

Uluslararası sermaye hareketleri genellikle faiz oranlarının yüksek olduğu güvenli ekonomilere yönelmektedir. Türkiye, 2019-2022 yılları arasında yoğun faiz artırımlarının yapıldığı bir dönemde birçok dünya ülkesinden ayrılarak faiz oranlarını düşürmeye çalışmıştır. Faiz oranlarının düşmesi uluslararası sermayenin ülkemizden ayrılmak istemesine ortam hazırlamıştır. Uluslararası sermaye hareketlerinin farklı ülkelere yönelmesi, Türkiye’de ödemeler bilançosunda yaşanan dengesizliğin artmasına neden olmaktadır. Bu dengesizliğin giderilmesinin en uygun yolu uluslararası portföy tarzında gerçekleşen sermaye hareketlerinden öte dış ticaret açığının kapatılmasına yönelik adımların atılmasıdır. Dış ticaret açığının azaltılmasının farklı yöntemleri olmakla beraber özellikle ithalat miktarının artmasının önüne geçilerek ihracatın artırılması, dış ticaret açığının azaltılması için uygulanabilecek en uygun politikaların başında gelmektedir. Bu anlayış çerçevesinde özellikle 2022 yılında gündeme gelen 2023 yılında 500 milyar dolar ihracat miktarına ulaşma hedefi, birçok kurumun farklı yöntemlerle ihracatı artırmaya yönelik politikaları geliştirmeye itmiştir. Bu politikaların en önemlisi Ticaret Bakanlığı tarafından geliştirilmiştir. 2022 yılının son çeyreğinde ihracata yönelik verilen desteklerin artırılması hedefi ile yeni nesil ihracat destekleri programı tanıtılmıştır. Bu programın amacı, ihracata yönelik faaliyet gösteren firmaların desteklenerek Türkiye’nin ihracat miktarının arzu edilen seviyelere ulaşmasını sağlamak ve ihracata dayalı büyüme stratejisi kapsamında istihdamın ve ülkeye giren döviz miktarının artırılmasıdır.

Fakat yeni nesil ihracat desteklerine geçişin yaşandığı 2022 ve 2023 yılı da dahil olmak üzere son 5 yılın rakamları baz alındığında 2019 yılında ihracata yönelik devlet desteğinin 3.1 milyar TL, 2020 yılında 3.2 milyar TL, 2021 yılında 4.1 milyar TL, 2022 yılında 5.1 milyar TL ve son olarak 2023 yılında 11.7 milyar TL olduğu görülmektedir. Bu noktada özellikle 2023 yılının tamamını kapsayan dönemde kullanılmış olan yeni nesil ihracat desteklerinin 2022 yılına kıyasla %130 oranında artış gösterdiği görülmektedir. Bu oran, yeni nesil ihracat desteklerinin firmalar tarafından olumlu karşılandığını ifade etmektedir. Bu noktada 2023 yılının ihracat rakamlarının 2022 yılına kıyasla sadece %0,6'lık bir artış göstermesi ihracata yönelik devlet desteklerinin kullanım miktarının artmasına rağmen ihracat miktarının bu minvalde artırmadığı fikrinin oluşmasına neden olmaktadır. Zira, son 5 yılın ihracat rakamları ile ihracatta kullanılan destek miktarı karşılaştırıldığında 2019 yılında ihracattaki artış oranı bir önceki yıla kıyasla %2,1 iken ihracata yönelik devlet desteği neredeyse aynı kaldığı, 2020 yılında ihracatta değer azalışı yaşanırken sağlanan destek miktarının 3.2 milyar TL olduğu, 2021 yılında ihracat artış miktarı %32 iken destek miktarının 4.1 milyar TL olduğu, 2022 yılında artış miktarı %12,9 iken destek miktarının 5.1 milyar TL olduğu ve son olarak 2023 yılında ihracattaki artış oranı %0.6 iken destek miktarının 11.7 milyar TL olduğu görülmektedir. Bu rakamlar ihracat değerinde artış veya azalış miktarı ile devlet destekleri artış miktarı arasında bir denge olmadığını göstermektedir. Özellikle 2023 yılında devlet desteğinin bir önceki yıla kıyasla %130 artmasına karşın ihracat değerinin sadece %0,6 artması bunu destekler niteliktedir. Bu noktada, ihracat artış oranı beklentisinin arzu edilen seviyede olması için dış ticaret desteklerinin geliştirilmesinin yanında Türkiye'deki makro ekonomik ortamında bunu destekler nitelikte olması gerektiği düşüncesinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Zira sadece desteklerin artırılmasının hedefe ulaşma noktasında yetersiz kaldığı görülmektedir.

Yeni nesil ihracat desteklerinin mevcut olan ihracat destekleri ile kıyaslaması yapıldığında ise özellikle yeni nesil ihracat desteklerinin tam olarak uygulanmaya başlandığı 2023 yılında, bir önceki yıla istinaden kullanılan ihracat desteğinin %130'luk bir artış göstermesine rağmen 2023 yılında ihracattaki artış beklentisinin beklenen düzeyde yaşanmaması, firmaların yeni nesil ihracat desteklerini özümsemiş olduğunu fakat Türkiye'de son yıllarda yaşanan makro ekonomik olayların ihracat artış oranı üzerinde olumsuz etki gösterdiği izleniminin oluşmasına neden olmaktadır.

Makro ekonomik sorunların çözülmeye başlaması ihracatın artışına uygun bir zemin hazırlayacaktır. Bu noktada ihracatçı firmaların sürekli olarak bilgilendirilmesi önem arz

etmektedir. Bunun için özellikle ihracatçı birliklerinin, ticaret ve sanayi odalarının veya ihracatla ilgili diğer tüm kurumların sosyal medya, billboardlar, broşürler, çalıştaylar, bilgilendirici toplantılar veya görsel basın yöntemlerini kullanarak ihracatçıları yeni nesil ihracat destekleri hakkında bilgilendirmesi ve bilginin büyük veya küçük tüm dış ticaret firmalarına yayılmasının sağlanması, yeni nesil ihracat desteklerinden daha fazla yararlanılmasına imkân sağlayacaktır. Bunun etkin bir şekilde gerçekleştirilmesi, önümüzdeki dönemlerde Türkiye’nin ihracat performansının daha fazla artmasına imkân tanıyacaktır.

KAYNAKÇA

- Akkaplan, M. (2014). *İhracat Teşvikleri ve Türk Eximbank’ın Türkiye’nin İhracatına Etkileri* (Tez Numarası. 364773) [Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ufuk Üniversitesi].
- Aktürk, A., Şenol, H. (2010). KOBİ’ler Açısından İhracat Teşviklerinin Önemi ve Etkinliğinin Artırılmasına Yönelik Öneriler, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 15(2), 375-391. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/194585>
- Anıl, N., Anıl, A. (2022). 2022 Yılı Düzenlemeleri ile Şirketlere Yönelik İhracat Destekleri. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*. 09(1), 1-16. https://www.ibaness.org/bnejss/2023_09_01/01_Anil_and_Anil.pdf
- Atayeter. C., Erol, A. (2011). Türkiye’de Uygulanmakta Olan İhracat Teşvikleri, *Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 1-26. <http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/tr/download/article-file/107617>
- Bayraktaroğlu, H., Karaman, D., Kalkan, A. (2015). Kobilere Sağlanan Teşviklerin Firmaların İhracat Performansına Katkısı: Antalya Organize Sanayi Bölgesinde Bir Uygulama. *Akdeniz Üniversitesi Bilecik İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*. 89-108. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/372845>
- Cevahir, H. (2007). *Türkiye’de İhracat Teşviklerinin Etkinliği*, (Tez Numarası. 205914) [Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Anadolu Üniversitesi].
- Ege İhracatçılar Birliği. (2022). *Yurtdışı Pazar Araştırması Desteği*. https://devletyardimlari.eib.org.tr/Sayfa.Asp?SID_Id=20B420500E
- Ersungur. M., Yalman, İ. (2009). Bölgesel Kalkınmada İhracat Teşviklerinin Etkinliği: Sivas İlinde Bir Uygulama, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 10(1). 81-98. <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423875126.pdf>

- Gül, Y. (2019). *İhracat Teşviklerinin Etkinliği: Karşılaştırmalı Bir Çalışma*, (Tez Numarası. 555844) [Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Marmara Üniversitesi].
- İstanbul Tekstil ve Konfeksiyon İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği. (2023). *Tasarım ve Ürün Geliştirme Projesi Desteği*. <https://www.itkib.org.tr/tr/ihracat-destekleri-5973-sayili-ihracat-destekleri-hakkinda-karar-tasarim-ve-urun-gelistirme-projesi-destegi.html>
- Öztürk, S., Sözdemir, A., Koçbulut, Ö. (2007). Türk Eximbank Programlarının Türkiye İhracatına Etkileri ve AB/DTÖ'ye Uygunluğu, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 12(2), 179-197.
- Şaşmaz, M., Karamıklı, A. (2018). Türkiye'de İhracatı Teşvik Uygulamaları ve İhracat Potansiyelinin Artırılmasına Yönelik Değerlendirmeler, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 2837-2867. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/603825>
- Şimşek, M., Yazıcı, R. (2004). İhracat Teşviklerinin Etkinliğini Ölçmeye Yönelik Bir Analiz: Bilecik ve Eskişehir Örnekleri. *Dumlupınar Üniversitesi Bilecik İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*. 5(2). 121-140. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/113007>
- Resmi Gazete. (2022). *İhracat Destekleri Hakkında Karar*. T.C. Ticaret Bakanlığı. https://ticaret.gov.tr/data/63467b2d13b876368c133f95/5973_Ihracat_Destekleri_Hakkinda_Karar.pdf
- Rönesans Değişim ve Yönetim Bilimleri Enstitüsü. (2023). *İhracat Destekleri*. https://rdbe.com.tr/index.php?route=information/information&information_id=465
- Soylu, C., Demirci, A. (2021). İhracat Teşvik Yöntemleri ve Eximbank Kredilerinin İhracat Üzerindeki Rolü. *Gümrük Ticaret Dergisi*. 8(23). 22-33. <https://dergipark.org.tr/en/pub/gumrukticaretdergisi/issue/61197/883885>
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2022). *Pazara Giriş Destekleri*. <https://www.yatirimadestek.gov.tr/pdf/assets/upload/dosyalar/ozet-pazara-giris-belgesi-destegi.pdf>
- Takım, A. vd. (2015). *Dış Ticaret İşlemleri*. (s. 632). Atatürk Üniversitesi.
- Taylan, E., Eren, İ., Sevtap, G.G., Yarkın, A. (2017). Turquality Markalaşma Programı: Gıda İşletmelerinin Profili. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*. 54(2). 97-205. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/415583>
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. (2022). *Yeni Nesil Destekler Genel Çerçeve Sunumu ve Eğitim Videosu*. <https://ticaret.gov.tr/destekler/ihracat-destekleri/ihracat-destekleri-sunumlari-ve-egitim-videolari/yeni-nesil-destekler-genel-cerceve-sunumu-ve-egitim-videosu>

- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. (2022). *Pazara Giriş Belgeleri, Ruhsatlandırma ve Kayıt Giderleri Destekleri Semineri*, <https://www.seis.org.tr/cms-uploads/2022/12/Ticaret%20Bakanl%C4%B1g%CC%86%C4%B1%20Pazara%20Giris%CC%A7%20Belgeleri-%20Ruhsatland%C4%B1rma%20ve%20Kay%C4%B1t%20Giderleri%20Destekleri%20Semineri.pdf>
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. (2022). *Yurtdışı Marka Tescil Desteğine İlişkin Genelge*. https://ticaret.gov.tr/data/63341fab13b8769ec0647ed5/5973M_Yurt_Disi_Marka_Tescil.pdf
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. (2022). *İhracat Destekleri Hakkında Karar Kapsamında Yıllar Bazında Fuar Destek Üst Limitleri*. <https://ticaret.gov.tr/data/5c500e9e13b87628e000a0d0/2023%20Destek%20%C3%9Cst%20Limitleri.pdf>
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. (2023). *İhracat Destekleri*. Kolay Destek. <https://kolaydestek.gov.tr/destekler/10/43>
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. (2023). *Yeni Nesil İhracat Destekleri*. Sanayi ve Ticaret Akademisi. <https://akademi.ticaret.gov.tr/Participants/Participants/Detail/1161>
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. (2022). *Uluslararası Rekabetçiliğin Geliştirilmesi (UR-GE) Projesi Desteği*. <https://ticaret.gov.tr/data/5b8dad3113b876125c08b62e/2%20UR-GE%20SUNUM.pdf>
- Türkiye İhracatçılar Meclisi. (2023). *Yeni Nesil İhracat, Tasarım ve Ürün Destekleri*. https://tim.org.tr/files/downloads/ihracat_destekleri/Tasar%C4%B1m%20ve%20%C4%B0hracat%20Destekleri.pdf
- Türkiye Sağlık Endüstrisi İşverenler Sendikası. (2022). *Pazara Giriş Belgeleri, Ruhsatlandırma ve Kayıt Giderleri Destekleri Semineri*. <https://www.seis.org.tr/cms-uploads/2022/12/Ticaret%20Bakanl%C4%B1g%CC%86%C4%B1%20Pazara%20Giris%CC%A7%20Belgeleri-%20Ruhsatland%C4%B1rma%20ve%20Kay%C4%B1t%20Giderleri%20Destekleri%20Semineri.pdf>
- Vurdu, S. (2022). İhracata Yönelik Devlet Yardımlarının İhracat Performansına Etkisinin Nedensellik Analizi ile İncelenmesi: Bir Türkquality Örneği. *Working Paper Series Dergisi*. 3(4). 86-94. [Doi: 10.5281/zenoda.7496590](https://doi.org/10.5281/zenoda.7496590)

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 768-793

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 26.12.2023

Accepted / Kabul: 14.04.2024

ASKERİ BİR DOKTRİN OLARAK GAYRİ NİZAMİ HARP: SOSYOLOJİK VE TAKTİK YAPININ İDEOLOJİ KAVRAMI ÜZERİNDEN ANALİZİ

Anıl TAVŞANTEPE¹

Öz

Devletlerin güvenlik politikalarına yön veren gayri nizami savaş olgusu güçsüzlerin, güçlüye karşı yürüttüğü asimetrik ve ideolojik bir mücadeledir. Toplumsal yaşantıdan bağımsız irdelenemeyen düzensiz savaş kavramı günümüzün siyasal ve sosyolojik koşulları içinde, asimetrik bir etki alanı yaratmaya başlamıştır. Burada geleneksel veya konvansiyonel savaş anlayışının öneminin azalması; yıkıcı, asimetrik aktörlerin başını çektiği gayri nizami savaş konseptinin geliştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu çalışmada devletlerin güvenlik paradigmalarına yön veren, dışa ve içe dönük tehdit algılamalarını farklılaştıran gayri nizami savaş doktrinleri, ideoloji ve askerî taktik bağlamında tartışılacaktır. Araştırmamızın temel iddiası, gayrin nizami yöntemlerle yürütülen savaşların sosyal ve ideolojik gerçeklikle aynı düzlemde birbiriyle kesiştiğidir. Gayri nizami harbin teknik ve metodolojik yapısıyla ilişkilendirilen Ayaklanmaya Karşı Koyma, Psikolojik Harp, Kontrgerilla Harekâtı ve Gayri Nizami Kuvvetlere Karşı Harekât gibi askerî taktiklerle bütünleşen çeşitli yaklaşımların ideolojik, sosyolojik ve felsefi arka planının anlamlandırılması akademik literatüre katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Bu çerçevede gayri nizami harbin ideolojik, sosyolojik ve askerî taktik boyutunun geniş bir ekseninde değerlendirilebilmesi için konvansiyonel savaş anlayışının değişim ve dönüşümünün tartışılması gerekmektedir. Çünkü askerî kuvvet ve organizasyonların ağırlık merkezine yerleştiği geleneksel savaş konseptlerinin değişime uğramasında siyasal ideolojilerin rol oynadığı ifade edilebilir. Dolayısıyla gayri nizami harp doktrinlerine gelindiğinde, ideolojinin yıkıcı etkisiyle savaşın yönü değiştiği, harbin askeri olmaktan daha çok siyasal ve sosyolojik bir boyuta evrildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gayri Nizami Harp, İdeoloji, Ayaklanma, Taktik

Jel Kodları: H56

¹ Arş. Gör., Millî Savunma Üniversitesi, Beşerî ve Sosyal Bilimler Bölüm Başkanlığı, atavsantepe@kho.msu.edu.tr, ORCID: 0009-0004-4116-2791

Atıf/Citation

Tavşantepe, A. (2024). Askerî bir doktrin olarak gayri nizami harp: Sosyolojik ve taktik yapının ideoloji kavramı üzerinden analizi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 768-793.

UNCONVENTIONAL WARFARE AS A MILITARY DOCTRINE: ANALYSIS OF SOCIOLOGICAL AND TACTICAL STRUCTURE THROUGH THE CONCEPT OF IDEOLOGY

Abstract

The phenomenon of unconventional warfare, which directs the security policies of states, is an asymmetrical and ideological struggle waged by the weak against strong. The concept of irregular warfare, which can not be considered independent from social life, has begun to create an asymmetrical sphere of effect in today's political and sociological conditions. In this case the declining importance of the thought traditional or conventional warfare has resulted in the development of the concept of irregular warfare led by asymmetric, disruptive actors. In this research, unconventional war doctrines that shape the security paradigms of states and differentiate their outward and inward threat perceptions will be discussed in the context of ideology and military tactics. The main claim of our research is that wars waged with unconventional methods intersect with social and ideological reality on the same plane. Making sense of ideological, sociological and philosophical background of various approaches that integrate with military tactics such as Counterinsurgency, Psychological Warfare, Counterterrorism Operations, Opposing of Irregular Forces, which are associated with the technical and methodological structure of irregular warfare, will contribute to the academic literature. In this framework, in order to evaluate the ideological, sociological and military tactical dimensions of irregular warfare on a broad axis, it is necessary to discuss the change and transformation of conventional warfare. Because it can be stated that political ideologies have played a role in changing the traditional concepts of war, in which military forces and organizations are at the center of gravity. Therefore, it was concluded that when it came to the doctrines of irregular warfare, the direction of the war changed with the destructive effect of ideology, and the war evolved into a political and sociological dimension rather than a military one.

Keywords: Irregular War, Ideology, Insurgency, Tactics

Jel Codes: H56

1. GİRİŞ

Savaş ve güvenlik kuramlarında askerî bir doktrin olarak nitelendirilen gayri nizami harp, XXI. yüzyılın siyasal ve toplumsal düşüncesini derinden etkileyen bir savaş yöntemidir. Savaş ve güvenlik anlayışlarının felsefi ve sosyolojik analizi yapılırken, gayri nizami harp unsurlarının geniş bir yelpazeden irdelenmesi önem taşır. Bu çerçevede gayri nizami harp birden fazla devletin orduları arasında meydana gelen simetrik, düzenli veya konvansiyonel muharebeler dışında siyasal bir amaç güden bir silahlı çatışma faaliyetidir (Özdemir, 2021, s. 564). Bir başka tanıma göre de 'güçsüz olanın güçlü olan karşısında dengeyi sağlamasının ve mücadele edebilmesinin en etkin yolu' olan bir devrimci savaş taktiğidir (Özcan & Özdemir, 2022, s. 13). Ayrıca, savaş dışı bir harekât olan gayri nizami harp askerî taktik ve strateji düzeyinde simetrik bir yapılanmayı içeren konvansiyonel harplerden bağımsız bir

kümelenmeye karşılık geldiği için, geleneksel savaş ve gayri nizami harp anlayışlarının karşılıklı olarak irdelenmesi mümkündür. Bunun için ilk etapta konvansiyonel/geleneksel anlamda kendisini gösteren savaş anlayışının, savaşın tanımı ve icra prensipleri doğrultusunda analiz edilmesi, buradan hareketle de geleneksel savaş anlayışını radikal bir biçimde değişikliğe uğratan etmenlerin sistematik olarak değerlendirilmesi söz konusudur. Çünkü konvansiyonel savaş anlayışının günümüzün şartlarında etki ve öneminin azaldığı, aynı zamanda askerî konsept ve doktrinlere yön vererek, geleneksel prensipler doğrultusunda icra edilen harbin metodolojik yapısının kökten değiştirdiği öne sürülebilir.² Bu noktada araştırmamız kapsamında şu argüman gündeme getirilebilir: Geleneksel savaşların yerini alan gayri nizami harp, ideolojik ve politik düzlemde şekillenen bir ağırlık merkezine sahip olması dolayısıyla felsefi, sosyolojik eksende değerlendirilebilir. Diğer bir deyişle, düzensiz unsurlarca icra edilen savaşların sadece askerî taktik, strateji, konsept ve doktrinler etrafında şekillenen parçalı bir yapıyla sınırlandırılmaması ama aynı zamanda muharebelerin; ideolojik, politik, sosyolojik denkleminin, bütüncül bir merkezde toplanması gerekir.

Bunun yanında, gayri nizami harbin taşıyıcı kolonlarını teşkil eden toplumsal isyanlar, ayaklanmalara karşı koyma, kontrgerilla tipi faaliyetler, spesifik olarak ideolojik, siyasal denklemlerle koordineli olarak ele alınabilmektedir. Devletlerin siyasal ve sosyolojik gerçekliği göz önüne getirildiğinde, gayri nizami harbin taktik seviyesini teşkil eden ayaklanma ve isyan tipi hareketler gerilla harbine dönüşür. Bununla beraber asimetrik terör eylemleriyle iç içe geçen ideolojik dünya görüşleri, giderek düzensiz savaşların³ ana

² Her askerî harekât ve organizasyonda sınırları keskin hatlarla çizilmiş çeşitli konsept ve doktrinler söz konusudur. Askerî operasyonlara yön veren harekât planlaması, icra safhası, sevk ve idare gibi çeşitli etmenler, belirli konsept ve doktrinlerin ortaya koyduğu temel anlayışlar çerçevesinde anlaşılabilir durumdadır. Devletlerin kendi jeopolitik ve jeostratejik hedefleri doğrultusunda icra ettikleri harplerde elde ettikleri askerî ve stratejik kazanımlar sonucunda belli başlı konsept ve doktrinlerin geliştirildiği görülür. Burada konsept kavramı devletlerin savaş sanatına bakış açısından ayrı düşünülmeksizin temellendirilen, gelecekte icra edilecek olan harp ve muharebe yapısına ilişkin olarak yapılandırılan askerî anlayış ve stratejilerin bir ürünüdür. Geleceğin savaş ortamında devletlerin millî güvenliğine ve bütüncül yapısına zarar verebilecek ne türden tehdit potansiyellerinin olabileceğine dair geliştirilen uzun vadeli planlamalar askerî konsept kategorisinde değerlendirilir. Askerî doktrinler ise bir muharebenin hangi yöntemler doğrultusunda icra edileceği, birliklerin nasıl sevk ve idare edilmesi gerektiği, askerî teşkilatlanmaların harbin türlerine göre (konvansiyonel, düzensiz/gayri nizami, asimetrik vb.) nasıl şekillendirilebileceğiyle ilgili keskin prensip ve normlar ortaya koyar.

³ Gayri nizami harp yöntemi ele alınırken, düzensiz savaş (irregular warfare) ile konvansiyonel olmayan savaş (unconventional warfare) faaliyetlerinin birbiriyle karıştırıldığı gözlemlenir. Düzensiz savaş, çok merkezli ünitelerce icra edilen, uzun süreli ve ne zaman neticelendirileceğine dair bir öngörünün olmadığı, konvansiyonel savaşları dengeleyeceği düşünülen bir harp türüdür (Irregular Warfare, 2007, s. 5). Düzensiz savaş tipinin ana çerçevesi; popülasyon merkezli, yerel halkın psikolojik, ideolojik ve politik eğilimlerini çeşitli yöntemlerle etki altına alınmasına dayandırılır (Irregular Warfare, 2007, s. 9). Dolayısıyla düzensiz savaşlarda temel maksat, şiddet kullanmak suretiyle meşruiyet kazanmayı hedefleyen devlet dışı aktörlerin, belirli bir bölgede var olan yerel popülasyonu kendi tarafına çekebilmek için asimetrik yöntemlere başvurmasıdır (Irregular Warfare, 2007, s. 6). Gayri nizami harp (unconventional warfare) ise düzensiz savaş türünden de bağımsız değerlendirilmemekle beraber, geniş çaplı askerî veya paramiliter unsurların kullanıldığı operasyonlarda yerel veya taşeron (proxy)

güzergâhını belirleyen kritik bir faktör haline gelir. Böyle bir durum için gerilla taktiğiyle örtüşen isyan, başkaldırı hareketlerinin özellikle sol ve anarşist fraksiyonlarla birbirine eklemlendiği söylenebilir. Bu nedenle anarşist ve sol bir ideolojik asimetrinin savaşta belirleyici bir etken olduğu savunulmaktadır. Bahsi geçen sol ideolojik asimetri, savaşın sosyo-kültürel oluşumunu temsil eder. Bu yüzden konvansiyonel olmayan yöntemler ışığında icra edilen askerî faaliyetler, hem kültürel hem de ideolojik asimetriyi gözeterek şekillendirilmesi söz konusudur. Çünkü kültürel, ideolojik ve politik bir zeminde yürütülen mücadeleler; silahlı olmayan ve yıkıcı niteliği dışlayan hareket tarzını ifade eder. Burada kültürel ve ideolojik denklem üzerinden yürütülen silahsız mücadele tekniği ise gayri nizami harpte *psikolojik harekât* yöntemiyle özdeşleşir.

Diğer yandan, konvansiyonel harp doktrini, klasik savaş anlayışının tanımını ve genel ilkeleri doğrultusunda incelenebilir. Çünkü düzensiz yöntemlerle icra edilen gayri nizami harbin genel ilkelerinin siyasal ideolojiler üzerinden anlamlandırılabilmesi için klasik savaş anlayışlarının tartışılması önem arz etmektedir. Özellikle devletler yeni nesil savaşlarda geleneksel olmayan, asimetrik tehditlere karşı önleyici, caydırıcı tedbirlere almak suretiyle yeni savunma politikaları geliştirirken, siyasal ideolojileri merkeze aldıkları görülür. Bu doğrultuda, siyasal ideoloji ile gayri nizami harp arasında cereyan eden ilişki devletlerin yıkıcı, düzensiz tehditlere karşı oluşturdukları güvenlik politikaları bağlamında düşünülmesini mümkün hale getirir. Bahse konu düzensiz tehdit yapılarına karşı geliştirilen askerî güvenlik ve stratejilerin anatomisi mercek altına alındığı takdirde, konvansiyonel savaşların etkisini yitirdiği gözlemlenir. Burada klasik savaş yöntemlerindeki radikal kopuşun, siyasal ideolojiler kaynaklı olduğu temellendirilebilir.

Bu anlatılanlar ışığında, gayri nizami harbin ideolojik ve politik ekseninde klasik savaş anlayışını kökten dönüştürdüğü savı analiz edilirken, ABD Ordusu'nun Field Manual başlıklı askerî talimnamelerine yer verilmesi uygun olacaktır. Örneğin, İngiliz Subayı General Frank Kitson'ın *Low Intensity Conflict* adlı eserinde belirttiği gibi, İngiliz ve ABD Ordusu, gayri nizami harbe hazırlıksız yakalanarak askerî açıdan daha önce tecrübe etmediği Kuzey İrlanda Ayaklanma Hareketleri, Vietnam Savaşı (Kitson, 1971, s. 13) gibi birtakım kritik dönüm noktaları, askerî tarihte iz bırakmıştır. Diğer bir deyişle, gayri nizami harbin taktik, operatif faaliyetler doğrultusunda askerî talimnameler üzerinden uygulanışı, ağırlıklı olarak İngiliz ve

aktörlerin stratejik hedefler için kullanıldığı (isyancılar, milisler, gerillalar vb.) dış destekli örtülü faaliyetler bütünü ifade eder.

Amerikan Ordusu'nun geçmişte elde ettiği tarihsel ve askerî tecrübeler ışığında belirli bir kalıba oturmuştur. Muharebe sahasında tecrübe edilen ve bu tecrübenin ışığında hayatî dersler çıkarılan çok katmanlı operasyonların, çeşitli talimnameler üzerinden askerî konsept ve doktrine dönüştürüldüğü ileri sürülmektedir. Dolayısıyla devletlerin güvenlik politikalarını destekleyen bu talimnamelerin, günümüzün değişen savaş ortamına uygulandığı altı çizilmesi gerekir.

Bu bağlamda, araştırmanın belkemiğini oluşturan hipotez şudur: Siyasal ideolojiler, klasik savaş anlayışının metodolojik yapısını dönüştürücü bir etkiye sahiptir. Burada savaşın kademeli şekilde, siyasal ve ideolojik bir zemine oturarak düzensiz, asimetrik bir forma evrildiği hipotezi temellendirilirken, birincil kaynaklara başvurulacak, literatür taraması ve içerik analizi yapılacaktır.

2. PSİKOLOJİK HARP KAVRAMI VE AYAKLANMALAR

Psikolojik harp geçmişten günümüze, savaşın gerektirdiği ön koşullar etrafında, farklı taktik yaklaşımlarla icra edilen bir harp sanatıdır. Sun Tzu *Savaş Sanatı* başlığını taşıyan eserinin *savaşta strateji* bölümünde psikolojik savaş tekniğine ilişkin taktik seviyede yaklaşım geliştirdiği görülür. Her ne kadar düşünür, psikolojik savaş doktrinine ilişkin detaylı bir askerî metodoloji geliştirmemiş olsa bile savaş stratejisinde boyutlandırılan askerî meselelerin, gayri nizami harp unsurlarına yönelik olarak sert güce başvurulmaksızın icra edilen operatif faaliyetlerin zeminini teşkil ettiği iddia edilebilir. Sun Tzu 'savaş sanatının en pratik kavramı, düşman ülkesini tümüyle, zarara uğratmadan ele geçirme fikridir' der (Sun Tzu, 2008, s. 49). Nitekim bir devletin, hasım veya düşman unsurlara karşı askerî kuvvet kullanımıyla yürüttüğü mücadele tek başına yetersizdir. Sun Tzu'ya göre esas olan askerî/sert güç kullanmadan elde edilecek olan bir zaferdir. Bu yaklaşıma göre bir lider, düşman ordusunu savaşmadan ele geçirmelidir (Sun Tzu, 2008, s. 49). Görüldüğü gibi bir savaşta askerî kuvvete başvurmaya gerek kalmadan, doğrudan sıcak çatışmaya girmeden yürütülen mücadele, askerî stratejide oldukça önemli bir çabayı beraberinde getirir. Günümüzde psikolojik harp teknikleri çerçevesinde, düşman unsurlara karşı icra edilen askerî mücadelede, silahlı bir kuvvet kullanımının yanı sıra psikolojik ve moral üstünlüğe dayandırılan bir taktiğin geliştirildiği görülür. Dolayısıyla Sun Tzu'nun altını çizdiği şekliyle, savaşmadan yürütülen mücadele stratejisi, günümüzde düzensiz ve asimetrik tehditlere yönelik kullanılan psikolojik harp yönteminin askerî bir doktrin olarak formüle edilmesine kaynaklık etmiştir.

Bunun yanında, gayri nizami harpte düzensiz, asimetrik terör odaklarıyla yapılan mücadelede kullanılan psikolojik harp tekniği, kitlelerin bir devletin millî çıkarları ekseninde yönetilip,

manipüle edilmesinde kritik bir işleve sahiptir. Gayri nizami harbin bir yan dalı olarak nitelendirilebileceğimiz psikolojik harp, düzensiz kitlelerin meşru yönetimlere karşı ideolojik ve politik düzeyde karşıtlık oluşturacak şekilde örgütlenerek ayaklanmalarını engellemeye ve sivil halkın güvenini kazanmaya dair geliştirilen bir harp tekniğidir. FM 33-5 numaralı *Psychological Warfare in Combat Operations* isimli askerî talimnameye göre psikolojik harekât, silahlı bir mücadeleden farklı olarak savaş ve barış dönemlerinde bilgi veya düşüncenin çeşitli iletişim vasıtalarıyla yayılıp, hedef kitlelerin zihin, duygu veya düşünce dünyasının şekillendirilerek, hasım unsurların moral ve motivasyonunun düşürülmesi anlamında kullanılan askerî bir harp tekniğidir (FM33-5, 1949, s. 2). Dolayısıyla düzensiz savaş yöntemleriyle icra edilen gayri nizami harpte, devlet yönetimine karşı isyan ve başkaldırı eylemlerinde bulunan hedef kitlenin duygu ve düşünce dünyasına etki ederek, ayaklanma hareketinin bastırılması askerî bir doktrin ve strateji ekseninde gerçekleştirilir. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta, düzensiz ünitelerce gerçekleştirilen ayaklanma hareketlerinin ideolojik bir asimetri oluşturarak, kamu düzenini hedef almasıdır.⁴ İdeolojik bir motivasyonla kolektif bir hareket tarzı oluşturan bu örgütler devrimci savaş stratejisiyle hareket etmektedir. Ayrıca, FM 3-24 numaralı *Counterinsurgency (Final Draft)* isimli askerî yayına bakıldığında hem psikolojik harekât hem de isyan hareketlerinin bastırılmasıyla ilgili ideolojik ve politik bir yelpazedeki meselenin irdelendiği görülür. Bahse konu talimnamede belirttiği üzere ayaklanma hareketleri bir ülkenin siyasal, ekonomik, askerî ve hukukî yapısını tehdit eden ve ülkeleri iç savaşa sürükleyen *devrimci savaşlar*dır (FM3-24, 2006, s. 1-1,1-2). Öyle ki psiko-sosyal boyutuyla ağırlık kazanan bu savaşlar, konvansiyonel harpten farklı olarak -devletler arasında icra edilen muharebelerden de tamamen ayrı bir biçimde- bir

⁴ Gayri nizami harp harekâtında, düzensiz birimlerin zemin hazırladığı asimetrik etkiler yeni nesil savaşlarda tartışma konusu olmaktadır. O kadar ki askerî strateji bağlamında yeni nesil savaş yapısı değerlendirilirken, soğuk savaş tehdit paradigmasının stratejik ve istihbarî açıdan çöktüğü ve bunun yerine geleneksel olmayan, gayri nizami tehditlerin daha ağır bastığı görülür (Buffaloe, 2006, s. 10). Dolayısıyla gayri nizami harbin taktik ve strateji boyutunun anlamlandırılabilmesi için ‘asimetrik etki’ ve ‘çatışma asimetrisi’ kavramlarının geniş bir yelpazedeki analiz edilmesi kritiktir. Burada ‘dost ve düşmanın aynı (eş değer) kuvvet unsurları arasındaki muharebeler, simetrik; aynı (eş değer) olmayan kuvvet unsurları arasındaki muharebeler ise asimetrik’ (Toptaş, 2009, s. 87). Dolayısıyla bir çatışmanın simetrik veya asimetrik bir niteliğe sahip olup olmamasının temel ölçütü dost ve düşmanın birbirine karşı teknolojik, askerî, istihbarî veya lojistik üstünlüğüyle doğrudan ilişkilidir. Muharebe alanında nitelik bakımından farklı imkân ve kabiliyetlere sahip olan birlikler, birbiriyle mücadele ederken karşıt veya hasım olarak belirlenen tarafların zafiyetlerini, hassasiyetlerini kendi lehine çevirme gayreti içindedir. Eş deyişle, hasımın zayıf yanları güçlü bir istihbarat koordinasyonu ile analiz edilir ve buna göre kırılabilirlik arz eden kritik noktalar istismar edilerek psikolojik, moral üstünlük sağlanır. Askerî strateji uzmanlarına göre asimetrik çatışma genel olarak düşman kuvvet unsurları üzerinden büyük çapta psikolojik bir etki yaratarak, hasım üzerinde bir şok dalgası veya kafa karışıklığı yaratır (Metz & Johnson, 2001, s. 5). Böylece kuvvet bakımından üstün olan hasımın, savaşa iradesi zayıflatılarak hareket kabiliyetinin kısıtlanmasına ortam hazırlanır.

ülkenin siyasal ve sosyal sistemini dönüştürmeye yönelik olarak icra edilen devrimci bir asimetrik iç savaş kategorisinde değerlendirilir.

Öte taraftan, devrimci savaşların psikolojik ve ideolojik harple aynı kategorik çerçevede birbiriyle kesiştiği ifade edilebilir. Ne var ki gayri nizami harp unsuru olan psikolojik savaşta hedef kitlelerin ideolojik dünya algısını oluşturan duygu dünyası ve düşünce sistemleri göz ardı edilmemesi gereken kritik bir faktördür. Burada devrimci ve ideolojik savaşların psikolojik harpteki karşılığı geniş bir boyutta analiz edilebilmesi için 1952 yılında kaleme alınan *İdeolojik Savaş* konulu CIA raporunu gözden geçirmek faydalı olacaktır. Söz konusu olan CIA raporunda ideoloji nosyonu; belirli bir sosyal sistem içinde kümelenmiş temel inanç motivasyonlarını ortaya koyarken, ideolojik savaş ise sahip olduğumuz sosyo-politik sistemin hasım kuvvetlere kabul ettirilebilmesi maksadıyla düşmanın ideolojik kaynaklarına yapılan planlı saldırıyı ifade etmektedir (Ideological Warfare, 1952, s. 1). Soğuk Harp döneminde dokümanite edilen bu gizli raporda, devrimci ideolojik sistemlere karşı yürütülen karşı-propaganda ve psikolojik harekât meselelerinin detaylı bir şekilde üzerinde durulduğu görülür. O kadar ki oldukça güçlü bir siyasal ve ideolojik sisteme sahip olan ve bu ideolojik sistem üzerinden psikolojik harp yürüten Sovyetler'in konvansiyonel harp tekniklerinden bağımsız olarak Leninizm ve komünizm düşüncelerini global ölçekte yayma gayretlerinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla Batı Bloğu'nu asimetrik çatallaşmalar yaratarak tehdit eden, aynı zamanda kültürel asimetri üzerinden psikolojik bir tehdit algısını empoze eden Sovyet sisteminin beslendiği ideolojik damarın Marksist dünya görüşü ile özdeşleştiği söylenebilir. Sonuç olarak, Sovyetler'in de bu ideolojik eksen üzerinden asimetrik etkiler doğuran psikolojik harbi icra ettiği görülür.

Bunun yanında, 1984 yılında kaleme alınan *Psychological Operations in Guerilla Warfare* başlıklı CIA raporunda göze çarpan belli başlı kritik bir detaylar söz konusudur. Ne var ki psikolojik harp, gerilla savaşında özel harp örgütlenmelerine⁵ karşı yürütülen taktik ve operatif seviyedeki mücadelede, çok katmanlı propaganda tekniklerini kapsayacak şekilde

⁵ Özel Harp (special operation) kavramı, askerî birlikler tarafından bir ülkenin stratejik amaçları doğrultusunda, hedef ülke veya bölgeye yönelik icra edilen örtülü, istihbari faaliyetlerin bütünüdür. Özel harp, konvansiyonel savaşa destek olan bir yan unsur olarak ya da konvansiyonel savaştan bütünüyle bağımsız bir biçimde kullanılabilir. Özel harp operasyon tekniğinde, hedef ülkenin bölge halkı; isyancı unsurlar veya düzensiz kuvvetler şeklinde teşkilatlandırılabilir (FM3-18, 2004, s. 2-1). Tarihsel olarak bu faaliyet tipi mercek altına alındığında, 1940 yılında Almanya'nın Batı Avrupa'yı işgal etmesiyle beraber, İngilizler tarafından, işgal edilen ülkelerde sivil mukavemet unsurlarını örgütlemek ve istilaya karşı direniş oluşturmak maksadıyla kurulduğu görülür (FM3-18, 2004, s. 1-1). Ancak özel harbin askerî bir doktrine dönüşmesinde Amerikan Ordusu'nun 1942 yılında Filipinler'de icra ettiği askerî faaliyetlerin etkisi olduğu ifade edilmelidir. Burada özel harp, Filipinler yarımadası olan Bataan'ın, Japonlar tarafından istila edilme sürecinde, Amerikan Ordusu'nun gerilla tipi sivil direniş kuvvetlerini, işgalci Japon ordusuna karşı organize ettiği bilinmektedir (FM 3-18, 2004, s. 1-3).

kullanıldığı görülür. CIA raporuna göre gayri nizami harpte gerilla örgütleri, çok güçlü bir psikolojik motivasyona ve siyasal, ideolojik bir öz-farkındalığa sahiptir (Psychological Operations in Guerilla Warfare, 1984, s. 2). Psikolojik harp ve karşı propaganda, ilk etapta bu ideolojik motivasyon kaynağını yok etmeyi amaç edinmek zorundadır. Gerilla örgütlerine karşı yürütülen asimetrik ve silahsız mücadelede sürecinde; psikolojik harp unsuru olan hedef kitle analizini hesaba katarak sosyal grup dinamiklerine odaklanmak önem arz eder (Psychological Operations in Guerilla Warfare, 1984, s. 11). Çünkü gerilla birimleri hakim oldukları bölgelerdeki popülasyonu kendi lehine kullanma gayreti gütmektedir. O kadar ki gerilla üniteleri, sosyal grup dinamikleri üzerinden yürütülen çok yönlü, sinsi propagandayla alan hakimiyeti kurulmaya çalışılan bölgedeki nüfusu etkileme ve kontrol altına alma gayretleri içindedirler. Bu nedenle gerillanın esas amacı, kendi ideolojik savaşını haklı göstermek maksadıyla bölge halkının/hedef kitlenin duygu, düşünce ve eylemleri üzerinden manipülatif bir etki yaratmaktır (Psychological Operations in Guerilla Warfare, 1984, s.11). Devlet güvenliğini sarsmayı amaç edinen bu tür örtülü faaliyetlerde, psikolojik harbin meşru yönetimlere karşı silahsız bir ideolojik aygıt olarak kullanıldığı açıktır. Bilhassa hedef kitlenin duygu ve düşünce dünyasına hakim olmak suretiyle sosyal grupların ideolojik eğilimlerini ters yüz etmeyi amaç edinen gerilla ünitelerinin, psikolojik harp teknikleri üzerinden sivil yönetimin otoritesini sarsmayı hedefledikleri görülmektedir. Bahse konu CIA raporunda, psikolojik harp aracılığıyla kamu düzenine de zarar verilerek bir ülkedeki yönetimin *baskıcı*, *emperyal* gibi söylemsel etiketler aracılığıyla yaftalandığı ve bunun sonucunda bölge halkının yönetime karşı kışkırtıldığı tespit edilmiştir.

3. SAVAŞIN DÖNÜŞÜMÜ BAĞLAMINDA KONVANSİYONEL VE GAYRİ NİZAMİ HARP

Devlet güvenliği için yıkıcı bir pratiğe sahip anarşist, sol fraksiyonlar tarafından zemin hazırlanan ayaklanma hareketleri ve gayri nizami gerilla savaşları, devletlerin millî güvenlik paradigmaları ve tehdit algılamalarında radikal bir değişikliğe yol açmıştır. Bu nedenle savaşın geleneksel karakteristiğinin önemli ölçüde dönüşmesine sebebiyet veren ideolojik tabanlı gayri nizami harp kavramı, devletlerin savaş ve güvenlik yöntemlerine ilişkin geleneksel sınırlamaların ötesinde, farklı düzeylerde tedbirlerin alınmasını gerekli hale getirmiştir. Ayrıca, devlet güvenliğinde iç tehdit unsuru olarak nitelendirilen bölücü ve yıkıcı faaliyetler, siyasal bir amaca sahip olmakla birlikte ideolojik bir dünya görüşü tarafından eylemleri domine edilen terör odaklı politik yapılanmalar olduğu ifade edilebilir. Siyasal bir projeyi hayata geçirmeyi amaç edinen örgütler, devletlerin sahip olduğu konvansiyonel

birliklerden farklı yöntemler kullanarak (gerilla taktikleriyle örtüşen ayaklanma, başkaldırı, isyan, sivil itaatsizlik, casusluk, sabotaj vb.) dar bir alanda savaş ve çatışma ortamı yaratma gayreti içinde oldukları bilinir. Albay Virgil Ney'in sivil mukavemet metotları olarak belirttiği 'sabotaj, espionaj, suikast, tedhiş, adam kaçırmaya, yıkıcı faaliyetler, propaganda ve gerilla savaşı' (Ney, 2019, s. 11) gayri nizami harbin askerî faaliyetleri kapsamı içine girer. Burada gerilla örgütlerinin⁶ askerî taktikler kullanarak, düşman unsurların iradesini etkisiz hale getirmek amacıyla gayri nizami harp metotların, konvansiyonel birliklere karşı kullandığı görülür. Bu nedenle konvansiyonel birlikler yıkıcı ve bölücü niteliğe sahip gerilla hareketlerine karşı kontrgerilla konsepti geliştirmiştir. Kontrgerilla özel harp veya düşük yoğunluklu çatışma durumunda, yıpratıcı bir tehdit unsur olarak devreye sokulan isyancı gerilla birliklerine karşı, askerî mücadele taktiğini ifade etmektedir. Virgil Ney'e göre ideolojik bir eksene sahip gerilla mücadelesi ile kontrgerilla harekâtı, komünist ve demokratik ülke bloklarında cereyan eden iki taraflı mücadele taktiğini ifade eder (Ney, 2019, s. 13). Öyle ki 1946 senesinde Filipinler'de gerilla teşkilatı hüviyetiyle açığa çıkan Halk Kurtuluş Ordusu, var olan kamusal ve siyasal sistemi alt üst ederek, bunun yerine komünist bir rejim kurma gayesini tebarüz ettirmiştir (Ney, 2019, s. 14). Filipinler Savunma Bakanı Magsaysay ideolojik ve siyasal motiflerle örgütlenen, konvansiyonel bir birlik imajına sahip gerilla birliklerine karşı, kontrgerilla faaliyeti yürütmek suretiyle nizamî orduyu disipline ederek aktif bir mücadele stratejisi ortaya koymuştur (Ney, 2019, s. 14). Dolayısıyla düzenli ordularca icra edilen kontrgerilla operasyonları⁷ sadece gerilla örgütlerinin silahlı kanadını

⁶ Gerilla, gayri nizami kuvvetler olarak belirli bir siyasal rejime veya ideolojiye itaat etmeyen sivil halkın silahlı cephesini meydana getirir (Hughes & Robson, 2022, s. 52). Gayri nizami kuvvetlere karşı harekâtta (Opposing Irregular Forces/OPFOR) gerilla birlikleri, sosyal katmana yayılan halk destekli ayaklanma hareketlerinin bir parçası olarak görülür. Gayri nizami veya düzensiz unsurlardan oluşan gerilla kuvvetleri, komuta kontrol yapısı, askerî taktikler ve teknikler itibarıyla düzenli/konvansiyonel orduları andırmaktadır (TC7-100.3, 2014, s. 3-1). Ancak yine de gerilla kuvvetleri çatışma ortamında kullandıkları gayri nizami harp yöntemleri nedeniyle uluslararası hukuk normlarının çizdiği kuvvet kullanma sınırlarının dışına çıktığı ve bu nedenle de devletlerin genel kabul görmüş konvansiyonel birlikleri arasında yer almadığı açıktır.

⁷ Gayri Nizami Kuvvetlere Karşı Harekât olarak nitelendirilebileceğimiz kontrgerilla operasyonları şunu ifade eder: Bir ülkede meşru yönetime ve kamusal düzene karşı patlak veren gerilla hareketlerine karşı hem sivil otoritelerin hem de meşru hukuk normlarının egemenliğinde sürdürülen askerî faaliyetler bütününe kontrgerilla faaliyeti denir. Sivil ve askerî bürokrasi iş birliği etrafında operatif bir etkinliğe dönüşen kontrgerilla, ayaklanmalara karşı koyma taktik ve stratejisinin hangi koşullarda tatbik edilebileceğine dair izlenen yöntemdir. *Irregular Opposing Forces* ismini taşıyan askerî talimname irdelendiğinde, ayaklanma ve gerilla hareketlerine karşı yürütülen kontrgerilla faaliyetlerinin etkili bir şekilde sürdürülebilmesi için şu koşulların sağlanması gerektiği sonucuna varılmıştır:

- Başkaldırı hareketleri ve gerilla kuvvetlerine sempati duyan sivil halkın, yerel direniş aktörleriyle bağlantısı kesilmesi ve bunun sonucunda meşru yönetime olan bağlılığın yeniden tesis edilmesi,

- Sosyal demografide meydana gelebilecek olası etnik çatışmanın önlenmesi ve aynı zamanda etnik farklılaşmalardan, ideolojik asimetriden doğabilecek her türlü tansiyonun olabildiği ölçüde azaltılması,

ortadan kaldırmakla kalmamış ama aynı zamanda sivil nüfuzun ideolojik, politik, sosyal ve ekonomik gerekçelerle gerilla faaliyetlerine olan sempatisi etki altına alınmıştır.

Diğer yandan, gerilla örgütleri taktik seviyedeki savaş ve çatışmayı kendilerine avantaj sağlayacak sınırlı bir mekân veya bölgeye (meskûn mahal, dağlık arazi, nehir, bataklık, çöl vb.) taşıma amacı güttüklerinden dolayı, kısıtlı bir sahada devletlerin sahip olduğu konvansiyonel kuvvetlerin yetersiz kalacağını öngörmek zor değildir. Nitekim bir ülkede iç savaşı tetikleyen bu devrimci isyancılar, hedefledikleri bölgeyi ülke topraklarından koparabilmek için konvansiyonel orduları yıpratıcı birtakım askerî taktikleri proaktif düzeyde kullanmak zorundadır. Konvansiyonel orduların oldukça kısıtlı hareket imkânı ve tecrübelerinden dolayı devrimci milisler, bu tür zafiyetleri her zaman kendi lehine kullanma gayreti içine girmektedir. Fransız Subay Galula'ya göre isyancı milis kuvvetleri tek başına bir bölgede kuvvet kullanmak suretiyle çatışmaya yaratabilmekte, stratejik inisiyatifi ele geçirmek suretiyle harbin her türlü zamansal, mekânsal veya maddi koşulunu kendi lehine kullanabilmektedir (Galula, 1964, s. 3). Burada düzenli ordu birliklerinin sınırlı tecrübesinden dolayı gerilla savaşına ön ayak olan ayaklanma hareketlerine karşı, alışıl gelmiş askerî bakış açılarıyla örülmüş normların ötesinde, yeni bir savaş anlayışının temellendirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. O kadar ki konvansiyonel orduların belirli bir bölgede icra ettikleri çeşitli faaliyetlerde tecrübe edilen askerî ve istihbarî meseleler, geleneksel savaş anlayışının radikal biçimde değişmesine yol açmıştır. Bilhassa taktik düzeyde icra edilen askerî operasyonlarda maruz kalınan girift, komplike ve öngörülmesi zor tehdit unsurları, savaşın geleneksel prensip ve metotlarla icra edilemeyeceğini göstermiştir. 'Konvansiyonel tehditlere karşı hazırlanan savunma yapısı ve güvenlik anlayışı, üst düzeyde sürat, uyumluluk ve esneklik gerektiren yeni görevler karşısındaki yetersizliğini, bizzat yaşayarak tecrübe etmiş ve bu pahalı tecrübe, teoride ve pratikte reorganizasyon sürecine kapı aralamıştır.' (Öztürk, 2015, s. 24).

Bu noktada konvansiyonel kuvvetlerin harekât tecrübesinde yer almayan tehdit unsurlarının, muharebe alanının kuşatmaları dolayısıyla, alışıl gelmiş terör eylemlerinin ötesinde daha karmaşık ve proaktif yapılanmaları ifade eden tehditlere yönelik yeni bir konsept ve doktrin geliştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu konsept ve doktrinler askerî düzeyde yürütülen savaş taktiklerini ifade ederken, bir yanı sıra da bir devletin milli güvenlik stratejilerinin farklı

- Meşru sivil yönetimin sosyo-ekonomik istikrarı sağlayarak genel refah seviyesini arttırabilmek için gerekli her türlü tedbiri alması,

- Gayri nizami hareketleri örtülü veya açıktan destekleyen devlet veya devlet dışı organizasyonların tespit edilmesi ve bunun sonucunda bu tür aktörlerin etki alanının daraltılması gerekmektedir (TC 7-100.3, 2014, s.3-2).

paradigma ve programlar dahilinde yeniden oluşturmasına kaynaklık etmiştir. Bahse konu konsept ve doktrinler *Asimetrik Harekât, Hibrit Savaş, Ayaklanmalara Karşı Koyma (Counterinsurgency), Kontrgerilla Operasyonları, Psikolojik Harekât* şeklinde sıralanabilmektedir. Burada dikkat çekilmesi gereken husus, geleneksel/konvansiyonel savaşlarda yürütülen bütün faaliyetlerin simetrik bir karaktere sahip olması ve aynı zamanda doğrudan askerî strateji ve kültür örüntülerini kapsamıdır. Oysaki taktik harekâta karşılaşılan gerilla kuvvetleri, isyan hareketleri ve buna dayalı olarak şekillenen çeşitli örtülü/istihbari operasyonlar, geleneksel savaş anlayışının ortadan kaldırarak; savaşı sosyolojik, ideolojik ve politik bir noktaya taşımıştır. Yeni nesil savaş biçiminde formüle edilebilecek bu mücadele stratejileri, konvansiyonel harbe karşıtlık oluşturan bir asimetrik karaktere sahip olduğundan dolayı artık savaşların sosyo-politik, ideolojik elemanlarla birbirine eşgüdüm içinde değerlendirilmesini zaruri hale getirmiştir.

3.1. Konvansiyonel/Geleneksel Savaş Anlayışı

Konvansiyonel/geleneksel savaş anlayışının geniş bir açıdan anlamlandırılabilmesi ve buradan hareketle savaşın dönüşüme uğrayan karakteristiğinin ideolojik ve politik yönden irdelenebilmesi için savaş kavramının genel kabul görmüş tanımına yer açılma mecburiyeti vardır. Ayrıca, askerî bir doktrin olan gayri nizami harpte ayaklanma ve isyan hareketlerinin doğrudan etkisiyle beraber, siyasal ideolojilerin hakim savaş paradigmalarını radikal biçimde dönüşüme uğrattığı ifade edilebilir. Fakat geleneksel harp prensipleri⁸ doğrultusunda yürütülen konvansiyonel savaşlarda, politik ideolojilerden bağımsız ve sadece devletlerin güvenlik stratejilerine odaklanan, aynı zamanda millî güvenliğin tesis edilmesi noktasında

⁸ Geleneksel savaş anlayışını yön veren en temel faktör harp prensipleridir. Harp prensipleri her devletin sahip olduğu konvansiyonel birliklerin teşkilat yapısına göre farklılık göstermektedir. Öyle ki Army Doctrine Publication (AC 71940) *Land Operations* isimli talimnameye bakıldığında, operatif ve askerî bir faaliyette harp prensiplerine ilişkin, *vazifenin tayin edilmesi, bu vazifenin taktik ve stratejik seviyede tanımlanması, moral ve motivasyonun üstün tutulması, karşıt düşman kuvvetlerinin inisiyatifini elde geçirmek için etkili bir saldırı planının hazırlanması ve buna dayalı güvenlik tedbirlerinin alınması, her türlü olumsuz duruma karşı hareket esnekliğinin sağlanabilmesi ve stratejik baskınlara karşı koyulması* (Land Operations, 2005, s. 1A-1,1A2,1A3) gibi birtakım ilkelerden bahsedildiği ifade edilebilir. Bahse konu harp prensipleri, bir başka askerî yayın olan *Canada Land Operations*'ta – taarruz, baskın, esneklik, güvenlik vb.- daha dar bir çerçeveden ele alınmıştır (Canada Land Operations, 2008, s. 7-18,7-19). Oysaki konvansiyonel savaşın doğası günümüzde giderek farklı bir hüviyete büründüğünden dolayı sözü edilen geleneksel harp prensiplerinin her savaşa tatbik edilebilmesi mümkün gözükmemektedir. O kadar ki Albay Virgil Ney'e göre gerek gayri nizami harpte gerekse gerilla harbinde geleneksel harp prensipleri ancak bir yönüyle tatbik edilebilir (Ney, 2019, s. 18). Konvansiyonel savaşlarda karşımıza çıkan harp prensiplerinin yanı sıra, gayri nizami savaşların doğasını belirleyen birtakım prensiplerden de bahsedilebilir. Bu genel geçer ilkeler arasında 'halktan emin olma, halk desteği, propaganda, engelleme, şahsi emniyet, hareket tarzları ve teşkilât' yer alır (Ney, 2019, s. 18). Sonuç olarak, ülkelerin düzenli ordularınca icra edilen operatif faaliyetlerin bütününde, askerî norm kümelenmeleri ve buna bağlı olan katı askerî prensipler belirleyici bir faktör olarak konumlandırılırken, düzensiz savaşlara gelindiğinde harbin askerî kurallar manzumesinden soyutlanarak, sosyolojik ve politik bir yapıya doğru evrildiğinden söz edilebilir.

düşmanın ne türden taktik ve yöntemlerle iradesinin kırılabileceğine ilişkin askerî yaklaşımların vurgulandığı söylenebilir. Düzenli veya konvansiyonel savaşlar; geleneksel savaş hukukunda sınırları keskin hatlarla çizilmiş ikili anlaşmaların öznesi konumunda olan askerî kuvvetleri kapsayan bir savaş şeklidir. (Varlık, 2013, s. 124). Burada konvansiyonel güçlerin askerî yönden etkin bir işleve sahip olduğunun altın çizilmesi gerekir. Ne var ki geleneksel savaşlarda silahlı bir unsurlara karşı, devletlerin kendi iç hukuku ve uluslararası hukuk normlarının belirlediği genel geçer standartlara göre kullanmış olduğu düzenli birlikler, konvansiyonel güçlere karşılık gelmektedir. Bu nedenle devletlerin muharebe ortamında düşman bir kuvvete karşı mobilize ettiği silahlı unsurlar, hukuki bir statüye sahip olduğu belirtilmelidir.

Geleneksel savaş türünde, belirli bir bölgesel veya küresel güvenlik ortamını tehdit eden silahlı güçlere karşı devletlerin, savaşın öznesi olarak kendisini gösterdiği açıktır (Varlık, 2013, s. 199). Dolayısıyla savaşa dahil olan unsurların, devletlerin meşru kuvvet kullanmakla yetkili olan aktörleri olduğundan şüphe edilemez. Bu noktada savaş, bir devlet ile başka bir devlet arasında cereyan eden geleneksel bir iktidar veya egemenlik mücadelesidir. Ancak hem savaşın uluslararası düzeydeki hukukî statüsü hem de geleneksel tanım göz önüne alındığı takdirde, savaşın meşru bir devlet otoritesine karşı olan düzensiz/gayri nizami kalkışma hareketlerini kapsamına almadığını ifade etmek gerekir (Varlık, 2013, s. 124). Diğer bir deyişle ifade edecek olursak konvansiyonel harp, savaşın tarafları veya aktörleri çerçevesinde, devlet dışı, taşeron üniteleri içine almadığı iddia edilebilir. Aynı şekilde, *Army Special Operations Forces Unconventional Warfare* isimli, FM 3-05.130 numaralı yayınına bakıldığında, konvansiyonel savaşların doğrudan askerî metotlarla icra edilen, sivil unsurlar hariç olmak üzere askerî kuvvetlerin birbiriyle çarpıştığı bir mücadele biçimi olduğu vurgusu göze çarpar (FM3-05.130, 2008, s. 1-4). Burada geleneksel harp yöntemleri ışığında, hasım kuvvetlerin savaşma kapasitesinin ortadan kaldırılması amaçlanarak, düşman ülkenin stratejik açıdan önem arz eden bir bölge veya toprağını ilhak etme gayretlerinin somutlaştığından söz edilir. Öyleyse düzenli birliklerce yürütülen geleneksel savaş anlayışında, düşman unsurların iradesi tahakküm altına alınmak suretiyle hedef ülkenin toprak bütünlüğüne hakim olma çabalarından bahsetmek mümkündür. Bu noktada hedef ülkenin politikalarına nüfuz etmek, savaş stratejisini değiştirmesini sağlamak, siyasal yönetim anlayışını domine etmek gibi bir dizi askerî ve siyasal hedefler güdüldüğü açıktır. Bu siyasal hedefleri hayata geçirebilmek için muharebe sahasında düzenli kuvvetler aracılığıyla yürütülen operatif faaliyetlerde, savaşan ve savaş dışı unsurlar (nonbelligerents) arasında keskin bir ayırım yapılması mümkündür (FM3-

05.130, 2008, s. 1-4). Muharebe sahasında (operation area) savaşı ve savaş dışı aktörler arasında bir ayırım yapmak, konvansiyonel harplerde savaşı doğrudan etki eden oldukça kritik bir faktördür. Oysaki geleneksel savaş anlayışının değişmesiyle birlikte, harekât sahasının giderek karmaşıklaştığı, savaşı ve savaş dışı kalan unsurlar arasında belirgin bir ayırım yapılmasının zorlaştığı sonucuna varılmaktadır.

Ancak bunun ötesinde, konvansiyonel harp kavramının geniş bir yelpazede anlaşılabilir kılınması için geleneksel savaş anlayışını irdeleyen askerî talimnemelelere de bakılması önem arz eder. Ne var ki Amerikan Deniz Donanması'nın MCDP 1 numaralı Warfighting başlığını taşıyan askerî yayına göre, konvansiyonel savaş anlayışına ilişkin askerî odaklı bir tanımlamaya yer verilirken, aynı zamanda savaşlarda etkili bir mücadele aracı olarak kullanılan devlet dışı, taşeron aktörlere de alan açıldığı görülür. Bahse konu askerî talimnamede, geleneksel savaşın karakteristiği ve doğası ile ilgili açıklamalar yapılır. Burada savaş, askerî bir kuvvet kullanmak suretiyle organize olan çeşitli grupların kendi çıkarlarını gerçekleştirmeleri için şiddete başvurmalarıyla ilintili olup, bu grupların devlet aktörlerince organize edildiği göz ardı edilmemelidir (Warfighting, 1997, s. 3). Ancak bahsi geçen askerî yayında da belirtildiği üzere, konvansiyonel harplerde savaşın doğasının anlaşılabilmesi için sadece devletler tarafından teşkilatlandırılan askerî birliklerin ele alınması yeterli olmaz ama aynı zamanda devlet dışı gruplar biçiminde nitelendirilen çeşitli hizipler, fraksiyonlar ve aynı zamanda uluslararası koalisyonlar tarafından örtülü bir şekilde organize edilmek suretiyle desteklenen politik aktörlerin de var olduğu belirtilmelidir. Burada konvansiyonel harp anlayışından farklı bir yörüngeye oturan savaş tanımının yapıldığı görülür. Dolayısıyla savaşın öznesi konumunda bulunan politik aktörler, temsil ettikleri ideolojik kimlik gereğince, savaş konvansiyonel veya klasik anlayışlardan koparmışlardır.

Ayrıca, konvansiyonel savaş anlayışındaki radikal kırılmanın en önemli temsilcisinin Mao olduğu ifade edilebilir. Mao'ya göre savaş 'sınıflar, uluslar, devletler ya da politik gruplar arasındaki çelişkiler belirli bir aşamaya geldiği zamanda, bu çelişkilerin çözülmesi için girişilen en yüksek mücadele biçimidir' (Mao, 2003, s. 10). Mao bu mücadele biçimini devrimci savaş biçiminde temellendirir. Devrimci savaş stratejisi ise ulusal bir mücadele yöntemi olup, düzenli ordulara karşı icra edilen uzun süreli, yıpratıcı bir çatışma halidir. Bu tartışmalardan hareketle, ideolojinin yarattığı sarsıcı etkinin kuramsal düzlemde yapılan savaş tanımlarına da sirayet ettiği, savaşı ilişkin yaklaşımları farklılaştırdığı öne sürülebilir.

Öte yandan, geleneksel harp anlayışının, taktiksel bir düzeyde kavranabilmesi için Prusyalı General Clausewitz'in *Savaş Üzerine* isimli yapıtında bakıldığında, konvansiyonel harbin

içsel sınırlarının çizilebilmesi mümkündür. Clausewitz konvansiyonel savaşa ilişkin, çok genişletilmiş bir düello olarak fiziksel bir güç kullanılması suretiyle düşman veya hasım bir kuvvetin iradesine karşı, askerî kuvvetin kullanılması tanımını yapar (Clausewitz, 2015, s. 29). Öyleyse savaş farklı aktörlerce icra edilen bir düello olmakla birlikte, sınırsız düzeyde kuvvet kullanma halidir. Düşman unsurlarına karşıtlık oluşturan bir kolektif iradenin kabul ettirebilme taktiği kapsamında kullanılan kuvvet, askerî birliklerce hasım veya belirli bir hedef üzerinde yaratılan etkiden başka bir şey değildir. Bu bağlamda savaş birbirine düşman, birbiriyle çatışan ve kendi kuvvet iradesini bir başkasına dayatma amacı güden organize bir şiddet biçimidir.

Savaş durumunda devlet aktörlerince kullanılan meşru kuvvet, bir tür şiddet biçimi olmakla birlikte düşmana karşıtlık oluşturan kolektif bir iradenin zorla kabul ettirilme aracıdır (Clausewitz, 2015, s. 30). Burada düşman unsurlarına karşı mutlak bir üstünlük sağlanması hedeflenir. Clausewitz'e göre geleneksel harplerde kullanılan kuvvet kullanma hali fiziksel bir anlama karşılık gelen zorlayıcı etkiyle ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle konvansiyonel harplerde birbiriyle savaşan devletler, savaşın belirleyici aktörleri olarak kendi iradelerini dayatmak suretiyle, gerekli görüldüğü durumlarda aşırı kuvvet kullanımına başvurabilmektedir. Clausewitz aşırı derecede kuvvet kullanımı da savaşın doğası gereği meşru olarak nitelendirmiştir (Clausewitz, 2015, s. 30). Dolayısıyla bir devletin savaş kazanabilmesinin temel kriteri, rasyonel ilkelerle harmanlanmış meşru ve etkili kuvvet kullanımıyla örtüşür. Ancak etkili bir kuvvet kullanma taktiğiyle düşman unsurlarının iradesi zayıflatılıp, üzerinde hakimiyet kurulabilir. Clausewitz düşman birliklerinin askerî yönden hakimiyet altına alınma sürecinde, esas amacın düşman unsurlarının fiilen silahtan arındırılması ve kuvvetli bir tehdit karşısında öngörülmez bir duruma sokulmasının hedeflenmesi gerektiğini vurgulamıştır (Clausewitz, 2015, s. 32).

Clausewitz'in düşman birliklerine karşı ciddi bir tehdit oluşturularak silahtan arındırma stratejisi, akademik literatürde polemik konusu olan konvansiyonel caydırıcılık/zorlayıcılık kuramına referans gösterilebileceği ileri sürülebilir. Konvansiyonel caydırıcılıkta hedef, düşman kuvvetlerine karşı askerî bir kuvvet kullanmaya gerek kalmaksızın başarı elde etmektir (Öztürk, 2015, s. 27). Ne var ki askerî bir birliğin konvansiyonel düzeyde caydırıcı tehdit unsuru olarak konumlandırılması, düşman unsurların silahtan arındırılmasıyla örtüşmektedir. Clausewitz'in de üzerinde durduğu gibi, askerî birliklerin düşman kuvvetlere karşı kuvvetli bir tehdit meydana getirmenin sonucunda, düşmanı öngörülemez bir pozisyona sokma stratejisi konvansiyonel caydırıcılık noktasında hem fiziksel hem de

psikolojik bir etki yaratmaktadır. Nitekim savaş korkusu ve buna dayalı olarak şekillenen silahsızlandırma gayretleri, caydırıcılığı merkeze alan psikolojik ve algısal bir süreçtir (Öztürk, 2015, s. 27). Bu psikolojik ve algısal süreç dahilinde konvansiyonel birliklerin, pasif tedbirler aracılığıyla hasmın kendisine karşı yıkıcı bir güç kullanmaktan alıkoyulması veya düşman kuvvetlerinin demobilizasyonu caydırıcılığın karakteristik özellikleridir (Harvey, 1997, s. 5).

4. İDEOLOJİNİN VE SİVİL HALKLA İLİŞKİLERİN GAYRİ NİZAMİ HARBE OLAN ETKİSİ

Gayri nizami harp doktrinini hem taktik seviyede askerî yöntemlerin kullanıldığı hem de sivil halka ilişkileri içini alan askeri olmayan tekniklerin uygulamaya sokulduğu girift bir asimetrik mücadele biçimidir. Ayrıca, gayri nizami harp metodolojik açıdan ekonomik, sosyal, politik ve psikolojik bir düğümlemeyi içine alan kompleks bir strateji ifade eder. Dolayısıyla söz konusu olan bu savaş stratejisi, birçok yönüyle ideolojik, sosyolojik, felsefi bir temellendirmeyi gerektirir (FM30-104, 1967, s. 5). Askerî doktrin çalışmalarında ihmal edilen veya kısmen saf dışı bırakılan felsefi, sosyolojik temellendirme, gayri nizami harp harekâtının ideolojik ve siyasal kanadını teşkil eder. İsyân hareketleri, ayaklanmaları bastırma harekâtı, psikolojik harekâta karşı koyma, devrimci iç savaş gibi parametreler etrafında kavramsallaştırılan gayri nizami harp, askerî uygulamaların yanı sıra icra edildiği ülke, bölge veya hedef kitle kapsamında sivil halkla olan ilişkileri (civil affairs) kendi bünyesine dahil eder. Bu nedenle gayri nizami harp uygulamaları sadece askerî doktrinler üzerinden şekillendirilmemeli ama aynı zamanda ideolojik, sosyolojik ve felsefi bir perspektiften meselenin farklı güzergâh noktalarından derinleştirilmesi gerekmektedir.

Gayri nizami harbin sosyolojik ve felsefi boyutu geniş bir pencereden kavranabilmesi için ideoloji nosyonunun hem toplumsal aktörler üzerindeki etkisinin hem de siyasal kurumlar ile devlet aygıtı arasındaki ilişki düzeyinin analiz edilmesi önem arz eder. Dolayısıyla ideoloji kavramının felsefi ve sosyolojik çözümlenmesinden hareketle, gayri nizami usûl ve esaslara göre yürütülen savaşın ana omurgasına ilişkin genel bir çerçeve belirlenmek durumundadır. Bu noktada sivil halkla kurulan ilişkiyi esas alarak sürdürülen düzensiz savaşlarda, toplumsal aktörler savaşın belirleyici öznesi konumunda yer aldığından dolayı gayri nizami harbin ideolojik ve politik bir gerçekliğe sahip olduğu iddia edilebilir. O kadar ki gayri nizami yöntemlere göre şekillenen bir harp, sosyal tabakada kritik bir rol üstlenen sivil halk hareketinin ideolojik eğilimlerine – düşünce veya inanç sistemlerine- bağlı olarak filizlenir.

Sivil halkın belirli bir ülkede meşru kabul edilen siyasal yönetime karşı başlattığı isyan, direniş ve ayaklanma eylemleri, ideolojinin ürettiği asimetrik etkiden ayrı düşünülemez.

Bu sebeple, toplumsal alanda cereyan eden siyasal hareketliliğin, sivil aktörlerle iç içe geçen ideolojik ve politik bir yapıya referans noktası oluşturduğu söylenebilir. Siyasal, ekonomik sistemlere entegre edilememiş ve devlet güvenliği için tehdit oluşturan sivil unsurların sosyal hareketliliği, politik bir güç mücadelesinden ibaret olduğu belirtilmelidir (JP3-24, 2018, s. 1-3). Bu durumda, ne tür aşamalardan geçerek hangi noktaya kadar devam edeceğinin tayin edilmesi zor olan kalkışma hareketlerinin, politik güç mücadelesiyle iktidarı ele geçirme girişimlerinden söz edilebilir. O halde, bir devlet yönetiminde ekonomik ve siyasal istikrarsızlıklar giderek artmakta ve sivil halkın güvenlik kaygıları yükselmekteyse, devlet otoritesi kademeli bir şekilde zayıflayacaktır. Bu durumda, politik kontrol mekanizması meşru biçimde devreye sokularak, isyanları bastırma, gayretleri sergilenecektir (JP3-24, 2018, s. 1-4).

Burada, ayaklanma hareketleri konvansiyonel, simetrik bir tehdit çemberinde yer almadığından dolayı askerî müdahalelerin eşgüdümü içinde, asimetrik unsurlara karşı mücadele stratejisi geliştirmek pratik açıdan imkânsızdır. Her ne kadar askerî doktrin ve teorilerde düzensiz, asimetrik unsurlarla olan mücadelede, konvansiyonel birliklerin (lethal force) kullanılabilmesi belirtilmiş olsa da (JP3-24, 2018, s. 1-3), geleneksel orduların kendi iç dinamikleri gereği, düzensiz birliklere karşı etkili bir taktik, strateji geliştirme imkân ve kabiliyetinden yoksun oldukları bilinir.

Diğer yandan, askerî bir kuvvet üstünlüğüyle sınırlandırılmayan, sivil yer altı yapılanmaların etkisinin yoğunlaştığı gayri nizami savaşlarda; ideolojik, siyasal ve sosyolojik kategorilerin ön plana çıktığı ileri sürülebilir. Çünkü konvansiyonel olmayan savaşlarda kuvvet çarpanı olarak konumlandırılan devrimci halk, sosyal yapıda yıkıcı/bölücü bir asimetrik etki yaratma kudretinde olan kitlesel kalabalıkları teşkil eder. Burada özellikle sol ve anarşist fraksiyonların ideoloji kavramına yönelik değerlendirmelerinden hareketle, bahse konu teorik söylemlerle ilişkilendirilen analizlerin, sosyal gerçekliği dönüştürme veya değiştirme çabalarının geniş düzlükte irdelenmesi gerekir. Nitekim konvansiyonel olmayan harplerde, sivil aktörlerden oluşan kitlesel yığınların belirli bir ideolojik hedef doğrultusunda organize olmak suretiyle kolektif bir eylem geliştirme yetenekleri, savaşın ideolojik yönüne vurgu yapar. Bu nedenle düzensiz, düşük yoğunluklu muharebeler, dar bir alana hapsedilmiş ve yaratacağı etkilerin kestirilmesi zor olan dinamik süreçleri ifade eder. Nitekim sivil unsurların ideolojik ve siyasal tercihlerini içine alan çok merkezli bir savaş yapılanması söz konusudur.

Bahse konu kuramsal tartışmaları daha somut ve spesifik bir boyuta taşımak için Mao'nun gerilla savaş stratejisine değinmenin faydası vardır. Mao'nun dünya siyasetine yön veren ve devrimci kitleleri etkilemeye devam eden bölücü savaş stratejisi, Amerikan Ordusu'nun ideoloji kavramına yüklediği anlam açısından oldukça kritiktir. Ne var ki 2008 yılında yürürlüğe koyulan JP 3-24 numaralı *Counterinsurgency* başlığını taşıyan askerî talimname, Mao'cu devrimci savaş stratejisine geniş ölçüde yer verilmiştir. Bahse konu talimnameye göre devrimci ayaklanma stratejisi, savaşın karakterini dönüştüren veya değiştiren bir etkiye sahiptir (JP 3-24, 2018, s. 14). Mao'nun devrimci ayaklanma stratejisi, 2006 yılında patlak veren Nepal başkaldırı hareketlerine uygun ortam hazırladığı düşünüldüğü takdirde, etkisinin günümüzde devam ettiği söylenebilir (JP 3-24, 2018, s. 14). Mao'cu bakış açısı, Marksist ideolojiyi bir tür stratejik praxis olarak yorumlar. Mao'ya göre 'Marksizm bir dogma olmayıp, eylem için bir kılavuz' niteliği taşır (Mao, 2003, s. 9). Marksist teoriden beslenen bu savaş pratiği, harbin sadece askerî bir faaliyet alanı olarak değerlendirilmemesi üzerine inşa edilir (JP 3-24, 2018, s. 14). Dolayısıyla gayri nizami yöntemlerde yürütülen devrimci savaş; askerî, politik, ekonomik, sosyal, psikolojik yapıları birleştirir (JP 3-24, 2018, s. 14). Bunun yanında, 1924-1927 yılları arasında süregelen Çin devrimci savaşının ideolojik, politik ve stratejik zemininin hazırlanmasında Mao'nun önemli bir rol üstlendiğinden şüphe yoktur. Japonya'ya karşı Çin Komünist Partisi önderliğinde yürütülen ulusal kurtuluş savaşının teori ve pratiği 'kesin zafere ulaşma' hedefi üzerine kurgulanmıştır (Mao, 2003, s. 22). Mao'ya göre devrimci bir harpte kesin bir netice elde edebilme için kitle kuvvetini geliştirmek ve 'kırsal bölgelerde üs alanları yaratmak' amaçlanmalıdır (Mao, 2003, s. 24). Dolayısıyla konvansiyonel birliklere karşı güçsüz olan kır gerillası, kitlesel bir kuvvetle hareket etmek mecburiyeti içindedir. Düzenli birliklerin savaş azmini kırabilmek için kır gerillası, savaşı hem kendisine avantaj yaratacak dar bir bölgeye çekmek hem de muharebenin süresini olabildiğince uzatmak mecburiyetindedir. Dar bir bölgeyle kısıtlanmış olan harpte, olabildiği ölçüde bölge halkının politik, istihbarî ve lojistik desteğine başvurulmalıdır. Mao bu stratejiyi 'bütün ittifakları kazanma politikası' olarak dile getirmiştir (Mao, 2003, s. 32). Öyleyse Çin devriminin siyasal propaganda stratejisiyle, dar bir alanda var olan popülasyonun her türlü desteğine başvurulması gerekir.

Sınırlı bölgelerde filizlenen sivil halk eksenli sosyal hareketlerin ideolojik dinamizmi göz önünde bulundurulduğunda, ideolojinin ayaklanma ve isyanı başlatan itici bir güç olduğu ileri sürülebilir. (FM3-24.2, 2009, s. 2-9). Bu durumda isyancı (insurgent) ve saldırgan kuvvetler (aggressor forces) sahip oldukları ideolojik dünya görüşlerini, kendilerini destekleme

noktasında tarafsız kitlelere karşı manipülatif bir araç olarak kullanırlar. Bu propaganda stratejisinde isyan ve başkaldırının rasyonel zemini temellendirilmeye çalışılır. Aynı zamanda başkaldırı ideolojisi propaganda vasıtalarıyla hem toplumsal yapının hem de siyasal ve ekonomik sistemin nasıl kurulacağına ilişkin genişletilmiş bir vizyon ortaya koymayı amaçlar (FM3-24, 2009, s. 2-9). Bunun yanı sıra ideoloji, ayaklanma hareketlerinde oldukça güçlü bir motivasyon kaynağı olarak nitelendirilir. Bu nedenle ideoloji nosyonu kültürel ve dini faktörleri de içine alarak katmerli bir biçimde büyüyen isyanın, sivil halkta geniş bir ölçüde karşılık bulmasına ortam hazırlar. Bunun neticesinde, yer altı örgütlerine müzahir eleman unsurları devşirilmesinde politik bir enstrüman görevi görür (FM3-24.2, 2009, s. 2-9).

4.1. İdeolojik Bir Savaş Olarak Gayri Nizami Harbin Sosyolojik ve Siyasal Analizi

Gayri nizami harp harekâtının toplumsal yapı ile örtüşen ideoloji analizi, Marksist dünya görüşüyle kemikleşmiş kuramsal temellendirmeleri ifade eder.⁹ Gayri nizami harp ve onun taşıyıcı unsurlarının (psikolojik harp, ayaklanmaya karşı koyma harekâtı, kontrgerilla operasyonları) sosyolojik bir bağlamda irdelenebilmesi için ideoloji nosyonunun siyasal düzlemdeki yerinin anlamlandırılması icap eder. Ne var ki düzensiz birliklerin ve asimetrik tehditlerin başat rol oynadığı gayri nizami harplerde, harbin politik öznesi konumunda yer alan sivil unsurların sahip olduğu ideolojik dünya görüşü, gündelik yaşam pratikleri ve devletin siyasal sistemine olan yaklaşım tarzları geniş bir pencereden anlaşılmadığı takdirde, bahse konu olan savaşın doğasına ilişkin bir yaklaşım tarzı geliştirmek olanaksızdır. Buradaki temel iddia, gayri nizami savaşların geçiş güzergâhını belirleyen ideoloji kavramının, savaşın kökensel nedenini belirleyen bir işleve sahip olmasıyla bağdaşır. Bu nedenle gayri nizami savaşların çıkış koşullarını, toplumsal gerçeklik ve siyasal yapı bağlamında incelenebilmesi

⁹ Marksist sosyolog Nicos Poulantzas'a göre ideoloji sadece düşünce veya temsiller sisteminden ibaret değildir (Poulantzas, 2006, s. 31). Ama aynı zamanda toplumsal yapıyı şekillendiren ve insanın davranış kalıplarını oluşturan örf ve âdetlerle harmanlanmış bir dizi maddî, ekonomik ve siyasî pratiği ifade eder (Poulantzas, 2006, s. 31). Dolayısıyla ideoloji toplumsal düzen içinde siyasal ve ekonomik pratiklerle bağdaşan bir dizi davranış örüntülerini kapsar. Ancak Marksist düzlemde ideoloji analizi, bir yönüyle de hakim toplumsal sınıf tarafından temsil edilen ideoloji eleştirisiyle birbirine eklenir. Burada yapılan eleştirel analiz, sosyal yapı ve ilişkilere hakim olan sınıfın ürettiği ideoloji söylemine dayandırılır. Poulantzas açısından egemen ideoloji, devletin baskı aygıtları üzerinden tesis edilerek yeniden üretilir (Poulantzas, 2006, s. 31). Egemen ideoloji, devletin kurumsal bütünlüğü ve anayasal düzenine paralellik arz ettiğinden dolayı, Marksist dünya görüşünde devlet düzeninin ortadan kaldırılması, egemen ideolojinin varlığına da son verecektir. Gayri nizami harp açısından Marksist ideoloji eleştirisi değerlendirildiğinde, devlet düzenini ortadan kaldırmayı amaç edinen ve bu hedef doğrultusunda meşru olmayan eylemlere başvuran düzensiz unsurların (ezilen sınıflar, halk kitleleri vb.) toplumsal hareketliliğinden bahsedilebilir. Çünkü gayri nizami harpte siyasal direniş aktörlerinin sosyo-politik düzeni yasal ve barışçı yollarla değiştirmeyi amaç edinmedikleri görülür (FM31-16, 1963, s. 3). Bu nedenle düzensiz unsurlar tarafından yürütülen direniş pratikleri, devlet aygıtı tarafından gayri meşru olarak nitelendirilir.

için öznelere gündelik yaşantısındaki eylem ve motivasyon kaynağını önemli ölçüde etkileyen ideoloji nosyonunun tarafsız bir biçimde incelenmesi önem arz eder.

Burada ideoloji farklı bölgesel/yerel aktörlerce temsil edilen; etnik bölücülük, modern milliyetçilik, Ortodoks Marksizmi, Anarşizm gibi birbirinden ayrı vehçelerde kendisini sergileyen çeşitli radikal eğilimlerle bütünleşir. Dolayısıyla gayri nizami harbin belirli bir jeopolitik düzlemde sınırlandırılan düşük yoğunluklu, farklı güç dengelerini içine alan ulus ötesi aktörlerin rol oynadığı bir savaş stratejisi olduğu düşünüldüğünde, ideolojinin de bu farklı parametreler üzerinden şekillendiği ifade edilmelidir. O kadar ki birbiriyle uyumsuz olan ancak kolektif bir çıkar doğrultusunda hareket etme potansiyeline sahip farklı ideolojik eğilimlerin düzensiz hareketliliğinden söz edilebilir. İdeolojinin yukarıda ifade edilen birbirinden farklı radikal eğilimlerle bütünleşmiş politik bir formasyonu ifade ettiğinden dolayı, gayri nizami harbin icra edildiği bölgenin hedef kitle yapısına göre kültürel, etnik ve dini asimetrisi göz önünde bulundurulmalıdır (FM90-8, 1986, s. 2-3). Diğer bir deyişle gayri nizami harp, icra edildiği dar bir alan, bölge veya coğrafya ile sınırlandırıldığından, ideolojinin bu çevresel kısıtlamalar üzerindeki etkisinin detaylandırılması önem arz eder. Çünkü yerel halkın dünya görüşünü merkeze taşıyarak, sınırlı bir alanda yürütülen düzensiz savaşlar gerek tarihsel ve politik şartlara gerekse ideolojik eylem kaynağına göre şekillenir.¹⁰ Bu noktada gayri nizami metotlarda icra edilen savaşlar ideolojik yapı ve kültürel asimetrinin etkisiyle iki farklı kulvar üzerinden derinleştiği görülür. Bunlardan birisi yabancı işgal kuvvetlerine karşı gerçekleştirilen ulusal kurtuluş savaşları, diğeri ise meşru devlet sistemine, anayasal düzene karşı başkaldırıyı içeren isyan hareketleridir (insurgency). Bu noktada,

¹⁰ Örneğin, İkinci Dünya Harbi'nde Avrupa'nın işgal edilen birçok ülkesinde gayri nizami harp, uygulama düzeyinde evrensel bir niteliğe bürünmüştür (Toptaş, 2009, s. 226). O kadar ki İkinci Dünya Savaşı sırasında Batı Cephesi'nde gerilla savaşı, düzenli veya konvansiyonel harple eşdeğer görülmüştür (Toptaş, 2009, s. 227). Burada gayri nizami harbin cephedeki askerî tatbiki gerilla savaşı üzerinden şekillenmiştir. Gayri nizami harp denklemi içinde gerilla savaşı, konvansiyonel savaşlardan taktik ve strateji düzeyinde farklılaşmaktadır. Bilhassa İkinci Cihan Harbi'nde işgalci düşman kuvvetlere karşı başkaldırı/isyan unsurlarının hareketlendirilmesi, kışkırtılması, silahlandırılması gerilla harbinin tatbikiyle ilişkilidir (Toptaş, 2009, s. 226). İkinci Dünya Harbi sona erdikten sonra gayri nizami harp düşük yoğunluklu direniş ve çatışmalarla bölgesel düzeyde sürdürülmeye devam etmiştir. Küba, Filipinler, Cezayir, Afganistan örnekleri gerilla taktiklerinin kullanıldığı gayri nizami savaşlar arasında gösterilmektedir (Toptaş, 2009, s. 227).

Burada bölgesel jeopolitik açısından güvenlik ortamının şekillendirilme süreci içinde gerek isyan hareketlerinin gerekse gerilla harbinin teori ve tatbiki ideolojik kıstaslara, bölgesel farklılıklara göre değişkenlik gösterdiği açıktır. Nitekim İkinci Cihan Harbi'nde ortaya koyulan gayri nizami harple bağdaşan taktiksel uygulamaların, günümüzün güvenlik ortamında üretilen stratejik paradigmalara uyumlu olmadığı altı çizilmelidir. Diğer bir deyişle, İkinci Dünya Harbi'nden günümüze kadar süregelen, düzensiz unsurların veya devlet dışı aktörlerin kullanıldığı gayri nizami savaşlarda teori ve pratik noktasında radikal bir farklılaşma vardır. Bu radikal kopuşa sebebiyet veren unsurların başında hem ideolojik dünya algısı hem de ideolojiyle ilişkilendirilen değer ve prensipler yer alır. Bu noktada çağın maddi gerçekliği, belirli bir coğrafyada var olan popülasyonun ideolojik, duygusal eğilimleri, kültürel ve etnik aidiyet bağları gibi sayısız faktörler gayri nizami harbin taktik ve stratejik düzeyde farklılaşmasına sebebiyet vermiştir.

düzensiz tehdit unsurlarının etkin rol üstlendiği gayri nizami harbin ulusal kurtuluş mücadelesini somutlaştıran en spesifik örnek, 1960 ile 1975 yıllarını kapsayan Vietnam Savaşı'dır. Vietnam Savaşı, bir ülkenin meşru yönetimine karşı yürütülen ayaklanma stratejisinin dışında, yabancı işgal kuvvetlerine karşı icra edilen gayri nizami harp örneğini ifade eder. Vietnam Harbi'nde tecrübe edildiği üzere komünizm düşüncesi, gayri nizamin harbin ideolojik işlevini meydana getirmiştir. O kadar ki işgalci Amerikan Ordusu'nun teşkilatlı büyük birlikleri, uzun bir süreye yayılan harpte başarısız olmuş ve bunun neticesinde dersler çıkarmıştır. Bu derslerin ana fikri ise konvansiyonel orduların, ideolojik bir motivasyona sahip isyancılara karşı ortaya etkili bir mücadele stratejisi koyamamış olmasıdır (Irregular Warfare, 2007, s. G-3). Diğer taraftan, 1931 yılında Rumların Enosis ayaklanmalarına karşı, Kıbrıs Türk halkının savunulması, Enosis faaliyetlerine karşı koyulması amacıyla kurulan Türk Mukavemet Teşkilatı (Yalçın, 2016, s. 281) da bir gayri nizami harp örneği teşkil etmektedir. Burada Türk Mukavemet Teşkilatı'nın hücreli örgütlenme biçimi, mukavemet unsurlarının yerel halkın güvenini kazanması ve Türklük davasını neticelendirilebilmesi amacıyla psikolojik odaklı bir direnişi (Yalçın, 2016, s. 285-286) hayata geçirme çabaları gayri nizami harp metodolojisiyle uyumaktadır.

Bunun yanı sıra, konvansiyonel olmayan savaşların, ulusal mücadelelerden farklı olarak, bir ülkenin meşru yönetimine karşı içeriden yürütülen sinsi ve örtülü faaliyetleri de içine aldığı belirtilmelidir. Bu durum, gayri nizami harbin öteki yüzüdür. Ne var ki gayri nizami harplerde çatışma ve mücadelenin belirleyici unsuru olarak konumlandırılan başkaldırı hareketi, bir ülkenin meşru kabul edilen yönetimini ideolojik ve politik amaçlar doğrultusunda yıpratmayı amaç edinir. Bu maksatla kamusal alanda kolektif şiddeti devreye sokmak suretiyle toplumsal yapının istikrarsızlaştırılması hedeflenir (Counter-Insurgency Operations, 2008, s. 1-1). Nitekim gayri nizami harpte başkaldırı veya ayaklanma, siyasal ve ideolojik amaçlar barındıran, bununla birlikte toplumsal düzeni belirli bir amaç/hedef doğrultusunda değiştirmeyi esas alan yıkıcı, düzensiz etkinlikler bütünüdür. Dolayısıyla devlet dışı, asimetrik aktörlerin kritik bir rol üstlendiği gayri nizami savaşlarda, siyasal düzlemde şekillenen ideolojinin devlet ve kamu düzeni karşısı bir üst yapıya karşılık geldiği vurgulanmalıdır. Ancak burada ideoloji sistemi sadece belirli bir siyasal sistemin parçası olarak değerlendirilmemelidir. Aynı zamanda toplumsal sistem içinde şekillenen kolektif şiddet eylemleriyle beraber düşünülmüş, siyasal ve yıkıcı bir etkinin ana damarıdır (Counter-Insurgency Operations, 2018, s. 1-1).

Diğer yandan, ayaklanmalara karşı koyma harekâtı bağlamında belirginleşen gayri nizami harbin, devlet düzenine karşıtlık oluşturan faaliyetleri Lenin'in *Devlet ve Devrim* ismini taşıyan eserinde geniş çapta yankı bulmuştur. Lenin, Alman Marksist düşünür Engels'in devlet karşıtı fikirlerinden hareketle, *kendiliğinden hareket eden silahlı bir örgütün* oluşturulması gerektiğini savunmuştur (Lenin, 1999, s. 17). Devletin kamu gücüne ideolojik ve politik bir karşıtlık oluşturan bu silahlı örgüt, ülke yönetimine karşı ayaklanma taktiği geliştirmektedir. Devrimci düşüncenin pratik felsefesini oluşturan bu illegal yapı, şiddete dayalı ideolojik bir programla birbirine eklenmektedir. Lenin 'devrimci savaşın yöntemlerini savunmak, hazırlamak, değerlendirmek amacıyla illegal bir örgütün kurulması' fikrini destekler (Lenin, 1975, s. 28). Bu düşünce gayri nizami harbin ideolojik işleyişini göstermektedir. O kadar ki Lenin'e göre devrimci bir programın işletilebilmesi için devletlerin ulusal ideolojileri kisvesi altında yürüttükleri emperyalist savaşların, devrimci şiddete dayalı bir iç savaşa dönüştürülmesi söz konusudur (Lenin, 1975, s. 27). Dolayısıyla gayri nizami harbin devrimci şiddetle bağdaşan noktası, devletin egemenliğine son verilmesi ve egemen ideolojinin yarattığı sınıf farklılıklarının ortadan kaldırılması düşüncesiyle örtüşür (Lenin, 1999, s. 25).

Siyasal sistemin ve devlet düzeninin değiştirilmesi fikri Marx'ın *Alman İdeolojisi* ismini taşıyan eserinde açık bir şekilde dile getirilir. Marx söz konusu olan eserinde, 'koşulların değişmesi ile insan etkinliğinin veya öz-değişiminin örtüşmesi, ancak devrimci pratik olarak kavranıp doğru anlaşılabilir' der (Marx, 2013, s. 16). Marx'a göre siyasal ve toplumsal koşulların değiştirilmesi ancak devrimci bir şiddet eylemi üzerinden gerçekleştirilebilir. Devrimci pratiklerin sosyo-politik bir düzlemde, var olan düzeni yeniden inşa etmeye dönük çabası, ideoloji nosyonundan bağımsız düşünülmemelidir. O kadar ki Marx'a göre toplumsal hayatın tamamı, kendi özünde pratik bir etkinlikten ibaret olduğu için, esas olan bu pratiğin eşgüdümünde sosyal dünyayı kökünden değiştirmek hedeflenmelidir (Marx, 2013, s. 16-17). Marx'ın devrimci pratikleri merkeze alarak, var olan siyasal, sosyal düzene karşı bir başkaldırı niteliği taşıyan yıkıcı eylem retoriği gayri nizami harpte, kitlelerin meşru yönetime karşı başkaldırı eylemlerinin ideolojik bir bağlama oturtulmasıyla aynı denklemde birbiriyle kesişir.

Gayri nizami harpte kitlelerin mevcut sisteme karşı ayaklandırma/isyana teşvik etme taktiği, devrimci ideolojinin normlarından ayrı tahayyül edilemez. Marx'ın *Alman İdeolojisi* isimli eserinde geniş bir yelpazeden yer verdiği *isyan* kavramı da pratik bir niteliğe sahip olmasıyla birlikte devrim, toplumsal/siyasal eylem, mevcut olanın devrilmesi, mevcut koşulların kökten

değiştirilmesi gibi belli başlı anlam tabakalarına karşılık gelmektedir (Marx, 2013, s. 324). Burada ideolojik ve politik bir eyleme eşdeğer tutulan isyanın, devrimci bir motivasyon doğrultusunda mevcut koşulların değiştirilmesi, aynı zamanda devlet düzeninin ortadan kaldırılması hedefi üzerine inşa edilir. Marx burada mevcut koşulların kökten değiştirilmesiyle ilişkilendirdiği isyana ilişkin olarak şu saptamayı yapar: “Devrim, mevcut koşulların ya da statünün, yani devlet ya da toplumun kökten değiştirilmesinden ibarettir, dolayısıyla politik veya toplumsal bir eylemdir. İsyân, kaçınılmaz bir sonucu, koşulların değiştirilmesi olsa da bu değişimden hareket etmez, insanların kendilerinden hoşnut olmamalarından hareket eder.” (Marx, 2013, s. 324). Burada isyan hareketinin, insanın siyasal ve toplumsal düzen içinde kendinden hoşnut olmaması durumu gayri nizami harp harekâtı açısından kilit bir noktadır.

Bu anlatılanlar ışığında, FM 31-16 sayılı *Counterguerilla Operations* ismini taşıyan talimnamede şu belirtilir: Sosyal bir mukavemet hareketinin başlangıcında politik, ekonomik veya hukukî düzenle ilgili spesifik bir rahatsızlık gerçekleştirilir (FM31-16, 1963, s. 3). Bahse konu rahatsızlığın, kolektif bir irade doğrultusunda etkisinin giderek arttırılması ve bunun sonucunda, bir bölgedeki popülasyon üzerinde negatif bir algı yaratılması amaçlanır. Siyasal ve sosyal düzeni hedefe oturtan mukavemet hareketinde, devrimci bir ideolojik itilimin ön gerektirdiği şartların da oluşmasıyla beraber, kitlesel algıya nüfuz eden rahatsızlığın bir antipatiye veya hoşnutsuzluğa (disaffection) dönüştürülmesi esas alınır (FM31-16, 1963, s. 3). Burada siyasal düzen ile ilgili muhalif bir ideolojik dünya algısına sahip olan küçük grupların, organize bir şekilde yeraltı teşkilatlanmasıyla mukavemet unsurlarına örtülü destek sağladığı belirtilir (FM31-16, 1963, s. 3). Çünkü var olan kamusal düzene ilişkin kitlesel algıya empoze edilen ideolojik rahatsızlık ve antipati, direniş örgütlerine örtülü destek verilmesi sonucunu doğurur. Bu nedenle gayri nizami gerilla harbinde hücre sistemiyle örgütlenen, aynı zamanda sivil toplumun örtülü, açık desteğini alan mukavemet unsurları, kendi tabanlarını istihbarî, lojistik, askerî açıdan destekleyen kitlelere dayandırmaktadır.¹¹ Sonuç olarak, düzen karşıtı hareketliliğin dolaylı yollardan

¹¹ Askerî taktik açısından gerilla örgütleri hücre tipi yapılanmalarla örgütlenerek örtülü faaliyet icra eder. Hücresel organizasyonlar; lojistik, istihbarî ve askerî faaliyetlerin örtülü ve dolaylı yollarla şekillendirilmesini sağlayan kritik bir oluşumdur. FM 30-104 numaralı *Handbook On Aggressor Insurgent War* isimli yayına göre bir hücrenin kuruluşu, özellikle askerî ve istihbarî faaliyetlerin koordinasyonu kapsamında etkili bir güvenlik tedbirlerinin alınabilmesi için oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra her hücre, birbirinden ayrı birimler olarak hücre lideri tarafından atanan üç veya yedi üyeden oluşur (FM30-104, 1963, s. 10). Bir ülkenin her bölgesel kanadında aktif rol üstlenen ve ayrıca, sivil mukavemet durumunu ideolojik ve siyasal gerekçelerle desteklemek amacıyla örtülü faaliyetler yürüten hücre elemanları, hiçbir şekilde birbiri hakkında bilgi sahibi değildir (FM30-104, 1967, s. 11). Bu noktada, sivil direniş hareketlerini taktik ve operatif seviyede destek olmak için

desteklenmesinin kökensel sebebi gerek Marx'ın Alman İdeolojisi'nde vurguladığı gerekse FM31-16 numaralı talimnamede yer verildiği şekliyle, mevcut sosyo-politik koşullarının devrimci bir ideolojik eylemle değiştirilmesine ortam hazırlayan kolektif bir rahatsızlıkla ilgilidir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Konvansiyonel savaş doktrinlerinden bağımsız bir çerçeveye oturan gayri nizami harp günümüzün toplumsal gerçekliğini şekillendiren siyasal ideolojilerden yalıtılmış değildir. Gayri nizami harbin sosyolojik ve felsefi bağlamını teşkil eden yıkıcı ideolojiler, sosyal aktörlerin asimetrik etkiler yaratan ayaklanma ve isyan hareketlerine uygun zemin hazırlamaktadır. Toplumsal aktörlerin, devletin meşru yönetimini tehdit eden ayaklanma eylemleri, siyasal ideolojilerin felsefi yorumuyla ilişkilidir. Bu nedenle gayri nizami harp, konvansiyonel harp doktrininden ayrı olarak ideolojik ve felsefi bir damardan beslendiği ileri sürülebilir. Diğer taraftan, gayri nizami harbin taktik, konsept ve doktrin anatomisinin çıkarılmasına yardımcı olacağından dolayı, konvansiyonel harp tanımı ve genel doktrini geniş bir yelpaze içinde temellendirilmiştir. Bu durumda ulaştığımız sonuç şu olmuştur: Klasik savaş anlayışları, düzenli ordular arasında gerçekleşen ve sivil aktörlerin hesaba katılmadığı simetrik bir güç mücadelesiyken, gayri nizami harp ise gerek askerî taktiklerin gerekse politik ideolojilerin istismar edilmesi üzerine kurulu asimetrik bir çatışmadır. Ayrıca klasik savaş yaklaşımlarında, harbin öznesi devletler veya konvansiyonel ordularken, gayri nizami harbin öznesi sivil unsurları içine alan isyancı, milis ve gerilla kuvvetleridir.

Geleneksel harp prensipleri tarafından domine edilen konvansiyonel savaş anlayışları, askerî taktik ve stratejiler üzerinden kendisini gösterirken, gayri nizami harp harekâtı ise politik ideolojiler üzerinden şekillenmektedir. Buradan hareketle, araştırmamızda geleneksel savaşların tanımı, sınırları ve ilkeleri tespit edilmiş ve bunun üzerinden savaşın doğasındaki dönüşüm, gayri nizami harbin ideolojik karakteristiği üzerinden detaylandırılmıştır. Nitekim konvansiyonel harp ile gayri nizami harp arasındaki gerilim ve çatallaşmanın, politik ideolojiler kaynaklı olduğu sonucuna varılmıştır. Spesifik olarak, Ortodoks Marksist ideolojiyi merkezine alan çeşitli sol fraksiyonların, felsefi ve sosyolojik düzlemde ortaya koydukları politik amacın, devletlerin anayasal düzenini ortadan kaldırmak olduğu ifade

özellikle istihbarî bir ünite gibi faaliyet gösterildiği açıktır. Nitekim hücre tipi şebekelerin icra ettiği istihbarî faaliyetlerin komutasında, hücre lideri etkin bir rol üstlenirken faaliyetin emniyeti gözetildiği için hiçbir üye, doğrudan örgüt lideri ile kontak kuramaz. Sivil direniş hareketini dolaylı yollarla desteklenmesi ve bu minvalde kritik bilgi ihtiyaçlarının karşılanması için, toplanan bilgiler çeşitli kurye veya postalar aracılığıyla örgüt liderine aktarılmaktadır (FM30-104, 1967, s. 11).

edilebilir. Öte yandan, gayri nizami harpte devletlerin meşru yönetimlerini taciz etmek, zayıflatmak, itibarını sarsmak maksadıyla yürütülen düzensiz ve asimetrik mücadelelerin, düzenli ordulara karşı yapılan düşük yoğunluklu saldırılarla örtüştüğü ileri sürülebilir. Gayri nizami harpte yıkıcı bir unsur olan gerillanın, gerek meşru yönetimlere gerekse düzenli ordulara karşı giriştiği bölücü faaliyetler silsilesi içinde, devrimci ideolojinin oldukça güçlü bir motivasyon kaynağı olduğu değerlendirilmektedir. Öyleyse teknik ve teknolojik yönden üstün olan devletlerin konvansiyonel ordularıyla yapılacak her türlü devrimci mücadelelerin, gayri nizami harbin ideolojik programını teşkil edeceği açıktır.

Diğer yandan, devletlerin kendi varlıklarına yönelik içeriye dönük ve dış destekli asimetrik tehditlere karşı güvenlik politikalarını yeniden düzenleme ihtiyacı duyduğu sonucuna askerî talimnameler ve istihbarat raporları incelenmek suretiyle ulaşılmıştır. Gayri nizami harp doktrinine ilişkin yazılan askerî talimnamelerde devletlerin millî güvenliğinin yeniden şekillendirilmesine yönelik olarak; ayaklanmaya karşı koyma, kontrgerilla, gayri nizami kuvvetlere karşı harekât gibi askerî taktiklerin geliştirildiği görülmüştür. Bilhassa gayri nizami ünitelere karşı icra edilen harekâtlarda; ayaklanmaya karşı koyma, gerilla unsurlarına karşı sivil mukavemet, psikolojik harp, şeklinde dallanıp budaklanan taktiklerin eşgüdümünde, sivil popülasyonun ideolojik eğilimlerinin hesaba katılması gerektiği neticesine varılmıştır.

KAYNAKÇA

- Army Doctrine Publication (2005). *Land Operations*. https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a82e143e5274a2e87dc3705/Army_Field_Manual_AFM_A5_Master_ADP_Interactive_Gov_Web.pdf (14 Aralık 2023).
- Buffaloe, D. (2006). *Defining Asymmetric Warfare*. A National Security Affairs Paper, no. 58.
- Chief of Land Staff (2008). *Counter-Insurgency Operations*. <https://info.publicintelligence.net/CanadaCOIN.pdf> (10 Aralık 2023).
- Chief of Land Staff (2008). *Land Operations*. <https://info.publicintelligence.net/CanadaLandOps.pdf> (14 Aralık 2023).
- CIA (1952). *Ideological Warfare*. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP80-01065A000200080053-0.pdf> (10 Aralık 2023)
- CIA (1984). *Psychological Operations in Guerilla Warfare*. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP86M00886R001300010029-9.pdf> (10 Aralık 2023).
- Clausewitz, C. (2005). *Savaş Üzerine* (Çev. S. Koçak). Doruk Yayınları.

- FM 3-05.130. (2008). *Army Special Operations Forces Unconventional Warfare*. Headquarters Department of the Army.
- FM 3-18. (2004). *Special Forces Operations*. Headquarters Department of the Army.
- FM 3-24. (2006). *Counterinsurgency*. Headquarters Department of the Army.
- FM 3-24. (2009). *Tactics in Counterinsurgency*. Headquarters Department of the Army.
- FM 30-104. (1967). *Handbook on Agressor Insurgent War*. Headquarters Department of the Army.
- FM 31-16. (1963). *Counterinsurgency Operations*. Headquarters Department of the Army.
- FM 33-5. (1949). *Psychological Warfare in Combat Operations*. Headquarters Department of the Army.
- FM 90-8. (1986). *Counterinsurgency Operations*. Headquarters Department of the Army.
- Galula, D. (1965). *Ayaklanmaları Bastırma Hareketleri* (Çev. H. Lembet). Gnkur. Basımevi.
- Harvey, J. (1997). *Conventional Deterrence and National Security*. Air Power Studies Center.
- Hughes, B. ve Robson F. (Der.). (2022). *Antik Dönemden Günümüze Gayri Nizami Harp* (Çev. A.Güneş). Kronik Yayınları.
- Joint Operating Concept. (2007). *Irregular Warfare*. https://www.jcs.mil/Portals/36/Documents/Doctrine/concepts/joc_iw_v1.pdf (21 Aralık 2023).
- JP 3-24. (2008). *Counterinsurgency*. https://www.jcs.mil/Portals/36/Documents/Doctrine/pubs/jp3_24.pdf (14 Aralık 2023).
- Kitson, F. (1971). *Low Intensity Operations*. Faber and Faber.
- Lenin, V.I. (1975). *Sosyalizm ve Savaş* (Çev. N.Solukçu). Sol Yayınları.
- Lenin, V.I. (1999). *Devlet ve Devrim* (Çev. S. Kaya ve İ. Yarkın). İnter Yayınları.
- Marx, K. (2013). *Alman İdeolojisi* (Çev. T. Ok ve O. Geridönmez). Evrensel Basım Yayın.
- MCDP 1. (1997). *Warfighting*. Headquarters United States Marine Corps.
- Metz, S. Ve Johnson D. (2001). *Asymmetry and U.S. Military Strategy: Definition, Background, and Strategic Concepts*, https://www.files.ethz.ch/isn/104646/Assymmetry_US_Military_Strategy.pdf (14 Aralık 2023).
- Ney, V. (2019). *Gerilla Harbi ve Propaganda* (Çev. M. M. Çam). İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Özcan, A. & Özdemir, E. (2022). *Gayri Nizami Harp Tarihi*. Kronik Yayınları.
- Özdemir, E. (2021). 11 Eylül Terör Saldırıları Sonrası ABD Gayrinizami Harp Anlayışının Değişimi. *Güvenlik ve Strateji Dergisi*, 563-601.

- Öztürk, Y. (2015). Konvansiyonel Savaş Devri Geride mi Kaldı? *Millî Güvenlik ve Askerî Bilimler Akademik Dergisi*, no 6., 23-42.
- Poulantzas, N. (2006). *Devlet, İktidar ve Sosyalizm* (Çev. T. Ilgaz). Epos Yayınları.
- Sun-Tzu (2008). *Savaş Sanatı*. (Çev. A. Demir). Kastaş Yayınları.
- TC 7-100.3. (2014). *Irregular Opposing Forces*. Headquarters Department of the Army.
- Toptaş, E. (2009). *21. Yüzyılda Savaş*. Kripto Kitaplar.
- Varlık, A. (2013). Savaşı Tanımlamak: Terminolojik Bir Yaklaşım. *Avrasya Terim Dergisi*, 114-129.
- Yalçın, E. (2016). Kıbrıs'ta Türk Mukavemet Teşkilatı ve Rauf Denктаş. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 279-301.
- Zedung, M. (2003). *Teori ve Pratik* (Çev. N. Solukça). Eriş Yayınları.
- Zedung, M. (2003). *Askeri Yazılar* (Çev. N. Solukça). Eriş Yayınları.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 794-818

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 06.12.2023

Accepted / Kabul: 29.05.2024

TÜRKİYE'DE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR, FİNANSAL GELİŞME VE ELEKTRİK TÜKETİMİ ARASINDAKİ BAĞLANTININ İNCELENMESİ

Nigar ALEV¹

Muhyettin ERDEMLİ²

Öz

Doğrudan yabancı yatırım ile elektrik tüketimi arasındaki ilişki, ekonomi literatüründe incelenen ve herhangi bir ülkenin ekonomik ve sosyal gelişimi için özellikle önem taşıyan bir konudur. Bu çalışmada, Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar ile elektrik tüketimi, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışmada, Türkiye Merkez Bankası’ndan alınan, 2016q1’den 2023q2’ye kadar uzanan zaman serisi verileri kullanılmıştır. Analizler Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış Sınır Testi (ARDL) ve Granger nedensellik yaklaşımıyla gerçekleştirilmiştir. ARDL analiz sonuçları elektrik tüketimi, doğrudan yabancı yatırım, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında uzun vadeli bir ilişki olduğuna dair kanıtlar sunmuştur. Uzun dönem bulguları elektrik tüketimi ile doğrudan yabancı yatırım ve ekonomik büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı pozitif ilişkiyi ortaya koyarken, finansal gelişme ile elektrik tüketimi arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Granger nedensellik analizinden elektrik tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü, elektrik tüketimi ile finansal gelişme arasında çift yönlü ve elektrik tüketimi ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Sonuç olarak, Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme ve finansal gelişmedeki iyileşmeler elektrik tüketimine olumlu yansımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Elektrik Tüketimi, Finansal Gelişme, ARDL, Granger Nedensellik.

Jel Kodları: A10, Q43, G00.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, e-posta: nigaralev02@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0154-6211

²Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, e-posta: erdeylimuhyettin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1331-2922

Atıf/Citation

Alev, N., & Erdemli, M. (2024). Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar, finansal gelişme ve elektrik tüketimi arasındaki bağlantının incelenmesi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 794-818.

INVESTIGATION OF THE CONNECTION BETWEEN FOREIGN DIRECT INVESTMENTS, FINANCIAL DEVELOPMENT AND ELECTRICITY CONSUMPTION IN TURKEY

Abstract

The relationship between foreign direct investment and electricity consumption is a topic studied in the economic literature and is of particular importance for the economic and social development of any country. In this study, the relationship of foreign direct investments with electricity consumption, economic growth and financial development in Turkey was investigated. In the study, time series data extending from 2016: q1 to 2022: q2 received from the Central Bank of Turkey were used. Analyzes were performed with autoregressive distributed lag test (ARDL) and Granger causality approach. ARDL analysis results provided evidence of a long-term relationship between electricity consumption, foreign direct investment, financial development and economic growth. While long-term findings reveal a statistically significant positive relationship between electricity consumption and foreign direct investment and economic growth, no significant relationship was found between financial development and electricity consumption. From Granger causality analysis, there is a bidirectional relationship between electricity consumption and economic growth; A bidirectional causality relationship was found between electricity consumption and financial development, and a unidirectional causality relationship between electricity consumption and foreign direct investments. As a result, improvements in foreign direct investments, economic growth and financial development in Turkey have a positive impact on electricity consumption.

Keywords: Foreign Direct Investments, Electricity Consumption, Financial Development, ARDL, Granger Causality.

Jel Codes: A10, Q43, G00.

1. GİRİŞ

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanından günümüze gelene dek doğrudan yabancı yatırımların arttırılması yönünde politikalar izlenmiştir. Özellikle 25 Ocak 1980’de yürürlüğe giren istikrar paketi ile ithal ikameci sanayileşme politikaları terk edilmiş; ihracata dayalı sanayileşme politikaları benimsenmiştir. 1980-1989 yılları arasında Türkiye yaklaşık olarak 4.561 milyon dolar yabancı yatırım çekmiştir. 1990-2001 yılları arasında bu miktar 26.785 milyon dolar olarak ölçülmüştür. 2001 yılından itibaren Türkiye doğrudan yabancı yatırım anlamında yeni bir ivme yakalamış ve yaklaşık 3.352 milyon dolar doğrudan yabancı yatırım çekmiştir. 2007 yılına gelindiğinde ise doğrudan yabancı yatırımlarda zirvenin yaşandığını söylemek mümkündür. Nitekim 2007 yılında 22.047 milyon dolarlık yabancı yatırım yapılmıştır. 2008 krizi ile bu oran düşmeye başlamış ve günümüze yaklaştıkça 2016 yılında

13.840 milyon dolar; 2022’de 13.605 milyon dolar ve 2023’te 10.605 milyon dolar seviyesine gerilemiştir (Batmaz ve Yürük, 2023; sanayi.gov.tr, 2024)

Ekonomik küreselleşmenin artan hızıyla birlikte, doğrudan yabancı yatırımlar bir ülkenin ekonomik büyüme ve kalkınması açısından giderek daha önemli hale gelmiştir. Doğrudan yabancı yatırımlar yüksek teknoloji, sermaye ve istihdam fırsatı sağlamanın yanı sıra temiz enerji, teknoloji transferi ve enerji verimliliği kaynağıdır. Doğrudan yabancı yatırım akışı sanayileşmenin, ulaşımın ve imalat sektörlerinin genişlemesi yoluyla enerji tüketimini tetiklerken, enerji de bu sektörler aracılığıyla ekonomik büyüme sürecini desteklemektedir.

Türkiye’de hızlı nüfus artışı ve kentleşmeyle birlikte sanayileşme hız kazanmış ve sanayi sektörü hızlı gelişen bir sektör haline gelmiştir. Tarıma dayalı bir ekonomi yerine sanayi sektörüne dayalı bir ekonominin yer almasıyla sosyo-ekonomik yapı, nüfus ve kentleşmedeki değişiklikler enerji tüketimini de arttırmıştır. Özellikle tarımsal sanayi dönüşümünün ivme kazandığı 1970’li yıllardan bu yana Türkiye’nin enerji talebi her zaman yerli üretimin üzerinde olmuştur. Ancak Türkiye’de yerli enerji kaynaklarından üretilen enerji miktarının artan enerji talebini karşılayamaması sorunu bulunmaktadır. Elektrik enerjisi tüketiminin 2022 yılında bir önceki yıla göre %0,5 oranında azalıp 331,1 TWh, elektrik üretiminin ise bir önceki yıla göre %1,9 azalıp 328,3 TWh olarak gerçekleşmesi bu sorunun ispatı olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan 2023 yılı Ağustos ayı sonu itibarıyla kurulu gücümüzün kaynaklara göre dağılımı; %30’u hidrolik enerji, %24,1’i doğal gaz, %20,7’si kömür, %11’i rüzgâr, %10,1’i güneş, %1,6’sı jeotermal ve %2,6’sı ise diğer kaynaklar şeklindedir (enerji.gov.tr, Erişim Tarihi: 10.10.2023).

Türkiye’nin enerji sektörü çoğunlukla hidrolik kaynaklara bağımlıdır ve ülkede enerji arzı eksikliği vardır. Bu nedenle Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımların bir kısmı hidrolik santraller kurulumuna ayrılmıştır. Böylece doğrudan yabancı yatırımların ülkemizde elektrik üretimi ve tüketimini etkileyebileceği beklenmektedir. Türkiye’nin enerji sektörü üzerine yapılan çalışmaların çoğu, bir bütün olarak enerji kullanım miktarı ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır (Ağır & Kar, 2010; Çetin & Şeker, 2012; Altıntaş, 2013; Saatçi & Dumrul, 2013; Bayraç & Doğan, 2015; Usta & Berber, 2017; Alev & Erdemli, 2019). Doğrudan yabancı yatırım ve enerji, özellikle elektrik tüketimi arasındaki ilişkinin incelenmesi Türkiye için yapılmış çalışmaların çoğunda ihmal edilmiştir. Literatürde bu konuyla ilgili bazı ampirik çalışmalarda (Lee, 2013; Sbia vd., 2014; Kang, vd., 2021) doğrudan yabancı yatırımların enerji tüketimi üzerinde olumsuz bir etkisinin bulunduğu tespit edilirken diğer bazı çalışmalarda doğrudan yabancı yatırımların enerji tüketimi üzerinde

olumlu bir etkisinin bulunduğu tespit edilmiştir (Omri & Kahouli, 2014; Zaman vd., 2012; Fan & Hao, 2020). Bu çalışmada literatürde rastlanılmayan Türkiye’de elektrik enerjisi ile doğrudan yabancı yatırım ve finansal gelişme arasındaki nedensellik ilişkisine ilişkin önemli bir boşluğun doldurulacağı beklenmektedir.

Türkiye’de enerji (elektrik) tüketimini etkileyen faktörler literatürdeki diğer çalışmalarda da ele alınmıştır ancak bu çalışmadaki elektrik tüketimi fonksiyonu yeni açıklayıcı değişken olarak finansal gelişme oranını da içermektedir. Çünkü doğrudan yabancı yatırımlar gibi finans sektörünün de bir ekonominin istikrarı ve gelişmesinde önemli rolü bulunmaktadır. Finansal gelişme, bir ülkenin finansal sistemlerinde önemli bir rol oynayarak ekonomik verimliliğin yanı sıra enerji tüketim düzeylerini de artırabilir (Sadorsky, 2011; Husaini & Lean, 2015; Paramati vd., 2016; Le & Öztürk, 2020). Ancak Shahbaz vd. (2017) araştırmalarında finansal gelişmenin enerji tüketimini olumlu ya da olumsuz etkileyebileceğini belirtmektedir. Şöyle ki finansal gelişme ekonomik büyümeyi hızlandırır ve böylece enerji talebini ve tüketimini artırır. Sonuç olarak bu durum enerji tüketimine olumlu yansır. Diğer taraftan; finansman arttıkça daha az enerji gerektiren yeni teknolojilere yapılan yatırımlar artabilir ve bu da enerji tüketiminin azalmasına neden olabilir. Doğrudan yabancı yatırımların elektrik tüketimi üzerindeki rolünün belirsiz olması gibi finansal gelişmenin de elektrik tüketimi üzerindeki etkisi belirsizdir.

Türkiye’de elektrik enerjisi ile doğrudan yabancı yatırım ve finansal gelişme arasındaki nedensellik ilişkisinin belirlenmesi, politika oluşumu ve sürdürülebilir ekonomik büyüme beklentileri hakkında yararlı bilgiler sağlayabilecektir. Buradan yola çıkarak bu çalışmada Türkiye bağlamında elektrik enerjisi tüketimi ile finansal gelişme ve doğrudan yabancı yatırım arasında herhangi bir ilişki olup olmadığının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda makalenin ilk bölümü giriş kısmından oluşmaktadır. İkinci bölüm literatür taramasını özetlemekte, üçüncü bölüm verileri ve metodolojiyi açıklamaktadır. Dördüncü bölüm ampirik sonuçları ele almakta ve son bölüm çalışmanın sonuçlarını sunmaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Bu bölümde, çalışmanın hedeflerine, metodolojilerine ve çeşitli ülkelerden elde edilen bulgulara odaklanılarak doğrudan yabancı yatırım girişleri, ekonomik büyüme, finansal gelişme ve elektrik tüketimine ilişkin ampirik literatür incelenmektedir. Her ne kadar bu çalışmada enerji tüketimini temsilen elektrik tüketimi alınmış olsa da literatür taraması yapılırken enerji tüketimini ele alan çalışmalar da incelenmiştir. Enerji tüketimi ekonomik büyümenin ön şartı olduğundan enerji tüketimi ve büyüme arasındaki ilişkinin belirlenmesine

yönelik birçok çalışma yapılmıştır. Örneğin Apergis & Payne (2011); Omri (2013); Osman vd. (2016) ve Aydın (2019) daha yüksek ekonomik büyümenin daha fazla enerji tüketimine yol açtığını belirtirken, diğerleri (Saidi & Hammami, 2015; Komal & Abbas, 2015; Alev & Erdemli, 2019) daha fazla ve verimli enerji (elektrik) kullanımının daha yüksek düzeyde ekonomik büyüme neden olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan araştırmacılar doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini belirlemek için doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin belirlenmesine odaklanmışlardır (Acaravcı & Bostan, 2010; Şenalp, 2019; Ağır & Rutbil, 2019). Ancak son dönemde yapılan araştırmalar doğrudan yabancı yatırımlar ve finansal gelişmenin enerji tüketimi üzerindeki etkisine yönelmiştir.

Dube (2009) elektrik tüketimi ve doğrudan yabancı yatırımlar ekonomik büyümenin nedeni iken ekonomik büyüme ve elektrik tüketimi de doğrudan yabancı yatırımların nedenidir. Lee (2013), doğrudan yabancı yatırımın ekonomik büyüme üzerinde önemli pozitif bir etkisi bulunurken doğrudan yabancı yatırımın enerji tüketimi üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur. Pao & Fu (2013), yenilenebilir enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü, ekonomik büyüme ile toplam yenilenebilir enerji tüketimi arasında çift yönlü ve ekonomik büyümeden yenilenemeyen enerji tüketimi ve toplam birincil enerji tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Abidin vd. (2015), ticaret ve enerji tüketimi, enerji tüketimi ve doğrudan yabancı yatırım, ticaret ve doğrudan yabancı yatırım, enerji tüketimi ve finansal gelişme ve ticaret ve finansal gelişme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Ibrahiem (2015) yenilenebilir elektrik tüketimi ve doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi vardır. Salim vd. (2017), doğrudan yabancı yatırımlar uzun vadede enerji tüketimini azaltmaktadır. Khandker vd. (2018), doğrudan yabancı yatırımlar ve enerji tüketimi uzun dönemde eşbütünleşiktir ve değişkenler arasında çift yönlü bir nedensellik vardır.

Latief & Lefen (2019), ekonomik büyüme ile doğrudan yabancı yatırım arasında pozitif; ekonomik büyüme ile enerji tüketimi arasında pozitif, çift yönlü kısa vadeli bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Atchike vd. (2020), kısa vadede doğrudan yabancı yatırım ile enerji tüketimi arasında pozitif bir ilişki bulunmakla birlikte elektrik tüketiminden ekonomik kalkınmaya ve doğrudan yabancı yatırımlara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Olaoye vd. (2020), enerji tüketiminin doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerinde olumsuz etkisi vardır ve ticari açıklığın enerji tüketimi üzerinde ihmal edilebilir bir olumsuz etkiye sahiptir. Lu vd. (2021), doğrudan yabancı yatırım ve ekonomik büyümedeki artış enerji

tüketimini arttırmaktadır. Diğer taraftan finansal gelişme ve küreselleşmedeki artış enerji tüketimini azaltmaktadır. Ayrıca enerji tüketimi ile finansal gelişme ve doğrudan yabancı yatırım ile küreselleşme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Kang vd. (2021), doğrudan yabancı yatırım ve yenilenebilir enerji arasında önemli ve olumsuz bir ilişki bulunmaktadır. Zeeshan (2021), doğrudan yabancı yatırımlar, enerji tüketimi ve doğal kaynaklar ekonomik büyüme ile anlamlı pozitif bir ilişkiye sahiptir. Benzer şekilde, doğrudan yabancı yatırımlar ve enerji tüketimi doğal kaynaklar üzerinde pozitif ve anlamlı; doğrudan yabancı yatırımlar enerji tüketimi üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. Grabara vd. (2021) değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmakla birlikte, doğrudan yabancı yatırım ile yenilenebilir enerji tüketimi arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Hussain & Yu (2021), doğrudan yabancı yatırımdan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi; ekonomik büyümeden elektrik enerjisi tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi ve doğrudan yabancı yatırımlardan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Minh Ha & Ngoc (2023), finansal gelişmenin ve enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerinde doğrudan ve yayılma etkileri bulunmaktadır. Ayrıca finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü, ekonomik büyümeden enerji tüketimine doğru ise tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Wahyudi & Palupi (2023), enerji tüketimi ile doğrudan yatırım arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Ayrıca uzun vadede, doğrudan yabancı yatırımların enerji tüketimi üzerinde önemli bir pozitif etkisi bulunmaktadır. Enerji kullanım miktarı ve doğrudan yabancı yatırımlarla ilgili özet içeren çalışmalar 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Literatür Özetleri

Yazar/lar	Dönem	Ülke/ler	Yöntem	Değişkenler	Sonuç
Dube (2009)	1960-2007	Güney Afrika	ARDL, Toda-Yamamoto Nedensellik	Ekonomik büyüme, elektrik tüketimi ve doğrudan yabancı yatırım	Doğrudan yabancı yatırım ve elektrik tüketiminin yalnızca GSYH bağımlı değişken olduğunda eşbütünleşik olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca elektrik tüketimi ve doğrudan yabancı yatırım ekonomik büyümenin Granger nedenidir.
Lee (2013)	1991-2009	G20 ülkesi	Johansen panel eşbütünleşme, sabit etkiler modeli	Doğrudan yabancı yatırımlar, enerji tüketimi, karbondioksit emisyonları ve ekonomik büyüme	Doğrudan yabancı yatırımın ekonomik büyümede önemli pozitif bir rol oynadığı ancak enerji tüketimi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

Pao & Fu (2013)	1980-2010	Brezilya	Eşbütünleşme, nedensellik analizi	Reel GSYİH, hidroelektrik olmayan yenilenebilir enerji tüketimi, toplam yenilenebilir enerji tüketimi, yenilenemeyen enerji tüketimi ve toplam birincil enerji tüketimi	Ekonomik büyüme dört enerji tüketimi türü ile uzun vadeli bir denge ilişkisine sahiptir. Ayrıca yenilenebilir enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü, ekonomik büyüme ile toplam yenilenebilir enerji tüketimi arasında çift yönlü ve ekonomik büyümeden yenilenemeyen enerji tüketimi ve toplam birincil enerji tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.
Abidin vd. (2015)	1980-2014	Seçilmiş ASEAN ülkeleri	Panel ARDL, Granger Nedensellik	Doğrudan yatırım, ticaret, finansal kalkınma ve enerji kullanım miktarı	Elektrik tüketiminden ticarete doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin haricinde ticaret ve enerji tüketimi, enerji tüketimi ve doğrudan yabancı yatırım, ticaret ve doğrudan yabancı yatırım, enerji tüketimi ve finansal gelişme ve ticaret ve finansal gelişme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Ibrahiem (2015)	1980-2011	Mısır	ARDL	Yenilenebilir elektrik tüketimi, doğrudan yabancı yatırım ve ekonomik büyüme	Yenilenebilir elektrik tüketimi ve doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerinde uzun vadeli pozitif etkisi bulunmuştur.
Salim vd. (2017)	1982-2012	Çin	ARDL	Doğrudan yabancı yatırım ile enerji tüketimi	Doğrudan yabancı yatırımların uzun vadede enerji tüketimini azalttığı tespit edilmiştir.
Khandker vd. (2018)	1980-2015	Bangladeş	Johansen eşbütünleşme testi, Granger nedensellik analizi	Doğrudan yabancı yatırım ile yenilenebilir enerji tüketimi	Bulgular değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğunu ve değişkenler arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur.
Latief & Lefen (2019)	1990-2017	Pakistan	Johansen eşbütünleşme testi, Granger nedensellik analizi	Elektrik ve enerji sektöründeki doğrudan yabancı yatırım, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme	Bulgular, ekonomik büyüme ile doğrudan yabancı yatırım arasında pozitif; ekonomik büyüme ile enerji tüketimi arasında pozitif, çift yönlü kısa vadeli bir nedensellik ilişkisi olduğunu doğrulamıştır.
Atchike vd. (2020)	1980-2014	Benin	ARDL, Toda-Yamamoto Nedensellik	Elektrik tüketimi, doğrudan yabancı yatırım ve ekonomik büyüme	Analiz sonuçları kısa vadede doğrudan yabancı yatırım ile enerji tüketimi arasında pozitif bir ilişki olduğu ve elektrik tüketiminden ekonomik kalkınmaya ve doğrudan yabancı yatırımlara doğru tek yönlü nedenselliğin varlığını ortaya koymuştur.
Olaoye vd. (2020)	1990-2017	Nijerya	DOLS tahmincisi, Granger nedensellik	Enerji tüketimi, doğrudan yabancı yatırım, petrol ihracatı ve ticari açıklık	Sonuçlar, enerji tüketiminin doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerinde olumsuz etkisinin olduğunu ve ticari açıklığın enerji tüketimi üzerinde ihmal edilebilir bir olumsuz etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Lu vd. (2021)	1990-2016	Kuşak ve Yol Girişimi ülkeleri	DSUR ve Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik	Doğrudan yabancı yatırım, finansal kalkınma, enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve küreselleşme	Bulgulara göre doğrudan yabancı yatırım ve ekonomik büyümedeki artış enerji tüketimini arttırmaktadır. Diğer taraftan finansal gelişme ve küreselleşmedeki artış enerji tüketimini azaltmaktadır. Ayrıca enerji tüketimi ile finansal gelişme ve doğrudan yabancı yatırım ile küreselleşme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.
Kang vd. (2021)	1990-2019	Güney Asya (Sri Lanka, Pakistan, Hindistan ve Bangladeş) ülkeleri	FMOLS, DOLS	Kentsel nüfus, karbondioksit, ticarete açıklık, gayri safi yurtiçi hasıla, doğrudan yabancı yatırım ve yenilenebilir enerji	Sonuçlar, doğrudan yabancı yatırım ve yenilenebilir enerji arasında önemli ve olumsuz bir bağlantı olduğunu göstermiştir. Ayrıca GSYİH ile yenilenebilir enerji kullanımı arasında güçlü ve olumlu bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur.
Zeeshan (2021)	1990-2018	Latin Amerika ülkeleri	Yapısal Eşitlik Modellemesi (SEM)	Doğrudan yabancı yatırım, enerji tüketimi, doğal kaynaklar ve ekonomik büyüme	Bulgulara göre, doğrudan yabancı yatırımlar, enerji tüketimi ve doğal kaynaklar ekonomik büyüme ile anlamlı pozitif bir ilişkiye sahiptir. Benzer şekilde, doğrudan yabancı yatırımlar ve enerji tüketimi doğal kaynaklar üzerinde pozitif ve anlamlı; doğrudan yabancı yatırımlar enerji tüketimi üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir.
Grabara vd. (2021)	1992-2018	Kazakistan ve Özbekistan	Granger nedensellik ve Johansen eşbütünlük testi	Doğrudan yabancı yatırım, ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji tüketimi	Değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi bulunmakla birlikte, doğrudan yabancı yatırım ile yenilenebilir enerji tüketimi arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.
Hussain & Yu (2021)	1965-2019	Pakistan	VECM, Johansen eşbütünlük testi ve Granger nedensellik	Enerji tüketimi, doğrudan yabancı yatırım ve ekonomik büyüme	Analiz sonuçları doğrudan yabancı yatırımlardan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisini; ekonomik büyümeden elektrik enerjisi tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisini ve doğrudan yabancı yatırımlardan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisini ortaya koymuştur.
Minh Ha & Ngoc (2023)	1980-2016	11 Asya ülkesi	SEM, SAR, SDM ve Granger nedensellik	Finansal kalkınma, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme	Finansal gelişmenin ve enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerinde doğrudan ve yayılma etkileri bulunmaktadır. Ayrıca finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü, ekonomik büyümeden enerji tüketimine doğru ise tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.
Wahyudi & Palupi (2023)	1994-2019	OECD ülkeleri	VECM, Granger Nedensellik	Toplam enerji kullanım miktarı, doğrudan yatırım ve işgücüne katılım oranları	Bulgulara göre, enerji tüketimi ile doğrudan yatırım arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Ayrıca uzun vadede, doğrudan yabancı yatırımların enerji tüketimi üzerinde önemli bir pozitif etkisi bulunmaktadır.

Yukarıda özetleri verilen çalışmalar incelendiğinde doğrudan yabancı yatırım ve finansal gelişmenin enerji tüketimi üzerindeki etkisinin net olmadığı görülmüştür. Ekonominin gelişmiş veya gelişmekte olan niteliğine bağlı olarak etki farklılık gösterebilir. Bu nedenle, doğrudan yabancı yatırımların ve finansal gelişmenin enerji tüketimini nasıl etkilediğine ilişkin herhangi bir belirli bölge veya ülke bazında yapılacak bireysel çalışmalar değerlidir. Doğrudan yabancı yatırım, finansal gelişme ve elektrik tüketimi arasındaki bağlantının incelenmesi Türkiye ekonomisi için yapılmış çalışmaların çoğunda ihmal edilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada Türkiye'nin enerji (elektrik) tüketimini etkileyen faktörler yeniden ele alınmıştır.

3. ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

Bu çalışmada Türkiye'de elektrik tüketimi üzerinde doğrudan yabancı yatırımlar, finansal gelişmişlik düzeyi ve ekonomik büyümenin etkisi araştırılacaktır. Bu amaç doğrultusunda açıklamaları Tablo 2'de yer alan veri seti kullanılmıştır.

Tablo 2. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişken	Açıklaması
ELKT	Elektrik tüketimi (Günlük MWh)
DYY	Doğrudan yabancı yatırımlar (Net Varlık Edinimi (Milyon TL))
GDP	Ekonomik büyüme (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Bin TL))
KRED	Finansal gelişme (Bankalarca Özel Sektöre Kullandırılan Krediler Toplamı)

Not: Bu çalışmada kullanılan zaman serisi verileri, 20016: q1-2023: q2 dönemi için Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın resmi web sitesinden elde edilmiştir.

Tablo 2'de yer alan değişkenler ile oluşturulan genel model Denklem 1'deki gibidir:

$$ELKT_t = f(DYY, GDP, KRED) \quad (1)$$

Modelde yer alan değişkenler logaritmik olarak yeniden düzenlenmiştir. Dolayısıyla modelin ekonometrik gösterimi şu şekilde yeniden düzenlenmiştir,

$$\ln ELKT_t = \beta_0 + \beta_1 (\ln DYY_t) + \beta_2 (\ln GDP_t) + \beta_3 (\ln KRED_t) + \mu_t \quad (2)$$

2 numaralı denklemde β_1 , β_2 , β_3 bağımsız değişkenlerin katsayılarını; μ normal dağılmış hata terimini; t zaman serisini; ELKT elektrik tüketimini; GDP ekonomik büyüme; KRED finansal gelişmeyi (kalkınma) temsilen bankalarca özel sektöre kullandırılan kredileri ve DYY doğrudan yabancı sermayeyi ifade etmektedir. Bu çalışmada kullanılan zaman serisi verileri, 20016q1-2023q2 dönemi için Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın resmi web sitesinden elde edilmiştir.

Bu çalışmada değişkenler arasındaki uzun vadeli ilişkiyi incelemek için Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) sınır test tekniği kullanılmıştır. ARDL yönteminde bazı seriler birinci farkta bazıları düzey seviyede entegre olsa bile serilerin birim köklü olup olmadığının kontrol edilmesinde gerek fayda vardır. Çünkü ARDL tekniği ikinci seviyede entegre I(2) olma durumuna sahip olan serilerin varlığında uygun ve uygulanabilir değildir. Bu nedenle öncelikle değişkenlerin durağanlığını doğrulamak için birim kök testi uygulanır. Verilerin durağan olmaması (zaman serisi), veri kümesinin hem ortalama varyansının hem de ortak varyansının olasılık dağılımının zamana bağlı olması durumunda ortaya çıkar. Literatürde yaygın olarak kullanılan birim kök testleri sırasıyla Dickey & Fuller (1979) ve Phillips & Perron (1988) tarafından tasarlanan ADF (Augmented Dickey Fuller) ve PP (Phillips-Perron) testleridir. Bu çalışmada birim kökün incelenmesi için ADF testi uygulanmıştır. Bu arada birim kök dikkate alınırken Perron’un (1989) işaret ettiği gibi serideki yapısal kırılmanın da dikkate alınması gerekmektedir. Çünkü serilerde yapısal kırılmanın varlığı, PP ve ADF testlerinden yararlanıldığında uygunsuz bulgulara yol açabilmektedir (Baum, 2003). Bu nedenle serilerin yapısal kırılması ve uygunsuz sonuç problemlerini incelemek ve aşmak için Zivot ve Andrews (1992) tarafından tasarlanan başka bir birim kök testinden de yararlanılmıştır.

Bu çalışmada değişkenlerin durağanlığı değerlendirildikten sonra en yaygın olarak uygulanan ARDL sınır testi tabanlı eş bütünleşme tekniği kullanılmıştır. ARDL tekniği uzun ve kısa vadeli etkileri eş zamanlı olarak değerlendirmek için kullanılabilir. Benzer şekilde Haug (2002) tarafından da belirtildiği gibi bu tekniğin küçük ve büyük örneklerin özellikleri için kullanışlı ve uygulanabilir olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca bu yöntem, açıklayıcı değişkenlere ait veriler rastgele olsa bile modelin çalıştırılmasına izin verir (Pesaran & Shin, 1995). Aynı zamanda ARDL tekniklerinde seçilen tüm değişkenler için aynı düzeyde eşbütünleşmeye gerek yoktur, yani ikinci fark (I(2)) haricinde hem düzey (I(0)) hem de birinci farkın (I(1)) karışımıyla uygulanabilir. Matematiksel olarak denklem 3’teki gibi gösterilir;

$$\Delta \ln ELKT_t = \alpha_0 + \beta_1 \ln ELKT_{t-1} + \beta_2 \ln DYY_{t-1} + \beta_3 \ln GDP_{t-1} + \beta_4 \ln KRED_{t-1} + \sum_j^n \varphi_j \Delta \ln ELKT_{t-j} + \sum_k^n \varphi_k \Delta \ln DYY_{t-k} + \sum_l^n \varphi_l \Delta \ln GDP_{t-l} + \sum_m^n \varphi_m \Delta \ln KRED_{t-m} + \varepsilon_t \quad (3)$$

burada α_0 ve ε_t sırasıyla Denklem 3’teki sabit ve hata teriminin ifadesidir. Modelde yer alan diğer değişkenlerin açıklaması daha önce tanımlanmıştır. Aşağıdaki hipotezin incelenmesi, eşbütünleşmenin geçerli olup olmadığını tespit etmek için F istatistiklerini temel alan Wald testi kullanılarak gerçekleştirilir.

$H_0 = \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = \beta_4 = 0$ (Eşbütünleşme yoktur)

$H_1 = \beta_1 = \beta_2 \neq \beta_3 \neq \beta_4 \neq 0$ (Eşbütünleşme vardır)

ARDL sınır testi yöntemi tipik olarak modelleri oluşturan değişkenler arasındaki uzun dönem eşbütünleşmesini araştırmak için kullanılır. Kritik değer alt ve üst sınırı, F istatistik değeriyle karşılaştırılır. Kritik değer üst sınırı, F istatistik değerinin altında olduğunda (veya tam tersi), eşbütünleşmenin olmadığını belirten sıfır hipotezi reddedilecektir. Öte yandan F istatistik değeri kritik değerlerin üst ve alt sınırlarının ortasına düştüğünde bulgularda yanlışlıklar olduğu düşünülmelidir. Bir kez sınır testi uygulanarak ve uzun dönem (eşbütünleşme) ilişkisi doğrulandıktan sonra Denklem 4 yoluyla uzun dönem değişkenleri değerlendirilebilir.

$\ln ELKT_t =$

$$\alpha_0 + \sum_j^n \alpha_j \ln ELKT_{t-j} + \sum_k^n \alpha_k \ln DYY_{t-k} + \sum_l^n \alpha_l \ln GDP_{t-l} + \sum_m^n \alpha_m \ln KRED_{t-m} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Denklem 4'te, uzun dönem parametreleri değerlendirildiğinde, kısa dönem parametrelerini değerlendirmek için hata düzeltme modeline dayanan (5) numaralı denklem kullanılabilir.

$$\Delta \ln ELKT_t = \beta_0 + \sum_j^n \beta_j \Delta \ln ELKT_{t-j} + \sum_k^n \beta_k \Delta \ln DYY_{t-k} + \sum_l^n \beta_l \Delta \ln GDP_{t-l} + \sum_m^n \beta_m \Delta \ln KRED_{t-m} + \delta ECM_{t-1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

Denklemden 5'te, hata düzeltme terimi gecikme süresi olan ECM_{t-1} ile temsil edilmektedir. Bu, δ 'nin önemli ve 0 ile -1 arasında bir değerde olduğunu varsayarak, kısa dönem şokundan sonra uzun dönemdeki denge ayarlama hızını gösterir. Ek olarak, uzun dönemli bağlantı bu katsayının istatistiksel anlamlılığıyla da doğrulanmaktadır. Aynı zamanda bu çalışmada modelin uygunluğunu kontrol etmek amacıyla modelin uygunluğunun testi, normallik testi, seri korelasyon testi ve değişen varyans testinin yanı sıra CUSUM (kümülatif toplam) ve CUSUMSQ (kümülatif kareler toplamı) da kullanılmıştır (Safyanullah vd., 2022, s. 5).

Granger nedensellik testi, doğrudan yabancı yatırımların elektrik tüketimi üzerindeki uzun dönem ve kısa dönem etkilerini doğruladıktan sonra değişkenler arasındaki nedenselliği değerlendirmek için kullanılır. Seriler arasında uzun dönem bağlantısı mevcutsa Engle ve Granger (1987), nedensellik incelemesinde gecikmeli ECM teriminin ele alınacağını öne sürmektedir. VECM çerçevesinde nedensellik testi Denklem 6'daki şekilde ifade edilebilir:

$$\begin{bmatrix} \Delta \ln ELKT \\ \Delta \ln GDP \\ \Delta \ln DYY \\ \Delta \ln KRED \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \alpha_1 \\ \alpha_2 \\ \alpha_3 \\ \alpha_4 \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \beta_{11,1} \beta_{12,1} \beta_{13,1} \beta_{14,1} \\ \beta_{21,1} \beta_{22,1} \beta_{23,1} \beta_{24,1} \\ \beta_{31,1} \beta_{32,1} \beta_{33,1} \beta_{34,1} \\ \beta_{41,1} \beta_{42,1} \beta_{43,1} \beta_{44,1} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \Delta \ln ELKT_{t-1} \\ \Delta \ln DYY_{t-1} \\ \Delta \ln GDP_{t-1} \\ \Delta \ln KRED_{t-1} \end{bmatrix} + \dots + \begin{bmatrix} \beta_{11,k} \beta_{12,k} \beta_{13,k} \beta_{14,k} \\ \beta_{21,k} \beta_{22,k} \beta_{23,k} \beta_{24,k} \\ \beta_{31,k} \beta_{32,k} \beta_{33,k} \beta_{34,k} \\ \beta_{41,k} \beta_{42,k} \beta_{43,k} \beta_{44,k} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \delta_1 \\ \delta_2 \\ \delta_3 \\ \delta_4 \end{bmatrix} (ECT_{t-1}) + \begin{bmatrix} \mu_{1t} \\ \mu_{2t} \\ \mu_{3t} \\ \mu_{4t} \end{bmatrix} \quad (6)$$

Uzun dönem nedenselliği (ECM_{t-1}) istatistiksel olarak anlamlıysa ortaya çıkar ve bu uzun dönem ilişkisinden (bağlantısından) elde edilir. Kısa dönem nedenselliği, 1. farkı bağımsız parametrelerin ortaklaşa anlamlı olup olmadığını görmek için χ^2 istatistiği uygulanarak belirlenir. Örneğin $\beta_{3,1}$, $k \neq 0 \forall k$ doğrudan yabancı yatırımlar elektrik tüketiminin Granger nedeni olduğunu belirtirken, $\beta_{1,3}$, $k \neq 0 \forall k$ elektrik tüketiminin doğrudan yabancı yatırımların Granger nedeni olduğunu yansıtır. Ek olarak, diğer parametrelerin katsayıları da benzer yaklaşımla ele alınabilir (Safyanullah vd., 2022, s. 5).

4. BULGULAR

Türkiye’deki elektrik tüketimi üzerinde doğrudan yabancı yatırımların, ekonomik büyümenin ve finansal gelişmenin etkisinin incelendiği bu çalışmada değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklere Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Maksimum	Minimum	Std. Sapma	Gözlem Sayısı
ELKT	829991.1	979443.1	710295.0	65406.31	30
GDP	459*	582*	352*	60103910	30
DYY	10.2**	26.8**	36.7*	70.0*	30
KRED	2.83**	76.4*	12.7*	16.4*	30

Not: * ve ** sırası ile milyon TL ve milyar TL’yi ifade etmektedir.

Tablo 3’e göre, Türkiye’de 2016q1-2023q2 döneminde elektrik tüketimi, gayri safi yurtiçi hasıla, doğrudan yabancı yatırımlar ve kredilerin ortalama değeri sırasıyla Günlük MWh, 459 milyon TL, 10.2 milyar TL ve 2.83 milyar TL’dir. Elektrik tüketiminin en yüksek olduğu dönem 2021 yılının üçüncü çeyreği iken en düşük olduğu dönem 2020 yılının ikinci çeyreğidir. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla maksimum değerine 2022 yılının dördüncü çeyreğinde sahip olurken minimum değerine 2016 yılının ilk çeyreğinde sahip olmuştur. Doğrudan yabancı yatırımlar 2023 yılının ikinci çeyreğinde maksimum 2016 yılının ikinci çeyreğinde

minimum değerine ulaşmıştır. Son olarak bankalarca özel sektöre kullandırılan kredilerin en yüksek olduğu dönem 2023 yılının ikinci çeyreği iken en düşük olduğu dönem 2016 yılının ilk çeyreğidir.

Tanımlayıcı istatistiklerin sunulması sonrasında serilerin durağanlık kontrolü Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testi kullanılarak gerçekleştirilmiş ve sonuçlar Tablo 4'e aktarılmıştır. Bu tablo, düzeyde durağanlık gösteren elektrik tüketimi ve doğrudan yabancı yatırımlar dışında kalan değişkenlerin birinci farkta durağanlık sergilediğini göstermektedir. ARDL tekniğini uygulamadan önce bu testin yapılması zorunludur. Çünkü ARDL, belirtilen değişkenlerin tamamının durağanlığını (düzeyde veya birinci farkta) ortaya koyması durumunda uygulanabilir. Benzer şekilde, belirtilen değişkenler düzey veya birinci fark yerine ikinci fark durağanlığını ortaya koyuyorsa ARDL kullanılamamaktadır.

Tablo 4. ADF ve PP Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	ADF Testi				Karar
	I(0)		I(1)		
	Sabitli	Sabitli & Trendli	Sabitli	Sabitli & Trendli	
lnelkt	-1.6587	-3.7402**	-2.3438**	-2.4778**	I(0)
lngdp	0.2543	-2.7723	-5.6146***	-5.7439***	I(1)
lndyy	-3.8826***	-4.8776***	-6.3083***	-6.1832***	I(0)
lnkred	3.6734	1.0979	-2.8463*	-3.8804	I(1)
Değişkenler	PP Testi				Karar
	I(0)		I(1)		
	Sabitli	Sabitli & Trendli	Sabitli	Sabitli & Trendli	
lnelkt	-4.5257***	-6.7797***	-24.7650***	-40.8398***	I(0)
lngdp	1.6737	-2.6557	-7.4322***	-8.4978***	I(1)
lndyy	-3.8650***	-4.8555***	-21.1739***	-22.0090***	I(0)
lnkred	3.3078	0.9255	-2.8164*	-3.8698**	I(1)

(***) %1, (**) %5 ve (*) %10 önem düzeyini göstermektedir.

Değişkenlerin durağanlık kontrolü için, ADF ve PP testinin yanı sıra bu testlerin çözümleyemediği yapısal kırılma probleminin üstesinden gelebilen Zivot-Andrews testi de uygulanmıştır. Tablo 5, Zivot-Andrews analizine ait sonuçları göstermektedir. Tek kırılmalı model sonuçlarına göre elektrik tüketiminde 2022 yılının ikinci çeyreğinde, ekonomik büyüme ve kredilerde 2021 yılının ikinci çeyreğinde ve son olarak doğrudan yabancı yatırımlarda 2017 yılının üçüncü çeyreğinde kırılma yaşandığı görülmektedir. Elektrik tüketimi, ekonomik büyüme ve kredilerde yaşanan bu kırılmaların arkasında dünya ekonomilerini etkileyen Covid-19 salgını olabilir. Diğer taraftan Covid-19 salgını öncesi Türkiye'deki döviz kurlarında yaşanan dalgalanmaların artması doğrudan yabancı yatırımlarda kırılmanın yaşanmasına neden olmuş olabilir. Yapısal kırılmaların dikkate alındığı test sonuçları ADF ve PP testleri ile uyumludur. Elektrik tüketimi ve doğrudan yabancı yatırımlar düzeyde, finansal gelişmeyi temsil eden kredi değişkeni ve ekonomik

büyüme verisi birinci farkta durağanlık göstermektedir. Böylece uzun ve kısa dönem etkilerinin bulunmasında ARDL prosedürünü kullanmak için önkoşul yerine getirilmiş olmaktadır.

Tablo 5. Zivot Andrews Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	I(0)		I(1)		Karar
	t-stat	Kırılma	t-stat	Kırılma	
LNELKT	-7.8379**	2022:02	-7.8629**	2021:04	I(0)
LNGDP	-4.2166	2021:02	-5.7082**	2022:02	I(1)
LNDYY	-5.3035**	2017:03	-6.2092**	2021:03	I(0)
LNKRED	-4.420	2021:02	-4.7919*	2018:04	I(1)

(**), %1 (*) %5 önem seviyesini, I(0) = seviyede, I(1) = birinci fark.

ARDL sınır testinin uygulanması için öncelikle optimal gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Modelin optimum gecikme uzunluğunu belirlemek için “Akaike Bilgi Kriteri (AIC)” kullanılmıştır ve optimal gecikme uzunluğu 3 olarak belirlenmiştir. Seçilen model ARDL (2, 3, 3 ve 2)’dir. Bu nedenle ELKT, DYY, KRED ve GDP değişkenlerinin optimum gecikme uzunlukları sırasıyla: 2, 3, 3 ve 2 bulunmuştur.

Modelin Uygunluğunun Değerlendirilmesi

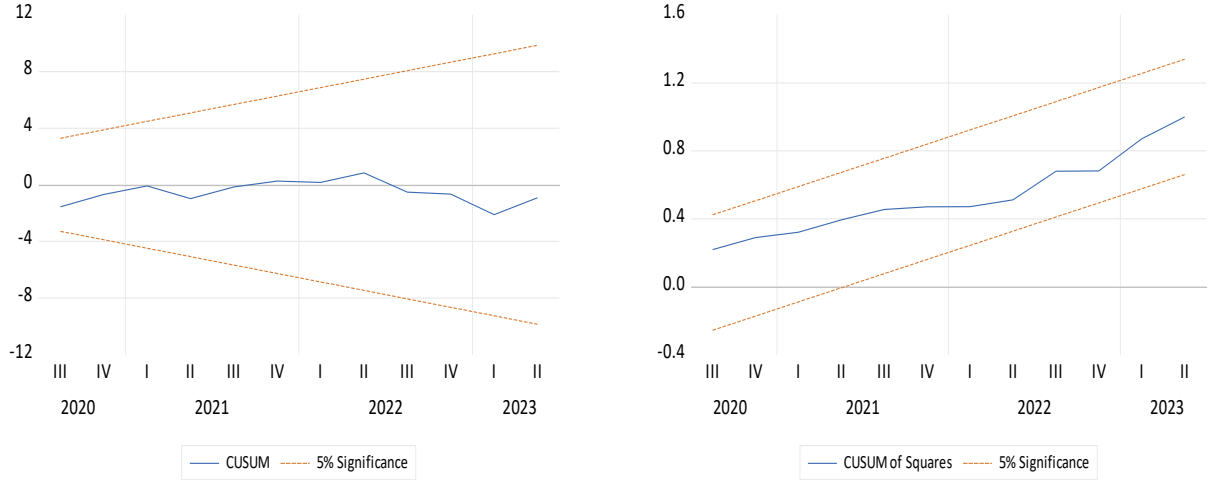
Araştırmada tahmin için kurulan modelin kararlılığını doğrulamak için bazı ön tanı testleri kullanılmıştır. Hata terimlerinin normal dağılıp dağılmadığı Jarque-Bera testi ile, değişen varyans sorununun bulunup bulunmadığı Breusch Pagan Godfrey Testi ile, otokorelasyon probleminin bulunup bulunmadığı Breusch-Godfrey LM Testi ile ve modelin iyi tanımlanıp tanımlanmadığının kontrolü Ramsey RESET Testi ile kontrol edilmiştir. Bu testlere ait test istatistik değeri olasılık değeri istatistiksel olarak anlamsız sonuçlar verdiği Tablo 6’da görülmektedir. Böylece tanısal testlerin sonuçlarına göre, modelin oldukça iyi bir uyum sağladığı ve seri düzeltme, değişen varyans, yanlış spesifikasyon ve normallik sorunları olmadığı için kurulan modelin istikrarlı olduğu sonucuna varılabilir.

Tablo 6. Ön Tanı Testleri

Test türü	Test İstatistiği	P-value
Breusch Pagan Godfrey	0.1850	0.9981
Breusch-Godfrey LM	0.9862	0.4065
Ramsey Reset testi	1.8093	0.2114
Jarque-Bera	0.1793	0.9142

Birçok araştırmacı modelin stabilitesini değerlendirmek için Tablo 6’da yer alan bu tanı testlerini kullanmıştır. Ayrıca kurulan modelinin uygunluk ve istikrar şartlarını daha fazla kontrol etmek için CUSUM ve CUSUMSQ testleri kullanılır. Bu iki test de literatürde pek çok araştırmacı tarafından modelin uygunluğunu ve stabilitesini araştırmak için yaygın olarak

kullanılmaktadır. Tahmin edilen model için parametre kararlılığı CUSUM ve CUSUMSQ testleri ile incelenmiştir. Test sonuçları Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. CUSUM Testi Sonuçları

Modelin kararlılığı hem CUSUM hem de CUSUMSQ tarafından da doğrulanmıştır, çünkü her iki grafikte özyinelemeli kalıntıların kümülatif toplamını (CUSUM) ve özyinelemeli kalıntıların karelerinin kümülatif toplamını (CUSUMSQ) gösteren çizimlerin sınırlar içinde (%95 güven aralığında) olması, tahminlerin kararlılığını doğrulamaktadır.

Eş Bütünleşme ve Uzun Dönem Analizi

Optimum gecikme uzunluğunu seçtikten ve birim kök problemini kontrol ettikten sonraki adım, elektrik tüketimi, doğrudan yatırımlar, büyüme ve finansal gelişme (kalkınma) arasındaki eşbütünleşmeyi test etmektir. ARDL (2, 3, 3, 2) yaklaşımı kullanılarak tahmin edilen değişkenler arasındaki uzun vadeli denge (eşbütünleşme) ilişkisi Tablo 7’de verilmektedir. Eşbütünleşme için sınır testinin boş hipotezi “değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki ya da eşbütünleşme yoktur.” şeklindedir. Bulgular, hesaplanan F istatistik değerinin (6.756); %1 (6.30), %2.5 (5.60), %5 (5.07) ve %10 (4.45) kritik üst sınır değerlerinden daha büyük olmasından dolayı eşbütünleşmenin olmadığını belirten sıfır hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Sıfır hipotezi reddedildiğinden ve sonuç bağımlı değişken ile açıklayıcı değişkenler arasındaki uzun vadeli ilişkiyi doğruladığından doğrudan yatırımlar, iktisadi büyüme ve finansal gelişme elektrik tüketiminin uzun vadeli belirleyicilerindedir.

Tablo 7. Eşbütünleşme İlişkisinin Kontrolü

F-testi	Boş hipotez: Düzey ilişkisi yok			
	Değer	Önem seviyesi	I(0)	I(1)
Test istatistiği				
F istatistiği	6.756	% 10	3.47	4.45
k	3	%5	4.01	5.07
		%2.5	4.52	5.60
		%1	5.17	6.30

Tablo 8’de yer alan uzun dönem sonuçları Türkiye’de elektrik tüketimi üzerinde doğrudan yabancı yatırımların ve ekonomik büyümenin pozitif ve anlamlı etkisinin olduğu göstermektedir. Diğer taraftan finansal gelişmede elektrik tüketimini pozitif etkilemektedir ancak bu etki istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Tablo 8. Uzun Dönem Katsayı Tahminleri

Değişkenler	Katsayı	Standart hata	Test istatistiği	Olasılık
LNDYY	0.142808	0.049439	2.888553	0.0136
LNGDP	0.447058	0.158567	2.819375	0.0155
LNKRED	0.149001	0.110203	1.352063	0.2013

Kısa Dönem Analizi

Kısa dönem analiz sonuçları Tablo 9’da gösterilmektedir. Tablo 9’da yer alan bilgilere göre, modeldeki uzun dönem bağlantısını doğrulayan gecikmeli ECM katsayısı anlamlı ve negatif işaretlidir. ECM katsayısının 0.83 olan değeri kısa dönem dengesinde yaşanan herhangi bir sapmanın uzun dönemde yüzde 0.83 oranında düzeltildiğini doğrulamaktadır. Benzer şekilde, elektrik tüketiminin bir dönem önceki değerinde yaşanan artış elektrik tüketiminin cari değerinde % 0.52 bir azalışa neden olmuştur. Mevcut çalışmada, doğrudan yabancı yatırımlarda yaşanan artışların elektrik tüketimini % 0.038 arttırdığı ancak doğrudan yabancı yatırımların gecikmeli değerlerinin elektrik tüketimini azalttığı tespit edilmiştir. Ekonomik büyümenin cari ve bir gecikmeli değerinde yaşanan artışlar elektrik tüketimini sırasıyla %0.23 ve %0.11 oranında arttırırken, iki gecikmeli değeri %0.19 azaltmaktadır. Kısa dönemde doğrudan yabancı yatırımların ve ekonomik büyümenin elektrik tüketimi üzerindeki etkisinin uzun dönem ile benzer olduğuna dikkat edilmelidir. Diğer taraftan finansal gelişme göstergesi olan kredi değişkeninin kısa dönem katsayısı pozitif ve anlamsızdır. Bu sonuç uzun dönem ile uyumludur. Ancak kısa dönemde kredi değişkeninin bir gecikmeli değerinin %5 önem düzeyinde anlamsız ve negatif olduğu görülür. Özetle kısa ve uzun dönemde doğrudan yatırımlar, iktisadi büyüme ve finansal gelişmenin elektrik kullanım miktarı üzerindeki etkisi benzerdir. Elde ettiğimiz bulgular Latief & Lefen (2019), Lu vd. (2021), Atchike vd. (2020) ve Fan & Hao (2020), Lu vd. (2021) ve Wahyudi & Palupi (2023)’ün çalışmalarına benzerken Salim vd. (2017) ile Kang vd. (2021) çalışmaları ile çatışmaktadır.

Tablo 9. Kısa Dönem Katsayı Tahminleri

Değişkenler	Katsayı	Standart hata	Test istatistiği	Olasılık
C	-0.716177	0.130203	-5.500447	0.0001
@TREND	0.014436	0.002984	4.838204	0.0004
D(LNELKT(-1))	-0.521491	0.093039	-5.6050567	0.0001
D(LNDYY)	0.038435	0.011004	3.492871	0.0044
D(LNDYY(-1))	-0.063065	0.017479	-3.607971	0.0036
D(LNDYY(-2))	-0.029731	0.013279	-2.238992	0.0449
D(LNGDP)	0.239731	0.050738	4.724893	0.0005
D(LNGDP(-1))	0.117391	0.053206	2.206350	0.0476
D(LNGDP(-2))	-0.185336	0.048087	-3.854155	0.0023
D(LNKRED)	-0.214363	0.131926	-1.624874	0.1301
D(LNKRED(-1))	0.296840	0.146566	2.025304	0.0657
CointEq- (-1)	0.836775	0.144021	-5.809403	0.0001

Granger Nedensellik Testi

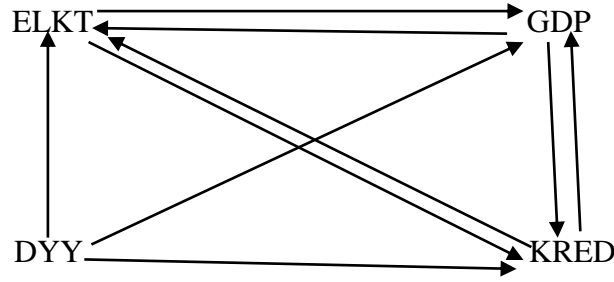
Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki incelendikten sonra değişkenler arasındaki nedenselliğin belirlenmesi için Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Değişkenler arasında eşbütünleşme bulunduğu seriler arasında tek veya çift yönlü nedensellik beklenebilir. Türkiye'deki elektrik kullanım miktarı, iktisadi büyüme, doğrudan yatırımlar ve finansal gelişmişlik arasındaki nedensellik ilişkileri, Toda-Yamamoto (1995) prosedürü takip edilerek araştırılmıştır. Tablo 10, değişkenler arasındaki uzun vadeli Granger Nedenselliğini göstermektedir. Toda-Yamamoto testinin temel hipotezi "Granger nedeni değildir" şeklinde kurulmaktadır. Wald testlerine ait olasılık değerleri %1 ve %5 önem seviyesine göre karşılaştırılır ve nedensellik ilişkisinin varlığına karar verilir.

Tablo 10. Granger Nedensellik/Blok Dışsallık Wald Testleri

	LNGDP	LNELKT	LNKRED	LNDYY
LNGDP	-	60.6168*** (0.0000)	8.5108** (0.0366)	0.9741 (0.8075)
LNELKT	9.7193** (0.0211)	-	8.7830** (0.0323)	1.3017 (0.728)
LNKRED	7.6351** (0.0542)	17.4354*** (0.0006)	-	0.6094 (0.8943)
LNDYY	9.3955** (0.0245)	31.6168*** (0.0000)	6.4332* (0.0923)	-

(** ve *** sırasıyla %5 ve %1 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir).

Şekil 2. Nedensellik yönü

Tablo 10 ve Şekil 2’de sonuçları sunulan nedensellik testine göre, elektrik tüketiminden ve ekonomik büyümeye; ekonomik büyümeden de elektrik tüketimine doğru çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Bu sonuç literatürde yer alan Apergis & Payne (2011); Osman vd. (2016); Aydın (2019); Alev & Erdemli (2019)’un çalışmaları ile uyumludur. Literatürde yer alan Atchike vd. (2020) ve Minh Ha & Ngoc (2023)’ün çalışmasında ise iki değişken arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Finansal gelişme oranından elektrik tüketimine ve elektrik tüketiminden finansal gelişme oranına doğru çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Bu sonuç literatürde yer alan Abidin vd. 2015; Lu vd. (2021)’in çalışmaları ile uyumludur. Finansal gelişmeden büyümeye ve büyümeden de finansal gelişmeye doğru iki yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu sonuç Patrick hipotezinde olduğu gibi finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü ilişki olabileceğini ortaya koymaktadır (Patrick, 1966). Ampirik sonuçlar literatürde yer alan Yücel (2009) ve Mercan (2013)’ün çalışmaları ile uyumludur.

Doğrudan yabancı yatırımlardan elektrik tüketimine doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Bu sonuç literatürde yer alan Omri & Kahouli (2014); Fan & Hao (2020)’nin çalışmaları ile uyumludur. Diğer taraftan Abidin vd. (2015) ve Khandker vd. (2018)’nin çalışmasında iki değişken arasında çift yönlü ilişki bulunmuştur. Doğrudan yabancı yatırımlardan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Bu sonuç literatürde yer alan Okuyan & Erbaykal (2007); Köprücü (2017); Acaravcı & Akyol (2017)’nin çalışmaları ile uyumludur. Latief & Lefen (2019)’un çalışmasında ise doğrudan yabancı yatırımlar ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca doğrudan yabancı yatırımlardan finansal gelişme oranına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu sonuç literatürde yer alan Levine’nin (2003) “daha fazla finans, daha fazla büyüme” teorisi ile tutarlıdır. Ampirik çalışmalardan elde edilen sonuçlar Klein & Olivei (2008) ve İbrahim & Akınbobola (2017)’nin çalışmaları ile uyumludur. Lu vd. (2021)’nin çalışmasında ise finansal gelişme ve doğrudan yabancı yatırımlar arasında çift yönlü ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar ve finansal gelişme ile elektrik tüketimi arasındaki bağlantının incelenmesi amaçlanmıştır. Ulaşılmak istenen amaca yönelik olarak, çalışmada 2016q1-2023q2 dönemine ait zaman serisi verileri Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasından alınmıştır. Sahte regresyon sorunlarından kaçınmak ve değişkenlerin entegrasyon derecesini belirlemek amacıyla çalışmada birim kök testleri yapılmıştır. Serilerin durağanlık kontrolü öncelikle ADF ve PP birim kök testi kullanılarak gerçekleştirilmiş, sonuç olarak elektrik tüketimi ve doğrudan yabancı yatırımlar düzeyde durağanlık gösterirken, ekonomik büyüme ve finansal gelişme değişkenlerinin birinci farkta durağanlık sergilediği görülmüştür. Durağanlık tespiti için ADF ve PP testinin yanı sıra bu testlerin çözümleyemediği yapısal kırılma probleminin üstesinden gelebilen Zivot-Andrews testi de uygulanmıştır. Zivot-Andrews analizine ait sonuçlar ADF ve PP birim kök test sonuçları ile uyumlu bulunmuştur. Böylece uzun ve kısa dönem etkilerinin bulunmasında ARDL prosedürünü kullanmak için önkoşul yerine getirilmiştir.

Araştırmada bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkileri kontrol etmek için Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış Sınır Testi (ARDL) testi ile eş-bütünleşme analizi yapılmış ve %1 önem seviyesinde değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Uzun dönem sonuçlarından Türkiye’de elektrik tüketimi üzerinde doğrudan yabancı yatırımların ve ekonomik büyümenin pozitif ve anlamlı etkisinin olduğu, finansal gelişmenin elektrik tüketimini pozitif etkilediği ancak bu etkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı tespit edilmiştir. Kısa dönem analiz bulgularından ise elektrik tüketiminin bir dönem önceki değerinde yaşanan artışın elektrik tüketiminin cari değerinde % 0.52 bir azalışa neden olduğu sonucuna varılmıştır. Doğrudan yabancı yatırımlarda yaşanan artışların elektrik tüketimini % 0.038 arttırdığı ancak doğrudan yabancı yatırımların gecikmeli değerlerinin elektrik tüketimini azalttığı tespit edilmiştir. Ekonomik büyümenin cari ve bir gecikmeli değerinde yaşanan artışlar elektrik tüketimini sırasıyla %0.23 ve %0.11 oranında arttırırken, iki gecikmeli değeri %0.19 azaltmaktadır. Diğer taraftan finansal gelişme göstergesi olan kredi değişkeninin kısa dönem katsayısı pozitif ve anlamsız bulunmuştur. Bu sonuç uzun dönem ile uyumludur. Ancak kısa dönemde kredi değişkeninin bir gecikmeli değerinin %5 önem düzeyinde anlamsız ve negatif olduğu tespit edilmiştir. Özetle kısa ve uzun dönemde doğrudan yatırımlar, iktisadi büyüme ve finansal gelişmenin elektrik kullanım miktarı üzerindeki etkisi Lu vd. (2021), Atchike vd. (2020) ve Fan & Hao (2020)’un çalışmalarına benzerlik göstermektedir.

Türkiye’deki elektrik tüketimi ile doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki nedensellik ilişkisinin tespitinde Granger nedensellik analizinden faydalanılmıştır. Analiz sonuçları Türkiye’deki elektrik tüketimindeki artışın nedeninin doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme ve finansal gelişme oranının olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla Türkiye’deki elektrik tüketimindeki artışın nedeninin, diğer faktörleri sabit kabul etmek şartıyla doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme ve finansal gelişme oranının olduğu sonucuna varılabilir.

Elde edilen sonuçların Türkiye açısından bazı politika sonuçları bulunmaktadır. Öncelikle ekonomik büyümenin elektrik tüketimine yol açması, sürdürülebilir bir ekonomik büyüme için elektrik kaynaklarının geliştirilmesinin önemini göstermektedir. Bu da yeni teknik ve teknolojilerin tanıtılmasıyla, enerji kaynaklarının genişletilmesiyle ve gerekli altyapının oluşturulmasıyla yapılabilir. İkinci olarak, elektrik tüketimi aynı zamanda ekonomik büyümeye de neden olduğundan, bu, ekonomik büyümenin kısmen de olsa elektrik tüketimine bağlı olduğu anlamına gelir. Bu nedenle, enerji kaynaklarını teşvik etmeye yönelik açık ve kapsamlı bir strateji, ucuz krediler sunarak enerji arzını genişletmeye yönelik bir politika ve enerji üretimine yatırım yapmak üzere doğrudan yabancı sermayeyi çekmeye yönelik teşvikler olmalıdır. Enerji arzı artırılırken çevre sağlığı da göz ardı edilmemelidir. Bu anlamda karar vericiler finansmanın önemli bir kısmını enerji kaynaklarına ilişkin çevresel teknolojilerin araştırılması ve geliştirilmesine yönlendirmeli ve bu alanda işgücünün eğitimine odaklanmalıdır. Son olarak, tıpkı doğrudan yabancı yatırımın ekonomik büyümeye ve ekonomik büyümenin elektrik tüketimine yol açması gibi, doğrudan yabancı yatırım da hem ekonomik büyüme hem de elektrik kaynakları açısından önemlidir. Bu nedenle, ekonomik ve sosyal gelişme, doğrudan yabancı yatırımların uygun şekilde yararlanılabilmesi için genişletilmesinin temel koşuludur. Bu, Türkiye’de yeterli yerel koşulların sağlanarak bu iyileştirmelerin uygulanmasını kolaylaştırmak için bu alanda ciddi çaba gösterilmesi, hükümetin uygun mekanizmayı ve kamu-özel ortaklıklarını kurması gerektiği anlamına gelmektedir.

Bu çalışmada ekonometrik analizin sadece Türkiye için yapılmasının yanı sıra ulaşılabilen veri setine bağlı olarak incelenen dönem ve ele alınan değişkenlerin, çalışmanın sınırlılıkları olduğu söylenebilir. Gelecekteki araştırmacılar daha uzun dönemsel periyotlar ile başka ülke veya ülke gruplarına ait verileri ele alarak doğrudan yabancı yatırımlar ve finansal gelişme ile elektrik tüketimi arasındaki ilişkiyi inceleyebilirler.

KAYNAKÇA

- Abidin, I. S. Z., Haseeb, M., Azam, M. & Islam, R. (2015). Foreign direct investment, financial development, international trade and energy consumption: Panel data evidence from selected ASEAN countries. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 5(3), 841-850.
- Acaravcı, A. & Bostan, F. (2010). Makroekonomik değişkenlerin doğrudan yabancı yatırımlar üzerine etkileri: Türkiye ekonomisi için ampirik bir çalışma. *Çag University Journal of Social Sciences*, 8(2), 56-68.
- Acaravcı, A. & Akyol, M. (2017). Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar, dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 3 (1), 17-33.
- Ağır, H. & Kar, M. (2010), Türkiye’de elektrik tüketimi ve ekonomik gelişmişlik düzeyi ilişkisi: Yatay kesit analizi. *Sosyo Ekonomi*, Özel Sayı, 149-176.
- Ağır, H. & Rutbil, M. (2019). Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 287-299.
- Apergis, N. & Payne, J. E. (2011). A dynamic panel study of economic development and the electricity consumption-growth nexus. *Energy Economics*, 33, 770-781.
- Alev, N. & Erdemli, M. (2019). Elektrik enerjisi tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisi: Avrupa Birliği ülkeleri ve Türkiye için bir analiz. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 6(15), 88-111.
- Altıntaş, H. (2013). Türkiye’de birincil enerji tüketimi, karbondioksit emisyonu ve ekonomik büyüme ilişkisi: Eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1), 263-294.
- Atchike, D., Zhao, Z. Y. & Bao, G. (2020), The relationship between electricity consumption, foreign direct investment and economic growth: case of Benin. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 10(4), 507-515.
- Aydın, M. (2019). Renewable and non-renewable electricity consumption–economic growth nexus: evidence from OECD Countries. *Renewable Energy*, 136, 599-606.
- Baum, C. F. (2003). A review of Stata 8.1 and its time series capabilities. *Working Papers Economics* 23.
- Batmaz, T. ve Yürük, B. (2023). Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımların belirleyicileri üzerine ampirik bir analiz: ARDL sınır testi (1990-2020). *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 10(1), 99-124.
- Bayraç, H. N. & Doğan, E. (2015). Türkiye’de enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerine etkileri: Markov Switching yaklaşımı. *EY International Congress on Economics II Growth, Inequality and Poverty*, Düzenleyen: Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, Ankara

- Çetin, M. & Şeker, F. (2012). Enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31 (1), 85-106.
- Dickey, D. A. & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *J. Am. Stat. Assoc.*, 74, 427-431.
- Dube, S. (2009). Foreign direct investment and electricity consumption on economic growth: Evidence from South Africa. *Economia Internazionale / International Economics*, 62(2), 175-200.
- Engle, R. F. & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: J. Econom. Soc.*, 251-276.
- Fan, W. ve Hao, Y. (2020). An empirical research on the relationship amongst renewable energy consumption, economic growth and foreign direct investment in China. *Renewable Energy*.146, 598-609.
- Grabara, J., Tleppayev, A., Dabylova, M., Mihardjo, L.W. & DackoPikiewicz, Z. (2021). Empirical research on the relationship amongst renewable energy consumption, economic growth and foreign direct investment in Kazakhstan and Uzbekistan. *Energies*, 14(2), 3-22.
- Haug, A. A. (2002). Temporal Aggregation and the Power of Cointegration Tests: A Monte Carlo Study. Available at SSRN 334965.
- Husaini, D. H. & Lean, H. H. (2015). Does electricity drive the development of manufacturing sector in Malaysia? *Frontiers in Energy Research*, 3(18), 1-7.
- Hussain, S. & Yu, C. (2021). Relationship between power energy consumption, fdi and economic growth: A case study of Pakistan. *International Journal of Economics and Management Science*, 10(7), 599.
- Ibrahiem, D. M. (2015). Renewable electricity consumption, foreign direct investment and economic growth in Egypt: An ARDL approach. *Procedia Economics and Finance*, 30(2015), 313-323.
- İbrahim, T. R. ve Akınbobolat, T. O. (2017). Foreign portfolio investment and economic growth in Nigeria democratic settings. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 8(5), 33-52.
- Kang, X., Khan, F. U., Ullah, R., Arif, M., Rehman, S. U. & Ullah, F. (2021). Does foreign direct investment influence renewable energy consumption? Empirical evidence from south Asian countries. *Energies*, 14(12), 3470. <https://doi.org/10.3390/en14123470>
- Khandker, L. L., Amin, S. B. & Khan, F. (2018). Renewable energy consumption and foreign direct investment: Reports from Bangladesh. *Journal of Accounting, Finance and Economics*, 8(3), 72-87.
- Komal, R. & Abbas, F. (2015). Linking financial development, economic growth and energy consumption in Pakistan. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 44(2015), 211-220.

- Köprücü, Y. (2017). Doğrudan yabancı yatırımların teknolojik yayılma ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15(30), 105- 122.
- Klein, M. & Olivei, G. (2008). Capital account liberalization, financial depth, and economic growth. *Journal of International Money and Finance*, 27(6), 861-875.
- Latief, R. & Lefen, L. (2019). Foreign direct investment in the power and energy sector, energy consumption, and economic growth: empirical evidence from Pakistan. *Sustainability*, 11(1), 192.
- Levine, R. (2003). More on finance and growth: More finance, more growth? *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 85, 31-46.
- Lee, J. W. (2013). The contribution of foreign direct investment to clean energy use, carbon emissions and economic growth. *Energy Policy*, 55, 483-489.
- Le, H. P. & Oztürk, I. (2020). The impacts of globalization, financial development, government expenditures, and institutional quality on CO 2 emissions in the presence of environmental Kuznets curve. *Environmental Science and Pollution Research*, 27 (2020), 22680-22697.
- Lu, J., Imran, M., Haseeb, A., Saud, S., Wu, M., Siddiqui, F. & Khan, M. J (2021). Nexus between financial development, fdi, globalization, energy consumption and environment: Evidence from BRI countries. *Frontiers in Energy Research*. 9:707590. doi: 10.3389/fenrg.2021.707590
- Mercan, M. & Peker, O. (2013). Finansal gelişmenin ekonomik büyümeye etkisi: Ekonometrik bir analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1), 93-120
- Minh Ha, N. & Ngoc, B.H. (2023). Spatial relationship between financial development, energy consumption and economic growth in emerging markets. *International Journal of Emerging Markets*, <https://doi.org/10.1108/IJOEM-10-2020-1207>
- Omri, A. (2013). CO2 emissions, energy consumption and economic growth nexus in MENA countries: Evidence from simultaneous equations models. *Energy Economics*, 40(C), 657-664.
- Omri, A. & Kahouli, B. (2014). Causal relationships between energy consumption, foreign direct investment and economic growth: Fresh evidence from dynamic simultaneous-equations models. *Energy Policy*, (67), 913-922.
- Olaoye, O. P. (2020). Energy consumption and foreign direct investment inflows in Nigeria: An empirical perspective. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 10, 491-496.
- Osman, M. Gachino, G. & Hoque, A. (2016). Electricity consumption and economic growth in the GCC countries: Panel data analysis. *Energy Policy*, 98, 318-327.
- Okuyan, H.A. & Erbaykal, E. (2007). Gelişmekte olan ülkelerde doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Ekonomik Yaklaşım*, 19 (67), 47-58.

- Pao, H. T. & Fu, H. C. (2013). Renewable energy, non-renewable energy and economic growth in Brazil. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 25, 381-392.
- Paramati, S. R., Ummalla, M. & Apergis, N. (2016). The effect of foreign direct investment and stock market growth on clean energy use across a panel of emerging market economies. *Energy Economics*, 56, 29-41.
- Patrick, H. T. (1966). Financial development and economic growth in underdeveloped countries. *Economic Development and Cultural Change*, 14, 174-189.
- Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica: J. Econom. Soc.* 1361-1401.
- Pesaran, M.H. & Shin, Y. (1995). An autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration analysis. DAE Working Paper Series No. 9514, Department of Economics, University of Cambridge, Cambridge.
- Phillips, P.C. & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75, 335-346.
- Saatçi, M. & Dumrul, Y. (2013). Elektrik tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisinin dinamik bir analizi: Türkiye örneği. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(2), 1-24.
- Salim, R., Yao, Y., Chen, G. & Zhang, L. (2017). Can foreign direct investment harness energy consumption in China? A time series investigation. *Energy Economics*, 66, 43-53.
- Sadorsky, P. (2010). The impact of financial development on energy consumption in emerging economies. *Energy Policy*, 38, 2528-2535.
- Saidi, K. & Hammami, S. (2015). The impact of CO2 emissions and economic growth on energy consumption in 58 countries. *Energy Reports*, 1(C), 62-70.
- Safyanullah, K., Ahmad, K. A. & Sufyan Ali, M. A. (2022). Does emission of carbon dioxide is impacted by urbanization? An empirical study of urbanization, energy consumption, economic growth and carbon emissions- Using ARDL bound testing approach. *Energy Policy*, 164, 1-9.
- Sbia, R., Shahbaz, M. & Hamdi, H. (2014). A contribution of foreign direct investment, clean energy, trade openness, carbon emissions and economic growth to energy demand in UAE. *Economic Modelling*, 36, 191-197.
- Shahbaz, M. Van, T. H., Kumar, M. & Roubaud, D. (2017). Energy consumption, financial development and economic growth in India: New evidence from a nonlinear and asymmetric analysis. *Energy Economics*, 63, 199-212.
- Şenalp, B. (2019). FDI and economic growth: The role of economic freedom. *Journal of Economic Policy Researches*, 6(1), 54-73.
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2023). Enerji raporu. enerji.gov.tr, Erişim Tarihi: 10.10.2023

- Toda, H. Y. & Yamamoto, T. (1995). Statistical inferences in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225-250.
- Usta, C. & Berber, M. (2017). Türkiye’de enerji tüketimi ekonomik büyüme ilişkisinin sektörel analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(1), 173-187.
- Wahyudi, H. & Palupi, W. A. (2023). Relationship between energy consumption, foreign direct investment, and labor force participation using the vecm model: Empirical study in OECD countries. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 13(2), 157-165.
- Yücel, F. (2009). Causal relationships between financial development, trade openness and economic growth: the case of Turkey. *Journal of Social Sciences*, 5(1), 33-42.
- Zaman, K., Khan, M.M., Ahmad, M. & Rustam, R. (2012). Determinants of electricity consumption function in Pakistan: Old wine in a new bottle. *Energy Policy*, 50, 623-634.
- Zeeshan, M. (2021). Nexus between foreign direct investment, energy consumption, natural resource, and economic growth in Latin American countries. *International Journal of Energy Economics and Policy, Econjournals*, 11, 407-416.
- Zivot, E. & Andrews, D.W. (1992). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis. *J. Bus. Econ. Stat.* 10.
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2024). <https://www.sanayi.gov.tr/istatistikler/yatirim-istatistikleri/mi0803011615>

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 819-841

Derleme Makalesi / Review Article

Received / Alınma: 05.12.2023

Accepted / Kabul: 18.07.2024

A RETROSPECTIVE STUDY ON PUBLIC ENTREPRENEURSHIP IN THE FOUNDING YEARS OF THE REPUBLIC

Hasan TUTAR¹

Ömer KARADEMİR²

Abstract

In its founding years, the Republic of Türkiye aimed to be an economically self-sufficient, productive, and value-creating country, and great efforts were made in public entrepreneurship for this purpose. The primary purpose of this research is to examine Turkish public entrepreneurship from a retrospective perspective. Public entrepreneurship emphasizes the government's role in transforming societies by using entrepreneurial principles on issues such as innovation and the effective delivery of public services. The research aims to examine the success stories of the past and the problems that have survived since then, focusing on understanding the origins and evolution of public entrepreneurship in the founding years of the Republic of Türkiye. Additionally, the research aimed to address public entrepreneurship's potential future impacts and challenges. This retrospective analysis focuses on better understanding the effects of public entrepreneurship on public policy and society's well-being.

Keywords: Public Entrepreneurship, Retrospective research, Innovation efforts, Public Policy, Social Transformation

Jel Codes: L26, L33, L38

¹Pr. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü E-posta: hasantutar@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8383-1464

²Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon E-posta: okarademir@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1109-4797

Atıf/Citation

Tutar, H., & Karademir, Ö. (2024). A retrospective study on public entrepreneurship in the founding years of the republic. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 819-841.

CUMHURİYETİN KURULUŞ YILLARINDA KAMU GİRİŞİMCİLİĞİ ÜZERİNE RETROSPEKTİF BİR ARAŞTIRMA

Öz

Türkiye Cumhuriyeti kuruluş yıllarında ekonomik anlamda kendine yeten, üreten ve değer yaratan bir ülke olmayı hedeflemişti ve bu amaçla kamu girişimciliği konusunda büyük çabalar gösterildi. Bu araştırmanın temel amacı, Türk kamu girişimciliğini retrospektif bir bakış açısıyla incelemektir. Kamu girişimciliği, hükümetlerin yenilik ve kamu hizmetlerinin etkili sunumu gibi konularda girişimcilik ilkelerini kullanarak toplumları dönüştürme sürecinde oynadığı rolü vurgulamaktadır. Araştırmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında kamu girişimciliğinin kökenlerini ve evrimini anlamaya odaklanarak, geçmişteki başarı hikâyelerini ve o günden bugüne devreden sorunların incelenmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca araştırmada kamu girişimciliğinin gelecekteki potansiyel etkilerini ve zorluklarını ele almak amaçlanmıştır. Bu retrospektif analiz, kamu girişimciliğinin kamusal politika ve toplumun refahı üzerindeki etkilerini daha iyi anlamaya odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Girişimciliği, Retrospektif araştırma, İnovasyon çabaları, Kamusal Politika, Toplumsal Dönüşüm

Jel Kodları: L26, L33, L38

1. INTRODUCTION

Entrepreneurship is a concept that has been used for a long time in both business and economics and expresses creative ability and capital initiative together. Due to its transformative impact on individuals and society, entrepreneurship continues to be the focus of attention of many researchers and institutions. While entrepreneurship in the private sector is often associated with an individual's activities (Bernier & Hafsi, 2007, p.489; Bernier, 2014, p. 254), it refers to state investments in the public sector. The economic system always has an entrepreneurial function, and the entrepreneur serves a central function in the private sector market. Whether entrepreneurship is carried out by the public or private sector, in any case, entrepreneurship can be expressed as a risk-taking function under uncertainty. Although many researchers played a role in forming the idea of entrepreneurship, one of the essential contributions in this regard was made by Adam Smith, one of the pioneers of classical economic theory. French economist Jean Baptiste Say, who is also one of the essential economists, saw entrepreneurship as one of the four primary factors of production (labor, capital, nature, entrepreneur) (Leyden & Link, 2015, p.4; Durukan, 2006, p.28; Akdoğan, 2023, p.20). Say sees the entrepreneur as an essential function of bringing together production factors to produce economic goods and services to meet the needs of society by taking risks.

It involves public institutions or organizations adopting entrepreneurial behaviors and strategies to identify, develop, and implement innovative solutions to public problems and challenges. Public entrepreneurship is a dynamic approach that aims to increase public services and governance's efficiency, effectiveness, and responsiveness. It promotes innovation in the public sector and encourages government agencies to think creatively and seek innovative solutions to address complex social, economic, and environmental problems. Public entrepreneurs identify and address public problems creatively and proactively, not content with maintaining the status quo but seeking new and more effective ways to achieve public goals (Chell & Spence, 2007; Kickert, 2005; Mazzucato, 2013). They may try new policies, programs, or service delivery methods to achieve better results. Public entrepreneurship often involves collaboration between public, private, and nonprofit organizations and academia. This collaborative approach can leverage broader expertise and resources to address complex problems. Public Economic Enterprises (SOEs), established in line with the decisions taken in the founding years of the Republic of Türkiye and economic congresses, are successful examples of non-profit public entrepreneurship.

Public entrepreneurship can emerge from government institutions at various levels. It encourages public employees to take initiative and drive innovation from the bottom up. Public entrepreneurship fosters a more responsive and customer-focused government. It aims to meet citizens' changing needs and demands by adapting and improving government services and policies. Public entrepreneurs often emphasize the importance of data and evidence-based decision-making. They try to measure the impact of their initiatives and adjust based on the results. Public entrepreneurship views the government as a regulator or service provider and a catalyst for positive change and innovation (Osborne & Gaebler, 1992; Steen & Vedung, 2005). It encourages the government to create an enabling environment for innovation. Examples of public entrepreneurship initiatives include open data initiatives, social impact bonds, public-private partnerships, and citizen engagement programs that encourage participation in policymaking. Public entrepreneurship responds to the increasing complexity of public problems and the need for more agile and innovative governance.

The focus of this research is public entrepreneurship, which aims to create more effective and responsive state institutions by applying entrepreneurship principles and practices to the public sector. Public entrepreneurship involves rethinking and innovating policies and regulations to address emerging challenges. Governments may need to create new rules and standards to adapt to innovations in various sectors, such as technology and sustainability.

Since many public entrepreneurship initiatives are not motivated solely by profit, they aim to protect the environment and create social impact. This goal is aligned with the United Nations Sustainable Development Goals. Public and private partnerships are established to collaborate between government agencies and private sector organizations to provide public services and infrastructure or address societal challenges (Hjern & Hull, 1982; Osborne & Gaebler, 1992; O'Reilly et al., 1989; Austin, 2000; Ma & Phillips, 1989). In Türkiye, kits have served essential social and economic functions within the framework of public-private partnerships since their establishment.

2. CONCEPTUAL FRAMEWORK

2.1. Turkish public entrepreneurship and public economic enterprises

An entrepreneur is a coordinator in a business or a modern industrial leader or manager. This refers to the managerial (administrative) role of the entrepreneur. Although many researchers played a role in creating the concept of entrepreneurship, Schumpeter gave this concept its current meaning. Schumpeter (2003) emphasized the innovative role of entrepreneurship and its importance for developing the country's economy. Schumpeter (2003, p.132) defines entrepreneurship as finding and developing a new good or service, new production method, new markets, new supply sources, and new organizational structures. Schumpeter considered entrepreneurship a dynamic process and defined it as people who abandon the old and introduce more effective new ways and methods in a continuous innovation process and claimed that these people are the most important actors of economic growth. In his work titled "Risk, Uncertainty, and Profit," Knight (1921, p.132) focused on uncertainties in the economy and defined the entrepreneur as a person who makes decisions under uncertainty. According to Knight, an entrepreneur is a person who assumes the financial consequences of the risk that an enterprise will turn out worse than expected. Knight emphasized the importance of the entrepreneur's intuition in making decisions under uncertain conditions.

Shane and Venkataraman (2000, p.220) suggested that to be entrepreneurial, one must first have entrepreneurial opportunities. Seizing opportunities is a form of competence that entrepreneurs possess that others do not. Some people see opportunities, while others mostly see risks. The entrepreneur can recognize a profitable opportunity and is willing and innovative to obtain the necessary resources and use them successfully. Entrepreneurship is a process in which individuals evaluate opportunities independently or within an organization, regardless of available resources. Public entrepreneurship applies principles and practices in a public sector or government context. Although public entrepreneurship has progressed based

on the basic entrepreneurship theory, it has a different structure from private entrepreneurship depending on its features (Siverekli, 2008, p.37; Bernier, 2014, p.254). This conceptual explanation of private entrepreneurship helps propose a framework for public entrepreneurship.

Public entrepreneurship refers to enterprises that produce private goods that are market goods and are under the ownership, management, and control of the public sector. Public entrepreneurship is a relatively new concept from classical entrepreneurship. Wagner (1966) and Ostrom (1964) first mentioned the concept of public entrepreneurship (channel: Hayter et al. 2018). Wagner discussed public entrepreneurship based on the motivation of "political interest" and, in this context, evaluated it within the scope of political gain that can be associated with self-serving actions. This view of Wagner is one of the leading views in the literature. Wagner's public entrepreneur operates directly through the government's spending and service mechanisms, thus providing collective benefits for political profit or gain (Hayter et al., 2018). In his research, Ostrom (1964) emphasized that entrepreneurship analyses were limited to the market economy but that public entrepreneurship is as vital as private-sector entrepreneurship. Casson (2003), Holcombe (2002), and Schnellenbach (2007) state that the behavior of the public sector entrepreneur is consistent with the benefit maximization assumption of neoclassical economics, where the benefit is synonymous with political profit (Hayter et al., 2018; Schnellenbach, 2007, p.185; Hayter et al. 2018, p.680; Roberts, 1992, pp.62-63). In this respect, public entrepreneurship is divided into political and political entrepreneurship. While political entrepreneurs introduce political innovations in the process of competing for office, the efforts of policy entrepreneurs are directly aimed at implementing new policies. All these approaches conclude that public entrepreneurship actions are an innovative tool for a purpose.

Based on public entrepreneurship, private goods, and services are produced by the public sector and generally have the qualities the market economy can produce (Siverekli, 2008, p.38; Kearney et al., 2007, p.279). Public entrepreneurship is undertaking activities that initiate change in public institutions, adapt them to the environment, innovate, and reduce risks. In public entrepreneurship, personal goals and objectives are less important than achieving a good result in the public enterprise. In most definitions of public entrepreneurship, it has approximately the same characteristics as entrepreneurship in the market environment. Public entrepreneurship aims to provide social benefits and create value. Public entrepreneurship is the state's creation of value for its citizens, and the primary

motivation of public entrepreneurship is to create social capital or value rather than profit motive (Edwards et al., 2002, p.1546; Morris & Jones, 1999, p.74; Edwards et al., 2002, p.1546; Bernier & Hafsi 2007, s.489). The primary purpose of public entrepreneurship is to provide service to society and create value. The aim is to benefit from the society's initiative through public entrepreneurship. With the establishment of the Republic of Türkiye, Public Economic Enterprises (SOEs) are one of the most successful examples of Turkish public entrepreneurship.

SOEs are enterprises established to produce goods and services, more than half of the financial resources of which are provided by central or local public administrations, or where these administrations are responsible for the operating results and are supervised by them (Hazine ve Maliye Bakanlığı (HMB), 2020, p.3). During the founding years of the Republic of Türkiye, public entrepreneurship activities were primarily carried out through SOEs. SOEs, which have public legal entities, functioned as state-owned enterprises where economic activities were carried out using public resources. Since the political and bureaucratic transformation experienced by each country is different, it is not easy to find a common ground for consensus on the missions of SOEs. SOEs and state-owned enterprises are institutions established and recognized by national laws, with ownership and control at the central government level. SOEs are companies owned by the state or in which the state has shareholder rights (Akdoğan, 2023, p.24; Zhang, 2008; Nie, 2022, p.385). SOEs are established to produce private goods based on the authority granted by law or law, to work according to market conditions in the commercial and industrial field, and to consider social benefit/cost relations.

The first law to regulate public enterprises in Türkiye, other than the establishment laws, is Law No. 3460, dated 1938. This law defines SOEs as "economic entities established by giving all their capital to the state." Today, SOEs operate by the Decree-Law No. 233, which came into force in 1984. According to this decree numbered 233, SOEs are defined as "consisting of State Economic Enterprises (SECs) and Public Economic Enterprises (PPPs) established by the state or another public institution to engage in economic activities, whose entire capital belongs to the state or other public institutions." Accordingly, SOEs is the common name of SECs and PPPs.

Although the establishment of SOEs in Türkiye dates to the Ottoman Empire, the establishment of SOEs in the modern sense occurred during the Republic period. However, it is known that there were SOE-like organizations in the Ottoman Empire. Established in the

19th century, Beykoz Equipment Military Factory in the leather industry, Feshane Factory and Izmit Factory in wool weaving, Fevaidi Osmaniye in maritime operations, Zeytinburnu Factory in cotton weaving, Hereke Factory in velvet and silk weaving, Ereğli Zonguldak Coal Basin, İnceköy Glass Facilities and Porcelain Factory Ottoman It exemplifies the public enterprises established in the state (Erol & Aslan, 2017, p.43; Aktan 1992, pp.128-129; Kepenek, 1993, pp.18-19). Some of them continued their activities after the establishment of the Republic of Türkiye. However, the establishment and expansion of SOEs in their current sense occurred during the Republic period. The Republic inherited an economy based on agriculture from the Ottoman Empire. The people were uneducated, and the infrastructure was inadequate. The non-agricultural sector was controlled by non-Muslims (Altıparmak, 1998, p.68). With the establishment of the Republic, a vast gap occurred in the trade and industry areas outside Istanbul as non-Muslims left the country. A significant development that shapes the economic policy of the Republic, which was established under these conditions, is the Izmir Economic Congress.

Difficulties such as the limited resources of the Turkish economy and the state at the beginning of 1923, the remaining debts of the Ottoman Empire, and the customs tariffs that continued until 1928 required the state to act cautiously and not take on burdens it could not bear in economic policies. Following a liberal policy has been an efficient solution. However, due to the lack of capital and knowledge until 1927, the expected breakthroughs in private enterprise did not occur (Eşkinat & Need 1992, p.37; Taş, 1995, p.19). The existence of a worldview that holds the state responsible for the country's general situation and social welfare has made the development of private enterprise in Türkiye difficult. Another vital phenomenon during this period was the passage of the Industry Incentive Law in 1927 to protect and support the private sector. With this law, all de facto and legal monopolies on a regional and national scale were opened to capital circles that longed to invest. This law, which aims to support and encourage private enterprise in the most general terms, reflects the economic approach followed by the State (Övgün, 2009, p.25; Sadık, 1976, p.118). This law failed because of the lack of capital accumulation and skilled workforce.

2.2. Searching for models in public entrepreneurship at İzmir Economics Congress

Apart from the military and bureaucrat class, one thousand one hundred thirty-five representatives, including farmers, merchants, industrialists, and workers, attended the Izmir Economic Congress, held between 17 February and 4 March 1923. A "Misak-ı İktisadi" decision, which determined the direction of the economic policy to be implemented, came out

of the congress, which bore the stamp of the trade group, which was under the influence of the farmers' group and especially the Istanbul merchants. Accordingly, he envisaged a protectionist and nationalist economic policy based on private enterprise and wanted the state to protect private enterprise (Eşkinat & Need 1992; Koçtürk & Gölalan, 2010, p.50). The economic policies implemented after the establishment of the Republic were carried out within this liberal thought system. The abolition of tithe tax, the establishment of private property law for real estate, the establishment of Business Bank in 1924 to provide commercial loans and the Industry and Mining Bank in 1925 to provide industrial loans, and the enactment of the Industrial Incentive Law in 1927. These were essential examples of how decisions were put into practice.

Although the economy of 1923-1932 was called a liberal economy, the interventions of the state in the economy, which can be considered statist, drew attention in this period. Various expropriation activities, especially railways, and the state's monopolization of the production and import of items such as salt, sugar, alcohol, and matches in order to generate income for the treasury are concrete examples of these interventions (Yıldız, 1985, p.118). The great economic crisis in the United States in 1929 was felt almost worldwide, and liberal economic policies became questionable. During this period, excess supply and lack of demand, especially in agricultural products, brought the export of agricultural products to a halt. Türkiye, whose share of agricultural products in foreign sales is more than 80 percent, has been economically affected by this situation (Yücel, 2017, p.92). The impact of the global crisis on Türkiye caused exports to decrease significantly and imports to increase. During this period, Türkiye tried to create an economic policy to prevent imports to close the foreign trade deficit.

The fact that Celal Bayar, the General Manager of Business Bank, was appointed instead of the Minister of Economy, Mustafa Şeref Bey, upon the instructions and request of Mustafa Kemal himself in the autumn of 1932, is essential in terms of reflecting Atatürk's preference in economic policies. In this period, the scarcity of investors made it necessary for the state to be in economic life, and the statist economic model had to be adopted. The Prime Minister of Atatürk's time, İsmet İnönü, clearly stated that Atatürk prioritized private enterprise and was in favor of a liberal economy. While the principle of statism was adopted in this period, it was stated that private enterprise in industry would be supported, but due to the sensitivity of the current situation, the leadership in development would be in Public Economic Enterprises

(Koçak, 2007; Şeker, 2010, p.94). In this respect, the statism understanding of the period carries the understanding of a capitalist state rather than a socialist statism.

With statism practices, the First Five-Year Development Plans began to be implemented between 1933 and 1938 (Boratav, 2007). This is a period when the establishment of SOEs gained momentum. While the share of public enterprises in industrial enterprises was 2.1 percent in 1932, this rate increased to 9.7 percent in 1939. Apart from the global economic crisis, this increase was also due to the easing of the debt burden assumed from the Ottoman Empire by the Treaty of Lausanne and the ability of the State to allocate more resources to this field (Kuntbay, 1981, p.16; Arslantürk, 2022, p.94; Yıldız, 1985, p.118). During this period, with the economic support and loans from the Soviet Union, it made significant investments in the areas it needed, and 12 large (Table 1) SOEs were established (Eren & Şimşek, 2022, p.344). These SOEs are shown in Table 1.

Table 1. SOEs were Established within the Framework of the First Five-Year Development Plan between 1933 and 1938.

	Public Economic Enterprises	Purpose of Establishment
1933	Sumerbank	Supporting the industrial sector
1933	People's Bank	Meeting the loan needs of small businesses
1933	Airlines State Enterprise Administration (Expropriation)	Enabling and improving air transportation
1933	Maritime Lines Management Directorate (Expropriation)	Developing and supporting maritime trade and maritime transportation
1935	Eytam Bank	Supporting the mining and energy sector
1935	Mineral Technical Exploration Institute	Uncovering the precious metal reserves in the country
1935	Electrical Works Survey Administration ((Expropriation)	Producing and distributing electricity
1937	Republic of Türkiye Ziraat Bank (Expropriation)	Supporting the agricultural sector
1937	State Agricultural Enterprises	Establishing and supporting agricultural

		enterprises
1937	Seabank	Supporting maritime business
1938	Soil Products Office	Supporting wheat producers by regulating the wheat market

Source: Sivrekli Demircan, 2008, p:48; Atasoy, 1993, pp.67-68; Yıldız, 1985, p.118

While the rate of increase of national income was 2.3% in 1929-1934, it increased almost three times to 6.5% in 1935-1939. Industrial production increased by 80% in 1938 compared to 1929 (Yıldız 1985, p. 118). Again, the Gross National Product (GNP), which was approximately 5.4 billion TL at the beginning of this period, reached 8.5 billion TL, showing an increase of 60 percent at the end. While per capita income was 371 TL at the beginning of the period, it increased by 35 percent to 502 TL at the end of the period, according to fixed prices. While the agricultural sector revenue, which has the largest share in national income, was 2.5 billion TL at the beginning of the period, it reached 3.8 billion TL at the end, with an increase of 52 percent. Türkiye, which imported wheat in the early 1930s, became a wheat exporter at the end of the period (Yücel, 2017, p.144). In the same period, the increase in large industrial enterprises reached 152% in the industry (Yıldız 1985, p. 118). Large quantities of industrial products imported from abroad have begun to be produced in the country. As a result, the added value created in the industry increased by 223 percent during the period, and the production value increased by 388 percent to 1.2 billion TL. In this way, the industrial sector's share in GNP increased to 14 percent. (Yücel, 2017, p.146).

1940-1945, the second period of statist policies, was when the war economy dominated the country. These years, during which the Second World War occurred, were a period of economic stagnation. Although the state played an active role in the economy, the industrialization process entered a period of stagnation as most of the state budget was allocated to defense expenditures. While the share of the public sector in industry increased until the Second World War, this trend was reversed with the war, and the question share was 25.7% in 1939 and decreased to 24.1% in 1945. The "National Protection Law," which was enacted in this period and formed the basis of some essential developments for SOEs, determined the basic features of the economic policy of the war years (Övgün 2009, p.29; Yıldız, 1985, pp. 120-121). In this early period of the Republic, when the private sector could not make a sufficient contribution to the country's economy due to the private sector not having enough knowledge, capital, and equipment and low entrepreneurial ability, important

SOEs such as Oil Office, Bank of Provinces, Tobacco, Tobacco Products, Salt and Alcohol Enterprises, and Turkish Agricultural Equipment Institution were established.

Türkiye began to follow pro-Western policies in the Cold War, which started with the Truman Doctrine after the Second World War. The liberal economic model was preferred to benefit from Marshall's aid, which was the development policy of post-war Europe (Eren & Şimşek, 2022, p.344). In the 1950s, the country transitioned from a single-party regime to a multi-party democracy. The Democratic Party government that came to power in the elections initially supported liberal economic policies and encouraged private entrepreneurship. This period was the Democratic Party period, and the Democratic Party followed a successful economic policy from 1950 to the beginning of 1955. However, it was a period in which economic problems and poverty were experienced between 1955 and 1960 when state interventionism began, and different policies were implemented (Yücel, 2017, p.201; Ceylan, 2000, p.19). In line with the recommendations of foreign powers, the current government, which set out with liberal policies focused on agriculture and envisaged narrowing down state management and bringing the private sector to the fore, has seen that private entrepreneurs are insufficient for development.

While the status of many public economic enterprises was rearranged in the 1950-1960 period, some annexed budget administrations were transformed into public economic enterprises. Many new public economic enterprises operating in various fields were established (Taş, 1995, p. 28). Some important SOEs established in this period are Meat and Fish Institution General Directorate, Maritime Bank Turkish Joint Stock Company, Turkish Cement Industry Turkish Joint Stock Company, Depreciation and Credit Fund, Nitrogen Industry Turkish Joint Stock Company, Turkish Petroleum Joint Stock Company, Foundational Bank of Türkiye, State Supply Office, General Directorate of Turkish Pulp and Paper Mills, State Airports Authority (Övgün, 2009, p.68). However, the fact that some of these SOEs were outside the control of the state created significant problems, especially leading to the waste of public resources. The most criticized aspects of SOEs are their unplanned work in production and distribution and their unplanned increase in personnel and wages.

2.3. Planned economy period in the Turkish economy

In 1961, a new constitution was accepted in the country, and a planned development period began. The First Five-Year Development Plan (1963-1967) was prepared and implemented

during this period, and the mixed economy model was adopted in the plan. Accordingly, private enterprise will be supported, and the state will continue its investments through SOEs in areas where private enterprise is insufficient and in strategic areas. It can be said that the Soviet Union's granting of unconditional loans in 1960 impacted the adoption of the planned economy model. Thanks to these loans, Türkiye started to implement a five-year mixed development plan (Övgün, 2009, p.80; Yıldız 1985, p.123). According to the plan, pricing will be made according to market conditions if the private sector and SOEs operate in a particular area. However, prices below costs may be determined through SOEs for financial reasons or when required by the public interest. It is seen that SOEs of this period took on the task of regulating the market.

During the planned period, special attention was paid to SOEs, local and foreign research groups carried out studies on how to make SOEs more efficient and profitable, and the legal structure was changed entirely. Within the framework of planned development, the State established the State Economic Enterprises Regulatory Commission to reorganize SOEs. This commission aimed to create equity by increasing efficiency and profitability in SOEs. SOEs' status, organization, and control structures were regulated by Law No. 440 on State Economic Enterprises, Establishments, and Subsidiaries, enacted in 1964. In Law No. 3460, While it was envisaged that the entire capital would be given by the state, in Law No. 440, Enterprises in which more than half of their capital belongs to the state or IDT, alone or jointly, and whose establishment laws state that they are subject to this Law are defined as SOEs (Özmen, 1987, p.7; Altunbağ & Türkoğlu 2015, p.35). However, the new government in 1965 adopted the view that emphasis should be given to private enterprise in development and "Among the State Economic Enterprises, starting from those that did not need to be under state control, these were gradually opened to the ownership of the public in the form of holdings."

The Second Five-Year Development Plan (1968-1972) reflects the economic understanding of the current government of the period. The plan includes provisions such as encouraging mixed companies and leaving the driving role in the manufacturing industry to the private sector (Yılmaz, 1985, p.123). However, these developments were not enough to prevent the share of SOEs from increasing proportionally in the investments made by the public. In the First Plan period, 34.8 percent of the total public investments and in the Second Plan period, 43.3 percent were realized through Public Economic Enterprises (Devlet et al. (DPT)1973, p. 48). This was the reorganization period in which directional efforts were concentrated rather than numerical development in SOEs. The important SOEs established in this period are the

Tourism Bank, Turkish Dairy Industry Institution, State Investment Bank, Turkish Electricity Authority, Tea Institution, Zinc Lead Metal Industry, Karadeniz Copper Enterprises and Machine Tools Industry Corporation, Türkiye Engine Industry Corporation, Türkiye Electronic Industry and Trade Corporation, and Turkish Electricity Industry Corporation., which will later be known as " industry organizations." organizations such as. One of the most important reasons for the change in discourse that started with the second development plan and was seen more clearly in other plans is the developments in Turkish-US relations.

The Third Five-Year Development Plan (1973-1977) was written emphasizing SOEs. State management is essential in strategic sectors such as oil, rubber, and mines. By 1979, SOEs produced almost all of the country's steel, alcohol, beverages, tobacco, and oil production, more than 50% of cement, fertilizer, sugar, paper, and printing materials, 32% of national manufacturing, and 36% of employment. It accomplishes this. However, in recent years, SOEs have had to carry out their activities with heavy borrowing and public transfers (Mikail & Aslan, 2017, pp.44-45).

SOEs have become more criticized with the fourth plan. The fourth plan underlines that the functions of creating resources and providing new technology for SOEs in the previous development plans were not fulfilled. The plan also stated that SOEs had insufficient capital, incompetent managers were employed in these organizations, and that SOEs were constantly exposed to political interventions. (Övgün, 2009, p.42). The increasing investment role of SOEs in the economy has caused these organizations to turn to debt to finance investments, thus deteriorating the capital-debt relationship and balance in SOEs. On the one hand, the duties of SOEs have increased disproportionately with their resources, and these organizations have taken on new debt obligations; on the other hand, due to political reasons, SOEs have become instruments of employment policy (Yıldız, 1985, p.124; Övgün, 2009, p.115). However, in this period, SOEs successfully fulfilled their investment duties.

Since the 1980s, the globalizing world and understanding neoliberalism have influenced the world. The Washington Consensus imposed demands on developing countries to "remove regulations on domestic markets, privatize state enterprises, and open their economies to foreign trade and finance" (Lapavitsas, 2005, p.38). The impact of these impositions on Türkiye was seen in the January 24 Decisions taken in 1980. With the January 24 Decisions, the mixed economy model was abandoned in the country. A transition to a free-market economy was envisaged, and according to the imposition, the state's share in the market would be reduced, and the share of the private sector would be increased (Karluk, 1994, p.23).

The first break in the direction of neo-liberal policies in SOEs was made with Decree-Law No. 60, issued in 1983. Thus, a dual distinction has been made in the public sector regarding the public services provided to realize public and social benefits. Some public services were left to the functioning of the market mechanism in the public sector, while the public mechanism continued to be used in some public services. The second break in the transformation process experienced in SOEs after 1980 was realized with "privatization." The first regulation in the legislation on privatization was made with the "Law on the Promotion of Savings and Acceleration of Public Investments" numbered 2983, enacted in 1984 (Köroğlu, 2012, p.458). With Decree-Law No. 233 issued in the same year (1984), SOEs and their subsidiaries were redefined and listed, and SOEs were divided into two "State Economic Enterprises" and "Public Economic Enterprises." With the Decree Law No. 233, the privatization process started in SOEs. The first institution to be criticized was Sümerbank Iğdır Cotton Weaving Facility in 1985 (Demirbaş & Türkoğlu, 2002, p.259).

The policy adopted regarding SOEs in the Fifth Five-Year Development Plan (1985-1989) parallels the above-mentioned legal regulations. The plan emphasizes that SOEs will be managed according to the principles of efficiency and profitability, public investments will be made in strategic areas such as energy, materials, and communication, and investments in areas where the private sector is sufficient will be left to private entrepreneurship. Another regulation foreseen in this plan was to ensure the transfer of enterprises affiliated with SOEs to the public by selling their shares (İncekara, 1989, p.156). Another significant development that was emphasized to me was that Central Bank resources would not meet the financial deficit of SOEs. Despite the plans for self-criticism of SOEs in the Fifth Five-Year Development Plan, self-criticism was slowed down due to political and social reasons. The breaking point in the privatization of SOEs was Law No. 3291, dated 1986 (Köroğlu, 2012, p. 460). The legal infrastructure of privatization in SOEs was established by the "Law on the Regulation of Privatization Practices and Amendments to Certain Laws and Decree Laws," numbered 4046, enacted in 1994.

With the law no. 4046, privatization of SOEs accelerated. While the total amount of self-criticism between 1985 and 1989 was 4.5 billion dollars, it reached 7.5 billion as of March 5, 2002. In the 2002-2009 period, the State earned 34.5 billion dollars in revenue from privatization (Demirbaş & Türkoğlu, 2002, pp.259-260; Eren & Şimşek 2022, p. 353). With the Decree Law No. 233 issued during this period, improvements were made in the cost, administrative, and employment structures of SOEs. The policy of reducing the number of

personnel in SOEs has been followed to rationalize employment, replace the idle workforce with qualified personnel, improve the personnel profile, and make them competitive. In this context, with the Financing Decrees published every year, the personnel of SOEs, which was 650,000 as of 1990, was reduced to 153,000 after the second half of 2011. As a result of the reforms, SOEs made a loss of 0.1 billion TL in 2000, while a profit of 9 billion was made in 2010 (HMB, 2011, p. 263; Oktay et al., 2021, p.87). 2013-2015, SOE policy (HMB, 2012, pp.271-272) was based on "business administration by international norms and standards." The influence of these policies also shaped the employment of SOE personnel. In 2017, the shares of SOEs such as Eti Maden İşletmeleri, Turkish Petroleum Corporation, and Tea Enterprises were transferred to the Turkish Wealth Fund (HMB, 2022).

After the constitutional referendum held in 2017, the Presidential system was introduced. With Decree-Law No. 703 issued in 2018, it was determined that the President, the sole executive body in the new system, could establish SOEs. The President could determine the prices of goods and services produced by the organizations, and these organizations could be appointed by the President in their fields (Gözler & Kaplan, 2018, pp.121-123). In 2018, "it was decided to establish a subsidiary named "Turkish-Sudanese International Agriculture and Livestock Joint Stock Company," 80% of which belongs to the General Directorate of Agricultural Enterprises and 20% to the organization authorized to represent the Sudanese side" (HMB, 2022). Presidential Circular No. 8, issued in 2019, stated that SOEs could open companies abroad. Thus, it is aimed for SOEs to operate on an international scale. It is emphasized that public economic enterprises and their subsidiaries will carry out their activities according to efficiency, profitability, and market conditions in the General Investment and Financing Program for 2022 (Kamu Economic Enterprises, 2021). SOEs operating within the scope of Decree-Law No. 233 in Türkiye as of 2023 are shown in Table 1.

Table 2. SOEs Within The Scope of Decree-Law No. 233

	Public Economic Enterprises	Status	Public Share
1	Devlet Malzeme Ofisi Genel Müdürlüğü (General Directorate of State Supply Office)	SECs	100%
2	Türkiye Taşkömürü Kurumu (Turkish Hard Coal Corporation)	SECs	100%
3	Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu Genel Müdürlüğü (General Directorate of Turkish Coal Enterprises Institution)	SECs	100%

4	Eti Maden İşletmeleri Genel Müdürlüğü (General Directorate of Eti Mining Operations*)	SECs	100%
5	Elektrik Üretim Anonim Şirketi (Electricity Generation Joint Stock Company)	SECs	100%
6	Türkiye Elektrik İletim A.Ş. (Turkish Electricity Transmission Corporation)	SECs	100%
7	Türkiye Elektrik Dağıtım A.Ş. (Turkish Electricity Distribution Corporation)	SECs	100%
8	Türkiye Elektromekanik Sanayi A.Ş. (Türkiye Electromechanic Industry Corporation)	SECs	100%
9	Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (Turkish Petroleum Corporation)*	SECs	100%
10	Boru Hatları ile Petrol Taşıma A.Ş. (Petroleum Pipeline Corporation)*	SECs	100%
11	Toprak Mahsülleri Ofisi (Turkish Grain Board)	SECs	100%
12	Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (General Directorate of Agricultural Enterprises)	SECs	100%
12.1	Türk Sudan Uluslararası Tarım ve Hayvancılık Anonim Şirketi (Turkish-Sudan International Agriculture and Livestock Joint Stock Company)	SECs	80%
13	Et ve Süt Kurumu Genel Müdürlüğü (General Directory of Meat and Milk Board)	SECs	100%
14	Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (General Directorate of Tea Enterprises)*	SECs	100%
15	T.C. Devlet Demiryolları İşletmesi Genel Müdürlüğü (T.R. General Directorate of State Railways).	SECs	100%
15.1	Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları Taşımacılık A.Ş. (Republic of Türkiye State Railways Transportation Inc.)	SECs	100%
16	(Türkiye Raylı Sistem Araçları Sanayii Anonim Şirketi (Türkiye Rail System Vehicles Industry Joint Stock Company)	SECs	100%
17	Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. (Türkiye Sugar Factories Company)*	SECs	100%
18	Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü (General Directorate of State Airports Authority)	PPPs	100%
19	Kıyı Emniyeti Genel Müdürlüğü (General Directorate of Coastal Safety)	PPPs	100%

Source: HMB, 2023

(*) Although they were transferred to the Türkiye Wealth Fund (TVF), they were counted among the economic state enterprises due to their continued subjection to Decree-Law No. 233.

In Table 1, only the State Airports Authority and the General Directorate of Coastal Safety have the status of PPE, and the other undertakings have the status of IDT. While the State share is 100% in all SOEs, the State share is 80% only in the Turkish-Sudanese International Agriculture and Livestock Joint Stock Company. Although some SOEs were transferred to the wealth fund, they were accepted as SOEs due to their structure. On the other hand, Sümer Holding Company, Turkish Maritime Enterprises Company, Ankara Natural Electricity Production and Trade Company and Doğusan Pipe Industry and Trade Company Organizations that can be considered SOEs such as SOEs are not included in this table because they are within the scope of privatization (HMB, 2023).

CONCLUSION

State economic enterprises (SOEs) have played essential roles in Türkiye's economic development. Although their contributions vary depending on the specific enterprises, the country's economic system, and government policies, state-owned enterprises have significantly contributed to their economy thanks to their ability to generate income. State-owned enterprises have contributed significantly to generating revenue for the state through various means, including sales of goods and services, profits, dividends, and taxes. Those revenues can finance public infrastructure, social programs, and other government initiatives. In addition, SOEs have significantly contributed to reducing unemployment by providing employment opportunities for a significant part of the workforce. Many public institutions have served essential functions in critical infrastructure sectors such as energy, transportation, and telecommunications. They have significantly invested in constructing and maintaining the infrastructure necessary for economic development. In some cases, public institutions have contributed to market regulation by intervening in markets to stabilize prices and ensure the availability of essential goods and services. In Türkiye, SOEs have provided excellent services in rural development by encouraging economic activities, especially in less developed regions or rural areas. These businesses have provided jobs, infrastructure, and services stimulating local economies.

It is important to note that the effectiveness of SOE economic enterprises can vary greatly depending on the country's governance, management, and regulatory framework. SOEs, one of the critical institutions of public entrepreneurship in the Republic of Türkiye, played essential roles in economic and social development and the development of the country's

economy, which was underdeveloped due to the inadequacy of private enterprise in the first years of the Republic. SOEs, which provide social benefits by producing the goods and services needed by society, have also played a leading role in developing the industry, agriculture, and service sectors. SOEs, which contribute significantly to the country's socio-economic development, have suffered losses over time due to incorrect policies, such as increasing the number of personnel and selling goods at a loss. The populist policies implemented by the governments of the period caused SOEs to be used for purposes other than their intended purposes. Conjunctural developments and political preferences originating from outside and within the country have caused changes in the number and status of SOEs. Although developments and political preferences caused fluctuations in the transformation and development of SOEs over the years, SOEs increasingly maintained their importance in the country's economy from the 1920s to the 1980s.

The neoliberalism movement that has affected the world since the 1980s and the ideological concerns it created prevented SOEs from receiving sufficient state support despite their success in the country's economy. Many SOEs were privatized, with the government's wrong policies being blamed on SOEs. The main reason for including SOEs within the scope of privatization is that SOEs show lower performance than private entrepreneurs. However, since SOEs only made a loss for five years and a profit for fifteen years between 1960 and 1980, it can be said that this claim is not a solid basis for self-criticism of SOEs (Övgün, 2009, p.117) because it is known that private entrepreneurs often make losses. In addition, because SOEs have strategic and social roles (such as selling SOE goods below market prices and creating employment for unemployment) other than their economic roles, it can be said that this claim is not defensible.

The 2008 world economic crisis and the 2019 Covid-19 pandemic have shown that the statist approach to the economy (statist capitalism) and public entrepreneurship as a tool of it still have an essential place in the country and world economies (Büyükkarabacak, 2021). As an essential tool of public entrepreneurship, SOEs have either been reformed, restructured, or privatized within the scope of the role assigned in this process. As a matter of fact, according to World Bank data, SOEs are among the largest companies in the world and have a potentially critical role in economic growth and development. The value of SOE assets worldwide increased from approximately 13 trillion dollars in 2000 to 45 trillion dollars in 2018, accounting for approximately half of the global GDP (World Bank (WB), 2020). In this context, it is a necessity for the country's economy to ensure that SOEs, as public

enterprises, are subjected to reform initiatives before being privatized and that they carry out their activities in a way that can compete with the market with an up-to-date and contemporary management approach, free from the influence of political and political guidance, in line with the understanding of transparency and accountability. Poor management, corruption, and inefficiency may undermine the positive contributions of these organizations, but they do not diminish the importance of SOEs in developing the country's economy.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, D. A. (2023). Kamu girişimciliği teorisi kapsamında KİT'lerin dünü bugünü ve yarını. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24 (1), 18-35.
- Aktan, C. C. (1992). *Kamu ekonomisinden piyasa ekonomisine: Özelleştirme*. Akıselim Matbaası
- Altıparmak, A. (1998). Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarında müteşebbis sınıfının gelişimi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 65-80.
- Altunbağ, D. and Türkoğlu, İ. (2015). Kamu iktisadi teşebbüslerinin Türkiye ekonomisindeki yeri. *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(3), 32-57.
- Arslantürk, Y. (2022). İDT ve KİK statü farklılıkları ve statü belirlemeye yardımcı bir analiz: TMO Örneği. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(2), 92-113.
- Atasoy, V. (1993), Türkiye'de kamu iktisadi teşebbüsleri ve özelleştirme sorunu. Nurol Matbaacılık
- Austin, J. E. (2000). The collaboration challenge: How nonprofits and businesses succeed through strategic alliances. *Jossey-Bass*. <https://doi.org/10.1177/0899764000291S004>
- Bernier, L. & Hafsi, T. (2007). The Changing nature of public entrepreneurship. *Public Administration Review*, 67(3), 488-503.
- Bernier, L. (2014). Public enterprises as policy instruments: the importance of public entrepreneurship. *Journal Of Economic Policy Reform*, 17(3), 253–266.
- Boratav, K. (2007). İktisat tarihi 1908–1980. Sina Akşin. (Ed.), *Çağdaş Türkiye 1908–1980*, IV, (ss. 297–383). Cem Yayınevi
- Büyükkarabacak, M. (2021). Pandemi, yeni (den) devletçilik ve sınıf hareketi. *Praksis*, 55(1).
- Casson, M. (2003). *The Entrepreneur: An economic theory*, 2nd ed, Cheltenham, Edward Elgar
- Ceylan, S. (2000). *KİT'lerin özelleştirilmesi ve Türkiye uygulaması*. (Yök Tez Merkezi, Yüksek Lisans). İstanbul Üniversitesi.
- Chell, E., & Spence, L. J. (2007). *The entrepreneurial personality: concepts, cases, and categories*. Routledge.

- Demirbaş, M., & Türkoğlu, M. (2002). Kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 241-264.
- DPT (1973). *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*, Erişim adresi: <https://www.trakyaka.org.tr/upload/Node/35251/xfiles/plan3.pdf> (Erişim Tarihi: 04.10.2023)
- Durukan, T. (2006). Dünden bugüne girişimcilik ve 21. yüzyılda girişimciliğin önemi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*. 1(2), 25–37.
- Eren, A. A., & Şimşek, O. (2022). Kamu iktisadi teşebbüslerinin ve özelleştirmenin ekonomi-politiği: Türkiye örneği. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), 337-361.
- Edwards, C., Jones, G., Lawton, A., & Llewellyn, N. (2002). Public entrepreneurship: Rhetoric, reality, and context. *International Journal of Public Administration*, 25(12), 1539-1554.
- Eşkinat, R., & Gerek, S. (1992). Türkiye'de KİT'lerin günümüze kadar olan gelişimi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 35-44.
- Erol, M., & Aslan, M. (2017). Türkiye'de finansal tabloların kamu iktisadi teşebbüslerindeki (KİT) gelişimi. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 16(51), 41-72.
- Gözler, K., & Kaplan, G. (2018). *İdare Hukukuna Giriş*. 24. Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım
- Hayter, C., Link, A., & Scott, J. T. (2018). Public sector entrepreneurship. *Oxford Review of Economic Policy*, 34(4), 676–694.
- Hjern, B., & Hull, C. (1982). Implementation research as empirical constitutionalism. *Public Administration Review*, 42(6), 528-538.
- HMB, (2011). *2012 yılı bütçe gerekçesi: Bölüm IX kamu iktisadi teşebbüsleri*. <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/04/246bolum9pdf.pdf>. (Erişim Tarihi: 20.09.2023)
- HMB, (2012). *2013 yılı bütçe gerekçesi*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/04/2013-ButceGerekcesi_2013.pdf (Erişim Tarihi: 06.09.2023)
- HMB, (2020). *Kamu işletmeleri raporu*. <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2021/11/Kamu-Isletmeleri-Raporu-2020.pdf>. (Erişim Tarihi: 12.08.2023)
- HMB, (2022). *Kamu işletmeleri listesi*. https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2022/04/Kamu-Isletmeleri-Listesi_31.03.2022-1.pdf (Erişim Tarihi: 15.08.2023)
- HMB, (2023). *Kamu İşletmeleri Listesi*. Erişim adresi: <https://www.hmb.gov.tr/kamu-sermayeli-kurulus-ve-isletmeler-istatistikleri>
- Holcombe, R. G. (2002). Political entrepreneurship and the democratic allocation of economic resources. *Review of Austrian Economics*, 15, 143–5.
- İktisadi Devlet Teşekkülleriyle Müesseseleri ve İştirakleri Hakkında Kanun (1964, 21 Mart) *Resmi Gazete* (Sayı: 11662 (Mükerrer)) <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/11662.pdf> (Erişim Tarihi: 20.09.2023).

- İncekara, A. (1989). KİT'ler ve özelleştirme. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 47(1-4)
- Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname (1984, 18 Haziran) *Resmî Gazete* (Sayı: 18748 (Mükerrer)) <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/11662.pdf> (Erişim Tarihi: 08.09.2023)
- Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve Bağlı Ortaklıklarının 2022 Yılına Ait Genel Yatırım ve Finansman Programının Tespit Edilmesi? Hakkında Karar (2021, 15 Ekim) *Resmî Gazete* (Sayı: 31629 (Mükerrer)). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/10/20211015-6.pdf> (Erişim Tarihi: 18.08.2023)
- Kearney, C., Hisrich, R. & Roche F.(2007). Facilitating public sector corporate entrepreneurship process: A conceptual model. *Journal of Enterprising Culture*, 15(3), 275–299.
- Kickert, W. (2005). Public governance in the Netherlands: an alternative to Anglo-American managerialism. *Public Administration*, 83(1), 151–168.
- Kepek, Y. (1993). *100 Soruda gelişimi, sorunları ve özelleştirmeleriyle Türkiye’de kamu iktisadi teşebbüsleri*, Gerçek Yayınevi
- Knight, F. H. (1921). Risk, uncertainty, and profit. *University of Illinois at Urbana-Champaign's Academy for Entrepreneurial Leadership Historical Research Reference in Entrepreneurship*. <https://ssrn.com/abstract=1496192> (Erişim Tarihi: 10.10.2023)
- Koçtürk, O. M. & Gölalan, M. (2010). 1923-1950 Türkiye ekonomisinin yapısal analizi. *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 45(2), 48-65.
- Koçak, C.(2007). Siyasal Tarih (1923–1950). Sina Akşin. (Ed.), *Çağdaş Türkiye 1908–1980. IV*, (ss.127–215). İstanbul: Cem Yayınlar
- Koroğlu, Ö. T. (2012). Kamu iktisadi teşebbüslerinin 1980'den sonra geçirdiği dönüşüm süreci ve istihdam sistemine etkileri. *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 17(1), 453-475.
- Karluk, S.R. (1994). *Türkiye’de kamu iktisadi teşebbüsleri ve özelleştirme*. Esbank Yayınları.
- Kuntbay, İ. (1981). *Türkiye’de kamu iktisadi teşekküllerinin yönetimi*. TODAİE Yayınları No.98.
- Lapavistas, C. (2005). *Mainstream Economics in the Neoliberal Era*. A. Saad-Filho and D. Johnston (Eds.), *Neoliberalism: A Critical Reader*, (ss. 30-40). Pluto Press
- Leyden, D. P. and Link, A. N. (2015). *Public sector entrepreneurship*, OxfordUni. Press.
- Mazzucato, M. (2013). *The entrepreneurial state: Debunking public vs. Private Sector Myths*. Anthem Press.
- Ma, J. and Phillips, R. (1989). Conceptualizing organizational politics in a multi-cultural context: A social psychological model. *Organization Studies*, 10(4), 383–394.
- Mikail, E., & Aslan, M. (2017). Türkiye’de finansal tabloların kamu iktisadi teşebbüslerindeki KİR gelişimi. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 16(51), 41-72.
- Morris, M. H., and Jones, F. F. (1999). Entrepreneurship in established organizations: The case of the public sector. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 24(1), 71–91

- Nie, W. (2022). China's state-owned enterprises: Instruments of its foreign strategy?. *Journal of Contemporary China*, 31(135), 383–397.
- OECD (2017), The size and sectoral distribution of state-owned enterprises. *OECD Publishing, Paris*. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264280663-e>
- Oktay, E., Yıldırım, S., & Bilgiç, E. (2021). Dönüşüm sürecinde kamu iktisadi teşebbüsleri, nereye?. *Memleket Siyaset Yönetim*, 16(35), 73-96.
- O'Reilly, C. A., Caldwell, D. F., & Barnett, W. P. (1989). Work group demography, social integration, and turnover. *Administrative Science Quarterly*, 34(1), 21–37.
- Osborne, D., & Gaebler, T. (1992). Reinventing government: How the entrepreneurial spirit is transforming the public sector. Addison-Wesley.
- Ostrom, E. (1964), Public entrepreneurship: A case study in ground water basin management. (Los Angeles ProQuest Dissertations Publishing). University of California.
- Övgün, B. (2009). *Türkiye'de kamu iktisadi teşebbüsü olgusu*. Mülkiyeliler Birliği Vakfı.
- Özmen, S. (1987). KİT'lerin özelleştirilmesinin tarihsel gelişimi. *Maliye Yazıları Dergisi*, 11-24.
- Roberts, N. C. (1992). Public entrepreneurship and innovation. *Policy Studies Review*, 11, 55–74.
- Sadık B. (1976), *Kamu iktisadi teşebbüsleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Schnellenbach, J. (2007). Public entrepreneurship and the economics of reform. *Journal of Institutional Economics*, 3, 183–202
- Schumpeter, J. A. (2003). *Capitalism, socialism and democracy*. Routledge.
- Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretile Kurulan İktisadî Teşekküllerin Teşkilâtile İdare ve Murakabeleri Hakkında Kanun (1938, 04 Temmuz) *Resmi Gazete* (Sayı:3950 (Mükerrer)). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3950.pdf>. (Erişim tarihi: 12.08.2023).
- Shane, S., & Venkataraman, S. (2000). The promise of entrepreneurship as a field of research. *Academy of Management Review*, 25(1), 217–226.
- Sivrekli Demircan, E. (2008). Girişimci sıfatıyla devlet: 1980 sonrası Türkiye analizi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*. 3(1), 35-58.
- Steen, M., & Vedung, E. (2005). Governing by looking back: Historical analogies and crisis management in the Swedish SARS commission. *Public Administration*, 83(2), 313-332.
- Stevenson, H. H., & Jarillo, J. C. (2007). A paradigm of entrepreneurship: Entrepreneurial management. *In Entrepreneurship: Concepts, theory, and perspective* (p. 155-170). Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg.
- Şeker, K. (2010). Türkiye'de Kamu İktisadi Teşekküllerine Bir Örnek: Keçiözümlü Kükürt Fabrikası. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (3), 93-102.
- Taş, Y. (1995) *Kamu İktisadi Teşebbüsler ve Türkiye'de Özelleştirme Çalışmaları*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

-
- WB, (2020). *State-Owned Enterprises: Understanding their market effects and the need for competitive neutrality*. <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/739371594131714315-0130022020/original/15444WBSOEWEB.pdf>. (Erişim tarihi: 25.09.2023).
- Yıldız, M. (1985). Türkiye’de kamu iktisadi teşebbüslerinin gelişimi. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 117-131.
- Yücel, H. (2017). *Cumhuriyet ekonomisinin kuruluşu ve gelişimi*. Türkiye Barolar Birliği Yayınları
- Zhang. (2008). Business Negotiation Between Westerners and Chinese State-Owned Enterprises. *The International Lawyer*, 42(4), 1303-1316.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 842-855

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 02.06.2024

Accepted / Kabul: 22.07.2024

PREDICTING SURVIVAL LIMITATION BY MACHINE LEARNING IN PATIENT WITH CANCER

Cuma ÇAKMAK¹

Fadime ÇINAR²

Mehmet Aziz ÇAKMAK³

Abstract

Cancer is an important public health problem, ranking second in terms of burden of disease in the United States and ranking first in the global burden of disease in the world. Cancer, which causes significant mortality and morbidity, is affected by many factors. Researchers are increasingly interested in this field, both in examining the factors that cause the disease and in managing the disease and are conducting research on this disease with new treatment methods, new techniques and technologies. In this study, its aimed to determine survival rates by analysing open access cancer data representing 8.3% of the US population. With the data obtained, it was tried to classify the survival of cancer patients. Within the scope of the research, various confidence levels were obtained with decision trees, random forrest, SVM algorithms, which are data mining tools. The highest confidence level was obtained with the random forrest algorithm with 75.3%. As a result, it was seen that the model was meaningful and usable, and that survival classification could be made with the data obtained. Survival classification can be an important element for health service providers in resource allocation and effective care.

Keywords: KNIME, Data Mining, Cancer, Countries Database, U.S.

Jel Codes: I10, I19, Z19.

¹Dr. Öğretim Üyesi, Dicle Üniversitesi Sağlık Yönetimi Bölümü, E-posta: cuma.cakmak@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4409-9669.

²Doç. Dr., Nişantaşı Üniversitesi Hemşirelik Bölümü, E-posta: fadime.cinar@nisantasi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9017-4105

³Arş. Gör., Nişantaşı Üniversitesi Hemşirelik Bölümü, E-posta: mehmetaziz.cakmak@nisantasi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5040-5642

Atıf/Citation

Çakmak, C., Çınar, F., & Çakmak, M. A. (2024). Predicting survival limitation by machine learning in patient with cancer. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 842-855.

KANSERLİ HASTALARDA MAKİNE ÖĞRENİMİ İLE SAĞKALIM ORANININ TAHMİN EDİLMESİ

Öz

Kanser önemli bir halk sağlığı sorunu olmakla birlikte ABD’de hastalık yükü açısından ikinci sırada yer almakta dünyada ise küresel hastalık yükü sıralamasında ilk sıralarda yer alabilmektedir. Önemli oranda mortalite ve morbiditeye neden olan kanser hastalığı birçok faktörden etkilenmektedir. Gerek hastalığa neden olan faktörlerin incelenmesi gerek hastalığın yönetilmesi konusunda araştırmacılar giderek artan oranda bu alanla ilgilenmekte yeni tedavi yöntemleri, yeni teknikler ve teknolojiler ile bu hastalık üzerinde araştırmalar yapmaktadırlar. Bu çalışmada ABD toplumun %8,3’ünü temsil eden ve açık erişimli olarak ulaşılabilen kanser verileri analiz edilerek sağkalım oranlarını tespit etmek amaçlanmıştır. Araştırmada veri madenciliği yöntemlerinden biri olan Konstanz Information Miner (KNIME) programı kullanılmıştır. Elde edilen veriler ile kanser hastalarının sağkalımları sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Araştırma kapsamında veri madenciliği araçları olan karar ağaçları, random forrest, Destek Vektör Makineleri (Support Vector Machine-SVM) algoritmaları ile çeşitli güven düzeyleri elde edilmiştir. En yüksek güven düzeyi %75,3 ile random forrest algoritması ile elde edilmiştir. Sonuç olarak modelin anlamlı ve kullanılabilir olduğu ve elde edilen veriler ile sağkalım sınıflandırılmasının yapılabildiği görülmüştür. Sağkalım sınıflandırması kaynak tahsisinde ve etkili bakım konusunda sağlık hizmet sunucuları için önemli bir unsur olabilir.

Anahtar Kelimeler: KNIME, Veri Madenciliği, Kanser, Ülke Veritabanı, ABD.

Jel Kodları: I10, I19, Z19

1. INTRODUCTION

Cancer is a broad group of diseases that can start in almost any organ or tissue of the body when abnormal cells grow uncontrollably, grow beyond their usual boundaries, invade adjacent parts of the body and/or spread to other organs. The latter process is called metastasis and is a major cause of death from cancer. A neoplasm and malignant tumor are other common names for cancer (World Health Organization, 2024). Cancer is one of the deadliest diseases of the 21st century, causing a large number of deaths each year. Disease variations in different parts of the world, the impact of available medical facilities and other socio-economic factors significantly affect the proper management of this disease (Chhikara & Parang, 2022). Cancer is an important public health problem worldwide and is the second leading cause of death, especially in the United States of America. In 2023, 1,958,310 new cancer cases and 609,820 cancer deaths are predicted to occur in the United States. Cancer incidence increased by 3% annually from 2014 to 2019 to 99,000 new cases for prostate cancer after two decades of decline, but otherwise incidence trends are more favorable in men than in women (Siegel et al., 2023).

Cancer is the second leading cause of death worldwide, accounting for an estimated 9.6 million deaths in 2018, or 1 in every 6 deaths. The most common types of cancer in men are lung, prostate, colorectal, stomach and liver cancer, while in women it is breast, colorectal, lung, cervical and thyroid cancer. The burden of cancer continues to rise globally, placing enormous physical, emotional and financial pressure on individuals, families, communities and health systems. Many health systems in low- and middle-income countries are the least prepared to manage this burden, and too many cancer patients worldwide lack access to timely quality diagnosis and treatment. In countries with strong health systems, survival rates for many types of cancer are increasing due to accessible early detection, quality treatment and survivorship care (World Health Organization, 2024). Cancer is classified as a disease that needs to be prioritized globally in terms of reducing morbidity and mortality that may occur due to the fact that cancer is a major leading disease in the world and reduces life expectancy (Sullivan et al., 2011; Bray et al., 2018).

With the rapid development of computer software/hardware and internet technology, the amount of data has increased at an incredible rate. As an abstract concept, "big data" currently affects all areas of life (Herland et al., 2024). As in all areas of life, a large amount of data is produced in the health sector and it is important to analyze the data produced and transform them into meaningful information. It is seen that data analysis techniques have not yet become widespread in medical research (Bellazzi & Zupan, 2008) Therefore, computer scientists have made important contributions with big data applications in analyzing such dense data and have introduced the concept of data mining to solve the difficulties related to such applications. Data mining (also known as knowledge discovery in databases) refers to the process of extracting potentially useful information and knowledge hidden in large amounts of incomplete, noisy, fuzzy and random practical application data (Sahu et al., 2011).

There are various studies on cancer data mining in the literature. Although cancer research has traditionally been clinical and biological in nature, data-driven analytical studies have become widespread in recent years. In a study using three popular data mining techniques (decision trees, artificial neural networks and support vector machines), 120,000 records and 77 variables to develop prostate cancer survival prediction models, k-fold cross-validation methodology was used for model building, evaluation and comparison. As a result, it was revealed that support vector machines were the most accurate predictor for this field (with 92.85% test set accuracy), followed by artificial neural networks and decision trees (Delen, 2009). Another study focusing on breast cancer patients with data mining also focused on

current research using data mining techniques to improve breast cancer diagnosis and prognosis (Karya, 2012). Similar studies and data mining applications for different cancer types can be found in the literature (Li et al., 2004; Delen et al., 2005; Liou & Vhang, 2015).

In this study, it is aimed to predict survival with machine learning algorithms using KNIME program of cancer data provided by the US National Cancer Institute as open access, obtained by machine learning method.

2. MATERIALS AND METHODS

The materials and methods used within the scope of the research are tried to be explained in the form of sub-headings. Such a way was followed due to the complexity of the method used.

Type of this research

The study is descriptive and retrospective. The analytical method used is based on knowledge of the literature and machine learning techniques whose effectiveness is fixed.

Population and sample of the study

The population of the study consists of the annual statistics of patients diagnosed with cancer between 2000 and 2020 in the open-access SEER (The Surveillance, Epidemiology, and End Results) database, which meets the inclusion criteria for the study. When the SEER database is examined, it is seen that it is a database that is updated annually and therefore the data increases cumulatively. As stated in the official guideline of this database, it is reported that 16,683,417 (the total number of cases) have been included in the database so far 14 (SEER Database Guideline, 2024). According to this database, this represents 8.3% of the US population. In this study, no sample selection was made, and the entire population of the entire study constituted the sample of the study. Inclusion criteria;

- Data belonging to the period between 2000 and 2020,
- Availability of data,
- Data should have parameters such as incidence, mortality rate, cancer type, age,
- Applicability for the selected model,

Data collection

The data used in the study consist of data made openly available on the official web page of the US National Cancer Institute (SEER Official Website, 2024). In terms of the structure of the data recorded on cancer, the data were presented in a distributed manner rather than in related tables. The data in the database were filtered and presented through the website. For example, the opportunity to analyze all cancer types or as a sub-heading was provided in line with the request of the individuals accessing the database. Even in the form of sub-parameters or total parameters, all data are associated with the parameters "SEER Incidence", "U.S. Mortality", "Incidence and Mortality Comparison", "Survival", "Prevalence", "Risk of Diagnosis/Dying". Although this situation seems like an advantage, it makes it difficult to identify meaningful data. This difficulty has been transformed into a problem question in accordance with the nature of data mining and evaluated within the scope of this study.

Used method for data mining

CRISP-DM (Cross Industry Standard Process for Data Mining) is a widely used methodology for data mining projects. This methodology defines the different phases of a project and aims to manage these phases in a sequential manner. CRISP-DM provides a framework for initiating, managing and finalizing data mining projects (Wirth et al., 2000).

Figure 1. CRISP DM Methodology

Source: Medium

Software

KNIME (Konstanz Information Miner) is a visual programming tool and a data analysis platform. KNIME is an open-source platform for performing various data science tasks such as data analysis, machine learning, artificial intelligence and big data processing. Users can design data analysis workflows using a visual interface and build these workflows from many different stages such as data preprocessing, analysis, modeling, and result visualization (KNIME Software, 2024).

Algorithms

Decision Tree

Decision Tree is a classification method frequently used in modeling such as data mining and machine learning. It is an important method used in areas such as scientific discovery, banking applications, sales forecasting and marketing (Patel & Rana, 2014). In medical fields, making the right decisions based on correctly observed data is more important than in other disciplines. Decision trees are highly usable in the medical field, provide high classification accuracy according to the effectiveness of the model developed, and have high reliability. In this respect, decision tree has been used in medical decision making (Vens et al., 2008).

Random Forrest

Random Forests, or in other words, random decision trees, is a machine learning method that performs optimal classification by creating more than one decision tree in the modeling phase. In this study, the random decision tree method was applied to obtain a higher reliability rate than that obtained with decision trees. The reliability rate was calculated according to the estimator criterion (estimator) and the optimal criterion was selected. An attempt was made to prevent overlearning or underlearning of the model (Charbuty & Abdulazeez, 2021).

SVM

Support Vector Machines (SVM) is a powerful machine learning method used to solve classification and regression problems. SVM is particularly effective for processing non-linear datasets and generally performs well in high-dimensional feature spaces. The main goal of SVM is to optimally separate data points by creating a decision boundary between the identified classes. This decision boundary is a hyperplane that passes through the closest points (support vectors) of the data points. One of the advantages of SVM is that it can handle

both linear and non-linear separable datasets. This flexibility allows SVM to be used in a variety of application areas, for example, it is often preferred in biomedical imaging, biological data analysis, text classification and image recognition. The training of SVM may require complex mathematical calculations during the solution process, and the computational cost may increase when working with large datasets. However, the high accuracy, reliability and overall performance of SVM make it preferred in many application areas (Zhang & O'Donnell 2020; Charbuty & Abdulazeez, 2021).

Flowchart

The methodological design designed within the scope of the study is designed as a workflow to the extent allowed by the KNIME program. The design is shown in figure 2.

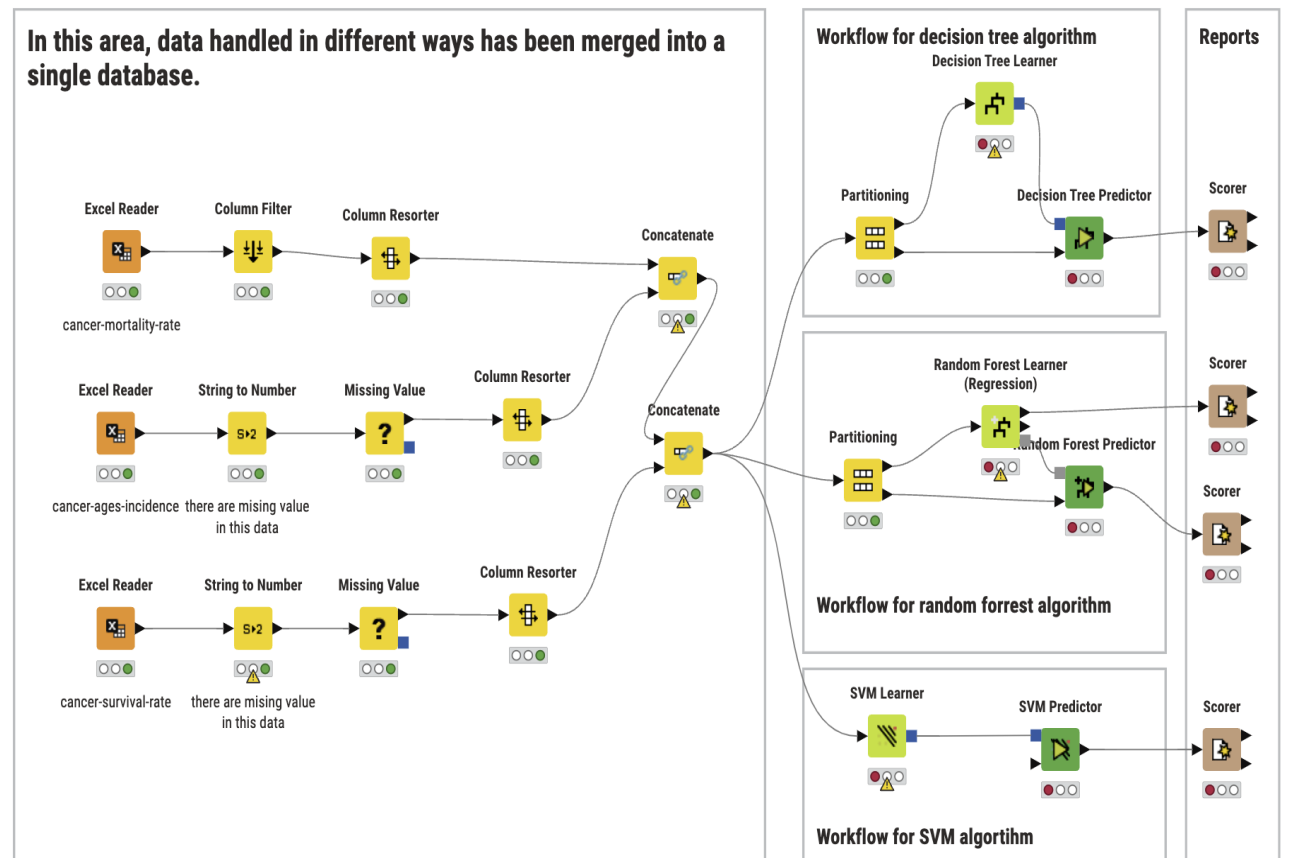

Figure 2. Workflow Created within the Scope of the Study by authors

Metrics for Appropriate Model Selection

Accuracy Calculation

- True Positive (TP): True positive, correctly predicted positive values
- False Positive (FP): False positives, values that cannot be predicted correctly

- True Negative (TN): True negative, correctly estimated negative values.
- False Negative (FN): False negative, incorrectly predicted negative values.

Accuracy/Reliability: The accuracy of a test can be measured by its ability to accurately distinguish between diseased and healthy cases. To estimate reliability, the proportion of true positives and true negatives in all cases evaluated must be calculated. Mathematically, it can be expressed as follows;

$$Acc = \frac{(TP + TN)}{(TP + TN + FP + FN)} \quad (1)$$

Sensitivity: The sensitivity of a test is its ability to accurately identify sick cases. To estimate this, the true positive rate in sick cases must be calculated. Mathematically, it can be expressed as follows;

$$Sens. = \frac{(TP)}{(TP + FN)} \quad (2)$$

Specificity: The specificity of a test is its ability to accurately identify healthy cases. To estimate this value, the true negative rate in healthy cases must be calculated. Mathematically, it can be expressed as follows;

$$Spec. = \frac{(TN)}{(TN + FP)} \quad (3)$$

Limitation

Healthcare is a science where errors should be minimal due to its nature. Machine learning, data mining and all innovative methods in the artificial intelligence cluster are used in almost all fields, especially in healthcare. Although useful information can be extracted for healthcare and cumbersome systems can be automated, it is worth remembering some important limitations. When evaluating all other innovative artificial intelligence research similar to this study, the generalizability of the data set, whether the data set consists of sufficient parameters, and whether the artificial intelligence method used is applied correctly are extremely important. In this direction, the limitations of our study can be listed as follows;

- All values in the data set characterize the USA. In this respect, it is not possible to interpret the results globally,

- As a retrospective study, data between 2000 and 2020 were used.

Ethical Approval

Ethical approval was not required since the data used within the scope of the study were shared through an open access database and did not have any experimental concept.

3. RESULTS

When the data evaluated within the scope of the study were collected in the form of different segments from different databases, the data in question were completed with average values since the incorrect and missing values were less than 1% in the pre-processing phase of the data in question.

Table 1. Descriptive table

Year	All Cancer Type	Total Mortality (All Ages).	Total Incidence (All ages)	1-year realative Surival Rate (Total)	3-year realative Surival Rate (Total)	5-year realative Surival Rate (Total).	10-year realative Surival Rate (Total).
2000	353,3	161,6	415,9	81,4	71,4	67,3	62,3
2001	394,2	248,1	506,5	74,1	61,1	56,1	50,1
2002	396,7	169,2	456,6	80,7	70,4	66,2	61
2003	399,3	244,3	513,1	74,6	61,8	56,8	50,9
2004	399,6	173,7	459,6	80,3	69,8	65,6	60,4
2005	402,5	218,9	496,5	77,2	65,4	60,7	55
2006	403	401,5	971,4	156,8	134,2	125,1	114,3
2007	403,8	240,8	508,1	75,1	62,6	57,6	51,7
2008	404,1	181,2	459,7	79,6	68,8	64,4	59,1
2009	404,5	229	504,2	76,2	64	59,2	53,4
2010	405,4	178,4	462,3	80	69,3	65	59,8

2011	405,9	224,8	499,3	76,7	64,7	59,9	54,2
2012	406,3	189,9	466,8	79,1	68,1	63,6	58,2
2013	406,9	202,9	484,5	78,7	67,5	63,1	57,6
2014	407,3	186,6	461,8	79,2	68,2	63,8	58,4
2015	408,1	209,4	499,4	78,1	66,7	62,1	56,6
2016	408,3	216,2	507,1	77,6	66	61,4	55,8
2017	409,5	199,2	481,9	78,8	67,7	63,2	57,8
2018	409,7	194,3	473	79	67,9	63,4	58
2019	415,1	205,4	501,2	78,6	67,4	62,9	57,4
Median	402,17	213,77	506,445	82,09	70,15	65,37	59,61

***All indicators are numbers per 100,000**

Table 1 provides details on the incidence of all cancer types, mortality rates by age, incidence, survival rate in one year, survival rate in 3 years, survival rate in 5 years and finally survival rate in 10 years between 2000 and 2019. When the data in the table are analyzed, it is seen that the incidence of the disease has increased over the years. It is seen that death rates have increased at all ages, incidence rates vary by years, but in general there is an increasing trend. Survival rates at 10 years are lower than survival rates at 5, 3 and 1 year.

Table 2. Models Reliability Ratios

ML Algorithm	Acc	Sens.	Spec.	Detail
Decission Tree	73.4	73,2	73.2	The dataset is divided into 70% training and 30% test data.
Randonm Forest	75.3	72.4	74.3	The dataset is divided into 70% training and 30% test data.
SVM	71.3	72.2	72.5	The dataset is divided into 70% training and 30% test data.

SVM is a widely used machine learning algorithm for classification and regression problems. In healthcare, it has been used in many areas such as disease diagnosis, medical image processing and genetic data analysis. In particular, SVM is frequently used in cancer diagnosis and screening tests. Artificial neural networks (ANN) are a mathematical modeling of biological neural networks. ANNs are widely used in healthcare, especially in areas such as medical image analysis, EEG signal analysis and patient monitoring. Combined with deep learning techniques, they can be effective in solving more complex health problems. Decision trees and random forests are among the popular algorithms used for classification and regression problems. In healthcare, they are used in many areas such as disease diagnosis, risk factor analysis and determining treatment options. In particular, they can be effective in analyzing clinical data and patient management. KNN algorithm is a simple and effective algorithm used for classification and regression problems. In healthcare, it is especially used in areas such as patient similarity analysis, disease diagnosis and prediction of drug interactions.

4. DISCUSSION AND CONCLUSION

Cancer, which is a global public health problem and ranks first in the world's global disease burden ranking, is one of the leading diseases that cause mortality and morbidity and maintains its importance today. Studies on cancer show that cancer can be caused by many factors. In this case, it is important to address the cancer phenomenon at a multidisciplinary level both in terms of understanding the factors that cause cancer and in managing the disease.

When the literature is examined, it is seen that there are different types and methodologies of research on cancer. Especially with digital opportunities, big data has been interpreted more accurately and has provided valuable findings in terms of cancer management. When the researches are examined, prediction studies blended with machine learning, deep learning and artificial intelligence concepts are frequently encountered in relation to the cancer phenomenon. When these studies are analyzed, it is understood that forecasting studies are conducted with data from different regions and with data of different qualities. For example, in a study conducted by Yue et al. (2018), data of 699 breast cancer patients were used with machine learning algorithms. In another study, Asri et al. (2016) used the Wisconsin Breast Cancer dataset from the UCI Machine Learning Repository and this dataset includes data from 699 breast cancer patients.

Predictions made with data obtained from different regions caused changes in the results. For example, Osman (2017) used data from Irvin, USA. In the study by Tan et al. (2009), data from China were used. When the aforementioned studies are compared, it is understood that local estimation studies were conducted, and therefore, results that can be generalized to the whole society could not be obtained. In this study, data from the US society were used. One of the most important reasons for this use is that the data are both representative of 8.3% of the US population and open access data.

When the studies are analyzed, it is understood that the methodologies used at the estimation level also vary. For example, Asri et al. (2016) analyzed the data of 699 breast cancer patients using SVM algorithm and achieved a reliability rate of 97.13%. In another study, Osman (2017) obtained a reliability level of 99.10% with the two-stage SVM method. In another study conducted by Tan et al. (2009) with 122 lung cancer patients using Adaboost machine learning method, a maximum confidence level of 95.7% was achieved. On the other hand, according to the literature cited by Asri et al. Y and Dr. Sivaprakasam stated that these authors achieved 69.23% accuracy in their studies using the decision tree algorithm in breast cancer patients. Based on the highest reliability rate obtained in this study and the method used, it is seen that the results are in parallel with the literature information.

This study emphasizes the need for a multidisciplinary approach to cancer and demonstrates that various research methodologies are used to understand and manage the causes of cancer. It is noted that there are variations in the results of estimates made with data from different regions in the literature and it is pointed out that this study was conducted with data from the US population. When the studies are analyzed, it is stated that the methodologies used at the estimation level vary and different reliability levels are reached. In particular, it was emphasized that the study conducted by Asri et al. reached a reliability rate of 97.13% using SVM algorithm and Osman (2017) reached a reliability level of 99.10% with the two-stage SVM method. In addition, Tan et al. stated that 95.7% confidence level was achieved with the Adaboost machine learning method.

Based on the results of this study, it is stated that the results are in line with the literature and the highest reliability rate is achieved according to the methodology used. These results show that machine learning and artificial intelligence techniques have significant potential in cancer prediction studies. This study emphasizes the importance of using different data sources and methodologies in the fight against cancer and sheds light on future research. Furthermore, the

results of this study suggest that more multidisciplinary studies are needed to develop more effective prevention, diagnosis and treatment strategies for cancer.

REFERENCES

- Asri, H., Mousannif, H., Al Moatassime, H., & Noel, T. (2016). Using machine learning algorithms for breast cancer risk prediction and diagnosis. *Procedia Computer Science*, 83, 1064-1069.
- Bellazzi, R., & Zupan, B. (2008). Predictive data mining in clinical medicine: Current issues and guidelines. *International Journal of Medical Informatics*, 77(2), 81-97.
- Bray, F., Ferlay, J., Soerjomataram, I., Siegel, R. L., Torre, L. A., & Jemal, A. (2018). Global cancer statistics 2018: GLOBOCAN estimates of incidence and mortality worldwide for 36 cancers in 185 countries. *CA: A Cancer Journal for Clinicians*, 68(6), 394-424.
- Charbuty, B., & Abdulazeez, A. (2021). Classification based on decision tree algorithm for machine learning. *Journal of Applied Science and Technology Trends*, 2(1), 20-28.
- Chhikara, B. S., & Parang, K. (2023). Global cancer statistics 2022: The trends projection analysis. *Chemical Biology Letters*, 10(1), 451-451.
- Delen, D. (2009). Analysis of cancer data: A data mining approach. *Expert Systems*, 26(1), 100-112.
- Delen, D., Walker, G., & Kadam, A. (2005). Predicting breast cancer survivability: A comparison of three data mining methods. *Artificial Intelligence in Medicine*, 34(2), 113-127.
- Herland, M., Khoshgoftaar, T. M., & Wald, R. (2014). A review of data mining using big data in health informatics. *Journal of Big Data*, 1, 1-35.
- Kharya, S. (2012). Using data mining techniques for diagnosis and prognosis of cancer disease. arXiv preprint arXiv:1205.1923.
- KNIME Software. (2024). Retrieved February 29, 2024, from <https://www.knime.com/>
- Li, L., Tang, H., Wu, Z., Gong, J., Gruidl, M., Zou, J., ... & Clark, R. A. (2004). Data mining techniques for cancer detection using serum proteomic profiling. *Artificial Intelligence in Medicine*, 32(2), 71-83.
- Liou, D. M., & Chang, W. P. (2015). Applying data mining for the analysis of breast cancer data. In C. Perner (Ed.), *Data Mining in Clinical Medicine* (pp. 175-189). Springer.
- Meng, T., Jing, X., Yan, Z., & Pedrycz, W. (2020). A survey on machine learning for data fusion. *Information Fusion*, 57, 115-129.

-
- Osman, A. H. (2017). An enhanced breast cancer diagnosis scheme based on two-step-SVM technique. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 8(4).
- Patel, B. R., & Rana, K. K. (2014). A survey on decision tree algorithm for classification. *International Journal of Engineering Development and Research*, 2(1), 1-5.
- Sahu, H., Shirma, S., & Gondhalakar, S. (2011). A brief overview on data mining survey. *International Journal of Computer Technology and Electronics Engineering*, 1(3), 114-121.
- SEER Database Guideline. (2024). SEER*Stat Databases: SEER November 2022 Submission. Retrieved February 27, 2024, from <https://seer.cancer.gov/data-software/documentation/seerstat/nov2022/>
- SEER Official Website. (2024). Retrieved February 29, 2024, from <https://seer.cancer.gov/>
- Siegel, R. L., Miller, K. D., Wagle, N. S., & Jemal, A. (2023). Cancer statistics, 2023. *CA: A Cancer Journal for Clinicians*, 73(1), 17-48.
- Sullivan, R., Peppercorn, J., Sikora, K., Zalcborg, J., Meropol, N. J., Amir, E., ... & Aapro, M. (2011). Delivering affordable cancer care in high-income countries. *The Lancet Oncology*, 12(10), 933-980.
- Tan, C., Chen, H., & Xia, C. (2009). Early prediction of lung cancer based on the combination of trace element analysis in urine and an Adaboost algorithm. *Journal of Pharmaceutical and Biomedical Analysis*, 49(3), 746-752.
- Vens, C., Struyf, J., Schietgat, L., Džeroski, S., & Blockeel, H. (2008). Decision trees for hierarchical multi-label classification. *Machine Learning*, 73, 185-214.
- Wirth, R., & Hipp, J. (2000, April). CRISP-DM: Towards a standard process model for data mining. In *Proceedings of the 4th International Conference on the Practical Applications of Knowledge Discovery and Data Mining* (Vol. 1, pp. 29-39).
- World Health Organization. (2024). Cancer. Retrieved February 14, 2024, from <https://www.who.int/health-topics/cancer>
- Yue, W., Wang, Z., Chen, H., Payne, A., & Liu, X. (2018). Machine learning with applications in breast cancer diagnosis and prognosis. *Designs*, 2(2), 13.
- Zhang, F., & O'Donnell, L. J. (2020). Support vector regression. In M. J. Er (Ed.), *Machine Learning* (pp. 123-140). Academic Press..

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 856-881

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 02.06.2024

Accepted / Kabul: 22.07.2024

YAPAY ZEKÂ VE BENZERİ TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN MUHASEBE MESLEĞİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ*

Hüseyin SEVİM¹

Yunus YILMAZ²

Öz

Bu çalışmada, özellikle yapay zekâ, blok zincir, bulut bilişim ve big data gibi teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğine etkileri ve bu teknolojilerin meslek mensuplarının faaliyetlerini ne derece etkilediği incelenmiştir. Araştırma evreni, Diyarbakır ilinde faaliyette bulunan muhasebe meslek mensuplarından oluşmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak yüz yüze ve online anket yöntemi tercih edilmiştir. Hazırlanan anket formu, 650 SMMM'ye gönderilmiş ve bu formlardan 452'sinde olumlu geri dönüş sağlanmıştır. Araştırmaya katılan muhasebe meslek mensuplarının olumsuz olarak gördüğü, teknolojik gelişmelerin, güvenlik konusunda endişenin artmasına, iş verimliliğinin artmasına ve iş yükümlülüğünün daha da artacağına neden olacağı görüşüne sahip oldukları belirlenmiştir.

Teknolojik gelişmelerin olumlu tarafına baktığımızda zaman tasarrufu sağlayacağını, hata ve hile konularının daha az olacağını, kayıt dışı ekonominin azalacağını ve etik dışı tekliflerin azalacağını düşünmektedirler. Son olarak, araştırmaya katılan muhasebe meslek mensupları, teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğine olumlu yönlerinin, olumsuz yönlerinden daha fazla olduğunu düşünmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Teknoloji, Muhasebe Meslek Mensupları, Yapay Zekâ.

Jel Kodları: M40, M41, M42.

* Bu çalışma, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doç. Dr. Yunus YILMAZ danışmanlığında Hüseyin SEVİM tarafından hazırlanan "Muhasebe Mesleği Üzerinde Teknolojik Gelişmelerin Etkileri: Diyarbakır İlindeki Meslek Mensuplarına Yönelik Bir Araştırma" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

¹ Uzman, Dicle Üniversitesi, E-posta: huseyinsevim355@gmail.com, [ORCID: 0000-0002-2565-0988](https://orcid.org/0000-0002-2565-0988)

² Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, E-posta: yunusyilmazim@gmail.com, [ORCID: 0000-0002-6142-2923](https://orcid.org/0000-0002-6142-2923)

Atıf/Citation

Sevim, H., & Yılmaz, H. (2024). Yapay zekâ ve benzeri teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleği üzerindeki etkisi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 856-881

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND SIMILAR TECHNOLOGICAL DEVELOPMENTS ON THE ACCOUNTING PROFESSION

Abstract

In this study, the effects of technological developments such as artificial intelligence, blockchain, cloud computing and big data on the accounting profession and the extent to which these technologies affect the activities of members of the profession are examined. The research population consists of accounting professionals operating in Diyarbakır province. Face-to-face and online survey method was preferred as a data collection tool. The prepared questionnaire form was sent to 650 CPAs and 452 of these forms were returned positively. It was determined that the accounting profession members who participated in the research have the negative view that technological developments will lead to increased concern about security, increased work efficiency and increased work obligations.

When we look at the positive side of technological developments, they think that it will save time, there will be less error and cheating, the informal economy will decrease and unethical proposals will decrease. Finally, the accounting professionals participating in the research think that the positive aspects of technological developments to the accounting profession are more than the negative aspects.

Keywords: Technology, Professional Accountants, Artificial Intelligence.

Jel Codes: M40, M41, M42.

1. GİRİŞ

Teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğine entegrasyonun temel amacı, muhasebe süreçlerini daha verimli, daha doğru ve hızlı hale getirmektedir. Muhasebe meslek mensuplarının rutin işlemlerden ziyade daha stratejik ve analitik görevlere odaklanması sağlanmaktadır. Teknolojide yaşanan gelişmeler, birçok sektörü etkilediği gibi muhasebe mesleğini de önemli ölçüde etkilemiştir. Günümüzde hızla ilerleyen teknoloji, muhasebe uygulamalarını daha verimli, güvenilir ve etkili hale getirirken, aynı zamanda muhasebe meslek mensuplarının da iş süreçlerini değiştirdiği görülmektedir. Teknolojideki ilerlemeler, muhasebe süreçlerini otomatikleştirmek, veri analizi yapmak ve raporlama işlemlerini hızlandırmak için bir dizi yeni aracı mümkün kılmaktadır. Bulut tabanlı muhasebe yazılımları, mobil uygulamalar, yapay zekâ destekli analitik araçlar ve büyük veri işleme teknolojileri gibi çözümler, muhasebe çalışanlarına daha fazla veri erişimi, daha hızlı kararlar alma yeteneği ve iş süreçlerini optimize etme imkânı sunmaktadır. Teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleği üzerindeki etkilerinden biri de rutin ve tekrarlayan görevlerin otomatikleştirilmesidir. Bu sayede muhasebe meslek mensupları, manuel veri girişi gibi zaman alıcı işlemler ile uğraşmak yerine, daha stratejik ve analitik görevlere odaklanabilmektedir. Bu da meslek mensuplarının

iş ve süreçlerini daha verimli ve etkili şekilde yönetmelerine olanak tanımaktadır. Meslek mensupları, bu teknolojileri kullanarak finansal analizlerini daha derinlemesine yapabilir, riskleri daha iyi değerlendirebilir ve stratejik karar alma süreçlerine daha fazla katkıda bulunabilmektedirler.

Mali nitelikteki bilgilerin kaydedilmesi, varlık ve kaynaklarda meydana gelen değişikliklerin izlenmesi, bu kayıtların kategorize edilmesi, özetlenmesi ve sonrasında analiz edilerek yorumlanmasıyla elde edilen bilgilerin kişilere ve kurumlara sunulması gibi işlevleri yerine getiren bilgi sistemleri muhasebe olarak tanımlanmaktadır. İşletmeler faaliyetlerini sürdürebilmek için bazı varlıklara sahip olmalıdır (Yıldız, 2017, s. 13). Tarih boyunca, ilk muhasebe kayıtlarının ne zaman tutulduğu konusunda kesin bir görüş birliği olmamakla birlikte, ilk kayıtların genellikle eski Mısır'da tutulmaya başladığı kabul edilmektedir. Bu dönemde, gıda maddelerinin alım satım işlemlerinin kaydedilmesiyle periyodik envanterin yanı sıra günlük kayıtların da tutulmaya başlandığı görülmektedir. Eski Babil'de ise, mal alıp satan kişilerin yanı sıra teslim tarihlerinin kil tabletlerde yazıldığı belgelenmiştir. Babil'de bu dönemde muhasebeyle ilgili yazılı kuralların ortaya çıktığı gözlemlenmiştir (Avder, 2007). Paranın kullanıldığı dönemde, M.Ö. 500'den başlayarak M.S. 1300'e kadar olan süreçte Lidyalılar paranın bulunmasıyla birlikte ekonomik olayların kaydını aynı kayıttan nakdi kayda geçişini yapmışlardır. XV. yüzyılın ikinci yarısında, Benedetto Cotruia 1458'de yazdığı yazılarda muhasebeden bahsetmiştir. 1494'te ise Venedik'te Luca Pacioli, "Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita" adlı eserini yayınlamıştır. Bu kitap, çift taraflı kayıt yöntemini ilk kez ortaya koyan eser olarak bilinmektedir (Sultankhanova vd., 2019, s. 510-513).

Ülkemizde muhasebe sistemi, Tanzimat döneminde yani 1850 yılında kabul edilen Kanunname-i Ticaret ile önemli bir gelişme yaşamıştır. Bu kanun, 1807 yılında Fransa'dan alınan Code Commerce'nin birinci ve üçüncü kitaplarından tercüme edilerek yürürlüğe girmiştir ve muhasebe uygulamalarını etkileyen ilk anayasal düzen olarak kabul edilir. Bu yasa, çift taraflı kayıt sistemi ve defter düzeni gibi muhasebe uygulamalarını ilk kez içermiştir. Ancak bu dönemde çift taraflı kayıt yöntemi geniş çapta bilinmemekteydi (Yünlü, 2020, s. 180-192).

Günümüzde ise muhasebe meslek mensuplarını bir araya getirerek belirli bir standart ve düzenli, kaliteli hizmet anlayışıyla hizmet sunmayı amaçlayan meslek odaları ve bu odaların üst birliği olan TÜRMOB, muhasebe mesleğini yasal statüye kavuşturmak için çaba sarf etmektedir. Bu meslek kuruluşu, mesleki hakların korunması ve mesleki standartların

geliştirilmesini hedefler ve bu doğrultuda faaliyetlerini sürdürmektedir. TÜRMOB'a bağlı meslek mensuplarının 2024 yılı itibarıyla dağılımı, Tablo 1'de sunulmuştur. (www.turmob.gov.tr, 2024).

Tablo 1. 2024 Yılı İtibariyle Muhasebe Meslek Mensupları Sayısı

UNVANLAR	MUHASEBE MESLEK MENSUBU SAYISI
SM	5.948
SMMM	119.958
YMM	5.062
TOPLAM	130.968

Kaynak: (www.turmob.gov.tr).

Tabloya göre, toplam meslek mensuplarının sayısı 130.968 olarak belirtilmiştir. Bu araştırmanın amacı, teknolojiye yaşanan gelişmelerin muhasebe mesleği üzerindeki etkileri incelenmektedir. Dijital dönüşümün muhasebe meslek mensuplarının süreçlerini nasıl değiştirdiği, mesleki becerilere olan yeni talepler, verimlilik artışı ve maliyet azaltma gibi konular ele alınarak yapay zekâ teknolojisinin muhasebe meslek mensuplarının günlük işlerine olan katkıları değerlendirilecektir.

2. TEKNOLOJİK GELİŞMELER İLE MUHASEBE MESLEĞİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

Hayatımızın vazgeçilmez bir parçası haline gelen küreselleşme, ekonomik, sosyal, siyasal ve teknolojik alanlarda etkisini fazlasıyla hissettirmektedir. Teknoloji ile küreselleşme arasındaki ilişki, tartışmasız bir şekilde kritik öneme sahiptir. Çünkü teknolojik ilerlemeler, eğitimden endüstriye ve ulaşımaya kadar pek çok alanda belirleyici etkiye sahip faktörlerdir. Bu açıdan bakıldığında küreselleşmenin teknolojiye, teknolojinin de küreselleşmeye birçok alanda borçlu olduğunu söyleyebiliriz (Baygül, 2020, s. 396). Teknoloji; araçlardan, insanların çeşitli sorunlarının çözümüne yardımcı olmayı amaçlayan işleme yöntemlerine kadar, yenilik yaratma becerilerinin çeşitli yönlerini ifade eden bir bilimdir (Amirullah & Mulgi, 2022, s. 174). İkinci tanıma göre teknoloji kavramı; insanın maddi çevresini denetlemek ve değiştirmek amacıyla gerçekleştirdiği araç gereçlerle bunlara ilişkin bilgilerin tümü olarak tanımlanmıştır. Teknoloji ile küreselleşme arasındaki bağın önemi, eğitimden endüstriye ve ulaşımaya kadar birçok alanda belirleyici bir etki yaratmasıyla ifade edilmektedir (TDK, 2023). Teknoloji, insanların çeşitli sorunlarını çözmek ve yaşam standartlarını artırmak için tasarlanmış araçlar ve sistemlerin bütünüdür. İnsanın fiziksel ve zihinsel çevresini kontrol etmesine ve iyileştirmesine yardımcı olur. Aynı zamanda, üretim, pazarlama, araştırma,

geliştirme, satış ve müşteri hizmetleri gibi bir dizi işlevi içeren bir sanayi sürecinin katılım ve etkinliğini artırarak verimli bir şekilde yürütülmesine destek olmaktadır.

Teknolojinin yarattığı yenilikler neticesinde ortaya çıkabilecek dönüşümün süreklilik göstereceği kesindir. Gerçekleşen bu dönüşüm, işletmeleri etkilemekte olan çevresel etkenlerden biri olarak düşünüldüğünde, işletmelerin süreklilik göstermeleri, yaşanan bu dönüşüme uyum sağlamaları ile mümkün olacaktır. Çağımızdaki dönüşüm, dijital devrim ile işletmelerin üretim, pazarlama, yönetim, finans, halkla ilişkiler, insan kaynakları fonksiyonlarını etkilemesiyle, en eski işletme fonksiyonlarından biri olan muhasebeyi de biçimlendirmeye devam etmektedir (Dursun vd., 2019, s. 264). Muhasebe alanında yaşanan bu teknolojik yenilikler sayesinde muhasebecilerin ana görevleri ile yani mali danışman, mali müşavir ve muhasebe kontrolünü yapan kişiler adıyla adlandırılmaya başlanacağı ve muhasebe mesleğinin asıl konumuna geri kavuşacağı öngörülmektedir (Tenik, 2019, s. 3825).

Bilgi devrimi çağında bilgi endüstrisi küresel ekonomik kalkınma gündeminde önemli bir konuma sahip oldu ve dünya ekonomisinin büyümesini yönlendiren yeni bir motor haline geldi. Son yıllarda ortaya çıkan dijital teknolojilerin geliştirilmesi ve yaygınlaşması giderek daha fazla değer zincirinin dijitalleşmesine olanak sağlamıştır (Wang vd., 2021, s. 2). Teknolojinin hızla ilerlediği ve her geçen gün teknolojinin getirdiği yeniliklerin birçok mesleği etkilediği görülmektedir. Teknolojik gelişmelere ayak uyduran mesleklerin başında muhasebe mesleği gelmektedir. Teknolojik gelişmeler işletme yönetimine karar verme aşamasında gerekli bilgilerin sağlanmasında ve rekabet ortamının sağlanmasında birçok fayda sağlamaktadır. Bulut bilişim, e-fatura, e-denetim, e-defter gibi modern hizmetler aracılığıyla geleneksel muhasebe anlayışını dönüştürmekte ve muhasebeye çağdaş bir perspektif getirmektedir (Büyükarıkan, 2021, s. 269-288).

2.1. Yapay Zekâ Teknolojisi ve Muhasebe Mesleği Arasındaki İlişki

Yapay zekâ, insan davranışını taklit etmek, benzetmek veya modellemek için bilgisayar programları geliştirmenin bir yoludur. İnsanların öğrenme, öğretme ve düzeltme hareketlerinden çıkarımlar yaparak ileri programlama teknikleri ve bilgisayar yazılımları kullanarak elektronik sistemlerde doğru ve yanlış alguların geliştirilmesini içerir. (Küçüker, 2023, s. 12-14).

İlk kez Dartmouth Üniversitesi'nde 1956 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde John McCarthy ve diğer bilgisayar uzmanları tarafından önerilen yapay zekâ kavramı, makinelerin öğrenme, akıl yürütme ve kendi kendini düzeltme yeteneklerini kazanmayı hedeflemektedir.

Başka bir deyişle, yapay zekâ, insan zekâsının makinelerde canlandırılmasıdır. Bu teknoloji, öğrenme, mantık yürütme ve otomatik düzeltme gibi yetenekleri olan bir program aracılığıyla makinelerde uygulanmıştır. Yapay zekâyâ sahip makineler, tanıma, algılama, konuşma, planlama, programlama, öğrenme, akıl yürütme ve problem çözme gibi bir dizi işlemi gerçekleştirebilme kabiliyetine sahiptir (Malviya & Lal, 2021, s. 19).

Kuruluşlar, yaygın olarak yapay zekâ destekli muhasebe yazılımını benimseyerek bu yazılımı, belgelerin depolanması, fatura bilgilerinin doğrulanması ve izlenmesi, risklerin yönetilmesi ve kullanıcı faaliyetlerinin izlenmesi gibi işlevler için bir araç olarak kullanmaktadır. Yapay zekâ tabanlı muhasebe yazılımının benimsenmesi, üretkenliği artırırken aynı zamanda verimliliği artırır, müşteri hizmetlerini geliştirir, esnek çalışma modellerini destekler ve insan gücünden tasarruf sağlayarak süreç yönetimini optimize etmektedir. Yapay zekâ tabanlı muhasebe yazılımlarının operasyonel görevlerde entegrasyonu ile borç ve alacak hesapları, çok daha kolay ve verimli hale gelmektedir. Borçların iyi yönetilmesi, şirket ile tedarikçiler arasında güçlü ittifakı destekleyecektir. Bu teknoloji ile geleneksel yöntemlerin dijital formlara dönüştürülmesi ile elde edilecek faydalar arasında, kuruluşların kâğıt ve zaman tasarrufu sağlayarak verimliliği artırarak kayıp evrak sorununu ortadan kaldırebilmeleri yer almaktadır (Lee & Tajudeen, 2020, s. 215).

Bilindiği üzere muhasebe meslek mensupları, belirli bir sistem dahilinde ve yürürlükte yer alan düzenlemelerden de yararlanmak suretiyle işletmelerin finansal bilgilerinin hazırlanması sürecinde aktif rol üstlenmektedirler (Özdemir, 2023, s. 401). Bu bağlamda, meslek mensupları muhasebenin dört temel işlevini de yerine getirerek işletmelerin kayıtlarının tutulması, sınıflandırılması, analizinin yapılması ve yorumlayıp rapor hazırlama işlemlerini yerine getirmektedirler. Yapay zekâ, muhasebenin genel işlemlerinin yerini aldığından, bu işleri yapmakta olan meslek mensuplarının danışmanlık işlerine yoğunlaşacağı öngörülmektedir (Şalcı, 2021, s. 5). Muhasebe meslek mensuplarının becerileri yapay zekânın entegrasyonu sayesinde geliştirilmekte, böylece daha ekonomik ve kaliteli veriler elde edilerek işletmelerin karar alma süreçleri güçlendirilmektedir. Bu sayede meslek mensupları mesleki yeni bilgiler elde etme, verilerin derinlemesine analizini yapma ve yapay zekâ uygulaması ile çalışma sürelerinde meydana gelen azalmalar neticesinde alanları ile ilgili farklı görevlere odaklanma fırsatları elde edecektir (Büyükarıkan, 2021, s. 53).

Geleneksel finans personeli, üretim sürecinden başlayarak mali raporların nihai olarak hazırlanmasına kadar büyük ölçüde emek harcamaktadır. Bu da belirli bir düzeyde hata oranına neden olmakta ve bir hata oluştuğunda düzeltmeler yapmayı zorlaştırmaktadır. Yapay

zekâ doğru programlama koşulu altında, her bir bağlantının belirlenmiş prosedürlere göre kesinliğini sağlayabilmekte ve hızlı çalışma, hızlı yanıt ve geri bildirimle sahip özellikleri sayesinde hem muhasebe hatalarının oluşumunu etkili bir şekilde azaltabilir hem de işlerin verimliliğini artırmaktadır (Li, 2020, s. 2). Yapay zekâ, geleneksel muhasebecilerin iş alanlarının ellerinden gitmeleri konusunda endişelendirse de aslında eski çalışma yöntemleri artık kullanmadığımız ve bunu yapmaya istekli olmadığımız sürece muhasebe personelinin paniğe kapılmasına gerek yoktur. Çünkü otomasyon, geçmişteki muhasebe araçlarının yerini almaya başladıkça muhasebecilerin görevi artık verileri sadece yazıya dökmek değil onu yorumlayıp müşterilere aktarmak olacaktır (Li & Zheng, 2018, s. 814). Yapay zekâ ile ilgili yapılan araştırmalar neticesinde, geleneksel muhasebe personelinin yerini muhasebe yazılımının alacağı ve bu sayede karmaşık görevlerin daha rahat çözülebileceği, çalışma hatalarının azaltılacağı ve muhasebecilerin iş verimliliklerinin artacağı öne sürülmektedir. Bu gelişme, muhasebe sektöründe rekabet gücünün artmasını sağlayarak mesleğin daha nitelikli hale gelmesine imkân sağlayacaktır.

2.2. Blok Zincir Teknolojisi ile Muhasebe Mesleği Arasındaki İlişki

Blockchain, muhasebe ve denetim alanlarını da içeren farklı sektörlerdeki iş yapma şeklini değiştirebilecek bir teknolojidir. Blockchain teknolojisinin muhasebe mesleğinin dönüşümünde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Blockchain sistemi ile kaydedilen işlemler finansal tablolar halinde toplanarak gerçek ve doğru bilgilerin elde edilmesine imkân sağlayacaktır. Bu teknoloji ile kâğıt bazlı zaman alan uygulamalar yerine tamamen dijitalleşerek verilerin daha iyi korunabildiği bir sisteme geçilecektir. Dijitalleşme ile hata oranı düşük veriler elde edilerek mali tabloların daha hızlı ve etkili hazırlandığı görülmektedir (Tan & Low, 2019, s. 313). Blockchain teknolojisindeki gelişmeler, muhasebe alanında kayıt tutma görevini azaltacağı ve muhasebe alanında daha üst düzey faaliyetlere geçiş yapılacağı görülmektedir. Blockchain teknolojisi ile muhasebe meslek mensupları, raporları daha iyi analiz ederek güvenilir ve şeffaf süreçlerin ortaya çıkarılmasına zemin hazırlamaktadır (Jesus & Theophanis, 2020, s. 305-306). Blok zincir teknolojisi, zincirlenmiş bilgi bloklarından oluşur. Temelde merkezi olmayan bir yapıya sahip olan blockchain, ödeme işlemlerinin kontrol edilmesine ve doğrulanmasına olanak tanımaktadır. Ayrıca, para birimlerinin çoğaltılmasından veya dijital kopyalarının oluşturulmasından kaçınan, açık bir bilgi ve muhasebe sistemi sunmaktadır (Abad Segura vd., 2021, s. 1).

Bilgi teknolojisi alanında son dönemde yaşanan gelişmeler arasında finansal verilerin alışlagelmiş yöntemlerden farklı bir şekilde depolanması, işlenmesi ve kullanılan blockchain

teknolojisinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu elektronik yöntemler, finansal verilerle baş etmede büyük bir devrim olduğunu göstermektedir. Bu durum, modern bilgi teknolojileri ortamında muhasebe bilgi sistemlerinin çalışmasından faydalanılması gerektiğini öngörmektedir ve artık bir zorunluluk ve ön koşul haline gelmiştir (Alsaga vd., 2019, s. 64). Verilerin otomatik kontrolü ve güvenliğinin sağlanması için önemli bir araç olarak kabul edildiğinden, uzun vadede maliyetlerin düşmesine, insan hatalarının önlenmesine ve bilgilerin anında kontrol edilmesi ve bütünlüğünün artırılması yoluyla manipülasyon ve sahtekarlığın kontrol altına alınmasını sağlamaktadır. Ayrıca, blockchain tüm alım, satım ve değer alışverişlerinin izlenebilmesini, tüm işlemlerin bir zaman serisi halinde kaydedilip saklanmasını ve işlemin üyeler tarafından onaylanmasını sağlamaktadır (Al-Zageba, vd., 2022, s. 973). Blockchain teknolojisinde kaydedilen işlemlerin iptal edilememesi veya silinememesi gibi zorluklar, herhangi bir işlem üzerinde yapılan değişikliklerin bütün katılımcılar tarafından görülebilir olmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu durum, blockchain teknolojisinin muhasebe ve denetim alanında daha kullanılabilir ve güvenilir hale gelmesini sağlamaktadır.

2.3. Bulut Bilişim Teknolojisi ile Muhasebe Mesleği Arasındaki İlişki

Bulut bilişim teknolojisi, internet bağlantısı ile erişim sağlanabilen uzak sunucu desteğiyle beraber verilerin işlenmesini, saklanmasını ve sistemdeki verilere her an erişim sağlanarak kullanılmasını sağlayan bir sistemdir. Bulut bilişim, gerekli yazılım ve donanımın kiralanması hatta tüm altyapının internet üzerinden hizmet olarak sağlanması olarak tanımlanabilir (Paşaoğlu & Cevheroğlu, 2022, s. 185). Bulut bilişim teknolojisinin gelişimi, bilgi teknolojisi endüstrisinde yeni bir evrimi beraberinde getiriyor. Bu teknolojinin kullanılmasıyla yazılım bir hizmet olarak sunulabilmektedir. Bu teknolojik ilerlemeler sayesinde muhasebe hizmetleri kolay ve hızlı bir şekilde sunulabilir hale gelmiştir. Bu değişiklik, muhasebe hizmetlerinin daha ekonomik bir şekilde sunulabilmesine ve kullanıcının bulunduğu yerden daha fazla kullanıcıya ulaştırılabilmesine olanak tanımaktadır (Aman & Mohammed, 2017, s. 1).

Günümüzde birçok alanda kullanılmakta olan bulut bilişim sistemi muhasebe alanında da kullanılmakta olan bir teknolojidir. Bulut bilişimin, yapılan işlemleri hızlandırmak ve dijital ortama taşımak, ayrıca maliyetleri en düşük seviyeye indirmek gibi tüm sektörler için ortak kullanım amaçları bulunmaktadır. Bulut bilişimin, muhasebe alanında sağladığı çok fazla faydasından dolayı muhasebe sektöründe de çok sık kullanmaya başlanmıştır. Bu faydaları kısaca şöyle sıralayabiliriz (Elitaş & Özdemir, 2014, s. 104):

-
- ✓ Mekân ve zamandan bağımsız çalışma fırsatı,
 - ✓ İleri teknolojiyi çok daha düşük maliyetler ile kullanabilme,
 - ✓ Müşteri ilişkilerini daha hızlı yönetebilme,
 - ✓ İş yükünün müşteri işletme ile kolaylıkla paylaşılabilmesi,
 - ✓ Sınırsız yedekleme imkânı ve veri kaybının yaşanmaması,
 - ✓ Yasal güncellemelerin yazılıma hızla yansımaları özelliği sayesinde tüm kullanıcıların güncellemelerinin bedel ödenmeden aynı anda gerçekleşmesi,
 - ✓ Kurulum, destek ve eğitimlerden sınırsız olarak faydalanma gibi avantajları vardır.

Dijitalleşme sürecindeki bulut bilişim teknolojilerindeki gelişmeler, bulut muhasebesi olarak adlandırılan bir yapının temelini oluşturmuştur. Bulut muhasebesi, muhasebe meslek mensuplarının internet bağlantısı olan her yerden erişebilecekleri bir muhasebe uygulamasını ifade etmektedir. Bu, depolama, sunucu, ağ yazılımı, makine zekâsı ve bilgi işlem hizmetlerinin, veri tabanları dâhil olmak üzere, internet üzerinden sunulması anlamına gelir. Böylece bilgisayar işlemleri internet aracılığıyla gerçekleştirilir ve daha yenilikçi, hızlı, esnek ve ekonomik bir ölçeklendirme sağlanmaktadır. Bulut bilişim teknolojisi, bulut muhasebesi olarak adlandırılan yapıyı destekleyerek muhasebe meslek mensuplarının verimliliklerini artırmakta ve mesleklerini daha prestijli hale getirmektedir (Karabulut, 2021, s. 250). Bulut bilişim, uygulamaların, bilgilerin, yazılımların, verilerin ve belgelerin tamamının internet bulutunda depolanmasını ve internet aracılığıyla erişilmesini sağlayan sanal bir depo olarak tanımlanır. Bu teknoloji, kullanıcıların ortaklaşa sunucu kaynaklarını kullanmalarına olanak tanırken, yönetimi nispeten basit görülmektedir ve donanım ile yazılımdan oluşan bir veri merkezi sağlar. Bulut bilişim, geleneksel prosedürlere ve uzmanlıklara bağlı kalmadan, herhangi bir yerden ve zamandan bağımsız olarak kullanılabilen ve işletmelerin kendi altyapılarına internet üzerinden erişmelerini sağlayan teknolojidir (Çelik, 2021, s. 438).

Son yıllarda bilgi teknolojilerindeki önemli gelişmelerden biri haline gelen bulut bilişim teknolojisi hem bireyler hem de işletmeler açısından mali raporlama üzerinde önemli etkilere sahiptir. Bu nedenle yakın zamanlarda bulut teknolojisinin finansal bilgilerin doğruluğunu ve iş stratejilerini geliştireceği ve muhasebeciler için vazgeçilmez bir teknoloji haline geleceği düşünülmektedir.

2.4. Big Data Teknolojisi ile Muhasebe Mesleği Arasındaki İlişki

Big Data (Büyük Veri), çeşitli kaynaklardan elde edilen, işlenmiş veya işlenmemiş verilerin karmaşık sistemlerde çözüm geliştirebilen cihazlar tarafından kullanıcı istekleri ve beklentilerine göre düzenlenmiş ve danışmanlık sonrası bilgiye dönüştürülmüş veri olarak tanımlanabilir. Diğer bir ifadeyle, büyük veri, yönetimi ve analizi için gelişmiş teknoloji ve yaşadığımız dünyayı dönüştürdüğü gibi finansal ve muhasebe muhakemelerine yönelik kurallar, standartlar ve uygulamalar üzerinde etki yaratacak yeni iş değeri ve kurumsal risk biçimlerine olanak tanımaktadır (Chu & Yong, 2021, s. 43). Denetim ve muhasebe gibi alanlarda büyük veri analizi tekniklerinin ve teknolojilerinin kullanımı, finansal raporlama hilelerini etkileyebilecek potansiyel riskleri etkin ve doğru bir şekilde belirlemek amacıyla giderek daha fazla kullanılmaya başlanmıştır. Bu alanlarda ve iş çevrelerinde büyük verinin daha da büyümesi beklenmektedir (Kılıç, 2019, s. 503). Dijital teknolojilerin hızla gelişmesiyle birlikte internet kullanımının da artması, çok fazla miktarda verinin ortaya çıkmasına neden oldu. Böylelikle günümüzün sermayesi olarak kabul edilen büyük veri, günümüzde en temel trend konulardan biri haline gelmiştir. İşletmeleri ele geçiren hızla artan veri kullanımı, işletmelerde önemli bir faktör olan muhasebeyi de doğrudan etkilemektedir. Muhasebe verileri; işletme, satış ve pazarlama stratejilerini güçlendirmek, operasyonel verimlilik ve karar alma mekanizmalarının geliştirilmesine ve muhasebecilere ucuz hesaplama gücü gibi birçok konuda büyük destek sağlamaktadır.

Dünyada yaşanan teknolojik gelişmelerle beraber yaşanan dijital dönüşüm birçok alanı etkilediği gibi muhasebe alanını da etkilemektedir. Gelişen teknolojiler sayesinde karar alıcıların hızlı ve etkin kararlar alabilmeleri ancak istedikleri bilgilere en güvenilir şekilde, istedikleri yer ve zamanda ve en uygun maliyetle ulaşabilmeleri ile mümkündür. Muhasebe alanında yaşanan bu dijital dönüşümün muhasebeye olan etkilerini aşağıdaki gibi sıralayarak özetlemek mümkündür (Uzun, 2022, s. 591):

- ✓ Gerçekleştirilen muhasebe işlemlerinin kimler tarafından yapıldığı elektronik imzalı olarak ortaya konmaktadır.
- ✓ Gerçekleştirilen muhasebe kayıtları denetimi kolaylaştırarak denetimin verimliliğini arttırmaktadır.
- ✓ Kırtasiye maliyetlerinden kurtulmaya etki etmektedir.
- ✓ Finansal tablo kullanıcılarının ihtiyaç duydukları anda mali tablolara ulaşım kolaylığı sağlamaktadır.

- ✓ Finansal tablo kullanıcılarının dijital ortamda istedikleri an ulaşabildikleri bilgiler ışığında daha doğru kararlar almalarına yardımcı olmaktadır.
- ✓ Saklanan muhasebe verilerine ulaşımın kolaylaşmasına katkı sağlamaktadır.
- ✓ Muhasebe kayıt defteri üzerine yapılan fiziki kayıtların uzun süreleri kapsamasını ortadan kaldırarak daha kısa sürede ve daha doğru işlemler gerçekleştirilmesini sağlamak gibi birçok fayda sağlamaktadır.

3. LİTERATÜR TARAMASI

Teknolojide yaşanan gelişmeler birçok meslek ve alanda değişimlere yol açmaktadır. Bu mesleklerden birinin de muhasebe mesleği olduğunu söylemek mümkündür. Bu kısımda teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleği üzerindeki etkileri ile ilgili literatürde yer alan çalışmalar özetlenmiştir.

Jemine vd., (2024) yaptıkları çalışmada muhasebe mesleğinde yeni ortaya çıkan bilgi teknolojileri, muhasebe görevlerini daha verimli şekilde gerçekleştirmek için alternatif yollar sunduğunu belirtmektedirler. Faulconbridge vd., (2024), yaptıkları çalışmada yapay zekanın muhasebe meslek mensuplarının çalışmaları için önemli bir dönüm noktası oluşturduğunu ve bu dönüşümün muhasebe meslek mensuplarının karmaşık işlemlerini daha anlaşılır kıldığını ifade etmektedir. Asikpo (2024), yaptığı çalışmada dijital dönüşümün finansal raporlama üzerindeki çok yönlü etkisini araştırıp büyük veri analitiği, yapay zekâ, blockchain ve bulut bilişim gibi teknolojilerin muhasebe mesleğini şekillendirdiğini incelemiştir. Bu teknolojik araçların kullanılması ile muhasebe mesleğinde şeffaflığın ve verimliliğin artırıldığı belirtilmiştir. Budiasih (2024) çalışmasında, teknolojik gelişmelerin muhasebe meslek mensuplarının iş paradigmasında önemli ölçüde değişiklikleri beraberinde getirerek yeni fırsat ve zorlukları ortaya çıkaracağını ifade etmektedir. Ahmad vd., (2024), muhasebe teknolojisindeki gelişmelerin doğru ve güvenilir mali raporların üretilmesi üzerindeki etkilerini incelemiştir. Odonkor vd., (2024), yaptıkları çalışmada yapay zekanın geleneksel muhasebe uygulamaları üzerindeki dönüştürücü etkisini inceleyerek finansal raporlama, denetim ve karar alma süreçlerini yeniden şekillendirmedeki rolünü incelemiştir.

Onan (2023), yaptığı çalışmada, muhasebe mesleğinde yaşanan teknolojik gelişmelerin muhasebeciler tarafından nasıl değerlendirildiğini incelemiştir. Araştırma sonuçlarına göre, muhasebeciler teknolojik gelişmeleri yakından takip etmektedir ve devlet kurumlarıyla entegre çalışarak uyum sağlamaktadırlar. Ayrıca müşteri taleplerine yönelik uygulamaları aktif olarak gerçekleştirmektedirler. Jackson vd., (2023), yaptıkları çalışmada muhasebedeki

yeni teknolojilerin, organizasyonel başarının inşasında çok önemli olduğunu ifade etmektedirler. Muhasebe meslek mensuplarının teknoloji ile becerilerin geliştirmelerine ve gelecekteki yollarına odaklanmaktadır. Bose vd., (2023), yaptıkları çalışmada muhasebe mesleğinde büyük verilerin, veri analitiğinin ve yapay zekanın oynadığı role bir bakış açısı sunmaktadır. Muhasebe meslek mensuplarının, bu teknolojik araçların, muhasebe mesleğinde kullanılması ile muhasebe meslek mensuplarının becerilerinin geliştiğini ifade etmişlerdir.

Mert vd., (2022), İstanbul'daki SMMM'ler üzerinde yapılan bir araştırmada dijitalleşmenin muhasebe uygulamalarına etkisini incelemişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre, meslek mensuplarının dijital teknolojileri mesleklerinde önemli ölçüde kullandığını göstermektedir. Holmes & Douglass (2022), muhasebe meslek mensuplarının yapay zekâyı benimsemesinin muhasebe mesleği üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Anket sonuçları, meslek mensuplarının yapay zekânın iş performansını artıracağına inandığını göstermektedir. Ayrıca, yapay zekâ teknolojisinin muhasebe müfredatlarını değiştireceği ve veri yönetimi becerilerinin önem kazanacağı belirtilmiştir. Abdennadher (2022), Birleşik Arap Emirlikleri'nde Blockchain teknolojisinin muhasebe mesleği üzerindeki etkilerini incelemiştir. Blockchain, işlemlerin kaydedilmesi ve kanıtların saklanması gibi alanlarda muhasebe mesleğini etkilemektedir. Sabuncu (2022), yaptığı çalışmada, dijital dönüşümün muhasebe meslek mensupları üzerindeki etkilerini anket verileriyle incelemiştir. Bu verilere göre, muhasebe meslek mensuplarının ekonomik ve mesleki olarak ayakta kalabilmeleri için dijital dönüşüme uyum sağlamaları gerekmektedir. Dijital dönüşüm sürecinde, muhasebe meslek mensuplarının uzmanlaşma ve kurumsallaşma gibi yetkinlikler kazanmalarının önemli olduğu sonucuna varılmıştır. Kamau (2021), teknolojinin muhasebe mesleğinin gelecekteki görünümü üzerindeki etkilerini incelemiştir. Sonuçlara göre, muhasebe mesleğinde radikal bir değişime ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, mesleki liderlerin mevcut olanaklara adapte olmaları önemlidir. Aksi takdirde, rekabet güçlerini kaybedebilirler ve mesleklerini sürdürmekte zorlanabilirler. El-Dalahmeh (2021), Ürdün iş ortamında büyük veri analizinin muhasebe mesleği üzerindeki etkilerini belirlemeyi amaçlamıştır. Sonuçlara göre, büyük veri analizi Ürdün'deki muhasebe meslek mensupları üzerinde önemli bir rol oynamakta ve genel olarak Ürdün'deki muhasebe uygulamalarının kalitesini artırmaktadır.

Yardımcıoğlu & Şıta (2020), yapay zekâ teknolojisinin muhasebe alanına etkilerini literatür incelemesi yaparak araştırmışlardır. Sonuçlara göre, insanın olduğu her yerde yapay zekânın etkili olduğu ve dolayısıyla muhasebenin de bu teknolojiden etkilendiği belirlenmiştir. Üçoğlu (2020) ise çalışmasında, yapay zekâ teknolojisinin muhasebe mesleğine ve eğitimine etkilerini

araştırmıştır. Sonuçlara göre, Türkiye'deki muhasebe meslek mensuplarının teknolojiye hızlı adapte olmaları için üniversitelerin müfredatlarını güncellemesi önemlidir. Bu güncellemeler, veri madenciliği, büyük veri ve muhasebe bilgi sistemleri gibi konuları içermelidir. Kurnaz vd., (2020) yaptıkları çalışmada, dijitalleşmenin muhasebe eğitime etkisini ve mevcut eğitimin yeterliliğini incelemişlerdir. Araştırma sonuçları, dijitalleşmenin muhasebe eğitiminde önemli olduğunu göstermektedir. Ancak, mevcut eğitim dijital sistemlere yeterince odaklanmamaktadır ve bu durum nitelikli muhasebe meslek mensubunun yetişmesini engellemektedir. Bulgular, muhasebe eğitiminin dijitalleşme ile geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Asugua vd., (2020) ise, bilgi teknolojilerinin muhasebe iş kollarına etkisini belirlemeyi amaçlamışlardır. Araştırma sonuçları, bilgi teknolojisinin muhasebe alanında önemli bir dönüşüm yarattığını göstermektedir. Bu bulgular, muhasebe mesleğinin eskisinden farklı olduğunu vurgulamaktadır.

Tenik (2019), yaptığı çalışmada, teknolojinin muhasebe mesleğine etkisini incelemiştir. Bulgular, dijitalleşmenin muhasebecilerin iş performansını artırdığını ve işlerini kolaylaştırdığını göstermektedir. Ayrıca, muhasebe verilerinin elektronik ortamda saklanmasıyla iş yükünde azalma, emek, maliyet ve zaman tasarrufu sağlanmıştır. Bu durum, muhasebecilerin analiz ve yorum yapma yeteneklerini artırarak daha kapsamlı hizmet sunmalarına olanak tanımaktadır. Güney & Kaya (2018), teknolojideki gelişmelerin birçok alana etkisi olduğu ve muhasebenin de bunlardan biri olduğunu belirtmişlerdir. Elle tutulan muhasebe kayıtlarının artık dijitalleşme ile bilgisayar sistemlerinde tutulduğu ifade edilmektedir. Akdoğan vd., (2018) ise, teknolojideki ilerlemeler, yapay zekâ ve bulut bilişim gibi otomasyon sistemlerinin muhasebe uygulamalarını hızlandığını incelemişler. Bu değişim, muhasebe meslek mensuplarında yeni yetkinliklere ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır. Bu gelişmelere uyum sağlayan muhasebe meslek mensupları, verileri analiz ederek şirketlere danışmanlık yapabilen kişiler olarak öne çıkmaktadır. Geleceğin muhasebecileri, teknolojik gelişmelere uyum sağlayabilenler olacaktır.

Literatürde yer alan çalışmalara göre, teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğini etkilediği, bunun sonucunda muhasebe meslek mensupları için bir dönüm noktası olduğu ve bu dönüm noktasının muhasebe mesleğinde karmaşık işlemlerin daha anlaşılır kılındığı ifade edilebilir. Muhasebe meslek mensupları, teknolojideki değişimler karşısında kendilerini yenilemek ve geliştirmeye zorlamakta ayrıca bu yolla yeni beceriler edinmeye yönlendirilmektedir. Bu çalışmanın özgün değeri, teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleği üzerindeki etkilerini hem teorik hem de pratiklik açısından ele alınmasıdır. Çalışma mevcut literatürdeki boşlukları

doldurarak, dijital dönüşümün muhasebe süreçlerine getirdiği yenilikler ve bu yeniliklerin muhasebe meslek mensuplarının rol ve becerileri üzerindeki etkilerini derinlemesine analiz etmektedir. Muhasebe yazılımları, yapay zeka ve blockchain teknolojilerinin uygulamalı örnekler ve vaka analizleri ile incelenmesi, çalışmanın diğer araştırmalardan ayıran temel unsurlarından biridir. Bu bağlamda, çalışmanın, muhasebe mesleğinin gelecekteki dönüşümünde akademisyen ve muhasebe meslek mensupları için bir referans kaynağı olacağı düşünülmektedir.

4. ARAŞTIRMANIN AMACI VE KAPSAMI

Teknolojik gelişmeler, birçok meslek mensubunun iş yapma biçimlerini değiştirmiştir. Bu değişim, muhasebe meslek mensuplarını da etkilemektedir. Muhasebe alanında geleneksel ve manuel yöntemlerin yerini tamamen dijitalleşen ve elektronik uygulamalara dayalı işlemler almıştır. Bu teknolojik gelişmeler, muhasebe meslek mensuplarının bilgiyi daha iyi kullanmasına, yorumlamasına ve zaman tasarrufu sağlamasına yardımcı olmaktadır. Muhasebe meslek mensupları, danışmanlık hizmetleri vererek yöneticilere ve kurumlara strateji oluşturmak için sayısal verileri analiz edip yorumlama yeteneklerini geliştirmelidir. Bu şekilde mali müşavirlik mesleği daha verimli hale gelecek ve farkındalık yaratacaktır.

Bu çalışma, teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğine etkilerini ve muhasebe meslek mensuplarının bu değişimle nasıl başa çıkabileceğini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, muhasebe alanındaki teknolojik değişimlerin önemi vurgulanmıştır. Bu çalışmanın bir diğer amacı, teknolojik gelişmeler ışığında muhasebe meslek mensuplarına yol göstermek ve bu gelişmeler ışığında muhasebe meslek mensuplarının sorunlarına çözüm önerileri sunmaktır. Araştırmanın temel hedefi, muhasebe mesleğinin teknolojik dönüşüme nasıl adapte olduğunu anlamak ve bu dönüşümün meslek pratiği, iş süreçleri üzerindeki etkilerini değerlendirmektir. Böylece, muhasebe mesleğinin gelecekteki yönelimlerini belirleyerek bu alanda çalışanların yetkinliklerini artırmak için rehberlik sağlamak hedeflenmektedir.

Araştırmanın evreni, Diyarbakır ilinde faaliyette bulunan 795 muhasebe meslek mensuplarından oluşmaktadır. TÜRMÖB'tan alınan verilere göre, 2023 yılı sonunda Diyarbakır ilinde 795 Serbest Muhasebeci Mali Müşavir bulunmaktadır. Hazırlanan anket formu, 650 SMMM'ye gönderilmiş ve bu formlardan 452'sinden olumlu geri dönüş sağlanmıştır. Araştırmada veri toplama aracı olarak yüz yüze ve online anket yöntemi tercih edilmiştir. Verilerin toplanma sürecinde Tenik (2019) tarafından geliştirilen anket formundan yararlanılmıştır. Anket formu iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, demografik

özelliklere yönelik dört soru yer almaktadır. İkinci bölümde ise teknolojik gelişmelerin muhasebe meslek mensupları üzerindeki etkilerini belirlemek amaçlı 39 ifade yer almaktadır. Elde edilen bulgular SPSS 26 programıyla analiz edilmiştir.

Çalışma kapsamına belirlenmiş hipotezler aşağıda belirtilmiştir.

H₁: Cinsiyet değişkenine göre meslek mensuplarının teknolojik gelişmelere yönelik ifadelerle katılım düzeyleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H₂: Yaş değişkenine göre meslek mensuplarının teknolojik gelişmelere yönelik ifadelerle katılım düzeyleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H₃: Eğitim durumu değişkenine göre meslek mensuplarının teknolojik gelişmelere yönelik ifadelerle katılım düzeyleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H₄: Mesleki tecrübe değişkenine göre meslek mensuplarının teknolojik gelişmelere yönelik ifadelerle katılım düzeyleri arasında anlamlı farklılık vardır.

Hipotezlerin test edilmesi için T-testi ve Anova analizinden yararlanılmıştır. Katılımcıların demografik özellikleri ile teknolojik değişikliklere bakış açılarına ilişkin farklılıklarda ise Tukey testinden yararlanılmıştır.

5. ARAŞTIRMA BULGULARI VE ANALİZİ

Bu çalışmada kullanılan anketten elde edilen veriler SPSS aracılığıyla Cronbach Alpha iç tutarlık testine tabi tutulmuştur. Anketteki maddelerin güvenilirlik testinin sonucu 0,890'dır. Cronbach alfa katsayısı (0.890), anketteki maddelerin kendi içinde tutarlı olduğunu, dolayısıyla güvenilir olduklarını göstermektedir.

Tablo 2. Güvenirlik Analizi Sonuçları

Cronbach's Alpha	N of Items
,890	35

Tablo 2'deki bilgilere göre, Cronbach Alpha (α) değerinin 0,890 çıktığı görülmektedir. Cronbach Alpha değerinin $0,80 \leq \alpha < 1,00$ aralığında olması çalışma ölçeğinin yüksek derecede güvenilir bir ölçek olduğunu göstermektedir (Uzunsakal & Yıldız, 2018, s. 19-20). Dolayısıyla anketteki maddelerin kendi içinde tutarlı ve güvenilir olduklarını göstermektedir.

Tablo 3. Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Bilgiler

Cinsiyet	n	%	Yaş	n	%
Kadın	222	49,0	18-25	55	12,2
Erkek	230	51,0	26-35	134	29,6
Toplam	452	100,0	36-44	100	22,1
Eğitim Durumu	n	%	45-54	108	23,9
İlköğretim	32	7,1	55 ve üzeri	55	12,2
Lise	77	17,0	Toplam	452	100,0
Ön lisans	81	17,9	Mesleki Tecrübe	n	%
Lisans	97	21,5	3 yıl ve altı	57	12,6
Yüksek Lisans	112	24,8	4-7 yıl arası	89	19,7
Doktora	53	11,7	8-11 yıl arası	114	25,2
Toplam	452	100,0	12-15 yıl arası	102	22,6
			16 yıl ve üzeri	90	19,9
			Toplam	452	100,0

Tablo 3'e göre ankete katılım gösteren muhasebe meslek mensuplarının, %49'unun kadın, %51'inin ise erkek olduğu görülmektedir. Katılımcıların, %30'unun 26-35 yaş arası ve %22'sinin ise 36-44 yaş aralığında oldukları görülmektedir. Ayrıca %21,5'i lisans mezunu, %24,8'i yüksek lisans mezunudur. Katılımcıların yaklaşık %70'inin 8 yıl ve üzerinde mesleki tecrübeye sahip olduğu ifade edilebilir.

Tablo 4. Cinsiyet Değişkeni ile Muhasebe Meslek Mensuplarının Teknolojik Gelişmelere Bakış Açıklarına İlişkin T-Testi Sonuçları

Cinsiyet	N	Ortalama (X)	Standart Sapma	sd	t	p
Erkek	230	3,5575	1,20693	23,078	-4,123	0,000
Kadın	222	3,8000	1,09083			

Tablo 4'e göre kadın katılımcıların ortalaması erkek katılımcıların çalışma ifadelerine verdiği ortalamadan daha yüksektir. Ayrıca katılımcıların cinsiyet değişkeni ile muhasebe mesleğinde teknolojik gelişmelerin etkisinin yüksekliği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($t=-4,123$; $t<-4,123$), ($p<0,05$). Sonuçta, erkek katılımcıların kadın katılımcılara göre muhasebe mesleğindeki teknolojik gelişmelere daha fazla ilgi gösterdiği ifade edilebilir. Yukarıdaki veriler dikkate alındığında H_1 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 5. Yaş Değişkeni ile Muhasebe Meslek Mensuplarının Teknolojik Gelişmelere Bakış Açılarına İlişkin ANOVA Analizi

Yaş	N	Ortalama (X)	Standart Sapma	F	p
18 - 25	55	3,309	1,199	23,078	,000
26 - 35	134	3,611	1,156		
36- 44	100	3,780	1,202		
45- 54	108	4,129	,996		
55 ve üzeri	55	3,963	1,154		

Tablo 5'e göre katılımcıların yaş değişkeni ile muhasebe mesleğinde teknolojik gelişmelerin etkisinin yüksekliği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir (F=23.078; p<0,05), (p<0,05). Dolayısıyla bu veriler dikkate alındığında H₂ hipotezi kabul edilmiştir. Farklılığın hangi gruplar arasında olduğu Tukey testi ile belirlenmiştir.

Tablo 6. Yaş Değişkeni ile Muhasebe Meslek Mensuplarının Teknolojik Gelişmelere Bakış Açılarına İlişkin Tukey Testi

(I) Yaş	(J) Yaş	Ortalama Farkları (I-J)	Hata	Sig.
18 - 25	26 - 35	-,30285	,18192	,457
	36- 44	-,47091	,19070	,100
	45- 54	-,82054*	,18818	,000
	55 ve üzeri	-,65455*	,21662	,022
26 - 35	18 - 25	,30285	,18192	,457
	36- 44	-,16806	,15012	,796
	45- 54	-,51769*	,14690	,004
	55 ve üzeri	-,35170	,18192	,301
36 - 44	18 - 25	,47091	,19070	,100
	26 - 35	,16806	,15012	,796
	45- 54	-,34963	,15765	,175
	55 ve üzeri	-,18364	,19070	,872
45 - 54	18 - 25	,82054*	,18818	,000
	26 - 35	,51769*	,14690	,004
	36- 44	,34963	,15765	,175
	55 ve üzeri	,16599	,18818	,903
55 ve üzeri	18 - 25	,65455*	,21662	,022
	26 - 35	,35170	,18192	,301
	36- 44	,18364	,19070	,872
	45- 54	-,16599	,18818	,903

Tablo 6'ya göre, farklılığın 18-25 yaş aralığındaki kişilerin aleyhine 45-54 ve 55 yaş üzerindeki kişilerin lehine olduğu belirlenmiştir. Yine farklılığın 45-54 yaş grubunda olanların lehine 26-35 yaş aralığında olanların aleyhine olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca 18-25 yaş aralığındaki katılımcılar 45-54 ve 55 yaş üzeri katılımcılara göre muhasebe sürecinde teknolojik gelişmelerin etkisinin daha düşük olduğunu düşünmektedir.

Tablo 7. Eğitim Durumu Değişkeni ile Muhasebe Meslek Mensuplarının Teknolojik Gelişmelere Bakış Açıklarına İlişkin ANOVA Analizi

Eğitim Durumu	N	Ortalama (X)	Standart Sapma	F	p
İlköğretim	32	2,656	1,153	19,625	,000
Lise	77	3,181	1,177		
Önlisans	81	3,592	1,212		
Lisans	97	4,164	,964		
Yüksek Lisans	112	4,044	1,034		
Doktora	53	4,339	,705		

Tablo 7’de katılımcıların eğitim durumu ile muhasebe mesleğinde teknolojik gelişmelerin etkisinin yüksekliği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($F < 19,625$; $p < 0,05$), ($p < 0,05$). Dolayısıyla bu veriler dikkate alındığında H_3 hipotezi kabul edilmiştir. Farklılığın hangi gruplar arasında olduğu Tukey testi ile belirlenmiştir.

Tablo 8. Eğitim Durumu Değişkeni ile Muhasebe Meslek Mensuplarının Teknolojik Gelişmelere Bakış Açıklarına İlişkin Tukey Testi

(I) Eğitim Durumu	(J) Eğitim Durumu	Ortalama Farkları (I-J)	Hata	Sig.
İlköğretim	Lise	-,52557	,22231	,171
	Ön lisans	-,93634*	,22069	,000
	Lisans	-1,50870*	,21547	,000
	Yüksek Lisans	-1,38839*	,21186	,000
	Doktora	-1,68337*	,23662	,000
Lise	İlköğretim	,52557	,22231	,171
	Ön lisans	-,41077	,16823	,144
	Lisans	-,98313*	,16132	,000
	Yüksek Lisans	-,86282*	,15647	,000
	Doktora	-1,15780*	,18865	,000
Ön lisans	İlköğretim	,93634*	,22069	,000
	Lise	,41077	,16823	,144
	Lisans	-,57236*	,15909	,005
	Yüksek Lisans	-,45205*	,15416	,041
	Doktora	-,74703*	,18674	,001
Lisans	İlköğretim	1,50870*	,21547	,000
	Lise	,98313*	,16132	,000
	Ön lisans	,57236*	,15909	,005
	Yüksek Lisans	,12031	,14660	,964
	Doktora	-,17467	,18054	,928
Yüksek Lisans	İlköğretim	1,38839*	,21186	,000
	Lise	,86282*	,15647	,000
	Ön lisans	,45205*	,15416	,041
	Lisans	-,12031	,14660	,964
	Doktora	-,29498	,17622	,550
Doktora	İlköğretim	1,68337*	,23662	,000
	Lise	1,15780*	,18865	,000
	Ön lisans	,74703*	,18674	,001
	Lisans	,17467	,18054	,928
	Yüksek Lisans	,29498	,17622	,550

Tablo 8’e göre düşük eğitim düzeyine sahip kişiler ile yüksek eğitim düzeyine sahip kişiler arasında anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir. Ayrıca ilköğretim seviyesinde eğitim

düzeyine sahip katılımcılar ön lisans, lisans, yüksek lisans ve doktora seviyesinde eğitim düzeyine sahip katılımcıların aksine teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğindeki etkisinin düşük olduğunu düşünmektedir.

Tablo 9. Mesleki Tecrübe Değişkeni ile Muhasebe Meslek Mensuplarının Teknolojik Gelişmelere Bakış Açılarına İlişkin ANOVA Analizi

Mesleki Tecrübe	N	Ortalama (X)	Standart Sapma	F	p
3 Yıl ve Altı	57	3,157	1,114	21,952	,000
4-7 Yıl Arası	89	3,101	1,177		
8-11 Yıl Arası	114	3,894	1,083		
12-15 Yıl Arası	102	4,205	,978		
16 Yıl ve Üzeri	90	4,211	,988		

Tablo 9’da katılımcıların mesleki tecrübe faktörü ile muhasebe mesleğinde teknolojik gelişmelerin yüksekliği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. ($F < 21,952$; $p < 0,05$), ($p < 0,05$). Dolayısıyla bu veriler dikkate alındığında H_4 hipotezi kabul edilmiştir. Farklılığın hangi gruplar arasında olduğu Tukey testi ile belirlenmiştir.

Tablo 10. Mesleki Tecrübe Değişkeni ile Muhasebe Meslek Mensuplarının Teknolojik Gelişmelere Bakış Açılarına İlişkin Tukey Testi

(I) Mesleki Tecrübe	(J) Mesleki Tecrübe	Ortalama Farkları (I-J)	Hata	Sig.
3 Yıl ve Altı	4-7 Yıl Arası	,05677	,18086	,998
	8-11 Yıl Arası	-,73684*	,17295	,000
	12-15 Yıl Arası	-1,04799*	,17631	,000
	16 Yıl ve Üzeri	-1,05322*	,18047	,000
4-7 Yıl Arası	3 Yıl ve Altı	-,05677	,18086	,998
	8-11 Yıl Arası	-,79361*	,15080	,000
	12-15 Yıl Arası	-1,10476*	,15464	,000
	16 Yıl ve Üzeri	-1,10999*	,15937	,000
8-11 Yıl Arası	3 Yıl ve Altı	,73684*	,17295	,000
	4-7 Yıl Arası	,79361*	,15080	,000
	12-15 Yıl Arası	-,31115	,14531	,205
	16 Yıl ve Üzeri	-,31637	,15033	,220
12-15 Yıl Arası	3 Yıl ve Altı	1,04799*	,17631	,000
	4-7 Yıl Arası	1,10476*	,15464	,000
	8-11 Yıl Arası	,31115	,14531	,205
	16 Yıl ve Üzeri	-,00523	,15418	1,000
16 Yıl ve Üzeri	3 Yıl ve Altı	1,05322*	,18047	,000
	4-7 Yıl Arası	1,10999*	,15937	,000
	8-11 Yıl Arası	,31637	,15033	,220
	12-15 Yıl Arası	,00523	,15418	1,000

Tablo 10’da görüleceği üzere farklılığın 16 yıl ve üzeri tecrübeye sahip katılımcıların lehine 3 yıl ve altı ile 4-7 yıl arası katılımcıların aleyhine olduğu belirlenmiştir. Mesleki açıdan 16 yıl

ve üzeri tecrübeye sahip katılımcıların gerek 3 yıl altı gerekse 4-7 yıl arası katılımcılara göre teknolojik gelişmelere yaklaşımlarının daha yüksek düzeyde olduğu görülmüştür.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Teknolojik alanda yaşanan değişimler sonucunda muhasebe mesleğinde kullanım alanı bulan yapay zekâ ve bulut bilişim gibi uygulamalar, muhasebe mesleğinin yeniden şekillenmesine ve meslek mensuplarının iş yapısının değişmesine neden olmuştur. Bu teknolojilerin muhasebe sistemlerinde kullanılması, muhasebe işlemlerinin zamanında yapılmasına olanak tanıyarak zaman tasarrufu sağlayacağı ve hataların önüne geçileceği öngörülmektedir. Yapay zekâ teknolojisi, muhasebedeki verilerin otomatik olarak kaydedilmesi ve sınıflandırılması için kullanılabilir. Bu sayede, verilere daha hızlı erişilerek işletmelere gereken verilerin zamanında sunulması sağlanabilir. Manuel veri girişinde yaşanan hataların ve süreçlerin uzun sürmesinin önüne geçilmesi amaçlanmaktadır. Bulut bilişim ve yapay zekâ gibi teknolojik gelişmeler, insan ve makine arasında daha etkin bir iş birliği sağlayarak iş süreçlerini optimize etmeyi amaçlamaktadır. Doğru bir şekilde kullanıldığında, bu teknolojilerin verimliliği artırması ve iş akışlarını kolaylaştırması beklenilmektedir. Dolayısıyla, muhasebe meslek mensuplarının teknolojiyi etkin bir şekilde kullanmaları, işlerini daha verimli bir şekilde yürütmelerini sağlayacaktır.

Muhasebe meslek mensuplarının çalışma kapsamında belirlenmiş ifadelerle genel olarak katılım sağladığını göstermektedir. Ayrıca, demografik özellikler dikkate alınarak yapılan analizler, ile katılımcıların özellikleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler olduğunu ortaya koymuştur. Bu ilişkiler cinsiyet, yaş, mesleki tecrübe ve eğitim düzeyine göre belirlenmiştir. Örneğin, kadın muhasebe meslek mensupları, teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğine etkilerinin yüksek olduğunu belirtmiştir. 18-25 yaş aralığındaki katılımcılar, teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğini yüksek düzeyde etkilediğini bildirmiştir. Düşük eğitim düzeyine sahip katılımcılar, teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğine etkisinin düşük olduğunu ifade etmiştir. Benzer şekilde, 3 yıl ve daha az mesleki tecrübeye sahip katılımcılar, teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğine etkisinin yüksek olduğunu belirtmiştir.

Araştırmaya katılan muhasebe meslek mensupları, teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğine çeşitli etkileri olacağına dair bir görüş birliği içindedir. Özellikle, teknolojinin evrak yükümlülüğünden kurtulmayı, ancak aynı zamanda güvenlik endişelerinin artmasına neden olacağına inanmaktadırlar. Bununla birlikte, teknolojik gelişmelerin iş verimliliğini

artıracağı ve zaman tasarrufu sağlayacağına dair bir beklenti bulunmaktadır. Ayrıca, muhasebe meslek mensupları, teknolojinin kayıt dışı ekonominin azalmasına ve etik dışı tekliflerin azalmasına katkı sağlayacağını düşünmektedirler.

Araştırmada muhasebe meslek mensuplarının, teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğini olumlu yönde etkileyeceğine inanmaktadır. Ancak, teknolojik gelişmelerin takibinin önemli olduğunu bilmeleri gerekmektedir. Zira teknolojiyi takip etmek her geçen gün zorlaşmakta ve zamanla imkânsız hale gelebilmektedir. Bu nedenle, muhasebe meslek mensupları sürekli olarak teknolojik eğitimleri takip etmeli ve kendilerini geliştirmelidirler. Bu süreçte, muhasebe meslek kurumları, kuruluşları ve üniversitelerin sağduyulu olması ve gereken desteği sağlaması önemlidir. Bu amaçla çeşitli eğitimler, paneller, kurslar ve benzeri eğitim faaliyetlerinin düzenlenmesi büyük önem taşımaktadır.

Abdennadher (2022), Bose vd., (2023), Jackson vd., (2023) ile Güney & Kaya (2018), yaptıkları çalışmalar sonucu elde ettikleri bulgular ile bu çalışma sonucunda elde edilen bulgular örtüşmektedir. Muhasebe mesleği üzerindeki teknolojik gelişmelerin iş verimliliğini arttıracığı ve zaman tasarrufu sağlayacağı gibi olumlu etkilerinin olacağı sonucuna ulaşılmaktadır.

Muhasebe mesleğinde teknolojinin kullanılmasına yönelik meslek mensuplarına şu öneriler yapılabilir.

- Blok zincir, bulut bilişim, yapay zekâ gibi teknolojilerin kullanımı, geleneksel manuel yöntemlere kıyasla veri girişlerindeki hata ve hile oranını azaltarak mali tablo ve raporların doğruluğunu artırabilir ve finansal raporlardan daha güvenilir sonuçlar elde edilmesini sağlayabilir. Meslek mensuplarının, teknolojik gelişmeleri sürekli olarak takip ederek ve bu teknolojiler konusunda eğitim alarak mesleklerini sürdürmeleri önemli bir avantaj sağlayabilmektedir.
- Bilgisayar sistemlerinin devreye girmesiyle birlikte, muhasebe mesleğinde teknolojinin kullanılması veri ve işlemlerin sürekli tekrar edilmesi yerine verilerin otomatik olarak dijital ortama aktarılması sağlanabilir. Bu şekilde, sürekli tekrarlanan döngülerin önüne geçilerek muhasebe meslek mensuplarının teknolojiye uyum sağlamaları ve sistemlerini bu teknolojilere entegre etmeleri gerekmektedir. Bu değişime ayak uydurmak, muhasebe meslek mensuplarının işlerini daha verimli bir şekilde yürütmelerini sağlayacaktır.

-
- Teknolojik sistemlerin kullanılmasıyla muhasebe meslek mensuplarına daha fazla zaman tasarrufu sağlanacağı ve hataların önüne geçileceği öngörülmektedir.
 - Teknolojik sistemlerden yararlanmayan bir işletme, maddi kayıplara ve zaman ile veri karmaşasıyla karşı karşıya kalabilir.
 - Bulut bilişim sisteminin kullanılması, muhasebe meslek mensuplarının verilere her zaman ve her yerden erişmelerini sağlayarak işletmelere ve kullanıcılara veri sunma esnekliği kazandıracaktır.
 - Muhasebe meslek mensupları, teknolojik gelişmeleri takip ederek yazılım güncellemelerini, yeni uygulamaları ve dijital araçları düzenli olarak gözden geçirmelidir.
 - Muhasebe meslek mensupları, rutin işlerini otomatik hale getirmek için muhasebe otomasyonlarının kullanımına teşvik edilmelidir. Faturalandırma, tahsilat işlemleri, mali tabloların hazırlanması gibi muhasebe işlemlerinde zaman ve kaynak tasarrufu sağlanmasına yönelik bilgi verilerek teşvik edilmelidir.
 - Yapay zekâ teknolojilerinin muhasebe alanında kullanılması, finansal verilerin analiz edilerek işletmelerin değerlendirilmesini ve alınan kararların desteklenmesini teşvik edecektir.
 - Muhasebe meslek mensupları, teknolojik politikaları takip ederek yeniliklere açık bir inovasyona odaklanmalıdır.
 - Muhasebe meslek odaları, teknoloji ve yazılım kullanımı konusunda düzenli eğitimler sunarak eğitim programları düzenlemelidir.
 - Teknolojik araçların kullanımı, destek hizmetleri sağlayarak meslek mensuplarının karşılaştıkları sorunlara çözümler sunacaktır.

KAYNAKÇA

- Abad-Segura, E., Infante-Moro, A., ve González-Zamar, M. E. (2021). Blockchain technology for secure accounting management: Research trends analysis. *Mathematics*, 9(14), 1631. <https://doi.org/10.3390/math9141631>
- Abdennadher, S., Grassa, R., Abdulla, H., ve Alfalasi, A. (2022). The impacts of blockchain technology on the accounting and assurance profession in the UAE: An exploratory study. *Journal of Financial Reporting and Accounting*, 20(1), 53-71. <https://doi.org/10.1108/JFRA-05-2020-0151>
- Ahmad, Y., Ahmad, B., Abusaimh, H., ve Rababah, A. (2024). Assessment of effects in advances of accounting technologies on quality financial reports in Jordanian public sector. *Uncertain Supply Chain Management*, 12(1), 133-142. <https://doi.org/10.5267/j.uscm.2023.10.011>
- Akdoğan, N. ve Akdoğan, M. U. (2018). Büyük veri-bilişim teknolojisindeki gelişmelerin muhasebe uygulamalarına ve muhasebe mesleğine etkisi. *Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi*, 18(55), 1-14.
- Alsaqa, Z., Alkasb, A., ve Mahmud, S. M. (2020). The impact of blockchain on accounting information systems. *Journal of Information Technology Management*, 13(3), 62-80.
- Al-Zaqeba, M. A., Jarah, B. A. F., Inezeh, N. İ., ve Z. A. (2022). The effect of management accounting and blockchain technology characteristics on supply chains efficiency. *Uncertain Supply Chain Management*, 10(3), 973-982. DOI:10.5267/j.uscm.2022.2.016
- Aman, A., ve Muhammed, N. (2017). The implementation of cloud accounting in public sector. *Asian Journal of Accounting and Governance*, 8(1), 1-6. DOI: 10.17576/AJAG-2017-08SI-01
- Amirulloh, M., ve Mulqi, M. (2022). Know more metaverse as the technology of the future. *International Journal of Research and Applied Technology (Injuratech)*, 2(1), 174-177. DOI: <https://doi.org/10.34010/injuratech.v2i1.6915>
- Asikpo, N. A. (2024). Impact of digital transformation on financial reporting in the 21st century. *International Journal of Comparative Studies and Smart Education*, 1(1), 34-45.
- Asuquo, A. İ., Dan, N. O., ve Effiong, G. T. (2020). Impact of information technology on accounting line of works. *International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE)*, 9(2), 1572-1577.
- Avder, E. (2007). Geçmişten günümüze muhasebe mesleği. *MuhasebeTR*. URL: <https://www.muhasebettr.com/yazarlarimiz/erdogan/008/> .Erişim tarihi: (15.05.2024).
- Baygül, S. (2020). Küreselleşme ve teknoloji üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 6(13), 395-411. URL: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijhe/issue/54071/673235>.

- Bose, S., Dey, S. K., ve Bhattacharjee, S. (2023). Big data, data analytics and artificial intelligence in accounting: An overview. *Handbook of big data research methods*, 32-51.
- Budiasih, Y. (2024). The influence of digital technology on financial management. *Accounting Studies and Tax Journal (COUNT)*, 1(1), 92-100.
- Büyükarıkan, U. (2021). Teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleği üzerindeki etkilerinin incelenmesi. *Yüziüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (52), 269-288.
- Calderon, J., ve Theophanis, C. S. (2020). What accountants need to know about blockchain. *Accounting Perspectives*, 19(4), 303-323.
- Chu, M. K., ve Yong, K. O. (2021). Big data analytics for business intelligence in accounting and audit. *Open Journal of Social Sciences*, 9(9), 42-52.
- Çelik, K. (2021). Bulut bilişim teknolojileri. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(24), 436-450.
- Dursun, G.D, Ektik, D., ve Tutcu, B. (2019). Mesleğin dijitalleşmesi: Muhasebe 4.0. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(6), 263-271. <https://dergipark.org.tr/en/pub/asead/issue/47256/595432>.
- El-Dalahmeh, SM (2021). The Impact of Big Data Analysis on the fieldwork of the accounting profession in the Jordanian business environment. *International Journal of Accounting and Financial Reporting*, 11-1.
- Elitaş, C., ve Özdemir, S. (2014). Bulut bilişim ve muhasebede kullanımı. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 16(2), 93-104.
- Faulconbridge, J. R., Sarwar, A., ve Spring, M. (2024). Accommodating machine learning algorithms in professional service firms. *Organization Studies*, 01708406241252930.
- Güney, S., ve Kaya, A. (2018). Teknolojik gelişmelerin muhasebe eğitimi üzerinde etkileri: öğretim elemanları üzerinde bir uygulama. *Economics, Finance and Politics Volume 13/14*, Spring 2018, ss. 261-282.
- Holmes, A. F., ve Douglass, A. (2022). Artificial intelligence: Reshaping the accounting profession and disruptions in accounting education. *Journal of Emerging Technologies in Accounting*, 19(1), 53-68. DOI: 10.1111/1911-3838.12240
- Jackson, D., Michelson, G., ve Munir, R. (2023). Developing accountants for the future: New technology, skills, and the role of stakeholders. *Accounting Education*, 32(2), 150-177.
- Jemine, G., Puyou, F. R., ve Bouvet, F. (2024). Technological innovation and the co-production of accounting services in small accounting firms. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 37(1), 280-305.
- Kamau, C. G., ve Ilamoya, S. L. (2021). Accounting profession: African perspective review of steps into the future. *Multidisciplinary Journal of Technical University of Mombasa*, 2(1), 19-26. DOI: <https://doi.org/10.48039/mjtum.v2i1.43>.

- Karabulut, Ş. (2021). *Muhasebe alanında yaşanan gelişmelere bilimsel yaklaşımlar*. Gazi Kitap Evi.
- Kılıç, B. İ. (2019). Muhasebe, finans ve denetim alanlarında ön plana çıkan büyük veri analiz teknikleri ve teknolojileri. *International Congress of Management Economy and Policy 2019 Autumn Proceedings Book*, ss. 498.
- Kurnaz, E., Tekbaş, İ., Bozdoğan, T., ve Çetin, Ö. O. (2020). Dijitalleşmeyle birlikte muhasebe eğitiminin muhasebe meslek mensupları açısından değerlendirilmesi. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 22(1), 81-96.
- Küçükler, M. (2023). Muhasebede yapay zekâ uygulamaları: Chatgpt'nin muhasebe sınavı. *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33(2), 875-888. DOI: <https://doi.org/10.18069/firatsbed.1289885>.
- Lee, S.C., ve Tajudeen, P.F. (2020). Usage and Impact of artificial intelligence on accounting: Evidence from malaysian organisations. *Asian Journal Of Business And Accounting*, 13(1), 213-240. DOI: <https://doi.org/10.22452/ajba.vol13no1.8>
- Li, C., Haohao, S., ve Ming, F. (2020). Research on the impact of artificial intelligence technology on accounting. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1486, No. 3, p. 032042). IOP Publishing.
- Li, Z., ve Zheng, L. (2018). The impact of artificial intelligence on accounting. In *2018 4th International Conference on Social Science and Higher Education (ICSSHE 2018)*. Atlantis Press, 2352-5398.
- Malviya, B. K., ve Lal, P. (2021). The changing face of accounting: Prospects and issues in the application of artificial intelligence. *International Journal of Accounting, Business and Finance*, 1(1), 1-7.
- Mert, Ü. H., Güner, M., ve Duyar, G. (2022). Dijitalleşme sürecinin gelişimi ve muhasebe uygulamalarına etkileri yönünden İstanbul ilinde SMMM'ler üzerinde bir araştırma. *Accounting & Auditing Perspective Magazine/Muhasebe ve Denetime Bakış*, (66).
- Odonkor, B., Kaggwa, S., Uwaoma, P. U., Hassan, A. O., ve Farayola, O. A. (2024). The impact of AI on accounting practices: A review: Exploring how artificial intelligence is transforming traditional accounting methods and financial reporting. *World Journal of Advanced Research and Reviews*, 21(1), 172-188.
- Onan, F. (2023). Muhasebe mesleğinde yaşanan teknolojik gelişmelerin meslek mensupları ekseninde değerlendirilmesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. Denizli.
- Özdemir, N. (2023). Serbest muhasebeci mali müşavirlerin muhasebenin temel kavramlarına ilişkin farkındalık düzeylerinin değerlendirilmesi: Yozgat ili örneği. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 400-425. doi:10.17218/hititsbd.1324909
- Paşaoğlu, C., ve Cevheroğlu, E. (2020). Bulut bilişim sistemleri kapsamında kişisel verilerin şifreleme yöntemleri ile korunması. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 13(2), 183-195.
- Sabuncu, B. (2022). Dijital dönüşümün muhasebe mesleğine etkileri. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 103-115.

- Sultankhanova, G., Ayanoğlu, Y., ve Yanık, S. S. (2019). Rusya’da muhasebenin tarihsel gelişimi. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 21(2), 508-529. <http://dx.doi.org/10.31460/mbdd.507747>.
- Şalcı, İ. (2021). Dijital dönüşüm (e-uygulamalar) ve muhasebe mesleğine ilişkin yenilikler. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İşletme Anabilim Dalı, Muhasebe ve Denetim Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi: İstanbul.
- Tan, BS., ve Low, KY. (2019). Blockchain as database engine in accounting system. *Australian Accounting Review*, 29(2), 312-318.
- Tenik, Ö. (2019). Teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğine etkileri: Muhasebe meslek mensuplarına yönelik bir uygulama. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Muhasebe ve Finans Yönetimi Ana Bilim Dalı Muhasebe ve Denetimi Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- TURMOB, Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2024, www.turmob.gov.tr
- Uzun, E. (2022). Muhasebe biliminde bilgi teknolojilerinin etkinliği avantaj ve dezavantajlar. *Finans Ekonomi Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(4), 588-599. <https://doi.org/10.29106/fesa.1098163>.
- Uzunsakal, E., ve Yıldız, D. (2018). Alan araştırmalarında güvenilirlik testlerinin karşılaştırılması ve tarımsal veriler üzerine bir uygulama. *Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 14-28.
- Üçoğlu, D. (2020). Yapay zekâ teknolojisinin muhasebe mesleği ve eğitimine etkileri. *Pressacademia*, 11(1), 16-21.
- Wang, L., Chen, Y., Ramsey, T. S., ve Hewings, G. J. (2021). Will researching digital technology really empower green development? *Technology in Society*, 66, 101638.
- Yardımcıoğlu, M., ve Şıtak, B. (2020). Yapay Zekâ Teknolojisinin Muhasebe Alanına Yansımaları: Literatür İncelemesi. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5(2), 342-353. <https://doi.org/10.33905/bseusbed.809795>.
- Yıldız, F. (2017). *Muhasebenin temel kavramları*. (11.Baskı). 4 T Yayın Evi.
- Yünlü, M. (2020). Türkiyedeki muhasebe uygulamalarının tarihsel gelişimi ve günümüzdeki durumu. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (18), 180-192.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 882-894

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 03.06.2024

Accepted / Kabul: 22.07.2024

1. BASAMAK SAĞLIK HİZMETLERİNDE İLAÇ KULLANIMININ HASTANE BAŞVURULARINA ETKİSİ: TIP 2 DİYABET ÖRNEĞİ

Yasin ARAS¹

Öz

Son yıllarda toplumlarda obezite, hareketsiz yaşam tarzı benimsenmesi ve yaşlanmanın artmasıyla birlikte küresel olarak tip 2 diyabet görülme sıklığında önemli artış yaşanmıştır. Özellikle 1. basamak sağlık hizmetleri düzeyinde tip 2 diyabet nedeniyle hastaneye başvuruların azaltılarak olumsuz sağlık sonuçlarının üstesinden gelmenin yolları aranmaktadır. Bunlardan biri de ilaç kullanımınıdır. Bu çalışmada, 1. basamak sağlık hizmetlerinde tip 2 diyabet tedavisinde ilaç kullanımının hastane başvurularına etkisi incelenmiştir. Araştırmanın evrenini Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD) ülkeleri oluşturmuştur. Antihipertansif ve kolesterol düşürücü ilaç kullanımı bağımsız değişkenler ve tip 2 diyabet nedeniyle hastaneye başvurular bağımlı değişken olarak analize dahil edilmiştir. Analiz sonucunda, her iki ilaç kullanımının da 1. basamakta tip 2 diyabet nedeniyle hastaneye başvuruları istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönde etkilediği bulunmuştur. Bu bakımdan, uygun şekilde yönetilen tip 2 diyabetin, hastaneye başvuru ihtiyacını azaltarak hem mikro hem de makro düzeyde olumlu sağlık sonuçları ve maliyet tasarrufu sağlayabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tip 2 Diyabet, Antihipertansif İlaç, Kolesterol Düşürücü İlaç, 1. Basamak Sağlık Hizmetleri.

Jel Kodları: I10, I11, I19.

¹ Arş. Gör. Dr., Aksaray Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, e-mail: arasyasn90@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5171-7779

Atıf/Citation

Aras, Y. (2024). 1. Basamak sağlık hizmetlerinde ilaç kullanımının hastane başvurularına etkisi: Tip 2 diyabet örneği. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 882-894.

THE EFFECT OF MEDICATION ON HOSPITAL ADMISSIONS IN PRIMARY HEALTHCARE SERVICES: THE CASE OF TYPE 2 DIABETES

Abstract

In recent years, there has been a significant increase in the incidence of type 2 diabetes globally with the increase in obesity, adoption of sedentary lifestyle and aging in societies. Especially at the level of primary healthcare services, ways are sought to overcome negative health outcomes by reducing hospital admissions due to type 2 diabetes. One of these is the use of medication. In this study, the effect of medication use on hospital admissions in the treatment of type 2 diabetes in primary healthcare services was examined. The population of the study consisted of Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) countries. Antihypertensive and cholesterol-lowering drug use were included in the analysis as independent variables and hospital admissions due to type 2 diabetes were included as dependent variables. As a result of the analysis, it was found that the use of both drugs had a statistically significant and negative effect on hospital admissions due to type 2 diabetes in primary care. In this regard appropriately managed type 2 diabetes may reduce the need for hospital admissions, leading to positive health outcomes and cost savings at both micro and macro levels.

Keywords: Type 2 Diabetes, Antihypertensive Drug, Cholesterol Lowering Drug, Primary Healthcare.

Jel Codes: I10, I11, I19.

1. GİRİŞ

İlk olarak Mısırlılar tarafından belgelenip daha sonra Yunanlılar tarafından kavramsallaştırılan diyabet (Kaul vd., 2013), pankreasın yeterli insülin üretmemesi ya da vücudun ürettiği insülini etkili bir şekilde kullanamaması durumunda ortaya çıkan kronik bir hastalıktır. İnsülin kan glikozunu düzenleyen bir hormondur. Yüksek kan glikozu veya yüksek kan şekeri olarak da adlandırılan hiperglisemi, kontrolsüz diyabetin yaygın bir etkisidir ve zamanla vücudun birçok sisteminde, özellikle de sinirlerde ve kan damarlarında ciddi hasara yol açmaktadır (WHO, 2023).

Üç ana diyabet türü arasında tip 2 diyabet, tip 1 diyabet ve gestasyonel diyabetten çok daha yaygındır (tüm vakaların %90'ından fazlasını oluşturmaktadır). Tip 2 diyabetin ana nedeni ise pankreatik β -hücreleri tarafından giderek bozulan insülin salgılanmasıdır. Genellikle iskelet kası, karaciğer ve yağ dokusunda önceden var olan insüline direnç gelişmesiyle ortaya çıkmaktadır (DeFronzo vd., 2015).

1980 ve 2004 yılları arasında obezite, hareketsiz yaşam tarzı ve yaşlanan nüfustaki küresel artış, tip 2 diyabet insidansını ve prevalansını dört katına çıkarmıştır (Zhou vd., 2016). 2014 yılında dünya genelinde 18 yaş ve üzeri yetişkinlerin %8,5'ine diyabet tanısı konulmuştur.

2019 yılında, diyabet nedeniyle 1,5 milyon kişi ölüm ve bu ölümlerin %48'i 70 yaşından önce meydana gelmiştir (Global Burden of Disease Collaborative Network, 2020). 2015'te engelliliğin önde gelen altıncı nedeni olan diyabet (Vos vd., 2016), bireyler üzerinde önemli sosyoekonomik baskılar oluşturmakta ve küresel sağlık ekonomileri üzerinde büyük maliyetler yaratmaktadır. Ayrıca, kardiyovasküler hastalıklar, tip 2 diyabetle ilişkili en önemli morbidite ve mortalite nedeni olarak görülmektedir (Seuring vd., 2015).

Kanıtla dayalı tedavi rehberlerinin mevcudiyetine ve bakımın sağlanmasındaki önemli gelişmelere rağmen, diyabetli birçok hasta önerilen glisemik, kolesterol ve kan basıncı seviyelerine ulaşamamaktadır. Rutin diyabet yönetiminin çoğu, özellikle de tip 2 diyabet, birinci basamak sağlık hizmetleri çatısı altında gerçekleştirilmektedir (Rushforth vd., 2016). Birinci basamak sağlık hizmetleri diyabet hastalığının yönetimi için bir merkez noktası haline gelmiştir. Özellikle yaşlanan nüfus yapısıyla birlikte tip 2 diyabet prevalansı da artmaktadır. Günümüzde, birinci basamak sağlık hizmeti sunucuları tip 2 diyabetli bireylerin yaklaşık %90'ına klinik bakım sağlamak ve bu oranın zaman içinde artması beklenmektedir (Shrivastav vd., 2018).

Diyabetli nüfusun giderek artması dikkate alındığında, 1. basamak sağlık hizmeti sunucularının zamanlarını akıllıca kullanmaları hastaların başarılı bir şekilde yönetilmesinde büyük önem taşımaktadır. Buradaki zorluk, çoklu ilaç kategorileri, hiperglisemi ve hipoglisemiden kaçınma ihtiyacı, diyabet yönetimi için çoklu tıbbi cihaz seçenekleri, hastaların yaşam tarzı değişikliklerini kolaylaştırma ihtiyacı ve diğer konular nedeniyle diyabet yönetiminin giderek daha karmaşık hale gelmesidir (Childs, 2005). Ayrıca, tedaviye uyum, 1. basamak sağlık hizmetlerinde tip 2 diyabetin başarılı bir şekilde yönetilmesinde kilit bir faktördür. Hastalardan reçete edilen ilaç düzenine uymaları, diyet ve yaşam tarzı önerilerine bağlı kalmaları ve düzenli tıbbi randevulara gitmeleri beklenmektedir. Tedaviye uyulmaması, eksik glikoz kontrolü, komplikasyonların gelişmesi ve ölüm riskinin artması gibi önemli sonuçlar doğurabilmektedir (García-Pérez vd., 2013).

Ulusal Sağlık ve Klinik Mükemmeliyet Enstitüsü (The National Institute for Health and Clinical Excellence-NICE), hastaların en uygun maliyetli bakımı alabilmeleri için ilaç reçete yazanların uymaya teşvik edildiği tip 2 diyabet ilaç reçete etme kılavuzunu yayınlamıştır (NICE, 2009). Bu kılavuza göre, 1. Basamak sağlık hizmetlerinde tip 2 diyabetli hastaların yönetimi, hastanın doktorunun desteğiyle diğer uzman sağlık personelinin temel sorumluluğu haline gelmiştir. 1. basamak sağlık ekibi içindeki diyetisyen, eczacı vb. diğer mesleklerin, tip 2 diyabetli hastaların bakımında tanımlanmış bazı rolleri vardır. Örneğin, eczacılar bu

hastalarla ve sağlık kuruluşuna başvurmayan hastalarla uzun süreli bir ilişki geliştirerek hastalara ilaçların kullanımını ve rahatsızlığını anlatarak bunun sonucunda ortaya çıkan komorbiditeleri potansiyel olarak iyileştirme fırsatına sahip olabilmektedir (Twiggs vd., 2013).

Diyabet tedavisinde, ilaç kullanımı hastalar için kaçınılmazdır. İlaçlar, kan şekerini kontrol altında tutmaya, insülin üretimini artırmaya veya vücudun insülini daha etkili bir şekilde kullanmasına yardımcı olmaktadır. Ancak, bu ilaçların kullanımıyla ilgili bazı faktörler, hastanın hastaneye başvuru sayısını da etkileyebilmektedir. Soumerai vd. (2005) tarafından yapılan bir çalışmada 1. basamak sağlık hizmetlerinde kronik hastalıklar için yazılan ilaçlar sayesinde hastaneye başvuru sayısında azalmalar olduğu belirlenmiştir. Bu nedenle, 1. basamakta ilaç kullanımı ve hastaneye başvuru sayısı arasındaki ilişki, tip 2 diyabet yönetimi açısından oldukça önemli bir konudur (Welschen vd., 2005).

Bu çalışmada tip 2 diyabet tedavisinde kullanılan antihipertansif ve kolesterol düşürücü ilaçlar üzerinde durulmuştur. Tip 2 diyabetli kişilerde kardiyovasküler hastalıkların (KVH) gelişme riski daha yüksektir. Hipertansiyon (yüksek tansiyon) ve dislipidemi (anormal kolesterol seviyeleri) diyabette sık görülen ve bu risk artışına önemli ölçüde katkıda bulunan komorbiditelerdir. Bu bakımdan kan basıncını ve kolesterol seviyelerini yönetmek tip 2 diyabetin olumsuz etkilerini azaltabilecektir (Martín-Timón vd., 2014). Diyabetli hastalarda kardiyovasküler vakaları önlemek için kan basıncını kontrol etmek çok önemlidir. Antihipertansif ilaçlar kan basıncını düşürmeye ve kardiyovasküler sistem üzerindeki baskıyı azaltmaya yardımcı olmaktadır. Yüksek tansiyon böbreklere zarar vererek diyabetik nefropatiye yol açabilir. Antihipertansif ilaçların, diyabetik hastalarda böbrek fonksiyonlarını koruduğu gösterilmiştir (Prezezak vd., 2022). Statinler en sık reçete edilen kolesterol düşürücü ilaçlardır. Ateroskleroz (atardamarlarda plak birikmesi) ve kardiyovasküler hastalıklara önemli bir katkıda bulunan LDL (düşük yoğunluklu lipoprotein) kolesterolü etkili bir şekilde azaltmaktadırlar. LDL kolesterolü düşürmenin yanı sıra, bazı kolesterol düşürücü ilaçlar, kardiyovasküler riski artırabilen trigliseritlerin azaltılmasına da yardımcı olabilmektedir (Zhou ve Liao, 2009).

Bu bağlamda, bu çalışma 1. basamak sağlık hizmetlerinde tip 2 diyabet tedavisinde ilaç kullanımının (antihipertansif ve kolesterol düşürücü) hastane başvurularına etkisini incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir.

2. GEREÇ VE YÖNTEM

Bu çalışmada 1. basamak sağlık hizmetlerinde tip 2 diyabet tedavisinde ilaç kullanımının hastane başvurularına etkisini incelemek amaçlanmıştır.

İlaç kullanımının göstergesi olarak sadece antihipertansif ve kolesterol düşürücü ilaç kullanım durumu çalışmada yer almıştır. Bu durumun sebebi verilerin elde edildiği veri tabanında 1. basamak sağlık hizmetleri düzeyinde sadece belirtilen iki ilaç türünün yer almasıdır. Ayrıca, ilaç kullanımına yönelik veriler kaynağında ilaçların hekimler tarafından reçete edilme durumunu yansıtmamakta ve sayı olarak değil oran olarak sunulmaktadır.

Çalışma kapsamında kullanılan değişkenler ve ilgili bilgiler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Değişkenler

Değişkenler	Kısaltma	Yıllar	Veri Kaynağı
Bağımsız Değişkenler			
İlk tercih antihipertansif ilaç reçete edilen 15 yaş ve üzeri hastalar (%)	InAntiH	2010-2021	OECD Health Statistics (https://stats.oecd.org)
En az bir kolesterol düşürücü ilaç reçete edilen 15 yaş ve üzeri tip 2 diyabet hastaları (%)	InChoL	2010-2021	OECD Health Statistics (https://stats.oecd.org)
Bağımlı Değişken			
Tip 2 diyabet nedeniyle 15 yaş ve üzeri hastaneye başvuru (100.000 kişi)	InHosA	2010-2021	OECD Health Statistics (https://stats.oecd.org)

Çalışmanın evrenini tüm OECD ülkeleri oluşturmaktadır. Örneklem seçimi yapılmamıştır. Ancak, ilgili çalışma kapsamında kullanılan değişkenlere ve yıllara ait verilerin eksiksiz olarak bulunabildiği 14 ülke (Avusturalya, Kanada, Danimarka, İzlanda, İrlanda, İtalya, Kore Cumhuriyeti, Lüksemburg, Hollanda, Norveç, Portekiz, Slovenya, İspanya, İsveç) çalışmaya dahil edilmiştir. Veriler 2010-2021 yıllarına aittir.

Verilerin analizinde panel en küçük kareler regresyon analizi yöntemi kullanılmıştır. Analiz aşamasında verilere logaritmik dönüşüm uygulanmıştır. Veriler EViews 9 yazılımı kullanılarak analiz edilmiştir.

3. BULGULAR

Değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	lnAntiH	lnChoL	lnHosA
Ort.	84,4	69,6	106,5
SS.	4,4	8,4	64,7
Gözlem	168	168	168

Değişkenlere ilişkin korelasyon analizi sonuçları Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. Korelasyon Analizi

Değişkenler	lnAntiH	lnChoL	lnHosA
lnAntiH	1,00	0,28	-0,17*
lnChoL		1,00	-0,08*
lnHosA			1,00

* p<0.05

Tablo 3 incelendiğinde değişkenler arası ilişkilerin anlamlı olduğu (p<0.05) ve regresyon analizine aykırı bir sonucun olmadığı bulunmuştur.

En küçük kareler regresyon analizi sonuçları Tablo 4'te verilmiştir. Analiz gerçekleştirilmeden önce etki modelinin seçimi için Hausman testi yapılmıştır. Test sonucuna göre hem cross-section hem de period rastgele etki modeli kullanılarak analiz edilmiştir (p>0.05).

Tablo 4. OLS Regresyon Analizi

	β	SE.	t	VIF	p
lnAntiH	-0,618	0,727	-0,850	1,025	0,039
lnChoL	-2,187	0,300	-7,283	2,356	0,001
c	310,909	58,452	5,319		0,001

Adjusted R² = 0.533; F-Statistic = 15.667; Durbin-Watson = 2.046; p<0.001

Tablo 4'e göre lnAntiH ve lnChoL lnHosA'yı negatif yönde anlamlı şekilde etkilemektedir. Antihipertansif ve kolesterol düşürücü ilaç kullanmak diyabet nedeniyle hastaneye başvuruları azaltmaktadır. Ayrıca, değişkenlerin kurulan modeli açıklama oranı %53'tür.

4. TARTIŞMA

Bu çalışmada 1. basamak sağlık hizmetlerinde tip 2 diyabet tedavisinde ilaç kullanımının hastane başvurularına etkisini incelemek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda gerçekleştirilen analiz

sonucunda tip 2 diyabet tedavisinde kullanılan her iki ilaç grubunun da diyabete bağlı hastaneye başvuruları anlamlı şekilde azalttığı görülmüştür.

Tip 2 diyabet 1. Basamak sağlık hizmetleri için özellikle önemli bir hastalık türüdür. Bunun birçok sebebi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, tip 2 diyabet, dünya genelinde yüksek ve artan prevalansa sahip sık görülen bir kronik hastalıktır. Bu hastalığın 1. basamak sağlık hizmetleri düzeyinde etkili bir şekilde yönetilmesinin, sağlık sistemi üzerindeki genel yükü önemli ölçüde azaltabileceği düşünülmektedir (Khan vd., 2020). İkincisi, 1. basamak sağlık hizmeti sunucuları, rutin taramalar ve yüksek riskli grupların izlenmesi yoluyla tip 2 diyabetin erken teşhisinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Erken teşhis, zamanında müdahalelere yol açarak potansiyel olarak hastalığın başlangıcını geciktirebilmekte veya önleyebilmektedir (Sugandh vd., 2023). Üçüncü sebep, tip 2 diyabetin 1. basamakta yönetilmesi, hastalığın ileri aşamalarının ve komplikasyonlarının uzmanlaşmış ortamlarda tedavi edilmesinden daha uygun maliyetlidir. Erken ve sürekli bakımın, pahalı ve acil bakım ve hastaneye yatış ihtiyacını azaltabileceği ifade edilmektedir (Shrivastay vd., 2018). Bir diğer sebep, 1. basamak sağlık hizmeti sunucularının genellikle hasta bakımında holistik bir yaklaşım benimseyerek tip 2 diyabetin sadece tıbbi yönlerini değil, aynı zamanda hastanın sağlığını ve refahını etkileyebilecek psikolojik, sosyal ve ekonomik faktörlerini de ele almaktadır. Bu sebeplerle tip 2 diyabetin etkili yönetiminde 1. basamak sağlık hizmetlerinin rolü kritiktir.

Diyabetik ilaçların kullanımı, özellikle uygun şekilde reçete edildiğinde ve yönetildiğinde, birinci basamak sağlık hizmetlerinde tip 2 diyabet komplikasyonları nedeniyle hastaneye yatış riskini azaltabilmektedir. Literatür incelendiğinde bu çalışmanın bulgularıyla uyumlu sonuçlara ulaşan çalışmaların olduğu belirlenmiştir. Wei vd. (2013) tarafından yapılan bir çalışmada, diyabet tedavisinde kullanılan ilaçların hastaneye yeniden yatışları anlamlı şekilde azalttığı bulunmuştur. Lipscombe vd. (2018) tarafından yapılan bir başka çalışmada, antidiyabetik ilaçların diyabet ve bağlı nedenlerle hastaneye başvuruları ve yatışları azalttığı belirlenmiştir. Diabetes Prevention Program Research Group (2002) tarafından yapılan diğer bir çalışmada, yaşam tarzı müdahalelerinin ve antidiyabetik bir ilaç (metformin) kullanımının yüksek riskli bireylerde tip 2 diyabet görülme sıklığını önemli ölçüde azalttığı bulunmuştur. Bu müdahaleler diyabetin başlamasını önleyerek, dolaylı olarak bu durumla ilişkili hastaneye yatış ihtiyacını da azaltmaktadır. Sim vd. (2018) tarafından yapılan bir çalışmada, tip 2 diyabetli hastalarda çeşitli oral anti-diyabetik ilaçların kalp yetmezliği nedeniyle hastaneye yatış üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir. Çalışma, SGLT-2 inhibitörleri ve GLP-1 reseptör agonistleri gibi bazı antidiyabetik ilaçların hastaneye yatış riskini azalttığını ortaya

koymuştur. Holman vd. (2017) tarafından yapılan bir diğer çalışmada, tip 2 diyabetli hastalarda bir GLP-1 reseptör agonisti olan eksenatidinin kardiyovasküler etkileri araştırılmıştır. Eksenatidin kardiyovasküler sonuçlar üzerinde faydalı bir etkisi olduğu ve bunun da dolaylı olarak diyabette kardiyovasküler komplikasyonlarla ilgili hastaneye yatış riskini azaltabileceği bulunmuştur. Zelniker vd. (2019) tarafından yapılan bir başka çalışmada, tip 2 diyabetli hastalarda kardiyovasküler vaka riskini ve böbrek sorunlarını azaltmadaki etkinlikleri gösterilmiştir. Bu tür ilaçlar diyabetle ilişkili kardiyovasküler komplikasyonlar nedeniyle hastaneye yatışları önlemeye yardımcı olabilmektedir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çeşitli antidiyabetik ilaç sınıfları (antihipertansif, kolesterol düşürücü vb.) glisemik kontrolü iyileştirmede ve komplikasyonları önlemede etkinliklerini kanıtlamış olsa da, bireyselleştirilmiş tedavi planları esastır. Diyabetik ilaçların hastaneye yatışlar üzerindeki spesifik etkisinin bireysel hasta özelliklerine, ilaç seçimine ve diğer faktörlere bağlı olarak değişebileceğini unutmamak önemlidir. Ayrıca, etkili diyabet yönetimi yalnızca ilaçlara dayanmamalı, yaşam tarzı değişiklikleri, hasta eğitimi ve düzenli izlemeyi de içermelidir. Sağlık hizmeti sunucuları, diyabet bakımını optimize etmek ve hastaneye başvuru sayısını azaltmak için tedavi planlarını her hastanın kendine özgü ihtiyaçlarına göre düzenlemeli ve çok yönlü yaklaşımla rehberlik etmelidir.

Tip 2 diyabet ilaçları, birinci basamak sağlık hizmetleri düzeyinde hastane başvurularının azaltılmasının yanı sıra sağlık hizmeti maliyetlerinin azaltılmasında da çok önemli bir rol oynamaktadır. Uygun şekilde yönetilen tip 2 diyabet, akut komplikasyonların önlenmesine ve durumun stabilize edilmesine yardımcı olarak acil bakım ve hastaneye yatış ihtiyacını azaltabilmektedir.

Bu çalışmada ilgili verilerin bulunabilirliği göz önünde bulundurulduğu için sadece 14 OECD ülkesi ve 2010-2021 yıllarına ait veriler değerlendirilmeye alınmıştır. Ayrıca, kronik hastalık ve eşlik eden hastalık durumları göz ardı edilmiştir. Sonuçlar değerlendirilirken bu sınırlılıklar dikkate alınmalıdır.

5.1. Sağlık Yöneticileri İçin Öneriler

Tip 2 diyabet nedeniyle hastane başvurularının azaltılmasına yönelik sağlık hizmetleri yöneticileri için çeşitli öneriler vardır. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilmektedir:

- **Kanıtla Dayalı Uygulama:** Sağlık hizmetleri yöneticileri, tip 2 diyabet için hekimlerin ilaç reçete etme uygulamalarında kanıtla dayalı rehberlerin ve en iyi uygulamaların kullanılmasını teşvik etmelidir. Kanıtla dayalı uygulamanın teorik çerçevesi, klinik kararları yönlendirmek için klinik uzmanlığın, hasta tercihlerinin ve mevcut en iyi kanıtların entegre edilmesinin önemini vurgulamaktadır.
- **Kalite İyileştirme ve Ölçme:** Sağlık hizmetleri yöneticileri için teorik çıkarımlar, reçete yazma uygulamalarını sürekli olarak değerlendirmek ve iyileştirmek için Planla-Uygula-Çalış-Önlem Al (PDSA) döngüsü gibi kalite iyileştirme metodolojilerinin benimsenmesini içermektedir. Bu, hedeflerin belirlenmesini, performansın ölçülmesini ve hastaneye yatışları azaltmak için ayarlamalar yapılmasını içerebilir.
- **Hasta Eğitimi ve Güçlendirme:** Sağlık inanç modeli ve planlı davranış teorisi, sağlıkla ilgili karar verme sürecinde bireysel inanç ve tutumların rolünü vurgulamaktadır. Sağlık hizmeti yöneticileri, sağlık hizmeti sunucularını hastaları eğitmeye ve güçlendirmeye teşvik etmeli, tip 2 diyabetin yönetiminde ilaçlara bağlılığın ve yaşam tarzı değişikliklerinin önemini anlamalarına yardımcı olmalıdır.
- **Multidisipliner Ekip Çalışması:** Meslekler arası işbirliğinin anlamı, kronik rahatsızlıkları olan hastaların bakımına çeşitli sağlık çalışanlarının dahil edilmesinin önemini vurgulamaktadır. Sağlık hizmetleri yöneticileri, tip 2 diyabetli hastaların karmaşık ihtiyaçlarını karşılamak için birlikte çalışan hekimler, hemşireler, diyetisyenler, eczacılar ve diğerlerini içeren bir sağlık ekibi kavramını teşvik etmelidir.
- **Sağlıkta Eşitlik ve Sağlığın Sosyal Belirleyicileri:** Sağlık hizmetleri yöneticileri, tip 2 diyabet nedeniyle hastaneye yatış sorununu ele alırken sağlığın sosyal belirleyicileri çerçevesini göz önünde bulundurmalıdır. Teorik çıkarımlar, gelir, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim gibi faktörlerin sonuçları etkileyebileceğini kabul etmeyi içerir. Reçete yazma uygulamaları bu belirleyicileri dikkate almalı ve sağlık eşitsizliklerini azaltmayı amaçlamalıdır.
- **Maliyet-Etkililik ve Kaynak Tahsisi:** Sağlık hizmetleri yöneticilerinin hekimlerin reçete yazma uygulamaları hakkında karar verirken maliyet etkililiği ve kaynak tahsisi gibi ekonomik teorileri göz önünde bulundurmaları gerekir. Hastaneye yatışları

maliyet etkin bir şekilde azaltmak için etkin bakım sağlama ve kaynak kullanımını optimize etme arasında bir denge kurmayı hedeflemelidirler.

Tip 2 diyabet için ilaç tedavisi, tıbbi literatür ve klinik rehberler tarafından desteklenen çeşitli nedenlerden dolayı 1. basamak sağlık hizmetlerinde önemlidir. Tip 2 diyabet, yüksek kan şekeri seviyeleri ile ilişkili kronik bir hastalıktır ve komplikasyonları önlemek ve etkilenen bireylerin yaşam kalitesini artırmak için tip 2 diyabetin birinci basamak sağlık hizmetlerinde birtakım sebeplerle yönetilmesi oldukça önemlidir. Bunlar arasında; kan şekeri kontrolü, yaşam kalitesinin iyileştirilmesi, ölüm oranının azaltılması, kişiselleştirilmiş tedavi planlarının sunulması, maliyet-etkililik ve eğitim ve izleme yer almaktadır. İlaçlar, tip 2 diyabetin yönetiminde birincil hedef olan kan şekeri seviyelerinin kontrol edilmesine yardımcı olur. Kötü kontrol edilen kan şekeri kardiyovasküler hastalık, böbrek hastalığı ve sinir hasarı gibi çeşitli komplikasyonlara yol açabilir. Komplikasyonları önleme: İlaçlar, retinopati (göz hasarı), nefropati (böbrek hasarı) ve nöropati (sinir hasarı) gibi diyabetle ilişkili uzun vadeli komplikasyon riskini önemli ölçüde azaltabilir. Bu komplikasyonların tedavisi maliyetli olabilir ve hastanın genel sağlığını olumsuz etkileyebilir. İlaç tedavisi yoluyla etkili diyabet yönetimi, aşırı susama, sık idrara çıkma ve yorgunluk gibi semptomları azaltarak hastanın yaşam kalitesini artırabilir. Hastaların kan şekerleri iyi kontrol edildiğinde daha sağlıklı ve aktif bir yaşam sürmeleri daha olasıdır. Birçok çalışma, ilaçla iyi kan şekeri kontrolünün sağlanmasının ölüm riskini azaltabileceğini ve tip 2 diyabetli kişilerde beklenen yaşam süresini iyileştirebileceğini göstermiştir. İlaç tedavisi, diyabet yönetimine kişiselleştirilmiş bir yaklaşım sağlar. Birinci basamak sağlık hizmeti sağlayıcıları, yaş, komorbiditeler ve yaşam tarzı gibi faktörleri dikkate alarak tedavi rejimlerini her hastanın kendine özgü ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde uyarlayabilir. Diyabetin 1. basamak sağlık hizmeti düzeyinde ilaçla tedavi edilmesi, kötü yönetilen diyabetten kaynaklanan komplikasyonların tedavisiyle ilişkili masraflarla karşılaştırıldığında maliyet etkin olabilir. 1. basamak sağlık hizmet sunucuları, hastaların durumları, ilaç tedavisinin önemi ve uygun öz yönetim hakkında eğitilmesinde çok önemli bir rol oynar. Kan şekeri seviyelerinin düzenli olarak izlenmesi ve ilaç tedavisine uyum bu seviyede etkin bir şekilde denetlenebilir.

KAYNAKÇA

- American Diabetes Association. (2019). Standards of medical care in diabetes 2019. *Diabetes care*, 42(Suppl 1), S124-38.
- Chatterjee, S., Khunti, K., & Davies, M. J. (2017). Type 2 diabetes. *The lancet*, 389(10085), 2239-2251.
- Childs, B. P. (2005). The complexity of diabetes care. *Diabetes spectrum*, 18(3), 130-131.
- DeFronzo, R. A., Ferrannini, E., Groop, L., Henry, R. R., Herman, W. H., Holst, J. J., ... & Weiss, R. (2015). Type 2 diabetes mellitus. *Nature reviews disease primers*, 1(1), 1-22.
- Diabetes Prevention Program Research Group. (2002). Reduction in the incidence of type 2 diabetes with lifestyle intervention or metformin. *New England journal of medicine*, 346(6), 393-403.
- García-Pérez, L. E., Alvarez, M., Dilla, T., Gil-Guillén, V., & Orozco-Beltrán, D. (2013). Adherence to therapies in patients with type 2 diabetes. *Diabetes therapy : research, treatment and education of diabetes and related disorders*, 4(2), 175-194. <https://doi.org/10.1007/s13300-013-0034-y>.
- Global Burden of Disease Collaborative Network (2020). *Global burden of disease study 2019. Results. institute for health metrics and evaluation.* (<https://vizhub.healthdata.org/gbd-results/>).
- Holman, R. R., Bethel, M. A., Mentz, R. J., Thompson, V. P., Lokhnygina, Y., Buse, J. B., ... & Hernandez, A. F. (2017). Effects of once-weekly exenatide on cardiovascular outcomes in type 2 diabetes. *New England journal of medicine*, 377(13), 1228-1239.
- Holman, R. R., Paul, S. K., Bethel, M. A., Matthews, D. R., & Neil, H. A. W. (2008). 10-year follow-up of intensive glucose control in type 2 diabetes. *New England journal of medicine*, 359(15), 1577-1589.
- Inzucchi, S. E., Bergenstal, R. M., Buse, J. B., Diamant, M., Ferrannini, E., Nauck, M., ... & Matthews, D. R. (2015). Management of hyperglycemia in type 2 diabetes, 2015: a patient-centered approach: update to a position statement of the American Diabetes Association and the European Association for the Study of Diabetes. *Diabetes care*, 38(1), 140-149.
- Juanamasta, I. G., Aunguroch, Y., Gunawan, J., Suniyadewi, N. W., & Nopita Wati, N. M. (2021). Holistic care management of diabetes mellitus: an integrative review. *International journal of preventive medicine*, 12, 69. <https://doi.org/10.4103/ijpvm.IJPVM 402 20>.
- Kaul, K., Tarr, J.M., Ahmad, S.I., Kohner, E.M., & Chibber, R. (2013). Introduction to diabetes mellitus. In Ginter, E., and Simko, V. (Eds). Type 2 diabetes mellitus,

- pandemic in 21st century. Diabetes: an old disease, a new insight, (ss. 1-11). Landes Bioscience and Springer Science+Business Media.
- Khan, M. A. B., Hashim, M. J., King, J. K., Govender, R. D., Mustafa, H., & Al Kaabi, J. (2020). Epidemiology of type 2 diabetes - global burden of disease and forecasted trends. *Journal of epidemiology and global health*, 10(1), 107–111. <https://doi.org/10.2991/jegh.k.191028.001>.
- Lipscombe, L., Booth, G., Butalia, S., Dasgupta, K., Eurich, D. T., Goldenberg, R., ... & Diabetes Canada Clinical Practice Guidelines Expert Committee. (2018). Pharmacologic glycemic management of type 2 diabetes in adults. *Canadian journal of diabetes*, 42, S88-S103.
- Martín-Timón, I., Sevillano-Collantes, C., Segura-Galindo, A., & Del Cañizo-Gómez, F. J. (2014). Type 2 diabetes and cardiovascular disease: Have all risk factors the same strength?. *World journal of diabetes*, 5(4), 444–470. <https://doi.org/10.4239/wjd.v5.i4.444>.
- NICE [National Institute for Health and Clinical Excellence] (2009). Type 2 diabetes: the management of type 2 diabetes. Clinical guideline 87. London: National Institute of Health and Clinical Excellence.
- Przezak, A., Bielka, W., & Pawlik, A. (2022). Hypertension and type 2 diabetes-the novel treatment possibilities. *International journal of molecular sciences*, 23(12), 6500. <https://doi.org/10.3390/ijms23126500>.
- Rushforth, B., McCrorie, C., Glidewell, L., Midgley, E., & Foy, R. (2016). Barriers to effective management of type 2 diabetes in primary care: qualitative systematic review. *British journal of general practice*, 66(643), e114-e127.
- Seuring, T., Archangelidi, O., & Suhrcke, M. (2015). The economic costs of type 2 diabetes: a global systematic review. *Pharmacoeconomics*, 33, 811-831.
- Shrivastav, M., Gibson Jr., W., Shrivastav, R., Elzea, K., Khambatta, C., Sonawane, R., ... & Vigersky, R. (2018). Type 2 diabetes management in primary care: the role of retrospective, professional continuous glucose monitoring. *Diabetes spectrum*, 31(3), 279-287.
- Sim, R., Chong, C. W., Loganadan, N. K., Fong, A. Y., Navaravong, L., Hussein, Z., ... & Lee, S. W. H. (2022). Comparative effectiveness of cardiovascular, renal and safety outcomes of second-line antidiabetic drugs use in people with type 2 diabetes: a systematic review and network meta-analysis of randomised controlled trials. *Diabetic medicine*, 39(3), e14780.
- Soumerai, S. B., McLaughlin, T. J., & Avorn, J. (2005). Improving drug prescribing in primary care: a critical analysis of the experimental literature. *The milbank quarterly*, 83(4).

- Sugandh, F., Chandio, M., Raveena, F., Kumar, L., Karishma, F., Khuwaja, S., Memon, U. A., Bai, K., Kashif, M., Varrassi, G., Khatri, M., & Kumar, S. (2023). Advances in the management of diabetes mellitus: a focus on personalized medicine. *Cureus*, *15*(8), e43697. <https://doi.org/10.7759/cureus.43697>.
- Twigg, M. J., Desborough, J. A., Bhattacharya, D., & Wright, D. J. (2013). An audit of prescribing for type 2 diabetes in primary care: optimising the role of the community pharmacist in the primary healthcare team. *Primary health care research & development*, *14*(3), 315-319.
- Vos, T., Allen, C., Arora, M., Barber, R. M., Bhutta, Z. A., Brown, A., ... & Boufous, S. (2016). Global, regional, and national incidence, prevalence, and years lived with disability for 310 diseases and injuries, 1990–2015: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2015. *The lancet*, *388*(10053), 1545-1602.
- Wei, N. J., Wexler, D. J., Nathan, D. M., & Grant, R. W. (2013). Intensification of diabetes medication and risk for 30-day readmission. *Diabetic medicine*, *30*(2), e56-e62.
- Welschen, L. M., Bloemendal, E., Nijpels, G., Dekker, J. M., Heine, R. J., Stalman, W. A., & Bouter, L. M. (2005). Self-monitoring of blood glucose in patients with type 2 diabetes who are not using insulin: a systematic review. *Diabetes care*, *28*(6), 1510-1517.
- WHO. (2023). *Diabetes*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/diabetes>. (Accessed on 10/2023).
- Zelniker, T. A., Wiviott, S. D., Raz, I., Im, K., Goodrich, E. L., Bonaca, M. P., ... & Sabatine, M. S. (2019). SGLT2 inhibitors for primary and secondary prevention of cardiovascular and renal outcomes in type 2 diabetes: a systematic review and meta-analysis of cardiovascular outcome trials. *The lancet*, *393*(10166), 31-39.
- Zhou, Q., & Liao, J. K. (2009). Statins and cardiovascular diseases: from cholesterol lowering to pleiotropy. *Current pharmaceutical design*, *15*(5), 467–478. <https://doi.org/10.2174/138161209787315684>.
- Zhou, B., Lu, Y., Hajifathalian, K., Bentham, J., Di Cesare, M., Danaei, G., ... & Gaciong, Z. (2016). Worldwide trends in diabetes since 1980: a pooled analysis of 751 population-based studies with 4·4 million participants. *The lancet*, *387*(10027), 1513-1530.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 895-912

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 03.06.2024

Accepted / Kabul: 22.07.2024

SAĞLIK ÇALIŞANLARININ İŞ STRESİNİN İŞTEN AYRILMA NİYETİ ÜZERİNE ETKİSİNDE MERHAMET YORGUNLUĞUNUN ARACILIK ROLÜ

Cuma SUNGUR¹

İnci Fatma KURTULGAN²

Fatoş Mutlu AĞGÜL³

Öz

Bu çalışmanın amacı sağlık çalışanlarında iş stresinin işten ayrılma niyeti üzerine etkisinde merhamet yorgunluğunun aracılık rolünü belirlemek ve iş stresi ile merhamet yorgunluğunun işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Çalışma Adıyaman ilindeki iki kamu ve bir özel sağlık kurumunda çalışanlar üzerinde yürütülmüştür. Çalışmada veri toplama aracı olarak üç farklı ölçek kullanılmıştır. Sağlık çalışanlarının merhamet yorgunluğu düzeyini ölçmek için Dinç ve Ekinci (2019) tarafından geliştirilen "Merhamet Yorgunluğu Kısa Ölçeği, iş stresi düzeylerini belirlemek için House ve Rizzo (1972) tarafından geliştirilen, Efeoğlu (2007) tarafından Türkçeye çevrilerek geçerliliği ve güvenilirliği yapılan iş stresi ölçeği, işten ayrılma niyetlerini ölçmek için ise, Cammanvd.'nin (1979) geliştirdiği Kitapçı vd.'nin (2013) Türkçe çevirisini yaptığı ölçekler kullanılmıştır. Çalışmaya toplamda 226 sağlık çalışanı dahil edilmiş ve verilerin analizinde AMOS ile SPSS programları kullanılmıştır. Sonuçta merhamet yorgunluğunun iş stresi ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide aracı rol oynadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak sağlık çalışanlarında merhamet yorgunluğuna dair farkındalık oluşturmanın, stresle baş etme yöntemlerini uygulamalarını sağlamanın çalışanların işten ayrılma niyetini azaltacağı savunulmaktadır. Diğer taraftan sağlık çalışanları üzerinde iş stresini artıran faktörlerin ayrıntılı olarak değerlendirilmesi ve stresin olumsuz etkilerinden kurtulmaya yönelik çabaların yürütülmesi, sağlık çalışanlarında oluşan merhamet yorgunluğunun etkilerini azaltmak ve işten ayrılma niyetinin oluşumunu engellemek hususunda katkı sağlayacağına düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Çalışanları, iş stresi, isten ayrılma niyeti, merhamet yorgunluğu.

Jel Kodları: M12, I12, I18.

¹Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İİBF, Sağlık Yönetimi Bölümü, E-posta: cumasongur@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1992-0742

²Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İİBF, Sağlık Yönetimi Bölümü, E-posta: i.dogan@ksu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9749-2878

³Bilim Uzmanı, Adıyaman Üniversitesi Eğitim ve Araştırma Hastanesi, E-posta: ff_mutlu@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-4431-8101

Atf/Citation

Sungur, C., Kurtulgan, İ. F., & Ağgül, F. M. (2024). Sağlık çalışanlarının iş stresinin işten ayrılma niyeti üzerine etkisinde merhamet yorgunluğunun aracılık rolü. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 895-912.

THE MEDIATIONAL ROLE OF COMPASSION FATIGUE IN THE EFFECT OF WORK STRESS ON HEALTH EMPLOYEES' INTENT TO QUIT TURN

Abstract

This study aims to determine the mediating role of compassion fatigue in health workers regarding the influence of work stress on the intention to quit work, and to uncover the impact of work stress and compassion fatigue on the intention to leave work. The study was carried out on staff from two public and one private health facilities in Adiyaman province. Three distinct scales were utilized as instruments for data collecting in the research. The Compassion Fatigue Short Scale, created by Dinç and Ekinçi (2019) to assess compassion fatigue in healthcare workers, was adapted from the work stress scale developed by House and Rizzo (1972). The work stress scale's validity and reliability were confirmed by Efeoğlu (2007) in its Turkish translation. The scales used in the 2013 Turkish translation by Kitapçı et al. were originally developed by Camman et al. in 1979. 226 health workers participated in the study, and the data was analyzed using AMOS and SPSS software. Compassion fatigue was discovered to mediate the association between work stress and the inclination to quit work. As a result, it was argued that raising awareness of compassion fatigue in healthcare workers and ensuring that they apply methods of coping with stress will reduce employees' intention to leave work. On the other hand, it was thought that a detailed evaluation of the factors that increase work stress on healthcare workers and efforts to get rid of the negative effects of stress would contribute to reducing the effects of compassion fatigue in healthcare workers and preventing the formation of the intention to quit.

Keywords: Healthcare Workers, job stress, intention to leave, compassion fatigue.

Jel Codes: M12, I12, I18.

1. GİRİŞ

Sağlık kurumları sürekli değişen, gelişen ve oldukça zorlu faaliyetlerin yürütüldüğü ortamlardır. Bu türden işyeri ortamları, sağlık hizmeti sunucularının işle ilgili stres yaşamaları açısından büyük riskler oluşturabilmektedir. Sağlık sektörünün yüksek riskli, stresli bir sektör oluşu, sağlık personelinin merhamet yorgunluğu belirtilerine karşı diğer sektör çalışanlarına göre daha savunmasız olmasına neden olabilmektedir. Ancak sağlık bakım hizmetlerinin temel unsuru olarak sağlık çalışanları hasta ve hasta yakınları ile genellikle temas halindedir. Bu süre zarfında sağlık çalışanlarından üzerine düşen iş yükünü en iyi şekilde karşılaması, sağlık bakım hizmetlerini sunması ve karşılaştıkları olumsuzlar karşısında kendi duygularını en iyi şekilde yönetmesi beklenmektedir. Sağlık çalışanları birçok kez hastaların acı çekmelerine ve ölümlerine tanık olmaktadır. Bu durumda bazı sağlık çalışanları öz denetimini kaybederek stres ve depresyon duygusuna kapılırken, bazıları stres ve kaygıya karşı hasta ile aralarına mesafe koymaktadır. Mesleğinin gereği olarak sağlık çalışanlarının yaşamış oldukları tüm bu olay ve karşılaştıkları durumlar işine ve çalıştığı kuruma karşı bakış açısını etkileyebilmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE HİPOTEZLER

2.1. Merhamet Yorgunluğu

Başlangıçta travmatik stres olarak adlandırılıp zihinsel bozukluğu olan insanları tanımlamak için kullanılan merhamet yorgunluğu kavramı ilk olarak Joinson (1992) tarafından ortaya atılmıştır. Joinson (1992) tarafından bakım veren mesleklerde yetiştirme yeteneğinin kaybı olarak ortaya atılan bu kavram, farklı alanlardan ve bölgelerden akademisyenler tarafından geliştirilmiştir (Yu ve Gui, 2022, s. 1295). Günümüzde de merhamet yorgunluğu terimi iş yaşamında yaygın olarak kullanılmaktadır.

Joinson (1992), merhamet yorgunluğu kavramını esasen hastanelerdeki aşırı iş yükü nedeniyle hemşirelerin kendilerini yıkılmış gibi hissettiği olayları tanımlamak için ortaya atmıştır. Merhamet yorgunluğu terimi, sağlık hizmeti sunucuları arasında kronik işle ilgili strese maruz kalma nedeniyle duygusal, fiziksel ve psikolojik tükenme olarak görülmektedir (Xie vd., 2021, s. 2).

Merhamet yorgunluğu kavramı, zor durumda olan veya travma ya da acı çeken diğer insanlara yardım etme faaliyetinin neden olduğu bir strestir ve aşırı stres yaşayan insanlara yardım etme istekliliğinin doğal bir sonucudur (Sung vd., 2012, s. 1088). Merhamet yorgunluğunun işlevsel bir tanımı yakın zamanda Peters (2018) tarafından “*şefkat, yüksek strese maruz kalma, başkalarının acılarına kronik olarak maruz kalma ve yüksek mesleki sınır belirleme ve kişisel bakım önlemlerinin yokluğu*” olarak ifade edilmiştir (Yu ve Gui, 2022, s. 1295). Merhamet yorgunluğu olan kişiler, yorgunluğa, duygusal uyuşukluğa, sosyal geri çekilmeye, tutku ve umut duygularına karşı duyarsızdırlar ve ikili ilişkilerinde olduğu kadar bireysel olarak fiziksel ve duygusal sorunlar da yaşamaktadır (Sung vd., 2012, s. 1088). Daha çok empati ve duygusal enerjinin zayıflaması, etkili bir tedavi edici ittifak kurma ve sürdürme konusunda yetersiz kalınması duygusu ile kendini gösteren merhamet yorgunluğu sağlık çalışanlarında belirgin bir şekilde bazı olumsuz belirtiler göstermektedir. Genel olarak merhamet yorgunluğu belirtileri yedi başlık altında incelenebilir (Yılmaz ve Üstün, 2018, s. 208).

1. Bilişsel belirti: Düşük motivasyon, düşük benlik saygısı, mükemmeliyetçilik ve travma ile aşırı ilgilenme, başkasına ya da kendine zarar verme düşüncesi vs.
2. Duygusal Belirtiler: Güçsüzlük, suçluluk, içe kapanma, korku, çaresizlik, artan hassasiyet ve alınganlık vs.
3. Davranışsal Belirtiler: Sabırsızlık, içe kapanma, karamsarlık, iştah kaybı ve kaza yapma eğilimi vs.

4. Spiritüel (Ruhsal) Belirtiler: Hayatın anlamsız gelmesi, amaçlarından uzaklaşma, umutsuzluk, dini değer ve maneviyattan uzaklaşma vs.
5. Kişisel İlişkilere Ait Belirtiler: Güvensizlik, kendini çevresinden izole etme, eş/ebeveyn olarak aşırı korumacılık, hoşgörüsüzlük, insan ilişkilerinin zayıflaması vs.
6. Fiziksel Belirtiler: Enerji kaybı, şok, terleme, hızlı solunum, kalp hızında artış, soluk alıp vermede güçlük, baş, mide, eklem ve kas ağrıları, baş dönmesi, bozulmuş bağışıklık sistemi vs.
7. İş Performansına Ait Belirtiler: Düşük motivasyon, görev almaktan kaçınma, ayrıntılar hakkında takıntılar, yineleyici düşünme, mesleğe dair olumsuz düşünceler, görünüşe özenin azalması, tarafsızlık, düşük iş ve iletişim kalitesi, personel ile çatışma, işe devamsızlık, yorgunluk ve sinirlilik, meslektaşlarından uzak durma/çekilme gibi belirtiler olduğu ortaya konmaktadır.

Pérez-García diğerlerine (2021) göre merhamet yorgunluğu genellikle üç grup semptomla kendini göstermektedir. Öncelikle başkalarının travmaları kişide daha büyük bir duygusal yüke neden olmaktadır. İkinci olarak, kaçınma veya sürekli olarak tetikte olma (uyanıklık) duyguları ile ortaya çıkmaktadır. Üçüncüsü, artan sorumluluklar, suçluluk ve başkalarının acılarıyla aşırı özdeşleşmenin yanı sıra psikolojik, bilişsel ve kişilerarası ilişkilerle ortaya çıkmaktadır. Bunların tümü hem kişisel ilişkilerin hem de ekip çalışmasının ihmal edilmesine yol açabilmektedir. Sonuç olarak, sağlık çalışanlarının verdikleri bakımın kalitesi ve iş doyumları düşmekte, devamsızlıklar ve mevcut işten ayrılmalar artmaktadır (Pérez-García vd., 2021, s. 470).

2.2. İş Stresi

Stres, bireyin kapasitesinin talep ve baskılarla başa çıkmak için yeterli olmadığını algıladığı durumlarda ortaya çıkan psikolojik ve fiziksel durumdur (Mosadeghrad vd., 2011, s. 181). Benzer şekilde iş stresi, çalışanların, kendileri tarafından yerine getirilmesi imkansız olarak algılanan, ancak yerine getirilmesi gereken binlerce görevle karşı karşıya kaldığı psikolojik bir durumun sonucudur (Wang vd., 2020: 1056). Diğer bir tanıma göre iş stresi, algılanan iş yükünün yüksek olması sonucunda bireylerin bilişsel, fiziksel, psikolojik ve duygusal yapılarında meydana gelen ve bir değişikliğe neden olan tüm tepkiler olarak tanımlanmaktadır (Örnek, 2020: 2). Sağlık hizmetleri genel olarak uzun çalışma saatleri, ağır çalışma koşulları ve çok sayıda iş sağlığı ve güvenliği tehlikesi içeren stresli bir alandır. Niceliksel ve niteliksel aşırı yük ile yetersiz zaman, personel eksikliği, aşırı çalışma saatleri, düzensiz vardiyalı

çalışma, iş tehlikesi, hastane enfeksiyonları, hasta sonuçlarından sorumlu olma, hastaların tedavisine ilişkin belirsizlik, ölümle sonuçlanan durumlar stres kaynağı olmaktadır (Mosadeghrad vd., 2011, s. 181).

Çalışanların hissettikleri yüksek düzeydeki stres, küresel olarak işyerindeki ruh sağlığı sorunlarının ana kaynağıdır ve çalışanların karar verme yeteneğini etkilemektedir. 2001 yılından bu yana iş stresi görülme sıklığı %10 oranında artış göstermiştir. Teknolojik gelişmeler nedeniyle çalışma ortamlarında yaşanan hızlı değişimlere uyum sağlama ihtiyacı gibi birçok stres etkeni bu dönemde öne çıkmıştır. Bazı bireyler bu değişimlere kolaylıkla uyum sağlayabilmekte, bazıları ise kendi refahlarını tehdit eden bir zorluk olarak algılamaktadır. İşletme yöneticileri iş stresinin kritik bir konu olduğunun farkındadır, çünkü çalışanların çeşitli etkenlerden dolayı yüksek düzeyde iş stresine maruz kalması sonuçta verimsiz çalışanlara, daha yüksek personel devrine, artan sağlık bakım maliyetlerine, daha düşük iş tatminine, daha düşük üretkenliğe ve daha düşük kaliteye neden olmaktadır (Wang vd., 2020, s. 1056).

2.3. İşten Ayrılma Niyeti

İşten ayrılma niyeti, genel olarak personelin belirli bir süre içinde bir işten, bir organizasyondan ve hatta bir meslekten ayrılma isteği veya girişimidir. Bu da gerçek işten ayrılma davranışına sebebiyet vermektedir. Bu sebeple sağlık çalışanlarında işten veya meslekten ayrılma niyetinin evresini ve nedenlerini anlamak, personel eksikliğini azaltmak için faydalıdır (Cao ve Chen, 2021, s. 1055). İşten ayrılma niyeti, sağlık çalışanlarının işten ayrılma davranışının etkili bir belirleyicisidir. Sağlık çalışanlarının işten ayrılma niyetlerini etkileyen çeşitli belirleyiciler vardır (Liu vd., 2019, s. 2). Yapılan çalışmalar genel olarak sağlık çalışanlarında işten ayrılma niyetine katkıda bulunan faktörlerin dört temadan oluştuğunu ileri sürmektedir (Cao ve Chen, 2021, s. 1055):

1. İşle ilgili faktörler (ör. işyerinin özellikleri, iş yükü, rol stresi, çalışanın güce erişimi ve finansal ödülleri),
2. Örgütsel faktörler (ör. örgütsel özellikler, kişiler arası ilişkiler, örgütsel iklim veya kültür),
3. Dış faktörler (ör. dış iş piyasası ve iş-yaşam dengesi),
4. Çalışan faktörleri (ör. demografik özellikler ve çalışanların tutum veya davranışsal tepkileri).

Sağlık çalışanının işten ayrılma niyetinin en muhtemel sonucu, işten ayrılma niyetinden ve fiili işten ayrılma aşamasına geçiş olmaktadır. Bunu takiben çalışanlar işyerine yönelik

olumsuz psikolojik tepkiler (örneğin, düşük örgütsel bağlılık veya işe bağlılık, iş tatminsizliği ve yüksek tükenmişlik veya merhamet yorgunluğu) göstermektedir. Netice itibariyle bu duygular işten ayrılma niyeti, fiili işten ayrılma davranışıyla sonuçlanmaktadır (Cao ve Chen, 2021, s. 1056).

2.4. Değişkenler Arasındaki İlişkiler

Merhametli olmak, sağlık hizmeti sağlamak için gereken enerjiyi sağlamaktadır. Ancak sağlık çalışanlarının maruz kaldığı birtakım faktörler merhamet yorgunluğuna neden olmaktadır (Yu vd.,2021, s. 2). Bireysel faktörlerin yanı sıra sağlık sistemi, kurum yöneticileri, çalışma koşulları, çalışma süreleri, iş yoğunluğu, kaynak kapasitesi, mesleki özellikler ve rollerden kaynaklanan zorluklar merhamet yorgunluğunun temel belirleyici unsurlarıdır (Gökoğlan vd., 2023, s. 283). Bununla birlikte merhamet yorgunluğu ile ilişkili bir kavram olarak iş stresi, modern toplumlarda ciddi bir mesleki tehlike olarak kabul edilmektedir. Merhamet memnuniyetini azaltan ve merhamet yorgunluğuna yol açabilen kritik bir faktör olduğu düşünülmektedir (Xie vd., 2021, s. 2). Merhamet yorgunluğu sağlık çalışanlarının refahı ve sağlığı üzerinde istenmeyen etkilere ve zihinsel sağlık sorunlarına (örn. tükenmişlik, depresyon, stres ve anksiyete) yol açarak performans kaybına neden olmaktadır. Bu koşullar sağlık personelinin bakım sağlama şeklini etkileyebilmekte bu da olumsuz olayların görülme sıklığının artmasına, tıbbi hatalara ve daha kötü sağlık hizmeti sunumuna neden olabilmektedir (Labrague vd., 2021, s. 2). Hemşirelerin %40'a yakını orta veya yüksek düzeyde merhamet yorgunluğu yaşamaktadır. Son araştırmalar ayrıca hemşireler arasında merhamet yorgunluğunun yaygınlığının yüksek olabileceğini, özellikle yoğun bakım ünitesinde, acil serviste, onkolojide, psikiyatri ve pediatri bölümlerinde çalışanlarda %7,3 ile %44,8 arasında değişebileceğini ileri sürmektedir. Son yıllarda hemşireler arasında merhamet yorgunluğu konusu, fiziksel, psikolojik ve ruhsal sağlıkları açısından ciddi sonuçlara yol açabileceğine dair kanıtların artması nedeniyle büyük ilgi görmüştür. Örneğin şefkat yorgunluğu, uykusuzluk, bitkinlik, depresyon, düşük iş tatmini, umut kaybı ve yetiştirmede başarısızlık, manevi farkındalık eksikliği, zayıf muhakeme ve muhakeme yeteneği ile ilişkilidir. Bazı çalışmalar hemşirenin merhamet yorgunluğunun, gergin sağlık personeli-hasta ilişkisi, artan tıbbi anlaşmazlıklar ve işyerinde sempati ve empati hissetme becerisinin azalması dahil olmak üzere hasta bakımının kalitesine zarar verdiğini ortaya koymuştur (Xie vd., 2021, s. 2).

Başarılı bir şekilde yönetilmediğinde, merhamet yorgunluğu sağlık personelinin refahı ve sağlığı üzerinde olumsuz etkilere ve zihinsel sağlık sorunlarına neden olabilir. Bu nedenle,

birçok sağlık kuruluşu, bu konuyu ele almak ve hemşireler de dahil olmak üzere sağlık çalışanlarında stresle etkili bir şekilde başa çıkmaları için çeşitli çabalar uygulamıştır. Örneğin, COVID-19'a karşı ön saflarda yer alan hemşireler, artan hasta iş yükleri, güvenilir kişisel koruyucu ekipman eksikliği, ek koronavirüs protokolleri, enfekte hastaların bakımıyla ilgili yetersiz hazırlık ve kötü koşullar dahil olmak üzere olağan koşullarda bulunan stresörlere ek olarak çok sayıda stres etkeniyle karşı karşıya kalmıştır. Bu koşullar ise sağlık personelinde enfekte olma veya bilmeden ailelerine ve arkadaşlarına bulaştırma korkusu yaşamalarına neden olmuştur. Mevcut araştırmalar, ön saflardaki hemşirelerin %70'inin pandemi sırasında orta şiddette merhamet yorgunluğu duygusu yaşadığını ve hemşirelerin %97'sinin en az bir merhamet yorgunluğu semptomu yaşadığını göstermiştir. Bu dönemde yoğun bakım ünitelerine, acil bakım ünitelerine ve COVID-19 hastalarını tedavi etmek ve yönetmek için belirlenmiş birimlere atanan hemşirelerde daha yüksek merhamet yorgunluğu gözlemlenmiş, bununla birlikte hemşirelerin önemli bir oranında pandemi sırasında COVID-19 olmayan hastalara bakmakla ilgili süreçlerde merhamet yorgunluğu duygusundan muzdarip olduğu görülmüştür. Pandemi sırasında merhamet yorgunluğu ön saflarda yer alan hemşirelerin ruh sağlığını etkileyerek iş gücüne ve hastalarına kaliteli bakım sağlama kapasitelerinin azalmasına neden olmuştur. COVID-19'a karşı devam eden savaş, enfekte olan bireylerin sayısının artması, yeni koronavirüs varyantlarının ortaya çıkması bu duygunun yoğunlaşmasına neden olmaktadır (Labragueve Los Santos, 2021, s. 2).

Sağlık çalışanları sıklıkla, bir hastanın ağır hastalığı veya ölümü gibi oldukça stresli ve duygusal durumlara maruz kalırlar. Bu nedenle genellikle bunaltıcı bir iş yükü karşısında kaliteli hasta bakımı sağlamakta zorlanırlar. Özellikle yoğun bakım ortamlarındaki sağlık çalışanlarının yüksek devir hızı genellikle strese ve yüksek düzeyde tükenmişliğin yaşanmasına bağlanmaktadır. Genel olarak, sürekli olarak stresli durumlara maruz kalma, mesleki zorluklar ve talepler, hastanelerin deneyimli sağlık çalışanlarının işe alınmasını ve elinde tutmasını genellikle zorlaştırır. Sağlık çalışanları ikincil travmatik stres bozukluğu olarak da bilinen merhamet yorgunluğu yaşama riski ile karşı karşıyadır. Hemşireler arasında ikincil travmatik stres, çeşitli ortamlarda yaygın bir sorundur. Acil servis hemşireleri üzerinde yapılan bir araştırmada, hemşirelerin %85'inin merhamet yorgunluğu duygusunu en az bir defa yaşadığı bildirilmiştir. Ek olarak, acil hemşirelerinin %33'ü merhamet yorgunluğu duygusu kriterlerinin tümünü karşılarken sadece %15'inde merhamet yorgunluğuna dair hiçbir semptom görülmemiştir. Acil hemşireleri üzerinde yapılan ayrı bir çalışmada ise hemşirelerin yaklaşık

%86'sının orta ile yüksek düzeylerde merhamet yorgunluğu duygusunu yaşadıklarını göstermiştir(Li vd., 2014, s. 91).

Sağlık hizmeti sunucuları, başkalarının yaşadığı travmayı içselleştirmeleri durumunda hastalarla empati kurma kapasitesinde azalma gelişebilir. Ancak, tüm sağlık personeli travmayı uyumsuz bir şekilde yaşamaz; bazı kişiler travma geçirdiklerini bile fark etmeyebilir. Kişinin durumu üzerinde algılanan sosyal destek ve kontrol, travma geçirmiş kişilerde merhamet yorgunluğu gelişimini sınırlayan başa çıkma mekanizmalarını olumlu yönde etkileyebilir. Kişinin işi üzerinde daha fazla kontrol sahibi olması ve işyeri desteği merhamet yorgunluğu ve tükenmişlik ile ilişkilidir. Bu bağlamda tükenmişlik ve merhamet yorgunluğu işgücünde zayıflama ile ilişkili olduğu gibi ayrıca hasta sağlığı üzerinde olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir (Christianson, 2023, s. 244).

3. GEREÇ VE YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmada sağlık sektöründe çalışanların yaşadıkları iş stresinin işten ayrılma niyeti üzerine etkisinde merhamet yorgunluğunun aracı rolü olup olmadığı tespit edilmek istenmiştir. Sürekli hastalar ve hasta yakınları ile iletişim içerisinde olmayı gerektiren sağlık sektöründe çalışmak ciddi sabır gerektiren bir durumdur. Mesleklerinin doğası gereği sağlık çalışanları yüksek düzeyde stres altında çalışmaktadırlar. Hastaların sağlığıyla ilgilenen bu profesyoneller, hayat kurtarma ve hasta bakımı gibi yükümlülüklerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu durum, sağlık çalışanlarının iş stresi yaşamasına neden olmakta ve bu da işten ayrılma niyetlerini artırabilmektedir. Yoğun iş yükü, çalışma şartlarının zorluğu, zaman baskısı, yetersiz uyku, durumu ağır ve ölümcül hastalara bakım hizmeti verme, empati kurarak onlara destek olmaya çalışma gibi nedenler çalışanlarda strese yol açan faktörlerdir ve bu durum çalışanların fiziksel, ruhsal, sosyal yönden tükenmişlik duygusu yaşammasına ve onlarda merhamet yorgunluğunun oluşumuna neden olmaktadır. Çalışma ortamı ve şartlarından kaynaklı birçok faktör çalışanları strese sokmakta ve aşırı stres çalışanlarda sundukları hizmet kalitesinin düşmesine, performanslarının, iş tatminlerinin azalmasına ve sonunda çalıştıkları kurumdan ayrılma isteklerinin oluşumuna neden olmaktadır.

Merhamet yorgunluğu da sağlık çalışanlarının duygusal olarak tükenmişlik hissetmeleri durumudur. Hasta bakımıyla ilgilenen profesyoneller, sürekli olarak hastaların acılarını ve zorluklarını paylaşmak durumunda kaldıklarında, merhamet yorgunluğu yaşayabilirler. Bu durum, sağlık çalışanlarının iş stresini ve işten ayrılma niyetlerini artırabilir. Ayrıca,

merhamet yorgunluğu, sağlık çalışanlarının duygusal olarak tükenmiş olmalarına ve işlerini yapmaya karşı ilgisizlik duymalarına neden olabilir. Bu çalışma ile iş stresinin ve merhamet yorgunluğunun ne düzeyde işten ayrılma isteğini etkilediğinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Ayrıca iş stresinin işten ayrılma isteği üzerine etkisinde merhamet yorgunluğunun aracılık rolü üstlenip üstlenmediği de tespit edilmek istenmiştir. Alanyazın incelendiğinde araştırma değişkenlerinin ele alındığı benzer çalışmalara rastlanılmış olmakla beraber (Cao ve Chen, 2021; Perez Garcia vd., 2021; Gökoğlan vd., 2023; Moç, 2023) bu çalışma amacı ve yapılan analizler açısından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

3.2.Araştırmanın Veri Toplama Yöntemi ve Örnekleme

Araştırmada nicel araştırma desenlerinden biri olan, sosyal bilimlerde en fazla kullanılan tarama araştırma deseni kullanılmıştır. Tarama araştırma deseni, katılımcıların belirli konulardaki tutum, inanç, görüş ve özelliklerini tespit etmeyi amaçlayan, görüş ve özelliklerin kaynağını belirlemekten çok katılımcılar açısından nasıl bir dağılım gösterdiğini ortaya koyan bir araştırmadır (Fraenkel ve Wallen, 2006).

Araştırmaya katılım sağlayanlar basit tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılarak belirlenmiş ve veriler katılımcılardan anket tekniği kullanılarak toplanmıştır. Araştırma kapsamında hazırlanan anket dört bölümden oluşmaktadır. Anketin ilk bölümünde katılımcıların sosyo-demografik özelliklerini (cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim durumu, meslek, kurumdaki ve meslekteki çalışma süresi) içeren sorular yer almaktadır. İkinci bölümde merhamet yorgunluğu algılarını, üçüncü bölümünde iş stresini ve dördüncü bölümde işten ayrılma niyetini ölçen ifadeler yer verilmiştir. Anketleri uygulayabilmek için Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulundan E.73694 sayılı ve 12.11.2021 tarihli onay alınmıştır. Gerekli etik kurul kararı onayı alındıktan sonra anketler Adıyaman'da iki kamu ve bir özel sağlık kurumunda çalışanlara mesai düzenlerini bozmayacak şekilde yüz yüze görüşme yöntemiyle uygulanmıştır. Araştırmaya acil servis ve poliklinik, klinikler, yoğun bakım ve ameliyathane ve diğer birimlerde hizmet veren doktor, hemşire, tıbbi sekreter ve diğer sağlık çalışanları olmak üzere 263 kişi katılmıştır. 37 anket formunda eksik/hatalı veri olması nedeniyle 226 katılımcıdan elde edilen veriler analizlere tabi tutulmuştur.

3.3.Veritoplama Araçları ve Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında katılımcıların merhamet yorgunluğu düzeyini ölçmek için Dinç ve Ekinci (2019) tarafından geliştirilen “Merhamet Yorgunluğu Kısa Ölçeği” kullanılmıştır.

Ölçek, mesleki tükenmişlik (8 ifade) ve ikincil travma (5 ifade) olmak üzere iki alt boyut ve 13 ifadeden oluşmaktadır.

Katılımcıların iş stresi düzeylerini belirlemek için House ve Rizzo (1972) tarafından geliştirilen, Efeoğlu (2007) tarafından Türkçeye çevrilerek geçerliliği ve güvenilirliği kanıtlanmış olan 7 ifadeden oluşan ölçek kullanılmıştır. Katılımcıların işten ayrılma niyetlerini ölçmek için ise, Cammanvd.'nin (1979) geliştirdiği Kitapçı vd.'nin (2013) Türkçe çevirisini yaptığı 3 ifadeden oluşan ölçekten faydalanılmıştır.

Çalışmada bir istatistiksel analiz tekniği olan AMOS (Analysis of Moment Structures) paket programı aracılığıyla doğrulayıcı faktör analizi, güvenilirlik analizi, korelasyon ve regresyon analizi modelleri kullanılarak veriler analiz edilmiştir.

4. BULGULAR

Bu bölümde öncelikle katılımcılara ait tanımlayıcı bilgilere ilişkin sonuçlara yer verilmektedir.

Tablo 1: Katılımcılara ait Tanımlayıcı İstatistik

Demografik Özellikler	Frekans	Yüzde
Cinsiyet		
Kadın	145	64,2
Erkek	81	35,2
Yaş		
20-26	23	10,2
27-33	79	35
34-40	70	31
41-47	38	16,8
48ve üzeri	16	7,1
Eğitim durumu		
Ortaöğretim	32	14,2
Onlisans	73	32,3
Lisans	96	42,5
Lisansüstü	25	11,1
Medeni durum		
Bekar	52	23
Evli	174	77
Meslek		
Hekim	14	6,2
Hemşire	61	27
Tıbbi Sekreter	78	34,5
İdari Personel	12	5,3
Sağlık Teknisyeni	19	8,4
Diğer	42	18,6

Kurumda Çalışma Süresi		
0-7 yıl	98	43,4
8-14 yıl	82	36,3
15 yıl ve üstü	46	20,4
Meslekte Çalışma Süresi		
0-7 yıl	54	23,9
8-14 yıl	102	45,1
15 yıl ve üstü	70	31

Araştırmaya dahil edilen katılımcıların demografik özelliklerine ve mesleki bilgilerine ilişkin bilgiler incelendiğinde katılımcıların %64,2'sinin (145) kadın olduğu, %35,2'sinin (81) erkek olduğu görülmüştür. Katılımcıların %77'si (174) evlidir. Yaş grupları açısından incelendiğinde katılımcıların çoğunluğunun 27-40 yaş aralığında (%66) olduğu; eğitim durumları açısından da katılımcıların %42,5'inin (96) lisans derecesine sahip olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Katılımcılar mesleki bilgileri açısından incelendiğinde 102 kişinin (%45,1) 8-14 yıllık bir mesleki kıdeme sahip olduğu görülmüştür. Buldukları kurumdaki çalışma süreleri açısından incelendiğinde 98 katılımcının en fazla 7 yıldır aynı kurumda çalıştıkları bulgusu elde edilmiştir.

4.1.Doğrulayıcı Faktör Analizi

Ölçeklerin faktör yapılarının sağlamasını yapmak üzere gerçekleştirilen doğrulayıcı faktör analizine ilişkin bulgular aşağıda Tablo 2'de gösterilmiştir. Tablo 2. incelendiğinde ele alınan ölçeklerin uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir düzeyde oldukları görülmektedir.

Tablo 2. Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonucunda Ölçeklerin Uyum İyiliği Değerleri

Değişkenler	X ²	df	CMIN/df ≤2	GFI ≥.85	AGFI ≥.85	CFI ≥.90	NFI ≥.90	TLI ≥.90	RMSEA ≤.08	Faktör yükleri
1.Merhamet Yorgunluğu (MY)	64,858	40	1,621	0,951	0,919	0,980	0,951	0,973	0,053	.63-83
2.İş stresi (İS)	19,768	11	1,797	0,977	0,941	0,991	0,981	0,984	0,06	.65-.90
3. Ölçüm Modeli	266,210	161	1,653	0,894	0,862	0,963	0,913	0,957	0,054	.91-.95

Not: ***p < .001, Uyum iyiliği aralıkları tarafından hazırlanan “kabul edilebilir” standartlara dayanmaktadır. (Bentler, 1980; Hu & Bentler, 1999; Kline, 2011; Sani vd., 2023)

4.2. Güvenilirlik ve Korelasyon Analizi

Sağlık sektörü çalışanlarının iş stresinin işten ayrılma niyetine etkisini ve merhamet yorgunluğu aracılık rolünü belirlemeye yönelik olan bu araştırmada değişkenlere ilişkin elde edilen verilerin ortalamaları, standart sapmaları ve aralarındaki korelasyonlara bakılmıştır. Kullanılan ölçeklerin içsel tutarlılıklarını belirlemek üzere Cronbach’s Alpha yöntemi ile güvenilirlik analizinden yararlanılmıştır. Bulgular Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3. Değişkenler Arasındaki Tanımlayıcılar ve Karşılıklı İlişkiler

Değişkenler	Ort.	Std. sap.	α	1	2	3
1. Merhamet Yorgunluğu	2,546	1,084	,914	1		
2. İş Stresi	3,189	1,033	,903	,580**	1	
3. İşten Ayrılma Niyeti	2,646	1,248	,922	,599**	,534**	1

p < .01 **

Tabloda görüldüğü üzere katılımcıların nadiren merhamet yorgunluğu yaşadıkları, işleriyle ilgili stres yaşamaları noktasında kararsız kaldıkları ve işten ayrılma niyetlerinin olmadığı bulgulanmıştır. Merhamet yorgunluğu, iş stresi ve işten ayrılma niyeti ölçeklerine yönelik Cronbach’s Alfa değerleri sırasıyla; $\alpha=0,91$, $\alpha=0,90$, $\alpha=0,92$ ’dir. Cronbach alfa değerlerine ($\alpha \geq .70$) göre ölçeklerin güvenilir olduğu ifade edilmektedir (Nunnally, 1978). Pearson korelasyon analizi sonuçları tüm değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde orta düzeyde ilişkiler olduğunu göstermiştir ($p < .01$, $r > .30$) (Çokluk vd., 2010).

Araştırmanın amacına uygun olarak oluşturulan hipotezlerin test edilmesi amacıyla bootstrapping yöntemine dayalı regresyon analizi kullanılmıştır. Analizler Hayes (2018) tarafından geliştirilen Process Macro eklentisindeki 4. modelden yararlanılarak gerçekleştirilmiştir. Eklenti yoluyla %95 güven aralığı ve 5000 bootstrap sayısı ile doğrudan ve dolaylı etkiler hesaplanmıştır. İş stresi, merhamet yorgunluğu ve işten ayrılma niyeti değişkenlerine ilişkin regresyon analizi sonuçları Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4. İş Stresi, Merhamet Yorgunluğu ve İşten Ayrılma Niyetine İlişkin

Regresyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	Merhamet Yorgunluğu (M)			İşten Ayrılma Niyeti (Y)		
	β	LLCI	ULCI	β	LLCI	ULCI
Araştırma Modeli (H1, H2, H3, H4)						
İş Stresi (X)	.580	.4969	.7222	.281	.1898	.4903
Merhamet Yorgunluğu (M)	-	-	-	.436	.3587	.6448
R2	.337			.412		
	F(1;224) =113,778			F (2;223) =78,011		
Toplam Etki	İş Stresi \longrightarrow İşten Ayrılma Niyeti					
	$\beta = .646, t = 9,463, p < .001, 95\% \text{ BCA CI } [.511, .781]$					
Dolaylı Etki	İş Stresi \longrightarrow Merhamet Yorgunluğu \longrightarrow İşten Ayrılma Niyeti					
	$\beta = .253, 95\% \text{ BCA CI } [.170, .335]$					

Analizin ilk aşamasında bağımsız değişken olan iş stresinin aracı değişken olan merhamet yorgunluğu üzerindeki etkisini gösteren regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir. Buna göre iş stresinin merhamet yorgunluğunu anlamlı ve olumlu yönde etkilediği bulunmuştur ($\beta = 0,580, 95\% \text{ BCA CI } [0,497, 0,722], t = 10,667, p < 0,001$). İş stresi merhamet yorgunluğundaki değişimin yaklaşık %34'ünü ($R^2 = .337$) açıklamaktadır. Bu sonuçlara göre H1 (Sağlık çalışanlarında iş stresi merhamet yorgunluğundaki değişimi istatistiksel olarak anlamlı düzeyde artırmaktadır.) kabul edilmiştir.

İkinci aşamada aracı değişken olan merhamet yorgunluğu (M) ile iş stresi değişkeninin (X) işten ayrılma niyeti (Y) üzerindeki etkileri incelenmiştir. Buna göre merhamet yorgunluğunun işten ayrılma niyetini anlamlı ve olumlu yönde etkilediği görülmüştür ($\beta = .436, 95\% \text{ BCA CI } [.359, .645], t = 6,912, p < .001$). Merhamet yorgunluğu işten ayrılma niyetindeki değişimin yaklaşık %41'ini ($R^2 = 0,412$) açıklamaktadır. Bu sonuçlara göre H2 (Sağlık çalışanlarında merhamet yorgunluğu ile iş stresi değişkeni işten ayrılma niyetini istatistiksel olarak anlamlı düzeyde artırmaktadır.) kabul edilmiştir.

Üçüncü aşamada aracı değişken olan merhamet yorgunluğunun bulunmadığı bir model ele alınmıştır. Bu aşama iş stresinin (X) işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini göstermek amacıyla yapılmıştır. Buna göre, merhamet yorgunluğunun yokluğunda iş stresinin işten

ayrılma niyeti üzerinde anlamlı pozitif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır ($\beta = .281, \%95$ BCA CI [0,190, 0,490], $t = 4,461, p < 0,001$). Bu sonuçlara göre H3 (Sağlık çalışanlarında iş stresi inişten ayrılma niyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı pozitif etkiye sahiptir.) kabul edilmiştir.

Dördüncü aşama aracılık etkisinin tespit edilmesi açısından analizin en önemli aşamalarından biridir. Bu aşamada iş stresinin merhamet yorgunluğu aracılığıyla işten ayrılma niyeti üzerindeki dolaylı etkisi incelenmiştir. İlgili katsayılar dikkate alındığında aracı etki yollarının (X x M) ve doğrudan etki yolunun (Y) anlamlı olması, aracı ve doğrudan etki yollarının (X x M x Y) pozitif olması ($\beta = .340$) tamamlayıcı bir aracılık ilişkisinin varlığını göstermiştir (Zhao vd., 2010). Bu sonuçlara göre merhamet yorgunluğunun iş stresi ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide aracı rol oynadığı görülmüştür. Bu durumda H4 (Sağlık çalışanlarında merhamet yorgunluğunun iş stresi ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide aracılık rolüne sahiptir.) desteklenmiştir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Son yıllarda merhamet yorgunluğu ile ilgili hem teorik hem ampirik çalışmaların sayısının artış gösterdiği görülmektedir. Sağlık kurumları özelinde merhamet yorgunluğu, sunulan hizmet kalitesi, hasta memnuniyeti, çalışanların performansı, iş tatmini, yüksek devir oranları açısından oldukça önemli bir kavramdır. Merhamet yorgunluğu ile birlikte stres te hasta bakım kalitesi, performans, motivasyon, tükenmişlik, işten ayrılma niyeti üzerinde olumsuz etkilere sahip bir kavramdır. Sağlık kurumlarının yönetimi açısından yüksek devir oranları önemli bir sorundur. Yeterli sayıda olmayan sağlık çalışanları ile sağlık sisteminin etkinliğini sağlamak oldukça güç bir iştir. Bu kapsamda bu araştırmada merhamet yorgunluğu, iş stresi ve işten ayrılma niyeti inceleme konusu yapılmıştır. İş stresinin işten ayrılma niyeti üzerine etkisini incelemek ve iş stresinin işten ayrılma niyeti üzerine etkisinde merhamet yorgunluğunun aracılık rolünü test etmek amaçlanmıştır. Bu kapsamda sağlık sektöründe çalışan doktor, hemşire, sağlık teknisyeni, tıbbi sekreter ve diğer sağlık çalışanlarından anket tekniği ile gerekli veriler toplanmıştır.

Yoğun çalışma saatleri, aşırı iş yükü, bakıma muhtaç hastalarla sürekli iletişim halinde olunması, yetersiz uyku ve beslenme düzenleri, pandemi sonrası artan bulaşıcı hastalıklarla birlikte riskli hastaların sayısının artması, koruyucu ekipmanlarla çalışmanın zorluğu gibi birçok sorunla karşı karşıya kalan sağlık çalışanlarında stres ve strese bağlı tükenmişlik duygusunun oluşması, performans kaybı, iş tatminsizliği, merhamet yorgunluğu ve hatta işten ayrılma düşüncelerinin ortaya çıkması olası bir durumdur. Yoğun bir şekilde hastalarıyla

güçlü bir iletişim halinde olan, empati becerisi yüksek, özverili sağlık çalışanları iyileşme umudu az, çaresiz kalan hastalarının acılarına sürekli maruz kalmalarından ötürü bir süre sonra fiziksel, ruhsal, sosyal yönden tükenmeye yani merhamet yorgunluğu yaşamaya başlamaktadır. Özellikle yoğun bakım, onkoloji, acil serviste çalışan hemşirelerin hastaların ölümüne sıklıkla tanık olmalarının merhamet yorgunluğunu artıran bir unsur olduğu ifade edilmektedir (Dikmen ve Aydın, 2016). Sağlık sektöründe çalışma koşullarından kaynaklı strese yol açan unsurlar da oldukça fazladır. Hastalarını iyileştirmek, onları hayata bağlamak için tüm çabayı göstermelerine rağmen hastalarını kaybetmenin verdiği başarısızlık hissi, kendi ve sevdiklerinin hayatlarına dair kaygı düzeylerinin artması, iş-özel yaşam arasındaki dengeyi sağlayamamaları, aşırı iş yükleri, zaman baskısı, gerekli desteği meslektaşlarından, yöneticilerinden, ailelerinden görememeleri çalışanlarda strese neden olmaktadır (Özalp, 2021).Stres ve merhamet yorgunluğu da çeşitli olumsuzlukların yanında çalışanlarda işten ayrılma niyetini artırmaktadır. Bu çalışmada da iş stresinin işten ayrılma niyeti üzerine etkisinde merhamet yorgunluğunun aracılık rolü oynayıp oynamadığı analiz edilmek istenmiştir. Belirlenen amaç doğrultusunda gerçekleştirilen analizler kapsamında geliştirilen hipotezler (H1,H2,H3 ve H4) kabul edilmiştir.

Labrague ve Los Santos (2021) tarafından COVID-19 pandemi döneminde Filipinler'de hemşireler üzerinden yürütülen çalışmada, COVID-19'un neden olduğu iş yükü hemşireler arasında merhamet yorgunluğuna neden olduğu, bunun da hem iş sonuçlarını hem de ilgili birimlerde sunulan bakımın kalitesini olumsuz etkilediğini ortaya koymuştur. Özalp (2021) tarafından yapılan bir çalışmada sağlık çalışanlarının maruz kaldığı merhamet yorgunluğu Covid-19 pandemi döneminde arttığını belirtmektedir. Bu durum çalışanları arasında işten ayrılma niyetinde ve çalışan devir hızında artışa neden olduğuna dair çalışmalar mevcuttur. Uluslararası Hemşireler Konseyi (ICN)'nin Covid-19 pandemisi üzerine hazırlanmış olduğu bir raporda, hemşireler arasında işten ayrılma niyetinin arttığı belirtilmiştir (Özalp, 2021, s. 83).

Pérez-García vd. (2021) tarafından hemşireler üzerinde yürütülen çalışma sonuçlarına göre merhamet yorgunluğunu yaratan nedenler olarak algılanan nedenler, kapsamlı hemşirelik bakımı sağlamaya yönelik zaman ve kaynak yetersizliği olarak belirlenmiştir. Tespit edilen sonuçlar işlerini yürütmede zorluklara, aile ve özel hayatta birtakım olumsuz yansımalara neden olmaktadır. İlgili çalışmada, sağlık kuruluşlarının şefkatli bakımı teşvik etmede anahtar rol oynadığı ve şefkat yorgunluğunu önlemek için şefkat geliştirmenin gerekli olduğu sonucuna varılmıştır.

Elde edilen bulgulara dayalı olarak sağlık çalışanlarında merhamet yorgunluğuna dair farkındalık oluşturmanın, stresle baş etme yöntemlerini uygulamalarını sağlamanın çalışanların işten ayrılmalarını zorlaştıracakı düşünülmektedir. Sağlık çalışanlarının iş yaşamları dışında özel yaşamlarında çeşitli sosyal faaliyet ve etkinliklere katılmaları, sevdiklerine daha fazla zaman ayırmaları, stresli ortamlardan uzak durmaya çalışmaları, gerekli olduğu zamanlarda çalıştıkları birimleri değiştirmeleri bu hususta etkili olabilecektir. Bunların yanı sıra sağlık politikaları ile çalışanların desteklenmesi ve güçlendirilmesinin, yönetimin sağlayacağı desteklerin de sağlık çalışanlarını stresin olumsuz etkilerinden kurtarmak, çalışanlarda oluşan merhamet yorgunluğunun etkilerini azaltmak ve işten ayrılma niyetinin oluşumunu engellemek hususunda katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Araştırmanın bulguları Adıyaman ilindeki iki kamu ve bir özel hastane çalışanlarından elde edilen veriler ile sınırlı kalmıştır. Bu nedenle araştırma sonuçları Türkiye'deki tüm sağlık sektörü çalışanları açısından genellemek mümkün değildir. Bunun yanında eksik ve hatalı bulunan anketlerin analize tabi tutulmaması, sağlık çalışanlarına zorlu çalışma koşulları altında ulaşılması da araştırmanın diğer sınırlılıklarını oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Arimon-Pagès, E., Torres-Puig-Gros, J., Fernández-Ortega, P., & Canela-Soler, J. (2019). Emotional impact and compassion fatigue in oncology nurses: Results of a multicentre study. *European Journal of Oncology Nursing*, 43, 1-6.
- Bentler, P.M. (1980). Multivariate analysis with latent variables: Causal modeling. *Annual Review of Psychology*, 31, 419-456.
- Cao, X., & Chen, L. (2021). Relationships between resilience, empathy, compassion fatigue, work engagement and turnover intention in haemodialysis nurses: A cross-sectional study. *Journal of Nursing Management*, 29(5), 1054-1063.
- Christianson, J., Johnson, N., Nelson, A., & Singh, M. (2023). Work-related burnout, compassion fatigue, and nurse intention to leave the profession during COVID-19. *Nurse Leader*, 21(2), 244-251.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G. & Büyüköztürk, Ş. (2010). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik SPSS ve lisrel uygulamaları*, Pegem Akademi Yayınları.
- Dikmen, Y. & Aydın, Y. (2016). Hemşirelerde merhamet yorgunluğu: Ne? Nasıl? Ne Yapmalı?”, *JhumRhythm*.1(1), 13-21.

- Fraenkel, J. R. ve Wallen, N. E. (2006). How to design and evaluate research in education. McGraw-Hill International Edition.
- Gökoğlan, E., Altuntaş, S. & Korkmaz, A.Ç. (2023). Merhamet yorgunluğunun hemşirelik hizmetlerine etkileri. *BANÜ Sağlık Bilimleri ve Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 282-289.
- Hu, L. & Bentler, P.M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1-55.
- Joinson, C. (1992). Coping with compassion fatigue. *Nursing*, 22(4), 116-122.
- Kline, R.B. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling*, The Guilford Press.
- Labrague, L. J., & de Los Santos, J. A. A. (2021). Resilience as a mediator between compassion fatigue, nurses' work outcomes, and quality of care during the COVID-19 pandemic. *Applied nursing research*, 61, 1-8.
- Li, A., Early, S. F., Mahrer, N. E., Klaristenfeld, J. L., & Gold, J. I. (2014). Group cohesion and organizational commitment: protective factors for nurse residents' job satisfaction, compassion fatigue, compassion satisfaction, and burnout. *Journal of Professional Nursing*, 30(1), 89-99.
- Liu, J., Zhu, B., Wu, J., & Mao, Y. (2019). Job satisfaction, work stress, and turnover intentions among rural health workers: a cross-sectional study in 11 western provinces of China. *BMC family practice*, 20, 1-11.
- Nunnally, Jum C (1978). *Psychometric Theory*, McGraw-Hill.
- Örnek, O. K., & Esin, M. N. (2020). Effects of a work-related stress model based mental health promotion program on job stress, stress reactions and coping profiles of women workers: a control groups study. *BMC public health*, 20, 1-14.
- Özalp, Ş. Ş. (2021). Covid-19 pandemisinde hemşirelerin ödediği bedel: Merhamet yorgunluğu. *Journal of Innovative Healthcare Practices*, 2(2), 80-87.
- Pérez-García, E., Ortega-Galán, Á. M., Ibáñez-Masero, O., Ramos-Pichardo, J. D., Fernández-Leyva, A., & Ruiz-Fernández, M. D. (2021). Qualitative study on the causes and consequences of compassion fatigue from the perspective of nurses. *International journal of mental health nursing*, 30(2), 469-478.
- Peters, E. (2018). Compassion fatigue in nursing: A concept analysis. *Nursing Forum*, 53(4), 466-480.
- Sani I., Rashidah, M.I. & Fazida, K. (2023). Validating the constructs of employees' competence model through confirmatory factor analysis: evidence from Nigeria. *International Journal of Economics*, 2(1), 71-86.

- Sung, K., Seo, Y., & Kim, J. H. (2012). Relationships between compassion fatigue, burnout, and turnover intention in Korean hospital nurses. *Journal of Korean Academy of Nursing*, 42(7), 1087-1094.
- Wang, Z., Zaman, S., Rasool, S. F., Zaman, Q. U., & Amin, A. (2020). Exploring the relationships between a toxic workplace environment, workplace stress, and project success with the moderating effect of organizational support: Empirical evidence from Pakistan. *Risk management and healthcare policy*, 1055-1067.
- Xie, W., Chen, L., Feng, F., Okoli, C. T., Tang, P., Zeng, L., ... & Wang, J. (2021). The prevalence of compassion satisfaction and compassion fatigue among nurses: A systematic review and meta-analysis. *International journal of nursing studies*, 120, 103973.
- Yılmaz, G., & Üstün, B. (2018). Hemşirelerde profesyonel yaşam kalitesi: Merhamet memnuniyeti ve merhamet yorgunluğu. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 9(3), 205-211.
- Yu, H., & Gui, L. (2022). Compassion fatigue, burnout and compassion satisfaction among emergency nurses: A path analysis. *Journal of advanced nursing*, 78(5), 1294-1304.
- Yu, H., Qiao, A., & Gui, L. (2021). Predictors of compassion fatigue, burnout, and compassion satisfaction among emergency nurses: A cross-sectional survey. *International emergency nursing*, 55, 100961.
- Zhao, X., Lynch Jr, J. G. & Chen, Q. (2010). Reconsidering Baron and Kenny: Myths and truths about mediation analysis. *Journal of Consumer Research*, 37(2), 197–206.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 913-934

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 02.06.2024

Accepted / Kabul: 26.07.2024

ÖĞRENME DAVRANIŞININ SÜRÜ EĞİLİMİNE ETKİSİ: BORSA İSTANBUL'DA İŞLEM YAPAN BİREYSEL YATIRIMCILAR ÜZERİNE BİR ANALİZ*

Bekir ELMAS¹

Salih AYDIN²

Öz

Finansal piyasalarda sıklıkla karşılaşılan yatırımcı eğilimlerinden birisi olan sürü eğilimi, yatırımcıların kendi bilgilerine göre diğer yatırımcıların bilgilerine daha fazla önem vermesi olarak ifade edilebilir. Sürü eğilimi doğrultusunda yatırım yapan yatırımcılar piyasanın sunduğu birçok yatırım fırsatını göremeyebilir. Ancak yatırımcılar geçmiş ticaret deneyimlerinden ders alıp, bireysel ve sosyal öğrenme düzeylerini artırırlarsa sürüye göre değil kendi yatırım stratejilerine göre hareket edebilirler. Bu çalışmada bireysel yatırımcıların öğrenme davranışının sürü eğilimine etkisini ölçmek amacıyla Borsa İstanbul'da yatırım yapan bireysel yatırımcılara anket uygulanmıştır. Araştırma modelinin test edilmesinde AMOS Yapısal Eşitlik Modellerinden Yol Analizi kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda bireysel yatırımcıların kendine güven davranışlarının ve öğrenme isteklerinin sürü eğilimleri üzerinde etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bireysel Yatırımcı, Öğrenme Davranışı, Sürü Eğilimi, Davranışsal Finans, Yatırımcı Eğilimleri.

Jel Kodları: G40, G41, D53.

* Bu çalışma Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Muhasebe ve Finansman Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Bekir ELMAS danışmanlığında Salih AYDIN tarafından "Bireysel yatırımcıların öğrenme davranışının sürü eğilimine etkisi: Borsa yatırımcıları üzerine bir analiz" başlığı ile tamamlanarak 28.01.2022 tarihinde savunulan doktora tezinden türetilmiştir.

¹Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, E-posta: belmas@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2094-2180

²Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Borçka Acarlar Meslek Yüksekokulu, Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, E-posta: salihaydin@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3817-1169

Atıf/Citation

Elmas, B., & Aydın, S. (2024). Öğrenme davranışının sürü eğilimine etkisi: Borsa İstanbul'da işlem yapan bireysel yatırımcılar üzerine bir analiz. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 913-934.

THE EFFECT OF LEARNING BEHAVIOR ON HERDING BIAS: AN ANALYSIS ON INDIVIDUAL INVESTORS TRADING IN BORSA ISTANBUL

Abstract

Herding bias, one of the investor tendencies frequently encountered in financial markets, can be expressed as investors giving more importance to the information of other investors than to their own information. Investors who invest in line with the herd trend may not see many investment opportunities offered by the market. However, if investors learn from their past trading experiences and increase their individual and social learning levels, they can act according to their own investment strategies, not according to the herd. In this study, a survey was applied to individual investors investing in Borsa Istanbul in order to measure the effect of individual investors' learning behavior on herding bias. Path Analysis from AMOS Structural Equation Models was used to test the research model. As a result of the study, it was determined that individual investors' self-confidence behavior and desire to learn had an impact on herding biases.

Keywords: Individual Investor, Learning Behavior, Herding Bias, Behavioral Finance, Investor Trends.

Jel Codes: G40, G41, D53.

1. GİRİŞ

Psikolojinin ve ekonominin etkileşimi sonucu ortaya çıkan davranışsal finans bireylerin yatırım kararlarını alırken neden irrasyonel davrandıklarını araştırır (Shantha, 2019, s. 1). Davranışsal finansın açıklamaya çalıştığı irrasyonel yatırımcı eğilimlerinden birisi de sürü eğilimidir. Yatırımcılar başkalarının kendilerinden daha fazla şeyi bildiklerine kendilerini inandırması sonucu bu eğilim ortaya çıkar (Trehan & Sinha, 2019, s. 32).

Sürü kavramına nöroloji ve zoolojiden sosyolojiye, psikolojiye, ekonomiye ve finansa kadar çok farklı ortamlarda karşılaşılan bir kavramdır. Ekonomi ve finasta kullanılan bu kavram ekonomik birimlerin birbirlerinin eylemlerini taklit etmeleri anlamında kullanılmaktadır (Spyrou, 2013, s. 176). Finansçılar için sürü, hisse senedi fiyatlarını belirlemede büyük önem taşırken, alım-satım işlemi yapan yatırımcılar için karlı ticari faaliyetlerin ortaya çıkmasına etki eden bir faktör olarak görülmektedir (Sachdeva vd., 2021, s. 1-2).

Finansal piyasalarda sürü, tipik olarak bir yatırımcının başkalarının eylemlerini takip etme davranışı olarak tanımlanmaktadır (Tan vd., 2008, s. 62). Sürü eğilimi gösteren yatırımcılar kendi kişisel bilgilerini dikkate almadan diğer yatırımcıların eylemlerini taklit ederler (Kumar vd., 2021, s. 1-2). Sürü davranışı, merkezi bir yön olmaksızın toplu olarak hareket eden bireylerin davranışdır. Bireylerin birbirlerinin uygulamalarını etkileşimli olarak gözlemleyerek diğerlerinin eylemlerini taklit etme eğilimi olarak tanımlanan sürü eğilimi finansal piyasalarda sıklıkla karşılaşılmaktadır (Choiijil vd., 2022, s. 2).

Finansal piyasalardaki sürü eğilimine yönelik ilk çalışmalar 1990'lı yıllarda başlamıştır. Bu konuların öncüleri Banerjee (1992), Bikhchandani, Hirshleifer & Welch (1992) ve Welch (1992)'tir. Bu yazarlara göre önemli sayıda yatırımcı aynı davranış tipini seçtikten sonra, diğerleri kendi bilgilerini görmezden gelmeye ve öncülerini taklit etmeye başlar. Bireysel yatırımcılar, özellikle daha az bilgili veya daha az eğitilmiş olduklarında, aktif olarak işlem gören hisse senetleri üzerinde dururlar. Bilgi ve birikim yerine başka yatırımcıları takip eden yatırımcılar hisse senetlerinin fiyatlarının sapmasına neden olmaktadır. Bu durum finansal piyasaları istikrarsızlığa düşürür (Zheng vd., 2015, Lakonishok vd., 1992). Bir yatırımcının davranışının sürü davranışı olarak adlandırılabilmesi için bir yatırım kararının diğer yatırımcıların kararları doğrultusunda değiştirilmesi ön koşuldur (Kapusuzoğlu, 2011, s. 11210-11211).

Sürü davranışı genellikle iki sebepten dolayı ortaya çıkar. İlk olarak yatırımcılar ait oldukları toplumdaki ayrılmak istemezler. İkincisi ise büyük bir grubun hata yapmayacağına dair ortak bir görüşün varlığıdır. Araştırmalar, yatırımcıların diğer yatırımcılara karşı çıkmayı uygun bulmadıklarını ve kendi bilgilerini gizlediklerini tespit etmişlerdir (Agrawal vd., 2016, s. 44).

Farklı yatırımcı türleri arasında sürü eğiliminin sergilenmesinin farklı nedenleri olabilir (Kumar & Goyal, 2015, s. 89). Lee vd., (2004), bireysel yatırımcıların kurumsal yatırımcılara göre daha yüksek düzeyde bir sürü eğilimi taşıdıklarını belirtmişlerdir.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde farklı piyasa durumları ve özellikleri altında sürü eğilimi üzerine yapılan çalışmalar genellikle sürü eğiliminin piyasalarda varlığını kanıtlamaya, sürü eğiliminin neden olduğu balonları ortaya koymaya ve sürü eğiliminin piyasalarda sebep olduğu volatilitelere yönelik çalışmalardır. Literatürde sürü eğiliminin azaltılması için gerekli faktörleri tespit etmeye yönelik ampirik çalışma olarak sadece bir çalışmaya rastlanılmıştır. Shantha (2019)'ın Sri Lanka Borsası üzerine yaptığı bu çalışma piyasalarda sürü eğiliminin azaltılması için gerekli faktörleri belirlemeye yönelik ilk çalışmadır. Sri Lanka gelişmemiş bir ülke olması nedeniyle bu ülke borsası araştırmacı tarafından seçilmiştir. Bu faktörlerin gelişmekte olan borsa statüsünde yer alan Borsa İstanbul'da etkinliğinin ölçülmesi ile birlikte literatüre yenilik kazandırılacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmada, Borsa İstanbul'da sürü eğiliminin azaltılması için öğrenme davranışı modelinin etkinliğinin ölçülmesi ve alana farklı katkılar sunulması amaçlanmıştır. Borsa İstanbul'da alım-satım işlemi yaparken sürü eğilimi ile hareket etmek istemeyen yatırımcıların öğrenme

davranış modelindeki faktörleri kullanarak sürü eğilimlerini azaltabilecekleri bu çalışmada ortaya konulmuştur. Özellikle bu çalışmada elde edilen verilerin birincil veriler olması ve örneklem sayısının yüksek tutulması çıkan sonuçların anlamlılığını artırmaktadır.

2. LİTERATÜR ÖZETİ

2.1. Sürü Eğilimi Üzerine Önceki Çalışmalar

Sürü eğilimi, hemen hemen tüm varlık sınıflarında yatırımcılar arasında finansal piyasalarda görülen davranışsal eğilimlerden birisidir. Bu nedenle araştırmacıların yoğun bir şekilde bu eğilime ilgileri olmuştur. Özellikle 1990'lı yıllarda yaşanan mali kriz bu eğilimin piyasalarda yoğun şekilde görülmesine neden olmuştur (Mand vd., 2023, s. 105). Devenow & Welch (1996), yatırımcıların diğer yatırımcıları takip ettiklerinde kendilerini daha güvende hissettiklerini belirtmiştir.

Sürü eğilimi üzerine yapılmış önceki çalışmalar incelendiğinde sürü eğilimi tespit yöntemleri olarak literatürde yer alan Lakonishok, Shleifer & Vishny modeli (1992), Portföy değişim Ölçütü (1995), Christie & Huang (1995), Chang, Cheng & Khorana (2000) ve Hwang Salmon (2004) modelleri kullanılarak piyasalarda sürü eğiliminin varlığı araştırılmıştır. Literatürde aynı zamanda piyasaların yükseliş ve düşüş dönemlerinde sürü eğiliminin piyasalardaki rolü incelenmiştir.

Tan vd., (2008), Çin menkul kıymetler borsasında işlem yapan bireysel yatırımcıların hem A hem de B grubu hisse senetlerindeki yatırımlarında sürü eğiliminin varlığını tespit etmişlerdir. Theriou vd., (2011), Atina borsasındaki yatırım fonu yöneticilerinin sürü eğilimi taşıdıklarını tespit etmişlerdir. Venezia vd., (2011), İsrail'deki profesyonel olmayan bireysel yatırımcıların profesyonel yatırımcılara göre daha yüksek düzeyde sürü eğilimi taşıdıklarını tespit etmişlerdir.

Dhar & Jha (2014), sosyal medyanın sürü davranışının meydana gelmesinde önemli bir faktör olduğunu kanıtlamıştır. Hsieh (2013), kurumsal yatırımcılar arasındaki sürü eğiliminin bireysel yatırımcılara göre daha yüksek olduğunu kanıtlamıştır. Jeon & Moffett (2010), Kim vd., (2014), Kore hisse senedi piyasasında işlem yapan bireysel yatırımcıların kurumsal yatırımcıları takip etme eğilimi gösterdiklerini tespit etmiştir.

Kataria & Choudhary (2015), yatırımcılar arasında meydana gelen sürü eğilimlerinin menkul kıymetlerinin gerçeğe uygun değerinden uzaklaşmasına ve piyasa dengesizliğine neden olduğunu tespit etmiştir. Gunawan & Huarng (2015), bireylerin satın alma niyetleri üzerinde toplumsal etkinin varlığını kanıtlamıştır. Don vd., (2010), Park & Sabourian (2011), sürü

davranışı ve fiyatlar arasındaki ilişkiyi tespit etmişler ve sürü eğiliminin fiyatları daha oynak hale getirdiğini kanıtlamışlardır.

Duasa & Kassim (2009), Malezya borsasındaki yabancı yatırımcıların güçlü bir sürü eğilimi taşıdıklarını kanıtlamıştır. Omay & Iren (2019), Malezya borsasında kriz dönemlerinde yabancı yatırımcıların sürü davranışı gösterdiklerini tespit etmişlerdir. Yabancı yatırımcıların sergiledikleri sürü davranışı yerli yatırımcılardan daha yüksek düzeyde gerçekleşmiştir.

Mabrouk & Mohamed (2013)'e göre piyasaların yükseliş trendi gösterdiği dönemlerde yatırımcılar diğer dönemlere göre daha fazla sürü eğilimi göstermektedir. Andrikopoulos vd., (2014), piyasalarda meydana gelen şirket birleşmelerinin sürü eğilimini artırdığını kanıtlamışlardır. Kobari vd., (2016)'ne göre yatırımcılar hisse senetlerinin satış işlemlerinde alım işlemlerine göre daha fazla sürü eğilimi göstermektedir. Gong & Dai (2017), daha yüksek faiz oranlarının ve daha düşük kur değerlerinin yatırımcılar arasındaki sürü eğilimini artırdığını tespit etmişlerdir. Huang & Wang (2017), Economou vd., (2018), yatırımcıların korku seviyelerinin artmasının sürü eğilimini de artırdığını tespit etmişlerdir. Zheng vd., (2017), sektörel pazarlardaki yatırımcıların sürü eğilimlerinin yerel ve uluslararası pazarlara göre daha yüksek olduğunu kanıtlamışlardır. Tabesh vd., (2018)'ne göre siyasal istikrarsızlığın yaşandığı dönemlerde yatırımcıların sürü eğilimi düzeyleri diğer dönemlere kıyasla daha yüksektir. Chauhan vd., (2020), yatırımcıların büyük şirketlerin hisse senetlerine yatırım yaparken daha yüksek düzeyde sürü eğilimi taşıdıklarını kanıtlamışlardır.

Kayalıdere (2012), piyasaların yükseliş trendi sergilediği dönemlerde yatırımcıların sürü eğilimlerinin diğer dönemlere göre daha yüksek olduğunu tespit etmiştir. Balcılar & Demirer (2015), BIST sanayi sektörüne yatırım yapan bireylerin sürü eğilimi düzeyleri diğer sektörlerde yatırım yapan bireylerin sürü eğilimlerinden daha düşük olduğunu belirtmişlerdir. Solakoğlu vd., (2016)'ne göre merkez bankasının aldığı kararlar ertesi gün yatırımcılar arasında sürü eğilimine neden olmaktadır. Akçaalan vd., (2020), sürü eğiliminin yabancı yatırımcıların ticaret hacmi ve volatilité ile artış gösterdiğini tespit etmişlerdir. Aynı zamanda araştırmacılar ülkedeki politik gerilimi artıran olayların sürü eğilimine neden olduğunu da kanıtlamışlardır. Tiniç vd., (2020), içerdenden öğrenmenin sürü eğilimini artırdığını tespit etmişlerdir.

Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde sürü eğilimini ölçmeye yarayan modeller kullanılarak farklı finansal piyasalarda sürü eğiliminin varlığı tartışılmıştır. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki sürü eğilimi farklı ülkelerde farklı finansal piyasalarda varlığını sürdürmektedir ve bireylerin yatırım süreçlerine zarar vermektedir. Sürü eğiliminin

piyasalarda neden olduğu bu olumsuz tabloyu ortadan kaldırmaya yönelik çalışmaların eksikliği göze çarpmaktadır. Bu kapsamda Shantha vd., (2018), sürü davranışının bireyler arasında etkisinin azaltılmasına yönelik Öğrenme Davranışı Modelini oluşturmuşlardır. Oluşturulan model ile birlikte bireysel yatırımcıların öğrenme süreçlerine ağırlık vererek sürü eğilimlerinin azaltılması amaçlanmıştır.

2.2. Öğrenme Davranışı Modeli ile İlgili Önceki Çalışmalar

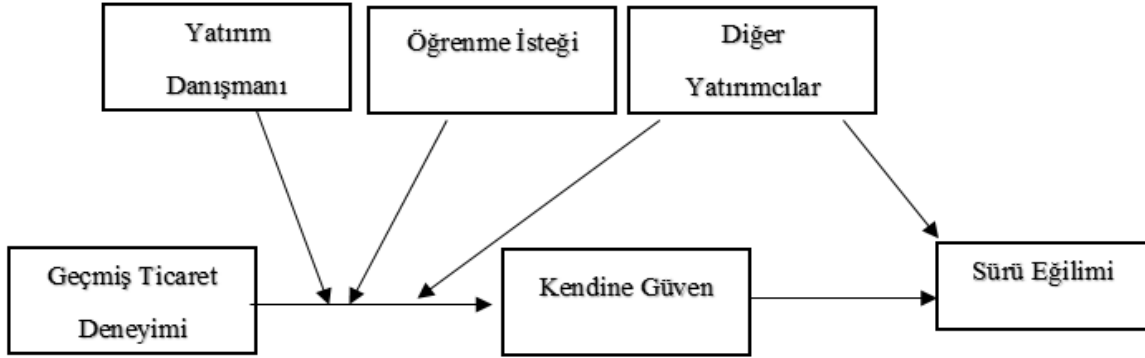
Bilgi teknolojilerinin yoğun kullanıldığı işlerde süreç içerisinde bulunanların öğrenme davranışının sürekli hale getirmeleri gerekmektedir (Milligan, vd., 2015, s. 388). Genel kabul görmüş tanıma göre öğrenme, davranışlarda ya da öğrenilmiş biçimde davranabilme kapasitesinde meydana gelen ve pratikten deneyimin diğer şekillerine kadar çeşitli alanlarda sonuç veren kalıcı bir değişiktir (Schunk, 2009).

Öğrenme bireysel ve sosyal öğrenme olarak iki farklı şekilde sınıflandırılmaktadır. Bireysel öğrenme durumunda yatırımcı kendi geçmiş ticaret deneyimlerini bilişsel olarak değerlendirir ve öğrenme sonucu hisse senetlerine yatırım yapma stratejilerini düzenleyebilir. Aynı zamanda yatırımcı kendi bilişsel değerlendirmelerini yapmadan çevresini oluşturan faktörlerden öğrenme yolunu seçebilir. Sosyal öğrenme olarak da adlandırılan bu öğrenme teorisi, taklit şeklinde yatırımcının çevresini oluşturan faktörlerden öğrenmesi olarak adlandırılır. Sosyal öğrenme, davranışların altında yatan nedenler ve stratejiler hakkında bilgi edinmek için taklit davranışlar sorgulandığında, sosyal olarak bu davranışlar onaylandığında ve davranışlardan başarılı çıktı elde edildiğinde gerçekleşmektedir (Shantha vd., 2018, s. 2).

Öğrenme Davranışı Modeli, yatırımcının önceki işlemlerinde meydana gelen hatalarını ve mantıksız zihinsel eğilimlerini öğrendiklerini varsayar ve daha sonraki işlemlerinde bu hataları en aza indirmeye çalışacak stratejileri üretmesini öngörür (Shantha vd., 2018, s. 3).

Shantha (2019), oluşturulan modelin uygulamasına yönelik yaptığı çalışmada Sri Lanka Borsasını ele almış ve çalışmada yatırımcıların öğrenme arzuları ile geçmiş ticaret deneyimleri birleştiğinde sürü eğilimlerinin azaldığı tespit edilmiştir. Bu çalışma ve oluşturulan model çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Bu model Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. Öğrenme Davranışı Modeli

3. YÖNTEM

3.1. Veri Toplama Aracı ve Süreci

Çalışmada veri toplama aracı olarak anket seçilmiştir. Anket formu BIST'te bireysel anlamda yatırım faaliyetlerini sürdüren yatırımcılara 22.02.2021-20.06.2021 tarihleri arasında ulaştırılmış ve 1184 adet anket formu yatırımcılar tarafından cevaplandırılmıştır. Elde edilen verilerin analizinde SPSS ve SPSS AMOS programlarından yararlanılmıştır. Pandemi nedeniyle yatırımcılara kartopu örneklem yöntemi ve farklı sosyal medya iletişim araçları yardımıyla ulaşılmıştır. Çalışma döneminin pandeminin en yoğun şekilde hissedildiği dönem olması nedeniyle birtakım kısıtlarla karşılaşıldığı da göz ardı edilmemelidir.

3.2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Borsa İstanbul (BIST)'te işlem yapan bireysel yatırımcıların öğrenme davranışlarının sürü eğilimine etkisini belirlemektir. Bu amaç dâhilinde çalışmada, Shantha vd., (2018) tarafından oluşturulan Öğrenme Davranışı Modelinin BIST gibi gelişmekte olan borsada, yatırımcıların sergiledikleri sürü eğilimi üzerinde etkisinin olup olmadığı incelenmiştir. Elde edilen verilerin analizinde SPSS ve SPSS AMOS programlarından yararlanılmıştır.

3.3. Araştırmanın Hipotezleri

Bu çalışmada Shantha vd., (2018) tarafından oluşturulan Öğrenme Davranışı modeli kullanılmıştır. Davranışsal finans ve öğrenme davranışının harmanlanıp yatırımcıların hisse senedi alım satım işlemlerinde gösterdikleri sürü eğilimlerinin öğrenme sürecinden etkilenme düzeyi modelde tartışılmıştır.

Bir yatırımcı hisse senedi yatırımları sonucunda elde ettiği kişisel deneyimlerinden birçok şeyi öğrenebilir. Kişisel olarak deneyimlenen yatırım sonuçlarının gelecekteki eylemler

üzerindeki etkisi öğrenme teorileri ile açıklanmaktadır. Kişisel olarak deneyimlenen sonuçlar davranışlar üzerinde büyük bir etkiye sahiptir (Kaustia & Knüpfer, 2008). Killeavy & Moloney (2010), geçmiş yaşanmışlıklardan elde edilen öğrenmenin kişinin kendini geliştirmesinde ve kendine daha fazla güvenmesinde etkili bir araç olduğunu belirtmiştir. Geçmiş yaşanmışlıkların bireyin yeterliliği üzerindeki etkisinin tespit edilmesi ile aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H1: Bireysel yatırımcıların geçmiş ticaret deneyimleri kendine güven tutumlarını pozitif anlamda etkilemektedir.

Bireysel yatırımcıların geçmiş ticaret deneyimlerinden yararlanmaları onların kendilerine olan güvenlerini artıracaktır. Kendilerine güvenleri artan bireysel yatırımcılar diğer yatırımcıları izlemek yerine kendi bilgi ve birikimi ile hareket etmek isterler. Bu kapsamda yatırımcıların kendine güven davranışları ile sürü eğilimleri arasında olumsuz bir ilişkinin olduğu varsayılmaktadır. Bhandari & Deaves (2006) ve Bodnaruk & Simonow (2015), bireylerin geçmiş deneyimlerinden dolayı kendine daha fazla güvendiklerini ve aşırı güven eğilimi taşıdıklarını belirtmişlerdir. Menkhoff vd., (2006), aşırı güven eğilimi ile risk eğilimi arasında negatif yönlü bir ilişkinin varlığını kanıtlamışlardır. Kendi güven ile sürü eğilimi arasındaki literatürdeki çalışmalardan elde edilen ilişki sonucunda H2 hipotezi oluşturulmuştur.

H2: Bireysel yatırımcıların kendine güven davranışları sürü eğilimlerini negatif anlamda etkilemektedir.

Ekonomi ve finans alanındaki deneyimin karar verme üzerindeki etkilerine yönelik son yıllarda bir ilgi artışı söz konusudur. Ekonomik karar vericiler çevre veya bilgi sinyallerinin kalitesi hakkında daha iyi bilgi edindikçe daha iyi kararlar vermeyi öğrenebilir (Chiang vd., 2011, s. 1561). Xiaofang vd., (2018)'ne göre bireylerin yatırımcıların yatırımcı çevreleri ile olan ilişkileri sayesinde bireysel öğrenme düzeyi güçlenir. Yatırımcılar arasında meydana gelen bu sosyal ilişkiler yatırımcıların hatalarından ders çıkarmalarını sağlar. Yatırımcıların yatırım çevresini oluşturun yatırım danışmanları ve diğer yatırımcılarla olan ilişkisi sonucu H3 ve H4 hipotezleri oluşturulmuştur.

H3: Yatırım danışmanı ile olan ilişkiler, geçmiş ticaret deneyimi ve kendine güven davranışı arasındaki ilişkide düzenleyici etkiye sahiptir.

H4: Diğer yatırımcılar ile olan ilişkiler, geçmiş ticaret deneyimi ve kendine güven davranışı arasındaki ilişkide düzenleyici etkiye sahiptir.

Öğrenme davranışı modeli bireysel yatırımcıların öğrenme isteklerinin var olmasının bireysel öğrenme sürecine de katkı sunacağını varsaymaktadır. Shantha vd., (2018) öğrenme isteğini, öğrenme esnasında beynin bilişsel işleyişine etki eden ilgi, dikkat, duygular ve hayal kırıklıkları gibi duygusal yönleri temsil etmektedir. Araştırmacılara göre, bu etkiler öğrenmenin yaratıcılığına, motivasyona ve verimliliğe olumlu etkileri olmaktadır. Bu doğrultuda öğrenme isteğinin geçmiş ticaret deneyimi ile kendine güven davranışı arasında olumlu bir düzenleyici etkisinin olması beklenmektedir. H5 hipotezi bu ilişki neticesinde oluşturulmuştur.

H5: Öğrenme isteği, geçmiş ticaret deneyimi ve kendine güven davranışı arasındaki ilişkide düzenleyici etkiye sahiptir.

Sürü eğilimi finansal piyasalarda sıklıkla karşılaşılan bir olgudur. Din vd., (2021)'ne göre bireysel yatırımcılar diğer yatırımcıları takip ederek elde ettiği bilgileri kişisel bilgileri ile mukayese ederek diğer yatırımcıların bilgilerine göre hareket etmeyi seçer. Jain vd., (2019), bireysel yatırımcıların yatırım kararlarını verirken yatırım danışmanı, arkadaş ve meslektaşlarından yardım aldıklarını belirtmektedirler. Bu noktada yatırımcıların diğer yatırımcılarla olan ilişkilerinin sürü eğilimlerine etkisinden yola çıkılarak H6 hipotezi oluşturulmuştur.

H6: Bireysel yatırımcıların diğer yatırımcılar ile olan ilişkileri sürü eğilimlerini etkilemektedir.

4. BULGULAR

4.1. Tanımlayıcı İstatistikler

Bireysel yatırımcıların öğrenme davranışının sürü eğilimine etkisini belirlemek için yapılan bu çalışmada BIST'te işlem yapan bireysel yatırımcılara anket uygulanmıştır. Bu bölümde BIST'te işlem yapan 1184 adet bireysel yatırımcıya ait tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiştir. Tanımlayıcı istatistikler iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda yatırımcıların demografik değişkenlerini tespit etmeye yönelik sorulara yer verilmişken, ikinci kısımda bireysel yatırımcıların yatırımcı profillerini belirlemeye yönelik sorular yatırımcılara sorulmuştur.

Tablo 1. Bireysel Yatırımcıların Demografik Değişkenlerine Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Türü	Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	164	13,9
	Erkek	1020	86,1
Yaş	25 yaş altı	52	4,4
	25-34 yaş arası	402	34,0
	35-44 yaş arası	498	42,0
	45-54 yaş arası	189	16,0
	55 yaş ve üzeri	43	3,6
Medeni Durum	Evli	863	72,9
	Bekâr	321	27,1
Eğitim Durumu	Lise ve öncesi	147	12,4
	Ön Lisans	92	7,8
	Lisans	699	59,0
	Yüksek Lisans	190	16,1
	Doktora	56	4,7
Meslek Grubu	Özel sektör çalışanı	359	30,3
	Kamu sektörü çalışanı	497	42,0
	Emekli	74	6,3
	İşsiz	88	7,4
	Kendi işinin patronu	166	14,0

Tablo 1'e göre örneklem dâhilinde BIST'te işlem yapan bireysel yatırımcıların %13,9'u kadın, %86,1'i erkek yatırımcılardan oluşmaktadır. Merkezi Kayıt Kuruluşu (MKK) verilerine göre 2020 yılı sonu itibari ile BIST'te işlem yapan kadın bireysel yatırımcıların toplam bireysel yatırımcılara oranı %21,1 olarak gerçekleşmiştir. Tablo 1'e göre örneklem dâhilinde BIST'te işlem yapan bireysel yatırımcıların %4,4'ü 25 yaş altı yatırımcılardan, %34'ü 25-34 arası yatırımcılardan, %42'si 35-44 yaş arası yatırımcılardan, %16'sı 45-55 yaş arası yatırımcılardan ve %3,6'sı 55 yaş ve üzeri yatırımcılardan oluşmaktadır. Katılımcıların büyük çoğunluğunu (%76'sını) 25-44 yaş arası yatırımcılar oluşturmuştur. MKK Eylül 2021 verilerine göre BIST'te bireysel anlamda yatırımcı olanların % 53'ü 25-44 yaş aralığındadır. Tablo 1'e göre örneklem dâhilinde BIST'te işlem yapan bireysel yatırımcıların %72,9'u evli, %27,1'i bekâr yatırımcılardan oluşmaktadır. Katılımcıların çoğunun evli olması dikkat çekmektedir. Katılımcıların yaş dağılımına bakıldığında 25 yaş üzeri olmaları bu durum ile paralellik göstermektedir. Tablo 1'e göre örneklem dâhilinde BIST'te işlem yapan bireysel yatırımcıların %12,4'ü lise ve öncesi, %7,8'i önlisans, %59'u lisans, %16,1'i yüksek lisans ve

%4,7'si doktora eğitim seviyesini tamamlamış yatırımcılardan oluşmaktadır. Lisans ve yüksek lisans eğitim seviyelerine sahip olan yatırımcıların ağırlıkları tabloda dikkat çekmektedir. Tablo 1'e göre örneklem dâhilinde BIST'te işlem yapan bireysel yatırımcıların %30,3'ü özel sektör çalışanı, %42'si kamu sektörü çalışanı, %6,3'ü emekli, %7,4'ü işsiz ve %14'ü kendi işinin patronu şeklinde meslek gruplarından oluşmaktadır. Katılımcıların büyük çoğunluğu kamu veya özel sektör çalışanı olarak yaşamlarına devam etmektedir.

Tablo 2. Bireysel Yatırımcıların Demografik Değişkenlerine Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Türü	Frekans	Yüzde (%)
İşlem Sıklığı	Günlük	184	15,5
	Haftada birden fazla	342	28,9
	Haftada bir	172	14,5
	Ayda bir	221	18,7
	Ara sıra	265	22,4
Risk Profili	Riski sevmeyen	115	9,7
	Düşük risk seven	301	25,4
	Normal risk seven	562	47,5
	Yüksek risk seven	206	17,4
Sermaye Ayırma	%10'dan daha az	103	8,7
	%10-%29 arası	152	12,8
	%30-%49 arası	103	8,7
	%50-%69 arası	226	19,1
	%70'ten daha fazla	600	50,7
Yatırım Süresi	3 yıldan az	650	54,9
	3-7 yıl arası	270	22,8
	8-12 yıl arası	100	8,4
	13-17 yıl arası	64	5,5
	17 yıldan daha fazla	100	8,4

Tablo 2'ye göre örneklem dâhilinde BIST'te işlem yapan bireysel yatırımcıların %15,5'i günlük, %28,9'u haftada birden fazla, %14,5'i haftada bir, %18,7'si ayda bir ve %22,4'ü ara sıra işlem yapan yatırımcılardan oluşmaktadır. Katılımcıların işlem yapma sıklıkları orantılı bir şekilde dağılım göstermektedir. Tablo 2'ye göre örneklem dâhilinde BIST'te işlem yapan bireysel yatırımcıların %9,7'si riski sevmeyen, %25,4'ü düşük risk seven, %47,5'i normal risk seven ve %17,4'ü yüksek risk seven yatırımcılardan oluşmaktadır. Katılımcıların neredeyse yarısının risk profili normal risk seviyesindedir. Tablo 2'ye göre örneklem

dâhilinde BIST'te işlem yapan bireysel yatırımcıların %8,7'si sermayelerinin %10'dan daha azı ile %12,8'i sermayelerinin %10-%29 arasıyla %8,7'si sermayelerinin %30-%49 arası ile %19,1'i sermayelerinin %50-%69 arası ile ve %50,7 'si sermayelerinin %70'inden daha fazlası ile yatırım yapmaktadır. Katılımcıların yarısından fazlasının sermayelerinin %70'inden daha fazlası ile yatırım yapmaları dikkat çekmektedir. Tablo 2'ye göre örneklem dâhilinde BIST'te işlem yapan bireysel yatırımcıların %54,9'u 3 yıldan daha az süre, %22,8'i 3-7 yıl arası, %8,4'ü 8-12 yıl arası, %5,5'i 13-17 yıl arası ve %8,4'ü 17 yıldan daha uzun süre BIST'te yatırım yapmaktadır. Bu durum son yıllarda BIST'te yatırımcı sayısının artması ve piyasaya yeni yatırımcıların katılması ile açıklanabilir.

4.2. Yol Analizi Sonuçları

Yol Analizi, nicel değişkenler arasındaki yapısal ilişkiyi kestirmek ve bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki toplam etkilerinin ne kadarının doğrudan ne kadarının dolaylı olarak ortaya çıktığını belirlemekte kullanılan bir yöntemdir. Değişkenler arasındaki ilişkinin tam olarak ortaya konması için regresyon ve korelasyon çoğu zaman yeterli olmamaktadır. Çünkü iki değişken arasındaki ilişki üçüncü bir değişkene bağlı olarak da ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca incelenen çok değişkenli modelde bir değişken bazı değişkenlere göre bağımlı bazı değişkenlere göre bağımsız değişken durumunda olabilmektedir. Regresyonda endojen ve egzogen kavramları yer almazken, yol analizinde bu kavramlar kullanılmaktadır. Korelasyon ve regresyon bu ve benzeri durumlarda neden sonuç ilişkilerini ortaya çıkarmada yetersiz kalmaktadır. Çoklu regresyonda sadece bir bağımlı değişken kullanılabilirken yol analizinde birden fazla bağımlı değişken aynı anda kullanılabilir (Karagöz, 2016).

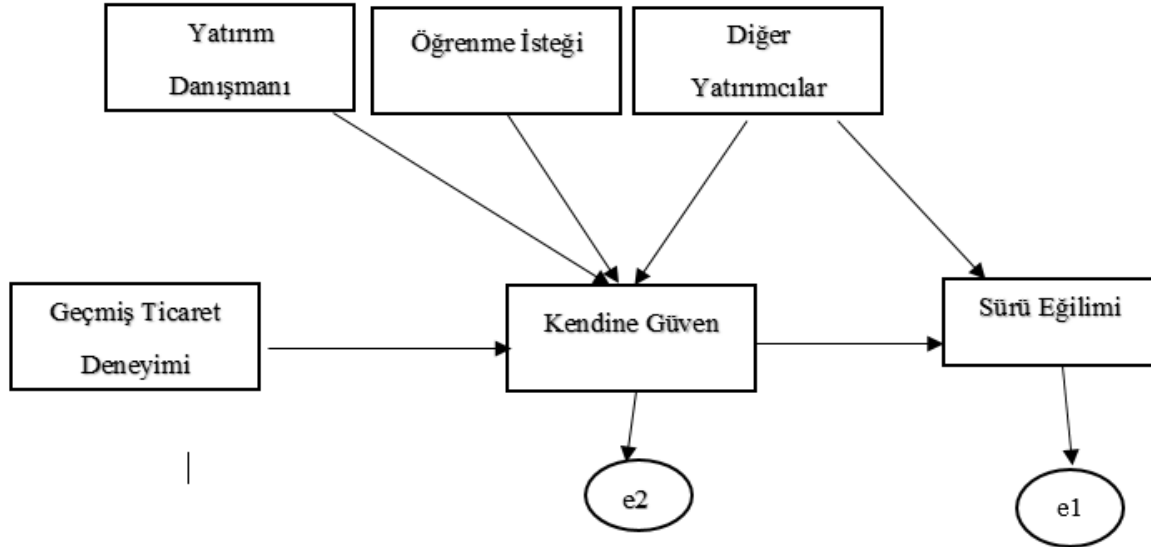
BIST'te işlem yapan bireysel yatırımcıların sürü eğilimlerini etkileyen değişkenleri ve bu değişkenler arasındaki doğrusal ilişkileri belirlemek amacıyla Öğrenme Davranışı Modeline dayalı olarak Yapısal Eşitlik Modellerinden birisi olan Yol Analizi kullanılmıştır. Modelin veri uyumunu değerlendirmek amacıyla elde edilen uyum indeksi değerleri aşağıda verilmiştir.

Tablo 3. Yapısal Eşitlik Modeline İlişkin Uyum İndeksi Değerleri

Uyum İndeksleri	Kabul Edilebilir Uyum	Sonuç	Sonuç
χ^2/df	$2 \leq \chi^2/df \leq 5$	3,140	Kabul Edilebilir
GFI	$0,90 \leq GFI \leq 1$	0,999	Kabul Edilebilir
CFI	$0,90 \leq CFI \leq 1$	0,984	Kabul Edilebilir
AGFI	$0,85 \leq AGFI \leq 1$	0,981	Kabul Edilebilir
RMSEA	$0 \leq RMSEA \leq 0,10$	0,043	Kabul Edilebilir
IFI	$0,90 \leq IFI \leq 1$	0,986	Kabul Edilebilir
NFI	$0,90 \leq IFI \leq 1$	0,979	Kabul Edilebilir

Kaynak: Aksu vd., 2017

Tablo 3'te modele ait veri uyumuna ilişkin elde edilen uyum indeksi değerlerine yer verilmiştir. Uyum indekslerinde literatürde sıklıkla kullanılan göstergelere yukarıdaki tabloda değinilmiştir. Literatürde bu uyum indekslerinin bulunması gereken değer aralıkları ile veri setinde elde edilen uyum indeks değerleri karşılaştırıldığında kurulan teorik modelin araştırmadan elde edilen verilerle kabul edilebilir düzeyde uyum gösterdiği söylenebilmektedir.

Şekil 2. Araştırmanın Yol Modeli

Alım-satım davranışı, bir yatırımcının hisse senedi alım satımı yaparken sergilediği tüm fiziksel ve psikolojik davranışları içermektedir. DF literatürünün de önerdiği gibi yatırımcıların bilişsel ve duygusal durumları ve sosyokültürel yönleri, piyasa koşulları ve bilgi yapısı ile birlikte ticaret kararlarını etkiler. Belirli piyasa koşulları ve bilgi düzeyleri göz önüne alındığında, yatırımcılar sosyo-psikolojik durumlarına bağlı olarak çeşitli ticaret

modelleri sergileyecekler ve her hisse senedi alım satım işleminde farklı deneyimler yaşayacaklardır (Shantha vd., 2018).

Öğrenme, bilgi ve becerilerin hem birikimini hem de dönüşümünü içermelidir. Buna göre, bir yatırımcının ticaret ortamına uyum sağlamak için yeni bilgi ve beceriler elde etmesi gerekmektedir. Yeni bilgi ve beceriler elde edildiğinde öğrenmenin gerçekleşmesi beklenir. Öğrenme iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Bireysel öğrenme, bir yatırımcının kendi deneyimlerinden yola çıkarak bilgi ve becerisini artırması olarak tanımlanabilir. Sosyal öğrenme ise yatırımcının kendi bilgi ve becerisini artırmak için kendi deneyimleri yerine başkalarının deneyimlerine başvurmasıdır. Bireysel öğrenmenin düzeyi geçmiş ticaret deneyimlerinin ne ölçüde değerlendirildiğine bağlıdır. Geçmiş ticaret deneyimlerinden ders çıkarabilen yatırımcı bireysel öğrenme düzeyini artırmış olur. Yaşanılan duygular, arkadaş çevresi, yatırım danışmanı ve diğer yatırımcılar ile olan ilişkiler ve aile üyeleri bilgi elde edilmesi, tartışma ve sorgulama imkanı sağlaması, geçmiş deneyimlerden ders çıkartılmaya yardımcı olması gibi avantajlar sundukları için hem bireysel öğrenme hem de sosyal öğrenmenin önü açılacaktır (Shantha vd., 2018).

Tablo 4. Yol Analizi Sonucunda Elde Edilen Değişkenler Arasındaki Doğrudan İlişkiler

Değişkenler Arasındaki Doğrudan İlişkiler	B	Sh	β	p
Kendine Güven \leftarrow Ticaret Deneyimi	-0,004	0,029	-0,147	0,883
Sürü Eğilimi \leftarrow Kendine Güven (aracı değişken)	-0,069	0,029	-2,417	0,016*
Kendine Güven \leftarrow Yatırım Danışmanı (moderatör değişken)	-0,037	0,031	-1,203	0,229
Kendine Güven \leftarrow Diğer Yatırımcı (moderatör değişken)	-0,018	0,029	-0,630	0,529
Kendine Güven \leftarrow Öğrenme İsteği (moderatör değişken)	0,119	0,023	5,126	0,001*
Sürü Eğilimi \leftarrow Diğer Yatırımcı	0,028	0,028	1,003	0,316

Geçmiş ticaret deneyimi ile sürü eğilimi arasında kısmi aracılık rolünü üstlenen kendine güven davranışı bireysel yatırımcıların sürü eğilimine olan ilgisini azaltabilir. Bireysel yatırımcılar geçmiş ticaret deneyimleri ile kendilerine daha fazla güvenebilir ve bu durum yatırımcıların kendi başlarına hareket etmelerinin önünü açar. Kendine güvenen yatırımcıların başkalarının ne yaptığından daha çok kendilerinin neler yapabileceğine odaklanır.

Yatırımcıların öğrenme sürecinin kendi kendini düzenleyen doğası nedeniyle can sıkıntısı, hayal kırıklığı, dikkat ve ilgi gibi duygusal faktörler yatırımcıların öğrenme isteklerini etkileyecektir. Bu etkiler insan beyninin bilişsel işleyişiyle bütünleşerek öğrenmede esnekliği, yaratıcılığı ve verimliliği etkiler. Örneğin; olumlu bir ruh haline sahip yatırımcı öğrenme sürecinde daha fazla yaratıcılığı ve esnekliği kullanabilir. Aynı zamanda ilgi ve dikkatin öğrenme sürecinde bilginin aktif olarak araştırılmasını teşvik etmesi beklenir. Tersine hayal kırıklıkları ile yaşamını sürdüren yatırımcıların verimli bir öğrenme süreci yaşamaları beklenemez. Öğrenme isteği, insan beyninin düşünme sürecinde bilişsel işleyişini güçlendirdiği için önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir. Buna göre öğrenme isteğinin yatırımcının bilişsel yansıtma sürecini güçlendirmesi beklenir. Bu nedenle geçmiş ticaret deneyimi ve kendine güven davranışı arasındaki ilişkide öğrenme isteğinin düzenleyici bir etkisinin olduğu düşünülür (Shantha ve diğ., 2018, s. 13). BIST'te işlem yapan bireysel yatırımcılara yönelik yapılan bu çalışmada öğrenme isteğinin geçmiş ticaret deneyimi ile kendine güven davranışı arasında düzenleyici etkisinin varlığı tespit edilmiştir.

Tablo 5. Araştırmada Test Edilen Hipotezlerin Genel Değerlendirmesi

Hipotez	Durum	Sonuç
Hipotez 1	Bireysel yatırımcıların geçmiş ticaret deneyimleri kendine güven tutumlarını etkilemektedir.	<i>Ret</i>
Hipotez 2	Bireysel yatırımcıların kendine güven tutumları sürü eğilimlerini etkilemektedir.	<i>Kabul</i>
Hipotez 3	Yatırım danışmanı ile olan ilişkiler, geçmiş ticaret deneyimi ve kendine güven tutumu arasındaki ilişkide düzenleyici etkiye sahiptir.	<i>Ret</i>
Hipotez 4	Diğer yatırımcılar ile olan ilişkiler, geçmiş ticaret deneyimi ve kendine güven tutumu arasındaki ilişkide düzenleyici etkiye sahiptir.	<i>Ret</i>
Hipotez 5	Öğrenme isteği, geçmiş ticaret deneyimi ve kendine güven tutumu arasındaki ilişkide düzenleyici etkiye sahiptir.	<i>Kabul</i>
Hipotez 6	Bireysel yatırımcıların diğer yatırımcılar ile olan ilişkileri sürü eğilimlerini etkilemektedir.	<i>Ret</i>

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada Borsa İstanbul'da işlem yapan bireysel yatırımcıların öğrenme davranışının sürü eğilimine etkisi incelenmiştir. 22.02.2021-20.06.2021 tarihleri arasında Borsa İstanbul'da

işlem yapan bireysel yatırımcılara anket formu gönderilmiş ve 1184 bireysel yatırımcının verdiği cevaplar çalışmaya dâhil edilmiştir.

Çalışmada model kapsamında oluşturulan hipotezlerin sonuçları aşağıdaki gibidir:

Hipotez 1 incelendiğinde araştırmaya dâhil edilen bireysel yatırımcıların geçmiş ticaret deneyimlerinin kendine güven davranışları üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı görülmüştür. MKK (2022) Ağustos verilerine göre üç yıl önce BIST'teki yatırımcı sayısı yaklaşık 1.150.000 iken 2022 Temmuz itibariyle yatırımcı sayısı 2.500.000'e yaklaşmıştır. Son üç yıl içerisinde yeni yatırımcı sayısının %50'den fazla artışı düşünüldüğünde BIST deneyimsiz yatırımcıların fazla olduğu bir borsadır. Chen vd., (2007), Menkhoff vd., (2013) ve Qasim vd., (2019), deneyim ile aşırı güven arasındaki olumlu ilişkiden bahsetmiştir.

Hipotez 2 incelendiğinde araştırmaya dâhil edilen bireysel yatırımcıların kendine güven davranışlarının sürü eğilimleri üzerinde bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Lin (2012), Gun & Khan (2019) aşırı güven eğilimi olan yatırımcıların risk toleranslarının yüksek olduğunu ve düşük sürü eğilimi gösterdiklerini belirtmişlerdir.

Hipotez 3 incelendiğinde araştırmaya dâhil edilen bireysel yatırımcıların yatırım danışmanı ile olan ilişkilerinin geçmiş ticaret deneyimi ve kendine güven davranışları arasındaki ilişkide herhangi bir düzenleyici etkisinin olmadığı görülmüştür. Araştırmanın yapıldığı dönemin pandemi dönemi olması nedeniyle piyasa koşulları belirsizlik taşımaktadır. Shantha (2019), piyasa koşullarının belirsizliğinin yatırımcıların risk iştahını azalttığını belirtmiştir. Hens & Benli (2021), insanların yüksek oynaklığın olduğu dönemlerde kendi yatırım faaliyetlerini yavaşlattıklarını belirtmişlerdir.

Hipotez 4 incelendiğinde araştırmaya dâhil edilen bireysel yatırımcıların diğer yatırımcılar ile olan ilişkilerinin geçmiş ticaret deneyimi ve kendine güven davranışları arasındaki ilişkide herhangi bir düzenleyici etkisinin olmadığı görülmüştür.

Hipotez 5 incelendiğinde araştırmaya dâhil edilen bireysel yatırımcıların öğrenme isteği düzeylerinin geçmiş ticaret deneyimi ve kendine güven davranışları arasındaki ilişkide düzenleyici bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Chen vd., (2018), öğrenmenin aşırı güven üzerinde pozitif bir etkisinin olduğunu belirtmişlerdir. Shantha (2019)'e göre bireylerin geçmiş ticari davranışları sayesinde öğrenme davranışlarını yerine getirmeleri yatırımcıların kendine güven duymalarına sağlar.

Hipotez 6 incelendiğinde araştırmaya dâhil edilen bireysel yatırımcıların diğer yatırımcılar ile olan ilişkisinin sürü eğilimi üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Jiang vd.,

(2022), piyasa çöküşü sırasında piyasalarda yatırımcıların kendilerini korumaya aldıklarını diğer yatırımcılarla ilişkilerini azalttıklarını bildirmiştir.

Sonuç olarak bir yatırımcının başarısı uygulanabilir yatırım stratejileri ile dinamik piyasa koşullarını öğrenme ve bunlara uyum sağlama yeteneğine bağlıdır. Yatırımcıların geçmiş ticaret deneyimlerinden yararlanabilmeleri için geçmişte uyguladıkları yatırım stratejilerini gözden geçirmeleri gerekmektedir. Bu kapsamda BIST'te verilecek eğitimler sonucunda yatırımcılar geçmiş ticaret deneyimlerinden çıkarımlar yapabilecektir. Bu çıkarımlar sonucunda yatırımcılar, hisse senedi ticareti yaparken yatırımcı eğilimlerine maruz kalmayı azaltan geçmiş ticaret deneyimlerinden etkin bir öğrenmeyi gerçekleştirecektir. Öğrenme davranışı, yatırımcının sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesi için daha düşük maliyetle finansmana daha geniş çerçevede ulaşmasına katkı sağlayacaktır.

Çalışmada elde edilen sonuçlar neticesinde gelecekte bu alanda yapılması düşünülen çalışmalara aşağıdaki öneriler sunulabilir;

- Çalışmanın yapıldığı dönem Covid-19 dönemi olduğu için yatırımcıların davranışlarında diğer dönemlere göre farklılıklar ortaya çıkabilecektir. Pandeminin sona ermesi ile birlikte bu çalışmanın bireysel yatırımcılar üzerinde tekrarlanması ile farklı çıktılar elde edilebilir.
- Bu çalışma BIST gibi gelişmekte olan borsadaki bireysel yatırımcılar üzerinde yapılmıştır. Gelecekte gelişmiş borsalar üzerinde model test edilebilir.
- Çalışmada BIST'te işlem yapan bireysel yatırımcılar dikkate alınmıştır. Bu kapsamda gelecekte kurumsal ve yabancı yatırımcılar üzerinde bu modelin uygulanması farklı sonuçları ortaya çıkarabilir.

KAYNAKÇA

- Agrawal, D., Singhal, T., & Swarup, K. S. (2016). Role of herding behavior in influencing investor decision making in India. *Indian Journal of Research in Capital Markets*, 3(4), 43-48.
- Akçaalan, E., Dindaroğlu, B., & Binatlı, A. O. (2020). International investors, volatility, and herd behavior. *Uluslararası ekonomi ve yenilik dergisi*, 6(2), 247-259.
- Aksu, G., Eser, M. T., & Güzeller, C. O. (2017). *Açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi ile yapısal eşitlik modeli uygulamaları*. Detay Yayıncılık.
- Andrikopoulos, P., Hofer, A. A., & Kallinterakis, V. (2014). On the impact of market mergers over herding: evidence from EURONEXT. *Review of behavioral finance*, 6(2), 104-135.

- Balcilar, M., & Demirer, R. (2015). Effect of global shocks and volatility on herd behavior in an emerging market: Evidence from Borsa Istanbul. *Emerging markets finance and trade*, 51(1), 140-159.
- Banerjee, A. V. (1992). A simple model of herd behavior. *The quarterly journal of economics*, 107(3), 797-817.
- Bikhchandani, S., Hirshleifer, D., & Welch, I. (1992). A theory of fads, fashion, custom, and cultural change as informational cascades. *Journal of political economy*, 100(5), 992-1026.
- Bodnaruk, A., & Simonov, A. (2015). Do financial experts make better investment decisions?. *Journal of financial Intermediation*, 24(4), 514-536.
- Chang, E. C., Cheng, J. W., & Khorana, A. (2000). An examination of herd behavior in equity markets: An international perspective. *Journal of banking & finance*, 24(10), 1651-1679.
- Chauhan, Y., Ahmad, N., Aggarwal, V., & Chandra, A. (2020). Herd behaviour and asset pricing in the Indian stock market. *IIMB management review*, 32(2), 143-152.
- Chen, G., Kim, K. A., Nofsinger, J. R., & Rui, O. M. (2007). Trading performance, disposition effect, overconfidence, representativeness bias, and experience of emerging market investors. *Journal of behavioral decision making*, 20(4), 425-451.
- Chen, J. S., Croson, D. C., Elfenbein, D. W., & Posen, H. E. (2018). The impact of learning and overconfidence on entrepreneurial entry and exit. *Organization science*, 29(6), 989-1009.
- Chiang, Y. M., Hirshleifer, D., Qian, Y., & Sherman, A. E. (2011). Do investors learn from experience? Evidence from frequent IPO investors. *The review of financial studies*, 24(5), 1560-1589.
- Christie, W. G., & Huang, R. D. (1995). Following the pied piper: Do individual returns herd around the market?. *Financial analysts journal*, 51(4), 31-37.
- Chojjil, E., Méndez, C. E., Wong, W. K., Vieito, J. P., & Batmunkh, M. U. (2022). Thirty years of herd behavior in financial markets: A bibliometric analysis. *Research in international business and finance*, 59, 101506.
- Devenow, A., & Welch, I. (1996). Rational herding in financial economics. *European economic review*, 40(3-5), 603-615.
- Dhar, J., & Jha, A. K. (2014). Analyzing social media engagement and its effect on online product purchase decision behavior. *Journal of human behavior in the social environment*, 24(7), 791-798.
- Din, S. M. U., Mehmood, S. K., Shahzad, A., Ahmad, I., Davidyants, A., & Abu-Rumman, A. (2021). The impact of behavioral biases on herding behavior of investors in islamic financial products. *Frontiers in psychology*, 11, 600570.

- Dong, Z., Gu, Q., & Han, X. (2010). Ambiguity aversion and rational herd behaviour. *Applied financial economics*, 20(4), 331-343.
- Duasa, J., & Kassim, S. (2009). Herd behavior in Malaysian capital market: An empirical analysis. *Journal of Applied economic sciences*, 1(7), 45-57.
- Economou, F., Hassapis, C., & Philippas, N. (2018). Investors' fear and herding in the stock market. *Applied economics*, 50(34-35), 3654-3663.
- Gong, P., & Dai, J. (2017). Monetary policy, exchange rate fluctuation, and herding behavior in the stock market. *Journal of business research*, 76, 34-43.
- Gul, F., & Khan, K. (2019). An Empirical study of investor attitudinal factors influencing herd behavior: Evidence from pakistan stock exchange. *Abasyn university journal of social sciences*, 12(1), 1-12.
- Gunawan, D. D., & Huarng, K. H. (2015). Viral effects of social network and media on consumers' purchase intention. *Journal of business research*, 68(11), 2237-2241.
- Hens, T., & Benli, V. F. (2021). Behavioral finance in the era of Covid-19. *Press academia procedia*, 14(1), 106-107.
- Hsieh, S. F. (2013). Individual and institutional herding and the impact on stock returns: Evidence from Taiwan stock market. *International review of financial analysis*, 29, 175-188.
- Huang, T. C., & Wang, K. Y. (2017). Investors' fear and herding behavior: evidence from the taiwan stock market. *Emerging markets finance and trade*, 53(10), 2259-2278.
- Hwang, S., & Salmon, M. (2004). Market stress and herding. *Journal of empirical finance*, 11(4), 585-616.
- Jain, J., Walia, N., & Gupta, S. (2019). Evaluation of behavioral biases affecting investment decision making of individual equity investors by fuzzy analytic hierarchy process. *Review of behavioral finance*, 12(3), 297-314.
- Jeon, J. Q., & Moffett, C. M. (2010). Herding by foreign investors and emerging market equity returns: Evidence from Korea. *International review of economics & finance*, 19(4), 698-710.
- Jiang, R., Wen, C., Zhang, R., & Cui, Y. (2022). Investor's herding behavior in Asian equity markets during COVID-19 period. *Pacific-basin finance journal*, 73, 101771.
- Kapusuzoglu, A. (2011). Herding in the Istanbul Stock Exchange (ISE): A case of behavioral finance. *African journal of business management*, 5(27), 11210-11218.
- Karagöz, Y. (2016). *SPSS ve AMOS 23 uygulamalı istatistiksel analizler*. Nobel Yayınevi.
- Kataria, C. D., & Choudhary, S. (2015). Herding behavior in financial market: critical literature review. *International research journal of commerce arts and science*, 6(12), 16-26.

- Kaustia, M., & Knüpfer, S. (2008). Do investors overweight personal experience? Evidence from IPO subscriptions. *The journal of finance*, 63(6), 2679-2702.
- Kayalidere, K. (2012). Hisse senedi piyasasında sürü davranışı: İMKB'de ampirik bir inceleme. *İşletme araştırmaları dergisi*, 4(4), 77-94.
- Killeavy, M., & Moloney, A. (2010). Reflection in a social space: Can blogging support reflective practice for beginning teachers? *Teaching and teacher education*, 26(4), 1070-1076
- Kim, S. W., Lee, B. S., & Kim, Y. M. (2014). Who mimics whom in the equity fund market? Evidence from the Korean equity fund market. *Pacific-basin finance journal*, 29, 199-218.
- Kobari, M., Fadaeinejad, M., Asadi, G. H., & Hamidizadeh, M. (2016). Herd behavioral in Tehran Stock Exchange based on market microstructure (case study: Mokhaberat Company). *Financial research journal*, 18(3), 519-540.
- Kumar, S., & Goyal, N. (2015). Behavioural biases in investment decision making—a systematic literature review. *Qualitative research in financial markets*, 7(1), 88-108.
- Kumar, A., Badhani, K. N., Bouri, E., & Saeed, T. (2021). Herding behavior in the commodity markets of the Asia-Pacific region. *Finance research letters*, 41, 101813.
- Lakonishok, J., Shleifer, A., & Vishny, R. W. (1992). The impact of institutional trading on stock prices. *Journal of financial economics*, 32(1), 23-43.
- Lee, Y. T., Liu, Y. J., Roll, R., & Subrahmanyam, A. (2004). Order imbalances and market efficiency: Evidence from the Taiwan Stock Exchange. *Journal of financial and quantitative analysis*, 39(2), 327-341.
- Lin, H. W. (2012). How herding bias could be derived from individual investor types and risk tolerance. *World academy of science, engineering and technology*, 6(6), 767-772.
- Mabrouk Houda, B., & Mohamed, F. (2013). Herding during market upturns and downturns: International evidence. *IUP journal of applied finance*, 19(2), 5-26.
- Mand, A. A., Janor, H., Rahim, R. A., & Sarmidi, T. (2023). Herding behavior and stock market conditions. *PSU research review*, 7 (2), 105-116.
- Menkhoff, L., Schmidt, U., & Brozynski, T. (2006). The impact of experience on risk taking, overconfidence, and herding of fund managers: Complementary survey evidence. *European economic review*, 50(7), 1753-1766.
- Menkhoff, L., Schmeling, M., & Schmidt, U. (2013). Overconfidence, experience, and professionalism: An experimental study. *Journal of economic behavior & organization*, 86, 92-101.
- Milligan, C., Fontana, R. P., Littlejohn, A., & Margaryan, A. (2015). Self-regulated learning behaviour in the finance industry. *Journal of workplace learning*, 27(5), 387-402.
- MKK. (2021). Yaş Grupları Bazında Yatırımcı Sayıları, Erişim Tarihi: 19 Ekim 2021, <https://www.vap.org.tr/yas-gruplari-bazinda-yatirimci-sayilari>.

- MKK. (2021). Yıllık İstatistiki Veriler, Erişim Tarihi: 08 Kasım 2021, <https://www.mkk.com.tr/tr-tr/Veri-Depolama-Hizmetleri/e-VERi/Sayfalar/Yillik-Istatistiki-Veriler.aspx>.
- MKK. (2022). Yıllık İstatistiki Veriler, Erişim Tarihi: 24 Temmuz 2022, <https://www.vap.org.tr/illere-gore-yatirimci-sayilari>
- Omay, T., & Iren, P. (2019). Behavior of foreign investors in the Malaysian stock market in times of crisis: A nonlinear approach. *Journal of asian economics*, 60, 85-100.
- Park, A., & Sabourian, H. (2011). Herding and contrarian behavior in financial markets. *Econometrica*, 79(4), 973-1026.
- Qasim, M., Hussain, R., Mehboob, I., & Arshad, M. (2019). Impact of herding behavior and overconfidence bias on investors' decision-making in Pakistan. *Accounting*, 5(2), 81-90.
- Sachdeva, M., Lehal, R., Gupta, S., & Garg, A. (2021). What make investors herd while investing in the Indian stock market? A hybrid approach. *Review of behavioral finance*.
- Schunk, D. H. (2009). *Öğrenme teorileri: Eğitimsel bir bakışla*. (Çev.: Muzaffer Şahin). Nobel Yayınevi.
- Shantha, K. V. A., Xiaofang, C., & Gamini, L. P. S. (2018). A conceptual framework on individual investors' learning behavior in the context of stock trading: An integrated perspective. *Cogent economics & finance*, 6(1), 1544062.
- Shantha, K. V. A. (2019). Individual investors' learning behavior and its impact on their herd bias: an integrated analysis in the context of stock trading. *Sustainability*, 11(5), 1448.
- Shantha, K. V. A. (2019). The evolution of herd behavior: Will herding disappear over time?. *Studies in economics and finance*, 36(3), 637-661.
- Solakoğlu, M. N., Güvercin, A., & Akkaş, M. E. (2016). "The impacts of elections and central banks meetings on herding behavior: evidence from Borsa İstanbul". 20. *finans sempozyumu*, 19-22 Ekim 2016, 277-286, DOKA, Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Spyrou, S. (2013). Herding in financial markets: a review of the literature. *Review of behavioral finance*, 5(2), 175-194.
- Tabesh, H., Kelly, L., & Poulouse, C. (2018). Herding behavior in the nairobi securities exchange. *Journal of applied business & economics*, 20 (3), 102-112.
- Tan, L., Chiang, T. C., Mason, J. R., & Nelling, E. (2008). Herding behavior in chinese stock markets: An examination of A and B shares. *Pacific-basin finance journal*, 16 (1-2), 61-77.
- Theriou, N. G., Mlekanis, G., & Maditinos, D. (2011). Herding by mutual fund managers in the athens stock exchange. *European research studies*, 14 (4), 131-154.
- Tiniç, M., Iqbal, M. S., & Mahmud, S. F. (2020). Information cascades, short-selling constraints, and herding in equity markets. *Borsa istanbul review*, 20(4), 347-357.

- Trehan, B., & Sinha, A. (2019). Investigating investors' herd behavior. *Amity business journal*, 8(1), 31-36.
- Venezia, I., Nashikkar, A., & Shapira, Z. (2011). Firm specific and macro herding by professional and amateur investors and their effects on market volatility. *Journal of banking & finance*, 35(7), 1599-1609.
- Welch, I. (1992). Sequential sales, learning, and cascades. *The journal of finance*, 47(2), 695-732.
- Xiaofang, C., & Shantha, K. A. (2018). Are market performance and volatility determining the evolution of herd mentality of investors in a frontier stock market? Evidence from the Colombo Stock Exchange of Sri Lanka. *Journal of management matters*, 5(1), 1-12.
- Zheng, D., Li, H., & Zhu, X. (2015). Herding behavior in institutional investors: Evidence from China's stock market. *Journal of multinational financial management*, 32, 59-76.
- Zheng, D., Li, H., & Chiang, T. C. (2017). Herding within industries: Evidence from Asian stock markets. *International review of economics & finance*, 51, 487-509.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 935-963

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 09.12.2023

Accepted / Kabul: 14.04.2024

İNFAZ VE KORUMA MEMURLARININ HİZMET SINIFI SORUNUNA YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA*

Abdulkadir SARSU¹

Hava TAHTALIOĞLU²

Öz

Sınıflandırma kamu personelinin istihdamından emekliliğine kadar olan tüm süreci etkileyen, temel ilkelerinden biridir. Bu ilke personel sistemlerinin türüne göre farklı şekillerde düzenlense de diğer ilkeleri etkilediğinden dolayı önemli bir yere sahiptir. Türk kamu personel sistemi açısından da önemli olan sınıflandırma ilkesi oluşturulma şekli, yapısı ve ihtivası dolayısıyla zaman zaman sert eleştirilere konu olmaktadır. Hali hazırda 12 hizmet sınıfı bulunan sistemde özellikle Genel İdare Hizmetleri Sınıfı, diğer hizmet sınıfları içerisinde dâhil olamayan, birbirinden farklı özelliklere sahip meslek gruplarını içerisinde barındırmasından dolayı en çok eleştirilen sınıftır. Bu çalışmada, Türkiye’de bulunan ceza infaz kurumlarının iç güvenliği ile denetim ve gözetiminden sorumlu infaz ve koruma memurlarının hizmet sınıfı sorununa ilişkin algılarının ölçülmesi amaçlanmaktadır. Alan araştırması kapsamında Mersin/Tarsus, Adana ve Niğde İlinde bulunan Ceza İnfaz Kurumları örneklem olarak seçilmiştir. Bu kurumlarda çalışan 480 infaz ve koruma memurundan veriler toplanmıştır. Katılımcıların demografik özelliklerine göre elde edilen verilerin farklılaşım farklılaşmadığını tespit etmek amacıyla T-testi ve tek yönlü varyans analizi uygulanmış, anlamlı farklılık bulunan ifadeler irdelenmiş ve yorumlanmıştır. Sonuç olarak infaz ve koruma memurlarının istihdam edildikleri sınıf ile hizmet gereklerinin bağdaşmadığı yönünde algılarının yüksek olduğu ve yeni bir hizmet sınıfının oluşturulması gerektiği kanaatinde oldukları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sınıflandırma Sorunu, Genel İdare Hizmetleri Sınıfı, İnfaz ve Koruma Memuru

* Bu çalışma, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalında sorumlu yazar tarafından Doç. Dr. Hava Tahtalioğlu danışmanlığında kabul edilen “Türk Kamu Personel Sisteminde Sınıflandırma Sorunları: İnfaz Koruma Memuru Örneği” isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Etik Kurulu’nun 29.09.2021 tarih ve KARAR 2021/14-01 sayılı kararı ile gerekli etik kurul izni alınmıştır.

¹Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü, abdulkadirsarsu01@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0321-3194

²Doç. Dr. (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi), htahtalioglu@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4698-4650

Atıf/Citation

Sarsu, A., & Tahtalioğlu, H. (2024). İnfaz ve koruma memurlarının hizmet sınıfı sorununa yönelik bir araştırma. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 935-963.

A STUDY ON SERVICE CLASS PROBLEM OF EXECUTION AND PROTECTION OFFICERS

Abstract

Classification is one of the basic principles that affects the entire process from the employment to the retirement of public personnel. Although this principle is regulated in different ways according to the type of personnel systems, it has an important place since it affects other principles. The principle of classification, which is also important for the Turkish public personnel system, is subject to harsh criticism from time to time due to its form, structure and content. In the system, which currently has 12 service classes, especially the General Administrative Services Class is the most criticised class because it includes professional groups with different characteristics that cannot be included in other service classes. In this study, it is aimed to measure the perceptions of the execution and protection officers responsible for the internal security, supervision and inspection of the penal institutions in Turkey regarding the service class problem. Within the scope of the field research, the Penal Execution Institutions in Mersin/Tarsus, Adana and Niğde were selected as the sample. Data were collected from 480 execution and protection officers working in these institutions. In order to determine whether the data obtained according to the demographic characteristics of the participants differed, T-test and one-way analysis of variance were applied, and the statements with significant differences were examined and interpreted. As a result, it has been observed that the execution and protection officers have a high perception that the class in which they are employed is incompatible with the service requirements and that a new service class should be established.

Keywords: Classification problem, General Administration Services Class, Execution and Protection Officer

1. GİRİŞ

Kamu kurum ve kuruluşları halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere var olmuş birimlerdir. Bir kamusal örgüt ne kadar donanımlı olursa olsun, ona işlerlik kazandıracak beşerî kaynağı yani personeli olmadıkça, tüm bunlar anlamlılığını yitirmektedir. Bu yüzden kamusal alanda istihdam edilen personelin sorumlulukları kadar hakları ve sorunları da sorgulanmaya değer konular arasındadır.

Kamuda istihdam edilen personelin hakları, sorumluluklarına bağlı olarak yasal düzenlemelerle kurulmakta ve korunmaktadır. 1965 tarihli 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu (DMK), kamu personeli açısından temel ilkelerin düzenlendiği genel kanun olarak kabul edilmektedir. DMK günümüze kadar birçok değişikliğe uğramasına rağmen hala bünyesindeki sorunlar giderilemediğinden eleştirilmektedir. Bu eleştirilerin odağında Kanunun üzerinde yükseldiği üç temel ilke (kariyer, liyakat ve sınıflandırma) yer almaktadır. Kamu personel sisteminde eleştirilere konu olan sınıflandırma, belli ortak özellikleri bulunan hizmet kollarının bir araya toplanması işlemidir. Türk kamu personel sisteminde hali hazırda 12 hizmet sınıfı bulunmaktadır. Bunlardan Genel İdare Hizmetleri (GİH) Sınıfı diğer hizmet sınıflarında kendisine yer bulamayan bütün meslek gruplarını içine alması sebebiyle bir toplama hizmet sınıfı haline gelmiş ve böylece sınıflandırma ilkesine ilişkin dile getirilen sorunların başında yerini almıştır.

GİH sınıfında yer alan ve çalışma şartlarına uymaması dolayısıyla eleştirilere konu olan infaz ve koruma memurları ceza infaz kurumlarında güvenlik ve gözetim birimi adı altında kurumun iç güvenliğiyle tutuklu ve hükümlülerin güvenliğinden sorumlu kamu çalışanlarıdır. Hizmet alanlarında Türkiye’de güvenlik hizmetinde istihdam edilen jandarma, polis gibi üniforma giymeleri zorunludur. Ancak bahsi geçen bu benzerliklere rağmen güvenlik ve gözetim görevini silahsız olarak yerine getirmektedir. İnfaz ve koruma memurları görevli oldukları kamu kurumlarında yerine getirdiği güvenlik ve gözetim hizmetiyle risk taşıyan meslek grubunda olmasına rağmen bir büro personeli gibi toplama hizmet sınıfı olan GİH sınıfında istihdam edilmektedir. Bundan dolayı personelin sorumlulukları ile hakları arasında dengesizlikler göze çarpmaktadır.

Günümüzde de infaz ve koruma memurlarının sınıflandırma sorunu, medyaya yansıyan ve sıklıkla siyasi/idari aktörler tarafından dile getirilen güncel konulardan biridir. Bu yüzden çalışmada Türkiye’deki ceza infaz kurumlarının iç güvenliği ile denetim ve gözetiminden sorumlu infaz ve koruma memurlarının hizmet sınıfı sorununa ilişkin algılarının ölçülmesi amaçlanmıştır. İlgili kurum ve personelin problemlerinin tespit edilip giderilmesi çağdaş infaz anlayışının istediği ıslah ve yeniden kazandırma görevinin yerine getirilmesinde oldukça önemlidir. İnfaz ve koruma memurlarının mesleki sorumlulukları ile istihdam edildikleri hizmet sınıfının genel özellikleri arasındaki uyumsuzluğun açıkça dile getirilebilmesi ve sınıflandırma sorununa ilişkin güncel tartışmalara veri olması açısından çalışmanın literatüre sunacağı katkı aşikârdır.

Bu kapsamda çalışmada öncelikle sınıflandırma ilkesinin tanımı ile Türk kamu personel sisteminde sınıflandırma ilkesinin gelişim seyri ve sorunu üzerinde durulmaktadır. Akabinde infaz ve koruma memurları ve hizmet sınıfı hakkında genel bilgi verilmektedir. Alan araştırması çerçevesinde çalışma için örneklem olarak seçilen kurumlardan elde edilen veriler çeşitli istatistiksel testlerle analiz edilmekte ve yorumlanmaktadır.

2. TÜRK KAMU PERSONEL SİSTEMİNDE SINIFLANDIRMA VE KISA TARİHÇESİ

Sınıflandırma (classification) genel olarak, “hiyerarşik bağlantıları olan hizmet gruplarında birbirinin aynı veya benzeri birimlerin bir araya getirilerek ayrıma tabi tutulması” şeklinde tanımlanır (Adal, 1968, s. 146). Başka bir tanımda ise sınıflandırma, “herhangi bir sistem kurabilmek için ortak özellikleri olanları bir araya toplayarak düzenleme ve farklı olanları gruplara ayırarak tanımlama” işlemidir (Ayman Güler, 2020, s. 192).

Personelin istihdam edilmesi, mali ve sosyal haklarının, eğitim, kariyer olanaklarının saptanması sınıflandırma esasına göre belirlenmektedir. Sınıflandırmanın kamu personel sistemleri için önemli bir ilke olması sınıflandırma yapılırken belli unsurların da göz önünde bulundurulmasını gerekli kılmaktadır. Bunlar; öğrenim ve tecrübe, yerine getirilen görevin niteliği, çalışma koşulları, toplumla olan münasebeti, yerine getirilen görevin sorumluluk derecesi şeklindedir. Bu özellikler dikkate alınarak güç ve uzmanlık gerektiren bir iş olan sınıflandırmanın yapılması gerekmektedir (Tortop, 1992, s. 99).

Sınıflandırma yapısı ülkelerin benimsediği personel sistemleri doğrultusunda değişim göstermektedir. Hareket noktaları ve temel prensipleri bakımından ikiye ayrılan personel sistemlerinin ilkinde kadro sınıflandırması dikkat çekmektedir. Bu sınıflandırmada önemli olan görevdir, iştir. Dolayısıyla bu yapıda çok sayıda sınıf ve fazla ihtisaslaşmış birimler dikkat çekmektedir. Kariyer sınıflandırması ya da personel sınıflandırması olarak ifade edilen ikinci sistemde ise personel ön planda tutularak meslekler kadro sınıflandırması sistemine nazaran daha geniş birimler halinde düzenlenmektedir (Adal, 1968, s. 149).

Türkiye’de kamu personel sisteminde sınıflandırmanın gelişim seyri ise Osmanlı’ya dayanmaktadır. Osmanlı Devleti’nde kamu personel sınıflandırması dönemin devlet kaynaklarından anlaşıldığı üzere örf ve şeriat büroları şeklinde ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan örfi büro, yönetim kurumu şeklinde iken; şeriat bürosu, İslami kurum şeklindedir. Alt başlıkta ise kalemiye, ilmiye ve seyfiye olmak üzere üçlü bir sınıflandırma yapısı göze çarpmaktadır. Lyber bu yapılanmayı, seyfiye ve kalemiye sınıflarını örfi (yönetim) kuruma, ilmiye sınıfını ise şeriat kurumuna dâhil ederek tasniflemiştir (Reyhan, 2012, s. 76-105). Kalemiye sınıfı genel olarak kalem hizmetlerini yürüten kâtiplerden oluşup günümüz büro hizmetlerine karşılık gelmektedir. Bu sınıfın rütbe bakımından makamca en üstte bulunanları defterdar ve nişancıdır. Nişancı mülki idari kalem iken defterdar mali idari kalemdir. İlmiye sınıfı aynı zamanda “ehlî şer” olarak isimlendirilmektedir. Bu sınıfta ise müderris ve muallimler tarafından yürütülen eğitim-öğretim (tedris) görevi, İslam Hukukuna göre kadılarca yürütülen yargılama (kaza) görevi ve yapılan işlerin şeriate uygun olup olmadığı konusundaki fetva (itfa) görevi olmak üzere üç önemli görev bulunmaktadır. Ulema sınıfı da daha sonraki dönemlerde buradaki ilmiye sınıfı içerisinde anılmaya başlamıştır. Seyfiye sınıfı ise askeri hizmetleri yerine getiren askeri-idari teşkilat memurlarını ihtiva etmektedir. Sadrazamlar, vezirler, beylerbeyleri ve sancak beyleri gibi kişilerde mülkiye sınıfını oluşturmaktadır (Aslan, 2012, s. 391; Findley, 2014, s. 16; Özdemir, 2001, s. 99-100; Reyhan, 2012, s. 16).

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise, Osmanlı'dan kalan mirasla birlikte, kamu personel sistemindeki ilk yapılanma 1924 Anayasası ile başlamıştır. 1926 yılında ise, 788 sayılı Memurin Kanunu yürürlüğe girmiştir (Aslan, 2012, s. 377). Cumhuriyetin ilk yıllarında kabul edilen 788 sayılı Memurin Kanunu'nda sınıflandırma ilkesine yer verilmemiştir. Sonradan yapılan yasal düzenlemeler maaşla ilişkili olan bir sınıflandırma yapısı belirlemiştir. İlk dikkat çeken 18.05.1929 tarih ve 1452 sayılı Devlet Memurları Maaşatının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanundur. Bu yasal düzenlemeyle memurlar A, B, C gibi üç ana gruba ve yirmi dereceye ayrılmıştır. Harfli yapılan bu sınıflandırmada öğrenim derecesi dikkate alınmıştır. Örneğin A grubuna yükseköğrenim görenlerin atanması hususu belirlenmiştir. Ayrıca bu yasal düzenlemede katsayı sistemi uygulanmıştır. Bu sınıflandırma, aynı kamu görevini ifa edenleri ya da aynı meslek gruplarını bir araya toplama değil, sadece memurun maaş düzenini ve ilerleme sıradüzenini oluşturma gayesiyle yapılmıştır. 30.05.1939 tarih ve 3656 sayılı Devlet Memurları Aylıklarının Tevhid ve Teadülü Hakkında Kanun (Barem Kanunu) katsayı sistemini mülga etmekle birlikte aylık derecelerini 20'den 15'e indirmiştir. Bunun yanında barem dışı, barem içi, sürekli ve geçici ücretli statüsü olmak üzere 4 farklı personel statüsü getirilmiştir (Akgüner & Berk, 2017, s. 522; Aslan, 2012, s. 391; Tortop, vd. 2010, s. 234).

1965 yılında yürürlüğe giren DMK'nın ilk halinde kadro ağırlıklı bir sistem tercih edilmişken, 1970 yılında çıkarılan 1327 sayılı Kanun ve 1972 yılında yürürlüğe giren düzenlemeyle değişikliğe uğramış ve özgün yapısından farklı bir hal almıştır (Gözübüyük, 2009, s. 207-280). DMK, 788 sayılı Kanun'un aksine, sınıflandırma ilkesini kabul etmekte ve memurların niteliklerine ve mesleklerine göre gruplandırılmasını ihtiva etmektedir. Bu iki ölçüte ek olarak Kanun'un ilk halinde yer alan "devlet için taşıdığı önem" ifadesi daha sonra 1327 sayılı Kanun'un getirdiği düzenleme neticesinde metinden çıkarılmış, yalnızca meslek ve nitelikleri temel alarak ilk başta 8'li daha sonra 10'lu bir sınıflandırma sistemi oluşturulmuştur (Aslan, 2012, s. 428). Uzun yıllar 10'lu (Genel İdare Hizmetleri Sınıfı, Teknik Hizmetler Sınıfı, Sağlık Hizmetleri ve Yardımcı Sağlık Hizmetleri Sınıfı, Eğitim ve Öğretim Hizmetleri Sınıfı, Avukatlık Hizmetleri Sınıfı, Din Hizmetleri Sınıfı, Emniyet Hizmetleri Sınıfı, Yardımcı Hizmetler Sınıfı, Mülki İdare Amirliği Hizmetleri Sınıfı, Milli İstihbarat Hizmetleri Sınıfı) sınıflandırma yapısı kamu personel sisteminde kullanılmıştır. 2016 yılında bu onlu gruba Jandarma Hizmetleri Sınıfı ve Sahil Güvenlik Hizmetleri Sınıfı'nın eklenmesiyle günümüzde 12 hizmet sınıfı halini almış, her birinin kendi içinde öğrenim süresinin esas alındığı bir derece yükseltme sistemi bulunmaktadır. Her derece içerisinde de memurların yatay olarak ilerlemesine olanak sağlayan kademe ilerlemesi sistemi bulunmaktadır. Günümüzde en fazla

kamu personelinin istihdam edildiği sınıfların başında Eğitim ve Öğretim Hizmetleri Sınıfı yer almaktadır. GİH sınıfı da ikinci sıraya yerleşerek bu sınıfı takip eden ve bünyesinde oldukça fazla personel istihdam edilen bir sınıf olarak dikkat çekmektedir (Kayar, 2020, s. 77-79). Memurluk dışında kalan ve diğer kamu görevlileri arasında sıralanan askeri, adli (hâkim ve savcılar) ve akademik personel ise (Ayman Güler, 2020, s. 225) kendi özel kanunlarıyla düzenlenmiş bir sisteme tabidir (Özkal Sayan, 2009, s. 202) ve 657 sayılı Kanunda bahsi geçen bu sınıflandırma yapısı dışında istihdam edilmektedir.

3. TÜRKİYE'NİN KAMU PERSONEL SİSTEMİNDE SINIFLANDIRMAYA İLİŞKİN TEMEL SORUNLAR

Kamu hizmetiyle bu hizmeti ifa eden kamu personeli arasındaki ilişkilendirme, sınıflandırma ilkesiyle sağlanır. Personel sisteminin düzenli işlemlerini sağlayan iki temel ilke liyakat ve sınıflandırmadır. Sınıflandırma liyakat ilkesinin uygulanmasına imkân sağlamakla birlikte, istenilen kariyer sisteminin oluşturulmasında da bir önkoşul olarak görülmektedir (Canman, 2000, s. 26; İlal, 1966, s. 750).

Sınıflandırma, ücret rejimi ve kamu personellerinin bağlı olacağı statü kuralları, insan gücü planlaması, istihdam, personelin yetiştirilmesi ve değerlendirilmesi gibi personel sistemine yön veren birçok uygulamayı etkilemektedir (Tutum, 1979, s. 11). Sınıflandırmanın hatalı ya da iyi kurgulanmamış olduğu personel sistemlerinde bu uygulamalarla ilişkili sorunlar ortaya çıkmaktadır. Genel anlamda bu sorunlara verilecek örnekler; ücret-maaş yetersizliği, eşit işe eşit ücret sağlanamaması, hizmet gerekleri doğrultusunda istihdam edilecek personelin niteliklerinin (Tutum, 1990, s. 39) ve terfilerinde gerekli koşulların belirlenememesi, nitelikli personelin sistem dışında kalması, hizmet içi eğitimlerin amacına ulaşamaması şeklinde sıralanabilir.

Türkiye’de de bu sorunlara neden olan sınıflandırma sistemine yöneltilen çeşitli eleştiriler bulunmaktadır. Bu eleştirilerden ilki sınıflandırma düzeninin yeteri kadar profesyonel yapılmamasıdır. Personel tarafından üstlenilen görevin zorluk ve sorumluluk dereceleri arasında belirgin farkların olması ve aynı ücret dereceleri içinde bir araya getirilmesi, Türk kamu personel sistemindeki sınıflandırma düzeninin bilimsellikten yoksun olduğunu göstermektedir (Canman, 1985, s. 6). Bu durum sistemin işlerliğiyle ilgili sorunların yaşanmasına ve profesyonel sınıfların bulunmamasına sebep olmaktadır. Örneğin, itfaiye personeli, İtfaiye Meslek Yüksekokulu’ndan mezun olduğunda tekniker unvanı almaktadır. Fakat bu kişiler Genel İdare Hizmetleri Sınıfı ya da Yardımcı Hizmetler Sınıfında istihdam edilmektedirler. Unvanı tekniker olan bir mesleğin personeli, Teknik Hizmetler Sınıfında

bulunmamasından kaynaklı, özlük hakları açısından sıkıntılar yaşamakta, mali ve sosyal bazı haklardan mahrum kalmaktadırlar (Tonbul, 2016, s. 109).

Sınıflandırmanın profesyonel bir şekilde kurgulanmamasında, hizmet sınıfları içinde farklı özellikleri bulunan ve farklı uzmanlık alanları olan çeşitli mesleklerin aynı sınıf içerisinde toplanması sorunu, sınıf içerisinde amaçlanan kümelenmeyi ve bütünlüğü sağlayamamaktadır. Bunun en belirgin örneği GİH sınıfındadır. Örneğin büro personeli ile Hazine ve Maliye Bakanlığı'ndaki bir uzman bu hizmet sınıfı içinde istihdam edilmektedir (Şaylan, 2000, s. 133). Bu durum Canman'ın sınıf için yaptığı “ödev, yetki ve sorumlulukları, kamu personeli olmak için girilen sınavlar, mali haklarının saptanması, yükselme vb. hususlarda aynı işleme tabi tutulmayı gerektirecek derecede birbirinin aynısı veya birbirinin benzeri kadro ya da görev yerlerinin meydana getirdiği grup” tanımına ters düşmektedir (Canman, 2000, s. 27). Ayrıca farklı mesleki niteliklere sahip personelin aynı hizmet sınıfı içerisinde yer alması personeller arasındaki farkın ortadan kalkmasına ve adaletsiz durumun ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir (Aykaç, 1991, s. 66-70). Ek olarak hizmet sınıfları aynı sınıf içerisinde en yüksek donanıma sahip personel ile en düşük donanıma sahip personeli bir araya getirmek gibi bir yanlışlığı içerisinde barındırmaktadır. Örnek olarak, lisansüstü eğitim derecesine sahip bir yüksek mühendisle lise mezunu bir teknisyen, Teknik Hizmetler Sınıfı içerisinde yer alır (Ayman Güler, 2020, s. 225-226).

Sınıflandırma sistemindeki bir başka sorun da hizmet sınıflarına girecek personelin belirlenmesinde “başvurulan meslekle ilgili görevleri fiilen ifa etme” şartı açık değildir. Sağlık Hizmetleri Sınıfında bir hemşireye büro personeli görevi verilmesini, Emniyet Hizmetleri Sınıfında bulunan bir polise şubede kayıt görevi verilmesini engelleyecek bir hüküm yoktur. Sınıflandırma sisteminde kamu personeli ile hizmet arasındaki ilişki yeterince dikkate alınmadığından böylesi örnekler ortaya çıkmaktadır (Tutum, 1974, s. 60). İlgili durum kamusal hizmetin verimliliği açısından da çeşitli sorunları ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, vazife olarak sahada faydalanılabilecek bir polis memurunun sivil memur alınmadığı için masa başı görevde çalıştırılmasına neden olmaktadır. Aynı zamanda daha düşük ücretle çalışabilecek bir memur alınmadığı için kaynak israfına yol açacaktır (Şahin, 2013, s. 97).

GİH sınıfının birbiri ile ilişkisi olmayan meslekleri bir arada toplaması kariyer ilkesinin uygulanabilirliğini de engellemektedir. Bir araya toplanan meslekler arasında ortak noktada buluşmak imkânsız olup, bu durum modern ve bilimsel kamu personel sistemine ve sınıflandırma anlayışına ters düşmektedir. Kanun diğer hizmet sınıflarına girmeyen memurların bu sınıfta olacağını belirtmiştir, böyle bir anlayışla kariyer düzeninin adaletli

oluşturulması imkânsız hale gelmektedir (Canman, 2000, s. 290-291). Oysaki sınıflandırma, kamu personel sisteminin alt yapı hizmetidir. Dolayısıyla alt yapısı sağlam ve iyi işlemeyen bir kurumun, sürekli tıkanmalar ve sorunlar yaşayacağı aşikârdır (Tortop, 1971, s. 248).

4. İNFAZ VE KORUMA MEMURLUĞU MESLEĞİ VE HİZMET SINIFIYLA OLAN İLİŞKİSİ

İnfaz kavramı mana olarak “bir hükmü yerine getirme ve uygulama durumu” dur. Bu perspektifte infaz, yargı organları tarafından verilen bir kararının (ceza veya güvenlik tedbirinin) uygulanmasıdır (Özbek, 2019, s. 3). İnfazın ilk ve öncelikli amacı, genel ve özel önlemeyi sağlayarak hükümlü veya tutuklunun yeniden suç işlemesinin önüne geçmektir. Ayrıca infazda amaç, toplumun suça ve suçluya karşı koruması ile hükümlünün toplum yaşamına saygılı ve sosyal bir birey olarak yeniden kazandırılmasıdır (Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü, 2017, s. 28). Nitekim Mustafa Kemal Atatürk konuşmasında; “Efendiler, cezaevleri sorunu çok önemlidir. Kişisel özgürlüğü kısıtlanmış vatan evlatlarının ceza süresi sonunda topluma yararlı bir kişi olarak yetiştirilmesi gereklidir” (TBMM’nin 1. dönem 4. yasama yılı açılış konuşmaları, 1 Mart 1923) diyerek infaz sürecinden istenen faydanın sağlanmasında cezaevlerinin önemini belirtmiştir. Dolayısıyla ceza infaz kurumları infaz (ceza veya güvenlik tedbirinin uygulanması) aşamasının önemli bir ögesidir. Ceza infaz kurumlarında güvenlik ve ıslah görevini yerine getiren personelin başında ise infaz ve koruma memurları gelmektedir.

4.1. İnfaz ve Koruma Memurunun Tanımı, Mesleğin Nitelikleri ve Önemi

Hükümlü ve tutukluların ceza infaz kurumunda bulunduğu süre içerisinde kendisi ile iletişim halinde olan kişiler; kurumda bulunan diğer hükümlü ve tutuklular, kurumda görev yapan personel ve ziyaretçilerdir. Personel; devleti, adalet sistemini ve dış dünyanın seyrini yansıtan ve hükümlü tutuklularla en çok iletişim halinde olan başat bir rol model niteliğindedir. Hükümlü ve tutuklunun içine girdiği yeni yaşam alanında sergilediği tutum ve davranışlarının ilgili mevzuata uygunluğunu ilk etapta değerlendiren, kurumsal uygulamaların sınırlarını çizen, gerektiğinde yasaların vermiş olduğu meşru güç kullanma yetkisine başvurarak kurumsal asayışı sağlayan infaz hizmetleri personeldir. Personelin aynı zamanda hükümlü ve tutukluların ceza infaz kurumundan ayrıldıktan sonraki yeni yaşama hazırlanmasında, kurumda bulunduğu süre içerisinde kişisel dönüşüm ve gelişim çabasının başarıya ulaşmasında önemli bir sorumluluğu bulunmaktadır (Urgan, 2023, s.1114-1115).

İnfaz ve koruma memurları, ceza infaz kurumlarında tutuklu ve hükümlü güvenliğini sağlamak amacıyla iç güvenlik, düzen, gözetim ve disiplinden sorumlu üniformalı çalışanlardır. Kurumun genel düzeni ve disiplininden sorumludurlar ve 24 saat esasına dayalı hizmet yürütmektedirler. Ceza infaz kurumlarının iç güvenlik ve denetiminde infaz ve koruma baş memurları ile infaz ve koruma memurları görev yapar (Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü, 2017, s. 15-239). İnfaz ve koruma baş memuru, infaz koruma memurlarından farklı olarak, kurumun iç güvenliğinin ve genel kontrolünün sağlanmasında kurumun baş komiseri gibidir (Turgut, 1986, s. 84). İnfaz ve koruma memurları, üstlendikleri görevin doğal yansıması olarak cezaevinin dinamik içyapısında hükümlü ve tutuklularla en çok muhatap olan çalışanlardır. Bu nedenle çağdaş infaz anlayışından istenilen amacın elde edilmesi ve cezaevlerinden umulan iyileştirmenin gerçekleştirilebilmesinde önemli bir konuma sahiptirler (Gedik, 2011, s. 66). Özetle çağdaş infaz anlayışının getirdiği öğretiyile infaz koruma memurları pasif bir koruma görevlisi olmanın çok daha ötesinde mahpusların eğitim, iyileştirme ve topluma yeniden kazandırılması konusunda eğitilmiş birer ıslah neferleri konumundadırlar.

4.2. İnfaz ve Koruma Memurluğu Mesleğinin Bulunduğu Hizmet Sınıfıyla İlişkisi

İnfaz ve koruma memurları kurumun iç güvenlik ve denetimini, personel ve ziyaretçilerin güvenliğini sağlarken önleyici kolluk kuvveti yani kolluk kuvvetinin görev alanına giren sorumluluk bölgesinde kendini göstererek, suç işleme niyeti olan kişileri caydırmak, güvenlik hizmetini sağlamaktadır (Sönmez, 2020, s. 188). Firara teşebbüs, saldırı, isyan, rehin alma girişimi, ceza infaz kurumu işleyişine karşı aktif veya pasif direniş gösterme hallerinde ise meşru savunma ve zorunluluk halinin ortaya çıkmasıyla kurum en üst amirinin izni ile zor kullanabilmektedir. Ayrıca zaman zaman kurum içerisinde meydana gelen kavga, isyan vb. olaylarda suç işlendikten sonra bastırıcı nitelikte yani mevcut düzeni bozan ve suç niteliği taşıyan eylemlerin işlenmesinden sonra harekete geçen kolluk türü yetkileri bulunan (Ayyıldız, 2019, s. 147; 2021, s. 65) bir kolluk kuvveti gibi görev yapmaktadır. Yerine getirdiği bu önleyici ve bastırıcı nitelikteki yetkileriyle birlikte tıpkı asker, jandarma ve polis gibi nöbet tutması, istihdam edildiği hizmet sınıfını sorgulamalarının temel nedenleri arasında sıralanır. Kendi görev yerlerinde kolluk kuvvetine benzer nitelikteki görevleri yerine getirdiğinden, infaz hizmetinin sağlanmasında özel bir kolluk kuvveti olarak nitelendirilebileceği (Turgut, 1986, s. 78; Urgan, 2021, s. 28-29) düşünülmektedir.

Ceza infaz kurumlarında görev yapan ve mesleki sorumluluklarıyla hizmet sınıfı arasında bağlantı bulunan gruplara bakıldığında çeşitli örnekler karşımıza çıkmaktadır. Örneğin

kurumun psiko-sosyal servisinde görev yapan psikolog, pedagoğ, sosyal çalışmacılar ile sağlık memurları Sağlık Hizmetleri Sınıfında; öğretmenler Eğitim ve Öğretim Hizmetleri Sınıfında; teknik serviste görev yapan mühendis, tekniker ve teknisyen Teknik Hizmetler Sınıfında; kaloriferci, aşçı ve hizmetliler ise Yardımcı Hizmetler Sınıfında istihdam edilmektedirler. Hali hazırda ceza infaz kurumu müdürleri, ikinci müdürler, idare memurları, saymanlar ve ceza infaz kurumunun iç güvenlik ve gözetiminden sorumlu olan infaz ve koruma memurları ile infaz ve koruma baş memurları ise GİH Sınıfında yer almaktadırlar (Adalet Bakanlığı, 2021). Görülmektedir ki ceza infaz kurumunda yaptığı görev ile bulunduğu hizmet sınıfı arasında beligin uyumsuzluk bulunan meslek grubu infaz ve koruma memurlarıdır.

5. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

İnfaz ve koruma memurlarının hizmet sınıfı sorununu ele alan bu çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden genel ve ilişkisel tarama modelleri kullanılmıştır. Genel tarama modeli araştırmaya dâhil edilen örneklemin belirli konulardaki özellik ve tutumlarını tespit etmeye yarararken ilişkisel tarama modeli iki veya daha fazla değişken arasındaki ilişkilerin ortaya çıkarılmasını sağlar (Gürbüz & Şahin, 2016, s 109-110). Araştırmanın amacı ve önemine, evreni ve örneklemine, araştırmanın sınırlılıklarına, araştırma verilerinin toplanması ve son olarak verilerin analizine ait bilgiler aşağıda ifade edilmektedir.

5.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın temel amacı Türkiye’de genel idare hizmetleri sınıfında istihdam edilen, ceza infaz kurumlarında güvenlik ve gözetimden sorumlu olan infaz ve koruma memurlarının hizmet sınıfı sorununa ilişkin algılarının ölçülmesidir. Sınıflandırma, ücret rejimi ve kamu personellerinin bağlı olacağı statü kuralları, insan gücü planlaması, istihdam, personelin yetiştirilmesi ve değerlendirilmesi gibi birçok unsuru etkilemektedir (Tutum, 1979, s. 11). Ceza infaz kurumu personelinin sınıflandırma sorununun tespit edilip giderilmesi çağdaş infaz anlayışının hedeflediği ıslah ve yeniden kazandırma görevinin yerine getirilmesinde oldukça önemlidir. Bu yüzden çalışma, infaz ve koruma memurları için sınıflandırma sorununun tespit edilmesi ve çeşitli değişkenlerle ilişkilendirilmesi açısından öncül bir eser olarak literatüre katkı sağlayacaktır.

Çalışmada “Türkiye’de genel idare hizmet sınıfında istihdam edilen, ceza infaz kurumlarında güvenlik ve gözetimden sorumlu olan infaz ve koruma memurlarının hizmet sınıfı sorununa

ilişkin algılarının ölçülmesi” amacı doğrultusunda aşağıdaki araştırma sorularına cevap aranmaktadır:

- İnfaz ve koruma memurlarının hizmet sınıfı sorunları ile ilgili düşüncelerinin frekans dağılımı nasıldır?
- İnfaz ve koruma memurlarının cinsiyetine göre hizmet sınıfı sorunları hakkındaki düşüncelerinde anlamlı farklılık var mıdır?
- İnfaz ve koruma memurlarının yaşına göre hizmet sınıfı sorunları hakkındaki düşüncelerinde anlamlı farklılık var mıdır?
- İnfaz ve koruma memurlarının eğitim düzeyine göre hizmet sınıfı sorunları hakkındaki düşüncelerinde anlamlı farklılık var mıdır?
- İnfaz ve koruma memurlarının görev yaptığı/çalıştığı birime göre hizmet sınıfı sorunları hakkındaki düşüncelerinde anlamlı farklılık var mıdır?
- İnfaz ve koruma memurlarının istihdam türüne göre hizmet sınıfı sorunları hakkındaki düşüncelerinde anlamlı farklılık var mıdır?
- İnfaz ve koruma memurlarının kıdem yılına göre hizmet sınıfı sorunları hakkındaki düşüncelerinde anlamlı farklılık var mıdır?

5.2. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın evrenini Türkiye’de bulunan tüm ceza infaz kurumlarında çalışan infaz ve koruma memurları oluşturmaktadır. Evrenin Türkiye’de geniş bir alana dağılmasından dolayı tesadüfi (seçkisiz) olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda (uygun) örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda araştırmacının bulunduğu il, çalıştığı kurumun bağlı bulunduğu komisyon ve araştırmanın yürütüldüğü ilde bulunan ceza infaz kurumlarında çalışan infaz ve koruma memurları örnekleme olarak seçilmiştir. Evren sayısı çalışmanın yapıldığı tarih itibarıyla 55.160’tır. Araştırmanın örneklemini Mersin/Tarsus, Adana ve Niğde illerinde mevcut bulunan ceza infaz kurumlarında görev yapan 2.340 infaz ve koruma memurundan oluşmaktadır. Bu kurumlar Tarsus Kadın Kapalı, 1-2-3 Nolu T Tipi Kapalı, Açık, Çocuk ve Gençlik Ceza İnfaz Kurumu, Adana Pozantı M Tipi Kapalı, Açık, F Tipi Yüksek Güvenlikli Kapalı, E Tipi Kapalı, 1 Nolu T Tipi Kapalı ve Niğde E Tipi Kapalı ile Açık Ceza İnfaz Kurumlarıdır. Çalışma kapsamında kurumlar tek tek gezilerek anket formları dağıtılmış ancak Covid-19 salgını ve sıkı pandemi önlemleri dolayısıyla erişilemeyen birimlere de kurum personel kalemlerine mail yoluyla anket formları ulaştırılmıştır. Toplamda 500 infaz ve koruma memurundan dönüş alınmış, 20 tanesinde eksik kodlama olduğundan dolayı 480

tanesi analiz için uygun bulunmuştur. Altunışık ve arkadaşları tarafından oluşturulmuş belirli evrenler için kabul edilebilir örneklem büyüklüklerine göre 70.000 kişilik evren için %95 güven düzeyinde ulaşılması gereken örneklem büyüklüğü 382'dir (Altunışık, vd., 2012). Bu doğrultuda evrenin 55.160 kişi olduğu çalışmada seçilen örneklemden 480 kişiden geri dönüşün alınması, %95 güven düzeyinde evreni temsil açısından yeterli görülmüştür.

5.3. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma 2021 yılında sadece 3 ilde, toplam 13 ceza infaz kurumunda çalışan infaz ve koruma memurlarını kapsamaktadır. Ceza infaz kurumları toplu yaşamın olduğu kapalı alanlar olması, Covid-19 salgını sürecinde sıkı tedbir alınmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum, çalışan personelin uzunca bir süre karantina şartları altında yatılı sistemde çalışmasına ve kurum giriş çıkışlarının çok ağır tedbirlerle kısıtlanmasına neden olmuştur. Araştırma açısından da anket formları kurumların bir kısmında sadece idari binada görev yapan personele fiziki olarak ulaştırılabilmiş, kurumların ulaşılmayan kısımda görev yapan personelin katılımını sağlamak amacıyla kurum personel kalemlerine mail yoluyla da ulaştırılmıştır. Bu durum 2340 personelden 500 personelin geri dönüş sağlamasına neden olmuştur.

5.4. Veri Toplama Aracı

Çalışmanın araştırma kısmı için ilk olarak, ceza infaz kurumlarında görev yapan infaz ve koruma memurlarının istihdam edildikleri hizmet sınıfı ile ifa ettikleri görev, çalışma şartları ve mesleğin nitelikleri arasındaki ilişkiyi ölçmek amacıyla araştırma cümleleri oluşturulmuştur. Bu araştırma cümleleri daha sonrasında anket formu olarak düzenlenmiştir. Anket formu geliştirilirken Büyüköztürk vd. (2013, s. 125) verilen "anket geliştirme süreci" tek tek izlenmiştir. Bu kapsamda, ilk olarak problem tanımlanmış, amaç ve sorun belirlenmiştir. İkinci aşamada anket ifadelerinin yazılmasına geçilmiştir. Anket ifadeleri oluşturulurken, açık ve anlaşılır olmasına ve okunduğunda tek bir anlam çıkarılmasına özen gösterilmiştir. Üçüncü aşamada uzman görüşü almak maksadıyla, anket ifadeleri beş tanesi kamu yönetimi alanında, bir tanesi ise istatistik alanında yetkin öğretim üyesi olmak üzere altı değerlendiriciye gönderilmiştir. Son aşamada ise, uzman görüşleri doğrultusunda düzenlemeler ve elemeler yapılarak ankete son hali verilmiştir. Araştırmada kullanılan anket formu iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda demografik bilgi formu yer almıştır. İkinci kısımda ise infaz ve koruma memurlarının sınıflandırma sorunu algısını ölçmeye yönelik anket ifadelerine yer verilmiştir. Nihai olarak 31 maddeden oluşan anket ifadelerine verilen cevaplar için 5'li Likert Ölçeği (Hiç Katılmıyorum -1-, Katılmıyorum -2-, Kararsızım -3-, Katılıyorum -4-, Tamamen Katılıyorum -5-) kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan anket için

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Etik Kurulu tarafından 2021/14-01 sayılı kararla izin alınmış ve örneklem olarak seçilen ceza infaz kurumlarında çalışmanın yürütülebilmesi için Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü'nden E-57292265-204.06.03-777/118741 sayılı yazı ile özel izin alınmıştır. Araştırmacılara bilgilendirme onam formu anket formuyla birlikte verilmiştir.

5.5. Verilerin Analizi

Araştırmada toplanan verilerin analizinde IBM Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) 20 programı kullanılmıştır. Anket formu ilk defa geliştirilmiş olması nedeniyle güvenilirlik analizi için Cronbach's Alfa değerine bakılmıştır. Çalışmada anket ifadelerinin açıklığını, anlaşılabilir olup olmadığını test etmek amacıyla pilot olarak 57 infaz ve koruma memuruna anket uygulanmış ve Cronbach's Alfa katsayısı .751 çıkmıştır. Güvenilir olduğu görülen anket formu pilot grubun dışarıda bırakıldığı 480 kişiye uygulanmış ve bu kapsamda elde edilen verilerde Cronbach's Alfa katsayısı .767 çıkmıştır. Uygulanan anketin güvenilir kabul edilebilmesi için Cronbach's Alfa katsayısının en az .70 ve üzeri olması istendiğinden (Balaban Salı, 2018, s. 156) hem pilot hem de asıl araştırmada ifadelerin güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Verilerin analizi öncesinde anket ifadelerinin normal dağılım gösterip göstermediği test edilmek için Plichta & Kelvin'in (2013) önerdiği gibi skewness ve kurtosis değerlerine bakılmış ve normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. Bu tespit doğrultusunda araştırmada frekans, ortalama, standart sapma gibi tanımlayıcı istatistiklere ilave olarak parametrik testlerden bağımsız gruplarda t testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. ANOVA'da anlamlı farkın bulunduğu tespit edilen anket ifadelerinde farkın hangi gruplardan kaynaklandığının tespiti amacıyla varyansların homojen dağılmaması sebebiyle Post Hoc testlerinden Games-Howell testi kullanılmıştır. Ayrıca sonuçlar $p < 0,05$ anlamlılık düzeyinde ve %95 güven aralığına göre değerlendirilmiştir.

6. BULGULAR

Araştırmada elde edilen bulgular bu bölümde başlıklar halinde ele alınmaktadır. İlk olarak demografik bulgular hakkında bilgiler, akabinde araştırma sorularına ilişkin sonuçlar verilmektedir.

6.1. Demografik Bulgular

Araştırma kapsamında 480 infaz ve koruma memuruna uygulanan “İnfaz ve Koruma Memurlarının Sınıflandırma Sorunu Algısı” isimli anket formundan elde edilen demografik bulgular Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Demografik Bulgular

Bağımsız Değişken		N(480)	%(100)
Cinsiyet	Erkek	393	81,9
	Kadın	87	18,1
Yaş (Ortalama:33,78; min.=23, max.=63)	Ortalama Altı	278	57,91
	Ortalama Üstü	202	42,08
Yaş (Kategorize)	30 yaş ve altı	129	26,9
	31-35 yaş arası	236	49,2
	36-40 yaş arası	65	13,5
	41 yaş ve üstü	50	10,4
Eğitim Durumu	Lise	64	13,3
	Ön Lisans	87	18,1
	Lisans	314	65,4
	Yüksek Lisans	15	3,1
Çalıştığınız Birim	Birim Personeli	314	65,4
	Vardiya Personeli	166	34,6
İstihdam Türü	Memur	218	45,4
	Sözleşmeli Personel	262	54,6
Meslekteki Kıdem Yılı	1-5 yıl	233	48,6
	6-9 yıl	115	24,0
	10-14 yıl	88	18,3
	15 yıl ve üzeri	50	9,2
Hangi İstihdam Türünde İstihdam Edildiğinizi Biliyor Musunuz?	Evet	469	97,7
	Hayır	11	2,3

Araştırmaya katılan infaz ve koruma memurlarının demografik özellikleri Tablo 1’e göre; katılımcıların %81,9’u erkek, %18,1’i kadın; %49,2’sinin 31-35 yaş arasında; %65,4’ünün lisans mezunu; %65,4’ünün birim personeli; %54,6’sı sözleşmeli personel ve %48,6’sı 1-5 yıl arası kıdeme sahip olduğu görülmektedir. Katılımcıların hangi hizmet sınıfında istihdam edildiğini bilmesi anket sorularına verilen cevapların yorumlanmasını daha anlamlı kılacağı düşünülmekle birlikte, ana amaç, anket uygulanan kişilerin hizmet sınıfına yönelik soruları cevaplandırırken hangi hizmet sınıfına mensup olduğunun bilincinde olup olmadığının ölçülmesidir. Bunun sonucu olarak katılımcıların %97,7’sinin bağlı bulunduğu hizmet sınıfını bilmesi ise çalışmanın amacına ulaşması açısından iç açıcı bir sonuçtur.

6.2. Frekans Analizi Bulguları

Frekans analizinin değerlendirildiği Tablo 2’ye göre infaz ve koruma memurlarının sınıflandırma sorunu algısına yönelik uygulanan ankete verdikleri cevaplarda en yüksek katılma oranı “infaz ve koruma memurları mesleklerine uygun bir hizmet sınıfının

oluşturulmasını ister” %97,3’ü (katılıyorum+tamamen katılıyorum) ifadesine aittir. En yüksek katılmama oranı ise “infaz ve koruma memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile tanınan mali haklar uyumludur” %95,7’si (hiç katılmıyorum+katılmıyorum) ifadesine aittir. Buna göre katılımcılar arasında mevcut hizmet sınıfının mali hakları ile uyumlu olmadığı ve mesleklerine uygun yeni bir hizmet sınıfının oluşturulması konusunda görüş birliği olduğu görülmektedir.

Tablo 2. İnfaz ve Koruma Memurlarının Hizmet Sınıfına Yönelik Frekans Analizi Bulguları

İnfaz ve Koruma Memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile...		1	2	3	4	5	T
mesleğin istihdam süreci uyumludur.	n	375	76	23	6	0	480
	%	78,1	15,8	4,8	1,3	0	100
ifa ettiği hizmetin gerektirdiği nitelikler uyumludur.	n	365	83	26	6	0	480
	%	76,0	17,3	5,4	1,3	0	100
kurum içi yükselme olanakları uyumludur.	n	247	105	78	36	14	480
	%	51,5	21,9	16,3	7,5	2,9	100
verilen hizmet öncesi eğitim uyumludur.	n	212	121	89	47	11	480
	%	44,2	25,2	18,5	9,8	2,3	100
verilen hizmet içi eğitim uyumludur.	n	190	125	95	56	14	480
	%	39,6	26,0	19,8	11,7	2,9	100
yerine getirdiği güvenlik ve gözetim görevi uyumludur.	n	319	105	31	17	8	480
	%	66,5	21,9	6,5	3,5	1,7	100
yasaların yüklediği sorumluluk düzeyleri uyumludur.	n	319	104	34	16	7	480
	%	66,5	21,7	7,1	3,3	1,5	100
yasaların yüklediği iş çeşitliliği uyumludur.	n	257	101	54	38	30	480
	%	53,5	21,0	11,3	7,9	6,3	100
çalışma şartlarını düzenleyen mevzuat hükümleri uyumludur.	n	299	103	47	23	8	480
	%	62,3	21,5	9,8	4,8	1,7	100
çalışma ortamındaki işleyiş biçimi uyumludur.	n	315	115	33	13	4	480
	%	65,6	24,0	6,9	2,7	0,8	100
tanınan mali haklar uyumludur.	n	404	55	10	9	2	480
	%	84,2	11,5	2,1	1,9	0,4	100
tanınan sosyal haklar uyumludur.	n	375	79	20	4	2	480
	%	78,1	16,5	4,2	0,8	0,4	100
mesleğe nitelikli personel temini sağlanabilmektedir.	n	289	94	74	21	2	480
	%	60,2	19,6	15,4	4,4	0,4	100
çalışma ortamının güvenliği sağlanabilmektedir.	n	267	110	56	28	19	480
	%	55,6	22,9	11,7	5,8	4,0	100
üstlendiği yetkiler orantılıdır.	n	340	94	35	8	3	480
	%	70,8	19,6	7,3	1,7	0,6	100
İnfaz ve Koruma Memurları...		1	2	3	4	5	T
kurumun genel işleyişiyle ilgili idari işlerde bir büro elemanı gibi hareket eder.	n	222	72	54	68	64	480
	%	46,3	15,0	11,3	14,2	13,3	100
kurumun iç güvenliğini sağlarken bir kolluk kuvveti personeli gibi hareket eder.	n	23	15	14	74	354	480
	%	4,8	3,1	2,9	15,4	73,8	100
kurumun denetimini sağlarken bir kolluk kuvveti personeli gibi hareket eder.	n	19	18	17	80	346	480
	%	4,0	3,8	3,5	16,7	72,1	100
kurum içerisinde hükümlü/tutuklu güvenliği sağlar iken önleyici bir ceza infaz kurumu kolluğu şeklinde hareket etmektedir.	n	15	14	22	92	337	480
	%	3,1	2,9	4,6	19,2	70,2	100
kurum içerisinde çıkan olayları bastırıcı nitelikteki görevleri ile bir ceza infaz kurumu kolluğu şeklinde hareket etmektedir.	n	14	8	17	74	367	480
	%	2,9	1,7	3,5	15,4	76,5	100
üniformalı bir mesleğin getirdiği güvenceden yoksun olduğunu	n	26	13	19	53	369	480

düşünür.	%	5,4	2,7	4,0	11,0	76,9	100
görev esnasında yasanın vermiş olduğu zor kullanma zamanlarında bir güvenlik hizmeti yerine getirdiğini düşünür.	n	15	11	23	82	349	480
görev esnasında nöbet tutarken bir güvenlik personeli olduğunu düşünür.	%	3,1	2,3	4,8	17,1	72,7	100
görev esnasında bir polis, jandarma ve/veya asker kadar risk taşıdığını düşünür.	n	9	11	10	84	366	480
dış güvenliğin kendileri tarafından yerine getirilmesi gerektiğini düşünür.	%	1,9	2,3	2,1	17,5	76,3	100
dış güvenliğin jandarma tarafından ifa edilmesinden dolayı görev karmaşası yaşar.	n	6	2	4	56	412	480
yaptıkları işe uygun hizmet sınıfında çalıştıklarını düşünür.	%	1,3	0,4	0,8	11,7	85,8	100
buldukları hizmet sınıfının mesleğin misyonu açısından uygun olduğunu düşünür.	n	42	16	78	70	274	480
mesleklerine uygun bir hizmet sınıfının oluşturulmasını ister.	%	8,8	3,3	16,3	14,6	57,1	100
mesleklerine uygun bir hizmet sınıfı içinde istihdam edildiklerinde kurum içinde kendini güvende hisseder.	n	34	29	56	77	284	480
mesleklerine uygun bir hizmet sınıfı içinde istihdam edildiklerinde kurum dışında kendini güvende hisseder.	%	7,1	6,0	11,7	16,0	59,2	100
mesleklerine uygun bir hizmet sınıfı içinde istihdam edildiklerinde kurum dışında kendini güvende hisseder.	n	403	49	12	1	15	480
mesleklerine uygun bir hizmet sınıfı içinde istihdam edildiklerinde kurum dışında kendini güvende hisseder.	%	84,0	10,2	2,5	0,2	3,1	100
mesleklerine uygun bir hizmet sınıfı içinde istihdam edildiklerinde kurum dışında kendini güvende hisseder.	n	385	52	27	4	12	480
mesleklerine uygun bir hizmet sınıfı içinde istihdam edildiklerinde kurum dışında kendini güvende hisseder.	%	80,2	10,8	5,6	0,8	2,5	100
mesleklerine uygun bir hizmet sınıfı içinde istihdam edildiklerinde kurum dışında kendini güvende hisseder.	n	7	0	6	30	437	480
mesleklerine uygun bir hizmet sınıfı içinde istihdam edildiklerinde kurum dışında kendini güvende hisseder.	%	1,5	0	1,3	6,3	91,0	100
mesleklerine uygun bir hizmet sınıfı içinde istihdam edildiklerinde kurum dışında kendini güvende hisseder.	n	40	16	26	55	343	480
mesleklerine uygun bir hizmet sınıfı içinde istihdam edildiklerinde kurum dışında kendini güvende hisseder.	%	8,3	3,3	5,4	11,5	71,5	100
mesleklerine uygun bir hizmet sınıfı içinde istihdam edildiklerinde kurum dışında kendini güvende hisseder.	n	45	18	24	55	338	480
mesleklerine uygun bir hizmet sınıfı içinde istihdam edildiklerinde kurum dışında kendini güvende hisseder.	%	9,4	3,8	5,0	11,5	70,4	100

Tablo 2’de görüldüğü gibi infaz ve koruma memurlarının buldukları hizmet sınıfının meslekleriyle uyumlu olmasına katılımcıların %94,2’si, mesleğin misyonuyla uyumlu olmasına da %91’i olumsuz yanıt vermişlerdir. Ayrıca katılımcıların %83’ü mesleklerine uygun bir hizmet sınıfı içerisinde istihdam edildikleri takdirde ceza infaz kurumu içerisinde, %81,9’u ise ceza infaz kurumu dışarısında kendilerini daha güvende hissedeceklerini düşünmektedir. Frekans tablosunda dikkat çekilmesi gereken bir başka önemli husus ise katılımcıların mevcut hizmet sınıfıyla ilgili yöneltilen ifadelerle çoğunlukla 1(hiç katılmıyorum) ve 2(katılmıyorum) yanıtını vermeleridir. Dolayısıyla infaz ve koruma memurlarının GİH Sınıfında bulunmak istemedikleri ve mesleklerinin yapısına ve ruhuna uygun yeni bir hizmet sınıfının meydana getirilmesini arzuladıklarını görülmektedir.

6.3. Parametrik Test Sonuçları

Anket ifadelerinin faktör yüklerine bakılması adına Açıklayıcı Faktör Analizinin (AFA) yapılabilmesi için Yaşlıoğlu, nun (2017: 74-75) belirttiği üzere, gerekli olan örneklem büyüklüğü Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Barlett testleri incelenmiş, ardından ölçeğin yapı geçerliliğini saptamak amacıyla AFA yapılmıştır. Düşük sayıda verilerle daha iyi çalışması nedeniyle Direct Oblimin döndürme yöntemi kullanılmış ve faktör yükleri en az 0,30 belirlenerek faktörler incelenmiştir. Bazı maddelerin çıkartılması gerekliliği ve ortaya çıkan 7 faktörün 4 tanesinin ikili boyuta yük vermesi nedeniyle faktör analizinden vazgeçilmiş, maddeler tek tek yorumlanmıştır. . Bu yüzden parametrik testlerle ifadelerin her biri için

demografik değişenlerde ortaya çıkan anlamlı farklılıklar Tablo 3 ve izleyen diğer tablolarda özetlenerek sunulmaktadır.

6.3.1. Cinsiyete Göre İnfaz ve Koruma Memurlarının Sınıflandırma Sorunu Algısına İlişkin T Testi Sonuçları

Cinsiyete göre infaz ve koruma memurlarının sınıflandırma sorunu algısında anlamlı farklılık bulunan anket ifadeleri Tablo 3'te derlenmiştir.

Tablo 3. Cinsiyet Değişkenine Göre T Testi Sonuçları

İnfaz ve koruma memurları...	Cinsiyet	N	Ort.	SS	t	P
kurumun iç güvenliğini sağlarken bir kolluk kuvveti personeli gibi hareket eder.	Kadın	87	4,25	1,174	-2,247	0,027*
	Erkek	393	4,56	0,996		
üniformalı bir mesleğin getirdiği güvenceden yoksun olduğunu düşünür.	Kadın	87	4,20	1,293	-2,626	0,01*
	Erkek	393	4,58	1,002		
dış güvenliğin kendileri tarafından yerine getirilmesi gerektiğini düşünür.	Kadın	87	3,43	1,545	-4,540	0,000*
	Erkek	393	4,22	1,174		
dış güvenliğin jandarma tarafından ifa edilmesinden dolayı görev karmaşası yaşar.	Kadın	87	3,74	1,418	-3,032	0,003*
	Erkek	393	4,23	1,197		

Ort.= Ortalama SS.= Standart Sapma *Anlamlılık Düzeyi 0,05

Katılımcıların cinsiyet değişkenine ilişkin sınıflandırma sorunu algı düzeyleri incelendiğinde anlamlı farklılık çıkan ifadeler Tablo 3'te derlenmiştir. “İnfaz ve koruma memurları, kurumun iç güvenliğini sağlarken bir kolluk kuvveti personeli gibi hareket eder” ifadesindeki ($p>0,027$) anlamlı farklılık, kadınların (Ort.=4,25; SS.=1,17) erkeklere (Ort:4,56; SS.= 0,99) oranla daha az katılmasından; “infaz ve koruma memurları, üniformalı bir mesleğin getirdiği güvenceden yoksun olduğunu düşünür” ifadesindeki ($p>0,01$) anlamlı farklılık, benzer şekilde kadınların (Ort.=4,20; SS.=1,29) erkeklere (Ort.= 4,58; SS.=1,00) nazaran daha az katılmasından kaynaklıdır.

Ceza infaz kurumlarında dış güvenliği İçişleri Bakanlığı'na bağlı jandarma birimleri, iç güvenliği ise Adalet Bakanlığı'na bağlı infaz ve koruma memurları yerine getirmektedir. Bu amaçla katılımcılara yöneltilen “infaz ve koruma memurları, dış güvenliğin kendileri tarafından yerine getirilmesi gerektiğini düşünür” ifadesindeki ($p>0,00$) anlamlı farklılık, kadınların (Ort.=3,43; SS.=1,54) erkeklere (Ort.=4,22, SS.=1,17) oranla daha az katılmasından kaynaklanmaktadır. “İnfaz ve koruma memurları, dış güvenliğin jandarma tarafından ifa edilmesinden dolayı görev karmaşası yaşar” ifadesindeki ($p>0,003$) anlamlı farklılığa bir önceki ifadelerle benzer şekilde kadınların (Ort.=3,74; SS.=1,41) erkeklere (Ort.=4,23; SS.=1,19) oranla göre daha az katılması neden olmaktadır.

6.3.2. Kategorize Edilmiş Yaşa Göre İnfaz ve Koruma Memurlarının Sınıflandırma Sorunu Algısına İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Kategorize edilmiş yaşa göre infaz ve koruma memurlarının sınıflandırma sorunu algısının farklılaşp farklılaşmadığına yönelik tek yönlü varyans analizi sonuçları Tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4. Kategorize Edilmiş Yaşa Göre ANOVA Analizi Sonuçları

İnfaz ve Koruma Memurları...		30 Yaş ve altı (n=129)	31-35 Yaş arası (n=236)	36-40 arası (n=65)	41 Yaş ve üzeri (n=50)	F	P
kurum içerisinde hükümlü/tutuklu güvenliği sağlar iken önleyici bir ceza infaz kurumu kolluğu şeklinde hareket etmektedir.	Ort.	4,67	4,53	4,35	4,18	3,888	0,009*
	SS.	0,813	0,843	1,217	1,207		
dış güvenliğin kendileri tarafından yerine getirilmesi gerektiğini düşünür.	Ort.	4,12	3,89	4,26	4,64	5,506	0,001*
	SS.	1,222	1,389	1,189	0,776		
dış güvenliğin jandarma tarafından ifa edilmesinden dolayı görev karmaşası yaşar.	Ort.	4,21	3,94	4,35	4,64	5,559	0,001*
	SS.	1,116	1,383	1,165	0,802		

Ort.= Ortalama SS.= Standart Sapma *Anlamlılık Düzeyi 0,05

Kategorize edilmiş yaşa göre infaz ve koruma memurlarının sınıflandırma sorunu algısı anlamlı farklılık gösteren 3 anket ifadesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki “infaz ve koruma memurları, kurum içerisinde hükümlü/tutuklu güvenliği sağlar iken önleyici bir ceza infaz kurumu kolluğu şeklinde hareket etmektedir” (F=3,888; P=0,009) ifadesinde rastlanmaktadır. Kategorize yaşa göre, 30 yaş ve altı (Ort.=4,67; SS.=0,81), 31-35 yaş arası (Ort.=4,53; SS.=0,84), 36-40 yaş arası (Ort.=4,35; SS.=1,21), 41 yaş ve üzeri (Ort.=4,18; SS.=1,20) çıkmıştır. Post Hoc sonucuna göre, 30 yaş ve altı yaş grubunda bulunan katılımcılar 36-40 ve 41 yaş ve üzerinelere nazaran, 36-40 yaş arasında bulunanlarda 41 yaş ve üzeri olanlara nazaran “kurum içerisinde tutuklu hükümlü güvenliğini sağlar iken önleyici bir ceza infaz kurumu kolluğu şeklinde hareket ettiklerini” düşünmektedirler.

Anlamlı farklılık gösteren diğer iki anket ifadesi dış güvenlik ile ilgili olanlardır. Bunlardan ilki “infaz ve koruma memurları, dış güvenliğin kendileri tarafından yerine getirilmesi gerektiğini düşünür” (F=5,506; P=0,001) ifadesinde görülmektedir. Kategorize edilmiş yaşa göre, 30 yaş ve altı (Ort.=4,12; SS.=1,22), 31-35 yaş arası (Ort.=3,89; SS.=1,38), 36-40 yaş arası (Ort.=4,26; SS.=1,18), 41 yaş ve üzeri (Ort.=4,64; SS.=0,77) çıkmıştır. Dış güvenlikle ilgili olan bir diğer ifade “infaz ve koruma memurları, dış güvenliğin jandarma tarafından ifa edilmesinden dolayı görev karmaşası yaşar” (F=5,559; P=0,001) olduğu görülmektedir. Kategorize yaşa göre, 30 yaş ve altı (Ort.=4,21; SS.=1,11), 31-35 yaş arası (Ort.=3,94;

SS.=1,38), 36-40 yaş arası (Ort.=4,35; SS.=1,16), 41 yaş ve üzeri (Ort.=4,64; SS.=0,80) şeklinde çıkmıştır. Post Hoc sonucuna göre, her iki ifadeye 41 yaş ve üzeri yaş grubunda bulunan infaz ve koruma memurları, 30 yaş ve altı ile 31-35 yaş arasındakilere göre dış güvenliğinin jandarma tarafından ifa edilmesinin görev karmaşasına sebep olduğunu ve dış güvenliğinin kendileri tarafından yerine getirilmesini daha fazla düşünmektedirler.

6.3.3. Eğitim Durumuna Göre İnfaz ve Koruma Memurlarının Sınıflandırma Sorunu Algısına İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

İnfaz ve koruma memurlarının sınıflandırma sorunu algısının eğitim durumuna göre farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin tek yönlü varyans sonuçları Tablo 5’de gösterilmektedir.

Tablo 5. Eğitim Durumuna Göre ANOVA Analizi Sonuçları

İnfaz ve Koruma Memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile...	Lise(n=64)	Ön lisans(n=87)	Lisans ve üzeri(n=329)	F	P
üstlendiği yetkiler orantılıdır.	Ort. 1,20 SS. 0,443	1,46 0,818	1,45 0,776	3,015	0,050*

Ort.= Ortalama SS.= Standart Sapma *Anlamlılık Düzeyi 0,05

Eğitim durumuna göre infaz ve koruma memurlarının sınıflandırma sorunu algısı arasında anlamlı farklılık sadece “infaz ve koruma memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile üstlendiği yetkiler orantılıdır” ifadesinde (F=3,015; P=0,050) görülmüştür. Post Hoc testi sonucunda, lise (Ort.=1,20; SS.=0,44) mezunu olan infaz ve koruma memurları üstlendiği yetkilerin hizmet sınıfı ile uyumlu olma düşüncesine katılmama oranı ön lisans (Ort.=1,46; SS.=0,81) ile lisans ve üzeri mezunlara (Ort.=1,45; SS.=0,70) göre daha yüksektir. Buna göre infaz ve koruma memurlarının üstlendiği yetkilerin bağlı oldukları hizmet sınıfı ile uyumlu olma düşüncesi, eğitim durumlarına göre farklılık göstermektedir.

6.3.4. Çalışılan Birime Göre İnfaz ve Koruma Memurlarının Sınıflandırma Sorunu Algısına İlişkin T Testi Sonuçları

Çalışılan birime göre anlamlı farklılık gösteren 8 anket ifadesi olduğu görülmektedir. Bunlar Tablo 6’da düzenlenmiştir.

Tablo 6. Çalışılan Birime Göre T Testi Sonuçları

İnfaz ve Koruma Memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile...	Çalışılan Birim	N	Ort.	SS	t	P
mesleğin istihdam süreci uyumludur.	Birim	314	1,34	0,656	2,773	0,006*
	Vardiya	166	1,19	0,515		
ifa ettiği hizmetin gerektirdiği nitelikler uyumludur.	Birim	314	1,40	0,719	4,639	0,000*
	Vardiya	166	1,16	0,416		
yerine getirdiği güvenlik ve gözetim görevi uyumludur	Birim	314	1,60	0,938	2,696	0,007*
	Vardiya	166	1,38	0,775		

çalışma ortamındaki işleyiş biçimi uyumludur.	Birim	314	1,55	0,875	2,567	0,011*
	Vardiya	166	1,37	0,646		
tanınan mali haklar uyumludur.	Birim	314	1,28	0,678	2,971	0,003*
	Vardiya	166	1,13	0,469		
üstlendiği yetkiler orantılıdır.	Birim	314	1,49	0,800	3,064	0,002*
	Vardiya	166	1,28	0,631		
İnfaz ve Koruma Memurları...						
kurumun genel işleyişiyle ilgili idari işlerde bir büro elemanı gibi hareket eder.	Birim	314	2,55	1,518	4,698	0,000*
	Vardiya	166	1,92	1,359		
görev esnasında bir polis, jandarma ve/veya asker kadar risk taşıdığını düşünür.	Birim	314	4,75	0,661	-3,084	0,002*
	Vardiya	166	4,90	0,415		
Ort.= Ortalama SS.= Standart Sapma *Anlamlılık Düzeyi 0,05						

Anlamlı farklılık bulunan “infaz ve koruma memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile mesleğin istihdam süreci uyumludur” ifadesine ($p>0,006$), vardiyalı personelin (Ort.=1,19; SS.=0,51) birim personeline (Ort.=1,34; SS.=0,65) göre katılmama oranının daha yüksek olması; “infaz ve koruma memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile ifa ettiği hizmetin gerektirdiği nitelikler uyumludur” ifadesine ($p>0,000$), vardiyalı personelin (Ort.=1,16; SS.=0,41) katılmama oranı birim personeline (Ort.=1,40; SS.=0,70) göre daha yüksek olması; “infaz ve koruma memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile yerine getirdiği güvenlik ve gözetim görevi ile uyumludur” ifadesine ($p>0,007$), vardiyalı personelin (Ort.=1,38; SS.=0,77) birim personeline (Ort.=1,60; SS.=0,93) göre katılmama oranının daha yüksek olması; “infaz ve koruma memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile çalışma ortamındaki işleyiş biçimi uyumludur” ifadesine ($p>0,011$), vardiyalı personelin (Ort.=1,37; SS.=0,64) birim personeline (Ort.=1,55; SS.=0,87) nazaran katılmama oranının daha yüksek olması neden olmaktadır.

Yukarıda T testi sonuçları verilen dört anket ifadesinde de vardiyada çalışan infaz ve koruma memurlarının hiç katılmıyorum düşüncesine daha yakın oldukları görülmektedir. Bu farklılığın gerekçesi olarak birimde çalışan personel daha çok evrak işleri ile ilgilenip, mesai saati çerçevesinde 08:00-17:00 saatleri arasında çalışıp hükümlü ve tutuklularla daha az muhatap olması gösterilebilir. Vardiyada çalışan personel ise 24 saat esasına dayalı nöbet usulü çalışmakta, ceza infaz kurumunun iç güvenliğini sağlama göreviyle ilgilendiklerinden daha çok hükümlü/tutuklu ile muhatap olmaktadır. Yukarıda belirtilen veriler ışığında GİH Sınıfı ile mesleğin ceza infaz kurumundaki yansımalarına bakıldığı zaman, bir genel idare hizmetleri personeli gibi hareket eden birim çalışanlarının bu düşünceye daha yakın olduğu görülmektedir. Bu duruma “infaz ve koruma memurları, kurumun genel işleyişiyle ilgili idari işlerde bir büro elemanı gibi hareket eder” ifadesine ($p>0,000$); birim personelinin (Ort.=2,55; SS.=1,51) vardiyalı personele (Ort.=1,92; SS.=1,35) oranla daha fazla katılması sonucu

gerekçemizi destekler niteliktedir. Buna göre, kurumun genel işleyişi ile ilgili idari işlerde büro elemanı gibi hareket ettiği düşüncesine birimde çalışan personel vardiyada çalışan personele göre daha fazla katılmaktadır.

“İnfaz ve koruma memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile üstlendiği yetkiler orantılıdır” ifadesindeki ($p>0,002$) farklılık, vardiyalı personelin (Ort.=1,28; SS.=0,63) birim personeline (Ort.=1,49; SS.=0,80) nazaran katılmama oranının daha yüksek olmasından kaynaklıdır. Bu duruma gerekçe olarak, ceza infaz kurumu içerisinde çıkan ya da çıkabilecek olaylara vardiya personelinin hükümlü ve tutuklulara öncü olarak müdahalede bulunması, birimde çalışan personele göre güç kullanma yetkisinin arttırılmasını daha fazla istemesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Bir başka anlamlı farklılık “infaz ve koruma memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile tanınan mali haklar uyumludur” ifadesinde ($p>0,003$) ortaya çıkmaktadır. Bu farklılığa vardiyalı çalışan personelin (Ort.=1,13; SS.=0,46) katılmama derecesi birimde çalışan personele (Ort.=1,28; SS.=0,67) göre daha yüksek olması sebeptir. İlgili sonuca gerekçe olarak ise 24 saat esasına ve nöbet usulüne göre çalışan, hükümlü ve tutuklu güvenliğini sağlamakla yükümlü olan vardiya personelinin mali haklarının benzer kamu hizmetlerini yerine getiren diğer kamu görevlileriyle (polis, jandarma) eşitlenmesi gerektiği düşüncesinden kaynaklandığı söylenebilir. Ayrıca infaz ve koruma memurları polis ve jandarma kadar mali haklarının olmasını istemelerinin yanında onlar kadar risk taşıyan bir meslek grubu olduklarını da düşünmektedirler. Şöyle ki, “infaz ve koruma memurları, görev esnasında bir polis, jandarma ve/veya asker kadar risk taşıdığını düşünür” ifadesindeki ($p>0,002$) farklılık; vardiyalı personelin (Ort.=4,90; SS.=0,41) birim personeline (Ort.=4,75; SS.=0,66) nazaran daha fazla risk taşıdıklarını düşünmelerinden kaynaklıdır. Ortalamalara bakıldığında her iki birimde çalışan personelde görevini icra ederken polis, jandarma ve/veya asker kadar risk taşıdığını düşünmektedir. Fakat vardiyada çalışan personelin katılma oranının daha yüksek olduğu görülmektedir.

6.3.5. İstihdam Türüne Göre İnfaz ve Koruma Memurlarının Sınıflandırma Sorunu Algısına İlişkin T Testi Sonuçları

İstihdam türüne göre infaz ve koruma memurlarının sınıflandırma sorunu algısında anlamlı farklılık bulunan anket ifadeleri Tablo 7’de derlenmiştir.

Tablo 7. İstihdam Türüne Göre T Testi Sonuçları

İnfaz ve Koruma Memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile...	İstihdam Türü	N	Ort.	SS	t	p
--	---------------	---	------	----	---	---

kurum içi yükselme olanakları uyumludur.	Memur	218	2,09	1,172	3,724	0,000*
	Sözleşmeli	262	1,71	1,024		
verilen hizmet içi eğitim uyumludur.	Memur	218	2,24	1,163	2,025	0,043*
	Sözleşmeli	262	2,03	1,122		
İnfaz ve Koruma Memurları...						
dış güvenliğin kendileri tarafından yerine getirilmesi gerektiğini düşünür.	Memur	218	4,23	1,231	2,419	0,016*
	Sözleşmeli	262	3,95	1,316		
dış güvenliğin jandarma tarafından ifa edilmesinden dolayı görev karmaşası yaşar.	Memur	218	4,31	1,162	2,763	0,006*
	Sözleşmeli	262	4,00	1,310		
Ort.= Ortalama SS.= Standart Sapma *Anlamlılık Düzeyi 0,05						

İstihdam türüne göre “infaz ve koruma memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile kurum içi yükselme olanakları uyumludur” ifadesindeki ($p>0,00$) farklılığa memur (Ort.=2,09; SS.=1,17) olarak görev yapanların katılma oranı sözleşmeli (Ort.=1,71; SS.=1,02) olarak görev yapanlara oranla daha yüksektir. Bu duruma gerekçe olarak sözleşmeli infaz ve koruma memurlarının infaz koruma baş memuru, idare memuru, sayman, öğretmen, şef, psikolog, sosyal çalışmacı gibi kadrolar için açılan görevde yükselme ve unvan değişikliği sınavlarına başvuramaması gösterilebilir.

“İnfaz ve koruma memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile verilen hizmet içi eğitim uyumludur” ifadesindeki ($p>0,043$) farklılık, sözleşmeli (Ort.=2,03; SS.=1,12) olarak görev yapanların, memur (Ort.=2,24; SS.=1,16) statüsünde istihdam edilenlere göre katılmama oranı daha yüksektir. Bunun sebebi olarak kadrolu yani memur statüsünde alınan infaz ve koruma memurlarının mesleğe başlamadan önce bir süre hazırlayıcı eğitime tabi tutulması ve sonraları ara ara hizmet içi eğitimlerle desteklenmesi, sözleşmeli olarak istihdam edilenlerin ise hiç eğitim görmeden göreve başlayarak sonrasında hizmet içi eğitime alınması gösterilebilir. Ancak son 6 yıldır statü hukukuna bağlı olarak infaz ve koruma memuru istihdamı yapılmamaktadır. Bu nedenle sözleşmeli istihdam edilen personel ile kadrolu personel aynı şekilde aldıkları temel başlangıç eğitimleri sonrasında tespit edilen ihtiyaçlar doğrultusunda zaman zaman düzenlenen hizmet içi eğitimlerle desteklenmektedir. Süreleri farklı olsa da her iki eğitimin ders içerikleri ve ders saatleri büyük oranda benzeşmektedir. Bu bağlamda ilerleyen süreçte aradaki farklılık giderek azalacaktır.

“İnfaz ve koruma memurları, dış güvenliğin kendileri tarafından yerine getirilmesi gerektiğini düşünür” ifadesindeki ($p>0,016$) farklılık, sözleşmeli (Ort.=3,95; SS.=1,31) infaz ve koruma memurlarının, memur (Ort.=4,23; SS.=1,23) statüsünde olanlara nazaran daha az katılmasından kaynaklıdır. Benzer şekilde “infaz ve koruma memurları, dış güvenliğin jandarma tarafından ifa edilmesinden dolayı görev karmaşası yaşar” ifadesindeki ($p>0,006$) anlamlı farklılığın kaynağı, sözleşmelilerin (Ort.=4,00; SS.=1,31) memurlara (Ort.=4,23;

SS.=1,16) nazaran daha az katılmasından kaynaklıdır. Her iki ifadeye de sözleşmelilerin daha az katılması, memurların statü hukukuna tabi olarak mesleklerini daha güvende görmelerinden kaynaklandığı söylenebilir.

6.3.6. Kıdem Yılına Göre İnfaz ve Koruma Memurlarının Sınıflandırma Sorunu İlişkin Algısına Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Kategorize edilmiş kıdeme (hizmet yılı) göre infaz ve koruma memurlarının sınıflandırma sorunu algısının farklılaşıp farklılaşmadığına yönelik tek yönlü varyans analizi sonuçları Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8. Kıdem Yılına Göre ANOVA Analizi Sonuçları

İnfaz ve Koruma Memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile...		1-5 Yıl (n=233)	6-9 Yıl (n=115)	10-14 Yıl (n=88)	15 yıl ve üzeri (n=44)	F	P
kurum içi yükselme olanakları uyumludur.	Ort.	1,73	1,90	2,25	1,93	4,858	0,002*
	SS.	1,042	1,051	1,253	1,149		
yerine getirdiği güvenlik ve gözetim görevi uyumludur.	Ort.	1,45	1,57	1,74	1,34	2,968	0,032*
	SS.	0,798	0,938	1,119	0,608		
İnfaz ve Koruma Memurları...							
dış güvenliğin kendileri tarafından yerine getirilmesi gerektiğini düşünür.	Ort.	3,97	3,97	4,28	4,52	3,362	0,019*
	SS.	1,313	1,317	1,250	0,976		
dış güvenliğin jandarma tarafından ifa edilmesinden dolayı görev karmaşası yaşar.	Ort.	4,03	4,02	4,38	4,61	4,222	0,006*
	SS.	1,303	1,284	1,177	0,841		

Ort.= Ortalama SS.= Standart Sapma *Anlamlılık Düzeyi 0,05

Tablo 8 incelendiğinde, ilk olarak “infaz ve koruma memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile kurum içi yükselme olanakları uyumludur” ifadesinin değerleri (F=4,858; P=0,002) şeklindedir. Kıdem yılına göre oranlar 1-5 yıl (Ort.=1,73; SS.=1,04), 6-9 yıl (Ort.=1,90; SS.=1,05), 10-14 yıl (Ort.=2,25; SS.=1,25), 15 yıl ve üzeri (Ort.=1,93; SS.=1,14) çıkmıştır. Post Hoc testi sonucunda ilgili ifadeye, 1-5 yıl arası kıdeme sahip personel 10-14 yıl arası kıdeme sahip olanlara nazaran daha fazla katılmamaktadır. Gerekçe olarak 1-5 yıl arasında kıdeme sahip olan personelin sözleşmeli istihdam edilmesi ve hali hazırda sözleşmeli çalışıyor olmalarından dolayı görevde yükselme ve unvan değişikliği sınavlarına başvuramamalarından kaynaklandığını söylenebilir.

Tablo 8’de başka bir farklılık ise “infaz ve koruma memurlarının bağlı olduğu hizmet sınıfı ile yerine getirdiği güvenlik ve gözetim görevi uyumludur” ifadesinde (F=2,968; P=0,032) görülmüştür. Kıdem yılına göre oranlar, 1-5 yıl (Ort.=1,45; SS.=0,79), 6-9 yıl (Ort.=1,57; SS.=0,93), 10-14 yıl (Ort.=1,74; SS.=1,11), 15 yıl ve üzeri (Ort.=1,34; SS.=0,60) şeklindedir. Post Hoc sonucuna göre, 15 yıl ve üzeri kıdeme sahip infaz ve koruma memurları yerine

getirdiği güvenlik ve gözetim görevinin bağlı bulunulan hizmet sınıfı ile uyumlu olma düşüncesine 10-14 yıl arası kıdeme sahip personele oranla daha fazla katılmamakta yani daha uyumsuz olduğunu düşünmektedirler.

Anlamlı farklılık bulunan diğer iki anket ifadesi dış güvenlikle ilgilidir. Bunlarda ilki “infaz ve koruma memurları, dış güvenliğin kendileri tarafından yerine getirilmesi gerektiğini düşünür” (F=3,362; P=0,019) ifadesinde görülmektedir. Kıdem yılına göre oranlar, 1-5 yıl (Ort.=3,97; SS.=1,31), 6-9 yıl (Ort.=1,97; SS.=1,31), 10-14 yıl (Ort.=4,28; SS.=1,25), 15 yıl ve üzeri (Ort.=4,52; SS.=0,97) şeklindedir. Dış güvenlikle ilgili ifadedeki ikinci farklılık ise “infaz ve koruma memurları, dış güvenliğin jandarma tarafından ifa edilmesinden dolayı görev karmaşası yaşar” anket ifadesinde (F=4,222; P=0,006) çıkmıştır. Kıdeme göre oranlar, 1-5 yıl (Ort.=4,06; SS.=1,45), 6-9 yıl (Ort.=4,17; SS.=1,26), 10-14 yıl (Ort.=4,15; SS.=1,20), 15 yıl ve üzeri (Ort.=4,61; SS.=0,84) olduğu görülmektedir. Post Hoc sonucuna göre, her iki ifadede 15 yıl ve üzeri kıdeme sahip olanlar, 1-5 yıl ve 6-9 yıl arası kıdeme sahip olanlara nazaran dış güvenliğin jandarma tarafından yerine getirilmesinden dolayı görev karmaşası yaşandığını ve dış güvenliğin kendileri tarafından ifa edilmesi gerektiğini daha fazla düşünmektedir.

7. SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye’de kamu personel sisteminin işlerliğinin sağlanabilmesi için gerekli olan temel ilkelerden birisi sınıflandırma ilkesidir. Sınıflandırma ilkesi diğer ilkelere vermiş olduğu katkıdan ve personel sisteminin etkin bir şekilde uygulanabilirliğinin sağlanması açısından ayrı bir öneme sahiptir. Yaşanan olumsuz örnekler dolayısıyla ne yazık ki geçmişte olduğu gibi günümüzde de eleştirilerin odağında yer almaktadır. Sınıflandırma düzenine ilişkin eleştirilerin temelinde uzmanlar tarafından uzun süre düşünülmeden profesyonelce yapılmamış olması yatmaktadır. Sınıflandırma sistemindeki bu aksaklık istihdam, ücretlendirme, maaş, yükselme, kadro, gibi birçok özlük haklarında sorun yaşanmasına ve verimlilik, motivasyon, örgütsel bağlılık gibi birçok konuda personelin sıkıntı yaşamasına neden olmaktadır. Sınıflandırma kaynaklı bu sorunlar, personel sisteminden beklenen faydaya ulaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Türkiye’nin kamu personel sisteminde GİH sınıfı, hizmet sınıfları arasında hatalı kurgulandığı gerekçesiyle en çok eleştiri alan hizmet sınıfıdır. Bu sınıf diğer hizmet sınıflarının kapsamına girmeyen meslekleri içine alarak, zamanla toplama hizmet sınıfı haline gelmiştir. Adliyede çalışan zabıt kâtabi, nüfus dairesinde çalışan veri hazırlama kontrol işletmeni, maliyede çalışan gelir uzman yardımcısı, itfaiye eri gibi birbiriyle benzerliği bulunmayan, hizmete

alınmada çok farklı koşullara sahip meslek dalları bu hizmet sınıfı içerisinde bulunmaktadır. İnfaz ve koruma memurları da tıpkı bu meslek grupları gibi GİH sınıfında yer almaktadır. Mesleklerine uygun olmayan bir hizmet sınıfında bulunmaları, özlük haklarını olumsuz yönde etkilemekte ve iş doyumunun düşüklüğü, motivasyon eksikliği, örgütsel bağlılığın azalması gibi birçok konuya etki etmektedir. Oysaki Aykaç'ın (1991, s. 66-70) ifade ettiği gibi hizmet sınıfları oluşturulurken "...benzeri hizmetleri yerine getiren ve kanun kapsamında diğer hizmet sınıflarında yer almayan memurların Genel İdare Hizmetleri sınıfında yer alır" kanun cümlesinde "benzeri, vesaire" gibi ifadelere yer verilmeyerek yanlış anlaşılmalara ve mesleklerin yanlış hizmet sınıfı içerisinde yer alması hatasına düşülmemelidir. Bunun yerine sayma ilkesi benimsenerek hizmet sınıflarının içeriği açıkça belirlenmelidir. Ayrıca sınıflandırma sisteminin kamu personel sisteminde meydana gelen güncel gelişmeler ve yeni doğan ihtiyaçlar doğrultusunda yenilenmesi gerekmektedir. İdarenin yaptığı işler çeşitlendikçe yeni sınıflar ortaya çıkabilir. Bunlar gözetilip revize edilmediği takdirde kamu görevinde bir karmaşıklığın meydana gelmesi kaçınılmazdır. Bunun neticesinde kamu personelinden beklenen fayda ve verim sağlanamayacaktır (Tortop, vd., 2010, s. 278). Günümüzde de yeni kamu yönetimi anlayışıyla birlikte yaygınlaşan esnek uzmanlaşma, katı uygulamalar içeren statü ve sınıflandırmalara karşı çıkmaktadır. Bunun bir sonucu olarak 2016 yılında 668 sayılı KHK ile uzun yıllardır onlu hizmet sınıfı bulunan kamu personel sistemindeki hizmet sınıfı sayısı Jandarma Hizmetleri Sınıfı ve Sahil Güvenlik Hizmetleri Sınıfının eklenmesiyle on ikiye çıkmıştır. Bu hareket başlangıç alınarak diğer hizmet sınıflarının da esnetilmesi ve görev alanları üzerinde profesyonelce çalışılması gerekmektedir. Çünkü hâlihazırda yürürlükte olan sınıflandırma sistemi güncel ihtiyaçları karşılamaktan yoksundur. Bu durum kamu personel sisteminin dengesini bozmakta ve birtakım adaletsizliklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (İzci & Yıldız, 2017, s. 404-405).

"İnfaz ve Koruma Memurlarının Sınıflandırma Sorunu Algısı" başlıklı anketle hizmet sınıfı ile mesleki gereklerin ilişkisinin ele alındığı bu çalışmada da kayda değer çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda, hizmet sınıfı ile mesleğin istihdam süreci, mali ve sosyal haklar, hizmet öncesi ve hizmet içi eğitim, çalışma şartlarını düzenleyen mevzuat hükümleri, kurum içi yükselme olanaklarının uyumuna verdikleri yanıtların ortalamaları 1-2 (hiç katılmıyorum-katılmıyorum) arasında olduğu görülmüştür.

Elde edilen bulgularda dış güvenlikle ilgili anket ifadelerinde cinsiyet, istihdam türü, kıdem yılı ve yaş değişkenlerinin tümünde anlamlı farklılıkların olması ayrıca dikkat çekicidir. Katılımcıların üstlendiği yetkilerin bağlı bulunduğu hizmet sınıfı ile uyumlu olmasına ilişkin

anlamli farklılıklar eğitim durumuna ve çalışılan birime göre farklılık göstermektedir. Ayrıca bağı bulunduğu hizmet sınıfı ile yerine getirdiği güvenlik ve gözetim görevinin uyumlu olması durumuna ilişkin anlamli farklılıklar kıdem yılı ve çalışılan birime göre farklılık göstermiştir. En çok anlamli farklılık görülen değişkenin ise çalışılan birime göre olduğu tespit edilmiştir.

İnfaz ve koruma memurları ceza infaz kurumu içerisinde görevini ifa ederken, güvenlik dolayısıyla bir kolluk hizmeti yerine getirdiği ve benzer kamu hizmetini yerine getiren polis, jandarma ve askerle kıyaslamalarına verdikleri yanıtların ortalamaları çoğunlukla olumlu yönde olmuştur. Katılımcıların, kurumun iç güvenlik ve denetimi ile tutuklu/hükümlü güvenliğini sağlarken, nöbet tutarken, çıkan olaylara müdahale ederken bir güvenlik işi, dolayısıyla kolluk kuvveti gibi hareket ettikleri düşüncesine yüksek oranda katıldıkları görülmektedir. Sonuç olarak kurum iç ve dış güvenliğinin tek bir birim dolayısıyla kendileri tarafından yerine getirilmesi gerektiği düşüncesinde oldukları tespit edilmiştir.

İnfaz ve koruma memurlarının buldukları hizmet sınıfının meslekleriyle uyumlu olmasına %94,2'si olumsuz yanıtını vermişlerdir. Ayrıca buldukları hizmet sınıfının mesleğin misyonuyla uyumlu olmasına katılımcıların %91'i olumsuz yanıt vermişlerdir. Katılımcıların %97,3'ü mesleklerine uygun yeni bir hizmet sınıfı oluşturulmasını istedikleri görülmektedir. Ayrıca katılımcıların %83'ü mesleklerine uygun bir hizmet sınıfı içerisinde istihdam edildikleri takdirde ceza infaz kurumu içerisinde, %81,9'u ise ceza infaz kurumu dışarısında kendilerini daha güvende hissedeceklerini düşünmektedir. Sınıflandırma kapsamında ele alınan genel ve özel problem alanları ile katılımcılardan elde edilen verilerden anlaşıldığı üzere, infaz ve koruma memurları mesleklerinin amacına ve ruhuna uygun olmayan bir hizmet sınıfı içerisinde istihdam edildiğini ve GİH sınıfında bulunmak istemediklerini göstermektedir.

Bu veriler ışığında 2016 yılında oluşturulan Jandarma Hizmetleri Sınıfı ve Sahil Güvenlik Hizmetleri Sınıfı'na benzer "Adalet Hizmetleri Sınıfı", "Ceza İnfaz ve Güvenlik Hizmetleri Sınıfı" ya da başka ad altında yeni bir hizmet sınıfı oluşturulabilir. Böyle bir gelişmenin ve yeniliğin neticesinde, mesleklerinin karakteristik yapısına uygun yeni bir hizmet sınıfı içerisinde istihdam edilecek olan infaz ve koruma memurları kendilerinden beklenen çağdaş infaz anlayışının ıslah edici ve düzeltici rolü ile ceza infaz kurumlarının güvenlik ve denetimini daha iyi şekilde icra edebilecekleri düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Adal, H. Ş. (1968). *Kamu personel idaresi*. Ahmet Sait Matbaası.
- Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü (2017). *İnfaz ve Koruma Memuru Yetiştirme Eğitimi Ders Notları*, Ankara Açık Cezaevi Matbaası.
- Adalet Bakanlığı, (2021). <https://pgm.adalet.gov.tr/>. (E. T. 22.10.2021)
- Akgüner T. & Berk, K. (2017). *İdare hukuku*. DER Yayınları.
- Altunışık R., Coşkun R., Bayraktaroğlu S. & Yıldırım E. (2012). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri spss uygulamalı*. Sakarya Yayıncılık.
- Aslan, O. E. (2012). *Devlet bürokrasisi ve kamu personel rejimi*. İmge Kitabevi.
- Aykaç, B. (1991). Türk kamu personel yönetiminin yapısı, gelişimi ve aksayan yönleri. *Kooperatifçilik Dergisi*, 92, 51-84.
- Ayman Güler, B. (2020). *Kamu personeli sistem ve yönetim*. İmge Kitabevi.
- Ayyıldız, H. (2019). Kolluk faaliyetlerinin denetimi hakkında genel bir değerlendirme. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 2019(143), 143-180.
- Ayyıldız, H. (2021). *Ceza Muhakemesinde Adli Kolluk ve Soruşturmadaki Rolü*. YÖK Tez Merkezi- Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Balaban Salı, J. (2018). *Verilerin Toplanması*. İçinde A. Şimşek (der), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, Anadolu Üniversitesi Yayını No:2653, 134-161.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E., Akgün, Ö., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2013). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Pegem Akademi.
- Canman, D. (1985). Devlet memurları kanununun genel görünümü ve sorunları. *Amme İdaresi Dergisi*, 18(1), 3-23.
- Canman, D. (2000). *İnsan kaynakları yönetimi*. Yargı Yayınevi.
- Findley, C. V. (2014). *Modern Türkiye tarihi*. Timaş Yayınları.
- Gedik, C. (2011). *Ceza infaz kurumlarında görev yapan infaz ve koruma memurlarının insan haklarına bakışı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan Hakları Anabilim Dalı.
- Gözübüyük, A. Ş. (2009). *Yönetim hukuku*. Turhan Kitabevi.
- Gürbüz, S. & Şahin, F. (2016). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri felsefe-yöntem-analiz*. Seçkin Yayıncılık
- İlal, E. (1966). Sınıflandırma ve devlet memurları kanunu. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 32(2-4), 749-781.
- İzci, F. & Yıldız, M. Ş. (2017). Türkiye’de kamu personel yönetiminden insan kaynakları yönetimine geçiş: temel sorunlar ve çözüm önerileri. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(3), 397-412.

- Kayar, N. (2020). *Kamu personel yönetimi*. Ekin Kitabevi.
- Özbek, V. Ö. (2019). *İnfaz hukuku*. Anadolu Üniversitesi Yayınları
- Özdemir, H. (2001). *Osmanlı devletinde bürokrasi*. Okumuş Adam Yayınları.
- Özkal Sayan, İ. (2009). Türkiye’de kamu personel sistemi: idari, askeri, akademik, adli personel ayrımı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(1), 201-245.
- Plichta, S. B. & Kelvin, E. A. (2013). *Munro's Statistical Methods for Health Care Research*. Philadelphia. Lippincott Williams & Wilkins.
- Reyhan, C. (2012). Osmanlı klasik dönemi’nde yönetim yapısı. İçinde E. Turhal (der), *Türk İdare Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 76-105.
- Sönmez, H. (2020). Toplumsal güvenliğin sağlanmasında önleyici kolluğun etkinliği üzerine kavramsal bir araştırma: Bursa il jandarma örneği. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 6(13), 179-206.
- Şahin, B. (2013). Kamu tercihi teorisi ışığında adli kolluk sorunsalı ve emniyette sivil personel çalıştırılmasının olası hukuki-idari sonuçlarının analizi. *İnsan Hakları Yıllığı*, 31, 95-110.
- Şaylan, G. (2000). Kamu Personel Yönetiminden İnsan Kaynakları Yönetimine Geçiş: Kritik ve Reform Önerileri, *TESEV Yayını*, 11.
- TBMM’nin 1. Dönem 4. Yasama Yılı Açılış Konuşmaları, 1 Mart 1923, www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/1d4yy.htm. Adresinden alınmıştır. (E.T. 23.04.2022).
- Tonbul, H. B. (2016). Kamu personel statüleri, kamu personel sisteminin değerlendirilmesi çalışmayı 21-23 Ekim 2016, Devlet Personel Başkanlığı Yayını, 109-110.
- Tortop, N. (1971). Memurların Değerlendirilmesi ve İntibaklar, *AİTİA Dergisi*, 3(1).
- Tortop, N. (1992). *Personel yönetimi*. Türkiye Ortadoğu Amme İdaresi Yayınları.
- Tortop, N., Aykaç, B., Yayman, H. & Özer, M. (2010). *İnsan kaynakları yönetimi*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Turgut, H. (1986). *Cezaevi idaresi*. Yarı- Açık Cezaevi Matbaası.
- Tutum, C. (1974). Devlet memurları kanununun genel bir eleştirisi. *Amme İdaresi Dergisi*, 7(4), 52-72.
- Tutum, C. (1979). *Personel yönetimi*. Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.
- Tutum, C. (1990). Kamu personeli sorunu. *Amme İdaresi Dergisi*, 23(3), 31-45.
- Urgan, G. (2021). Avrupa Konseyi’nin cezaevi ve denetimli serbestlik hizmetleri personelinin işe alımı, seçimi, eğitimi ve mesleki gelişimine ilişkin kılavuzlar. *Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 29(1), 21-56.

- Urgan, G. (2023). Ceza infaz kurumlarında yürütülen ıslah faaliyetlerinin başarısı için temel bir unsur: nitelikli personel eğitimi. *Adalet Dergisi(71)*, 1087-1118. <https://doi.org/10.57083/adaletdergisi.1391737>
- Yaşlıoğlu, M. M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: Keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, 74-85.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 964-993

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 04.07.2023

Accepted / Kabul: 31.07.2024

DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİNİN ARDL SINIR TESTİ İLE İNCELENMESİ*

Baki ATEŞ¹

Ömer DORU²

Öz

Bu çalışmada Türkiye’de ekonomik büyüme ile dış ticaret arasındaki etkileşimin incelenmesi amaçlanmıştır. Türkiye’de 1980 yılından sonra ithalat gereksinimini azaltacak nitelikteki dış ticaret politikaları yerine ihracatı teşvik eden ve ihracatın artırılmasını hedefleyen dış ticaret politikaları benimsenmiştir. Çalışmada 1980-2019 yılları arasındaki dönemde ekonomik büyüme ile ihracat arasındaki ilişkiyi incelemek üzere kişi başına GSYH, mal ve hizmet ihracatı, brüt sermaye oluşumu ve nüfus değişkenlerine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Değişkenlere ait serilerin birim kök analizi yapılmış ve nüfus değişkeni dışında birinci farklarında durağan oldukları anlaşılmıştır. Bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisi ARDL sınır testi ile analiz edilmiş ve sonrasında Toda-Yamamoto nedensellik testi uygulanmıştır. Yapılan testler sonucunda değişkenler arasında eş bütünleşme olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Uzun dönem ilişkisi açısından ihracatın ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği saptanmıştır. Nüfus değişkeninin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif yönde olduğu saptanmıştır. Toda-Yamamoto nedensellik testine göre ise ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü Granger nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, İhracat, ARDL Sınır Testi, Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

Jel Kodları: O24, O40

* Bu çalışma, Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı kapsamında tamamlanmış ve kabul edilmiş olan “Türkiye’de Ekonomik Büyüme, İhracat ve Beşeri Sermaye İlişkisi” başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

¹Doktora Öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, E-posta: bkts25@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5982-4341

²Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, E-posta: omerdoru@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8119-4908.

Atıf/Citation

Ateş, B., & Doru, Ö. (2024). Dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneğinin ARDL sınır testi ile incelenmesi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 964-993.

THE NEXUS OF FOREIGN TRADE AND ECONOMIC GROWTH: ANALYSIS OF TURKIYE CASE WITH THE ARDL BOUNDS TEST

Abstract

In this study, it is aimed to examine the interaction between economic growth and foreign trade in Türkiye. In Türkiye, after 1980, foreign trade policies that encourage export and aim to increase exports have been adopted instead of foreign trade policies that will reduce the need for imports. In the study, annual data on GDP per capita, exports of goods and services, gross capital formation and population variables were used to examine the relationship between economic growth and exports in the period between 1980 and 2019. Unit root analysis of the series of the variables was performed and it was understood that they were stationary at first differences except for the population variable. The cointegration relationship between the dependent and independent variables was analyzed with the ARDL bounds test and then the Toda-Yamamoto causality test was applied. As a result of the tests, it was found that there was cointegration between the variables. In terms of long-term relationship, it has been determined that exports have a positive effect on economic growth. It has been determined that the effect of the population variable on economic growth is negative. According to the Toda-Yamamoto causality test, it was determined that there is a unidirectional Granger causality relationship from exports to economic growth.

Keywords: Economic Growth, Exports, ARDL Bounds Test, Toda-Yamamoto Causality Test

Jel Codes: O24, O40

1. GİRİŞ

Ekonomik büyüme kavramı, ülkelerin makroekonomik plan ve programlarında yer alan ilk hedeflerden biridir. Ekonomik büyümenin hedeflenen ölçüde gerçekleştirilmesi halinde ülke içinde yaşayan vatandaşların gelir seviyelerinin yükselmesi ve refahlarının artması beklenmektedir (Ünsal, 2017, s. 14). Bir dönemde, reel gayrisafi yurtiçi hasılda (GSYH) meydana gelen artışların temel alınan döneme göre yüzdelik oranı ekonomik büyümeyi yansıtmaktadır (Bayraktar, 2022, s. 35). Ticaret, fiziksel sermaye, beşeri sermaye, teknoloji, para ve finans politikaları ekonomik büyümeye etki eden ve büyümeyi hızlandıran unsurlardır (Chirwa & Odhiambo, 2016, s. 41). İktisat literatüründe dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin diğer unsurlara göre daha ağırlıklı olabileceği de tartışılmaktadır (Yılmaz, 2022, s. 21-22).

Türkiye henüz sanayileşmesini tamamlamamış ve gelişmekte olan bir ülkedir (Yenisu, 2019, s. 1176). Türkiye’de ekonomik büyüme için 1980 yılına kadar dış ticaretin sınırlandırılmasına dayanan ithal ikameci ekonomi politikası uygulanmış, sonrasında dünya ülkeleriyle uyumlu bir şekilde bu dış ticaret politikasından vazgeçilmiştir (Orkunoglu Şahin, 2022, s. 83). Türkiye’de 1980 yılından sonra dışa açık bir ekonomi modeli tercih edilmiş ve ihracat temelli politikalar uygulanmıştır (Uçan & Koçak, 2014, s. 52). Dünya ihracat hacmi 2019 yılı

itibariyle yaklaşık \$18.709 trilyona ulaşmış, Türkiye'nin dünya ihracat değeri içindeki payı ise %0,91 olarak gerçekleşmiştir (Türkiye İhracatçılar Meclisi - TİM, 2022, s. 31).

Bu çalışmada Türkiye'de ihracat değerlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda incelenen dönemde ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki etkileşimin veriler yardımıyla analiz edilmesi ve ihracatın ekonomik büyümeyi destekleyip desteklemediğinin saptanması hedeflenmiştir. Literatürde ihracatın ekonomik büyüme ile etkileşimini inceleyen makalelerde farklı model ve veri setleri kullanılmıştır. Bu nedenle çalışma; kullanılan değişkenler, kurulan model, incelenen dönem, uygulanan ekonometrik yöntemler ve edinilen bulgular açısından literatüre katkı sağlayacaktır.

Yöntem olarak ihracatın ekonomik büyümeye etkisini incelemek üzere zaman serisi analizi gerçekleştirilmiş ve birim kök, eş bütünleşme, nedensellik testleri uygulanmıştır. Kurulan modelde kişi başına hasıla bağımlı değişken; ihracat, brüt sermaye oluşumu ve nüfus ise bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Türkiye'de 1980 yılından sonra serbest dış ticaret politikası uygulandığından bu çalışmada, değişkenlere ilişkin yapılan analizde 1980-2019 dönemi verileri kullanılmıştır. Çalışmada giriş kısmından sonra ikinci bölümde teorik çerçeve, üçüncü bölümde literatür taramasına, dördüncü bölümde veri seti ve yöntem, beşinci bölümde bulgulara ve son bölümde ise sonuç ve önerilere yer verilmiştir.

2. TEORİK ÇERÇEVE

Klasik ekonomi kuramına göre dış ticaret, bir ülke ekonomisinde üretilmeyen ürünlerin veya bulunmayan hammaddelerin alınmasına imkan vermekte ve buna ek olarak üretim faktörleri ile kaynakların optimal dağılımını sağlamak suretiyle ekonomik büyümeyi etkilemektedir (Chen, 2009, s. 127). Mutlak üstünlükler teorisine göre her ülkenin daha az maliyetle ürettiği ürünler vardır ve uluslararası ticaret her ülkenin farklı bir ürün sepetinde uzmanlaşmasını sağladığından ulusal refahı artırmaktadır (Birol & Gencer, 2014, s. 264). Dış ticaret hacminin artması halinde ülke içinde artan üretim kapasitesi ihracatçı sektörler için ölçek ekonomisi etkisi oluşturmakta ve aynı zamanda işsizliğin azaltılmasına da katkı sağlamaktadır (Appleyard, vd., 2010, s. 422-423). Dış ticaretten kazanılan yararlar değişim ve uzmanlaşma olmak üzere iki genel kategoriye ayrılabilir. Değişim farklı ürün setlerine sahip olmanın sağladığı yararı, uzmanlaşma ise kaynakların en verimli sektörlerde istihdam edilmesi sonucu kazanılan yararı ifade etmektedir (Markusen, vd., 1995, s. 66-68).

Ülkelerin dış ticaretten edinecekleri yarar, ülkedeki iş bölümünün boyutuna, iç pazarlarının büyüklüğüne, artan getirilere ve taşıma maliyetlerine bağlı olmaktadır (Myint, 1977, s. 232-

242). Ülkelerin ticaretten amaçladıkları yararları elde edebilmeleri için hangi ürün ve hizmetlerin ticaretinde uzmanlaşmaları gerektiğini belirlemeleri gerekmektedir. Karşılaştırmalı üstünlükler teorisine göre ülkelerin en az işgücü ile ürettikleri mal ve hizmetlerin, dış ticarete avantajlı ürünler sepetini oluşturduğu kabul edilmiştir (Terzea, 2016, s. 245-246). Emek-değer teorisine dayanan fiyat yaklaşımına göre bir malın fiyatı, üretimi gerçekleştiren işgücünün değerine göre belirlenmektedir ve her ülkede işgücünün verimliliği fiziki olanakların çeşitliliğine göre farklılaşmaktadır (Karluk, 1973, s. 224). Buna göre verimliliği diğer ülkeye göre yüksek olan bir ülke, ürettiği tüm ürünleri değil yalnızca en verimli şekilde ürettiği ürünü ihraç edecek, daha az verimli olduğu ürünleri ise ithal edecektir (Irwin, 2017, s. 7-8).

Faktör donatımı teorisine göre, dış ticaret aslında toprak, işgücü ve sermaye gibi hareket kabiliyeti olmayan üretim faktörlerinin dolaylı bir ticarettir (Leamer, 1995, s. 1). Ticarete konu edilen malların üretim fonksiyonu her ülkede aynı, üretimde getiri ölçeğe göre sabit, ülkelerdeki talep koşulları benzer fakat faktör donatımları ile üretilen malların faktör yoğunlukları farklı olduğundan her ülke bol miktarda sahip olduğu faktörün yoğun olarak kullanıldığı malları ucuza üreterek ticaretini yapmaktadır (Seyidoğlu, 2017, s. 88-92). Dış ticaret yoluyla birbirinden farklı üretim becerisine sahip ülkelerin en etkili şekilde ürettiği ürünlerin alışverişi yapılmaktadır. Böylece her bir ülke verimli olduğu alanlarda üretim yapma imkanı kazanmakta ve daha az verimli olduğu alanlarda istihdam ettiği kaynakları dış ticarete konu edilen ürünlerin üretimde istihdam edebilmektedir (Krugman & Obstfeld, 2009, s. 27).

Neo-klasik ekonomi teorisinde ise arz merkezli bir yaklaşımla sermayenin artışına bağlı olarak ekonomik büyümenin gerçekleşeceği ileri sürülmüş ve ekonomik büyüme ile ilişkili olarak dış ticaretin etkisine önem atfedilmemiştir (Soukiazis & Antunes, 2012, s. 4-19). Ekonominin denge durağan durumunda, politik kararların büyüme oranı üzerinde etkisiz olduğunu varsayan neo-klasik teorinin aksine, içsel büyüme teorileri dış ticaret uygulamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini inceleme konusu yapmışlardır (Ghatak, vd., 1995, 147). İçsel büyüme teorilerinden bazıları rekabetçi mekanizmaya dayanan modeller ile kurulmuşken bazıları da eksik rekabete dayalı piyasa yapısını esas almıştır. Bazı teorilerde ise içsel büyümenin kaynakları üzerinde durulmuştur. Bilgi birikimi, kamusal altyapılar, beşeri sermaye ve Ar-Ge harcamaları içsel büyüme teorileri kapsamında büyümenin kaynakları olarak ele alınan unsurlardır (Parasız, 2008, s. 193). İçsel büyüme teorilerinde ekonominin dışsal etkenler olmaksızın içsel dinamiklerle büyüdüğü, sermayenin

sabit getirilere sahip olduğu, sermayenin emeğe oranı artsa da marjinal verimliliğinin azalmadığı varsayımı esas alınmakta ve ekonomik büyüme olgusu neo-klasik büyüme modelleriyle hesaplanmaktadır (Kaynak, 201, s. 208-209).

İçsel büyüme teorileri Romer'in (1986) tarihli çalışması sonrasında gelişmeye başlamış ve teknolojinin, ekonominin iç dinamikleri neticesinde meydana geldiği belirtilmiştir (Saraç, 2013, s. 181). Romer tarafından geliştirilen rekabetçi denge modelinde teknolojinin içselleştirilmesinin yanında, önceki büyüme modellerinde kabul gören birim çıktı başına birim sermayede oluşan azalan getiriler varsayımı terk edilerek üç temel varsayım önerilmiştir. Birincisi bilgi birikiminin olumlu dışsallıklar içermesi, ikincisi çıktı üretiminin artan getirilere sahip olması, üçüncüsü ise bilgi üretim sürecinin azalan getiriler özelliği sergilemesidir (Romer, 1986, s. 1002-04). Böylece Romer (1986), bilgi birikimine bağlı olarak artan marjinal getiri sonucunda uzun dönemli ekonomik büyümenin gerçekleşebileceğini ve bu nedenle ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarının kapanmayacağını hatta bazı ülkelerin hiç gelişemeyebileceğini açıklamıştır.

İçsel büyüme teorisine göre dış ticaret, bir ülkede geliştirilen fikirlerin ve icat edilen malların diğer ülkeler tarafından yeniden araştırılmasını gereksiz kılarak kaynakların etkili kullanılmasını teşvik etmektedir (Rivera-Batiz & Romer, 1991a, s. 549). Dış ticaret ülke ekonomilerini bütünleşme etkisi, artıklık etkisi, dağıtım etkisi yoluyla etkilemektedir ve ticaret kısıtlamaları sonucunda bütünleşme etkisi ile artıklık etkisi ekonomik büyümeyi negatif etkilerken dağıtım etkisi negatif veya pozitif olabilmektedir (Rivera-Batiz & Romer, 1991b, s. 971). Serbest dış ticaret sonucunda üretimde uluslararası iş bölümü sağlandığından dünya ekonomisinde kaynakların verimli bir şekilde kullanıldığı kabul edilse de ülkelerin ekonomik çıkarlarına göre negatif etkilere karşı iç piyasada yer alan sektörlerin korunması amacıyla gümrük tarifeleri, kotalar, kambiyo denetimi gibi araçlarla ithalatın kısıtlanması veya engellenmesi mümkündür (Seyidoğlu, 2017, s. 148).

Dış ticaret teorilerinden hareketle iki tip uygulama politikası ortaya çıkmaktadır. Birincisi dış ticaretin sınırlandırılmasını hedefleyen korumacılık politikasıdır, diğeri ise serbest dış ticaret politikasıdır (Demirel & İşcan, 2021, s. 3). Ülke ekonomilerinde büyüme oranının artırılması için ihracatı teşvik eden politikaların uygulanması, ihracat temelli büyüme olarak adlandırılmaktadır (Panas & Vamvoukas, 2002, s. 731). İhracat temelli büyüme hipotezine göre ülkelerin dış pazarlara açılmasıyla dışarıya satılan ürünler için talep artışı gerçekleşmekte, talep artışı da toplam çıktının artmasını ve ekonomik büyümenin gerçekleşmesini sağlamaktadır (Siliverstovs & Herzer, 2007, s. 3). Dış ticaretin ekonomik

büyüme üzerindeki bir diğer fonksiyonu da çalışanların uzmanlaşma ve verimliliklerinin artmasını sağlamak yoluyla ekonomik büyümeyi desteklemesidir (Aytaç & Akduğan, 2012, s. 56).

Küçük ve sanayileşmemiş ülkelerin ekonomik büyümesini ihracat ile açıklamak için iki neden öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi küçük ülkelerin iç pazarları sınırlı olduğundan sürdürülebilir bir büyüme için yeterli talep yapısından yoksun olmalarıdır. İkinci neden ise bu tip ülkelerin sermaye mallarını üretme kapasitesi yeterli olmadığından bunların ithalat yoluyla temin edilmesinden dolayı döviz ihtiyacı duymalarıdır (Agosin, 1999, s. 81-82). İhracat yoluyla kazanılan döviz, ülkenin sermaye malı ve hammadde açığının kapatılmasını sağladığından yurt içi hasıla artmaktadır (Yapraklı, 2007, s. 98). Buna ek olarak dış ticaret, yurtdışı pazarlarda rekabeti koruyabilmek için maliyet etkinliğini zorunlu kılarak yeni teknolojilerin edinilmesini gerektirmekte ve yeni teknolojiler ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir (Kunst & Marin, 1989, s. 699-700). Dış ticaret, yabancı ürünlerin ithalatı vasıtasıyla yeni bilgilerin öğrenilmesini de kolaylaştırmaktadır (Dreger & Herzer, 2012, s. 6).

Dış ticaret politikalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin genellikle pozitif yönlü ve önemli bir boyutta olduğunu savunan hipotezlere karşın dış ticaretin etkisinin diğer ekonomik politika değişkenlerinden bağımsız olarak incelenmesinin zor olduğunu ileri süren karşı argümanlar da bulunmaktadır (Kahya, 2011, s. 3). Dış ticaretin ekonomik büyümeye etkisi uygulamalı literatürde sıkça test edilmekte ve dış ticaret ile ekonomik büyüme arasında olumlu bir etki olduğu doğrulanmaktadır (Wörz, 2004, s. 1). Teoride dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler inceleme konusu yapılırken uygulamalı analizlerde ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler incelenmektedir ve ihracat değişkeniyle elde edilen bulguların dış ticareti yansıttığı yorumu yapılmaktadır (Levine & Renelt, 1992, s. 953).

3. LİTERATÜR ÖZETİ

Ekonomik büyüme ve dış ticaret olguları arasındaki tesirleri inceleyen çalışmalardan bir kısmı zaman serisi analizi ile bir kısmı da panel veri analizi ile gerçekleştirilmiştir. Yapılan çalışmalar analiz yöntemlerine göre aşağıda gruplandırılarak açıklanmış ve özetlenmiştir.

3.1. Zaman Serisi Uygulanan Çalışmalar

Bahmani-Oskooee & Domaç (1995), tarafından Türkiye’de 1923-1990 yılları arasındaki döneme ait veriler ile ihracat ve ekonomik büyüme üzerine yapılan, eş bütünleşme testi ve hata düzeltme modeli yöntemiyle oluşturulan çalışmada az gelişmiş ülkeler için elde edilen sonuçlara ulaşılmıştır. Bahmani-Oskooee & Alse (1993), az gelişmiş ülkelerde ihracat

büyümesi ile ekonomik büyüme arasındaki etkileşimi incelemek üzere çeyrek dönemli zaman serileri ile eş bütünleşme analizi ve hata düze düzeltme modelini kullanarak dokuz az gelişmiş ülkede (Kolombiya, Kore, Tayland, Malezya, Pakistan, Filipinler, Singapur, Güney Afrika, Yunanistan) ihracat temelli büyüme stratejisini test etmişlerdir. Sonuç olarak ihracat ile ekonomik büyüme arasında Malezya haricinde sekiz ülkede uzun dönemde çift yönlü pozitif bir ilişki saptanmıştır.

Kurt & Berber (2008), Türkiye'ye ait 1989 – 2003 yılları arasındaki çeyrek dönem verilerini kullanarak dışa açık oluş ve ekonomik büyüme arasında dinamik etkileşim ve nedensellik işleyişini incelemek amacıyla VAR ve varyans ayrıştırma metotlarını uygulamışlardır. Buna göre içsel büyüme teorileriyle uyumlu olarak ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır.

Bilgin & Şahbaz (2009), Türkiye'de ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri araştırmak üzere 1987-2007 dönemi aylık verilerini esas alarak ihracat, ithalat, dış ticaret oranları ve sanayi üretim endeksi arasındaki ilişkileri Toda-Yamamoto MWALD, Granger nedensellik testi, Johansen eş bütünleşme, vektör hata düzeltme modeli (VECM) ile analiz etmişlerdir. Çalışmada ihracat temelli büyüme hipotezini destekleyen bir sonuç elde edilmiştir. Hata düzeltme modeli testinde ihracat ile büyüme arasında çift yönlü bir ilişki bulunurken Toda-Yamamoto testinde ihracattan büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Aktaş (2009), Türkiye'nin 1996-2006 dönemini içeren aylık verilerle ithalat, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki etkileşimi tespit etmek amacıyla eş bütünleşme analizi ve hata düzeltme modeli testlerini uygulamıştır. Buna göre ithalat, ihracat ve ekonomik büyüme serileri arasında uzun vadeli bir ilişki tespit edilirken kısa sürede çift yönlü nedensellik ilişkisi saptanmış, uzun dönemde büyümeden ve ithalattan ihracata, ihracattan ise ithalata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. İhracattan büyümeye doğru nedensellik bulunmamıştır.

Çeviker & Taş (2011), Türkiye ihracatının çeşitlendirilme seviyesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla 1962-2008 dönemi yıllık verileri üzerinde birim kök testleri ve Granger nedensellik testleri ile analiz yapmışlardır. Çalışmada büyümeden ihracata ve ihracattan da çeşitlendirme düzeyine doğru tek yönlü bir nedensellik bulunmuştur.

Özcan & Özçelebi (2013), tarafından ihracata dayalı büyüme hipotezinin test edilmesi amacıyla Türkiye'de 2005:1-2011:11 döneminde ihracat, ithalat, reel döviz kuru ve sanayi

üretim endeksi arasındaki uzun vadeli ilişki Johansen eş bütünleşme yöntemi ve vektör hata düzeltme modeliyle incelenmiştir. Sonuç olarak ihracat değerindeki artışların büyüme ivme kazandırdığı bulunmuştur.

Korkmaz (2014), Türkiye’de ihracat ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisini araştırmak için 1998 Ç1 - 2013 Ç3 dönemini kapsayan toplam ihracat ve GSYH verileri üzerinden Toda-Yamamoto wald testi ile analiz yapmıştır. Çalışmada ihracat temelli büyüme hipotezini destekleyen bir sonuca ulaşılmıştır.

Ozughalu (2015), Nijerya’da ekonomik büyüme ile ihracat arasındaki nedensellik ilişkisini anlamak amacıyla 1960-2011 dönemine ait yıllık verilerle zaman serisi analizi yapmıştır. Çalışmada ekonomik büyüme, toplam ihracat, işgücü, brüt sabit sermaye oluşumu, döviz kuru, petrol ihracatı ve petrol dışı ihracat değişkenleri reel değerleri ve logaritmaları alınarak kullanılmıştır. Analizde ADF, PP, Kwiatkowski, Phillip, Schmidt and Shin (KPSS) birim kök test metodları, ARDL sınır eş bütünleşme testi ve Toda&Yamamoto nedensellik testleri uygulanmıştır. Nijerya’da toplam ihracat ve petrol ihracatı değişkenleri ile büyüme arasında nedensellik ilişkisi tespit edilmiş ancak petrol dışı ihracat ile büyüme arasında nedensellik bulgusuna ulaşılmamıştır.

Acaravcı & Kargı (2015) tarafından 1995-2012 yıllarını kapsayan verilerle Türkiye’de ekonomik büyüme ile ihracatta çeşitlendirme arasındaki ilişkiler eş bütünleşme ve Granger nedensellik testleri kullanılarak analiz edilmiş olup ihraç edilen ürünlerde yapılan çeşitlendirmeden ekonominin dışa açılım oranına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Ürün çeşitlenmesi ile kişi başı brüt yurtiçi hasıla arasında Granger nedensellik tespit edilmemiştir.

Küçükaksoy vd. (2015), Türkiye’de ihracat yönlü büyüme hipotezinin sınanması ve elde edilecek sonuçlara göre politika önerilerinde bulunulması amacıyla 2003 Q:1 - 20015 Q:1 dönemine ait verileri kullanarak durağanlık sınaması, Johansen ve Gregory-Hansen eş bütünleşme testi, Toda-Yamamoto nedensellik testini uygulamışlardır. Çalışmada reel GSYH, reel ihracat ve reel ithalat verileri kullanılmıştır. Johansen eş bütünleşme testine göre seriler arasında uzun dönem ilişkisi bulunmazken yapısal kırılmaları hesaba katan Gregory-Hansen testine göre seriler arasında uzun dönemde ilişki görülmüştür. Nedensellik testinde ihracat ve ithalat ile büyüme arasında çift yönlü ve ithalattan ise ihracata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Bu durum Türkiye’de ihracat artışı ve büyüme için ithalatın önemli bir faktör olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Çalışmada değişkenler arasındaki eş bütünleşme

vektörü tahmininde kullanılan FMOLS, CCR ve DOLS yöntemlerine göre uzun dönemde ihracat değişkeninde oluşacak %1 oranındaki artış büyümeyi sırasıyla %1.5195, %1.5552 ve % 1.3171 oranında artırmaktadır. Sonuç olarak belirlenen dönem itibariyle Türkiye’de ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Sultanuzzaman vd. (2018), Sri Lanka’da 1980-2016 döneminde doğrudan yabancı yatırımlar ve ihracatın ekonomik büyüme ile ilişkisini incelemek amacıyla ARDL eş bütünleşme ve vektör hata düzeltme modeli ile analiz yapmışlardır. Analizde GSYH büyüme oranı, doğrudan yabancı sermaye akımları ile mal ve hizmet ihracatına ait veriler kullanılmıştır. Sonuç olarak doğrudan yabancı yatırımlar ile büyüme oranları arasında her iki dönem sürecinde eş bütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Ancak ihracat ile büyüme arasında kısa vadede pozitif ilişki görülse de uzun vadede negatif ilişki bulunmuştur.

Guntukula (2018), Hindistan’da ihracat temelli büyüme olgusunu incelemek amacıyla 2005-2017 dönemine ait aylık veri serileri ile ekonomik büyüme, ihracat ve ithalat arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Analizde ADF birim kök testi, Johansen eş bütünleşme testi ve Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Analiz sonucunda değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi bulunmuştur. İhracat ile büyüme arasında ve ithalat ile büyüme arasında çift yönlü nedensellik saptanmıştır.

Bahramian & Saliminezhad (2020), Türkiye’de ihracat temelli büyüme hipotezini test etmek amacıyla 1960:1 - 2018:02 döneminde reel çıktı ve reel ihracat değişkenlerine ait verileri esas alarak parametrik olmayan nedensellik testi ile analiz yapmışlardır. Parametrik testler sonucunda değişkenler arasında nedensellik ilişkisi bulunmazken parametrik olmayan yöntemin uygulamasında büyümeden ihracata doğru nedensellik tespit etmişlerdir.

Mensah & Okyere (2020), Gana’da ekonomik büyüme ile ihracat arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla 2010-2019 dönemine ait aylık verilerden faydalanarak zaman serisi analizi yapmışlardır. Analizde ekonomik faaliyet bileşik endeksi bağımlı değişken ve toplam ihracat bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Çalışmada ADF birim kök testi, Johansen eş bütünleşme testi ve vektör hata düzeltme modeli uygulanmıştır. Sonuç olarak değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi ve çift yönlü nedensellik bulunmuştur.

3.2. Panel Veri Analizi Uygulanan Çalışmalar

Furuoka (2009), Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliğine (ASEAN) üye Malezya, Endonezya, Filipinler, Singapur ve Tayland ülkelerinde ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla 1985-2002 dönemine ait verileri esas alarak panel veri analizi yapmıştır.

Çalışmada havuzlanmış sıradan en küçük kareler (OLS), tek-doğrultulu sabit/rassal etkiler ve çift-doğrultulu sabit/rassal etkiler yöntemleri uygulanmıştır. Sonuç olarak seriler arasında eş bütünleşme testi negatif çıkmış ancak tek-yönlü sabit/rassal etkiler yöntemi bulguları diğer yöntemlerden elde edilen sonuçlara üstün tutulmuş ve ihracat artışlarının ekonomik büyüme artışlarını olumlu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Ağayev (2011), Sovyetler Birliğinden ayrılan 12 ülkede (Ermenistan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna ve Özbekistan) ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerliliğini sınamak amacıyla Pedroni panel eş bütünleşme ve panel hata düzeltme modelini temel alan Granger nedensellik testi, Holtz-Eakin ve diğerlerinin geliştirdiği EKK yöntemine dayalı Granger nedensellik testini uygulamıştır. Çalışmada 1994-2008 dönemine ait sabit fiyatlarla GSYH ve ihracat değişkenleri kullanılmıştır. Sonuç olarak büyümeden ihracata doğru nedensellik ilişkisi saptanmıştır ancak ihracattan büyümeye doğru zayıf ve negatif yönde bir nedensellik bulunmuştur. Dolayısıyla geçiş ekonomisi ülkelerinde ihracat temelli büyüme hipotezinin geçerli olmadığı saptanmıştır.

Nişancı vd. (2011), ihracat ve ithalatın büyümeye yönelik etkilerini araştırmak amacıyla üst orta gelir grubunda yer alan Arjantin, Brezilya, Meksika, İran, Malezya ve Türkiye'ye ait 1970 -2009 yılları arasındaki dönemi kapsayan veriler üzerinde panel veri analizi yapmışlardır. Çalışmada kişi başına milli gelir, brüt sabit sermaye yatırımları, ihracat ve ithalat değişkenleri kullanılmıştır. Serilerin durağanlığı Im, Pesaran ve Shin (IPS) ve ADF birim kök testleri ile, seriler arasındaki uzun vadeli etkileşim Johansen eş bütünleşme testi ile ve seriler arasındaki ilişkinin yönü de hata düzeltme modelini temel alan Granger nedensellik testi ile sınanmıştır. Sonuç olarak değişkenler arasında eş bütünleşme olduğu ve İran dışında diğer ülkelerde ihracattan ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik olduğu tespit edilmiştir.

Sandalcılar (2012), ihracat temelli büyüme hipotezini, ihracat ile büyüme arasındaki etkinin yönünü araştırmak amacıyla BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin) ülkelerine ait verileri analiz etmiştir. Çalışmada kullanılan GSYH ve ihracat değişkenlerine ait serilerin seviyede birim kök içerdiği ancak birinci farkları $I(1)$ alındığında durağanlaştığı görülmüştür. Çalışmada Pedroni panel eş bütünleşme testi uygulanmış ve serilerin arasında eş bütünleşme ilişkisi olduğu saptanmıştır. Seriler arasındaki ilişkinin istikametini tespit için ise genelleştirilmiş Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Hausman testi ile de sabit etkiler yöntemine göre model kurulmuştur. Sonuç olarak ülke grubunda kısa ve uzun dönemde ihracattan ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu bulunmuştur. Rusya

dışında kalan diğer bireysel ülkeler bazında ise yalnızca uzun dönemde ihracattan büyümeye doğru nedensellik saptanmıştır. Bu sonuçlara göre ihracata dayalı büyüme hipotezini destekleyen bir bulguya ulaşılmıştır. Araştırmacı gelişmekte olan ülkeler için de bu sonuçların geçerli politika olarak uygulanabileceği yönünde çıkarım yapmıştır.

Tekin (2012), reel GSYH, reel ihracat ve reel net doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmak amacıyla en az gelişmiş 18 ülkeye ait 1970-2009 dönemine ilişkin veriler üzerinde Görünürde İlişkisiz Regresyon (SUR) sistemi ve Wald testine dayalı panel Granger nedensellik analizi yapmıştır. Sonuç olarak üç ülkede (Haiti, Sierra Leone, Ruanda) ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ve üç ülkede de (Angola, Çad, Zambiya) ekonomik büyümeden ihracata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Diğer az gelişmiş ülkelerde ihracat-temelli büyüme veya büyüme-temelli ihracat hipotezleri desteklenmemiştir.

Bhattacharya & Bhattacharya (2016), BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) ülkelerinde mal ve hizmet ihracatı ve ithalatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri incelemek amacıyla panel veri analizi gerçekleştirmişlerdir. Analizde panel birim kök, Pedroni, Kao ve Johansen Fisher panel eş bütünleşme testleri, panel Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Çalışmada 1991-2013 dönemi için kişi başına GSYH, ihracat ve ithalat değişkenlerine ait seriler kullanılmıştır. Sonuç olarak değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi bulgusu elde edilmiş ve ithalat ile ihracattan ekonomik büyüme değişkenine doğru, ekonomik büyüme ile ihracattan ise ithalat istikametinde nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Bakari & Mabrouki (2017), Güney Avrupa ülkelerinde (Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Yunanistan, Makedonya ve Romanya) tarımsal ihracatın ekonomik büyümeye etkisini belirlemek amacıyla 2006-2016 dönemine ait verilerle korelasyon analizi ve sabit etkiler modeli ile inceleme yapmışlardır. Çalışmada GSHY, brüt sabit sermaye oluşumu, işgücü, tarımsal ihracat, tarım dışı ihracat, ithalat ve son tüketim harcamaları değişkenleri kullanılmıştır. Sonuç olarak tarımsal ihracat ile ekonomik büyüme arasında diğer ihracata göre daha güçlü bir pozitif korelasyon olduğu bulunmuştur. Tahmin modeline göre de tarımsal ihracatın ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği bulunmuştur. İthalatın ise büyüme üzerinde olumsuz yönde etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Stamatiou & Dritsakı (2017), AB'ye yeni üye olan on üç ülkede (Bulgaristan, Çekya, Estonya, Hırvatistan, Kıbrıs Rum Kesimi, Letonya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Romanya, Slovenya ve Slovakya) dolaysız yabancı yatırımlar, ihracat, istihdam ve ekonomik büyüme arasındaki etkileşimi incelemek amacıyla panel birim kök, panel eş bütünleşme,

FMOLS, DOLS metodu ve panel VECM nedensellik yöntemiyle analiz yapmışlardır. Çalışmada GSYH, mal ve hizmet ihracatı, doğudan yabancı yatırım akımı ve işsizlik değişkenlerine ilişkin 1995-2013 dönemine ait veri setleri kullanılmıştır. Sonuç olarak ihracat ve dolaysız yabancı yatırımlarının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği, işsizliğin ise negatif yönde etkilediği bulunmuştur. Uzun dönemde büyüme ile ihracat arasında çift yönlü nedensellik tespit edilirken büyümeden işsizliğe doğru tek yönlü nedensellik saptanmıştır.

Erkişi & Boğa (2019), AB-15 (Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, İrlanda, İtalya, Lüksemburg, Hollanda, Potekiz, İspanya, İsveç ve Birleşik Krallık) ülkelerinde yüksek teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme ilişkisini incelemek amacıyla Westerlund ECM Panel eş bütünleşme testi, MG tahmin edicisi ve Dumitrescu & Hurlin (2012) Granger panel nedensellik testini kullanarak analiz yapmışlardır. Çalışmada GSYH, yüksek teknoloji ihracatı, işgücü ve gayri safi sabit sermaye oluşumu değişkenlerinin 1998-2017 dönemine ait veriler kullanılmıştır. Analiz sonucunda kısa vadede yüksek teknoloji ihracatı ile büyüme arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur. Uzun dönemde ihracat ile büyüme arasında eş bütünleşme ilişkisi saptanmıştır. Yüksek teknoloji ihracatının büyüme yanında işgücü ve sabit sermaye oluşumu üzerinde de etkili olduğu anlaşılmıştır.

Shakeel & Ahmed (2021), enerji kullanımı, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıyı incelemek amacıyla Westerlund panel eş bütünleşme ve panel VECM Granger nedensellik testlerinden faydalanarak güney asya ülkelerinin (Pakistan, Bangladeş, Sri Lanka, Hindistan ve Nepal) 1980-2014 dönemini kapsayan verileri ile analiz yapmışlardır. Çalışmada reel GSYH, sermaye stoku, işgücü, enerji kullanımı ve ihracat değişkenlerine ait yıllık seriler kullanılmıştır. İhracat ve enerji kullanımından ekonomik büyümeye doğru kısa ve uzun dönem için nedensellik tespit edilmiştir. İhracatın anılan ülkelerde enerji kullanımı ve reel ekonomik büyüme için önemli bir rolünün olduğu anlaşılmıştır.

Yukarıda özetlenen ampirik literatür sonuçlarına göre çalışmaların çoğunda ihracatın ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği tespit edilmiştir. Ancak bazı çalışmalarda (Çeviker & Taş 2011; Ağayev 2011), etkinin yönü ekonomik büyümeden ihracata doğru bulunmuştur. Bir kısım çalışmada ise (Bahramian & Saliminezhad 2020; Küçükaksoy vd. 2015), değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin uygulanan ekonometrik yöntemlere göre farklı çıkabildiği görülmüştür. Ayrıca panel eş bütünleşme ve nedensellik analizlerinde (Nişancı vd. 2011; Tekin 2012) ihracatın her ülkede ekonomik büyümeyi pozitif etkilemediği ve ülkeye göre etkinin değişiklik gösterdiği de bulunmuştur. Bu bulgulardan hareketle ihracatın ekonomik büyümeye etkisinin incelenmesinde uygulanan ekonometrik yöntem ve veri kalitesi gibi özelliklerin

farklı sonuçlara yol açabileceği anlaşılmaktadır. Ayrıca analiz yapılan ülkelere göre de ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki etkileşimin farklı olabileceği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada literatürde çoğunlukla ulaşılan bulgulara benzer şekilde, Türkiye için incelenen dönem aralığında ihracatın ekonomik büyümeyi pozitif etkilemesi beklenmektedir.

4. VERİ SETİ VE YÖNTEM

İçsel büyüme teorisinde açık bir ekonomide ihracatın ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği savunulmuştur (Yenokyan vd., 2014, s. 223). Çalışmada ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin araştırılması amaçlandığından içsel büyüme teorileri kapsamında öne sürülen hipotezin analiz edilen dönem için geçerliliği incelenmiştir. Çalışmada kişi başına GSYH, mal ve hizmet ihracatı, brüt sermaye oluşumu ve nüfus değişkenlerine ait seriler modele eklenmiştir. Modelde Türkiye'ye ait 1980-2019 dönemine ilişkin veri seti kullanılmıştır.

Değişkenlere ilişkin 1980-2019 dönemine ait yıllık seriler Dünya Bankası veri tabanından cari dolar kuru cinsinden alınmıştır. Değişkenler, değişkenlere ait veri seti, kısaltmalar ve sınama beklentileri Tablo 1'de açıklanmıştır.

Tablo 1. Değişkenler ve Bunlara Ait Veri Seti

Değişkenler	Değişken Kısaltması	Kaynak	Beklenti
Kişi Başına GSYH (Cari \$)	KBH	World Bank Data	-
Brüt Sermaye Oluşumu (Cari \$)	BSO	World Bank Data	Pozitif
Nüfus (15-64 yaş kişi sayısı)	NF	World Bank Data	Pozitif veya Negatif
İhracat (Cari \$)	IHR	World Bank Data	Pozitif

Modelde kişi başına GSYH değişkeni bağımlı değişken olarak diğerleri ise bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. İhracat değişkeninin büyüme üzerindeki etkilerini incelemek üzere oluşturulan fonksiyon aşağıda yazılmıştır.

$$KBH = F(IHR, BSO, NF) \quad (1)$$

Fonksiyonda kullanılan değişkenlere ait verilerin logaritmaları alınmış olup kurulan model aşağıdaki şekilde formüle edilmiştir.

$$\ln KBH_t = \beta_0 + \beta_1 \ln IHR_t + \beta_2 \ln BSO_t + \beta_3 \ln NF_t + u_t \quad (2)$$

Çalışmada zaman serileri analiz yöntemi uygulanmıştır. Zaman serileri, değişkenlere ait değerlerin zamana göre ardışık olarak sıralanmış şekilde gösterilmesi ve geleceğin geçmiş

dönemlerden etkilenmesi varsayımına dayanarak gelecekle ilgili öngörüler geliştirilmesi amacıyla ekonometride kullanılmaktadır (Dikmen, 2018, s. 305).

4.1. Birim Kök Testi

Zaman serisi analizlerinde kullanılan bir dizinin durağan olmaması halinde hipotez testleri, güven aralıkları ve tahminler büyük olasılıkla yanıltıcı sonuçlar vermektedir. Bir dizinin trend/eğilim veya kırılma sergilemesi durumunda durağanlık varsayımı ihlal edilmiş olmaktadır. (Hanck, vd., 2020, s. 413-414). Çalışmada kullanılan verilerin durağan olup olmadıklarını tespit etmek üzere Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri uygulanmıştır.

4.2. Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testi

DF testi uygulanırken çeşitli olasılıklar dikkate alınarak üç farklı şekilde oluşturulan sıfır hipotezine göre ölçüm yapılmakta ve karar verilmektedir. Y_t 'nin üç farklı özelliğine göre oluşan bu durumlar aşağıda gösterilmiştir (Gujarati, 2004, s. 815).

$$Y_t \text{ 'nin rassal yürüyüşlü oluşu:} \quad \Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + u_t$$

$$Y_t \text{ 'nin rassal yürüyüşlü ve sabit terimli oluşu:} \quad \Delta Y_t = \beta_1 + \delta Y_{t-1} + u_t$$

$$Y_t \text{ 'nin rassal yürüyüşlü sabit terimli ve stokastik trendli oluşu:} \quad \Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + u_t$$

Yukarıda verilen regresyonlarda u_t hata teriminin otokorelasyonsuz olduğu varsayılmaktadır. Hata teriminin otokorelasyonlu olması durumuna karşı Dickey-Fuller genişletilmiş testleri geliştirmişlerdir. Hata teriminin otokorelasyon içermesi halinde ε_t beyaz gürültü hata terimi, $\Delta Y_{t-1} = (Y_{t-1} - Y_{t-2})$ ve $\Delta Y_{t-2} = (Y_{t-2} - Y_{t-3})$ olmak üzere yukarıda verilen regresyonlara bağımlı ΔY_t değişkenin, gecikmeli değerleri eklenerek aşağıdaki 3 numaralı regresyon elde edilmektedir (Gujarati, 2004, s. 817).

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \alpha_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

4.3. Phillips-Perron (PP) Birim Kök Testi Testi

Phillips & Perron (1988), tek değişkenli zaman serilerinde birim kökün tespiti için durağanlık ve trend bileşenine karşı bir test geliştirmişlerdir. Testin uygulanması için sabit ve zaman trendli birinci dereceden bir otoregresyonun tahmin edilmesi ve uygun dönüştürülmüş Z-istatistiğinin hesaplanması gerekmektedir. Bu test prosedürünün altında yatan dağıtım teorisi asimptotik olup testte Fuller (1976) tarafından sağlanan kritik değerler kullanılabilir.

(Phillips & Perron, 1988, s. 345). PP Testi, hata terimleri arasında korelasyon veya homojenlik varsayımlarını gerekli kılmaz ve AD testine göre hata terimleri için daha esnek şartlar getirmiştir. Hata terimlerinin zayıf iç korelasyonlu ve heterojen dağılımlı olması halinde de PP testi uygulanabilmektedir (Tarı, 2018, s. 399-400).

4.4. ARDL Eş Bütünleşme Sınır Testi

Eş bütünleşme kavramı, I(1) özelliğine sahip serilerin kullanıldığı regresyonların anlamlı olabileceğini ortaya koyar. Örneğin Y_t ve X_t 'nin birinci dereceden bütünleşik I(1) olmaları halinde genel olarak $Y_t - \beta X_t$ 'nin de I(1) olacağı öngörülür. Ancak $\beta \neq 0$ için $Y_t - \beta X_t$ I(0) olabilmektedir. Bu durumda iki seriye ait farkın sabit ortalamaya, sabit varyansa, iki değişken arasındaki zaman farkına dayalı otokorelasyona sahip olduğu ve asimptotik olarak ilişkisiz oldukları görülür. Diğer bir deyişle eş bütünleşme, I(1) olan iki serinin doğrusal kombinasyonunun I(0) olmasıdır. Böyle bir durumda bir serinin diğeri üzerindeki regresyonu sahte olmayıp seriler arasındaki uzun dönemli ilişki hakkında bilgi vermektedir (Wooldridge, 2002, s. 586-587).

Pesaran, vd. (2001, s. 289-290), değişkenlerin I(1), I(0) veya karşılıklı eşbütünleşik olmaları koşulları olmaksızın uzun dönem ilişkilerini test etmeye yönelik yeni bir yaklaşım geliştirerek literatürde mevcut olan eş bütünleşme yöntemlerine ARDL sınır testi yöntemini kazandırmışlardır. ARDL sınır testi yönteminde wald testi veya F istatistiği uygulanmakta ve sıfır hipotezinde değişkenlerin bütünleşme derecesine bakılmaksızın değişkenler arasında ilişki olmadığını belirten temel hipotez kurulmaktadır.

Yöntemde tüm değişkenlerin I(0) olduğu veya tüm değişkenlerin I(1) olduğunu varsayan iki kutupsal durum için iki set asimptotik kritik değer oluşturulmaktadır. Hesaplanan wald veya F istatistiğinin kritik değerlerin oluşturduğu sınırların dışında bir değer olması halinde değişkenlerin bütünleşme derecesini bilmeye gerek olmaksızın kesin bir çıkarım yapılabilmektedir. Hesaplanan wald veya F istatistiğinin sınır değerlerin arasında olması halinde ise kesin sonuç çıkarılabilmesi için değişkenlerin bütünleşme derecelerinin bilinmesi gerekmektedir (Pesaran, vd., 2001, s. 290).

ARDL yöntemi üç aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada değişkenler arasında eş bütünleşme olup olmadığı sınanmaktadır. İkinci aşamada birinci aşamadaki sınama sonucu eş bütünleşme ilişkisinin tespiti halinde seçilen ARDL modeli ile uzun dönem katsayılarının tahmini yapılır. Üçüncü aşamada kısa dönem katsayıları tahmin edilir. Kısa dönem katsayılarının tahmininde kullanılan hata düzeltme terimi uzun dönem dengesinde meydana gelen bir bozulmanın ne kadar hızla eski duruma döndüğünü gösterir. Hata düzeltme teriminin negatif ve anlamlı

oluşu, değişkenlerin dengeye dönüş hızları hakkında verdiği bilginin geçerli olmasını sağlar (Sari, vd., 2008, s. 2305-2308).

ARDL modelinde uzun dönem ilişkisinin varlığı aşağıda verilen denklemlerde gecikmeli değişkenlerin katsayılarının sıfır olup olmadığı test edilerek anlaşılmaktadır. Maksimum gecikme uzunluğu k , uzun dönem katsayıları $\delta_1, \delta_2, \delta_3, \delta_4$ ve kısa dönem katsayıları $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \alpha_4$ olmak üzere gecikmeli değişkenlerin katsayılarının sıfır olduğunu bildiren ortak temel hipotez ($H_0: \delta_1 = \delta_2 = 0$) üzerinde F-istatistiği gerçekleştirilir. Sıfır hipotezinin reddedilmesi halinde değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olduğunu bildiren alternatif hipotez ($H_1: \delta_1 \neq \delta_2 \neq 0$) kabul edilmektedir (Nkoro & Uko, 2016, s. 79-81).

$$\begin{aligned} \Delta \ln KBH_t = & \delta_0 + \sum_{i=1}^k \alpha_1 \Delta \ln KBH_{t-i} + \sum_{i=1}^k \alpha_2 \Delta \ln IHR_{t-i} + \sum_{i=1}^k \alpha_3 \Delta \ln SS_{t-i} \\ & + \sum_{i=1}^k \alpha_4 \Delta \ln IG_{t-i} + \delta_1 \ln KBH_{t-1} + \delta_2 \ln IHR_{t-1} + \delta_3 \ln SS_{t-1} + \delta_4 \ln IG_{t-1} \\ & + v_t \end{aligned} \quad (4)$$

4.5. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

Toda & Yamamoto (1995, s. 225-227), ekonomik değişkenlerin birinci dereceden bütünleşik I(1) olması halinde birinci farkları alınarak VAR modeli kurulması gerektiğini diğer taraftan değişkenlerin eş bütünleşik olması halinde CI(1,1) hata düzeltme modelinin (ECM) kurulması gerektiğini ifade ederek VAR modelinin kurulması öncesinde birim kök testi ve eş bütünleşme analizi yapılması sırasında yanlışlarla karşılaşılabilceğini ileri sürmüşlerdir. Ancak serilerin durağanlığı ve eş bütünleşme ilişkisinden ziyade modelin katsayıları üzerindeki kısıtlamaları dikkate alan ekonomik hipotezlerin testinin istenmesi halinde VAR modeli çerçevesinde gerçekleştirilen Granger nedensellik testinin öne çıkan örneklerden biri olduğuna işaret etmişlerdir. Bununla birlikte değişkenlerin I(1) olması halinde Granger nedensellik testi öncesinde eş bütünleşme derecesinin tahmin sorunu ile karşılaşıldığından, birim kök olması halinde VAR sürecinde ortaya çıkan sorunları aşmak üzere basit bir yöntem geliştirmeyi amaçlamışlardır.

Geliştirilen yöntemde, VAR modelinin durağan, bütünleşik veya eş bütünleşik olup olmaması önemli olmayıp seviyede VAR tahmini yapılarak katsayılar üzerindeki doğrusal ve doğrusal olmayan kısıtlamaların sınanması mümkün olmuştur. Bütünleşik veya eş bütünleşik değişkenlerin parametre matrisleri üzerindeki kısıtlamaların testi için VAR modeli kurulması halinde gecikme uzunluğu k belirlenir ve $k \geq d$ değerini alır. Bununla birlikte zaman

serilerinde bütünleşme derecesi (d) bir veya iki olduğundan bütünleşmenin birinci dereceden olması halinde gecikme seçim prosedürü her durumda geçerli olmaktadır ve a ($k + d_{max}$) dereceden VAR tahmini yapılmaktadır (Toda & Yamamoto, 1995, s. 245-246).

Wald istatistiği k katsayı matrislerinin birincisiyle hesaplanmakta olup bu sistemde değişkenlerin eş bütünleşme durumu ve durağanlaşma derecesi önemli değildir. Değişkenlerin bütünleşme derecelerinin $I(0)$ veya $I(1)$ olup olmadığı konusunda tereddüt edildiğinde fazladan bir gecikme eklenerek testin güvenliği sağlanabilmektedir. Toda & Yamamoto, gecikme uzunluğuna (k), maksimum durağanlaşma derecesi (d_{mak}) eklenerek VAR ($k + d_{mak}$) hesaplandığında VAR(k) parametrelerinin kısıtlamaları için uygulanan wald testinin asimptotik χ^2 dağılımına sahip olduğunu kanıtlamışlardır (Zapata & Rambaldi, 1997, s. 291).

5. BULGULAR

5.1. Birim Kök Testleri Bulgusu

Değişkenlere ait serilerin durağan olup olmadığını anlamak için ADF ve PP birim kök testleri uygulanmıştır. Öncelikle serilerin seviyede durağan olup olmadığı sınanmış ve ardından birinci farklarında durağanlık testleri yapılmıştır. Modelde yer alan değişkenlere ait ADF ve PP seviyede birim kök testi sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Serilerin Düzeyde ADF Birim Kök Testi Sonuçları			
	Sabit Terimli		Sabit Terimli ve Trendli	
	ADF test değeri	Olasılık değeri	ADF test değeri	Olasılık değeri
LnKBH	-0.8503	0.7932	-1.8942	0.6384
LnIHR	-2.8353	0.0626	-2.5503	0.3039
LnBSO	-1.0724	0.7167	-2.2553	0.4472
LnNF	-4.3136	0.0015***	-1.8912	0.6395
Serilerin Birinci Farklarında ADF Birim Kök Testi Sonuçları				
ΔLnKBH	-6.1629	0.0000***	-6.1085	0.0001***
ΔLnIHR	-6.2971	0.0000***	-6.5690	0.0001***
ΔLnBSO	-7.1281	0.0000***	-7.1025	0.0000***
ΔLnNF	-0.4701	0.8861	-3.7081	0.0339**

Not: Çalışmadaki tablolarda olasılık değerlerinin yanında yer alan ***, ** ve * işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyesini ifade etmektedir.

Tablo 2'nin incelenmesinden nüfus değişkeni haricinde, değişkenlere ait serilerin birim kök içerdikleri diğer bir deyişle serilerin durağan olmadıkları tespit edilmiştir. Ekonometrik analizlerde değişkenlere ait birim kök testleri sonucunda karışık bulgulara ulaşılması mümkündür, buna göre bazı değişkenler $I(0)$ seviyesinde, bazıları ise $I(1)$ seviyesinde durağan olabilmektedir (Kurniawan & A'yun, 2022, s. 356). PP testi sonuçları, ADF testinden elde

edilen bulguları desteklemiştir. Buna göre seviyede durağan olmayan serilerin birinci farkları alınarak birim kök testleri tekrarlanmıştır.

Tablo 3. PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Serilerin Düzeyde PP Birim Kök Testi Sonuçları			
	Sabit Terimli		Sabit Terimli ve Trendli	
	PP test değeri	Olasılık değeri	PP test değeri	Olasılık değeri
LnKBH	-0.8554	0.7916	-2.2329	0.4590
LnIHR	-2.8353	0.0626*	-2.6850	0.2480
LnBSO	-1.0633	0.7205	-2.5013	0.3259
LnNF	-14.2967	0.0000***	-1.0495	0.9247
Serilerin Birinci Farklarında PP Birim Kök Testi Sonuçları				
ΔLnKBH	-6.1629	0.0000***	-6.1083	0.0001***
ΔLnIHR	-6.4249	0.0000***	-6.7339	0.0000***
ΔLnBSO	-7.1262	0.0000***	-7.1044	0.0000***
ΔLnNF	0.2282	0.9709	-3.8204	0.0262**

Değişkenlere ait veri setlerinin farkı alındığında serilerin birim kök içerdiğini bildiren H_0 hipotezi % 1 önem derecesinde reddedilerek serilerin birim kök içermediğini bildiren alternatif H_1 hipotezi kabul edilmektedir. Her iki test sonucuna göre seriler en geç birinci farklarında durağanlaşmaktadır. Ekonomik büyüme ve ihracata ait serilerin birinci farkları alındığında durağanlaşması literatürdeki bulgularla örtüşmektedir (İzgi & Yılmaz, 2018, s. 66).

5.2. ARDL Sınır Testi Bulgusu

ARDL sınır testi yöntemiyle eş bütünleşme analizi yapılırken değişkenlerin durağanlık düzeylerinin aynı olması zorunluluğu bulunmamaktadır. ARDL eş bütünleşme testi değişkenlerin farklı seviyelerde durağanlaşması halinde ve örneklemin küçük olması durumunda da uygulanabilmektedir (Konak, 2020, s. 67). ARDL yönteminde değişkenler arasında eş bütünleşme olup olmadığını saptamak için bulunan ortak F-istatistiği, bütün serilerin seviyede durağan olduğunu varsayan alt sınır $I(0)$ ile bütün serilerin birinci farklarda durağanlaştığını varsayan üst sınır $I(1)$ kritik değer setiyle karşılaştırılmaktadır (Odhiambo, 2014, s. 200). F-istatistiğinin üst sınır değerlerinden büyük olması halinde temel hipotez reddedilerek değişkenler arasında eş bütünleşme olduğu sonucuna ulaşılır. Serilerde sınır testi uygulanmasından önce serilerin gecikme uzunluğu tespit edilmiştir. Gecikme düzeyine ilişkin test bulguları tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo 4. Uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi

Lag	Gecikme Uzunluğu Seçim Kriteri					
	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	78.56477	NA	1.66E-07	-4.260844	-4.08309	-4.199483

1	289.3364	361.3228*	2.45e-12*	-15.39065*	-14.50188*	-15.08385*
2	302.0759	18.92717	3.07E-12	-15.20433	-13.60455	-14.65209
3	311.4733	11.81393	4.96E-12	-14.82705	-12.51624	-14.02936
4	328.2612	17.26753	5.84E-12	-14.87207	-11.85025	-13.82894
5	337.9248	7.730869	1.24E-11	-14.50999	-10.77715	-13.22141

Bu tabloda * simgesi, ilgili bilgi kriterine göre seçilen gecikme uzunluğunu ifade etmektedir.

LR:Ardışık değiştirilmiş LR test istatistiği (her bir test 5% seviyesinde), FPE: Son tahmin hatası

AIC: Akaike bilgi kriteri, SC: Schwarz bilgi kriteri, HQ: Hannan-Quinn bilgi kriteri

Gecikme uzunluğunun belirlenmesine yönelik uygulanan testlerde ilgili bilgi kriterine göre en düşük değerin elde edildiği gecikme uzunluğunun seçilmesi gerekmektedir. Gecikme uzunluğu belirleme tablosu incelendiğinde LR, FPE, AIC, SC ve HQ bilgi kriterlerine göre modelin gecikme uzunluğu 1 olarak saptanmıştır. ARDL yönteminde veri oluşumu hassas ve birleşik şekilde incelendiğinden değişkenlerin farklı gecikme uzunluğuna sahip olmasını mümkün kılmaktadır (Saleem, vd., 2020, s. 285). Uygun gecikme uzunluğu seçilerek ARDL yöntemine göre yapılan eş bütünleşme sınır testi sonuçları aşağıdaki tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 5. ARDL Eş bütünleşme Sınır Testi Sonuçları

ARDL Sınır Testi Sonuçları					
	k	F istatistik	Önemlilik	I(0) Sınırı	I(1) Sınırı
3	4.800396		10%	2.592	3.454
			5%	3.1	4.088
			1%	4.31	5.544

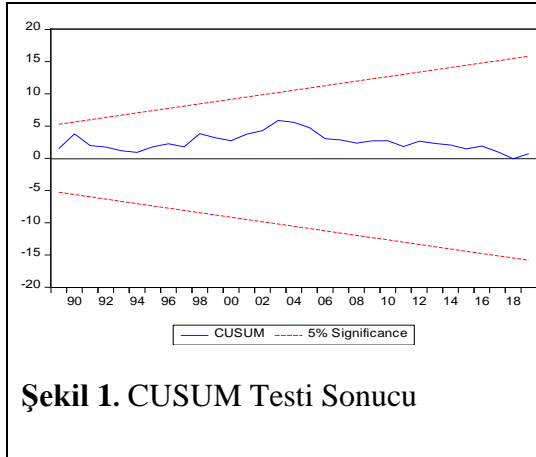
ARDL sınır testi sonuçları incelendiğinde F istatistik değerinin %5 önem düzeyine göre üst sınır I(1) değerinden büyük olduğu tespit edilmektedir. Buna göre seriler arasında uzun dönem ilişkisi olmadığını bildiren sıfır hipotezi H_0 reddedilmektedir. Seriler arasında uzun dönem ilişkisi bulunduğu serilerin eş bütünleşik olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin tespit edilmesinden sonra uzun dönem ve kısa dönem ilişkisinin analizi için ARDL modeli kurulmaktadır (Özçağ, 2015, s. 13).

Kurulan ARDL denkleminin geçerliliği otokorelasyon, değişen varyans, normallik gibi tanısal testlerle sınanmaktadır. ARDL modeli çerçevesinde kurulan model denkleminde ait tanısal istatistikler tablo 6’te gösterilmiştir.

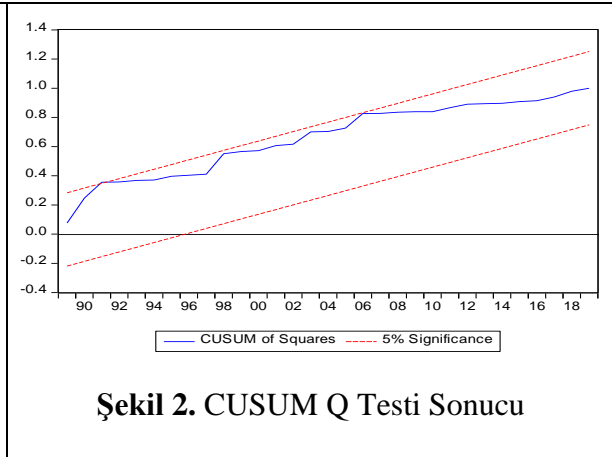
Tablo 6. ARDL Modeli Tanısal İstatistik Test Sonuçları

Tanısal Test İstatistikleri		
Test	İstatistik	Olasılık
Normallik Testi Jarque Bera (Prob.)	0.488733	0.7832
Değişen Varyans BPG (X2 prob.)	9.457692	0.4893
Otokorelasyon Testi BG (X2 prob.)	6.008485	0.1112
Fonksiyonel Form (Ramsey RESET)	0.008074	0.9291
CUSUM		Stabil
CUSUMQ		Stabil

Normallik testi için Jarque-Bera yaklaşımı, değişen varyans testi için Breusch-Pagan-Godfrey yaklaşımı, otokorelasyon için ise Breusch-Godfrey yaklaşımı kullanılmıştır. Kalıntıların tanısal istatistiğine göre modelde normal dağılım olup, değişen varyans ve otokorelasyon olmadığı tespit edilmiştir. Modelin kararlılığının teşhisi için kullanılan Ramsey RESET testine göre de model kurma hatası olmadığı saptanmıştır. Modele ilişkin CUSUM ve CUSUM Q testleri sonuçları aşağıdaki grafiklerde gösterilmiştir.

Şekil 1. CUSUM Testi Sonucu

Şekil 2. CUSUM Q Testi Sonucu

CUSUM ve CUSUM Q testlerine göre modelde yapısal kırılmaların meydana gelmediği sonucuna ulaşılmıştır. Sınır testi sonucunda eş bütünleşme ilişkisi bulunduğu uzun dönem modeli kurulmuştur. Uzun dönem modelinde değişkenlere ait katsayı değerleri verilerek bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni etkileme oranı gösterilmektedir. Analizde kısıtlı sabit ve trendsiz durumu ifade eden ikinci yöntem ve model (1, 1, 1, 1) seçilmiştir.

Tablo 7. ARDL Uzun Dönem Katsayıları

ARDL Model (1, 1, 1, 1) Kısıtlı Sabit ve Trendsiz Duruma Göre Uzun Dönem Katsayıları				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-istatistik	Olasılık
LnIHR	0.8308	0.3262	2.5470	0.0160***
LnBSO	0.4827	0.1459	3.3092	0.0024***
LnNF	-3.6437	1.3969	-2.6085	0.0139***
C	40.1446	19.0844	2.1035	0.0436**

Seçilen modele göre oluşturulan uzun dönem katsayıları tablo 7’de gösterilmiştir. Tablonun incelenmesinden bağımsız değişkenlerin %1 önem düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. ihracat ve brüt sermaye oluşumu değişkenlerine ait uzun dönem katsayılarının büyümeyi pozitif yönde etkilediği ancak nüfus değişkeninin negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Modele göre kurulan denklemin katsayıları ile gösterimi aşağıdaki şekildedir.

$$\text{LnKBH} = 40.1446 + 0.8308\text{LnIHR} + 0.4827\text{LnBSO} + -3.6437\text{LnNF}$$

Denkleme göre ihracatta ve sabit sermayede oluşan %1’lik değişim KBH’da sırasıyla yaklaşık %0.83 ve %0.48 oranında artışa yol açmakta iken nüfus değişkeninde meydana gelen %1’lik değişim büyüme göstergesi üzerinde %3.64 oranında azalışa yol açmaktadır. Sonuç olarak Türkiye için incelenen dönemde ihracatın ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği tespit edilmiştir. Bu bulgu, ihracatın ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği Malezya, Nijerya, Güney Afrika, Pakistan ve Çin gibi gelişmekte olan ülkelerde ulaşılan sonuçlarla uyumludur (Sulaiman & Saad, 2009, s. 226; Ehinomen & Daniel, 2012, s. 141; Sunde, 2017, s. 443; Ali & Li, 2018, s. 18). Nüfus değişkeni ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki ise incelenen dönem için negatif yönlüdür. Bu durum gelişmekte olan ülkelerde kaynakların öncelikle artan nüfusun tüketimine harcanması nedeniyle tasarruf edilerek yatırımlara yönlendirilememesine bağlanmaktadır (Ali, vd., 2015, s. 259).

ARDL modelinin üçüncü adımında kısa dönem katsayıları ve hata düzeltme teriminin tahmini yapılır. Aralarında eş bütünleşme olan değişkenlerin uzun dönem denge durumunda oluşan sapmalar, değişkenlerin kısa dönemde hareketlerini etkilemektedir ve değişkenlerin tekrar dengeye dönüş hareketleri ya da dengeye uyum hızları hata düzeltme modeliyle incelenmektedir (Enders, 2015, s. 353). Ekonomik değişkenlerin uzun dönemde dengede olduğu kabul edilir. Ancak bazı dönemlerde oluşan şoklar veya çeşitli nedenlerle uzun dönemli denge durumunda meydana gelen sapmalar kısa dönem regresyonu kurularak analiz edilmektedir. Kısa dönem regresyonu ile tahmin edilen hata düzeltme terimi, meydana gelen şoklar veya sapmaların ne kadar hızla eski haline geri döndüğünü göstermektedir. Yukarıda uzun dönem katsayıları tahmin edilen ARDL modelinin kısa dönem katsayıları ve hata düzeltme terimi aşağıdaki tablo 8’de yer almaktadır.

Tablo 8. ARDL Kısa Dönem Katsayıları

ECM Kısa Dönem Katsayıları Bağımlı Değişken D(LNKNH)				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-istatistik	Olasılık
D(LnIHR)	0.1153	0.0666	1.7320	0.0932
D(LnBSO)	0.5474	0.0324	16.9077	0.0000
D(LnNF)	-8.5870	1.7262	-4.9746	0.0000
CointEq(-1)*	-0.3154	0.0606	-5.2057	0.0000

Kurulan hata düzeltme modeline göre hata terimleri katsayısı negatif işaretli ve birden küçük olup olasılık değerine göre %1 önem seviyesinde anlamlıdır. Bu bulgu, kısa dönemde görülen sapmaların uzun dönemli denge durumuna geri döndüğüne işaret etmekte (Canbay, 2020, s. 873) ve değişkenler arasındaki uzun dönemli etkileşimin varlığını desteklemektedir (Mishra, 2011, s. 65). İhracat kısa dönemde de ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir. Ulaşılan bu sonuç literatürde Türkiye için yapılan analizlerle uyumludur (Karagöz & Şen, 2005, s. 11).

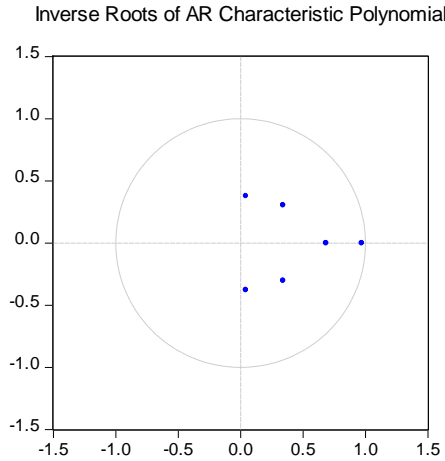
Hata terimine göre serilerde meydana gelecek bir şokun etkisinin yaklaşık %31'i bir sonraki dönemde giderilmektedir. Hata terimi katsayısı ayrıca, uzun dönem denge durumundaki sapmaların dengeye geri dönüş hızları hakkında bilgi vermektedir (Sultanuzaman, vd., 2018, s. 12). Buna göre ihracatta meydana gelen bir şokun etkisi yaklaşık dokuz dönem sonunda dengeye gelmektedir.

5.3. Nedensellik Testi Bulgusu

Nedensellik testi için VAR modeli kurulmuştur. Modelde yer alan nüfus değişkenine ait normallik testi sonucuna göre bu serinin normallik şartını sağlamadığı saptandığından VAR modelinde nüfus değişkeni eklenmemiştir. Diğer değişkenler arasındaki Granger nedensellik ilişkisinin belirlenebilmesi için Toda-Yamamoto nedensellik testi uygulanmıştır. Kurulan VAR modeline ilişkin tanısal istatistikler tablo 9'da gösterilmiştir. Modelin kararlılığına ilişkin birim iç ters kök grafiği şekil 3'te gösterilmiştir.

Tablo 9. VAR Analizi Tanısal İstatistikler Tablosu

Test	İstatistik	df	Olasılık
Normallik Testi (Jarque-Bera)	5.730411	6	0.4541
Otokorelasyon LM Test	14.53061	9	0.1047
Değişen Varyans Testi Çapraz Terim Hariç (X2 prob.)	68.08751	72	0.6088
Değişen Varyans Testi Çapraz Terimli (X2 prob.)	160.0269	156	0.396

Şekil 3. VAR Analizi Birim İç Ters Kökleri

Birim iç ters kök grafiğinin incelenmesinden tüm noktaların birim çemberin iç tarafında konumlandığı görülmekle sürecin durağan olduğu tespit edilmektedir. Tanısal istatistiklerin analizi neticesinde kurulan VAR modelinin uygun olduğu anlaşılmaktadır. Bu aşamadan sonra nedensellik testinin uygulamasına geçilmektedir. Toda-Yamamoto nedensellik testinin uygulanmasında belirlenen gecikme uzunluğuna durağanlık testlerinde serilerin durağanlaştığı

fark sayısı (maksimum bütünleşme sayısı) eklenerek kurulacak modelin derecesi tespit edilmektedir. Buna göre çalışmada modele ilişkin uygun gecikme uzunluğu tablo 4'te, 1 olarak bulunduğu ve birim kök testlerinde serilerin en fazla I(1) seviyesinde durağanlaştığı tespit edildiğinden VAR modeli için $k+d_{\max}$ değeri 2 olarak esas alınmıştır. Belirlenen dereceden VAR modeli kurulmuş olup nedensellik testi sonuçları tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

H0 Hipotezi	Nedensellik Testi Sonuçları			Nedensellik
	X2 değeri	df	Olasılık	
LnIHR→LnKBH	11.59961	1	0.0007***	Var
LnBSO→LnKBH	2.229218	1	0.1354	Yok
LnKBH→LnIHR	2.637695	1	0.1044	Yok
LnBSO→LnIHR	3.144985	1	0.0762*	Var

Nedensellik testi sonucuna göre ihracat değişkeninden ekonomik büyüme değişkenine doğru %1 önem düzeyinde ve brüt sermaye oluşumu değişkeninden ihracata doğru %10 önem düzeyinde Granger nedensellik olduğu tespit edilmiştir. Diğer değişkenler arasında herhangi bir Granger nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada Türkiye'de ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki inceleme konusu yapılmıştır. Çalışmanın amacı, Türkiye'de uygulanan ihracat temelli büyüme politikalarının ekonomik büyüme göstergeleri üzerinde beklentiye uygun olarak pozitif bir etkisinin olup olmadığını araştırmaktır. İktisat literatüründe ekonomik büyüme bir ülkede üretilen mal ve hizmetlerin bir önceki döneme göre artması olarak tanımlanmaktadır. Ekonomik büyüme kavramının önemi, ülkede yaşayan vatandaşların gelir düzeylerinin ve refah seviyelerinin yükseltilmesinde tek yol olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Ekonomik büyüme oranı hızlı olan ülkelerde gelir artışlarının bir sonucu olarak vatandaşların yaşam koşullarındaki iyileşmeler de hızlı olmaktadır. Daha iyi yaşam koşullarının sağlanması ise devlet yönetimlerinde iktisat politikaları çerçevesinde benimsenen ilk hedeflerden birisidir.

Türkiye'de 1980 yılından itibaren ithal ikamesi politikalar terk edilerek ihracat temelli büyüme stratejisi uygulanmaya başlanmıştır. Bu nedenle ihracatın büyüme üzerindeki etkileri bu çalışmada inceleme konusu yapılmıştır. Çalışmada ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto nedensellik testleri uygulanmıştır. Uygulanan modelde ARDL sınır testi sonucuna göre değişkenler arasında eş bütünleşme bulunduğu tespit edilmiştir. Uzun dönem ilişkilerine bakıldığında ihracat değişkeninin ekonomik büyüme değişkenini pozitif yönde etkilediği

saptanmıştır. Toda-Yamamoto nedensellik analizine göre ise ihracat değişkeninden ekonomik büyüme değişkenine doğru tek yönlü Granger nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Bu çalışmada ulaşılan sonuçlar literatürde genel olarak ulaşılan sonuçlarla uyumlu olmuştur (Göçer & Hepkarşı, 2013, s. 80; Bilgin & Şahbaz, 2009, s. 189). İncelenen dönem itibariyle Türkiye’de ihracat değişkeninin ekonomik büyüme üzerinde olumlu yönde etkileri olduğu anlaşılmıştır. Bu durum teoriye uygun bir sonuca ulaşıldığını göstermektedir (Dura, vd., 2017, s. 302).

İhracat değişkeni ekonomik büyümeyi destekleyen bir yapıda bulunmaktadır. Ancak nüfus verisinin ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği bulunmuştur. Gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda nüfusun ekonomik büyümeyi negatif etkilediği sonucuna ulaşılmaktadır (Dao, 2012, s. 14). Bu durum diğer gelişmekte olan ülkelere olduğu gibi Türkiye’de de nüfusun fazla olması nedeniyle işgücü piyasasında dengenin tam oluşmadığını göstermektedir (Amna Intisar vd., 2020, s. 16). Nüfusun ekonomik büyümeye katkısını artırmak veya diğer bir deyişle işsizliği azaltmak için yeni iş alanları oluşturularak istihdam düzeyi artırılmalıdır. Böylece sermaye/işgücü oranı artacak ve verimlilik yükselecektir. Yükselen verimlilikle birlikte ekonomik büyüme oranı da artacaktır.

Bu çalışmanın sınırlılıklarından biri ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemek üzere yalnızca bir ülkenin verilerinden yararlanılarak analiz yapılmasıdır. İhracatın etkilerini araştırmak üzere Türkiye ile ekonomik olarak benzer yapıda ve büyüklükte olan ülkeleri kapsayacak şekilde panel veri analizi yapılarak değişkenler arasındaki ilişkinin daha geniş bir örneklem üzerinden araştırılması halinde ulaşılabilecek bulguların sağlamlığı artabilecektir. Daha uzun bir dönemi kapsayan, malzeme olarak yıllık seriler yerine çeyrek dönemlik serileri içeren, benzer ekonomik yapıya sahip ülkelere ait verilerin kullanımını esas alan ve farklı kontrol değişkenlerini modele dahil eden yöntemlerle analiz yenilenebilecektir.

KAYNAKÇA

- Acaravcı, A., & Kargı, G. (2015). Türkiye’de İhracatın Çeşitlendirilmesi ve Ekonomik Büyüme. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 1 (1), 1-16.
- Agosin, M. (1999). Trade and growth in Chile. *Cepal Review*, 68,, 79-100.
- Ağayev, S. (2011). İhracat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: 12 Geçiş Ekonomisi Örneğinde Panel Eştleme ve Panel Nedensellik Analizleri. *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 241-254.
- Aktaş, C. (2009). Türkiye’nin İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (18), 35-47.
- Ali, G., & Li, Z. (2018). Exports-led growth or growth-led exports in the case of China and Pakistan: An empirical investigation from the ARDL and Granger causality approach. *The International Trade Journal*, 32(3), 293-314. <https://doi.org/10.1080/08853908.2017.1379449> adresinden alındı
- Ali, S., Alam, K., Islam, S., & Hossain, M. (2015). An empirical analysis of population growth on economic development: The case study of Bangladesh. *International Journal of Economics, Finance and Management Sciences*, 3(3), 252-259. doi:<https://doi.org/10.11648/j.ijefm.20150303.21>
- Amna Intisar, R., Yaseen, M., Kousar, R., Usman, M., & Makhdum, M. (2020). Impact of trade openness and human capital on economic growth: a comparative investigation of Asian countries. *Sustainability*, 12(7), 2930. doi:<https://doi.org/10.3390/su12072930>
- Appleyard, D., Field, A., & Cobb, S. (2010). *International Economics* (17 b.). McGraw-Hill Education.
- Aytaç, A., & Akduğan, U. (2012). Dış ticaret ve ekonomik büyüme üzerine bir nedensellik analizi: 2001-2011 Türkiye örneği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 55-70. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/321482> adresinden alındı
- Bahmani-Oskooee , M., & Alse , J. (1993). Export Growth and Economic Growth: An Application of Cointegration and Error-Correction Modeling. *The Journal Of Developing Areas* 27(4), 535-542.
- Bahmani-Oskooee, M., & Domaç, İ. (1995). Export growth and economic growth in Turkey: Evidence from cointegration analysis. *METU Studies in Development* 22(1), 67-77.
- Bahramian, P., & Saliminezhad, A. (2020). On the relationship between export and economic growth: A nonparametric causality-in-quantiles approach for Turkey. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 29(1), 131-145.
- Bakari, S., & Mabrouki, M. (2017). The effect of agricultural exports on economic growth in South-Eastern Europe: An empirical investigation using panel data. *Journal of Smart Economic Growth*, 2(4), 49-64.
- Bayraktar, Y. (2022). *Makro İktisat* (13 b.). İstanbul: 4T Yayınevi.
- Bhattacharya, M., & Bhattacharya, S. (2016). International Trade and Economic Growth: Evidences From The Brics. *Journal of Applied Economics and Business Research*, 6(2), 150-160.
- Bilgin, C., & Şahbaz, A. (2009). Türkiye’de Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri . *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8(1), 177-198.

- Birol, Ö. H., & Gencer, A. H. (2014). Neo-klasik iktisat ve neo-klasik sentez. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 259-280. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/321409> adresinden alındı
- Canbay, Ş. (2020). Investigation of the effect of Turkey's high-tech exports on the economic growth using the structural break ARDL bounds testing. *Electronic Journal of Social Sciences*, 19(74), 865-878. doi:<https://doi.org/10.17755/esosder.657480>
- Chen, H. (2009). A literature review on the relationship between foreign trade and economic growth. *International Journal of Economics and Finance*, 1(1), 127-130.
- Chirwa, T., & Odhiambo, N. (2016). Macroeconomic determinants of economic growth: A review of international literature. *South East European Journal of Economics and Business*, 11(2), 33-47. <https://sciendo.com/downloadpdf/journals/jeb/11/2/article-p33.pdf> adresinden alındı
- Çeviker, A., & Taş, İ. (2011). Türkiye’de İhracat Çeşitlendirmesi ve Büyüme İlişkisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi* 3(2), 1-10.
- Dao, M. (2012). Population and economic growth in developing countries. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 2(1), 6-17.
- Demirel, T., & İşcan, İ. (2021). Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerine etkisi: Güney Kore ve Türkiye örneğiyle bir eşbütünleşme analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 17(1), Tuğba DEMİREL. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1287913> adresinden alındı
- Dikmen, N. (2018). *Ekonometriye Giriş: Temel Kavramlar ve Uygulamalar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş.
- Dreger, C., & Herzer, D. (2012). A further examination of the export-led growth hypothesis. *FIW Working Paper, No. 84.*, 1-33.
- Dura, Y., Beşer, M., & Acaroğlu, H. (2017). Türkiye'nin ihracata dayalı büyümesinin ekonometrik analizi. *Ege Academic Review*, 17(2), 295-310. doi:Doi: 10.21121/eab.2017124251
- Ehinomen, C., & Daniel, O. (2012). Export and economic growth Nexus in Nigeria. *Management Science and Engineering*, 6(4), 132-142. doi:DOI:10.3968/j.mse.1913035X20120604.1043
- Enders, W. (2015). *Applied Econometric Time Series* (4 b.). John Wiley & Sons Inc.
- Erkişi, K., & Boğa, S. (2019). High-Technology Products Export and Economic Growth: A Panel Data Analysis For Eu-15 Countries. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 670-683.
- Furuoka, F. (2009). Exports and Economic Growth in ASEAN Countries: Evidence from Panel Data Analysis. *The Icfai 10 University Journal of Applied Economics*, VIII(2), 7-16.
- Ghatak, S., Milner, C., & Utkulu, U. (1995). Trade liberalisation and endogenous growth: Some evidence for Turkey. *Economics of Planning*, 28, 147-167. doi:<https://doi.org/10.1007/BF01263635>
- Göçer, İ., & Hepkarşı, N. (2013). İhracat-büyüme ilişkisi: yapısal kırılmalı bir analiz. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 57-87. <https://dergipark.org.tr/en/pub/seyad/issue/53407/710310> adresinden alındı

- Gujarati, D. N. (2004). *Basic Econometrics (Fourth Edition)* (4 b.). McGraw-Hill/Irwin.
- Guntukula, R. (2018). Exports, imports and economic growth in India: Evidence from cointegration and causality analysis. *Theoretical & Applied Economics*, 25(2), 221-230.
- Hanck, C., Arnold, M., Gerber, A., & Schmelzer, M. (2020). *Introduction to Econometrics with R*. Duisburg-Essen : University of Duisburg-Essen.
- Irwin, D. A. (2017). Ricardo and comparative advantage at 200. S. J. Evenett içinde, *Cloth for Wine? The Relevance of Ricardo's Comparative Advantage in the 21st Century* (s. 7-12). London: Centre for Economic Policy Research (CEPR) Press.
- İzgi, B., & Yılmaz, H. (2018). Türkiye'de ekonomik büyüme, ihracat ve ithalat: Nedensellik ilişkisi (1992-2016). *İktisadi Yenilik Dergisi*, 5(2), 54-74. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/499272> adresinden alındı
- Kahya, M. (2011). An analysis of the relationship between foreign trade and economic growth in Turkey over the period 1980-2009.
- Karagöz, M., & Şen, A. (2005). Exports and economic growth of Turkey: Co-integration and error-correction analysis. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(13), 1-15. <https://dergipark.org.tr/en/pub/esosder/issue/6127/82177> adresinden alındı
- Karlık, R. (1973). Karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin gelişmekte olan ülkeler yönünden geçerliliği üzerine düşünceler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 33(1-4), 221-238. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/8622> adresinden alındı
- Kaynak, M. (2011). *Büyüme Teorileri Giriş* (2 b.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Konak, A. (2020). Türkiye'de ihracat ve istihdamın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: ARDL sınır testi ve vecm nedensellik testi yaklaşımı. *Journal of Management Economics Literature Islamic and and Political Sciences*, 5(1), 56-74. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1174150> adresinden alındı
- Korkmaz, S. (2014). Türkiye Ekonomisinde İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi. *Business and Economics Research Journal* 5(4), 119-128.
- Krugman, P., & Obstfeld, M. (2009). *International Economics Theory and Policy* (8 b.). Boston: Pearson Education, Inc.
- Kunst, R., & Marin, D. (1989). On Exports and Productivity: A Causal Analysis. *The Review of Economics and Statistics*, 71(4), 699-703.
- Kurniawan, M., & A'yun, I. (2022). Dynamic Analysis On Export, FDI and Growth in Indonesia: An Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Model. *Journal of Economics, Business, & Accountancy Ventura*, 24(3), 350-362.
- Kurt, S., & Berber, M. (2008). Türkiye'de Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 22(2), 57-80.
- Küçükaksoy, İ., Çifçi, İ., & Özbek, R. İ. (2015). İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi: Türkiye Uygulaması. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 5(2), 691-720.
- Leamer, E. E. (1995). *The Heckscher-Ohlin model in theory and practice*. New Jersey: Princeton University.
- Levine, R., & Renelt, D. (1992). A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions. *The American Economic Review*, 82, 942-963.

- Markusen, J., Melvin, J., Kaempfer, W., & Maskus, K. (1995). *International Trade Theory and Evidence*. ABD: McGraw-Hill, Inc.
- Mensah, A., & Okyere, E. (2020). Causality Analysis on Export and Economic Growth Nexus in Ghana. *Open Journal of Statistics, 10(5)*, 872-888.
- Mishra, P. (2011). The dynamics of relationship between exports and economic growth in India. *International Journal of Economic Sciences and Applied Research, 4(2)*, 53-70. <http://hdl.handle.net/10419/66632> adresinden alındı
- Myint, H. (1977). Adam Smith's Theory of International Trade in the Perspective of Economic Development . *Economica, 44(175)*, 231-248.
- Nişancı, M., Karabıyık , İ., & Uçar, M. (2011). Üst Orta Gelir Grubu Ülkelerinde Dış Ticaret ve İktisadi Büyüme . *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 12(1)*, 303-312.
- Nkoro, E., & Uko, A. (2016). Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Cointegration Technique: Application and Interpretation. *Journal of Statistical and Econometric Methods, 5(4)*, 63-91.
- Odhiambo, N. (2014). Electricity consumption, exports, and economic growth in the Democratic Republic of Congo: An ARDL-Bounds testing approach. *The Journal of Developing Areas, 48(4)*, 189-207. <https://www.jstor.org/stable/24241256> adresinden alındı
- Orkunoğlu Şahin, I. (2022). Türkiye'nin 1980-2021 dönemi dış ticaret gelişiminin irdelenmesi. *Gümrük Ticaret Dergisi, 9(27)*, 82-99. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2272217> adresinden alındı
- Ozughalu , U. (2015). Exports and Economic Growth in Nigeria: An Application of ARDL Bounds Testing and Toda-Yamamoto Causality Approaches. *International Research Journal of Finance and Economics, 133*, 59-75.
- Özcan, B., & Özçelebi, O. (2013). İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi Türkiye İçin Geçerli Mi? *Yönetim ve Ekonomi Dergisi 20(1)*.
- Özçağ, M. (2015). Türkiye'de enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve dışa açıklık ilişkisi: ARDL modeli. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar, 52(605)*, 7-17. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/788182> adresinden alındı
- Panas, E., & Vamvoukas, G. (2002). Further evidence on the Export-Led Growth Hypothesis. *Applied Economics Letters, 9(11)*, 731-735.
- Parasız, İ. (2008). *Büyüme Teorileri*. Bursa: Ezgi Kitapevi.
- Pesaran, M., Shin, Y., & Smith, R. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics, 16(3)*, 289-326.
- Phillips, P. B., & Perron, P. (1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regression. *Biometrika, 75(2)*, 335-346.
- Rivera-Batiz, L., & Romer, P. (1991a). Economic integration and endogenous growth. *Quarterly Journal of Economics, 106(2)*, 531-555. doi:<https://doi.org/10.2307/2937946>
- Rivera-Batiz, L., & Romer, P. (1991b). International trade with endogenous technological change. *European Economic Review, 35(4)*, 971-1001. doi:[https://doi.org/10.1016/0014-2921\(91\)90048-N](https://doi.org/10.1016/0014-2921(91)90048-N)

- Romer, P. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy*, 94(5), 1002-1037. <https://www.jstor.org/stable/1833190> adresinden alındı
- Saleem, H., Shabbir, M., & Bilal Khan, M. (2020). The short-run and long-run dynamics among FDI, trade openness and economic growth: using a bootstrap ARDL test for co-integration in selected South Asian countries. *South Asian Journal of Business Studies*, 9(2), 279-295. doi:<https://doi.org/10.1108/SAJBS-07-2019-0124>
- Sandalcılar, A. R. (2012). BRIC Ülkelerinde Ekonomik Büyüme ve İhracat Arasındaki İlişki: Panel Eşbütünleşme Ve Panel Nedensellik. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 17(1), 161-179.
- Saraç, T. (2013). İhracat ve İthalatın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Ege Akademik Bakış*, 13(2), 181-194. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/559827> adresinden alındı
- Sari, R., Ewing, B., & Soytas, U. (2008). The relationship between disaggregate energy consumption and industrial production in the United States: An ARDL approach. *Energy Economics*, 30,, 2302-2313.
- Seyidoğlu, H. (2017). *Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama* (21 b.). İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Shakeel, M., & Ahmed, A. (2021). Economic growth, exports, and role of energy conservation: evidence from panel co-integration-based causality models in South Asia. *Energy & Environment*, 32(1), 3-24.
- Silverstovs, B., & Herzer, D. (2007). Manufacturing exports, mining exports, and growth: cointegration and causality analysis for Chile. *Applied Economics*, 39(2), 153-167.
- Soukiazis, E., & Antunes, M. (2012). Foreign trade, human capital and economic growth: An empirical approach for the European Union countries. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 21(1), 3-24. doi:<https://doi.org/10.1080/09638199.2012.643013>
- Stamatiou, P., & Dritsakis, N. (2017). Foreign Direct Investments, Exports, Unemployment and Economic Growth in the New EU Members-A Panel Data Approach. *Economia Internazionale/International Economics*, 70(4), 443-468.
- Sulaiman, M., & Saad, N. (2009). An analysis of export performance and economic growth of Malaysia using co-integration and error correction models. *The Journal of Developing Areas*, 43(1), 2017-231. <https://www.jstor.org/stable/40376281> adresinden alındı
- Sultanuzzaman, M., Fan, H., Akash, M., Wang, B., & Shakij, U. (2018). The role of FDI inflows and export on economic growth in Sri Lanka: An ARDL approach. *Cogent Economics & Finance*, 6(1), 1518116, 1-17. doi:<https://doi.org/10.1080/23322039.2018.1518116>
- Sunde, T. (2017). Foreign direct investment, exports and economic growth: ADRL and causality analysis for South Africa. *Research in International Business and Finance*, 41, 434-444. doi:<https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2017.04.035>
- Tarı, R. (2018). *Ekonometri*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Tekin, R. B. (2012). Economic growth, exports and foreign direct investment in Least Developed Countries: A panel Granger causality analysis. *Economic Modelling*, 29,, 868-878.

- Terzea, E. R. (2016). The Concept of International Trade and Main Classic Theories. *SEA-Practical Application of Science*, 2(11), 243-247.
- Toda, H., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- Türkiye İhracatçıları Meclisi - TİM. (2022). *İhracat 2021 Raporu*. İstanbul: TİM. https://tim.org.tr/files/downloads/Strateji_Raporlari/TIM_Ihracat_2021_Raporu.pdf adresinden alındı
- Uçan, O., & Koçak, E. (2014). Türkiye'de dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 51-60. <https://dergipark.org.tr/en/pub/niguiibfd/issue/19755/211482> adresinden alındı
- Ünsal, E. (2017). *Makro İktisat*. Akara: Murat Yayınları.
- Wooldridge, J. M. (2002). *Introductory Econometrics: A Modern Approach*.
- Wörz, J. (2004). Skill Intensity in Foreign Trade and Economic Growth. *Tinbergen Institute Discussion Paper, No. 04-059/2*, 1-27.
- Yapraklı, S. (2007). İhracat ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik: Türkiye üzerine ekonometrik bir analiz. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 34, 97-112. <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/58508> adresinden alındı
- Yenisu, E. (2019). Türkiye'de ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme ilişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 1175-1193. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/748911> adresinden alındı
- Yenokyan, K., Seater, J., & Arabshahi, M. (2014). Endogenous growth and global divergence in a multi-country agent-based model. *International Economic Review*, 55(1), 223-254. doi:<https://doi.org/10.1111/iere.12047>
- Yılmaz, F. (2022). Ekonomik büyüme ve dış ticaret bağıntısı: Türkiye örneği. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 21-32. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1391583> adresinden alındı
- Zapata, H., & Rambaldi, A. (1997). Monte Carlo Evidence on Cointegration and Causation. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 59(2), 285-298.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 994-1014

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 04.06.2024

Accepted / Kabul: 19.06.2024

KRİZ YÖNETİMİNDE HALKLA İLİŞKİLERİN ROLÜ VE ÖNEMİ

Harun SELÇUK¹

Öz

Küreselleşen dünyada kamu ya da özel sektör, global ve yerel her kurumun halkla ilişkiler faaliyetlerini yürütmesi zorunluluk haline getirilmektedir. İşletmeler küreselleşmeyle beraber bütün dünyada meydana gelen, ekonomik, teknolojik, sosyo-kültürel, politik ve benzeri değişimlerden daha çok etkilenmektedir. Etkileşimli teknolojilerin gelişimiyle, gün geçtikçe sabit olmayan mekân ve zamandan bağımsız bir rekabet ortamı oluşmaktadır. Proaktif olmayan işletmeler bu ortamda her an bir kriz ile karşılaşabilmektedir. Bu muhtemel durum karşısında kurum varlığını sağlıklı bir biçimde devam ettirme ve kriz için önlemler alma gayreti göstermelidir. İşletmeler, krizlerden büyük hasar alıp yok olma eşiğine gelmenin yanında doğru bir kriz yönetimiyle bu durumu fırsata çevirip daha iyi bir duruma da gelebilirler. Bu çalışmanın amacı, kriz yönetimi ile halkla ilişkiler konularının incelenmesi ve kriz yönetiminin etkin bir biçimde yürütülmesinde kullanılan teorilerin analiz edilmesidir. Yapılan çalışma kapsamında işletmelerin karşı karşıya kaldığı kriz durumunda uygulamış oldukları halkla ilişkiler uygulamalarının önemine ve rolüne örnekler üzerinden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kriz, Kriz Yönetimi, Halkla İlişkiler.

Jel Kodları: H12, P43, P33.

¹Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, e-posta: hselcuk@agri.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5826-0612

Atıf/Citation

Selçuk, H. (2024). Kriz yönetiminde halkla ilişkilerin rolü ve önemi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 994-1014.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF PUBLIC RELATIONS IN CRISIS MANAGEMENT

Abstract

In the globalizing world, it has become mandatory for every institution, public or private sector, global or local, to carry out public relations activities to a greater or lesser extent. Businesses are more affected by the economic, technological, socio-cultural, political and similar changes that occur all over the world with globalization. With the development of interactive technologies, a competitive environment that is not stable and independent of space and time is emerging day by day. Businesses that are not proactive may face a crisis at any time in this environment. In the face of this possible situation, the institution should strive to continue its existence in a healthy way and take precautions for the crisis. In addition to being severely damaged by crises and coming to the brink of extinction, businesses can also turn this situation into an opportunity and come to a better situation with proper crisis management. The aim of this study is to examine crisis management and public relations issues and to analyze the theories used in effective crisis management. Within the scope of the study, the importance and role of public relations practices implemented by businesses in the crisis situation they face are mentioned through examples.

Keywords: Crisis, Crisis Management, Public Relations.

Jel Codes: H12, P43, P33.

1. GİRİŞ

Günümüzde kurumlar bakımından insanların güvenini kazanmak, yöneticilik anlayışının önem kazanmasıyla mümkün olmaktadır. Halkla ilişkilerin temel faktörleri sorumlu davranmak ve olumsuz koşullarda olumlu ilişkiler kurmaktır. Krizin en azami zarar ile atlatılabilmesi ve kurumun krizden önceki imajının yeniden sağlanması noktasında yöneticilerin, öncelikle krize sebep olan asli problemleri tespit etmesi, ardından da ivedilikle bir halkla ilişkiler faaliyeti devreye sokması gerekmektedir. Halkla ilişkiler çalışmaları kriz süresince daha fazla ihtiyaç duyulan ve normal zamandan daha fazla önem kazanan bir faaliyete dönüşmektedir.

İşletmelerin kriz anındaki kurtarıcısı halkla ilişkilerdir. İşletmeler halkla ilişkiler uygulamaları sayesinde krizden problemsiz bir biçimde kurtularak varlığını sorunsuz bir biçimde yürütebilir. İşletmeler, belli hedef kitleleri etkileyerek, belli davranış ve tutumlarını kamuoyuna benimseterek çevrenin işletmeye dair olan tutumunu olumlu bir biçimde geliştirerek kamuoyunda belirgin bir itibar ve güven ortamı oluşturmaktadır. Bazı durumlarda kriz yönetiminde alınan tedbirler yeterli olmamaktadır. Bu sebeple işletmelere karşı güven kaybının önlenmesi için yaşanan kriz hakkında kamuoyu bilgilendirilmelidir. Böylelikle kriz öncesi ve kriz sonrasındaki durumun daha iyi hedeflenmesi yalnızca halkla ilişkiler ile mümkün olmaktadır. Kurumlar, paydaşların ürünlerine yönelik beklenti ve isteklerini ne

kadar detaylı bilgi edinerek, araştırma, planlama ve değerlendirmeye bağlı kalarak uygulamalarını gerçekleştirirse o kadar kaliteli hizmet sunmuş olacak ve itibarını da böylelikle topluma duyuracaktır.

Halkla ilişkiler, kamu yararını gözeten, daima değişen koşullara göre kurumun değerlendirmesini gerçekleştiren, temelinde planlamanın yer aldığı, imaj yenileyen ve kurum yönetimi ile toplum arasında aracı olan stratejik bir araçtır. Esas itibarıyla halkla ilişkiler departmanının organizasyon veya kuruluş içerisinde, yönetime en yakın konumda hizmet verme zorunluluğu, halkla ilişkileri kuruluşun can damarı haline getirmektedir. Yönetime destek olan bu departmanın görevleri arasında dahili ve harici paydaşlarla iletişim köprüsü kurmak, mesajları ve iletişim kanallarını en akılcı ve dürüst biçimde kullanmak yer almaktadır.

2. KRİZ KAVRAMI

Kernisky, krizi bir kurumun beklentileri ile çevresinde meydana gelenler arasındaki büyük uyumsuzluk olarak nitelendirmektedir. Kriz, aniden meydana gelen, hazırlıksız bir biçimde karşı karşıya kalınan ve hızlı hareket eden, iyi değerlendirilememesi durumunda kurum için çöküş, doğru değerlendirilmesi durumunda ise fırsat anlamına gelen bir durumdur (Akdağ, 2013, s. 3).

Kriz kavramı, ‘olumsuz gelişme ve olağan dışı’, ‘içinden çıkılması zor ve arzu edilmeyen bir durum’, bir olayın, işin geçtiği karışık aşama, aniden ortaya çıkan kötü gidişat ve tehlikeli an anlamlarına gelmektedir. Kuruluşların planlarının artık işlenemez olması ve yetersiz kalması krizin en önemli özelliklerindedir (Şahinsoy, 2017, s. 4). Kriz, kurumun amaç, değer ve kaynaklarını tehdit ederek, zaman baskısı ve belirsizlik sebebiyle, bütün kurumu varlığını devam ettirememeye tehlikesiyle baş başa bırakan, kurum üyeleri arasında gerilim oluşturan, gerekli tedbirlerin vaktinde alınmasıyla ortadan kaldırılabilecek ya da etkileri an aza indirecek sınırlı zamanı içinde barındıran bir değişim sürecidir (Dinçer, 1998, s. 285). Kurum varlığını tehlikeye sokan, kurumun temel amaçlarını tehdit eden, kısıtlı karar süresi ve kaynak belirsizliği gibi sebeplerle kurum üyeleri arasında şaşkınlık, gerilim oluşturan duruma “kriz” denilmektedir. Bir kurumda kriz durumunun yaşanması, kurum varlığını tehlikeye sokmaya ve kurum hedeflerinden uzaklaşmaya sebep olmaktadır (Selçuk, 2023, s. 95).

Genel olarak kriz tanımlarına bakıldığında;

- Anlaşılması güç ve önceden sezilemeyen,
- Kurumların hayatta kalmasını ve öncelikli hedeflerini ciddi bir biçimde tehdit eden,

-
- Çözülmesi noktasında acil tedbirlerin alınmasını gerektiren,
 - Kurumların önleme ve saptama sistemlerini yetersiz duruma getiren,
 - Kurum personeli üzerinde stres baskı yaratan bir durum olduğu görülmektedir.

Kriz aniden ortaya çıkan, bir kurumun işleyiş sistemini bozan acil bir durumdur. Ole R. Holsti (1978)'ye göre kriz, “beklenmedik bir durum tarafından ortaya konan, önemli değerler üzerinde büyük bir tehdit ve karar verme noktasında az zamanı olan bir süreç” şeklinde tanımlanmaktadır (Karademirlidağ, 1999, s. 17).

Krizin bazı özellikleri vardır. Bunlar (Avgan, 2010, s. 14):

- Kriz olağandışı ve durağan olmayan bir durumdur.
- Farklı zamanlarda ve değişik yerlerde oluşan birbirine bağlı birçok olaydan meydana gelmektedir.
- Kriz, kritik ve hassas bir durum olmakta, yanlış uygulamalar kurumları yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaktadır.
- Krizler kurumları ortaya çıkan sorunlar karşısında uygunsuz davranmaya veya hiçbir şey yapmamaya yöneltmekte, kurumların algılama yeteneklerini bozmaktadır.
- Krizler çoğu zaman tahmin edilebilmekteyken, bazı durumlarda tahmin edilememektedir.
- Belirsizlik, menfaat çatışması, duygusal yaklaşım ve karmaşıklığın alınacak kararları etkileme ihtimali krizin özünde bulunan dört önemli özellik onların tehlikeli bir oluşum olarak nitelendirilmesine sebep olmaktadır.
- Krizler, mücadele edilmesi gereken kurumsal ve kritik durumlardır. Kurumlar üzerinde güvensizlik, baskı, karışıklık, stres ve panik gibi olumsuz durumlar oluştururlar.
- Krizler kurumların uzun vadede gerçekleştirmeyi düşündüğü stratejik amaçları ve genel amaçları tehdit eder.
- Krizler kurumlara, yöneticilere, kredi verenlere, vergi ödeyenlere, devlete ve hissedarlara büyük kayıplar getirebilmekte, kurumların toplum nezdinde kazandığı ünü tehlikeye sokabilmektedir.
- Çözömlenen krizler, bir daha kriz durumunun oluşmayacağı anlamına gelmemektedir.
- Bazı krizler aniden ortaya çıkmaktayken bazılarının çıkması uzun bir süreyi almaktadır. Dolayısıyla krizlerin ortaya çıkıp etkilerini gösterme süreleri arasında böylelikle farklılık olduğu görülmektedir.

Krizler, kurumların noksanlıkları ve çevrelerindeki tehditlere karşı açık olmalarının sonucunda ortaya çıkmaktadır. Nitekim zayıf iletişimin, iyimserliğin, hatalı varsayımların ve kültürel geriliğin kaydedilmesinin sonucunda göz ardı edilen ya da yanlış yorumlanan kurum iç ve dış faktörlerden kaynaklanan olaylar kriz oluşumuna zemin hazırlamaktadır (Dinçer, 1998, s. 385). Krizin temel nedenlerine bakıldığında bir organizasyonda krize yol açabilecek unsurların olduğu görülmektedir. Bunlar iç ve dış unsurlar olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

2.1. Krize Neden Olan Kurum Dışı Unsurlar

Dış çevrede meydana gelen değişim ve gelişmeler, kurumlara hem imkanlar hem de olumsuzluklar sunmaktadır. Bazı kurumlar çevresel etkilerden fazla etkilenirken bazı kurumlar çok az etkilenmektedir (Canpolat, 2012, s. 125) Gerçekleşen bu olumsuzluklar kurumlarda krize sebep olmaktadır. Kurumun dış çevresinde bulunan ve krize sebep olma potansiyeli olan unsurlar teknolojik yapı, politik yapı, ekonomik yapı, sosyo- kültürel yapı, hukuki yapı, ekolojik yapı, mesleki organizasyonlar, yaptırımlar ve finansal kurumlar, rekabet koşulları, sendikal organizasyonlar, dış ilişkiler ve ulusal çevre ve doğal etmenler şeklinde sıralanabilmektedir. Bunların yanı sıra sel baskını, depremler gibi doğal afetler, kurumun içinde bulunduğu sosyal ve kültürel değerlerin farklılık göstermesi de kurumlarda krize sebep olabilmektedir (Çitecki, 2016, s. 13).

2.2. Krize Neden Olan Kurum İçi Unsurlar

Kurum dışı unsurların krize sebep olmasının yanında kurum içi unsurlar da kriz yaratabilmektedir. Bu içsel unsurlar; geçmiş olaylar, kurumun özellikleri ve yönetim tarzı, merkezilik yapısı ve departmanlaşma, kurumların bilgi akışı ve haberleşme sistemi, formel ve informal gruplar, tutum ve inançlar ve demografik özelliklerdir. Bunların yanında işletme yapısının esnek olmaması, personel seçimi sisteminde yetersizlik, motivasyon tekniklerinin uygun biçimde seçilememesi, yapılan işin özellikleri vb. faktörler krize sebep olabilmektedir. Genel bir perspektifle bakıldığında krize dönüşebilecek olaylar aşağıdaki örneklerle gösterilebilmektedir: (Uzun, 2023, s. 10)

Tablo 1. Kriz Çeşitleri

Doğal Kaynaklı Krizler	<ul style="list-style-type: none"> • Doğadaki ve çevredeki bozulmalar doğal krize sebebiyet verebilir. • Bu türden olaylar çoğunlukla insanların kontrolü dışındadır. • Deprem, kasırga, sel, tsunami, kuraklık, heyelan vb. çeşitlere sahiptir.
Teknolojik Kriz	<ul style="list-style-type: none"> • Teknolojik kriz, teknolojiye meydana gelen başarısızlık sonucu meydana gelebilir. • Genel sistemdeki problemler teknolojik krize sebep olabilir.

	<ul style="list-style-type: none"> • Bozuk yazılım, makine arızası vb. teknolojik krizlere sebep olacaktır.
Yüzleşme Krizi	<ul style="list-style-type: none"> • Yüzleşme krizi, çalışanların kendi arasında problem yaşamaması durumunda meydana gelebilir. • Etkisiz iletişim, iç anlaşmazlıklar ve koordinasyon eksikliği gibi sebeplere dayanmaktadır. • Bireyler birbirleriyle anlaşmazlığa düşerler ve nihayetinde belirsiz süreli grevler, boykotlar vb. gibi üretken olmayan eylemlere dayanır. • Bu kriz türünde çalışanlar üstlerine itaat etmez; onların taleplerini kabul etmeye zorlar ve ultimatolar verir.
Kötü Niyet Krizi	<ul style="list-style-type: none"> • Bazı kötü şöhretli çalışanlar, suç olan faaliyetleri yürüttüğü zaman, kurumlar kötü niyet kriziyle karşılaşabilir. • Organizasyonu kullanmak, kurum yetkililerini tehdit etmek ya da asılsız söylentilerin hepsi kötü niyet krizine sebep olabilir.
Örgütsel Hatalar Krizi	<ul style="list-style-type: none"> • Yönetim, dış taraflara ve paydaşlara dair zararlı dokunacak kararları bilerek aldığı anda, kurumsal hata krizleri ortaya çıkabilir. • Bu söz konusu durumlarda, üstler, hızlı sonuçlar için benzer hataları tekrarlar ve stratejilerin sonraki etkilerini görmezden gelir.
Diğer Kriz Türleri	<ul style="list-style-type: none"> • İşyeri şiddetinden kaynaklanan kriz (saldırı, kavga ve şiddet), • Söylemler sebebiyle meydana gelen kriz (bilerek yanlış söylemler çıkarılmalı), • İflas (şirketin zararı ve son bulması), • Ani kriz (aniden ortaya çıkan kriz) ve • Daimî kriz (göz ardı edilen problemlerin büyümesi ve kendi kendini beslemesi) şeklinde sıralanabilir.

Kaynak: (Uzun, 2023, s. 11).

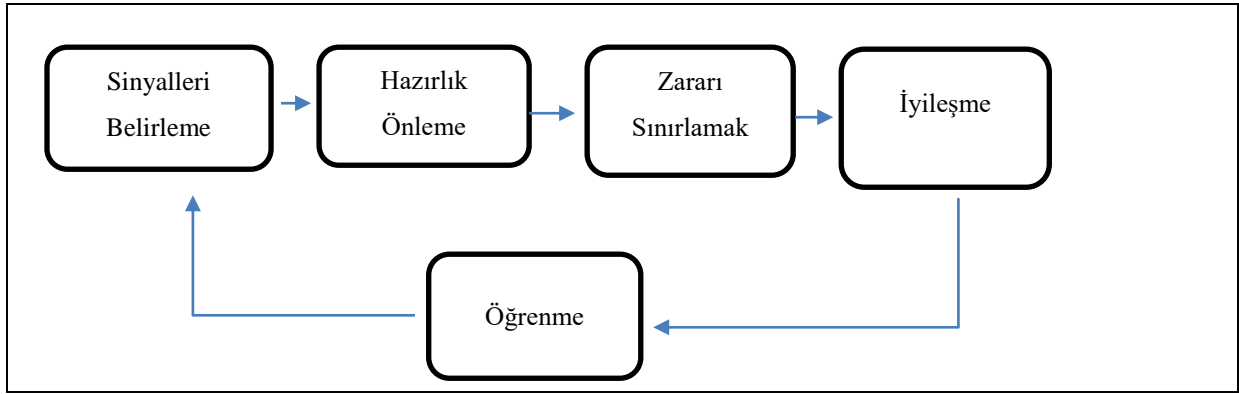
Krizler, kurumlarda aniden ortaya çıkmazlar. Önceden mutlaka bazı sinyaller verirler. Burada önemli olan verilen sinyalleri alabilmektir. Bu uyarıların alınması noktasında her yöneticinin daima bir tedbir paketi bulunmalıdır. Krizi haber veren ipuçları şunlardır (Çöklü, 2000, s. 703):

- Kazançta azalma,
- Sermaye getirisinin beklenilenden az olması veya arttırılamaması,
- İş bölümünde ve kar payında dengesizlik,
- Paranın gereksiz yerlerde kullanılması,
- Yanlış yatırım politikaları,
- Düzenlenme gerektiren çok fazla faaliyet ve işlerin mevcut olması,
- Yönetim anlayışında üretkenliğin yetersiz olması,
- Bölümler arasında iletişim kopukluğu,
- Hissedarlarda ani satış politikaları,
- Kar azaltan yasal düzenlemeler ve artan vergiler,
- Rakip kurumların bütün pazarları elde etme stratejileri,
- Aynı yerde iş yapan kurumun açıkça rakip olduğunu göstermesi,
- Rakip kurumların üretimlerinde artış,

- Önemli bir konumda olan bir yöneticinin rakip kuruma transfer edilmesi gibi durum sinyalleri krizi haber verir.

Kriz üzerinde çalışma yapan bilim adamları, krizin başlangıç aşamasından kriz çözümüne değin geçen süreyi bazı aşamalara ayırmışlardır. Aşamaların doğru bilinmesi ve yöneticiler tarafından yeterli idare edilmesi krizin kolay bir şekilde atlatılmasını sağlamaktadır (Can, 2002, s. 336-337). Bu aşamalar şekildeki gibi özetlenmektedir.

Şekil 1. Kriz Yönetim Sürecinin Beş Aşaması

Kaynak: (Aksu, <https://www.bozok.edu.tr>).

Kriz Uyarılarının Algılanması ve Hareketsizlik: Kurumun amaç ve varlığını tehdit eden vaziyetlerle alakalı sinyaller bu aşamada ortaya çıkmış, kurum-çevre ve kurum ilişkilerinde sorunlar ortaya çıkmaya başlamaktadır. Fakat kurumun bilgi alma sistemleri kriz sinyallerini yeteri kadar alamamakta ve yönetime ulaştıramamaktadır.

Kriz Dönemi: Yaklaşan kriz sinyallerinin alınması, yorumlanması, değerlendirilmişse ve olumlu tepkiler verilmişse, kurumun kriz dönemi yaşaması kaçınılmazdır. Bir kurum kriz döneminde korku, panik ve denetimin merkezileştirilmesi ve karar alma sürecinde bozukluk yaşayarak bu tipik davranışları sergiler.

Çözülme Dönemi: Kriz durumu öncesinde kriz sinyallerinin, kurum için tehdit edici nitelik kazanmadan yakalanmaması, yorumlanıp değerlendirilmemesi sonucunda kurum kriz ile karşılaşır. Kriz döneminde krizin başarılı bir biçimde atlatılması için çözümlerin geliştirilememesi durumunda kriz şiddetine bağlı olarak kurum ortadan kalkar. Kurumun çevresiyle ilişkileri bozularak; kredi kaynaklarının azalması ve sınırlanması, tüketici şikayetlerinin artması, devletin sınırlılıkları, satış miktarlarında azalma ve Pazar payının kaybedilmesi kurum çevre ilişkilerinin bozulduğunu göstermektedir. Bununla beraber, kurum içinde artış gösteren işgören devamsızlığı ve devri, panik, stres ve işgören şikayetleri kurumsal çözülmeye götürür.

3. KRİZ YÖNETİMİ KAVRAMI

Kriz yönetimi, mevcut olan bir krizin etkilerinin en aza indirilmesine ya da ortadan kaldırılmasına dair çabaları kapsamaktadır (Aydemir & Demirci, 2005, s. 68). Kurumun varlığını ciddi olumsuzluklar ile tehdit eden ve işletmecilik faaliyetlerini olumsuz etkileyen, aniden ortaya çıkarak çalışmaları engelleyen ve üretime zarar veren durumlara karşı plan yapılabilen bir organizasyondur (Balaban, 2018, s. 28).

Kriz yönetimi, kurumun zararlarını minimize etmek ve zararlarını telafi etmek amacıyla planlama, önleme, koruma ve değerlendirme faaliyetlerini de kapsar. Kurumun kriz reçetesini bu faktörler oluşturmaktadır. Kurumun inançları ve değerleri doğrultusunda krizlerin çözümünde ve yönlendirilmesinde önem taşımaktadır (Karaköse, 2007, s. 8). Öncelikle kurumlar için önemli olan, kriz şartlarına varıldığında krizi geçiştirmenin ya da atlatmanın yöntemlerini aramanın yanında, kriz şartlarına ulaşmadan önce, krizin gelebileceğini hissedebilen, kurumun süreçlerine yeni bir hız kazandırabilen ve kriz şartlarını başarılı bir biçimde kullanabilen yönetim yapısını düzenlemektir (Tüz, 2008, s. 26). Kriz yönetimi tanımlarına bakıldığında birçok tanım olduğu görülmektedir. Bunlar:

- Kriz yönetimi, kurumun acil durum eylemleriyle kişilerin güvenlikleri ve sağlıkları, özel ya da kamu kurum mülkündeki kayıp ve normal devam eden iş veya süreçlerdeki olumsuz etkilere benzer tehditleri azaltmaya dair verimli, hızlı ve etkin biçimde başa çıkma yeteneğidir (Pheng vd., 1999, s. 231).
- Kriz yönetimi, olabilecek problemlerin önceden tespit edilmesi, önlenmesi veya sonuçlarının sıralanmasına dair hareket etmek yerine ortaya çıktıklarında tepki verilmesi şeklinde tanımlanmaktadır (Akdağ, 2013, s. 3).
- Kriz yönetimi, krizi ve kriz sebeplerini saptamayı, gerekli tedbirleri uygulamaya koymayı, gelecekteki krizleri öngörmeyi, krize karşı önlemleri almayı ve krizden önce kriz için hazırlanan planları uygulamayı içerir.
- Krizin olası etkilerine ve krize karşı yapılması gerekenlerin belirlenip planlanması ve yerine getirilmesi süreci şeklinde ifade edilmektedir (Okumuş, 2003, s. 204-205).
- Krizi sona erdirmek için Kurumların yaptığı çalışmaların tümü kriz yönetimi şeklinde adlandırılmaktadır. Kriz yönetimi, kurumların daima uygulama yapacağı bir uygulama ve yönetme biçimi değildir, krizin ardından krizde uygulanan yönetim biçimi ortadan kaldırılmalıdır (Akdağ & Arklan , 2013, s. 2).

- Başka bir tanıma göre ise çoğunlukla yöneticiler üzerinde odaklanmaktadır. Bundan değin, “kriz yönetimi, bir yöneticinin olabilecek bir tehlike durumunda kendi amaçlarını kabul edilebilir bir maliyet ile karşılaması sürecidir (Dinçer, 1998, s. 423).

Tüm bu tanımlamalardan yola çıkarak şunlar söylenebilir: kriz yönetimi, krizlerin meydana getirdiği zararın azaltılması ve krizlerle mücadele edilebilmesi için tasarlanmış birçok faktör sunar. Başka bir deyişle, kriz yönetimi krizin oluşturabileceği olumsuz sonuçları azaltmayı veya önlemeyi hedefler (Coombs, 1999, s. 4).

Kriz yönetiminde beklenmedik ve aniden meydana gelen olumsuz etkileri olumlu bir duruma düşürmek ve olayları kontrol altına almak için stratejik planlamanın yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Kriz yönetiminde en etkin ve en önemli olan, en kötü senaryoya göre strateji belirlenmesidir. Kriz yönetiminin temel amacı, kurumların, krizin önceden tahmin edilmesini, krize karşı bazı önlemlerin alınmasını ve hızlı bir biçimde çözüm üretilmesini sağlamaktır (Karaköse, 2007, s. 7). Timothy Coombs kriz iletişimde referans isimlerden biridir ve kriz yönetimini yukarıda da belirtildiği üzere üç aşamada ele almıştır. Uygulama alanı ve bilimsel literatür bu üç aşama için özel teknikler oluşturmuştur. Kriz yönetimi sırasında önerilen bazı konular aşağıdaki tabloda ele alınmıştır (Coombs & Holladay, 1996, s. 289).

Tablo 2. Kriz Yönetimi Süreci ve Önerilen Konular

Kriz Evresi	Önerilen Konular
<i>Kriz Öncesi</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Kriz yönetim planı yapılmalı, • Kriz yönetim ekibi eğitilmeli ve seçilmeli, • Tatbikat yapılmalı, • Kriz iletişim mesajları önceden hazırlanmalı.
<i>Kriz Müdahalesi</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Krize verilen yanıt hızlı olmalı, • İlk cevap ortalama saat içerisinde oluşturulmalı, • Bütün gerçekler kontrol edilmeli ve yanıt doğru olmalı, • Sözcüler daima bilgilendirilmeli ve tutarlı olmalı, • Kamu güvenliği öncelikli adım olmalı, • Çalışanlar ilk cevap ve müdahaleye dahil edilmeli, • Duygusal tepkilere dikkatli cevaplar verilmeli.
<i>Kriz Sonrası</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Bilgilendirme vaatleri vaktinde yerine getirilmeli, • Düzeltme işlemiyle alakalı güncellemeler yayınlanmalı, • Kriz bir öğrenme deneyimine dönüştürülmeli, • Kurumun herhangi bir anma töreninde ya da yıldönümü etkinliğindeki rolü hakkında krizden etkilenenler hatırlanmalı.

Kaynak: (Uzun, 2023, s. 12).

Kriz yönetimiyle ilgili her şeyi bilmek ve herhangi bir krize karşı tamamen hazırlıklı olmak mümkün olmamaktadır. Kriz yöneticileri, alan ile alakalı çalışmalar yürüten araştırmacılar ve çalışanlar tarafından hazırlanan dersler, iyi uygulama örnekleri ya da hazır formatlar karşı karşıya gelen krizin başarıyla atlatılmasını garanti etmemektedir (Topaloğlu, 2019, s. 25).

Krizden ya da krizin etkilerinden hiçbir organizasyon (ister özel isterse kamu kâr amacı gütmeyen olsun) muaf değildir. Krizler bir tehdit ya da olumsuz bir durum şeklinde ortaya çıksa da organizasyonun kriz sonrasında daha itibarlı ve daha güçlü olması mümkündür. Bu bakımdan krizin bir fırsat şeklinde görülmesinin yanında kurumun eksik yönleri de bu şekilde ortaya çıkmaktadır. Kriz yönetiminin tanımı ve kapsamı göz önüne alındığında şu özellikler ortaya çıkmaktadır (Şahin, 2005, s. 59-60):

- Kriz yönetimi, bir stratejik yönetim dalıdır. Stratejik yönetim, dış çevrenin analiz edilmesi ve incelenmesiyle uzun vadeli düşünerek faaliyetlerin örgütlenmesi, planlanması, koordine edilmesi, uygulanması ve kontrol edilmesi süreci şeklinde değerlendirilmektedir.
- Kriz yönetimi bir karar verme işlevidir ve yönetimde en önemli fonksiyonlardan biridir.
- Yönetici kararları uygulanabilir ve isabetli olmalıdır. Kriz anında fırsatlar ve muhtemel tehditler alınacak kararların önemini daha da arttırmaktadır.
- Kriz yönetimi birkaç alandan meydana gelen bir süreçtir. Kriz yönetiminin en temel amacı, muhtemel krizlere karşı hazırlıklı olmaktır.
- Kriz yönetimiyle organizasyonlara ek maliyetler yüklenmektedir. Kurumlar, kriz durumlarına karşı önlem almalı, krizden asgari bir zararla kurtulmak için plan hazırlamak zorundadır.
- Kriz yönetimi kurum içi çatışmaları önlemektedir. Kriz ile karşılaşılması durumunda rakip işletmelerle aralarında oluşabilecek sorunların çözümü kriz yönetiminin temel amaçlarının içerisinde yer almaktadır.
- Kriz yönetimi bir hazırlık faaliyetidir.

Bir krizi tanımlamak, kriz durumunu ele almak ve kriz ile mücadele etmek öncelikle iletişimle ve doğrudan halkla ilişkilerle alakalıdır. Genellikle asgari hasar ile kurtulmanın başarı oranı kiminle, neyle ve nasıl iletişim kurulduğuyla bağlantılıdır. Kriz yönetiminde elde edilecek başarı çoğunlukla krizin nedenlerine, alınan önlemler ve sonuçları hakkında doğru bilgilerin toplanmasına, objektif bir biçimde yorumlanmasına ve neyin, nereye, nasıl ve kimler tarafından aktarılacağına ve ardından da krizden etkilenenlerle ve medyayla etkili bir iletişim kurulmasına dayanmaktadır (Taşkiran, 2021, s. 25).

4. HALKLA İLİŞKİLER

Halkla ilişkiler, bireylerin davranış, görüş ve düşüncelerini etkileyen bir iletişim faaliyeti olup kurumsal, sosyal ve bireysel gereksinimlerin karşılanmasını sağlayan bir disiplindir. Halkla ilişkiler; tüzel veya özel kişilerin belirtilmiş kitlelerle sağlam ve dürüst bağlar kurup geliştirerek onları olumlu eylem inançlara yöneltmesi, verilen tepkileri değerlendirerek tutumlarına yön vermesi, böylelikle karşılıklı fayda sağlayan ilişkiler sürdürme noktasında planlı çabaları içine alan bir yöneticilik sanatıdır (Hacıhaliloğlu, 1998, s. 4).

Halkla ilişkiler uygulamaları pek çok farklı sektörde uygulayıcılar bakımından gerek uygulama gerekse de beklenti perspektifinden birtakım ayrışmalara uğramıştır. Bu nedenle evrensel olarak kabul edilen bir halkla ilişkiler tanımı yapılmamıştır. Fakat Harlow (1976) halkla ilişkiler alanında yapılan tüm tanımları bir araya getirerek kapsamlı bir tanım yapmıştır: *“halkla ilişkiler, bir kuruluş ile hedef kitleleri arasında karşılıklı iletişim, anlayış, kabul ve işbirliği hatlarının kurulmasına ve sürdürülmesine yardımcı olan ayırt edici bir yöntem işlevidir; konuların veya sorunların yönetimini içerir; yönetimin kamuoyu görüşlerinden haberdar olmasına ve bunlara duyarlı olmasına yardımcı olur; yönetimin kamu yararına hizmet etme sorumluluğunu tanımlar ve vurgular; yönetimin değişimden haberdar olmasına ve değişimi etkin bir şekilde kullanılmasına yardımcı olur; eğilimleri tahmin etmeye yardımcı olmak için erken uyarı sistemi olarak hizmet etmek vb. özelliklere sahiptir. Halkla ilişkiler araştırma (anket, vaka çalışması, görüşme, gözlem vb.) ve etik iletişim tekniklerini temel araçlar olarak kullanır* (Uzun, 2023, s. 3).

Günümüzde halkla ilişkiler, çoğunlukla faaliyetlerini basınla beraber sürdürmektedir. Sosyal ağların ve internetin de sıkça kullanılması ile hedef kitlelere ulaşmak kolaylaşmıştır. Halkla ilişkiler, bir kurum ile halk arasındaki anlayış, iletişim ve işbirliğini içeren, kamu yararını gözetmek noktasında yönetimin görevlerini belirleyen, kamuoyunun bilgilendirilmesi noktasında yönetime katkı sağlayan ve yönetime yardımcı olmak için iletişim tekniklerini kullanan özgün bir fonksiyondur (Selçuk & Ay, 2023, s. 21).

Halkla ilişkiler birimi aracılığıyla kamu ile toplumdaki kuruluşlar arasında güven ortamı sağlanmalıdır. Yönetimin izlediği politikanın, halka duyurulması, benimsetilmesi, yönetime karşı olumlu düşüncelerin benimsetilmesi, bunun yanında halkın da yönetimle alakalı düşüncelerinin, yönetimden beklenti ve isteklerin bilinmesi ve halkla işbirliği sağlanması halkla ilişkiler görevidir. Halkla ilişkiler bu görev ile yönetime halkı yöneltmek için yardımcı olan bir fonksiyondur (Selçuk & Ay, 2023, s. 21).

5. KRİZ YÖNETİMİNDE HALKLA İLİŞKİLERİN ROLÜ VE ÖNEMİ

Organizasyonlarda krize sebep olabilecek birçok faktör bulunmaktadır. Hızla yükselen teknolojik değişim, yetersiz yönetim, finansal sorunlar, doğal afetler, iletişim sorunları, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik problemler, savaş, terör, sağlıklı olmayan çalışma şartları, lokavt- grev, ticari sırların kaybolması, insan kaynaklarındaki hatalı uygulamalar, büyük çaplı iş kazaları, karalama kampanyaları vb... faktörler kriz nedenleri olarak kabul görmektedir. Üretimin artması ve teknolojinin de getirileriyle daktilolar, gaz lambaları, lambalı radyolar gibi kurumların üretmiş olduğu ürünlerin git gide gereksizleşmeye başlaması da kriz sebeplerindedir.

Halkla ilişkiler biriminin ya da uzmanlarının yerine getirmesi gereken faaliyetler, kurumun içinde bulunduğu krizin evresine göre farklılık gösterebilmektedir. Krizin henüz açık bir şekilde ortaya çıkmadığı halde halkla ilişkilerin önleyici ve koruyucu özelliği önem arz ederken, krizin hız kazanması ile halkla ilişkilerin müdahale edici özelliği önem kazanmaktadır (Akdağ, 2013, s. 12).

Kriz, gündüz ya da gece, günün herhangi bir saatinde meydana gelebilir. Krizler sebebi ne olursa olsun gerçektir ve doğru yönetilmedikleri takdirde işletmeleri azami zararlara uğratabilirler. Bir firmanın kriz dönemlerinde başarılı bir şekilde üstesinden gelmek zorunda olduğu faaliyetlerden birisi, kurumun faaliyetleriyle dolaylı veya doğrudan ilişkisi olan kişi ve gruplara doğru ve tam vaktinde bilgiler vermektir. Kriz döneminde gerçekleştirilen kriz çabaları halkla ilişkilerin en önemli konularından biridir. İyi iletişim bilginin etkin bir şekilde yönetilmesine bağlıdır. Kriz zamanında bilginin etkin yönetimi daha da önem kazanmaktadır. Çünkü gerçekleşen her kriz kurumun hem mevcut değerlerini hem de itibarını zedeler (Aschroft, 1997, s. 327). Halkla ilişkilerin kriz döneminde önemi daha da artar. Etkin bir halkla ilişkiler uygulamasının sonunda kurumlar krizden çok yara almadan çıkabileceği gibi doğru yerine getirilen halkla ilişkiler faaliyetleri kriz sonrası birçok yarayı sarabilir. Hatta, kurumun felakete sürüklenebileceği bir durumda itibar kazanarak çıkması da mümkündür.

Halkla ilişkilerin bilgilendirme, hedef kitlelerle iletişim sağlama, bilgi toplama, kurum imajı oluşturma ve koruma, sonuçları değerlendirme, hedef kitlelerin beklentileriyle işletme performansını aynı hizaya getirme gibi işlevleri kriz döneminde de kendini göstermektedir. Halkla ilişkilerin bir kurumda bulunması önemlidir. Çünkü kurumun karşılaşacağı kriz ortamlarına dair hazırlık yapması, krizle karşılaşma durumunda kurum adına hareket ederek krizin en asgari hasarla atlatılması ya da kriz etkilerinin olumlu bir fırsata çevrilmesi ve kriz

sonrasında krizden önceki durumdan daha iyi bir durumun amaçlanması yalnızca halkla ilişkiler sayesinde mümkündür (Akdağ, 2021, s. 1).

Kriz, bütün kurum yönetimine olduğu kadar halkla ilişkiler uygulamalarına da aynı oranda gereksinim duyan bir ortamdır. Krizler, çevreyle daima iletişim halinde olan kurum ve kurumsal yaşamın parçalarını meydana getirdiğinden, bunların kurum üzerinde yıkıcı etkiler oluşturmaya izin verilmemelidir. Fakat bunların daima tamamen ortadan kaldırılması mümkün olmasa da , kuruma zarar vermeyecek şekilde ve optimal düzeyde tutulmaları halkla ilişkiler politikaları ile krizin atlatılması mümkündür (Akdağ, 2021, s. 8). Bununla beraber, halkla ilişkiler uygulaması ve düşüncesi kriz dönemiyle aynı zamanda birtakım değişikliklere uğramaktadır. Kurum bakımından en önemli değişiklik halkla ilişkiler birimlerinin kriz döneminde uygulamaya doğrudan müdahale eden ve karara katılan ve uygulamaya direkt müdahale edebilen eylemci birimler kimliğine bürünmesidir. Halkla ilişkiler perspektifinden bakıldığında, her kurumun amacı kurumun itibarını ve adını koruma olmalıdır (Kazancı, 1996, s. 308).

Krizlerin olumlu ve olumsuz sonuçları vardır. Meydana gelen krizler kurumun büyümesini yavaşlatarak imaj kaybına sebep olabildiği gibi, güven kaybı, fizyolojik ve psikolojik çöküntü, karşılıklı ilişkilerin bozulması olumsuz sonuçlar gerçekleşir. Kriz dönemlerinde yönetimde merkezileşmeye yönelim artar ve zaman zaman isabetsiz uygulamalara sebep olur. Bunun yanında, krizler sebebiyle firma aleyhine açılacak tazminat davaları hem mali hem de kişisel kayıplara neden olur. Krizin meydana getirdiği bir başka olumsuz sonuç da kurumsal amaçlardan uzaklaşılması, karar ve planların niteliğinin bozulmasıdır (Güney, 2002, s. 65).

Kurum imajının kriz dönemlerinde zarar görmemesi ve kuruma olan güvenin azalmaması için birtakım tedbirlerin alınması ve bazı faaliyetlerin başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Yoksa kurum kamuoyunda kendisi için olumsuz izlenimler oluşturup spekülasyonların ve dedikoduların önüne geçemeyecektir. Halkla ilişkilerin kriz dönemlerinde başarılı bir biçimde gerçekleştirilmesi için şu uygulamalara önem verilmelidir (Çitekci, 2016, s. 86):

- Halkla ilişkiler stratejisi oluşturulurken bazı kuralların belirlenmesi önem taşır.
- Krize yanıt vermek amacıyla doğru ve yerinde planlamalar yapılmalıdır.
- Doğru kişilerden seçilmiş bir kriz ekibinin oluşturulması gerekir.
- Kriz için uygun bir sözcünün belirlenmesi ve belirlenen kişinin iyi bir biçimde eğitilmesi gerekir.

- Her alanda eğitime önem verilmelidir(teorik eğitim, beyin fırtınası, planlama, medya eğitimi vs.).
- Kriz konusunda yalnızca medya değil bütün ilgili taraflar bilgilendirilmelidir.
- Kriz konusunda kamuoyuna açık ve net mesajlar verilmelidir.
- Krizde medyayla ilişkilere önem vermeli ve profesyonel bir yol izlenmelidir.
- Teknolojinin haber alma ve yayma rolü göz önünde bulundurulmalıdır.
- İletişim kanalları en geniş şekilde kullanılmalıdır.

Halkla ilişkiler çalışmalarında paydaşları etkileyecek, hedeflere ulaşmayı sağlayacak davranışlar olarak taktik ve stratejiler belirlenir. Bu aşamada çevreye gönderilecek mesajların özenle seçilmesi, temanın özellikle iyi bir şekilde saptanması gerekmektedir. Mesajların etkileyici ve çarpıcı olması; kolay ve kısa, insanların beklentileriyle uyumlu olması önemlidir. Medya planlaması ışığında hedef kitle hakkında ulaşılan bilgiler ve medya analizleri doğrultusunda, kurumun medyada yer edinmesi için en uygun medya kombinasyonunun hazırlanmasıdır. Bütün hedef kitleler için farklı medya gerekebilir. Planlama yapılırken kampanya tekrarlarına önem verilmelidir. Bu aşamada farklı iletişim araçları ile yoğun iş birliği sağlanabilir. Planlama yapılırken ne, nasıl, neyin, hangi metodların kullanılacağı, hedef kitlelere ne zaman söyleneceği noktasında harekete geçilir. TV, radyo, dergi, radyo, gazete, tanıtıcı film, gibi araçların yanında fuar, panayır, bilimsel toplantı, konferans, seminer gibi akademik ağırlıklı çalışmalar başvurulan yöntemlerdendir (Mucuk, 2011, s. 366-369).

Reklamların son yıllarda çoğalarak artmasının sonucunda tüketicilerin kafası karışmakta ve reklamların da tüketiciilere ulaşması güçleşmektedir. Bunun yanısıra teknolojinin hızla değişmesi de toplum düşüncelerinde farklılığa sebebiyet vermiştir. Ayrıca kurumların da topluma bakış açısı değişmiş, üretim odaklı anlayışın yerini müşteri odaklı anlayış almıştır. Nitekim kurumların hizmet ve ürünlerini tüketiciye tanıtmaya ve ikna etmeye çabaları da farklılık göstermiştir. Bu durum, hem reklam çalışmalarını hem de pazarlama çalışmalarını bunun yanında da halkla ilişkiler çalışmalarını da etkilemiştir. Kurumlar artık tüketicilerle tek yönlü değil, çift yönlü bir ilişki kurma çaba ve isteğindedirler. Bu bağlamda halkla ilişkiler kurumlara yardımcı olacak en önemli araçtır. Gitgide küçülen dünyada halkla ilişkiler gün geçtikçe daha fazla kişinin bütünleşmesiyle büyümektedir. Sosyal medyanın bu büyümede etki oranı oldukça büyüktür.

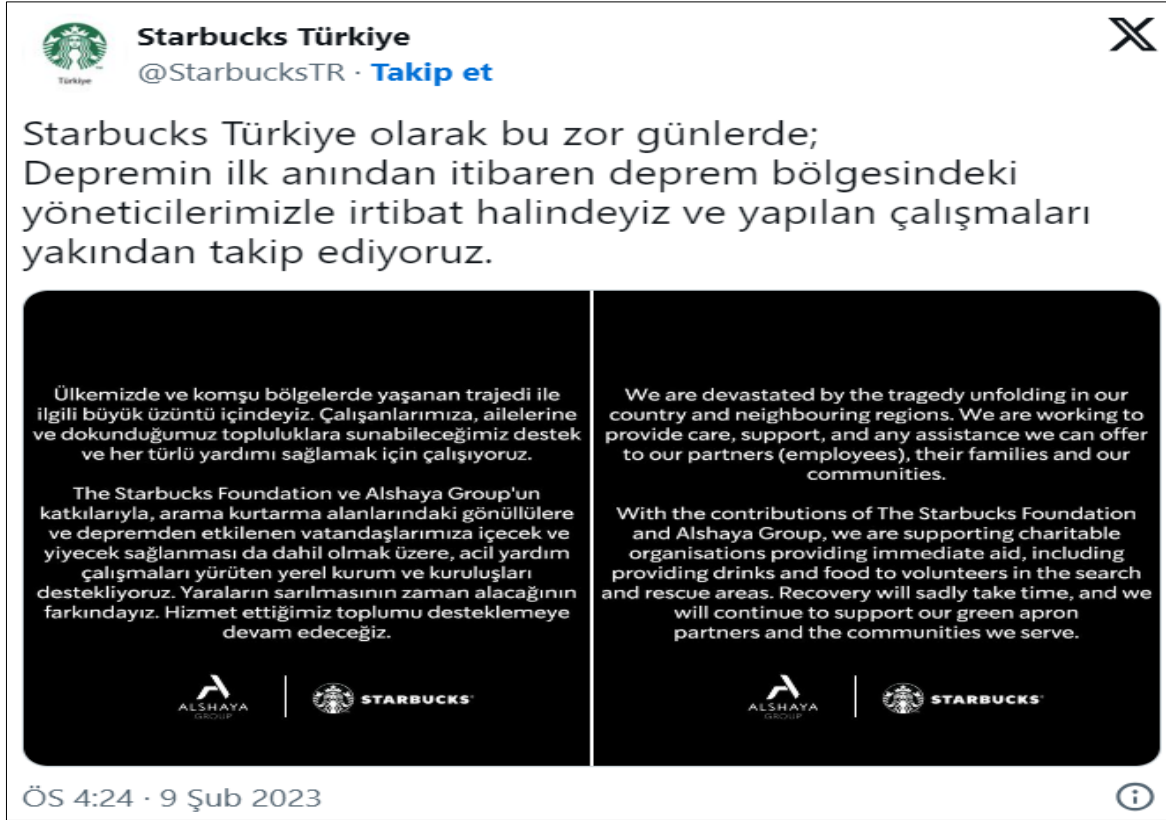
Son zamanlarda yapılan araştırmalara bakıldığında sosyal medyada yayınlanan içeriklerde satın alma oranı daha yüksektir. 2023 yılında Türkiye’de yapılan bir araştırmada nüfusun

73,1'inin interneti aktif bir şekilde kullandığı görülmektedir (Kara, 2023). Bu oran Türkiye'nin %82,0' sine denk gelmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de insanların bir günde internette geçirdiği süre 8 saat şeklinde hesaplanmıştır. Bu veriler ışığında dünyada ve Türkiye'de sosyal medya kullanımı gün geçtikçe artmakta ve dolayısıyla sosyal medya pazarlarının da hızla gelişmesine katkı sağlamaktadır. Son 10 yıl içerisinde sosyal medyanın değeri her geçen gün hızla artmaktadır. Her statüden insan sosyal medyayla bağ kurmaktadır (Uyar, 2019, s. 138). Dolayısıyla bu durum kurumların sosyal medyayla bağlantılarını güçlendirmelerini ve medyada yürüttükleri işlerini kontrol altında tutmayı zorunlu kılmaktadır (Bat & Yurtseven, 2014, s. 205). Tüketiciler, artık istedikleri markalara pek çok farklı yoldan ulaşabilmektedir. Bu durum bir takım olumlu sonuçlar getirebilir fakat müşteri sadakati kavramının da değişimine sebebiyet vermektedir. Bu sebeple müşteri sadakatinin devamlılığı bakımından kurum yöneticileri sosyal medya yönetimine değer vermektedirler.

Sosyal medya ve internet üzerinden pek çok paylaşım yapılmaktadır. Gerek ürün hakkında gerekse de tüketicilerin ürün veya hizmet hakkında olumlu veya olumsuz eleştirileri de mevcuttur. Dünyada bir çok şubesi bulunan bir içecek firması olan Starbucks 2017 yılında firmanın kendi içerisinde oluşan birtakım sorunlar sebebiyle kendi orijinal bardaklarını kullanmayıp Arjantin'de üretilen bardakları kullandıklarını söylemiş, bu sebeple de müşterilerinden özür dilemişlerdir. Bu paylaşım sosyal medya platformu olan twitter kullanıcıları arasında hızla yayılmış ve Arjantin vatandaşlarının verdiği tepki geniş kitlelere yayılmıştır. Gerçekleşen bu kriz, firma yetkililerinin resmi facebook sayfası üzerinden kanuyla alakalı paylaştıkları özür mesajıyla kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Bunun yanı sıra Starbucks'ın dünyada en çok şubelerinin bulunduğu ülkelerden biri de Türkiye'dir. 6 Şubat 2023 tarihinde Türkiye'nin 10 ilinde çok büyük yıkımlara sebep olan depremlerin ardından Türk sosyal medya kullanıcıları Starbucks Türkiye'nin konuyla alakalı hiçbir paylaşım yapmaması kullanıcıların firmayı boykot etmesine neden olmuştur. Bu tepkiler üzerine Starbucks, sosyal medya hesapları üzerinden paylaşım yapmak zorunda kalmış ve "Starbucks Türkiye olarak bu zorlu günlerde; depremin ilk anından itibaren deprem bölgesindeki yöneticilerimizle irtibat halindeyiz ve yapılan çalışmaları yakından takip ediyoruz" açıklaması yapmıştır.

Şekil 2. Starbucks Firmasının Krize Neden Olan Sosyal Medya Paylaşımı

Kaynak: (<https://anlatilaninotesi.com.tr>, 2023).

Türkiye tarihinin ilk sosyal medya krizi olarak adlandırılan, 2005 yılında Danone hakkında bir internet sitesinde kaynağı belli olmayan bir yazı paylaşılmış ve bu yazının içeriğinde Türkiye'ye pazarlanan ürünlerin çocuk gelişimi bakımından zararlı maddeler içerdiği bilgileri yer almaktaydı. Bu haber mail ve sosyal medya aracılığıyla hızla yayılmaya başladı. Gerek sosyal medya üzerinden gerekse de kulaktan kulağa hızla yayılan bu haber ailelerin çocuklarına sütlü çocuk ürünlerini almama davranışını getirdi ve böylelikle sektörde gerileme yaşandı. Danone krizinin ortaya çıkmasıyla firma krizin zararlarını düzeltme ve algıyı değiştirme amacıyla birtakım halkla ilişkiler çalışmalarına başladı. Firma krizi farkettiğinde başlangıç tarihinden o zamana kadar 6 ay geçmişti. Yani kriz yönetimi için 6 ay geç kalınmıştı. Bunun üzerine Danone halka yakın bir kişi olan Ayşe Özgün ile anlaşarak fabrika çalışanları ile üretim koşullarını anlatan bir reklam filmi çekmiş, anneleri de fabrika ortamına götürerek şeffaf bir kurum olduklarını ifade ettiler. Bununla birlikte e-posta ve internet sitesi aracılığıyla bu olumsuz algı ortadan kaldırılmaya çalışıldı. Ardından Danone firmasının sosyal sorumluluk projelerinde yer alması olumsuz algıların yavaş yavaş ortadan kaybolmasını sağladı.

2020 yılında ortaya çıkan ve tüm dünyaya hızla yayılarak bir pandemi haline gelen Covid- 19 yakın zamanda insanlık tarihinin karşılaştığı en büyük kriz niteliğini taşımaktadır. Covid -19, 30 Ocak 2020’de bir halk sağlığı acil durumu şeklinde yayınlanmış ve Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) koronavirüs salgınını küresel salgın şeklinde ilan etmiştir. Covid 19 yerel bir krizden evrilip küresel kriz haline gelmiştir. Covid-19 benzeri görülmemiş bir kriz olup, milyonlarca can kaybına sebep olmuş, halk sağlığı sistemlerini zorlamış ve tüm ekonomik ve sosyal dokuyu nesiller boyu tanık olunmayan bir ölçüde dönüştürmüştür. Covid -19 krizi; sağlık sistemine, sağlık işgücüne, finans piyasalarına, ekonomik hayat sistemine, tedaviye erişime, yönetim ve liderliğe kadar pekçok sektörde kriz durumunu meydana getirmiştir. Bu pandeminin büyüklüğü dünya çapında pekçok topluluğu ve altyapıyı epey zorlamıştır. Bu kriz ortamının etkin bir biçimde yönetilmesi ve krizden ders alınması çok önemlidir (Uzun, 2023, s. 19).

Covid 19-salgınından sonra belki de en ağır kriz olarak adlandırılabilen olan Gazze insani krizi, 2023 Hamas-İsrail Savaşı’nın bir sonucu olarak Gazze şeridinde yaşanan insani krizdir. İsrail, Gazze Şeridi’ni ablukaya aldı ve yakıt, gıda, su, ilaç ve temel tıbbi maddelerde ciddi kıtlıklar meydana geldi. Kuşatma sonucunda Gazze’de gıda, su, ilaç, tıbbi malzeme ve yakıt sıkıntısı yaşanmaktadır. Bu kuşatmayla beraber elektrik bulunurluğu %90’lık bir düşüşe neden oldu. Kuşatma, kanalizasyon tesislerini, hastane enerji kaynaklarını etkilemiş ve içme suyu sağlayan tuzdan arındırma tesislerinin kapanmasına sebep olmuştur. Gazze genelinde geniş çaplı hastalık salgınları yayıldı. İsrail hava saldırılarındaki yoğun bombardıman, Gazze’nin altyapısında felakete neden olarak krizi daha da derinleştirmiştir (Gazze İnsani Krizi (2023- günümüz), 2024). Halihazırda halen devam eden bu akılalmaz kuşatma pek çok krize sebep olmuştur. Sağlık, ekonomi, eğitim, yaşama hakkının elden alınması, temel ihtiyaçları karşılayamama gibi maddi ve manevi birçok kriz yaşanmakta ve hiçbir şekilde önüne geçilememektedir. Türkiye, tüm zorluklara ve engellere rağmen daima Gazze’nin yanında olmaya çalışmaktadır. Gerek yöneticilerin ülke liderleriyle bir araya gelerek yardım çağrılarında bulunması, gerek temel ihtiyaçları karşılama adına yapılan yardımlarla gerekse de boykot ile İsrail’e karşı tavırlarını gösterip Gazze’nin yanında olduklarını göstermektedir. Türkiye İsrail ile ticareti tamamen keserek de bu krize bir tepki göstermiş olmaktadır.

Yukarıda bahsi geçen krizlere de bakıldığında beklenmedik bir anda ortaya çıkan ve belirsiz olan bir durum oldukları görülmektedir. kriz dönemleri işletmeler bakımından önemli riskler taşıyan durumlardır. Kriz dönemlerinin başarılı bir biçimde atlatılması kriz döneminin iyi bir şekilde yönetilmesiyle gerçekleşir. Bu noktada halkla ilişkilerin rolü oldukça fazladır.

6. SONUÇ

Kriz şeklinde nitelendirilen durumun ortadan kaldırılması sistematik, rasyonel ve planlı bir biçimde gerçekleştirilen faaliyetler topluluğunu anlatan kriz yönetimi etkin bir biçimde uygulandığında, iç ve dış paydaşlara, medyaya güvenilir, gerekli, doğru ve inandırıcı bilgiler; doğru zamanda, doğru mesaj örüntüleri ile ve doğru yerde sunulduğunda kriz kurumlar için bir fırsat niteliğine döner. Başka bir ifadeyle, kişi ve işletmeler krizin üstesinden gelmek için krizi yönetmek, krizi yönetmek için de kriz yönetiminin bilmelidirler. Bununla beraber kişi ve kurumlar, kriz durumunu iletişim süreçlerine taşımak gerektiğinin de farkında olmalıdırlar. Bu bağlamda halkla ilişkiler çalışmaları kişi ve kurumlar için oldukça önemlidir.

Öncelikle önem verilmesi ve dikkate alınması gereken nokta, kriz durumunun ortaya çıkmasından önce krize hazır olunması gerektiğidir. Kriz dönemlerinde erken uyarı sinyallerinin alınması yalnızca paydaşlarla kurulacak iki yönlü simetrik iletişim ile mümkündür. Bu durumda proaktif kriz yönetiminde stratejik halkla ilişkiler yönetiminin önemi ortaya çıkmaktadır. Paydaşlarla kurulacak etkili bir iletişim ile değişen istek ve beklentilerini öğrenmek mümkündür. Paydaşların beklenti ve isteklerinin öğrenildiği andan itibaren, ileri zamanlarda problem şeklinde kurumun karşılaşacağı konular daha sorun oluşmadan kaynağında çözülebilmektedir. Böylelikle halkla ilişkiler yönetiminin proaktif yaklaşımıyla kurumlar krizlerden korunabilmekte ve paydaşlarıyla sürekli ve sağlıklı ilişki kurabilmektedir.

Halkla ilişkiler dönemindeki planlama ve analiz içinde mutlaka kriz yönetiminin politikaları ve detaylı prosedürleri bulunmalıdır. Kurum hedefinin itibar kazanmak ve kazanılmış olan itibarın korunulması gerektiği durumlarda krizden en asgari zarar ile çıkmak iken etkili bir kriz yönetimi için dikkat edilmesi gereken unsur krizin ortaya çıkmadan önce önlenmesidir. 6 Şubat 2023 tarihinde Türkiye'nin 10 ilinde büyük yıkımlara neden olan depremlerden sonra Starbucks Türkiye firmasının konuyla alakalı hiçbir paylaşımda bulunmaması tepkiye sebep olmuştur ve iyi bir kriz yönetimiyle hemen sosyal medya üzerinden yorum yapılarak krizin büyümesi önlenmiştir. Böylelikle kurumun itibarı da korunmuştur.

Kriz ve muhtemel sonuçlar konusunda kamuoyunu bilgilendirmek ve kurum aleyhine ortaya atılan ya da atılacak dedikodu ve söylentilerin önüne geçmek konusunda en büyük görev halkla ilişkiler bölümünündür. Halkla ilişkiler stratejilerinin oluşturulması halinde meydana gelen kriz ve sonuçları konusunda, krizden etkilenecek olan kurum ve kişilerin yeterli ve doğru şekilde bilgilendirilmesi firmayı dedikodu ve spekülasyonlara karşı koruyacaktır. Türkiye tarihinin ilk krizi olarak adlandırılan Danone krizinde olduğu gibi söylenti ve

dedikodular doğrultusunda ortaya çıkan kriz durumunda firma güvenilir bir yüz ile firmayı ve ürünleri tanıtarak dedikodu ve söylentileri ortadan kaldırmıştır.

Örnek olaylar incelendiğinde, etkin bir kriz yönetimi için işletmenin gereksinim duyduğu temelde güçlü bir kriz yönetim ekibinin olmasıdır. Farklı departmanlardan çalışanların görev aldığı ve üst düzey yöneticilerin de katılım sağladığı kriz yönetim ekipleri, aniden ortaya çıkan ve istenmeyen durumların en az zarar ile atlatılması ve asıl hedef olan kriz öncesi duruma geri dönüşün sağlanması ihtimalini arttıracaktır. Fakat ekonomik kriz, doğal afet, savaşlar, farklı kurumların sebep olduğu krizler gibi dış kaynaklı istenmeyen durumların telafisi oldukça zor olacaktır. Bu yüzden işletmelerin halkla ilişkiler planları bu tür durumları kapsayacak biçimde hazırlanmalı ve kriz yönetimi ekibi ile daima iletişim içinde olarak yön, bilgi ve destek noktasında yardım sağlanmalıdır.

İnsanlık tarihinin en büyük krizi olan, 2019 yılı sonlarında ortaya çıkan ve tüm dünyaya büyük bir hızla yayılarak bir pandemi haline gelen Covid-19 bütün insanların hayatını derinden etkilemiştir. Sağlık, eğitim, Ekonomi, sosyal yaşam, kültürel yaşam gibi pek çok alanda büyük zararlara sebep olmuştur ve böylesi büyük bir etki alanına sahip olan krizin yönetilmesi noktasında bütün aktörler hazırlıksız yakalanmıştır. Küresel düzeyli pandemilere yönelik prosedürlerin, planların ve politikaların olmaması bütün aktörleri büyük zarara uğratmıştır. Covid 19 salgının ardından belki de en ağır kriz olan Gazze insani krizi de pandemi gibi hazırlıksız yakalanılan bir krizdir ve sağlık, ekonomi, temel ihtiyaçların karşılanamaması, eğitim en önemlisi de yaşama hakkının elden alınması gibi maddi ve manevi birçok krize sebep olmuştur. Halihazırda halen süregelen bu savaşın tüm etkilerinin ne zaman sona ereceği ise hala belirsizdir.

Sonuç olarak etkili bir kriz yönetimi için öncelikle üst düzey bir ekibe ihtiyaç duyulmaktadır. Kriz türlerine göre planların hazırlanması, geçmiş krizlerden kazanılan tecrübelerin aktarılması, ekibin sorumluluğu ile eşdeğer biçimde yetkilerin verilmesi kriz yönetiminde başarılı olma ihtimalini arttıracaktır. Liderlik, eğitim ve stratejik planlama ile test süreçleri krizler ile etkili bir şekilde mücadele etmek için son zamanlarda öne çıkan gelişmeler arasında yer almaktadır. Kriz sürecindeki iletişimin zamanlaması ve önemi son çalışmalarda daha fazla dikkat çekmiştir. Medyanın daha doğrusu sosyal medyanın büyük gelişim göstermesiyle kurumlar krizlerdeki iletişim stratejilerine daha fazla önem vermeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

- Akdağ, M. (2013). Kamu Yönetiminde Kriz Yönetimi. *International Journal of Social Science*.
- Akdağ, M., & Arklan, Ü. (2013). Kamu Yönetiminde Kriz Yönetimi. *International Journal of Social Science*.
- Aschroft, L. (1997). Crisis Management- Public Relations. *Journal of Managerial Psychology* 12/ 5, 325-332.
- Avgan, S. (2010). *Kriz Yönetimi ve Türkiye'de Krizlerin Tarihsel Gelişimi: Bursa'daki İşletmelerde Kriz Yönetimi Üzerine Bir Araştırma*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Aydemir, M., & Demirci, M. K. (2005). Son Dönemlerde Yaşanan Krizlerin İşletmeler Üzerindeki Olumlu Etkilerinin Analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* c. 29, S. 1, 65-81.
- Balaban, S. (2018). *Kriz Yönetiminde Liderlik ve Liderlik Özelliklerinin Kriz Yönetimine Etkisi Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi.
- Bat, M., & Yurtseven, T. (2014). Sosyal Medyada Kurumsal Kriz Yönetimi: Onur Air Örneği. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*.
- Can, H. (2002). *Organizasyon ve Yönetim 6. Baskı*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Coombs, W. T. (1999). *Ongoing Crisis Communication*. U.S.A: Sage Publications.
- Coombs, W. T., & Holladay, S. J. (1996). Communication and attributions in a crisis: An experimental study in crisis communication. *Journal of Public Relations Research* 8, 279-285.
- Çitekci, M. (2016). *İşletmelerin Kriz Yönetiminde Halkla İlişkilerle Etkileşim*. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi.
- Çitekci, M. (2016). *İşletmelerin Kriz Yönetiminde Halkla İlişkilerle Etkileşim*. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi.
- Çöklü, E. (2000). İşletme Yöneticiliğinde Halkla İlişkiler Mucizesi: Kriz Yönetimi Anlayışı ve Uygulanışı. 8. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler*, .
- Diñer, Ö. (1991). *Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası*. İstanbul: M.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.
- Diñer, Ö. (1998). *Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası*. İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Gazze İnsani Krizi (2023- günümüz)*. (2024). Vikipedi Özgür Ansiklopedi: <https://tr.wikipedia.org/> adresinden alındı
- Hacıhaliloğlu, H. (1998). *İşletmelerde Kriz Yönetiminin Halkla İlişkiler Açısından İncelenmesi*. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi.
- Karademirlidağ, İ. (1999). *Halkla İlişkilerin Kriz Yönetimi Açısından İşlevleri ve Planlama Süreci*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

- Karaköse, T. (2007). Örgütler ve Kriz Yönetimi. *Akademik Bakış, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi S. 13*.
- Kazancı, M. (1996). *Halkla İlişkiler*. Ankara: Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları 6.
- Mucuk, İ. (2011). *Modern İşletmecilik*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Okumuş, F. (2003). İşletmelerde Kriz Yönetimi ve Krizlerin İşletmeler Üzerinde Olası Etkileri . *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* .
- Pheng, L., Sui-Ho, David, K.H Ann, & Y Soon . (1999). Crisis Management: A Survey of Property Development Firms. *Property Management c. 17 S. 3*, 231-251.
- Selçuk, H. (2023). *Yerel Yönetimlerde Algılanan Hizmet Kalitesi ile Kurumsal İtibar Algısı Arasındaki İlişkide Kurum-Paydaş İlişki Çıktılarının Rolü: Ağrı Belediyesi Örneği*. Erzurum: Doktora Tezi.
- Selçuk, H., & Ay, A. (2023). Kamu Yönetiminde Halkla İlişkiler Süreci Üzerine Nitel Çalışma: Halkla İlişkiler Sürecinin Önemi. *Digital Communication Journal*.
- Starbucks'ın ardından bir boykot çağrısı da Netflix'e yapılıyor*. (2023, 02 09). SPUTNIK Türkiye: <https://anlatilaninotesi.com.tr> adresinden alındı
- Şahin, S. (2005). *Kriz ve Kriz Yönetimi Kapsamında Küçülme: Konaklama İşletmelerinde Örnek Bir Uygulama*. Balıkesir.
- Şahinsoy, K. (2017). Kriz Yönetimi Açısından Geleneksel ve Sosyal Medya. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi 36*, 1-19.
- Taşkıran, Ş. (2021). *Kriz Yönetimine Stratejik Bakış: Türkiye'deki Kurumların Kriz Yönetimi Süreçlerine İlişkin Bir Araştırma*. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi.
- Topaloğlu, F. (2019). *Kriz Yönetiminde Liderlik: İşletmelerde Kriz Yönetiminin Otantik Liderlik Özellikleri Açısından İncelenmesi Muğla İli Araştırması*. Muğla: Yüksek Lisans Tezi.
- Tüz, M. (2008). *Kriz Yönetimi-Uygulamalar İçin Temel Adımlar 4.Baskı*. Bursa : Şah-Mat Yayınları.
- Uyar, A. (2019). Sosyal Medyanın Tüketicilerin Satın Alma Niyeti Üzerine Etkisi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Çalışma. *Journal of Yasar University 14*, 137-147.
- Uzun, H. (2023). Halkla İlişkilerde Etkin Kriz Yönetimi ve Yeni Arayışlar. M. A. Özer içinde, *Halkla İlişkilerde Yeni Yönelimler* (s. 173-210). Ekin Yayınevi.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 1015-1034

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 02.06.2024

Accepted / Kabul: 19.08.2024

KİŞİSEL TEMİNAT SÖZLEŞMELERİNDE TİPİ BELİRLEMeye YÖNELİK YORUM KURALLARI

Osman KARAKÖSE¹

Öz

Bir alacağı kişisel güvenceyle teminat altına almanın en yaygın yollarından birisi kefalet veya bağımsız garanti sözleşmesi akdetmektir. Uygulamada bu iki sözleşme türünün farkı iyi bilinmediğinden çoğu kez yapılmak istenen sözleşme, tarafın amaçladığından farklı bir tipte yapılmaktadır. Ancak bu iki sözleşme, birbirinden oldukça farklı özellikler taşımaktadır. Şekil şartları, asıl borcun varlığına bağlı olma, önce asıl borçlunun takip edilmesi gerekliliği yanında kefilin alacaklıya halef olması ve yine asıl sözleşmeden doğan def'ilerin alacaklıya karşı ileri sürülebilmesi; kefaleti garanti sözleşmesinden ayıran başlıca özelliklerdendir. Kefalet ve bağımsız garanti sözleşmelerinin ayrımında, tarafların sözleşmenin tipini ifade etmek için kullandıkları kelimelere bakmak yanında ilgili sözleşmenin hükümleri incelenerek hangi sözleşme tipinin karakteristik özellikleri ağır basıyorsa o sözleşmenin yapılmış olduğu kabul edilmelidir. Bu yapılırken teminatın konusu ve kapsamı ile teminat borcunun ifa şekli ile şartları göz önünde bulundurulmalıdır. Teminat borcunun alt sözleşme ile ilgisi de araştırılmalıdır. Taraf iradelerinin yorumunda tarafların kişisel özellikleri ve hukuki terimleri bilinçli kullanan kişilerden olup olmadıkları da göz önünde tutulmalıdır. Tüm araştırmalara rağmen bir sonuç elde edilmeyince kefalet karinesi gereği sözleşmenin kefalet sözleşmesi olduğu kabul edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Kişisel Teminat, Kefalet, Garanti Sözleşmesi, Sözleşmenin Yorumu, Kefalet Karinesi.

Jel Kodları: K10, K12.

¹ Dr. Arş. Gör., Dicle Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Hukuk Bilimleri Anabilim Dalı, zaoskargm@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6391-2638.

Atıf/Citation

Karaköse, O. (2024). Kişisel teminat sözleşmelerinde tipi belirlemeye yönelik yorum kuralları. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 1015-1034.

INTERPRETATION RULES FOR PERSONAL GUARANTEE CONTRACTS

Abstract

Suretyship and independent guarantee agreement are two of the most common ways to secure a receivable with personal guarantee. Since the difference between these two types of contracts is not well known, the contract to be made in practice is often expressed in a different type than the one intended by the party. However, there are major differences between these two agreements. Formal conditions, dependency on the existence of the principal debt, the guarantor cannot be held responsible without pursuing the principal debtor, the paying guarantor becomes successor to the creditor, and the defenses arising from the principal contract can be asserted against the creditor; It is one of the main features that distinguish surety from a guarantee contract. In distinguishing between suretyship and independent guarantee contracts, in addition to looking at the terms used by the parties to express the type of contract, the provisions of the relevant contract should be examined and whichever contract type's characteristic features predominate. Whichever contract type's features predominate, that contract should be accepted as having been made. While doing this, the subject and scope of the guarantee and the manner and conditions of performance of the guarantee debt should be taken into consideration. The relationship of the guarantee debt with the subcontract should also be investigated. In the interpretation of the parties' wills, the personal characteristics of the parties and whether they are people who use legal terms consciously should also be taken into consideration. If no result is obtained despite all investigations, the contract should be accepted as a surety agreement in accordance with the presumption of surety.

Key Words: Personal Guarantee, Surety, Guarantee Agreement, Interpretation of the Contract, Presumption of Surety.

Jel Codes: K10, K12.

1 GİRİŞ

Bir sözleşmenin yorumu; onun anlamını, içeriğini, amacını anlamak ve herkes tarafından anlaşılacak şekilde ifade etmektir (Sarıkaya, 2019, s. 9; Damar, 2016, s. 90; Özdoğan, 2017, s. 34). Türk Borçlar Kanunu (TBK) m. 19 hükmüne uygun olarak sözleşmelerin yorumunda tarafların gerçek ve ortak iradelerinin ortaya çıkarılması hedeflenir. Güven ilkesi doğrultusunda yapılacak bu yorumda sadece tarafların kullandıkları ifadeler değil, sözleşmenin ilişkin olduğu somut koşullar da dikkate alınır. Sözleşmede kullanılan tabirlerin tarafların gerçek iradelerini yansıtmamaları halinde sözleşmenin tarafların gerçek iradeleri doğrultusunda hüküm doğuracağı kabul edilir ve mümkün oldukça sözleşmenin ayakta kalması sağlanır (Hatemi & Gökyayla, 2021, s. 71). Ancak sözleşmede muvazaa varsa ya da sözleşmenin gerçek iradeye uygun olarak ayakta kalması mümkün değilse sözleşme sonuç doğurmaz (Hatemi & Gökyayla, 2021, s. 71).

Garanti sözleşmesi ve kefalet sözleşmesinin her iki türü de kişisel teminat amaçlı olup alacaklıya bir güvence sağlamaktadır. Ancak kanun koyucu, kefalet sözleşmesini ayrıntılı bir şekilde düzenlemesine (TBK m. 581-603) karşılık garanti sözleşmesi hakkında özel bir düzenleme yapma yoluna gitmemiştir. Kefalet sözleşmesinde, kefilin asıl borçluya rücu edebilmesi, alacaklıya halef olması ve yine kefilin asıl borç ilişkisinden kaynaklanan savunmaları alacaklıya karşı ileri sürebilmesi sebebi ile bu iki sözleşme arasında farklar mevcuttur. Bu farklılıklara rağmen bu iki sözleşmenin uygulamada karıştırılması, taraflar için beklenmedik sonuçlar doğurabilecektir.

Bu çalışmada her iki sözleşmenin temel özellikleri ve farkları incelendikten sonra taraflar arasındaki teminat sözleşmesinin kefalet mi yoksa bağımsız garanti sözleşmesi mi olduğunu ortaya koyabilmek için başvurulabilen yorum metotları incelenmiştir. Bunlardan da öncelikle tarafların kullanmış oldukları tabirlerden yola çıkılarak sözleşmenin tipi belirlenmeye çalışılmış, sonra da somut durumun sözleşmenin tipini belirleyen unsurları incelenmiş, daha sonra ise sözleşmeden ve somut durumdan bir netice elde edilmeyince hangi sözleşme lehine karar verilmesini belirleyen genel kurallar irdelenmiştir.

Bu çalışmada kefalet ve garanti sözleşmelerinin her ikisini de ifade etmek üzere teminat sözleşmesi kullanılmıştır. Garanti sözleşmesi ile de saf garanti sözleşmesi değil, bir borç ilişkisinden kaynaklanan borcun teminatına yönelik akdedilen sözleşme kastedilmiştir.

2 KEFALET ve BAĞISIZ GARANTİ SÖZLEŞMELERİNİN ÖZELLİKLERİ ve FARKLARI

Kefalet sözleşmesi, alacaklı ile kefil arasında akdedilen ve kefilin, borçlunun borcu ödememesinden kendisinin sorumlu olacağını alacaklıya karşı üstlendiği sözleşmedir (Şahan, 2009, s. 18; Tecier, 2003, s. 856). Kefalet sözleşmesinde üç yönlü bir ilişki söz konusu olup (Reisoğlu, 1964, s. 76; Tecier, 2003, s. 856) bu ilişkinin tarafları kefil, asıl alacaklı ve asıl borçludur (İşgüzar, 2003, s. 196). Kefalet sözleşmesinin kurulması için asıl borçlunun rızasına gerek yoktur. Zaten kefalet sözleşmesi, asıl alacaklı ile kefil arasında kurulur (Tecier, 2003, s. 856) ve bunun asıl borçluya bir zararı da yoktur (İşgüzar, 2003, s. 196).

Kefalet, alacaklı ile borçlu arasındaki hukuki ilişkiden ayrı bir sözleşmedir (Grassinger, 1996, s. 13). Asıl borç ilişkisinin kaynağı farklı olabilir (sözleşme, haksız fiil veya sebepsiz zenginleşme) oysa kefaletin kaynağı her zaman bir sözleşmedir (Grassinger, 1996, s. 13; Zevkliler & Gökyayla, 2010, s. 653). Asıl borç ilişkisinde vade kararlaştırılmazsa veya asıl

borç ilişkisi şarta bağlanmazsa bile kefalet sözleşmesinde vade veya şarta bağlılık söz konusu olabilir (Zevkliler & Gökyayla, 2010, s. 654).

Kefaletten doğan borç fer'i niteliktedir (Yavuz, 2009, s. 548; Şahan, 2009, s. 20; Zevkliler & Gökyayla, 2010, s. 654). Kefaletin söz konusu olabilmesi için öncelikle mevcut ve geçerli bir borcun varlığı gereklidir (TBK m. 582). Asıl borç ortadan kalkınca kefalet de sona erer (Reisoğlu, 1964, s. 77; Zevkliler & Gökyayla, 2010, s. 655). Kefilin borcu asıl borcun miktarından fazla olamayacağı (İşgüzar, 2003, s. 196) gibi asıl borç muaccel olmadan kefinden bir istemde de bulunulamaz (İşgüzar, 2003, s. 196; Zevkliler & Gökyayla, 2010, s. 655). Kefalet alacağının asıl borçtan bağımsız olarak başkasına devri de mümkün değildir (İşgüzar, 2003, s. 196; Zevkliler & Gökyayla, 2010, s. 655). Kefilin sorumlu tutulabilmesi için asıl borcun dava edilebilir olması da gereklidir (Tandoğan, 2010, s. 820).

Kefilin borcu asıl borç karşısında ikincil nitelik taşır (İşgüzar, 2003, s. 196; Şahan, 2009, s. 22; Zevkliler & Gökyayla, 2010, s. 655). Asıl borçluya karşı hukuki takip yapılmadan, kural olarak, kefile başvurulamaz (TBK m. 585/1). Müteselsil kefalette ise talilik söz konusu olmayıp alacaklı, doğrudan doğruya kefile de başvurabilir (TBK m. 586). Kefalet sözleşmesi kural olarak karşılıksız bir sözleşmedir (Şahan, 2009, s. 23; Tecier, 2003, s. 857; Zevkliler & Gökyayla, 2010, s. 656). Ancak alacaklının bir yükümlülük altına girmesi de mümkündür (Şahan, 2009, s. 23; Yavuz, 2009, s. 549).

Garanti sözleşmesi, bir temel ilişkideki alacaklıya karşı temel ilişkideki borçlunun ediminin elde edileceğinin, temel ilişkideki borç ilişkisinden bağımsız olarak üstlenilmesidir (Kaya, 1995, s. 217; Kocaman, 2003, s. 72; Yargıtay 13. HD, T. 04.04.2003, E. 2002/12569, K. 2003/3985; Yavuz, 2009, s. 580). Garanti sözleşmesinin iki türü vardır. Bunlardan biri teminat amaçlı garanti sözleşmesi (kefalet benzeri garanti sözleşmesi), diğeri ise yönelmeyi amaçlayan garanti sözleşmesidir (saf garanti sözleşmesi) (Barlas, 2002, s. 948; İşgüzar, 2003, s. 197; Yavuz, 2009, s. 582). Kefalet benzeri garanti sözleşmesinde bir üçüncü kişinin borcu teminat altına alınırken, saf garanti sözleşmesinde ise herhangi bir asıl borç ilişkisi söz konusu olmadan bir sonucun teminat altına alınması söz konusudur (İşgüzar, 2003, s. 197). Garanti sözleşmesinde garanti veren, ekonomik anlamda olumsuzluk veya zarar şeklinde olabilen ve gelecekte ortaya çıkıp çıkmayacağı belirsiz olan bir riziko üstlenir (Gümüş, 2012, s. 447). Kefalet sözleşmesini kefalet benzeri garanti sözleşmesinden ayıran husus, onun fer'ilik (Yargıtay Hukuk Genel Kurulu (HGK), T. 04.07.2001, E. 2001/19-534, K. 2001/583) ve ikincillik özelliğidir.

Kefalet sözleşmesinin benzer sözleşmelerden ayıran en önemli özellik kefaletin fer'i bir karakterde oluşudur (Aral, 2006, s. 136; Kayak, 2010, s. 175; Meier, 2012, s. 2887; Reisoğlu, 1964, s. 81; Yargıtay HGK, T. 04.07.2001, E. 2001/19-534, K. 2001/583). Kefalet sözleşmesinin aksine garanti sözleşmesi, asıl borcun varlığından, geçerliliğinden ve takip edilebilirliğinden bağımsızdır (Aral, 2006, s. 136; Meier, 2012, s. 2887; Reisoğlu, 1964, s. 77; Yargıtay HGK, T. 3.12.2008, E. 2008/19-729, K. 2008/718). Keza garanti veren, asıl borç ilişkisinden doğan def'i ve itirazları ileri süremez (Reisoğlu, 1964, s. 77; Yargıtay 13. HD, T. 09.06.2005, E. 2005/3463, K. 2005/9750; Yargıtay HGK, T. 04.07.2001, E. 2001/19-534, K. 2001/583; Zevkliler & Gökyayla, 2010, s. 658). Garanti verenin garanti alanla kendi aralarındaki kişisel ilişkiden veya garanti sözleşmesinden kaynaklanan def'i ve itirazları ileri sürmesi ise mümkündür (Barlas, 2002, s. 950). Garanti veren, lehine teminat verdiği kişiye ait savunmalarda bulunamaz (Özen, 2012, s. 27). Bu sebeple, bankaların kredi kartı için verilen teminatların hukuki niteliğinin garanti sözleşmesi olarak kabul edilmesi için çaba sarf ettiği ifade edilmektedir (İşgüzar, 2003, s. 198). Ancak garanti sözleşmesi bağımsız olsa da soyut değildir, garanti borcunun da bir sebebi vardır (Özen, 2012, s. 24, dn. 60). Diğer bir anlatımla, garanti sözleşmesinin de amacı başka bir borç ilişkisinden doğan edimin alacaklı tarafından elde edilmesidir.

Kefalette, kefilin sorumluluğuna gidebilmek için önce borçlunun takibi gerekli iken, garanti sözleşmesinde ise borçlunun borcunu ödememesi üzerine derhal garanti verene başvurulabilir (Bilgen, 2013, s. 114; Reisoğlu, 1964, s. 77). Ödeme yapan kefil, alacaklıya kanun gereği halef olacağı halde garanti verenin (borçludan, aralarındaki ilişkiye dayalı bir kontrgaranti almamışsa) böyle bir hakkı yoktur (İşgüzar, 2003, s. 199; Reisoğlu, 1964, s. 77; 2003, s. 77; Tandoğan, 2010, s. 819; Zevkliler & Gökyayla, 2010, s. 658). Ancak garanti verenin, vekâletsiz iş görme hükümlerine veya sebepsiz zenginleşme hükümlerine dayanarak lehtara rücu etmesi mümkündür (İşgüzar, 2003, s. 199; Tandoğan, 2010, s. 819).

Kefalet sözleşmesinin geçerliliği, kefilin sorumlu olacağı azami miktarın sözleşmede belirtilmesi şartına bağlı iken garanti sözleşmesinde öyle bir zorunluluğun olmadığı kabul edilmektedir (Reisoğlu, 2003, s. 74; Yargıtay HGK, T. 04.07.2001, E. 2001/19-534, K. 2001/583). İşgüzar; kredi kartı sözleşmelerinde kart hamilinin bankaya ne kadar borçlanacağı kesin olarak bilinemediğinden kredi kartının yapısına uygun düşen teminat türünün garanti sözleşmesi olduğu fikrine karşı çıkar, kredi kartı hamillerinin ve onlara güvence verenlerin ekonomik açıdan güçsüz oldukları ve bu teminatı garanti olarak kabul etmenin dürüstlük kuralına aykırı olduğu gerekçesi ile bunun kefalet sözleşmesi olarak kabul edilmesinin daha

uygun olacağı düşüncesindedir (İşgüzar, 2003, s. 201). Bu görüşe göre, garanti veren, garanti alanın karşı karşıya olduğu rizikoyu limitsiz olarak üstlenir (Gümü, 2012, s. 455). Ancak 6098 sayılı TBK'nın 603. maddesi karşısında, bu görüşün artık önemini yitirdiği söylenebilir.

Kefilin borcu ödemesi ile alacaklı, elinde bulunan rehinleri kefile vermek zorundadır (TBK m. 592/3). Kefilin rehinlerden yaralanma hakkı kanundan doğmaktadır (TBK m. 592). Oysa garanti verenin böyle bir hakkı yoktur (Reisoğlu, 2003, s. 78). Borcun vadesi gelince kefil, alacaklıdan kendisinin kefaletten kurtarılmasını isteme hakkı varken (TBK m. 593) garanti verene böyle bir imkân tanınmamıştır (Reisoğlu, 2003, s. 78). Kefalet sözleşmesi kanunda düzenlenmiş iken garanti sözleşmesi kanunda düzenlenmemiştir (Kuntalp, 1995, s. 288).

Anlaşıldığı üzere garanti veren kişinin sorumluluğu, kefalet veren kişinin sorumluluğundan çok daha ağırdır (Reisoğlu, 2003, s. 74). Bu sebeple sözleşmenin niteliğinin belirlenmesinde ve yorumunda teminat veren kişinin ifadesi titizlikle değerlendirilmelidir (Reisoğlu, 2003, s. 74; Yargıtay HGK, T. 04.07.2001, E. 2001/19-534, K. 2001/583). Teminat sözleşmelerinde, tarafların sözleşmenin niteliğine yönelik kullandıkları isim çoğu zaman onların gerçek iradelerini yansıtmaz (Özen, 2012, s. 29). Tarafların kefalet dedikleri sözleşmenin garanti veya garanti sözleşmesi dedikleri sözleşmenin aslında kefalet sözleşmesi olduğuna sıklıkla rastlanmaktadır (Özen, 2012, s. 29). O halde tarafların gerçek iradelerinin ortaya çıkarılması yorum yoluyla mümkündür (Özen, 2012, s. 29). Özellikle taraflar hukuki terimleri bilinçli kullanabilecek kişiler değilse onların ne dedikleri değil ne demek istedikleri önemlidir (Özen, 2012, s. 29).

3 SÖZLEŞMENİN TÜRÜNE YÖNELİK TARAF İRADELERİNİN BELİRLENMESİNİ SAĞLAYAN EMARELER

Bu başlık altında, tarafların gerçek iradelerinin belirlenmesine yönelik yorum faaliyeti incelenmiştir. Tarafların iradelerinin tespit edilmesi için sözleşmeyi dikkate almak yeterli olmaz, aynı zaman tarafların içinde bulunduğu somut şartların da onların iradelerinin ne yönde olduğunu göstermesi bakımından incelenmesi gereklidir.

3.1 Tarafların Sözleşmeye Verdiği İsim

Sözleşmenin içeriği ile ilgili hukuki uyumsuzluğu çözmek için yorum yoluna başvurulur (Eren, 2015, s. 466). Kişisel teminat ile ilgili bir sözleşmenin kefalet mi yoksa bağımsız garanti sözleşmesi mi olduğunu belirlemek için başvurulacak ilk şey tarafların sözleşmenin niteliğine yönelik kullandıkları tabirlerdir (Arkan, 2003, s. 986). Taraflar sözleşmeye isim verirken başlık kullanabilecekleri gibi sözleşme metninde de sözleşmenin niteliğini belirleyen bir isim

verebilirler. Tarafların kanunda kullanılan tanımları kullanmaları da mümkündür. Örnek olarak TBK m. 581 hükmündeki kefalet sözleşmesi tanımını kullanan tarafların kefalet sözleşmesi akdettikleri kabul olunur (Özen, 2012, s. 30). Uygulanacak kanun maddelerinin neler olduğu, ilk olarak tarafların sözleşmenin niteliğine ilişkin kullandıkları terimlerden hareket edilerek belirlenir (Develioğlu, 2009, s. 227).

Tarafların sözleşmenin türünü belirlemek için vermiş oldukları isim gerçek iradelerini yansıtıyorsa sorun yoktur (Barlas, 2002, s. 953). Özellikle banka, avukat veya teminat işleri ile uğraşan kişilerin kefalet ve bağımsız garanti sözleşmesinin ayrımını bildikleri ve sözleşmeye isim vermede bilinçli oldukları kabul edilebilir (Barlas, 2002, s. 954; Tandoğan, 2010, s. 832). Ancak taraflar sözleşmeye verdikleri ismin anlamını tam olarak bilmiyorsa, gerçek iradeyi tespit etmek gereklidir. TBK m. 19 uyarınca bir sözleşmenin türünü ve içeriğini belirlemede ve yorumlamada onların hatalı olarak veya gerçek niyetlerinin gizlemek için kullandıkları ifadeler değil, onların gerçek ve ortak iradelerine itibar edilir. Böylece tarafların gerçek iradesi, kullandıkları tabirlerden önce gelir (Develioğlu, 2009, s. 226). Tarafların kullanmış oldukları kefalet veya garanti tabirleri sözleşmenin niteliğini belirlemede yetersiz kalabilir (Aral, 2006, s. 137; Zevkliler & Gökyayla, 2010, s. 658). Bu halde tarafların gerçek iradeleri başka yollardan tespit edilmelidir. Kullanılan terimler gerçek iradeyi yansıtmıyorsa, sözleşme ile ilgili bütün şartlar dikkate alınarak sözleşmenin niteliği yorum yolu ile belirlenir (Develioğlu, 2009, s. 229). Kullanılan terimlerin açık olması halinde ise yorum yapmaya gerek yoktur (Develioğlu, 2009, s. 229).

Kefalet ve garanti terimleri, uygulamada sık sık birbirlerinin yerine kullanılmaktadır (Reisoğlu, 1964, s. 78). Bazen kefalet sözleşmesi için garanti terimi bazen de garanti sözleşmesi için kefalet terimi kullanılmaktadır (Gümüş, 2012, s. 455). Özellikle bu terimlerin ayrımını bilmeyen kişilerin bunları yanlışlıkla kullanmalarına sıklıkla rastlanmaktadır (Develioğlu, 2009, s. 228). Uzman kişilerin ise terimleri, anlamlarını bilerek kullandıkları ve böylece iradelerini doğru biçimde yansıttıkları kabul edilerek, yorum yoluna ancak istisnai hallerde başvurulmalıdır (Develioğlu, 2009, s. 234).

Sözleşmenin resmi şekilde yapılması halinde ise tarafların terimleri bilinçli olarak kullandıkları ve yorum yoluna gitmemek gerektiği savunulmaktadır (Develioğlu, 2009, s. 236). Kanaatimizce, noterde imza tasdiki şeklinde yapılan onaylama şeklindeki sözleşmelerde, noterin sözleşmenin içeriğine müdahalesi söz konusu olmadığından bu tür sözleşmelerde de yorum yoluna gitmekte tereddüt etmemek gerekir.

3.2 Teminatın Konusu ve Kapsamı (Aslilik veya Fer'ilik Niteliğini Ortaya Çıkaran Kıstas)

Bir sözleşmenin hangi tipte olduğunu gösteren, çoğunlukla karakteristik edimin konusudur. Kefalet ve garanti sözleşmesinin ayırt edilmesini sağlayan temel husus da teminat veren kişinin tam olarak hangi riske karşı alacaklıyı korumayı taahhüt ettiği'dir. Burada sözleşmenin bütünlüğü göz önüne alınarak teminatın niteliği belirlenmeye çalışılır. Böylece teminat verenin tam olarak neye teminat verdiği ortaya konulur. Teminat sorumluluğu, bir borcun varlığına, geçerliliğine ve talep edilebilirliğine bağlı ise teminat borcunun fer'i olma özelliğinden bahsedilir. Kefalet ve garanti sözleşmelerinin ayrımında fer'ilik özelliğinin asıl kıstas olduğu ve teminat borcunun fer'i nitelikte olması halinde kefaletin söz konusu olduğu fikri, doktrinde kabul görmektedir (Canşolat & Topuz, 2008, s. 63; Çınar, 2020, s. 431). Oysa garanti sözleşmesi, her zaman bağımsız niteliktedir (Çınar, 2020, s. 431).

3.2.1 Teminat Veren Tarafından Üstlenilen Risk

Bir borç ilişkisinde alacaklının menfaati, borç konusu edimin sözleşme şartlarına uygun olarak yerine getirilmesidir. Edimin yerine getirilmemesi, borçlunun davranışlarından kaynaklanabileceği gibi borçlunun kontrolünde olmayan durumlar sebebiyle de gerçekleşebilir. Ademi ifanın borçlunun davranışlarından kaynaklanıp kaynaklanmaması, borçlunun borcu ifa edilmemesinden sorumlu tutulup tutulmadığını da gösterir. Bir teminat sözleşmesinde teminat veren kişinin alacaklının hangi menfaatini temin etmeyi amaçladığı meselesi, sözleşmenin türünü belirlemek için dikkate alınması gereken en önemli konudur. Burada, teminat altına alınan menfaatin alacaklının edime kavuşması mı yoksa borçlunun ödeme gücünün bulunmayışını telif mi olduğu sorusu sorulmalıdır. Fark şuradadır, eğer alacaklının edime kavuşma menfaati korunmaya çalışılıyorsa teminat veren kişi, borçlunun sorumluluğundan daha geniş bir risk üstlenmiştir. Ancak sadece borçlunun ifa kabiliyeti çerçevesinde sorumluluk üstlenilmişse borçlunun sorumluluğuna eşit veya daha dar bir sorumluluk üstlenilmiş olmaktadır. Kefilin sorumluluğunun üst sınırını asıl borçlunun sorumluluk limiti belirler. Kefilin asıl borçlunun sorumlu olmadığı bir davranışı üstlenmesi mümkün değildir. Aksine bir taahhüt, kefalet sözleşmesinin tanımına uymayacaktır. Kefilin sorumluluğu, asıl borçlunun borcu ifa etmemesi halidir (TBK m. 581).

Kefil sadece borçlunun borcunu ifa etmemesi riskini üstlenirken garanti verenin üstlendiği risk daha geniş olup, sözleşmenin kurulmaması veya geçerli olmaması riskini de içerir (Develioğlu, 2009, s. 270). Borçlunun dahi sorumlu olmadığı risklerin üstlendiği sözleşmenin garanti sözleşmesi olduğu kabul edilmelidir (Arkan, 2003, s. 986; Reisoğlu, 1964, s. 82).

Örnek olarak borçlunun kusuru olmadan edimin imkânsızlaşmasında dahi teminat verileceği öngörülmüşse bunu garanti sözleşmesi saymak gerekir.

Asıl borç ödenmeyince garanti verenin veya kefilin ödemeyle yükümlü olduğu borcun asıl borç olmadığı ve bir tazminat olduğu fikrinin ileri sürüldüğüne de rastlanmaktadır (Çınar, 2020, s. 431). Kanaatimizce kefilin veya garanti verenin borcu, asıl borçtan ayrı bir borçtur ve sözleşmeye dayanan bir ifa borcudur. Bu borç bir haksız fiilden veya sözleşmeyi ihlal edici bir davranıştan kaynaklanmadığından bunu tazminat olarak nitelendirmek isabetli değildir. Kefilin borcu, asıl borcun ifa edilmemesinin meydana getirdiği zararın ödenmesi değildir. Böyle olduğu içindir ki alacaklı asıl borç ödenmediği zaman bundan doğan zararın varlığını ve miktarını ispatlamak zorunda değildir. Alacaklının asıl borcun ödenmediğini ispatlaması yeterli olup ayrıca zararı ispat etmesine gerek yoktur.

3.2.2 Teminat Vereninin İlgisinin Kişiyeye Yönelik mi yoksa Sonuca Yönelik mi Olduğu

Bu yorum kuralına göre kefil, asıl borçlunun borcunun ifasını garanti ederken garanti veren ise alacaklıya belli bir edimi elde edeceğini garanti etmektedir (Aral, 2006, s. 138–139; Reisoğlu, 1964, s. 84; Yargıtay HGK, T. 04.07.2001, E. 2001/19–534, K. 2001/583). Kefalette her zaman bir şahıs ön plandadır (Reisoğlu, 1963, s. 82). Bir borcun ifası teminat altına alınmak isteniyorsa kefalet sözleşmesi, buna mukabil geçerli bir borcun konusunu oluşturup oluşturulmadığına bakılmaksızın bir edim teminat altına alınmak isteniyorsa garanti sözleşmesinin yapılmak istendiği sonucuna varılmalıdır (Tandoğan, 2010, s. 823). Kefalet sözleşmesi borca yönelik iken garanti sözleşmesi ise borcun konusu edimin elde edilmesine yöneliktir (Özen, 2012, s. 24). Kefil borçlunun ödeme gücüne, borçlunun kusurlu olarak borcuna aykırı davranmayacağına yönelik teminat verirken garanti sözleşmesinde garanti veren, alacaklıya belli bir edimin elde edileceğine yönelik teminat verir (Özen, 2012, s. 25). Bu yönü ile garanti sözleşmesine sonuç taahhüdü söz konusudur (Özen, 2012, s. 25). Ancak taraflar, hukuki terimleri bilinçli kullanabilecek kişiler değil ise tarafların teminat altına aldıklarını beyan ettiği sonuç çoğuz zaman onların gerçek iradelerini yansıtmaz (Özen, 2012, s. 31). Bu durumda kullanılan ifadeler, sözleşmenin tümü dikkate alınarak değerlendirilmelidir (Özen, 2012, s. 31). Teminat alan kişi, karşı karşıya olduğu rizikoyu borçlunun ödeme gücüne sahip olmamasında görüyorsa ve teminat veren kişi de bunun farkındaysa kefalet sözleşmesi; buna mukabil teminat alan kişi, borçlunun ödeme gücü dışında da edimi elde etmeme kaygısı taşıyor ve teminattan bu olası kaybın telafisini bekliyorsa teminat verenin de bunu bilmesi halinde garanti sözleşmesi söz konusu olur (Özen, 2012, s. 39).

Bir görüşe göre bu kıstas iki sözleşmenin niteliğini tam olarak belirtecek yeterlikte değildir. Çünkü bir kimsenin borçlunun borcunu ifa edeceğini garanti etmesi aynı zamanda alacaklıya bir edimi elde edeceğinin garanti edilmesidir (Barlas, 2002, s. 963).

3.2.3 Asıl Sözleşmeye Atıf

Teminat sözleşmesinde asıl sözleşmeye yollama yapılması halinin sözleşmenin türünü belirlemede dikkate alınabilecek bir kıstas olduğu doktrin ve yargı kararlarında kabul edilmektedir. Teminat sözleşmesinde asıl sözleşmeye bir atfın yer alması, kefalet sözleşmesine işaret eder (Kahyaoğlu, 1996, s. 33; Yargıtay HGK, T. 04.07.2001, E. 2001/19-534, K. 2001/583). Ancak bunun her durumda geçerli olduğu kabul edilemez (Aral, 2006, s. 138; Arkan, 2003, s. 986). Garanti sözleşmelerinde de asıl sözleşmeye atıf yapılabilir (Aral, 2006, s. 138; Arkan, 2003, s. 986; Barlas, 2002, s. 957;). O halde asıl sözleşmeye atfın yer aldığı bir teminat sözleşmesinde sözleşmenin bağımsızlığı korunuyorsa bağımsız garanti sözleşmesi söz konusudur (Develioğlu, 2009, s. 243). Ancak bağımlılık ve özellikle garanti edilen borç ile asıl borcun ayniyeti varsa kefalet sözleşmesi söz konusu olur (Barlas, 2002, s. 957). Asıl sözleşmeye yapılan atıf her zaman bir fer'ilik ilişkisi kurmayıp bazen garanti edilen borcun belirlenmesini sağlar ve bu halde bağımsız garanti sözleşmesi söz konusu olur (Develioğlu, 2009, s. 245). Ancak asıl sözleşmeye hiç bir atıf yoksa artık kefalet sözleşmesinden bahsedilemez (Develioğlu, 2009, s. 246). Teminat ile asıl borç ilişkisi arasında sıkı bir bağlantı kurularak teminat altına alınan edim belirginleştirilmiş (asıl borçtan soyutlanarak detaylı bir şekilde tanımlanmış) ise garanti sözleşmesi söz konusu olur (Arkan, 2003, s. 986; Barlas, 2002, s. 958). Teminat verenin sorumluluğu tamamıyla teminat altına alınmak istenen borç ilişkisine atıf yolu ile belirlenmişse kefalet, ancak bu sorumluluğun koşulları ve kapsamı bağımsız olarak tayin ediliyorsa garanti sözleşmesinin söz konusu olduğu sonucuna varılır (Özen, 2012, s. 32).

Kanaatimizce temel sözleşmeye atıf yapılması, tek başına sözleşmenin türünü belirleyebilecek bir kıstas olamaz. Dikkate alınması gereken husus, asıl sözleşmeye yapılan atfın hizmet ettiği amaçtır. Teminat verenin sorumluluğunun kapsamını belirlemek için asıl sözleşmedeki borçlunun sorumluluğuna atıf yapılmışsa kefalet, asıl sözleşmedeki alacaklının alacağına atıf yapılmışsa garanti sözleşmesi lehine yorum yapılmalıdır.

3.2.4 Kefalet Hükümlerine Atıf

Bir teminat sözleşmesinde kanunların kefaleti düzenleyen ilgili hükümlere atıf yapılması halinde sözleşmenin kefalet olduğu yönünde bir sonuca varılabilir (Develioğlu, 2009, s. 247).

Ancak diğer şartlardan sözleşmenin bağımsız garanti sözleşmesi olduğu çıkarılırsa artık bu klotun bir hükmünün kalmayacağı doktrinde kabul edilmektedir (Develioğlu, 2009, s. 247).

Kanaatimizce kefalet hükümlerine yapılan atfa rağmen bir bütün olarak değerlendirildiğinde sözleşmenin garanti sözleşmesi olduğu sonucuna varılması halinde atıf yapan klotun bir hükmünün kalmayacağı görüşü eleştiriye açıktır. Şöyle ki, bu klotun sözleşmenin türünü belirleme konusunda bir hükmü olmasa da garanti sözleşmesinde bazı hususlarda kefalet hükümlerinin uygulanması için atıf yapılmış olabilir. Buradaki atıf, teminatın konusu ve kapsamına ilişkin olmayıp da teminat borcunun diğer hususlarına ilişkin ise garanti sözleşmesi söz konusu olabilir. Örneğin, kefalet sözleşmesinin sona ermesine ilişkin olan TBK m. 598 hükmüne atıf yapılarak buradaki hallerin garanti sözleşmesinin sona ermesine sebep olacağının kararlaştırılması halinde garanti sözleşmesinin varlığına zarar gelmeyeceği gibi söz konusu atıf yapan klot da anlamsız hale gelmez.

3.3 Teminat Verilmesine İlişkin Edimin İfa Şartları ve Zamanı (Talilik Niteliğinin Bulunup Bulunmadığını Ortaya Çıkaran Kıstas)

3.3.1 Müteselsil Sorumluluk

Bağımsız garanti sözleşmesinde, prensipte, asıl borçlu ile garanti verenin müteselsil sorumluluğu söz konusu olmadığından sözleşmede yer alan teselsül klotu kefalet sözleşmesinin varlığını gösterir (Barlas, 2002, s. 965; Tandoğan, 2010, s. 826). Teselsül klotunun yer alması, teminat verenin mevcut bir borca katıldığını veya müteselsil kefil olarak sorumluluk altına girdiğini gösterir (Özen, 2012, s. 37). Sözleşmenin diğer unsurlarından bir sonuç elde edilmeyince sadece müteselsil sorumluluk klotuna dayanarak sözleşmenin kefalet sözleşmesi olduğu sonucuna varmak isabetli görünmektedir. Ancak sözleşme özgürlüğü gereğince garanti sözleşmesinde de müteselsil borçluluk kararlaştırılabilir. O halde sözleşmenin diğer unsurlarından bir garanti sözleşmesinin söz konusu olduğu açıksa, müteselsil sorumluluk halinin garanti sözleşmesi niteliğini bozmayacağı kabul edilmelidir. Nitekim Yargıtay da garanti sözleşmesini amaçladıkları sözleşmede yer alan *müşterek ve müteselsil borçlu* ibarelerinin sözleşmenin niteliğini değiştirmediğine karar vermiştir (Yargıtay 19. HD, T. 28.04.2000, E. 2000/14, K. 2000/3252).

Ticari bir borç için kefalet verilmesi halinde kefil, kanun gereği asıl borçlu ile birlikte müteselsil sorumluluk üstlenir (TTK m. 7/2). Ticari iş niteliğindeki bir borç için verilen kefaletin müteselsil borç doğurmaması için sözleşmede bunun açıkça kararlaştırılması gerekir. Aksi halde teselsül karinesi geçerli olacaktır. Adi borçlarda kefilin müteselsil sorumluluk

üstlenmesi için bu anlama gelen ifadenin kefilin el yazısıyla atılması (TBK m. 583) bir geçerlilik şartıdır (Yargıtay HGK, T. 02.11.2022, E. 2020/19-457, K. 2022/1431). Ticari bir borç için kefil olunması halinde ise müteselsil kefil olmak için elle yazılı olma şartı aranacak mıdır? Bu sorun, Yargıtay kararlarına (Yargıtay HGK, T. 21.04.2022, E. 2019/19-254, K. 2022/584; Yargıtay 11. HD, T. 13.07.2023, E. 2022/2212, K. 2023/4462) konu olmuş ve yüksek mahkeme, ticari borç için verilen kefaletlerde müteselsil kefil olarak sorumluluk altına girmenin elle yazılı olma şartına bağlı olmadığına karar vermiştir.

3.3.2 İlk Talepte Ödeme Şartı

Bir görüşe göre ilk talepte ödeme şartı, bir teminat sözleşmesinin bağımsız garanti sözleşmesi olduğunu gösteren ibarelerden biridir (Aral, 2006, s. 141; Kahyaoğlu, 1996, s. 34; Tandoğan, 2010, s. 824). Özellikle uluslararası sözleşmelerde yer alan böyle bir ibare, sözleşmenin bağımsız garanti sözleşmesi olduğunu yüksek olasılıkla gösterir (Develioğlu, 2009, s. 247). İlk talepte ödeme şartı, garanti verenin asıl sözleşmeden doğan def'i ve itirazları ileri sürmek istememesinden doğar, çünkü garanti veren asıl sözleşme ile uğraşmak istemez (Kahyaoğlu, 1996, s. 36). İlk talepte ödeme şartlı teminat, teminat verenin ileri sürülen talebin haklılığını araştırmayacağı anlamına gelir (Kahyaoğlu, 1996, s. 34). Alacaklının talebi ile karşılaşan teminat veren, asıl sözleşmenin varlığını, geçerliliğini ve dava edilebilirliğine ilişkin savunmaları yapmadan ödemeyi gerçekleştirecektir (Özen, 2012, s. 36). Böylece bağımsız bir sözleşmenin mevcudiyetinden bahsedilir ve bağımsız garanti sözleşmesi lehine karar vermek gerekir (Develioğlu, 2009, s. 249). Yargıtay da böyle bir klozu içeren sözleşmenin bağımsız garanti sözleşmesi olduğunu kabul etmektedir (Yargıtay HGK, T. 04.07.2001, E. 2001/19-534, K. 2001/583). Özellikle uluslararası ticaret alanındaki sözleşmelerde, ilk talep üzerine ödeme kaydının yer alması garanti sözleşmesinin varlığının destekleyen bir unsurdur (Özen, 2012, s. 37). Çünkü uluslararası sözleşmelerde daha yaygın olarak kullanılan sözleşme tipi garanti sözleşmesidir (Özen, 2012, s. 37). Ancak garanti verenin iş hayatında tecrübeli biri olması halinde bu kıstasa göre hareket edilerek garanti sözleşmesi lehine karar vermek gerekir (Develioğlu, 2009, s. 250). Gerçekten de ilk talepte ödeme klozu her zaman sözleşmeye garanti sözleşmesi niteliği vermeye yeterli olmaz (Özen, 2012, s. 36). Bazen teminat veren, talep üzerine gecikmeksizin ödeme yapmak ve daha sonra alacaklının talebinin haksızlığının anlaşılması üzerine iade isteminde bulunmak isteyebilir (Tandoğan, 2010, s. 825). Eğer asıl borç ilişkisinden doğan savunmalardan kesin olmayan, geçici vazgeçme varsa sözleşme kefalet sözleşmesi sayılmalıdır (Özen, 2012, s. 36).

3.3.3 Bir Takım Belgelerin İbrazi Üzerine Ödeme Şartı

Kefaletle teminat altına alınan borcun ifa edilmediği veya gereği gibi ifa edilmediği olgusu, genellikle, belirli belgelerle ispatlanamaz (Özen, 2012, s. 34). Çünkü önceden belirlenmiş belli belgelerin ibraz edilmesi, kefilin sorumluluğunun ortaya çıkıp çıkmadığını belirlemeye yeterli olamaz (Özen, 2012, s. 34). Kefilin sorumluluğunun doğması için asıl borç ilişkisinin bütünüyle incelenmesi sağlıklı bir sonuca varmak için gereklidir (Özen, 2012, s. 34). Asıl borç ilişkisinin varlığı ve geçerliliği, borçlunun borcunu ifa edip etmediği, vadesinin gelmiş olduğu ve zamanaşımına uğramamış olması gibi kefilin sorumluluğunu etkileyen olguların da araştırılması gereklidir (Özen, 2012, s. 34).

Belgeli garantilerde, belgenin ibrazı için aranan şartların gerçekleşmesi ile garanti veren garanti edilen olayın gerçekleşip gerçekleşmediğini araştıramaz (Aral, 2006, s. 142). Böylece garanti veren, asıl borç ilişkisinden kaynaklanan def'i ve itirazları ileri süremeyecek olup bağımsız bir garanti sözleşmesinin varlığı söz konusu olur (Gümüş, 2012, s. 458). Ancak ibraz edilecek belgenin borçlunun borcuna aykırı davranışından kusurlu olmasını da göstermesi gerekli ise garanti veren, asıl borç ilişkisi ile ilgilenmekte olup sözleşmenin bağımsız garanti sözleşmesi olduğu söylenemez (Barlas, 2002, s. 966). Ayrıca ibraz edilecek belgeler, TBK m. 585'te sayılan belgelerden (kesin aciz belgesi, konkordato mehli verilmiş olduğuna dair belge, iflas kararı) ise sözleşmenin kefalet sözleşmesi olduğunu kabul etmek gerekir (Develioğlu, 2009, s. 253).

3.4 Teminat Veren Haklarına İlişkin Sözleşme Hükümleri

3.4.1 Tartışma Def'inden Feragat

Öğretide kabul edilen görüşe göre, bir teminat sözleşmesinde tartışma def'inden feragati öngören bir klozun mevcudiyeti sözleşmenin kefalet sözleşmesi olduğunu gösterir (Kahyaoğlu, 1996, s. 39; Tandoğan, 2010, s. 827). Kefalet sözleşmesine özgü olan bu kloz, bağımsız garanti sözleşmesine yabancıdır (Develioğlu, 2009, s. 237). Tartışma def'inden feragat edilmesi, sorumluluğu müteselsil sorumluluk halinde getirir (Develioğlu, 2009, s. 237). Bağımsız garanti sözleşmesinde müteselsil sorumluluk söz konusu olmayacağından böyle bir feragatin ancak kefalet sözleşmesinde bir anlam ifade edebileceğinin kabulü gerekir. Ancak feragat, sadece kefalet sözleşmesine özgü olan def'ilerden (tartışma def'i, önce rehnin paraya çevrilmesi def'i gibi) ibaret olmayıp daha geniş bir katalog üzerinden yapılırsa artık kefalet değil bağımsız garanti sözleşmesinin varlığını kabul etmek gerek (Tandoğan, 2010, s. 824).

3.4.2 Önce Rehnin Paraya Çevrilmesi Def'inden Feragat

Önce rehnin paraya çevrilmesi def'inden feragatin bulunduğu bir sözleşmeyi kefalet sözleşmesi olarak kabul etmek gerekir (Develioğlu, 2009, s. 237). Bağımsız garanti sözleşmesi ile bağdaşmayan bu kloz kefalet sözleşmesine özgüdür (Develioğlu, 2009, s. 237). Ancak feragat, önce rehnin paraya çevrilmesi def'inden ibaret olmayıp sözleşmenin fer'i niteliğini kaybettirecek şekilde başka def'i ve itirazları da kapsıyorsa bağımsız garanti sözleşmesinin varlığı kabul edilmelidir (Gümüş, 2012, s. 457).

3.4.3 Asıl Borçluya Rücu Hakkından Feragat

Öğretiye göre garanti verenin asıl borçluya rücu hakkından feragat etmesi de sözleşmenin kefalet sözleşmesi olduğunu gösteren klozlardan birisidir (Barlas, 2002, s. 966; Tandoğan, 2010, s. 827). Çünkü rücu kefalet sözleşmesinde özgü bir kavramdır. Başka bir görüş ise, rücu hakkından feragatin tek başına kefalet sözleşmesinin varlığını destekleyen bir kloz olmadığı yönündedir (Develioğlu, 2009, s. 238). Bu görüşe göre, bağımsız garanti sözleşmesinde de garanti verenin lehtara karşı aralarındaki vekâlet sözleşmesinden doğan bir rücu hakkının varlığı da söz konusu olabilir (Develioğlu, 2009, s. 238).

3.4.4 Asıl Sözleşmeden Doğan Def'i ve İtirazlardan Feragat

Kefalet sözleşmesinde kefil, asıl borç ilişkisinden doğan def'i ve itirazları alacaklıya karşı ileri sürebilir (Develioğlu, 2009, s. 256). Bu kefil için hem bir hak hem de bir külfettir. Asıl borç ilişkisinden kaynaklanan def'i ve itirazların ileri sürülmesinin kefil için bir yükümlülük olduğu fikrine (bkz. Kahyaoğlu, 1996, s. 31.) katılmamaktayız. TBK m. 591/1'in lafzına göre kefil asıl sözleşmeden doğan def'ileri ileri sürmek zorunda ise de, kefilin bu def'ileri ileri sürmemesi onun sorumluluğunun yol açmayıp sadece onun rücu hakkının kaybına neden olabileceğinden dolayı anılan def'ileri ileri sürmek kefil için bir yükümlülük olmayıp bir külfettir. Ancak kefil, asıl borçlunun ödeme gücünden kaynaklanan savunma sebeplerine dayanamaz (Özen, 2012, s. 27). Garanti sözleşmelerinde ise garanti verenin asıl sözleşmeden doğan def'i ve itirazları ileri sürmekten feragat ettiği sıkça karşılaşılmaktadır (Develioğlu, 2009, s. 256). Bir görüşe göre böyle bir klozun yer aldığı sözleşme, garanti sözleşmesi olarak kabul edilmelidir (Aral, 2006, s. 139; Barlas, 2002, s. 959). Yargıtay da bu tür klozların yer aldığı sözleşmeleri garanti sözleşmesi olarak kabul etmektedir (Yargıtay 11. HD, T. 17.05.1983, E. 1983/2462, K. 1983/2617). Özellikler iş hayatında tecrübeli kimselerin yapmış olduğu teminat sözleşmelerinde bu tür klozun yer aldığı sözleşmeyi bağımsız garanti sözleşmesi olarak kabul etmek gerekir (Develioğlu, 2009, s. 259). Ancak diğer kıstaslardan

sözleşmenin fer'i nitelikte bir kefalet sözleşmesi olduğu kabul edilirse bu tür klozlar geçersiz olmalıdır (Barlas, 2002, s. 960).

3.5 Teminat Alanın Ediminin Varlığı

Daha önde belirttiğimiz gibi, sözleşmenin yanında somut olayın şartlarının da incelenmesi tarafların gerçek ifadelerinin ortaya çıkarılması için gereklidir. Sözleşme metninde bu yönde hiçbir ibare bulunmasa bile, somut olayda, teminat verenin, teminat verdiği asıl ilişkinin kurulmasında bir menfaatinin olup olmaması da sözleşmenin niteliğini belirleyen bir kıstas olabilir (Gümüş, 2012, s. 457; Reisoğlu, 1964, s. 82).

Öğretide kabul edilen görüşe göre kefil bir iyiliksever olup onun amacı başkasına yardım etmektir (Reisoğlu, 1964, s. 82; Tandoğan, 2010, s. 828). Oysa garanti verenin asıl borç ilişkisinden bir menfaati vardır (Gümüş, 2012, s. 457; Reisoğlu, 1964, s. 83). Teminat verilmesinde teminat verenin menfaati varsa bağımsız garanti sözleşmesi, menfaat söz konusu değil ise kefalet sözleşmesi lehine karar verilmelidir (Kahyaoğlu, 1996, s. 40; Reisoğlu, 1964, s. 83; Yargıtay HGK, T. 04.07.2001, E. 2001/19-534, K. 2001/583). Menfaati olmayan birinin fer'i olarak borç altına girmek istediği varsayılır (Reisoğlu, 1964, s. 83).

Öğretideki başka bir düşünceye göre ise menfaat kriteri kefalet ve garanti sözleşmelerinin ayırmada kullanılabilecek bir kıstas değildir (Gümüş, 2012, s. 457). Kefilin bir menfaat saiki ile hareket etmesini yasaklayan yasal bir kural mevcut değildir (Reisoğlu, 1964, s. 83). Ayrıca garanti verenin de her zaman asıl borç ilişkisinden doğan bir menfaati olmayabilir. Bankaların garanti vermesinde, bankanın asıl borcun ivazının ifa edilmesinde bir menfaati bulunmayabilir (Develioğlu, 2009, s. 268).

4 SOYUT ve GENEL YORUM KULLARI

Gerekli tüm araştırmalara rağmen sözleşmenin niteliğine yönelik tarafların iradeleri ortaya çıkarılamıyorsa, artık tarafların beyan ve somut durumlarından bağımsız bazı yorum kurallarına başvurulacaktır. Ancak bu yorum kurallarına başvurabilmek için gerek sözleşme metninden gerekse somut olayın şartlarından bir netice elde edilememiş olmalıdır (Develioğlu, 2009, s. 275). Dikkat edilirse burada tarafların iradelerinin araştırılması artık söz konusu değildir. Tarafların şahsından bağımsız olarak objektif ve soyut bazı ilkelerden yola çıkılmaktadır.

4.1 Kefalet Lehine Yorum

Sözleşmeden veya somut olayın şartlarından tarafların iradelerinin ne yönde olduğu ortaya çıkarılamazsa sözleşmenin kefalet olduğuna yönelik karar verilmesi gerektiği öğretide kabul edilmektedir (Turan, 2006, s. 40; Şen Kalyon, 2012, s. 168; Aral, 2006, s. 143; Reisoğlu, 1963, s. 88). Tarafların iradelerinin tespit edilmemesi ile ortaya çıkan kuşkulu durum kefalet lehine yorum kuralı ile aşılacaktır (Özen, 2012, s. 41). Kefalet lehine yorum kuralının uygulanmasının gerekçesi hakkında farklı düşünceler mevcuttur. Bir görüşe göre, belirsizlik halinde yükümlülük altına giren lehine yorum yapılmalıdır (Tandoğan, 2010, s. 823). Bu yorum kuralı ile yükümlülük altına giren kişi kefil koruyucu hükümlerden de yararlanacaktır (Özen, 2012, s. 41). Başka bir görüşe göre ise özel hukukta eşitlik prensibi geçerli olup borçluyu alacaklı karşısında daha fazla korumanın hukuki dayanağı yoktur. Özellikle teminat verenin (örneğin bankaların), teminat alan karşısında daha güçlü olduğu durumlarda teminat vereni korumayı gerektirecek bir durum da söz konusu değildir (Özen, 2012, s. 42). Banka gibi uzman kuruluşların verdiği teminatlarda garanti lehine yorum yapmak daha isabetli olur (Özen, 2012, s. 42–43).

Kefalet sözleşmesi, garanti sözleşmesine nazaran daha az yükümlülük getirmekte ve kefile, garanti verene göre daha fazla hak tanımaktadır (Develioğlu, 2009, s. 276). Bu halde borçlu lehine (*favori debitoris*) yorum kuralı devreye girmelidir.

Kefalet sözleşmesi lehine yorum kuralının başka bir sebebi ise kefalet sözleşmesinin kanunda ayrıntılı olarak düzenlenmiş bulunması, bu rağmen garanti sözleşmesinin ise kanunda düzenlenmemiş olmasıdır (Özen, 2012, s. 25). Kefalet sözleşmesinin bazı emredici hükümlerle düzenlenmesi ile bu hükümlerin dolanılması zorlaşmakta ve bu nedenle borçlu açısından daha koruyucu nitelikte olan kefalet sözleşmesi tercih edilmelidir (Tandoğan, 2010, s. 832). Bu yorum kuralı, ifanın borçlanılan edimin kapsamından fazla olmaması ilkesi ile de uyumludur (Develioğlu, 2009, s. 278).

Bir teminat sözleşmesinde hem garanti hem de kefalet lehine ibareler bulunabilir (Gümüş, 2012, s. 459). Bu durumda hangi sözleşme lehine olan ibareler ağırlıkta ise o sözleşme lehine karar verilir (Gümüş, 2012, s. 459; Kahyaoğlu, 1996, s. 40). Denge halinde ise kefalet sözleşmesinin varlığı kabul edilir (Gümüş, 2012, s. 459).

4.2 Bağımsız Garanti Lehine Yorum

Özellikle banka hukuku ile uluslararası hukuk alanlarında kişisel teminat sözleşmelerinin daha çok garanti sözleşmesi şeklinde yapılması bağımsız garanti sözleşmesi lehine yorum

kuralının çıkış noktası olmuştur (Aral, 2006, s. 143). Garanti lehine karar vermek işlem güvenliğinin sağlanmasına da hizmet edecektir (Develioğlu, 2009, s. 279).

Belirsizlik halinde sözleşmeyi hazırlayan aleyhine yorum esastır (*in dubio contra stipulatorem*) (Akyol, 2010, s. 71; Kahyaoğlu, 1996, s. 40). Banka garantilerinde sözleşmeyi düzenleyen banka olduğundan bu ilkeye göre bankanın aleyhine olan garanti sözleşmesinin varlığını kabul etmek gerekecektir (Özen, 2012, s. 43). Ancak belirsizlik halinde garanti sözleşmesi lehine karar vermek banka garantilerinde bankanın aleyhine olmadığı söylenebilir. Çünkü banka asıl ilişkiden uzak kalmak ister ve müşterilerinin güvenini kaybetmek istemediğinden muhatapın talebi üzerine derhal ödemeyi tercih eder (Develioğlu, 2009, s. 280–281).

Uluslararası ticareti alanındaki sözleşmelerde de muhatap tarafından asıl sözleşmeden kaynaklanan defî ve itirazların ileri sürülemediği bir sözleşme tercih edilir (Develioğlu, 2009, s. 282). Banka da asıl borç ilişkisine karışmak istemez. Yine uluslararası ticarete en çok kullanılan kişisel teminat sözleşmesi bağımsız garanti sözleşmesidir. Bu sebeplerle belirsizlik halinde garanti sözleşmesi lehine karar vermek gerekir (Develioğlu, 2009, s. 282). Ayrıca her ülkenin kefalet sözleşmesini aynı şekilde düzenlediğinden bahsedilemeyeceğinden ancak kanunlarda düzenlenmemiş olan garanti sözleşmesinin yeknesak olarak düzenlenmesi mümkün olduğundan, garanti sözleşmesi lehine karar vermek de bir gerekliliktir (Develioğlu, 2009, s. 282).

5 SONUÇ

Tarafların gerçek ve ortak iradelerini onların yanlışlıkla kullandıkları ibarelere tercih etmek gerektiği, başka bir anlatımla gerçek iradenin beyana göre üstünlüğü söz konusu olduğundan dolayı bir teminat sözleşmesinde taraflarının kullandıkları ifadeler ancak onlar tarafından bilinçli olarak kullanılmışsa dikkate alınır. Taraflar hukuki terimleri bilinçli kullanabilecek kişiler ise lâfzî yorumla yetinmek gerekir ve diğer yorum yöntemlerine başvurmaya gerek kalmamaktadır. Ancak taraflar, hukuki terimleri bilinçli kullanabilen kimseler değil ise onların gerçek iradelerinin ortaya çıkarılması için sözleşmenin yorumlanması gereklidir. Bunun için öncelikle tarafların kullandıkları ifadelerden yola çıkılır. Ancak somut olayın şartları başka türlü sonucu işaret ediyorsa, sözleşme bir bütün olarak somut olayın şartları da göz önünde bulundurularak yorumlanır.

Kefalet sözleşmesi, kanun koyucu tarafından kefilî koruyucu nitelikte olan emredici hükümlerle ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Oysa garanti sözleşmesinde garanti verenin bu

denli korunması söz konusu değildir. Bu sebeple, tüm yorum araçlarına rağmen sözleşmenin kefalet mi yoksa garanti sözleşmesi mi olduğu ortaya çıkarılmıyorsa, kefalet sözleşmesinin varlığı kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Akyol, Ş. (2010). *Sözleşmenin yorumu*. Vedat Kitapçılık.
- Aral, F. (2006). *Banka teminat mektuplarının hukuki niteliği ve kefaletten farkları*. İçinde M. Ünal, V. Başpınar, M. Kılıç ve S. Yılmaz (Eds.). Prof. Dr. Fikret Eren'e Armağan, (ss. 131-146). Yetkin Yayınları.
- Arkan, S. (2003). *Kredi kartıyla ilgili olarak verilen güvencenin hukuki niteliği*. İçinde A. Kaya (Ed.). Bilgi Toplumunda Hukuk Ünal Tekinalp'e Armağan, Cilt I, (ss. 983-991). Beta Basım Yayın.
- Barlas, N. (2002). *Kredi kartı ilişkisinde bankaya karşı verilen kişisel teminatın niteliğinin belirlenmesi*. İçinde A. Kendigelen (Ed.). Ömer Teoman'a 55. Yaş Günü Armağanı Cilt II, (ss. 937- 989). Beta Basım Yayın.
- Bilgen, M. (2013). *Öğreti ve uygulamada kefalet ve yargılama hukukuna ilişkin uyumsuzluklar*. Adalet Yayınevi.
- Canpolat F. & Topuz S. (2008). Kefalet ve garanti ayırımının önemi ve ayırımda uygulanacak kıstaslar. *TBB Dergisi*, 78, 53-76.
- Çınar, G. (2020). Kefalet ve garanti sözleşmeleri arasındaki ayırım. *Ankara Üni. Hukuk Fak. Dergisi*, 69 (2), 419-442.
- Damar, C. (2016). Sözleşmenin Yorumu. *Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2), 89-109.
- Develioğlu, H. M. (2009). *Kefalet sözleşmesini düzenleyen hükümler ışığında bağımsız garanti sözleşmeleri*. Vedat Kitapçılık.
- Eren, F. (2015). *Borçlar hukuku genel hükümler*. Yetkin Yayınları.
- Grassinger, G. E. (1996). *Kefilin alacaklıya karşı sahip olduğu savunma imkânları*. Alfa Yayınları.
- Gümüş, M. A. (2012). *Borçlar hukuku özel hükümler, c. 2*, Vedat Kitapçılık.
- Hatemi, H. & Gökyayla, E. (2021). *Borçlar hukuku genel bölüm*. Filiz Kitapevi.
- İşgüzar, H. (2003). *Banka kredi kartı sözleşmeleri*. Yetkin Yayınları.
- Kahyaoğlu, E. C. (1996). *Banka garantileri*. Beta Basım Yayın.
- Kaya, A. (1995). *İlk yazılı talepte ödeme klozu ihtiva eden banka garantilerinde hakkın kötüye kullanılması sorunu*. İçinde Prof. Dr. Reha Poroy'a Armağan, (ss. 211-244). İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Kayak, S. (2001). *Üçüncü kişinin fiilini taahhüt*. Vedat Kitapçılık.
- Kocaman, A. (2003). *Yargıtay Hukuk Genel Kurulunun 4/7/2001 Tarih ve E. 2001/19-534, K. 2001/583 Sayılı Kararı Üzerine Bir Değerlendirme- Kredi Kartı İlişkisinde Bankaya Karşı Verilen Kişisel Teminatın Hukuki Niteliği: Garanti mi; Kefalet mi?* İçinde Ticaret Hukuku ve Yargıtay Kararları Sempozyumu, XIX, Bildiriler-Tartışmalar, (ss. 65- 86). Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü.

- Kuntalp, E. (1995). *Teminat kavramı teminat türleri ve bunlardan doğan sorumluluk*. İçinde Prof. Dr. Reha Poroy'a Armağan, (ss. 263-299). İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Meier, P. (2012). *Commentaire romand (code des obligations-1), 2. edition*. Helbing Lichtenhahn.
- Özdoğan, N. D. (2017). Sözleşmenin yorumunda gerçek iradenin tespiti. *İnönü üniversitesi hukuk fakültesi dergisi*, 8(1), 33-52.
- Özen, B. (2012). *Kefalet sözleşmesi*. Vedat Kitapçılık.
- Reisoğlu, S. (2003). *Banka teminat mektupları ve kontrgarantiler, 4. bası*. Yazarın Kendi Yayını.
- Reisoğlu, S. (1963). *Garanti mukavelesi*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Reisoğlu, S. (1964). *Türk kefalet hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Sarıkaya, M. (2019). *Sözleşmenin Yorumu*. Filiz Kitabevi.
- Şahan, G. (2009). *Kefalet sözleşmesinin sona ermesi*. Yetkin Yayınları.
- Şen Kalyon A. (2012). Kefalet ve garanti sözleşmesinin ayrımında başvurulacak yorum kuralları. *ERÜHFD*, 7(3-4), 155-169.
- Tandoğan, H. (2010). *Borçlar hukuku (özel borç ilişkileri), c. 2, 5. baskı*, Vedat kitapçılık.
- Tecier, P. (2003). *Les contrats spéciaux, 3. edition*. Schulthess.
- Turan G. (2006). Kefalet ve garanti sözleşmeleri arasındaki farklar ve banka kredi kartı sözleşmelerindeki şahsi teminat niteliği, *TBB Dergisi*, 66, 27-50.
- Yavuz, C. (2009). *Borçlar hukuku dersleri (özel hükümler), 7. baskı*, Beta Basım Yayın.
- Zevkliler, A. & Gökyayla, K. E. (2010). *Borçlar hukuku özel borç ilişkileri, 11. bası*, Turhan Kitabevi.
- Yargıtay HGK, T. 04.07.2001, E. 2001/19-534, K. 2001/583.
- Yargıtay HGK, T. 21.04.2022, E. 2019/19-254, K. 2022/584.
- Yargıtay HGK, T. 02.11.2022, E. 2020/19-457, K. 2022/1431.
- Yargıtay HGK, T. 3.12.2008 E. 2008/19-729, K. 2008/718.
- Yargıtay, 13. HD, T. 04.04.2003, E. 2002/12569, K. 2003/3985.
- Yargıtay 19. HD, T. 28.04.2000, E. 2000/14, K. 2000/3252.
- Yargıtay 13. HD, T. 09.06.2005, E. 2005/3463, K. 2005/9750.
- Yargıtay 11. HD, T. 13.07.2023, E. 2022/2212, K. 2023/4462.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 1035-1059

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 14.12.2023

Accepted / Kabul: 04.09.2024

PERSONEL GÜÇLENDİRME İLE ENTELEKTÜEL SERMAYE ARASINDAKİ İLİŞKİNİN BELİRLENMESİ

Gülhan GÖK¹

Öz

Entelektüel sermaye günümüzde tüm örgütler için maddi kaynaklardan daha önemli bir kaynak haline gelmiştir. Bu kaynağın özellikle sağlık hizmetleri gibi emek yoğun hizmet sunan kurumlar için daha da önemli olduğu söylenebilir. Çünkü personelin sahip olduğu nitelik hizmet sunumunu etkilemektedir. Bu nedenle sağlık kurumlarındaki entelektüel sermaye düzeyinin belirlenmesi ve entelektüel sermaye üzerinde etkili olan faktörlerin ortaya çıkarılması kurumsal hedeflere ulaşılabilmesi için önem arz etmektedir. Bu araştırma ile sağlık personelinin entelektüel sermaye algısı ve entelektüel sermayenin ortaya çıkarılmasında etkili olduğu varsayılan yapısal güçlendirme algısı belirlenmeye çalışılmıştır. Bu iki değişkenin birbiri ile olan ilişkisi değerlendirilmiş ve sağlık personelinin entelektüel sermaye algısı üzerinde etkili olan diğer faktörler belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma verileri oluşturulan anket formu ile toplanmış olup 404 sağlık personelinin elde edilen veriler analiz edilmiştir. İki değişken arasındaki ilişkinin belirlenmesinde Pearson Korelasyon Katsayısı kullanılmıştır. Entelektüel sermaye algısı üzerinde etkili olan faktörlerin belirlenmesi amacıyla hiyerarşik regresyon analizi yapılmıştır. Ayrıca betimleyici değişkenlere göre sağlık personelinin entelektüel sermaye ve yapısal güçlendirme algısında bir farklılık olup olmadığı değerlendirilmiştir. Yapılan analizler sonucunda entelektüel sermaye algısı ile yapısal güçlendirme algısı arasında yüksek düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Oluşturulan regresyon modellerinden birinci modeldeki lisansüstü düzeyinde eğitim almış olmak, cinsiyet ve sektör değişkenlerinin entelektüel sermaye algısı üzerinde %9 oranında bir yordayıcılığı olduğu tespit edilmiştir. İkinci modeldeki ön lisans, lisans, lisansüstü düzeyde eğitim almış olmak ve yapısal güçlendirme değişkenlerinin ise entelektüel sermaye algısını %62 oranında yordadığı saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Entelektüel Sermaye, Yapısal Güçlendirme, Personel Güçlendirme, Hiyerarşik Regresyon Analizi.

Jel Kodları: I13, J24, M12.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, E-posta: gulhan.gok@amasya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4462-2541

Atıf/Citation

Gök, G. (2024). Personel güçlendirme ile entelektüel sermaye arasındaki ilişkinin belirlenmesi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 1035-1059

DETERMINING THE RELATIONSHIP BETWEEN PERSONNEL EMPOWERMENT AND INTELLECTUAL CAPITAL

Abstract

Intellectual capital has become a more important resource for all organizations today than material resources. It can be said that this resource is even more important especially for institutions that provide labor-intensive services such as health services. Because the quality of the staff affects service delivery. Therefore, determining the level of intellectual capital in healthcare institutions and revealing the factors affecting intellectual capital are important to achieve institutional goals. This research attempted to determine the perception of intellectual capital of healthcare personnel and the perception of structural empowerment, which is assumed to be effective in revealing intellectual capital. The relationship between these two variables was evaluated and other factors affecting the perception of intellectual capital of healthcare personnel were tried to be determined. Research data were collected with a survey form and data obtained from 404 healthcare personnel were analyzed. Pearson Correlation Coefficient was used to determine the relationship between two variables. Hierarchical regression analysis was conducted to determine the factors affecting the perception of intellectual capital. In addition, it was evaluated whether there was a difference in the perception of intellectual capital and structural empowerment of healthcare personnel according to descriptive variables. As a result of the analysis, it was concluded that there is a high level and positive relationship between the perception of intellectual capital and the perception of structural strengthening. Among the regression models created, it was determined that having a graduate level education, gender and sector variables in the first model had a 9% prediction on the perception of intellectual capital. In the second model, it was determined that the variables of having an associate's degree, undergraduate degree or graduate education and structural empowerment predicted the perception of intellectual capital by 62%.

Keywords: Intellectual Capital, Structural Empowerment, Personnel Empowerment, Hierarchical Regression Analysis.

Jel Codes: I13, J24, M12.

1. GİRİŞ

İşletmeler performanslarını iyileştirmek, daha fazla kar elde edebilmek, rekabet üstünlüğü sağlayabilmek ve kurumsal kaynakları etkin bir şekilde kullanabilmek için çeşitli girişimlerde bulunmaktadır. Bu girişimler arasında örgüt kültürünü değiştirme, süreçlerini yenileme, sürekli öğrenme, inovasyon, personel güçlendirme gibi birçok uygulama yer almaktadır (Bontis, 1999, s. 435). Söz konusu bu uygulamaların tamamında insan faktörü en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Uslu & Kedikli, 2017, s. 77). İnsanın sahip olduğu bilgi ve uzmanlık düzeyi, rekabet gücünün belirleyicisi olarak kabul edilmektedir. Bu bilgi ve uzmanlığın ortaya çıkarılabilmesinde takım ruhuyla hareket edilmesi, personelin güçlü kılınması, yönetimin personeli desteklemesi, örgüt sistemlerinin uygun olması, örgütte paylaşım kültürünün benimsenmesi, örgütün bilgiye bakış açısı ve örgütsel yapı önemli faktörler arasında yer almaktadır (Kahramanoğlu, 2017, s. 158).

Bilginin egemen olduğu günümüzde maddi olmayan varlıklar zenginliğin, ilerlemenin ve firma düzeyinde rekabet avantajının temel kaynağı haline gelmiş durumdadır (Mazzotta, 2018, s. 23). Bilgi Çağı'ndan önceki dönemlere bakıldığında “kaynak” terimi para, makine, malzeme ve diğer maddi varlıkları ifade ederken Bilgi Çağı'nda pek çok kritik kaynak maddi olmayan, soyut ve bilgiye dayalı kaynakları da kapsamaktadır (Harris, 2016, s. 111). Maddi olmayan kaynakların kritik öneme sahip olması nedeniyle işletmeler giderek daha fazla maddi olmayan kaynaklara yönelmektedir. Entelektüel sermaye (ES), işletmelerin rekabet avantajı için kullandığı değerli, soyut ve taklit edilemez kaynaklarını ifade eden (Peng vd., 2007, s. 539) tüm bilgilerin toplamı olarak tanımlanmaktadır (Subramaniam & Youndt, 2005, s. 451).

Entelektüel sermaye; insan sermayesi, yapısal ve ilişki sermaye olmak üzere üç unsurdan oluşmaktadır. Bu unsurlardan insan sermayesi, işletmenin personeline gömülü olan bilgi, beceri, yetenek (Subramaniam & Youndt, 2005, s. 451), tutum, yenilikçilik, girişimcilik (Narvekar & Jain, 2006, s. 178) ve kişilik özellikleri gibi maddi olmayan kaynakların toplamını ifade etmektedir (Alfiero vd., 2021, s. 73). İnsan sermayesinin personele gömülü olması nedeniyle öncelikle bu sermayenin ortaya çıkarılması gerekmektedir (Zaim & Gürün, 2007, s. 309). Diğer taraftan personelin işe alınmasına, hareketliliğine ve devir hızına bağlı olarak insan sermayesi değişiklik gösterebilmektedir. Ayrıca insan sermayesinin personelin sahip olduğu niteliklerden oluşması nedeniyle kurum içerisinde kalmasının sağlanmasıyla ilgili de sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Bu sorunların ortadan kaldırılması için insan sermayesi yapısal sermayeye dönüştürülmeye çalışılmaktadır (Toraman vd., 2009, s. 99). Yapısal sermaye ise veri tabanları, patentler, kılavuzlar, yapılar, sistemler içinde yer alan ve bunlar aracılığıyla kullanılan kurumsallaşmış bilgi ve kodlanmış deneyimlerdir (Subramaniam & Youndt, 2005, s. 451). Bu entelektüel sermaye unsuru, insan sermayesi eve gittiğinde organizasyonda kalan insan dışı tüm bilgi depolarını ifade etmektedir (Mazzotta, 2018: 25). Ancak yapısal sermayenin yeterli olmaması, işletmenin sistemlerinin ve prosedürlerinin zayıf olması ES'den tam olarak faydalanılmasını engelleyebilmektedir (Yiğit, 2021, s. 682). İlişki sermaye ise dış paydaşlarla olan ilişkinin ürettiği (Alfiero vd., 2021, s. 73) ve bu ilişki ağlarından elde edilen bilgi kaynaklarını ifade etmektedir (Mazzotta, 2018, s. 25). Kuruluşun marka değeri, müşteri ve rakipleriyle olan ilişkileri, müşteri sadakati ve memnuniyeti gibi dışsal unsurlar bu sermayenin içeriğini oluşturmaktadır (Toraman vd., 2009, s. 101).

Entelektüel sermaye perspektifi bilgi yoğun endüstrilerdeki araştırmalarda yaygın olarak uygulanmasına rağmen bu sermaye türüne sağlık hizmetlerinde daha az ilgi gösterilmiştir

(Alfiero vd., 2021, s. 73). Son derece bilgi yoğun bir endüstri olarak nitelendirilen sağlık hizmetleri (Peng vd., 2007, s. 539), ES tabanlı bir sektördür (Chang vd., 2014, s. 1102). Ayrıca hizmet performansı insani, ilişkisel ve organizasyonel boyutlarla ilgili soyut kaynaklarla yakından ilişkilidir (Carlucci & Schiuma, 2012, s. 88). Sağlık kuruluşlarının sahip olduğu kaynaklar ve ürettiği değer, geleneksel ölçüm yöntemleri, yönetim muhasebesi ve finansal araçlarla tam olarak temsil edilemez (Veltri vd., 2011, s. 79). Bu nedenle sağlık hizmeti sunucuları etkili bir hizmet sunumu için bilginin geliştirilmesini, kullanılmasını ve entegre edilmesini sağlamaya çalışırlar (Harris, 2016, s. 111). Bu bağlamda yetenekli, deneyimli ve bilgili sağlık personeline ve entelektüel sermayeyi geliştirecek uygulamalara yatırım yaparlar (Covell & Sidani, 2013, s. 2433).

Günümüzde işletmelerin gelişmeleri ve ilerleyebilmeleri entelektüel kaynakları ortaya çıkarabilme ve bu kaynaklardan yararlanabilmeleri ile yakından ilgilidir. Bunun için entelektüel sermayenin kazanılması, yönetilmesi ve kullanılması stratejik bir öneme sahiptir. Bu kapsamda öncelikli olarak elde edilen entelektüel sermayenin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Çünkü bilinmeyen bir kaynağın kullanımından ve yönetiminden bahsedilemez (Zaim & Gürün, 2007, s. 309). Sağlık sektöründeki rekabet arttıkça sağlık kurumlarının performanslarını ve finansal verimliliklerini arttırmalarına ihtiyaç duyulmaktadır (Chang vd., 2014, s. 1102). Bu nedenle sağlık hizmetlerine erişimi, bakım kalitesini ve entegrasyonu geliştirmeye yönelik politika veya organizasyonel değişiklikler, ES'nin sağlık sistemi genelinde tanınmasını ve kullanılmasını gerektirmektedir. ES'yi anlamak, izlemek ve kullanmak sağlık hizmetlerinin etkililiği için son derece önemlidir (Evans vd., 2015, s. 2). Sağlık kurumu yöneticilerinin öğrenmeye açık, girişimci, bilgili ve yetenekli personeli güçlendirmesi, güçlü bir organizasyon ve rekabet üstünlüğü için önemli bir faktördür. Personelin yetki ve sorumluluğunun artırılması olarak ifade edilebilen güçlendirme kavramı, örgütlerin önemli stratejik araçlarından bir diğeridir. Günümüzün dinamik koşullarında insan kaynağından en yüksek verimi alabilmek için personel güçlendirme kritik bir öneme sahiptir (Alay vd., 2023, s. 110). Bir personel kendini güçlendirilmiş hissettiğinde buna göre tepki vermekte, örgütteki zorluklarla daha etkin mücadele edebilmekte ve bu zorlukların üstesinden daha kolay gelebilmektedir. Personelin bilgiye erişiminin sağlanması, desteklenmesi, işi için gerekli kaynaklara erişebilmesi, organizasyon içindeki üstleri, akranları ve astları ile yaptığı resmi olmayan işbirlikleri yapması, öğrenme ve gelişim fırsatlarına sahip olması gibi unsurlar personelin güçlendirilmesini olumlu etkilemektedir. Bu anlamda güçlendirilmiş personel

işlerine yönelik olumlu duygular geliştirebilmekte ve örgütsel hedefleri karşılamada daha etkili olabilmektedir (Spence Laschinger vd., 2001, s. 261).

Güç, örgüt içindeki resmi (biçimsel) ve gayri resmi (biçimsel olmayan) sistemler aracılığıyla oluşturulan dinamik bir yapıdır. Biçimsel güç, kişinin yaptığı işten kaynaklanır ve örgütsel hedeflerin gerçekleştirilmesinde merkezi öneme sahip örgütsel süreçlerle ilişkilidir. Biçimsel güç, personelin takdir yetkisini destekler. Biçimsel olmayan güç ise personelin hem kuruluş içindeki hem de dışındaki sponsorlar, akranlar ve astlardan oluşan ağları ile ilgilidir. Biçimsel güç, karar vermede esnekliğe ve takdir yetkisine izin veren iş faaliyetlerinden kaynaklanırken biçimsel olmayan güç, organizasyondaki farklı seviyelerdeki insanlarla olan ittifaklardan veya ilişkilerden kaynaklanır. Bu gayri resmi ittifaklar, çalışanların hedeflerine ulaşmak için ihtiyaç duydukları işbirliğini elde etmelerini sağlar. Bu yapılara erişim derecesi, iş ortamlarında işleri halletmek için gerekenleri harekete geçirebilme derecesini etkiler ve bu da işteki tutum ve davranışlara yansır (Spence Laschinger vd., 2010, s. 6). Her iki güçlendirme biçimi de dört güçlendirme yapısına (fırsat, bilgi, destek ve kaynak) erişimi kolaylaştırır (Knol & van Linge, 2009, s. 360). Kanter'e (1977, 1979) göre çalışanlar fırsatlara, bilgiye, desteğe ve kaynaklara erişemedikleri zaman güçsüzlük yaşarlar. Bu çalışanlar kendilerini sıklıkla işlerinde sıkışmış, büyüme ve hareketlilik fırsatlarından yoksun, umutsuz ve kurumsal karar alma süreçlerinin dışında kalmış hissederler. Bunun aksine güçlendirilmiş çalışanlar yüksek motivasyona sahiptirler ve mevcut koşullar üzerinde kontrol sahibidirler. Bu sayede güçlendirilmiş personel örgütün genel işleyişinin iyileşmesine de destek sağlarlar (Akt. Spence Laschinger vd., 2010, s. 6).

Personel güçlendirmenin başta insan sermayesi olmak üzere, tüm entelektüel sermaye unsurlarına olumlu etkide bulunma potansiyeli söz konusudur (Çakmak, 2022, s. 69). Diğer taraftan yöneticiler, kurumsal ilerlemenin belki de en önemli faktörü olan insan kaynaklarının yeteneğinin, bilgisinin ve tecrübelerinin ne düzeyde olduğunu değerlendirmekte zorluk çekmektedirler (Griffith & White, 2005, s. 180). Sağlık hizmetlerinin sunumundaki veriler, bilgiler ve kanıtlar her geçen gün artmaktadır. Ancak çoğu zaman bunlar tam olarak bir araya getirilememekte ve etkili bir şekilde kullanılamamaktadır. Ayrıca ES, son derece taşınabilir ve gizli bir kaynak olup çoğu zaman çalışanların işten ayrılması, uygunsuz dokümantasyon ve süreçlerin yeniden yapılandırılması gibi nedenlerle kaybedilebilmektedir (Evans vd., 2015, s. 2). Bu bağlamda personelin güçlendirilmesi ve entelektüel sermaye kaynaklarının ortaya çıkarılması büyük önem arz etmektedir. Literatürde sağlık hizmetlerinde entelektüel sermaye ile ilgili entelektüel sermayenin yönetimi (Grantham vd., 1997), sistematik derleme (Evans,

Brown ve Baker, 2015), performans geliştirme (Harris, 2016; Alfiero vd., 2021), bilgi teknolojilerinin kullanımında entelektüel sermaye uygulamaları (Poe, 2011; Poe vd., 2011), entelektüel sermaye ile girişimcilik arasındaki ilişki (Rafiei vd., 2023), entelektüel sermaye oluşturulması (Simpson, 2007), entelektüel sermaye ve yönetici hemşirelerin rolü (Gilbert vd., 2017), entelektüel sermayenin ölçülmesi (Kim & Jang, 2011), entelektüel sermayenin geliştirilmesi (Davidson, 2007), entelektüel sermayenin raporlanması (Veltri vd., 2011) gibi araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Literatürdeki bazı çalışmalarda ise entelektüel sermayeye yönelik yapılan yatırımların sonuçlarına değinilmektedir (Alfiero vd., 2021, s. 73; Covell & Sidani, 2013, s. 2433). Bu araştırma ile ise sağlık personelinin yapısal güçlendirme ve entelektüel sermayeye ilişkin değerlendirmelerinin ortaya konulması hedeflenmiştir. Ayrıca araştırma ile yapısal güçlendirme ile entelektüel sermaye arasındaki ilişkinin ve kendini güçlendirilmiş hissetme durumuna göre kurumlarındaki entelektüel sermayeye yönelik değerlendirmelerin nasıl etkilendiğinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

2. GEREÇ VE YÖNTEM

Bilgi çağında bilgi, temel başarı faktörü olarak kabul edilmektedir ve bir kuruluşun değerinin ölçüsü, binalar ve makinelerden ziyade entelektüel sermayeden oluşmaktadır (Simpson, 2007, s. 87). Sağlık hizmetleri de emek yoğun bir sektör olması nedeniyle sağlık personelinin sahip olduğu özellikler ve bilgi düzeyi, sunulan hizmetin niteliğini etkilemektedir. Diğer taraftan sağlık personeli istedik özelliklere sahip olsa bile bu özelliklerden faydalanabilmek için uygun koşulların sağlık kurumu tarafından sağlanması ve gerekli kaynakların harekete geçirilmesi gerekmektedir. Bu araştırma ile sağlık kurumlarındaki ES ilgili sağlık personelinin algısının belirlenmesi, bu kaynaklardan yararlanma hususunda önemli bir etken olacağı düşünülen personelin güçlendirilme düzeyinin tespit edilmesi, personel güçlendirmenin entelektüel sermaye düzeyiyle ilişkisinin belirlenmesi ve düşünüldüğü gibi personel güçlendirmenin entelektüel sermaye düzeyini etkileyip etkilemediğinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Araştırma, konu ile ilgili Türkiye'deki sağlık personelinin görüşlerini ve maddi olmayan kaynakların etkin kullanımında etkili olan unsurları ortaya çıkarıyor olması bakımından önemlidir.

Bu araştırma Türkiye'de herhangi bir sağlık kurumunda görev yapan sağlık personelinin kapsamaktadır. 2023 yılında yayınlanan ve 2021 yılına ait verileri içeren Sağlık İstatistikleri Yıllığı'na göre tüm sektörlerde toplam 1.251.922 personel bulunmaktadır (T.C. Sağlık Bakanlığı, Sağlık İstatistikleri Yıllığı, 2023, s. 213). Bu büyüklükteki bir evreni temsil etme yeterliliğine sahip örneklem sayısı 384'tür. Araştırmanın veri toplama süresi içerisinde

araştırmaya 404 sağlık personeli katılım sağlamıştır. Tüm veriler geçerli olduğu için örneklem grubunun evreni temsil etme yeterliliğine sahip olduğu söylenilebilir. Veriler toplanırken katılımcıların onayı alınmıştır ve veriler gönüllülük esasına göre toplanmıştır.

Araştırma verileri 28/09/2023 ve 28/11/2023 tarihleri arasında Google Form'lar üzerinden oluşturulan bir anket formu ile toplanmıştır. Araştırma verilerinin toplanmasına başlanmadan önce Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Etik Kurulu'ndan 12/09/2023 tarihinde gerekli onay alınmıştır. Oluşturulan on-line anket formu sağlık personelinin bulunduğu Whatsapp gruplarında paylaşılmıştır. Araştırma formu üç bölümden oluşmaktadır. Formun ilk bölümünde katılımcıları tanımlayıcı nitelikteki sekiz soruya (yaş, cinsiyet, görev yapılan sektör v.b.) yer verilmiştir.

İkinci bölümünde sağlık personelinin kurum tarafından güçlendirilme algısını ölçmek üzere tasarlanmış Kanter tarafından geliştirilen ve Türkçe'ye uyarlaması Sürgevil, Tolay ve Topoyan (2013) tarafından yapılan **Çalışma Etkililiği Koşulları Anketi (Conditions of Work Effectiveness Questionnaire-CWEQ)** kullanılmıştır. Kullanılan ölçek formu her biri üç önermeden oluşan altı alt boyuttan (*fırsat boyutu, bilgi boyutu, destek boyutu, kaynaklara ulaşma boyutu, biçimsel güç boyutu ve biçimsel olmayan güç boyutu*) ve toplamda 18 önermeden oluşmaktadır. Ölçek formu sağlık personelinin kurumlarında ne oranda güçlendirildiğini ifade edebilmeleri bağlamında "1-Hiç", "3-Biraz" ve "5-Çok" olacak şekilde beşli Likert Ölçeği olarak hazırlanmıştır. Ölçekten alınan yüksek puanlar, yüksek güçlendirme algısını göstermektedir (Sürgevil vd., 2013, s. 5375). Ölçek formundan alınan toplam puan yapısal güçlendirilmeye ilişkin algı düzeyini ortaya koyarken her bir boyuta ait puanlar ise alt boyutlara ilişkin güçlendirilme algısını ortaya koymaktadır (Knol & Van Linge, 2009, s. 362).

Ölçek formunun üçüncü bölümünde katılımcıların görev yapmakta oldukları kurumdaki entelektüel sermaye ile ilgili uygulamalara ilişkin görüşlerinin belirlenmesi amacıyla üç alt boyuttan (insan sermayesi-beş önerme, yapısal sermaye-yedi önerme ve ilişkisel sermaye-beş önerme) ve toplamda 17 önermeden oluşan Entelektüel Sermaye Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek formunun Türkçe'ye uyarlaması Kunt ve Sundu (2021) tarafından yapılmıştır. Ölçek beşli Likert Ölçeği tipinde hazırlanmış olup ölçek önermeleri "1-Kesinlikle Katılmıyorum", "5-Kesinlikle Katılıyorum" şeklinde derecelendirilmiştir. Ölçekten elde edilen puan yükseldikçe personelin görev yaptıkları kurumdaki entelektüel sermayeye ilişkin algıları da daha olumlu olmaktadır.

Ölçme araçlarının güvenilirliğinin belirlenmesi amacıyla iç tutarlılık katsayısı hesaplanmıştır. Yapılan hesaplamada sağlık personelinin yapısal güçlendirilme algılarının belirlenmesinde

kullanılan Çalışma Etkililiği Koşulları Anketi'ne ait iç tutarlılık katsayısı 0,936 olarak bulunmuştur. Entelektüel sermaye algı düzeyinin belirlenmesine ilişkin kullanılan ölçeğe ait katsayı değeri ise 0,964'tür. Elde edilen katsayı değerlerine göre her iki ölçeğinde çok yüksek güvenilirliğe sahip olduğu belirlenmiştir (Gürbüz, 2017, s. 158, 331). Araştırma kapsamında oluşturulan hipotezlere aşağıda yer verilmiştir.

H₁: Betimsel değişkenlere göre sağlık personelinin entelektüel sermaye ve yapısal güçlendirme algısı farklılaşmaktadır.

H₂: Yapısal güçlendirme ile entelektüel sermaye arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₃: Betimsel değişkenler ve yapısal güçlendirme algısı, entelektüel sermaye algısını anlamlı bir şekilde yordamaktadır.

Araştırmanın verilerinin analizi sürecinde öncelikle katılımcıları tanımlayıcı nitelikteki değişkenlere ait frekans ve yüzdelik dağılımları belirtilmiştir. Verilerin analizi için IBM SPSS Statistics 25 programı kullanılmıştır. Araştırmanın amacı doğrultusunda sağlık personelinin entelektüel sermaye algısı ile personel güçlendirme düzeyine ilişkin algıları arasındaki ilişkinin belirlenmesi için Person Korelasyon Katsayısı'ndan (*r*) yararlanılmıştır. Katsayının değeri ilişkinin düzeyi hakkında bilgi verirken pozitif ya da negatif olması ilişkinin yönü hakkında bilgi vermektedir. Buna göre değişkenler arasında negatif yönlü bir ilişkinin olması bir değişken artarken diğer değişkenin azaldığını; pozitif yönlü bir ilişkinin olması ise her iki değişkenin de aynı yönde değiştiğini göstermektedir. Katsayı değerinin 0 ile ± 0.29 aralığında olması zayıf ilişki düzeyini, ± 0.3 ile ± 0.49 aralığında olması orta ilişki düzeyini ve ± 0.5 ve ± 1 aralığında olması ise kuvvetli ilişki düzeyini ifade etmektedir (Alpar, 2021, s. 43).

Sağlık personelinin yapısal güçlendirme algısı ile entelektüel sermaye algısının tanımlayıcı değişkenlere göre farklılaşma durumunun belirlenmesine ilişkin yapılacak analiz türüne karar verebilmek amacıyla öncelikle değişkenlerin normal dağılım gösterip göstermedikleri belirlenmiştir. Bu amaçla değişkenlerin çarpıklık-basıklık değerlerine bakılmıştır ve veri setini oluşturan örneklem grubunun 30 katılımcıdan fazla olması nedeniyle Kolmogorov-Smirnov testi yapılmıştır. Yapılan analizlerde veri setinin normal dağıldığı belirlendiği için değişken grupları arasındaki farklılığın tespit edilmesinde parametrik testlerden bağımsız örneklem t-testi ve ANOVA testi yapılmıştır (Gürbüz, 2017, s. 214).

Araştırmada sağlık personelinin entelektüel sermaye algısının betimsel değişkenler ve bu değişkenler kontrol altına alındığında yapısal güçlendirme algısı tarafından ne oranda yordandığını tespit edebilmek amacıyla hiyerarşik regresyon analizi gerçekleştirilmiştir.

Analiz uygulamasından önce veri setinin taşınması gereken ön şartların sağlanma durumu değerlendirilmiştir. Bu şartlar arasında yeterli örneklem büyüklüğünün sağlanması, uç (sapkın) değerlerin olmaması, çoklu ortak doğrusallık, normallik ve artıkların kontrolü yer almaktadır. Hiyerarşik regresyon analizinde yeterli örneklem büyüklüğünün hesaplanmasında $N \geq 50 + 8m$ (m, bağımsız değişken sayısı) hesaplamasından yararlanılmaktadır (Tabachnick & Fidell, 2020, s. 124). Buna göre yapılan hesaplamada yeterli örneklem sayısı 154 ($50 + 8 \times 13 = 154$) olarak bulunmuştur ve bu sonuçlara göre yeterli örneklem büyüklüğüne sahip olma kriteri sağlanmıştır. Bağımlı ve bağımsız değişken gruplarındaki sapkın (uç) değerlerin varlığının değerlendirilmesi amacıyla Mahalanobis uzaklığı hesaplanmıştır, Q-Q Plot ve Histogram grafikleri incelenmiştir (Tabachnick & Fidell, 2020, s. 74, 124). Veri setinde uç değer varlığı tespit edilmemiştir. Veri setinde çoklu ortak doğrusallığın olup olmadığı Tolerans (Tabachnick & Fidell, 2020, s. 125) ve VIF değerleri hesaplanarak değerlendirilmiştir (Gürbüz, 2017, s. 280). Yapılan incelemede bağımsız değişkenlerde çoklu ortak doğrusallık probleminin olmadığı belirlenmiştir. Yapılan hiyerarşik regresyon analizinde ikiden fazla gruptan oluşan değişkenler için ilk grup yapay (dummy) değişken olarak analize dahil edilmiştir. Araştırmada kullanılan ölçme araçlarından elde edilen ortalama değerlerinin yorumlanmasında ise $p-1/p$ (p, ölçek önermelerine ait seçenek sayısı; $(5-1)/5=0,80$) hesaplamasından elde edilen artış miktarı (0,80) dikkate alınmıştır ve bu artış miktarına göre 1,00-1,80 puan aralığı “Çok Düşük”, 1,81 - 2,60 puan aralığı “Düşük”, 2,61 - 3,40 puan aralığı “Orta”, 3,41 - 4,20 puan aralığı “Yüksek” ve 4,21 - 5,00 puan aralığı “Çok Yüksek” olarak derecelendirilmiştir.

3. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde araştırma hipotezlerini test etmeye yönelik analiz bulgularına, katılımcıların demografik özelliklerine göre dağılımlarına ve tanımlayıcı değişkenlere ilişkin istatistiklere yer verilmiştir. Buna göre araştırmaya katılan kişilerin %63,4’ü kadın ve %36,6’sı erkektir. Yaş değişkenine ait gruplardan 18-25 yaş aralığındaki kişiler, katılımcıların %33,4’ünü oluşturmaktadır. Katılımcıların büyük çoğunluğu (%71) kamu sektöründe çalışmakta olup %47,3’ünün deneyim süresi 1-5 yıl arasında değişmektedir. Araştırmaya katılan kişilerin eğitim düzeyine bakıldığında ise %45,5’inin lisans düzeyinde ve %11,4’ünün ise lise düzeyinde eğitime sahip olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 1. Ölçme Araçlarıyla İlgili Tanımlayıcı İstatistikler

Tanımlayıcı İstatistikler					
Ölçekler ve Alt Boyutları	n	Minimum	Maksimum	Ortalama	Std. Sapma
Fırsat Boyutu	404	1,00	5,00	3,88	0,85
Bilgi Boyutu	404	1,00	5,00	3,33	1,05
Destek Boyutu	404	1,00	5,00	3,35	1,08
Kaynak Boyutu	404	1,00	5,00	3,59	0,86
Biçimsel Güç Boyutu	404	1,00	5,00	2,79	1,05
Biçimsel Olmayan Güç Boyutu	404	1,00	5,00	3,35	1,02
Yapısal Güçlendirme	404	1,22	5,00	3,38	0,80
İnsan Sermayesi Boyutu	404	1,00	5,00	3,26	0,97
Yapısal Sermaye Boyutu	404	1,00	5,00	3,15	1,07
İlişki Sermayesi Boyutu	404	1,00	5,00	3,26	1,04
Entelektüel Sermaye	404	1,00	5,00	3,22	0,95

Sağlık personelinin yapısal güçlendirme ve entelektüel sermaye algısının belirlenmesi amacıyla ölçme araçlarının alt boyutlarının ve toplam puanlarının ortalamaları hesaplanmıştır. Tablo 1’de yer alan ortalamalara göre sağlık personelinin yapısal güçlendirme algısı ve entelektüel sermaye algısı orta düzeydedir (Yapısal Güçlendirme Ort.=3,38; Entelektüel Sermaye Ort.=3,22). Yapısal güçlendirme düzeyinin belirlenmesinde kullanılan alt boyutlara ait ortalamalar incelendiğinde ise Fırsat ve Kaynak Boyutu’na ilişkin algının yüksek düzeyde olduğu belirlenmiştir (Fırsat Boyutu Ort.=3,88; Kaynak Boyutu Ort.=3,59). Alt boyutlardan Biçimsel Güç Boyutu’na ilişkin algının ise diğer alt boyutlara göre en düşük düzeye sahip olduğu tespit edilmiştir (Biçimsel Güç Boyutu Ort.=2,79). Entelektüel sermaye algısının belirlenmesinde kullanılan alt boyutlara ait ortalamaların ise birbirine oldukça yakın değerler aldığı ve sağlık personelinin insan sermayesi, yapısal sermaye ve ilişki sermayesi algılarının orta düzeyde olduğu saptanmıştır (İnsan Sermayesi Boyutu Ort.=3,26; Yapısal Sermaye Boyutu Ort.=3,15; İlişki Sermayesi Boyutu Ort.=3,26).

3.1. T-Testi ve ANOVA Analizlerine İlişkin Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde sağlık personelinin yapısal güçlendirme algısı ve entelektüel sermaye algısının betimsel değişkenlere göre farklılaşma durumuna ilişkin yapılan analiz sonuçlarına yer verilmiştir. Tablo 2’de cinsiyet değişkeni ile yapısal güçlendirme ve entelektüel sermaye algılarında bir farklılık olup olmadığının belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilen t-Testi bulgularına yer verilmiştir.

Table 2. Cinsiyet Değişkenine Göre Yapısal Güçlendirme ve Entelektüel Sermaye Düzeyinin Farklılaşma Durumu

Bağımlı Değişkenler	Bağımsız Değişken	Gruplar	n	%	Ort	Std. Sapma	t	p
Yapısal Güçlendirme Düzeyi	Cinsiyet	Kadın	256	63,4	3,34	0,78	-1,35	0,18
		Erkek	148	36,6	3,45	0,84		
Toplam			404	100	3,38			
Entelektüel Sermaye Düzeyi	Cinsiyet	Kadın	256	63,4	3,16	0,90	-1,59	0,11
		Erkek	148	36,6	3,32	1,02		
Toplam			404	100	3,22			

Cinsiyet değişkenine göre yapısal güçlendirme ve entelektüel sermaye düzeyinin farklılaşma durumunun değerlendirilmesi amacıyla gerçekleştirilen t-testi sonucunda anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir. Hem kadınların hem de erkeklerin entelektüel sermaye algıları orta düzeydedir.

Table 3. Yaş Değişkenine Göre Yapısal Güçlendirme ve Entelektüel Sermaye Düzeyinin Farklılaşma Durumu

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Gruplar	n	%	Ort.	Std. Sapma	F	p
Yapısal Güçlendirme Düzeyi	Yaş	18-25	135	33,4	3,57	0,75	3,51	0,008
		26-30	82	20,3	3,37	0,76		
		31-35	74	18,3	3,26	0,83		
		36-40	41	10,1	3,33	0,80		

		41 ve üzeri	72	17,8	3,19	0,86		
Toplam			404	100	3,22	0,95		
		18-25	135	33,4	3,46	0,90		
Entelektüel		26-30	82	20,3	3,21	0,99		
Sermaye	Yaş	31-35	74	18,3	2,99	0,91		
Düzeyi		36-40	41	10,1	3,17	0,88	3,99	0,003
		41 ve üzeri	72	17,8	3,06	0,97		
Toplam			404	100	3,38	0,80		

Araştırma kapsamında yaş değişkeni ile entelektüel sermaye ve yapısal güçlendirme algısında anlamlı bir farklılık olup olmadığının belirlenmesi amacıyla ANOVA testi yapılmıştır. Uygulanan test sonucunda grupların entelektüel sermaye ve yapısal güçlendirme algılarının farklılaştığı belirlenmiştir. Gruplara ait ortalamalara bakıldığında 31-35 yaş aralığındaki kişilerin entelektüel sermaye algısı diğer gruplara göre daha düşük ve orta düzeyde olduğu, 18-25 yaş aralığındaki kişilerin entelektüel sermaye algısının ise diğer gruplardan daha fazla ve yüksek düzeyde olduğu bulunmuştur. Yapısal güçlendirme algısı ise 41 ve üzeri yaş grubundaki sağlık personeline diğer gruplara göre daha düşük ve yine 18-25 yaş aralığındakilerde daha fazla ve yüksek düzeyde olduğu bulunmuştur.

Tablo 4. Sektör değişkenine göre Yapısal Güçlendirme ve Entelektüel Sermaye Düzeyinin Farklılaşma Durumu

Bağımlı Değişkenler	Bağımsız Değişken	Gruplar	n	%	Ort	Std. Sapma	t	p
Yapısal Güçlendirme Düzeyi	Sektör	Kamu	287	71,0	3,29	0,77		
		Özel	117	29,0	3,61	0,82	-3,72	0,000
		Toplam	404	100	3,38			
Entelektüel Sermaye Düzeyi	Sektör	Kamu	287	71,0	3,13	0,94		
		Özel	117	29,0	3,46	0,92	-3,21	0,001
		Toplam	404	100	3,22			

Kamu ve özel sektörde görev yapan sağlık personelinin kapsayan araştırmada katılımcıların sektör değişkenine göre yapısal güçlendirme ve entelektüel sermaye algılarında anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir. Yapılan bağımsız örneklem t-testi sonuçlarına göre hem yapısal güçlendirme algısı hem de entelektüel sermaye algısı özel sektörde görev yapan kişilerde daha yüksek bulunmuştur.

Tablo 5. Deneyim Süresi Değişkenine Göre Yapısal Güçlendirme ve Entelektüel Sermaye Düzeyinin Farklılaşma Durumu

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Gruplar	n	%	Ort.	Std. Sapma	F	p
Yapısal Güçlendirme Düzeyi	Deneyim Süresi	0-5 yıl	191	47,3	3,49	0,73	3,88	0,009
		6-10 yıl	74	18,3	3,42	0,88		
		11-15 yıl	58	14,4	3,28	0,83		
		16 yıl ve üzeri	81	20,0	3,15	0,83		
Toplam			404	100	3,38	0,80		
Entelektüel Sermaye Düzeyi	Deneyim Süresi	0-5 yıl	191	47,3	3,36	0,89	3,20	0,023
		6-10 yıl	74	18,3	3,23	1,09		
		11-15 yıl	58	14,4	3,03	0,90		
		16 yıl ve üzeri	81	20,0	3,03	0,93		
Toplam			404	100	3,22	0,95		

Deneyim süresine göre yapısal güçlendirme ve entelektüel sermaye düzeyinde anlamlı bir fark olup olmadığının belirlenmesi amacıyla ANOVA testi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda 0-5 yıl arasında deneyime sahip olan sağlık personelinin yapısal güçlendirme algısı diğer gruplara göre daha yüksek bulunurken 16 ve üzeri deneyime sahip olan sağlık personelinin ise diğer gruplara göre daha düşük bir yapısal güçlendirme algısına sahip olduğu tespit edilmiştir. Sağlık personelinin entelektüel sermaye algısıyla ilgili sonuçların da benzer bir özelliğe sahip olduğu saptanmıştır. Buna göre yine 0-5 yıl arası deneyime sahip olan sağlık personelinin entelektüel sermaye algısı diğer gruplardan daha yüksektir.

Tablo 6. Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Yapısal Güçlendirme ve Entelektüel Sermaye Düzeyinin Farklılaşma Durumu

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Gruplar	n	%	Ort.	Std. Sapma	F	p
Yapısal Güçlendirme Düzeyi	Eğitim Düzeyi	Lise	46	11,4	3,33	0,91	3,46	0,017
		Ön lisans	127	31,4	3,57	0,79		
		Lisans	184	45,5	3,28	0,80		
		Lisansüstü	47	11,6	3,34	0,65		
Toplam			404	100	3,38	0,80		
Entelektüel Sermaye Düzeyi	Eğitim Düzeyi	Lise	46	11,4	3,43	1,05	5,63	0,001
		Ön lisans	127	31,4	3,44	0,94		
		Lisans	184	45,5	3,08	0,92		
		Lisansüstü	47	11,6	2,97	0,80		
Toplam			404	100	3,22	0,95		

Tablo 6’da yer alan bulgulara göre sağlık personelinin yapısal güçlendirme ile entelektüel sermaye algısı eğitim düzeyine göre farklılaşmaktadır. Eğitim düzeyi değişkenine ait grupların ortalama değerleri incelendiğinde ön lisans mezunu sağlık personelinin yapısal güçlendirme ve entelektüel sermaye algılarının diğer gruplara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Diğer taraftan lisans mezunlarının yapısal güçlendirme algısı diğer gruplara göre daha düşükken entelektüel sermaye algısı, lisansüstü düzeyde eğitime sahip olan sağlık personelinde daha düşüktür.

3.2. Pearson Korelasyon Analizine İlişkin Bulgular

Araştırmanın amacı doğrultusunda betimsel değişkenler ve yapısal güçlendirme algısı ile entelektüel sermaye algısı arasındaki ilişki belirlenmiştir. Yapılan Pearson Korelasyon Analizine ilişkin bulgular Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7. Entelektüel Sermaye ile Betimsel Değişkenler Arasındaki Pearson Korelasyon Katsayıları

Değişkenler	Ort.	SS	Entelektüel Sermaye <i>r</i>
Entelektüel Sermaye	3,22	0,95	
Yaş=18-25 yaş	0,33	0,47	.180**
Yaş=26-30 yaş	0,20	0,40	-.009
Yaş=31-35 yaş	0,18	0,39	-.117*
Yaş=36-40 yaş	0,10	0,30	-.020
Yaş=41 yaş ve üzeri	0,18	0,38	-.079
Deneyim Süresi=0-5 yıl	0,47	0,50	.135**
Deneyim Süresi=6-10 yıl	0,18	0,39	.005
Deneyim Süresi=11-15 yıl	0,14	0,35	-.083
Deneyim Süresi=16 yıl ve üzeri	0,20	0,40	-.100*
Eğitim Düzeyi=Lise	0,11	0,32	.080
Eğitim Düzeyi=Ön Lisans	0,31	0,46	.156**
Eğitim Düzeyi=Lisans	0,46	0,50	-.135**
Eğitim Düzeyi=Lisansüstü	0,12	0,32	-.096
Cinsiyet	1,37	0,48	.082
Sektör	1,29	0,45	.158**
Yapısal Güçlendirme	3,38	0,80	.778**

Not: Cinsiyet değişkeni; 1=Kadın, 2=Erkek şeklinde kodlanmıştır. Sektör değişkeni; 1=Kamu Sektörü, 2=Özel Sektör şeklinde kodlanmıştır. $p < 0.01^{**}$. $p < 0.05^{*}$.

Değişkenler arasındaki ilişkinin belirlenmesi amacıyla Pearson Korelasyon Katsayısı hesaplanmıştır. Analiz sonucuna göre entelektüel sermaye ile 18-25 yaş aralığında olma ($r = .180$), 0-5 yıl arasında deneyime sahip olma ($r = .135$), ön lisans düzeyinde eğitim almış olma ($r = .156$) ve özel sektörde görev yapıyor olma durumu ($r = .158$) arasında düşük düzeyde ve pozitif yönde bir ilişki varken 31-35 yaş aralığında olma ($r = -.117$), 16 yıl ve üzeri deneyime sahip olma ($r = -.100$) ve lisans düzeyinde eğitim almış olma durumu ($r = -.135$) arasında düşük düzeyde ve negatif yönde bir ilişki bulunmaktadır. Yapısal güçlendirme ile entelektüel sermaye arasında ise yüksek düzeyde ve pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır ($r = .778$).

3.3. Hiyerarşik Regresyon Analizine İlişkin Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde bağımlı değişkeni (entelektüel sermaye) etkileyen diğer değişkenlerin neler olduğunun ve bu değişkenlerin entelektüel sermaye üzerinde ne düzeyde bir etkiye sahip olduğunun belirlenmesi amacıyla regresyon analizi yapılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8. Hiyerarşik Regresyon Analizi Bulguları

Bağımsız Değişkenler	Model 1					Model 2				
	B	S.H.	β	t	p	B	S.H.	β	t	p
Yaş=26-30 yaş	-,21	,14	-,09	-1,50	,134	-,05	,09	-,02	-,52	,600
Yaş=31-35 yaş	-,28	,18	-,12	-1,52	,129	-,12	,12	-,05	-,98	,326
Yaş=36-40 yaş	-,04	,21	-,01	-,20	,839	,01	,14	,00	,04	,972
Yaş=41 yaş ve üzeri	-,23	,23	-,09	-1,00	,317	-,09	,15	-,04	-,60	,547
Deneyim Süresi=6-10 yıl	,02	,16	,01	,10	,923	-,03	,10	-,01	-,24	,809
Deneyim Süresi=11-15 yıl	-,16	,18	-,06	-,84	,400	-,10	,12	-,04	-,86	,390
Deneyim Süresi=16 yıl ve üzeri	-,10	,22	-,04	-,46	,646	,06	,14	,02	,40	,692
Eğitim Düzeyi=Ön lisans	-,03	,17	-,01	-,16	,874	-,25	,11	-,12*	-2,31	,022
Eğitim Düzeyi=Lisans	-,29	,16	-,15	-1,84	,066	-,33	,10	-,17*	-3,22	,001
Eğitim Düzeyi=Lisansüstü	-,40	,20	-,14	-2,03	,043	-,50	,13	-,17*	-3,97	,000
Cinsiyet	,27	,10	,14	2,68	,008	,10	,06	,05	1,43	,155
Sektör	,22	,11	,11	2,01	,045	-,02	,07	-,01	-,29	,772
Yapısal Güçlendirme						,90	,04	,77	23,75	,000
R	.30					.79				
R ²	.09					.63				
Düz. R ²	.06					.62				
ΔR^2	,09					,54				

Not: Cinsiyet değişkeni; 1=Kadın, 2=Erkek şeklinde kodlanmıştır. Sektör değişkeni; 1=Kamu Sektörü, 2=Özel Sektör şeklinde kodlanmıştır. Yaş değişkeninde 18-25 yaş aralığı, deneyim süresi değişkeninde 0-5 yıl aralığı ve eğitim düzeyi değişkeninde lise düzeyi referans kategori olarak alınmıştır. ($p < .001$).

Sağlık kurumlarında entelektüel sermaye düzeyinin betimsel değişkenler ve yapısal güçlendirme tarafından ne oranda yordandığını tespit etmek amacıyla hiyerarşik regresyon

analizi kullanılmıştır. Gerçekleştirilen hiyerarşik regresyon analizi sonuçları Tablo 8’de görülmektedir. İlk aşamada regresyon denklemine girilen yaş, deneyim süresi, eğitim düzeyi, cinsiyet ve görev yapılan sektör değişkenleri sağlık personelinin entelektüel sermaye puanlarındaki değişimin %9’unu açıklamakta olup bu model istatistiksel olarak anlamlıdır ($F(12,391) = 3.245, p < .001, \Delta R^2 = .09$). İkinci grupta yer alan yapısal personel güçlendirme düzeyi değişkeninin regresyon modeline dahil edilmesiyle ise entelektüel sermaye düzeyinin %54’lük ilave bir varyansla açıklandığı tespit edilmiştir ($F(1,390) = 536.955, p < .001, \Delta R^2 = .54$). Oluşturulan regresyon modellerinden birinci modeldeki lisansüstü düzeyinde eğitim almış olmak, cinsiyet ve sektör değişkenlerinin; ikinci modeldeki ön lisans, lisans, lisansüstü düzeyde eğitim almış olmak ve yapısal güçlendirme değişkenlerinin modellere anlamlı katkıları bulunmaktadır ($p < .001$). Tüm bağımsız değişkenlerin sağlık personelinin entelektüel sermaye algısındaki varyansın ise %62’sini açıkladığı belirlenmiştir ($p < .001, \text{Düz } R^2 = .62$).

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Sağlık hizmetlerine olan talep (Cavicchi & Vagnoni, 2017, s. 279) ve sağlık hizmetlerinin maliyetleri sürekli olarak artmaktadır. Günümüzde hizmet sunumunun daha verimli hale getirilmesi temel sorunlardan biri (Weisz vd., 2011, s. 192) olması dolayısıyla sağlık hizmetlerinin ekonomik ve mali sürdürülebilirliği temel ilgi odağı haline gelmiştir. Bu nedenle sağlık kuruluşlarının, kurumsal performansı artırmada önemli bir kaynak olarak kabul edilen maddi olmayan kaynakları değerlendirmesi ve yönetmesi büyük önem arz etmektedir (Veltri vd., 2011, s. 88). Bu bağlamda mevcut kaynaklarla daha fazla değer elde edebilmek, verimliliği ve etkinliği artırabilmek için ES unsurlarından yararlanılması gerekmektedir (Pirozzi & Ferulano, 2016, s. 328). Bu araştırma ile hem sağlık kurumlarındaki entelektüel sermaye hem de yapısal güçlendirme algısının düzeyi belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca personel güçlendirme algısının entelektüel sermaye algısını etkileyebileceği varsayıldığından bu iki değişken arasındaki ilişkinin ve etkinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Araştırmanın amacı doğrultusunda sağlık personelinin yapısal güçlendirme ve entelektüel sermaye algılarının düzeyi belirlenmiştir. Yapılan analizler sonucunda her iki değişkene ilişkin algının orta düzeyde olduğu belirlenmiştir. Yapısal güçlendirme düzeyinin belirlenmesinde kullanılan alt boyutlara ait ortalamalar incelendiğinde Fırsat ve Kaynak Boyutları’na ilişkin algının yüksek düzeyde olduğu, Biçimsel Güç Boyutu’na ilişkin algının ise diğer boyutlara göre daha düşük düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Entelektüel sermaye algısının belirlenmesinde kullanılan ölçeğin alt boyutlarına ait ortalamaların ise birbirine oldukça yakın olduğu ve sağlık personelinin insan sermayesi, yapısal sermaye ve ilişki

sermayesi algılarının yine orta düzeyde olduğu saptanmıştır. Bu sonuçlara göre sağlık personeli görev yaptıkları kurumlarda kendilerine çeşitli fırsatların sunulduğuna, kurumsal kaynaklara erişebilmeye yönelik yüksek düzeyde bir algıya sahipken alacakları kurumsal kararlarda yeterince desteklenmedikleri yönünde bir görüşe sahiptirler. Bu durumun sebebi katılımcıların önemli bir kısmının kamuya ait sağlık kurumlarında görev yapıyor olmaları olabilir. Çünkü kamu kurumlarının karar alma mekanizmaları özel sağlık kurumlarına göre daha sınırlıdır. Özel sağlık kurumları daha özerk bir yapıya sahiptirler ve daha hızlı karar alabilmektedirler. Diğer taraftan sağlık personelinin fırsatlara ve kaynaklara erişim sağlayabilme durumlarının yüksek düzeyde olması sağlık kurumu yöneticileri tarafından personelin kuruma sağlayacağı katkıyı artırmak için daha fazla desteklediği şeklinde değerlendirilebilir. Sağlık kurumlarındaki sağlık personelinin bilgi, deneyim ve yeteneklerini ortaya çıkarmaya ilişkin uygulamalar, personelin bu niteliklerini kullanabilmeleri için gereken ortamın sağlanması ve müşteriler, tedarikçiler, rakipler gibi kurum dışındaki paydaşlardan kurumsal değeri artıracak bilgiler elde edilmesiyle ilgili uygulamalar hakkında orta düzeyde bir algı söz konusudur. Konu ile ilgili literatürde bazı meslek gruplarına yönelik çeşitli araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Bunlardan Poe (2011, s. 9) tarafından yürütülen araştırmada hemşirelerin bilişim sistemlerine ilişkin ES düzeyi değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda hemşirelerin bilişim sistemleriyle ilgili ES düzeyinin yetersiz olduğuna dikkat çekilmiştir. Mazzotta (2018) tarafından İtalya’da yürütülen bir araştırmada entelektüel sermaye unsurlarından yapısal sermayenin en önemli unsur olduğu belirlenmiştir. Alfiero, Brescia ve Bert (2021, s. 9) 2016 yılında İtalya’nın 16 farklı bölgesinde yürütmüş oldukları araştırmada ES yönetiminin araştırmanın gerçekleştirildiği bölgelerin yarısında verimsiz bir şekilde yönetildiği sonucuna ulaşılmıştır. Rafiei ve diğerlerinin (2023, s. 6) yapmış oldukları araştırmada ise insan, yapısal ve ilişkisel sermaye gibi maddi olmayan varlıkların rekabet avantajı için dikkat edilmesi gereken unsurlar olduğuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca araştırmada altı hastaneden araştırmaya katılan 313 kişinin görüşleri doğrultusunda sağlık çalışanlarının entelektüel sermaye algılarının orta düzeyde olduğu belirlenmiştir. Personel güçlendirme ile ilgili yürütülen araştırmalardan Şen (2010, s. 71) ve Durukan, Akyürek ve Çoşkun (2010, s. 420) tarafından yapılan araştırmada ise hemşirelerin güçlendirme algılarının orta düzeyde olduğu bulunmuştur. Bu sonuçlara göre literatürde yer alan çalışmalarla araştırma sonuçlarının benzer olduğu ifade edilebilir.

Araştırma kapsamında betimleyici değişkenlere (cinsiyet, yaş, sektör, deneyim süresi ve eğitim düzeyi) göre sağlık personelinin yapısal güçlendirme ve entelektüel sermaye algılarının

farklılaşp farklılaşmadığı belirlenmiştir. Yapılan analizler sonucunda kadınların ve erkeklerin yapısal güçlendirme ve entelektüel sermaye algılarında anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir. Diğer taraftan katılımcıların yaşı, çalıştığı sektör, deneyim süresi ve eğitim düzeyine göre yapısal güçlendirme ve entelektüel sermaye algıları arasında bazı farklılıklar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre 31-35 yaş aralığındaki kişilerin entelektüel sermaye algısı diğer gruplara göre daha düşük ve orta düzeyde iken 18-25 yaş aralığındaki kişilerin entelektüel sermaye algısı diğer gruplardan daha yüksek düzeyde bulunmuştur. Yapısal güçlendirme algısı ise 41 ve üzeri yaş grubunda diğer gruplara göre daha düşükken yine 18-25 yaş aralığındaki kişilerde daha fazla ve yüksek düzeyde olduğu bulunmuştur. Kamu sektöründe görev yapan sağlık personelinin hem yapısal güçlendirme algısı hem de entelektüel sermaye algısı özel sektörde görev yapan kişilere göre daha düşük düzeyde bulunmuştur. Deneyim süresi değişkenine göre 0-5 yıl arasında deneyime sahip olan sağlık personelinin yapısal güçlendirme algısı diğer gruplara göre daha yüksek bulunurken 16 yıl ve üzeri deneyime sahip olan sağlık personelinin ise diğer gruplara göre daha düşük bir yapısal güçlendirme algısına sahip olduğu tespit edilmiştir. Sağlık personelinin entelektüel sermaye algısıyla ilgili sonuçların da benzer bir özelliğe sahip olduğu saptanmıştır. Buna göre yine 0-5 yıl deneyime sahip olan sağlık personelinin entelektüel sermaye algısı diğer gruplardan daha yüksektir. Eğitim düzeyi değişkenine ait grupların ortalama değerleri incelendiğinde ön lisans mezunu sağlık personelinin yapısal güçlendirme ve entelektüel sermaye algılarının diğer gruplara göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan lisans mezunlarının yapısal güçlendirme algısı diğer gruplara göre daha düşükken entelektüel sermaye algısı, lisansüstü düzeyde eğitime sahip olan sağlık personelinde daha düşüktür. Bu sonuçlara göre H₁ hipotezi kabul edilmiştir. Konu ile ilgili literatürdeki çalışmalardan Aslan ve Sünbül'ün (2018, s. 20) çalışmasında 290 sağlık çalışanının görüşleri değerlendirilmiş olup cinsiyet, eğitim düzeyi ve deneyim süresi değişkenlerine göre personel güçlendirme düzeyinin farklılaşmadığı, yaş gruplarına göre en büyük yaş grubunu oluşturan 39 yaş ve üstü yaş grubunda yer alan kişilerin ise diğer gruplardan daha yüksek güçlendirme algısına sahip olduğu belirlenmiştir. Durukan, Akyürek ve Çoşkun'un (2010, s. 426) araştırmasında deneyim süresine göre hemşirelerin personel güçlendirme algılarında bir fark bulunmazken 30-49 yaş arasında olanların personel güçlendirme algılarının 20-29 yaş aralığında olanlara göre daha yüksek olduğu bulunmuştur. Fitzpatrick ve diğerleri (2010, s. 222) tarafından uzmanlık sertifikasına sahip olma durumu ile güçlendirme arasındaki ilişkinin değerlendirildiği çalışmada ise hemşirelerin eğitim düzeyine (ön lisans, lisans, yüksek lisans veya doktora) göre tüm güçlendirme puanlarında anlamlı farklılıklar olduğu ve lisansüstü

eğitime sahip katılımcıların personel güçlendirme algılarının daha yüksek olduğu bulunmuştur. Ayrıca kadınların toplam güçlendirme puanlarının erkeklere göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonuçlarının literatürde yer alan bazı çalışmaların sonuçlarından farklı olduğu görülmektedir. Bu farklılığın araştırma gruplarının farklı olmasından, farklı sağlık kurumlarında ve farklı coğrafi bölgelerde yürütülmüş olmasından kaynaklanmış olabileceği söylenilebilir.

Araştırma kapsamında entelektüel sermaye ile diğer değişkenler arasındaki ilişkinin belirlenmesi amacıyla korelasyon analizi gerçekleştirilmiştir. Yapılan analiz sonucunda değişkenler arasında anlamlı ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir. Bu ilişkilerden entelektüel sermaye algısı ile yapısal güçlendirme algısı arasında yüksek düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişki varken betimsel değişkenlerle entelektüel sermaye arasındaki ilişkilerin düşük düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar doğrultusunda H₂ hipotezi kabul edilmiştir.

Sağlık kurumlarında entelektüel sermaye düzeyinin betimsel değişkenler ve yapısal güçlendirme tarafından ne oranda yordandığını tespit etmek amacıyla hiyerarşik regresyon analizi kullanılmıştır. Gerçekleştirilen hiyerarşik regresyon analizi sonucunda ilk modelde yer alan yaş, deneyim süresi, eğitim düzeyi, cinsiyet ve görev yapılan sektör değişkenleri sağlık personelinin entelektüel sermaye puanlarındaki değişimin %9'unu açıkladığı belirlenmiştir. İkinci modelde regresyon denkleminde dahil edilen yapısal güçlendirme değişkeninin ise entelektüel sermaye düzeyini %54'lük ilave varyansla açıkladığı tespit edilmiştir. Tüm bağımsız değişkenlerin sağlık personelinin entelektüel sermaye algısındaki varyansın ise %62'sini açıkladığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre entelektüel sermaye algısı üzerinde betimsel değişkenlerin tamamının anlamlı bir etkisi bulunmazken lisansüstü düzeyinde eğitim almış olmanın, cinsiyetin ve görev yapılan sektörün anlamlı ve %9 oranında bir etkisi olduğu saptanmıştır. Ayrıca entelektüel sermaye algısının %54'ünün yapısal güçlendirme algısı tarafından açıklandığı belirlenmiştir. Bu bulgulara göre yapısal güçlendirme algısının sağlık personelinin entelektüel sermaye algısı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuca göre H₃ hipotezi kabul edilmiştir. Araştırmada elde edilen bu sonuçlar doğrultusunda sağlık personelinin güçlendirilmesinin bilgi ve deneyimlerinden daha fazla yararlanılmasına olumlu etki edeceği söylenilebilir. Sağlık hizmetleri ekip çalışması gerektirmektedir ve çoğu zaman ekip üyeleri birbirinden öğrenmektedir. Güçlendirilmiş personel, sahip olduğu gömülü bilgiyi daha rahat ortaya çıkaracaktır ve bu sayede diğer personelde bu bilgiye sahip olabilecektir.

Bu araştırma ile sağlık personelinin entelektüel sermaye algısı ile betimsel değişkenler ve yapısal sermaye arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan analizlerde betimsel değişkenlerle entelektüel sermayenin düşük düzeyde bir ilişkisinin olduğu belirlenmiştir. Diğer taraftan entelektüel sermaye ile yapısal güçlendirme algısı arasında yüksek düzeyde ve pozitif yönde bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre sağlık personelinin güçlendirilmesinin personelin bilgi, deneyim ve yeteneklerinin ortaya çıkarılmasında önemli bir etken olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda sağlık kurumu yöneticileri sağlık personelinin güçlendirmelidir. Sağlık personelinin kurumsal kaynaklara erişiminde, düşüncelerini paylaşımlarında, sahip oldukları bilgiyi ve deneyimi çalışma ortamlarına aktarmalarında sağlık kurumu yöneticileri tarafından kurumda bir paylaşım kültürü oluşturması faydalı olacaktır. Ayrıca biçimsel güçlendirmeye ilişkin sağlık çalışanları yeterince kendilerinin güçlendirilmediklerini düşünmektedirler. Bu nedenle personel güçlendirilirken resmi olarak da bu güçlendirme sağlanmalıdır. Sağlık personelinin yapısal güçlendirme ile ilgili biçimsel olmayan güç ile ilgili değerlendirmeleri de orta düzeydedir. Bu bağlamda sağlık personelinin resmi olmayan işbirliklerinin sağlanmasıyla ilgili de bazı eksiklikler olduğuna ilişkin bir algıya sahip oldukları ifade edilebilir. Personelin birbiri ile ilişkilerini güçlendirecek çeşitli çalışmalar yapılabilir. Sağlık kurumu yöneticilerinin kurumda ekip çalışmasını desteklemesi, bununla ilgili politikalar ve prosedürler oluşturması önerilebilir. Genel olarak sağlık personelinin entelektüel sermaye ve yapısal güçlendirme algıları orta düzeydedir. Sağlık kurumu yöneticilerinin bu algı üzerinde etkili olan unsurları tespit etmesi kurumsal hedeflerin başarılması açısından önemlidir. Bu çalışmada entelektüel sermaye algısı üzerinde betimleyici bazı değişkenlerin nispeten düşük bir oranda, yapısal güçlendirme algısının ise önemli bir oranda etkileyciliğinin olduğunu ortaya koymuştur. Ancak çalışmada yer alan betimsel değişkenler ve yapısal güçlendirme dışında da entelektüel sermaye algısı üzerinde etkili olan unsurlar söz konusudur. Bu nedenle hem sağlık kurumu yöneticileri hem de diğer araştırmacılar entelektüel sermayeyi etkileyen faktörlere ilişkin araştırmalar yapabilirler. Yapılan araştırma sonuçları doğrultusunda entelektüel sermaye algısının artırılmasına yönelik planları oluşturulabilir. Ayrıca bu çalışmada sağlık personelinin entelektüel sermaye algısı belirlenmiştir. Araştırmacılar tarafından entelektüel sermayenin ölçülmesinde kullanılan diğer yöntemler kullanılarak farklı araştırmalar da yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Alay, H. K., Demir, F., & Genç, S. (2023). Personel güçlendirme ve bireysel yaratıcılık ilişkisinde liderlik görevlerinin rolünün incelenmesi. *Research Studies Anatolia Journal*, 6(2), 107-127. doi: 10.33723/rs.1243448
- Alfiero, S., Brescia, V., & Bert, F. (2021). Intellectual capital-based performance improvement: A study in healthcare sector. *BMC Health Services Research*, 21(1), 73. doi: 10.1186/s12913-021-06087-y
- Alpar, R. (2021). *Çok değişkenli istatistiksel yöntemler*. Detay Yayıncılık.
- Aslan, Ş., & Sünbül, F. (2018). Sağlık çalışanlarında personel güçlendirme, başarı güdüsü ve etik liderliğin demografik açıdan farklılıkları. *Journal of Healthcare Management and Leadership*, (1), 13-26. <https://doi.org/10.35345/johmal.518976>
- Bontis, N. (1999). Managing organizational knowledge by diagnosing intellectual capital: Framing and advancing the state of the field. *International Journal of Technology Management*, 18(5-8), 433-463. doi: 10.1504/IJTM.1999.002780
- Carlucci, D., & Schiuma, G. (2012). Evaluating organisational climate through IC lens: The case of a public hospital. *Measuring Business Excellence*, 16(4), 79-90. doi:10.1108/13683041211276465
- Cavicchi, C., & Vagnoni, E. (2017). Does intellectual capital promote the shift of healthcare organizations towards sustainable development? Evidence from Italy. *Journal of Cleaner Production*, 153, 275-286. doi:10.1016/j.jclepro.2017.03.1
- Chang, H.-Y., Wu, M.-Y., & Sheu, D.-F. (2014). Perceptions of intellectual capital held by the supervisors of nursing divisions in hospitals in Taiwan. *Management Decision*, 52(6), 1101-1115. doi:10.1108/md-07-2013-0371
- Covell, C. L., & Sidani, S. (2013). Nursing intellectual capital theory: Testing selected propositions. *Journal of Advanced Nursing*, 69(11), 2432-2445. doi: 10.1111/jan.12118
- Çakmak, F. (2022). Demografik özelliklerin personel güçlendirme üzerindeki etkisi: Telekomünikasyon sektöründe bir uygulama. *International Journal of Applied Economic and Finance Studies*, 7(1), 68-85.
- Çetin, M., Akpolat, T., & Özdemir, A. N. (2017). Okullarda entelektüel sermaye kullanımı ile okul yöneticilerinin yenilik yönetimi arasındaki ilişki. *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, (13), 141-157. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/564341>
- Davidson, D. (2007). Strength in nursing leadership: The key to the evolution of intellectual capital in nursing. *Nursing Administration Quarterly*, 31(1), 36-42. doi: 10.1097/00006216-200701000-00011
- Durukan, S., Akyürek, Ç., & Çoşkun, E. (2010). Hacettepe Üniversitesi Erişkin Hastanesi'nde çalışan hemşirelerin örgütsel güven, güçlendirme ve bağlılık düzeylerinin belirlenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(3), 411-434.

- Evans, J. M., Brown, A., & Baker, G. R. (2015). Intellectual capital in the healthcare sector: A systematic review and critique of the literature. *BMC Health Services Research*, 15(556). doi: 10.1186/s12913-015-1234-0
- Fitzpatrick, J. J., Campo, T. M., Graham, G., & Lavandero, R. (2010). Certification, empowerment, and intent to leave current position and the profession among critical care nurses. *American Journal of Critical Care*, 19(3), 218–226. doi:10.4037/ajcc2010442
- Grantham, C. E., Nichols, L. D., & Schonberner, M. (1997). A framework for the management of intellectual capital in the health care industry. *Journal of Health Care Finance*, 23(3), 1-19.
- Gök, G. S., & Beduk, A. (2014). Vekalet teorisi kapsamında hedeflere ulaşılması bakımından örgüt içi ilişkilerde personel güçlendirmenin önemi. *Research Journal of Business & Management*, 1(4), 436-447. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jiss/issue/25889/272781>
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2017). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Gilbert, J. H., Von Ah, D., & Broome, M. E. (2017). Organizational intellectual capital and the role of the nurse manager: A proposed conceptual model. *Nursing Outlook*, 65(6), 697-710. doi: 10.1016/j.outlook.2017.04.005
- Griffith, J. R., & White, K. R. (2005). The revolution in hospital management. *Journal of Healthcare Management*, 50(3), 170-190. doi: 10.1097/00115514-200505000-00007
- Harris, A. (2016). Nursing to achieve organizational performance. *Healthcare Management Forum*, 29(3), 111–115. doi:10.1177/0840470416638365
- Kahramanoğlu, A. (2017). İnsan kaynakları yönetiminde personel güçlendirme ve koçluk. *The Journal of Turk & Islam World Social Studies*, 4(11), 155-168.
- Kim, E. A., & Jang, K. S. (2011). Development of a measurement of intellectual capital for hospital nursing organizations. *Journal of Korean Academy of Nursing*, 41(1), 129-140. doi: 10.4040/jkan.2011.41.1.129
- Knol, J., & van Linge, R. (2009). Innovative behaviour: The effect of structural and psychological empowerment on nurses. *Journal of Advanced Nursing*, 65(2), 359-370. doi:10.1111/j.1365-2648.2008.0487
- Kunt, O., & Sundu, M. (2021). The moderating role of satisfaction level of management information systems in the effect of intellectual capital on innovation capability. *Research Journal of Business and Management (RJBM)*, 8(1), 1-14. doi: 10.17261/Pressacademia.2021.1389
- Mazzotta, R. (2018). The communication of intellectual capital in healthcare organisations: What is disclosed and how? *International Journal of Knowledge-Based Development*, 9(1), 23-49. doi:10.1504/ijkbd.2018.090500
- Narvekar, R. S., & Jain, K. (2006). A new framework to understand the technological innovation process. *Journal of Intellectual Capital*, 7(2), 174–186. doi:10.1108/14691930610661845

- Peng, T. A., Pike, S., & Roos, G. (2007). Intellectual capital and performance indicators: Taiwanese healthcare sector. *Journal of Intellectual Capital*, 8(3), 538–556. doi:10.1108/14691930710774902
- Pirozzi, M. G., & Ferulano, G. P. (2016). Intellectual capital and performance measurement in healthcare organizations. *Journal of Intellectual Capital*, 17(2), 320–350. doi:10.1108/jic-07-2015-0063
- Poe, S. S. (2011). Building nursing intellectual capital for safe use of information technology: A systematic review. *Journal of Nursing Care Quality*, 26(1), 4-12. doi: 10.1097/NCQ.0b013e3181e15c88
- Poe, S. S., Abbott, P., & Pronovost, P. (2011). Building nursing intellectual capital for safe use of information technology: A before-after study to test an evidence-based peer coach intervention. *Journal of Nursing Care Quality*, 26(2), 110-119. doi: 10.1097/NCQ.0b013e31820b221d
- Rafiei, S., Mehrtak, M., Amerzadeh, M., Rafiei, S., Moosavi, S., & Kalhor, R. (2023). The relationship between succession and intellectual capital with entrepreneurship in hospitals. *BMC Health Services Research*, 23(1), 474. doi: 10.1186/s12913-023-09435-2
- Simpson, R. L. (2007). Information technology: Building nursing intellectual capital for the information age. *Nursing Administration Quarterly*, 31(1), 84-88. doi: 10.1097/00006216-200701000-00017
- Spence Laschinger, H. K., Finegan, J., Shamian, J., & Wilk, P. (2001). Impact of structural and psychological empowerment on job strain in nursing work settings. *The Journal of Nursing Administration*, 31(5), 260-272. doi:10.1097/00005110-200105000-00006
- Spence Laschinger, H. K., Gilbert, S., Smith, L. M., & Leslie, K. (2010). Towards a comprehensive theory of nurse/patient empowerment: Applying Kanter's empowerment theory to patient care. *Journal of Nursing Management*, 18(1), 4–13. doi:10.1111/j.1365-2834.2009.01046
- Subramaniam, M., & Youndt, M. A. (2005). The influence of intellectual capital on the types of innovative capabilities. *The Academy of Management Journal*, 48(3), 450-463. <http://www.jstor.org/stable/20159670>
- Sürgevil, O., Tolay, E. and Topoyan, M. (2013). Yapısal güçlendirme ve psikolojik güçlendirme ölçeklerinin geçerlilik ve güvenilirlik analizleri. *Journal of Yasar University*, 8(31), 5371-5391.
- Şen, G. (2010). *Üçüncü basamak sağlık kuruluşlarında çalışan hemşirelerin personel güçlendirme algılamalarına ilişkin bir uygulama: Zonguldak Karaelmas Üniversitesi örneği*, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2020). *Çok Değişkenli İstatistiklerin Kullanımı*. Nobel Akademik Yayıncılık.

- T. C. Sağlık Bakanlığı (2023). Sağlık İstatistikleri Yıllığı. <https://www.saglik.gov.tr/TR-95109/saglik-istatistikleri-yilligi-2021-yayinlanmistir.html> (Erişim Tarihi, 01.10.2023).
- Toraman, C., Abdioğlu, H., & İşgüden, B. (2009). İşletmelerde inovasyon sürecinde entelektüel sermaye ve yönetim muhasebesi kapsamında değerlendirilmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 91-120. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/18959>
- Uslu, Y. D., & Kedikli, E. (2017). Sürdürülebilirlik kapsamında yeşil insan kaynakları yönetimine genel bir bakış. *Third Sector Social Economic Review*, 52(3), 66-81. doi: 10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.17.12.694
- Yiğit, F. (2021). Entelektüel sermaye firma performansını nasıl etkiler? Gelişmekte olan ülkelerden güncel kanıtlar. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 679-696. <https://dergipark.org.tr/en/pub/gumus/issue/62554/904211>
- Veltri, S., Bronzetti, G., & Sicoli, G. (2011). Reporting intellectual capital in health care organizations: Specifics, lessons learned, and future research perspectives. *Journal of Health Care Finance*, 38(2), 79-96.
- Zaim, H., & Gürün, F. (2007). *Kurumsal başarının gizli anahtarı: Entelektüel sermaye*. In Journal of Social Policy Conferences (No. 53, pp. 295-312). Istanbul University.
- Weisz, U., Haas, W., Pelikan, J. M., & Schmied, H. (2011). Sustainable hospitals: A socio-ecological approach. *Ecological Perspectives for Science and Society*, 20(3), 191-198. doi:10.14512/gaia.20.3.10

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 1060-1083

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 04.06.2024

Accepted / Kabul: 09.09.2024

THE EFFECT OF WORKING FROM HOME ON JOB SKILLS IN THE CONTEXT OF WORK-FAMILY CONFLICT: THE REFLECTION FACE OF COVID-19

Serkan NAKTİYOK¹

Yunus ZENGİN²

Abstract

The main objective of the study is to address the problems faced by the workers working from home during the COVID-19 pandemic process due to their roles and the mediation status of the individual's work skills level in solving these problems. In this study, in which 450 employees working in the call center were selected as a sample by using a simple random method and questionnaire technique, data were obtained from 254 people. A structural equation model was used to determine the level of statistical significance between the variables in the study and the AMOS program was used. Thus, the validity of the model, the level of influence and relationship between the variables, and the goodness of fit statistics were discussed within the framework of the stated hypotheses. According to the results of the analysis, it has been observed that working from home had a 49% effect on job crafting, while work-family conflict played a partial mediating role (47.2%) in this effect. It is also another result that there is a positive relationship ($r = ,357^{**}$) between job crafting and work-family conflict.

Keywords: COVID-19, Remote work, Job crafting, Work-family conflict, Role conflict

Jel Codes: M1, M10, M12, J24, J81, M15

¹ Doç.Dr. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, snaktiyok@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1226-2940

² Doç.Dr. Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, yunuszengin@kafkas.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8381-6918

Atıf/Citation

Naktiyok, S., & Zengin, Y. (2024). The effect of working from home on job skills in the context of work-family conflict: The reflection face of covid-19. Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(28), 1060-1083.

İŞ-AİLE ÇATIŞMASI BAĞLAMINDA EVDEN ÇALIŞMANIN İŞ BECERİKLİLİĞİNE ETKİSİ: COVID-19'UN YANSIYAN YÜZÜ

Öz

Çalışmada temel amaç, COVID-19 pandemi sürecinde evde çalışan işgörenlerin üstlendikleri roller nedeniyle karşılaştıkları sorunlar ve bu sorunların çözümünde bireyin iş becerisi düzeyinin aracılık durumu ele almaktır. Basit tesadüfi yöntem ve anket tekniği kullanılarak çağrı merkezinde görev yapan 450 işgörenin örneklem olarak seçildiği bu çalışmada 254 kişiden veriler elde edilmiştir. Çalışmada değişkenler arasındaki istatistiksel anlamlılık düzeyini belirlemek için yapısal eşitlik modeli kullanılmış ve AMOS programından yararlanılmıştır. Böylece modelin geçerliliği, değişkenler arasındaki etki ve ilişki düzeyi ile uyum iyiliği istatistikleri belirtilen hipotezler çerçevesinde ele alınarak tartışılmıştır. Analiz sonuçlarına göre evden çalışmanın iş becerikliliği üzerinde %49 oranında etkili olduğu, iş- aile çatışmasının ise bu etkide kısmi aracılık rolü (%47,2) oynadığı görülmüştür. Ayrıca iş becerikliliği ile iş-aile çatışması arasında pozitif yönlü bir ilişkinin ($r = ,357^{**}$) olduğu elde edilen diğer bir sonuçtur.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Uzaktan çalışma, İş kurma, İş-aile çatışması, Rol çatışması

Jel Kodları: M1, M10, M12, J24, J81, M15

1. INTRODUCTION

The COVID-19 pandemic has caused various of problems and challenges unprecedented in societies' health systems and global economies (McKibbin & Roshen, 2020). In the face of these problems reaching dangerous extents, the countries' governments have tried to reduce the social distance to the lowest level by developing control mechanisms in many areas, especially social movements (Walker et al., 2020). This situation has caused abrupt changes in our social and work lives, which are included in our vital activities. On the other hand, many countries had to take measures such as staying at home or keeping a certain distance from each other in the process until this situation reached a foreseeable level (Waizenegger et al., 2020: 429). These measures also caused employees not to go to work for a long time due to the coercive government policies implemented in many parts of the world for the first time in their history. With these developments due to the pandemic period, the companies were also aware of the danger and/or due to economic obligations and had to put practices such as unpaid leave, dismissal, or remote work on their employees' agenda. Remote working or working from home, one of the flexible working models, has gained importance during the pandemic period, both to ease the workload and enable employees in related sectors to carry out their responsibilities from their homes via the internet. Although there are certain advantages of the employee trying to fulfill this task in the home environment away from the workplace, it can also bring many problems with it. The most common of these problems is

the conflict between the roles the employees undertake. The main reason for this conflict of roles stems from the inability of the person to demonstrate the skills and performance to provide sufficient balance in meeting the demands coming up for work or family. The fact that an individual has multiple roles such as spouse and parent simultaneously and one of these roles is more prominent than the other disrupts the balance between work and family life. An imbalance regarding roles between work and family life can cause conflict in two ways. If these conflicts between roles are not managed well, they will create significant problems in the work and family life of the individual.

When the relevant literature is examined, it is seen that individuals who are faced with such situations make an effort to manage the process. It is observed that while employees who show skills to ensure the continuity of the process can turn this process into an opportunity, employees who do not have these skills are more unhappy and have significant decreases in their performance. This study aims to reveal the effect of the remote working process, which emerged as a new understanding in many countries and sectors in the period of COVID-19, which emerged in Wuhan city of China at the end of 2019 and affected the whole world, on the work-family life and skill situations of employees.

2. WORKING FROM HOME

Remote working is defined as the way of working with the use of information and communication technologies, usually in a place far from the central office or where the production is carried out (Öztürkoğlu, 2013). The system is referred to as working from home, working remotely, teleworking, working from home-office, or working from outside (Bellmann and Hübler, 2020; Tuna & Türkmenoğlu, 2020, Akça & Küçükoğlu, 2020). Although these working methods have recently occupied the agenda with digital transformation, they have become more important in the COVID-19 period and have become a working model preferred to prevent the infectiousness level of the emerging pandemic (Mustajab et al., 2020). In the period before the COVID-19 pandemic process, some countries adopted the remote working system to a certain extent (30% and above in Denmark, the Netherlands, and Switzerland; 10% and below in the Czech Republic, Greece, Italy, and Poland; 20% in the USA; 16% in Japan, 14% in Turkey; just 1,6% in Argentina (ILO, 2020). However, the disadvantages experienced at the level of motivation and productivity caused many units to behave more cautiously against this system (Tuna & Türkmenoğlu, 2020). Information technology costs, security problems, difficulties with job-related controls, work-family conflicts, organizational commitment and working during vacation times can be listed

as these disadvantages (Vries et al. 2019; Collins et al. 2016; ILO, 2020). Despite these negative thoughts, four out of every 10 employees in European countries switched to remote working due to the decision to stay at home with the increase of the pandemic. Around 60% of employees in Finland, more than 50% in Luxembourg, the Netherlands, Belgium, & Denmark, around 40% in Ireland, Austria, Italy, and Sweden, 23% in China, and 30% in Malaysia started working from home (ILO, 2020; Saltiel, 2020). On the other hand, Palumbo (2020) claims that remote working increases employees' control mechanism over the spatial and temporal context of the work and reduces conflicts in working life by increasing the quality and productivity of organizational activities. Although it is a matter of a pandemic process, not all employees work from home. In some sectors and professions, it is necessary to be in the workplace. Sectors such as transportation and storage, building, retail and sales, agriculture, forestry, fishing, hunting, accommodation, food and beverage services can be counted among the jobs that are the furthest from the system of working from home (Dingel & Neiman, 2020). The findings obtained from the studies conducted show that the jobs suitable for working from home increase with the economic development level of the country. Studies have shown that there is a positive relationship between working from home and high-paying professions (Saltiel, 2020). Thus, countries, where the majority of jobs are in sectors such as ICT, professional services, finance and insurance, and public administration, may divert more of their workforce to working from home, while countries that rely heavily on sectors such as manufacturing, agriculture, construction, and tourism may do so less successfully (Hatayama et al., 2020; ILO 2020).

The theoretical explanation and literature review conducted on the subject determined that the working from home system brings out different results on the organizations and employees. Some of these results are as follows. In a study conducted by Bellmann & Hübler (2020), while a clear effect of working from home on job satisfaction could not be detected, it was observed that it negatively affected the work-life balance. On the other hand, Jostell and Hemlin (2018) and Noonan and Glass (2012) state that working from home decreases job satisfaction and increases work-family conflict. When examining the state of burnout between pre-Covid-19 and working from home after covid-19, it was determined that working remotely has a potential benefit in reducing burnout in many of employees (Hoffman et al., 2020; Ahl & Lundgren, 2018), improving awareness, work efficiency, and creativity (Toniolo-Barrios & Pitt, 2020; Good et al. 2016), that working at home causes less stress in healthcare workers (Ahl & Lundgren, 2018 ; Hildingsson et al., 2013; Brewis, 2020) and

increases the rate of commitment to the organization (Javadian et al., 2019; Taboroši et al., 2020; Choo et al., 2016), and decreases the perception of absenteeism towards the job (Avcı & Yavuz, 2020). On the other hand, in the results obtained from the study conducted by Palumbo (2020), it is stated that the process of working remotely causes negativity in work-life satisfaction, reduces organizational commitment, and causes physical and emotional fatigue. Chadee et al. (2020) observed that in the activities carried out with digital connections, the self-control of the person is weakened and this increases the perception of quitting the job. When the explanations are examined, it is seen that the effects of the remote working system cause positive perceptions in some sectors and negative perceptions in others.

3. JOB CRAFTING

In recent years, many psychological studies have been conducted to improve the commitment of employees in organizations with the organization. In particular, studies that examine the characteristics of jobs and the degree of interaction of employees with their jobs have a wide part in the literature (Schaufeli & Bakker, 2004). When the results obtained in the studies are evaluated, it has been shown that the positive results obtained from the employees and the involvement of the employees in the events depend on an optimal balance between the demands of the employees for the jobs and the resources (Tims et al. 2012). Along with this balance, another important issue is the approaches that managers or consultants follow to bring changes in job characteristics that aim to encourage internal motivation and psychological well-being in their evaluations of jobs and working environments (Oldham & Hackman, 2010). Recently, alternative approaches to redesigning the job are frequently included and evaluated in the literature. One of these alternative approaches, regarded as an alternative, is job crafting (Thomas et al.2020).

Although the first ideas for the concept were put forward by Kulik, Oldham, and Hackman (1987), the term "job crafting" was introduced into the literature by Wrzesniewski and Dutton in 2001 (Tims et al. 2012; Wrzesniewski & Dutton, 2001). Job crafting is defined as the individuals' ability to redesign the physical and cognitive changes related to their jobs on their own in line with their initiatives, with or without the participation of the management (Wrzesniewski & Dutton, 2001). While physical changes include changes in the scope or number of work tasks, cognitive changes are about changing how an individual sees the work (Kerse, 2019). Job crafting can also be explained as another strategy that can be applied in the redesign of the job. It is a participatory change process in which employees decide what kind of change will be made to do the job in the best way by matching the job they undertake with

their skills (Kullik et al., 1987). On the other hand, employees who have job crafting but cannot change jobs completely try to make the job fun by making small changes in the process of the job in the context of their characteristics (Dalgıç & Türkoğlu, 2018).

The concept of job crafting generally refers to proactive employee behavior that strives to optimize the work environment by addressing the balance between the requirements needed to do the job and job opportunities (Demerouti, 2014). The keyword in this definition is "proactiveness." The focus of proactive behavior is to perceive a behavior that is likely to occur in the future and act to create change by taking control. In proactive behavior, the basic structure of which is to take the initiative, the person exhibits an approach to get out of the formal process and to do the work better and more efficiently (Frese et al., 1996). This style of action will increase the commitment to the organization and allow for creating job satisfaction, effectiveness, and a productive result for the employee (Thomas et al., 2020; Gordon et al., 2018; Tims et al. 2012; Wrzesniewski and Dutton, 2001). Job-crafting employees tend to change and shape the work in the organization in physical, cognitive, and relational aspects according to their characteristics (Ingusci et al., 2016). Wrzesniewski and Dutton (2001) argued that job crafting consists of three different dimensions. Task crafting, the first of these dimensions, refers to the change made by the employee in terms of time and effort for the job. With this change, the employee aims to fulfill the tasks they undertake in the workplace more effectively and to achieve success in their duties by changing the scope of their work and the necessary tools (Niessen et al., 2016). Relational crafting, the second dimension, is the type of skill of employees regarding the level of quality in their interactions with their colleagues in the organization and to what extent (less or more intense) they will interact with whom while conducting it. Employees with this skill can be more successful in the organization by developing relationships with employees close to their abilities and skills. The third skill is cognitive skill. Cognitive skills when employees evaluate the job, considering their content with a different perception and interpreting it in a broad perspective. Employees with cognitive skills develop a new sense and perception about the purpose, content, and scope of the job. For example, someone who works as a janitor in a hospital perceives that their job is not a simple cleaning job, but that they protect people's health with their cleaning (Berg et al., 2008; Dalgıç & Türkoğlu, 2018).

When the concept is evaluated within the framework of the 'job demands-resources model' (JD-R), it explains the physical, social and organizational characteristics that require continuous physical and cognitive effort for the job demands to occur and are therefore

associated with physiological and psychological costs; job resources indicate job characteristics that facilitate the achievement of goals, reduce job demands related to physiological and psychological costs, and increase personal development. In line with the model, job crafting behaviors increase employees' job resources, minimizing job demands and balancing job demands with resources (Kerse, 2017). Therefore, job crafting plays an active role in overcoming the stress arising from the work of the employee (Niessen et al. 2016). As can be seen in the studies on the concept, it reveals that informing and answering questions within the organization, authorizing employees to do different jobs, make positive changes in their careers, positively affect motivation, productivity, and efficiency, but reduce the feeling of burnout (Knight et al., 2020; Oprea and Iliescu, 2015). Zito et al. (2019) and Dee Beer et al. (2016) state in their study that being autonomous while working affects job satisfaction positively and reduces work-family conflict. In studies by Thomas et al. (2020), Bakker (2014); Mudrak et al. (2018); Vignoli, Muschalla, and Mariani (2017), providing organizational resources to meet the job demands of the employees enabled the staff to exhibit a more proactive behavior and increase their level of commitment to the organization. In addition, according to the job demands-resource utilization model, it is stated that job crafting has positive effects on job performance and work commitment and negatively affects the idea of quitting the job (Baker et al., 2020; Bakker and Demerouti, 2014; Tims et al., 2012; Dalgıç & Türkoğlu, 2018). It was determined that failure to meet job demands causes adversities that would affect organizational success, such as work fatigue and cynicism (LePine et al., 2005), burnout and low performance (Tadic et al. 2015), and boredom (Kerse, 2019) to arise in employees.

As can be seen in studies conducted, answering the demands of the employees and providing resources to meet those demands to contribute to the organizational success positively affect the employees; otherwise, it causes negativities. In line with these results, the following hypothesis can be formed;

H₁: Problems experienced in the process of working from home have a negative impact on job crafting.

4. WORK-FAMILY CONFLICT

The difficulty in balancing work and family responsibilities and two-way demands has brought up a major problem for employees. In the literature in the field of organizational behavior, this problem has been stated as work-family conflict.

Work-family conflict is the incompatibility of the roles assumed at work and the family due to intense work performance, and the difficulty of the person's ability to fulfill their family responsibilities due to the responsibilities at work. It is the process of role conflict that causes a decrease in the level of productivity and quality in family relationships due to the busy work schedule (Greenhaus & Beutell, 1985; Kexian et al., 2020; Zhang et al., 2012; Xu et al., 2020; Mumuvd., 2020). The main reason for this conflict of roles stems from the inability of the person to demonstrate the skills and performance to provide sufficient balance in meeting the demands arising from work or family (Zhou et al. 2020; Zhou Z, et al., 2020). The fact that an individual has more than one role, such as a spouse, mother/father, at the same time is effective in experiencing the conflict. One of the roles of the individual between work and family life is more prominent than the other disrupts the balance between work and family life. An imbalance in roles between work and family life can cause conflict in two ways (Frone et al., 1992; Akca, 2020).

When the literature on the subject is examined, work-family conflict can take place in three different ways: time-based, tension-based, and behavior-based (Greenhaus & Beutell, 1985; Carlson et al., 2000). Time-based conflict occurs when the individual spends much more time in one of the work or family roles than in the other and when this situation prevents the fulfillment of the requirements of the role allocated little time. Tension-based conflict is a conflict that occurs because symptoms such as tension, stress, anxiety, nervousness, depression, and fatigue experienced in one of the work or family roles cause tension in the psychological state of the individual and limit the ability to fulfill the demand in the other role (Parasuraman & Simmers, 2001; Xia et al., 2018). Finally, behavior-based conflict occurs when there is a discrepancy between the behavior displayed in one role and the behavior displayed / to be displayed in the other role (Akca, 2020).

When studies on work-family conflict are examined, it is seen that individuals experience feelings of psychological disconnection if the balance in their roles within the work or family is not ensured. Events experienced in organizations due to both the passivity of leaders and organizational policies cause psychological disengagements in employees. These disengagements indirectly affect work outcomes and personal behaviors (Allen et al., 2000) and work-family conflict (Zhou et al., 2020b; 2020a; Dettmers, 2017; Demsky et al., 2014). The stress that occurs with the prolonged process of work-family conflict causes physical and psychological health problems in employees. Employees whose life satisfaction has decreased due to tensions and deterioration of relationships within the family (Schieman et al., 2021;

Ajala, 2017; Kexian et al., 2020) and insufficient social support can blame the organization. Subsequently, their commitment to the organization, their motivation, productivity, and performance may decrease, causing job dissatisfaction (Johns et al., 2007; Zainal et al., 2020; Wijayati et al., 2020; Acar & Gökkaya, 2018; De Clercq et al, 2020). Also, to end the conflict, employees get the idea of quitting their jobs, their organizational commitment decreases, they draw away from the organization, they may tend to undesirable behaviors such as burnout, job alienation, job dissatisfaction (Allen et al., 2000; Amstad et al., 2011; Masuda et al., 2012; Aboobaker, 2017; Zhou et al., 2020b; Akca, 2020). On the other hand, it has been observed that it significantly reduces work-family conflicts among employees in organizations where work peace is achieved and social activities are organized (Xu et al., 2020), it increases job crafting, job satisfaction, and performance (Ru Hsu, 2011; Wang et al., 2019), and that cordial feelings in the workplace become stronger. The high level of political work skills and job skills of the employee reduces work-family conflict and positively affects employee performance (Karabetyan, 2020; Zhang et al., 2020).

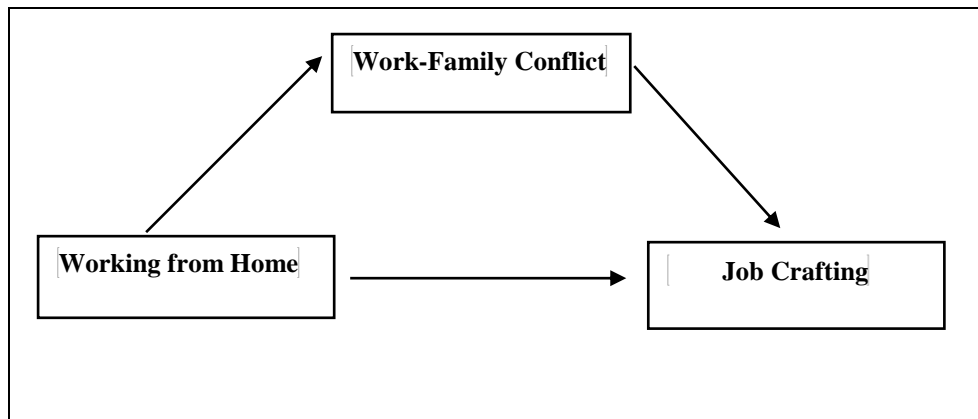
H₂: Problems experienced in the process of working from home have a positive effect on work-family conflict.

The process of working from home, which has started to be implemented in many public and private sectors with the COVID-19 process, has different effects on employees since it is a new practice. This level of influence can lead to work-family conflict by causing differences, especially in the formal/informal habits the employees have in their workplaces, in their working styles, in the roles they undertake. This study, which is approached with this idea, it is aimed to reveal how much competence employees have in their ability to work while working remotely and to reveal whether the work-family conflict has any role in this. Based on this, the following hypothesis can be formed.

H₃: Work-family conflict has an intermediary role in the effect of problems experienced in the process of working from home on job crafting.

Depending on the literature research and the theoretical framework formed, the model of the study will be as follows.

Figure 1. Model of the Study

5. RESEARCH METHOD

In the research method section, it is the stage in which the subject of the research is transformed from abstract to concrete, that is, the operational process is realized. At this stage, the hypotheses determined to explain the problem of the research will be tested and it will be explained how the necessary solution proposals will be analyzed and decided, so the variables, conceptual model, population, sample, data collection tools, data collection method and analysis method of the research will be discussed in this section.

6. PRELIMINARY ACCEPTANCE AND LIMITATIONS OF THE STUDY

The scales used in the study have the necessary qualifications to explain the factors subject to the analysis. Reliability and validity analyses were also performed in this study on scales that showed high reliability and validity in previous studies. As a result of these analyses, it was determined that the reliability of the measurement tools used is quite high. For this reason, it is assumed that our survey reflects the current situation regarding work-at-home problems, work-family conflict, and job crafting.

Our research was applied to the employees working in a call center of the private sector operating in turkey. Therefore, the findings are limited to the data obtained through this group. At the same time, the cross-sectional nature of the study and the existence of changing conditions cause some limitations in the evaluation of the findings in the research.

Since there is a human element at the basis of the research and it includes evaluations about the behavior of employees, the general limitations specific to research in social sciences are also valid for this research, and the reliability of the findings is limited by the characteristics of the survey technique used in the evaluation of the employees and the data collection.

The sample for this study comprised full-time employees who were drawn from a call center located in Turkey. We contacted the managers of the call center to explain the purpose and to request their consent for their employees' voluntary participation. The total number of employees in this call center was 450. Participants were 262 volunteers from the call center who agreed to participate in the study. Participants were contacted by a researcher who invited them to complete the research questionnaires. Participation was voluntary. We offered no incentives for participating. A total of 262 questionnaires were distributed, of which 254 were returned, thereby yielding a response rate of 96.9%. After eliminating 4 questionnaires with missing data, total of 250 valid questionnaires were included in the analysis for the study. Of the 250 employees, 50,4 % were men and 49,6% were women, and 8,8 % of them were high school graduates, 91,2% were college graduates and graduate-level education. The age of the participants ranged from 18 to 55 years. Regarding the term of tenure, it is seen that a large percentage of the participants (54.8%) have worked for 1-5 years in the same organization

6.1. Measurement Tool

Since the research and measuring method based on numerical (quantitative) data was adopted, the study's data collection was done by the survey technique. At the beginning of the survey form, there are six questions prepared to determine the individual characteristics of the employees such as gender, marital status, age, education level, working time, and monthly income. In the first section of the questionnaire the, "scale of problems experienced in working from home" consisting of 14 items used in a qualitative study by Tuna & Türkmendağ (2020) to determine the problems related to working from home was used (Tuna and Türkmendağ, 2020). In the second section, "work-family conflict scale" consisting of 5 questions was used to determine the work-family conflicts of the employees (Netemeyer et al., 1996). In the last section of the questionnaire, there is a "job crafting" scale consisting of 15 items developed by Slemp and Vella-Brodrick in 2013 and validated in Turkish by Kerse (2017) In all measurements, a 5-point Likert-type scale ranging from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree) were used

Validity of the Measures

As a result of the reliability analysis of the scale of working from home issues, work-family conflict, and work crafting, it was determined that the Cronbach alpha coefficient of the working from home problems scale was 0,889, the Cronbach alpha coefficient of the work-family conflict scale was 0,894, and the Cronbach alpha coefficient of the work crafting scale

was, 930. In addition, it was determined that the total score correlation for any item was not lower than 30, which is taken as the cut-off point. Therefore, no item was removed from the scale.

As a result of the exploratory factor analysis, we applied to the scale of working from home problems in our study, it was seen that the factor load of any item in the 14-item scale was not below 0,40. However, item 3 was not included in the analysis because of the overlapping problem. Accordingly, 13 items were found to be loaded on three factors (Psychological and Physical-Working Conditions-Workload). KMO (Kaise-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy) (0.882) was used to determine whether the data structure formed by the variables obtained from the sample through the scales was sufficient for factor analysis, and Barlett's test of sphericity (1415.585; $p < .000$) was used to test whether the relationships of the variables in the correlation matrix were sufficient to perform factor analysis (a significant result of this test ($p > 0,05$) indicates that the relationship between the variables is significant for factor analysis).

Confirmatory factor analysis was also applied to the variable to test the appropriateness of the structure that emerged from the exploratory factor analysis conducted on the variable of working from home. It was observed that if the model is modified between EÇ13 and EÇ14, the chi-square value and fit values will increase. The values of fit indices related to the model seem to be in the accepted value range (CMIN / DF = 2.449; GFI = .919; CFI = .935; TLI = .917; RMR = .068; RMSEA = .076).

In the exploratory factor analysis conducted for the work-family conflict scale, which is one of the variables in the study, it was observed that none of the items of the scale consisting of 5 statements were overlapping and the factor loading values of the scale were above 0.40. In addition, it was determined that the KMO value indicating the suitability of the research data for factor analysis was 0.829 and the Barlett's sphericity degree indicating that the data could form meaningful factors was sufficient (768.463; $p < .000$).

Confirmatory factor analysis was also applied to the work-family conflict variable in order to test the appropriateness of the structure revealed by the exploratory factor analysis. It was observed that if IA5 was removed from the model and a modification was done between IA4 and IA1, the chi-square value and the fit values would increase. It is seen that the fit indices values for the model (CMIN/DF=.214; GFI=.999; CFI=1.000; TLI=.999; RMR=.006; RMSEA=.000) are among the accepted range values.

In the exploratory factor analysis conducted for the job crafting scale, which is one of the other variables in the study, it was observed that none of the items of the scale consisting of 15 statements were overlapping and the factor loading values of the scale were above 0.40. In addition, it was determined that the KMO value indicating the suitability of the research data for factor analysis was 0.916 and the Barlet's sphericity degree indicating that the data could form meaningful factors was sufficient (2344.612; $p < .000$).

Confirmatory factor analysis was also applied to the job crafting scale variable in order to test the appropriateness of the structure revealed by the exploratory factor analysis. It was observed that if a modification was done between Ev13 and Ev14 in the model, the chi-square value and fit values would increase. It was seen that the fit indices values for the model (CMIN / DF = 1.961; GFI = .962; CFI = .983; TLI = .974; RMR = .026; RMSEA = .062) were among the accepted range values.

Testing of Hypotheses

First, correlation analysis was used to test the hypotheses that form the basis of our research and to determine what kind of a relationship there is between working from home problems, work-family conflict, and job crafting. The results regarding the correlation analysis are presented in Table 6. According to the table, it is seen that there is a significant relationship between working from home problems and work-family conflict ($r = .650^{**}$) and job crafting ($r = .415^{**}$). It is seen that there is also a significant relationship between work-family conflict and job crafting ($r = .357^{**}$). The relationships are positive, and the strength of the relationship is significant at the level of 99%.

Table 1. Relationship Between Variables

Factor	1	2	3
1- Working from Home Problems	1		
2- Work-Family Conflict	,650**	1	
3- Job Crafting	,415**	,357**	1

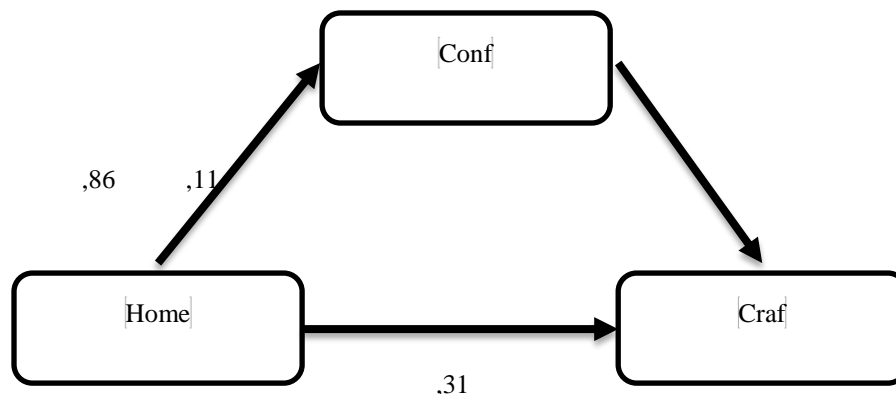
Structural equation model was used to determine the level of statistical significance between the variables in the study and AMOS programme was used. Thus, the validity of the model, the level of influence and relationship between the variables, and the goodness of fit statistics were discussed within the framework of the stated hypotheses.

In order to measure the effect of the mediating variable of work-family conflict, firstly, the mediating variable was removed from the model and the extent to which the independent

variable explains the dependent variable was tested. According to the model result, it has been revealed that working from home problems have a 41.0% effect on job crafting. The extent to which working from home problems affect the level of work-family conflict in our study is presented in figure 2. According to the model result, it has been revealed that working from home problems have a 86 % effect on work-family conflict.

In the basic model of the study, working from home problems were considered as exogenous variables, and latent variables such as work-family conflict and job crafting were considered as endogenous variables. Work-family conflict was added to the model as a mediating variable. The maximum likelihood estimation method was used in our study. Because this method is accepted as a suitable method for situations where the data show statistically normal distribution. When the fit index values of the model are examined, it is seen that the values (CMIN / DF = 2.194; GFI =, 841; CFI =, 905; TLI =, 992; RMSEA =, 069) are within acceptable ranges. According to the model results, while the effect of working from home problems on job crafting is 41.0% when work-family conflict is not considered as a mediating variable, it decreases to 31 % when work-family conflict is used as a mediating variable. This result shows that work-family conflict has a partial mediating role in the effect of home-working problems on job crafting. In other words, the process of working from home is effective in the job crafting of employees, and with the involvement of the work-family conflict this effect becomes even stronger and increases the job crafting even more. In the model also, if the work-family conflict is used as a mediating variable, it is seen that job crafting is affected.

Figure 2. Displaying Standardized Estimation Results on the Model

7. CONCLUSION

This study aimed to determine whether the remote working system, which is a new application in many countries due to the pandemic, caused any change in work-family-life

situations and to measure the ability levels of people to solve problems, make decisions, and take responsibility in this change.

In the study, correlation analysis was performed primarily to determine the relationship between variables. As a result of the analysis, it is seen that there is a positive and significant relationship between employees working from home and work-family conflict ($r = 650^{**}$). This result is similar to the previous results in the literature (Kexian et al., 2020; Zhang et al., 2012; Xu et al., 2020; Mumu et al., 2020). Also, in the modeling made to determine the effect level between variables, it is seen that working from home is effective in experiencing work-family conflict by the rate of 86 %. This result reveals that employees doing their work at home causes work-family conflict. Especially the number of married ones being high is one of the factors that trigger this process. It can be said that there is discrimination in the duties assigned to women and men in the process of gender (women have more responsibility in housework), and the disruptions in our society, especially in the roles assigned to women, due to work, cause this process to be experienced. These problems may emerge more, especially in individuals who cannot show success and performance that can provide the balance element in meeting the demands for work or family (Zhou et al. 2020; Zhou Z, et al., 2020; Akca, 2020). This situation leads to family problems and deterioration of relationships (Kexian et al., 2020; Mary and Ramesh, 2020), and it may cause loss of work efficiency, motivation and performance (Zainal et al., 2020; Wijayati et al., 2020; Acar & Gökçaya, 2018; De Clercq et al, 2020). These problems can even lead to the idea of quitting the job in the individual.

On the other hand, positive results can be obtained in contrast to the above-mentioned problems in innovative and entrepreneurial individuals who manage this process successfully and have the ability to form an effective balance. As a matter of fact, job satisfaction and performance may increase even more in employees who produce solutions for work-family conflict problems that arise from both role conflict and other factors ($r = 415^{**}$) (Oprea & Iliescu, 2015; Zito et al. 2019; Wang et al., 2019). The ability to use the creative features of the individual, especially in order to spend more time with family members, the adequacy of the wage received, the ability to have the initiative to form this balance in the best way, reduces the work-family conflict, stress, and burnout of the employee (Baker et al., 2020; Niessen et al. 2016; Knight et al, 2020; Dalgıç & Türkoğlu, 2018; Karadeniz et al.,2018; Karabetyan, 2020; Zhang et al., 2020); as the managers provide this opportunity, it enables a more favorable opinion to be forming towards the organization (Xu et al., 2020).

The Sobel test was used in the analysis to determine the mediating role of work-family conflict between the remote working system, which is the main element of the study, and job crafting. According to the model results, while the effect of working from home problems on job crafting is 41.0% when work-family conflict is not considered as a mediating variable, it decreases to 31% when work-family conflict is used as a mediating variable. With this result, the work-family conflict has a partial mediating role in the effect of remote working problems on job crafting. As stated in the literature, it is seen that employees who have the ability to assume responsibility show the ability to easily fulfill the responsibilities they have burdened away from the workplace, management, and teammates, especially during the pandemic process while working remotely. Such employees have developed self-feelings, allowing them to complete all roles they undertake successfully by exhibiting creativity and innovative behavior. This result is actually something to be expected. Indeed, these results are similar to the studies conducted by Pijpker et al., 2022; Ingusci et al., 2021; Cornelisse et al., 2021; Kılıçaslan-Gökoğlu and Genç, 2023; Vara-Horna and Espinosa-Domínguez, 2023; Liu et al., 2021; Nagarajan et al., 2022; Seinwtsche et al., 2023, Turhan & Demirbilek, 2022; Karlankuş & Eser 2023. In the analysis of difference in the study, it is seen that those with a high level of education have higher perception levels of the problems and that their rate of developing job skills are higher compared to other employees. The fact that the sector in which the study is applied (banking activities) is suitable for working remotely and the training and work experience of the employees can also enable skill development in this context.

Due to the coronavirus, many changes have occurred in the normal working and life process and continue to be experienced. In this study, the problems faced by employees in the process of fulfilling the different roles that they have undertaken with the remote working that has come into our lives recently with the Covid-19 process and their skills of developing solutions for these problems were investigated. When the results obtained were evaluated, it was determined that the roles of the employees regarding their work and family lives were interrelated. The application of the remote working process, which is a new application in many countries and sectors, has brought significant problems both for employees and organizations. Elimination of these problems is the main element that will affect organizational success. Thus, organization managers should provide the necessary support to their employees to prevent the loss of morale and motivation in this adverse process created by the pandemic, and they should enable them to strengthen and bring their skills to the forefront by taking initiative.

It is a limitation that the study was conducted only for bank employees working in Kars city and district centres. We believe using other variables regarding this matter in future studies (spouses with double careers, workload situations of the employees, workaholicism, work-life integration, etc.) and larger organizations will contribute to the literature.

Ethics committee approval for the research was obtained from Atatürk University Social and Human Sciences Ethics Committee. Ethics committee approval certificate is presented in addition to the study. The authors also declare that the study was prepared in accordance with the Ethical Principles and Publication Policy. All authors participated in this study individually and equally, and there is no conflict of interest between the authors.

REFERENCES

- Aboobaker, N., Edward, M., & Pramatha, K. P. (2017). Work–family conflict, family–work conflict and intention to leave the organization: evidence across five industry sectors in india. *Global Business Review*, 18(2), 524-536. <https://doi.org/10.1177/0972150916668696>
- Ahl, M., & Lundgren, I. (2018). Working with home birth–swedish midwives experiences. *Sexual & Reproductive Healthcare*, 18, 24-29. <https://doi.org/10.1016/j.srhc.2018.08.006>
- Ajala, E. M. (2017). Work-family-conflict and family-work-conflict as correlates of job performance among working mothers: implications for industrial social workers. *African Journal of Social Work*, 7(1), 52-62.
- Akbaş Tuna, A., & Türkmendağ, Z. (2020). Covid-19 pandemi döneminde uzaktan çalışma uygulamaları ve çalışma motivasyonunu etkileyen faktörler, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12 (3), 3246-3260. <https://doi.org/10.20491/isarder.2020.1037>
- Akça M, & Küçükoğlu, M. T. (2020). Covid-19 ve iş yaşamına etkileri: evden çalışma *Uluslararası Yönetim Eğitim ve Ekonomik Perspektifler Dergisi*, 8(1), 71-81.
- Akca, M. (2020). İş-aile çatışması, yabancılaşma ve psikolojik belirtiler: lojistik işletmesi çalışanları üzerine bir araştırma. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(02), 228-244. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.641612>
- Allen, T. D., Herst, D. E., Bruck, C. S., & Sutton, M. (2000). Consequences associated with work-to-family conflict: a review and agenda for future research. *Journal of*

- Occupational Health Psychology*, 5(2), 278. <https://doi.org/10.1037/1076-8998.5.2.278>
- Amstad, F. T., Meier, L. L., Fasel, U., Elfering, A., & Semmer, N. K. (2011). A meta-analysis of work–family conflict and various outcomes with a special emphasis on cross-domain versus matching-domain relations. *Journal of Occupational Health Psychology*, 16(2), 151–169. <https://doi.org/10.1037/a0022170>
- Avcı, M., & Yavuz, E. (2020). Çalışanların esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumlarının işe devamsızlık algıları üzerindeki etkileri: Kamu kurumlarında bir alan araştırması. *Journal of Administrative Sciences* 18(35). <https://doi.org/10.35408/comuybd.510842>
- Bakker, A. B., Hetland, J., Olsen, O. K., Espevik, R., & De Vries, J. D. (2020). Job crafting and playful work design: links with performance during busy and quiet days. *Journal of Vocational Behavior*, 122, 103478. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2020.103478>
- Bakker, A.B. (2014). Daily Fluctuations in work engagement: an overview and current directions. *European Psychologist*, 19(4), 227–236. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000160>
- Bakker, A.B., & Demerouti, E. (2014). Job demands–resources theory. in p.y. chen & c.l. cooper (eds.), wellbeing: a complete reference guide (Vol. III, 37–64). Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell. DOI: 10.1002/9781118539415.wbwell019
- Bellmann, L. and Hübler, O. (2021), Working from home, job satisfaction and work–life balance – robust or heterogeneous links? *International Journal of Manpower*, 42 (3), 424-441. <https://doi.org/10.1108/IJM-10-2019-0458>
- Berg, J. M., Dutton, J. E., & Wrzesniewski, A. (2008). What is job crafting and why does it matter. Retrieved from the website of Positive Organizational Scholarship on April 15, 2011.
- Brewis, J. (2020). The health and socioeconomic impact on menopausal women of working from home. *Case Reports in Women's Health*, 27.
- Carlson, D. S., Kacmar, K. M., & Williams, L. J. (2000). Construction and initial validation of a multidimensional measure of work–family conflict. *Journal of Vocational Behavior*, 56(2), 249–276. <https://doi.org/10.1006/jvbe.1999.1713>
- Chadee, D., Ren, S., & Tang, G. (2020). Is digital technology the magic bullet for performing work at home? lessons learned for post covid-19 recovery in hospitality management. *International Journal of Hospitality Management*, 92, 102718. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2020.102718>
- Choo, J. L. M., Desa, N. M., & Asaari, M. H. A. H. (2016). Flexible working arrangement toward organizational commitment and work–family conflict. *Studies in Asian Social Science*, 3(1), 21-36. <http://dx.doi.org/10.5430/sass.v3n1p21>

- Collins, A.M., Hislop, D. & Cartwright, S. (2016). Social support in the workplace between teleworkers, office-based colleagues and supervisors, *New Technology, Work and Employment*, 31(2), 161-175. <https://doi.org/10.1111/ntwe.12065>
- Cornelisse, M. A., van Zyl, L. E., Le Blanc, P. M., Rispens, S., & Jongerius, M. (2021). Job Characteristics, Work-Life Balance, Job Motivation and Well-Being During the COVID-19 Pandemic: *The Roles of Job Crafting and Strengths Use* (Doctoral dissertation, Master's dissertation. Eindhoven: Eindhoven University of Technology).
- Dalgıç, A., & Türkoğlu, N. (2018). Otel çalışanlarının iş becerikliliği ve polikronisite eğilimlerinin işten ayrılma niyetleri üzerine etkisi. *In 2nd International Symposium on Innovative Approaches in Scientific Studies*, 787-794
- De Beer, L. T., Tims, M., & Bakker, A. B. (2016). Job crafting and its impact on work engagement and job satisfaction in mining and manufacturing. *South African Journal of Economic and Management Sciences*, 19(3), 400-412. <http://dx.doi.org/10.17159/2222-3436/2016/v19n3a7>
- De Clercq, D., Haq, I. U., & Butt, A. A. (2020). Experiencing conflict, feeling satisfied, being engaged: limiting the detrimental effects of work–family conflict on job performance. *Journal of Management & Organization*, 1-18. <https://doi.org/10.1017/jmo.2020.18>
- De Vries, H., Tummers, L., & Bekkers, V. (2019). The benefits of teleworking in the public sector: reality or rhetoric? *Review of Public Personnel Administration*, 39(4), 570-593. <https://doi.org/10.1177/0734371X18760124>
- Demerouti, E. (2014). Design your own job through job crafting. *European Psychologist*, 19, 237–247. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000188>
- Demsky, C. A., Ellis, A. M., & Fritz, C. (2014). Shrugging it off: does psychological detachment from work mediate the relationship between workplace aggression and work-family conflict? *Journal of Occupational Health Psychology*, 19(2), 195–205. <https://doi.org/10.1037/a0035448>
- Dettmers, J. (2017). How extended work availability affects well-being: the mediating roles of psychological detachment and work-family-conflict. *Work and Stress*, 31(1), 24–41. <https://doi.org/10.1080/02678373.2017.1298164>.
- Dingel, J. I., & Neiman, B. (2020). How many jobs can be done at home? *Journal of Public Economics*, 189, 104235. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2020.104235>
- Frese, M., Kring, W., Soose, A., & Zempel, J. (1996). personal initiative at work: differences between east and west germany. *Academy of Management journal*, 39(1), 37-63. <https://doi.org/10.5465/256630>
- Good, D. J., Lyddy, C. J., Glomb, T. M., Bono, J. E., Brown, K. W., Duffy, M. K., & Lazar, S. W. (2016). Contemplating mindfulness at work: an integrative review. *Journal of management*, 42(1), 114-142. <https://doi.org/10.1177/0149206315617003>

- Greenhaus, J. H., & Beutell, N. J. (1985). Sources of conflict between work and family roles. *Academy of management review*, 10(1), 76-88. <https://doi.org/10.5465/amr.1985.4277352>
- Hildingsson, I., Westlund, K., & Wiklund, I. (2013). Burnout in swedish midwives. *Sexual & Reproductive Healthcare*, 4(3), 87-91. <https://doi.org/10.1016/j.srhc.2013.07.001>
- Hoffman, K. E., Garner, D., Koong, A. C., & Woodward, W. A. (2020). Understanding the intersection of working from home and burnout to optimize post-covid19 work arrangements in radiation oncology. *International Journal of Radiation Oncology Biology Physics*, 108(2): 370–373. <https://doi.org/10.1016/j.ijrobp.2020.06.062>
- Ingusci, E., Callea, A., Chirumbolo, A., & Urbini, F. (2016). Job crafting and job satisfaction in a sample of italian teachers: the mediating role of perceived organizational support. *Electronic Journal of Applied Statistical Analysis*, 9(4), 675-687.
- Ingusci, E., Signore, F., Giancaspro, M. L., Manuti, A., Molino, M., Russo, V., & Cortese, C. G. (2021). Workload, techno overload, and behavioral stress during COVID-19 emergency: The role of job crafting in remote workers. *Frontiers in psychology*, 12, 655148. <https://doi.org/10.3390/ijerph19042146>
- International Labour Office (2016). Challenges and opportunities of teleworking for workers and employers in the icts and financial services sectors: issues paper for the global dialogue forum on the challenges and opportunities of teleworking for workers and employers in the icts and financial services sectors (Geneva, 24–26 October 2016).
- Javadian, G., Awotoye, Y., & Kpekpena, I. (2019, July). Work from home and organizational commitment: the sequential mediation of job stress and satisfaction. *In Academy of Management Proceedings* (1), 11243). <https://doi.org/10.5465/AMBPP.2019.11243abstract>
- Jones, E., Chonko, L., Rangarajan, D., & Roberts, J. (2007). The role of overload on job attitudes, turnover intentions, and salesperson performance. *Journal of Business Research*, 60(7), 663-671. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2007.02.014>
- Jostell, D. & Hemlin, S. (2018), After hours teleworking and boundary management: effects on work-life conflict, *Work*, 60 (3), 475-483.
- Karadeniz, E., Koşan, L., & Geçgin, E. (2018). Kobi kapsamındaki otel işletmelerinin finansal sorunları: kars ve erzurum illerinde bir araştırma. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 15(2), 302-319. <https://doi.org/10.24010/soid.453163>
- Karlankuş, N., & Eser, B. (2023). Covid-19 Döneminde Evden Çalışmanın Kadın Çalışanların İş-Yaşam Dengesine Etkisi: Trabzon İli Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 9(2), 347-366. <https://doi.org/10.20979/ueyd.1351541>
- Kexian, L., Tingting, Y., & Qu, S. (2020). Relationships between sleep quality, mindfulness and work-family conflict in chinese nurses: a cross-sectional study. *Applied Nursing Research*, 151250. <https://doi.org/10.1016/j.apnr.2020.151250>

- Kilicaslan-Gokoglu, S., & Genc, H. F. (2023). The Interplay Between Cognitive Flexibility, Emotion Regulation, and Work-Life Balance: Exploring the Mediating Effect of Job Crafting. *International Journal of Contemporary Economics and Administrative Sciences*, 13(1), 443-476.
- Knight, C., Tims, M., Gawke, J., & Parker, S. K. (2020). When do job crafting interventions work? the moderating roles of workload, intervention intensity, and participation. *Journal of Vocational Behaviour*, 103522. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2020.103522>
- Kulik, C. T., Oldham, G. R., & Hackman, J. R. (1987). Work design as an approach to person-environment fit. *Journal of Vocational Behaviour*, 31(3), 278-296. [https://doi.org/10.1016/0001-8791\(87\)90044-3](https://doi.org/10.1016/0001-8791(87)90044-3)
- LePine, J. A., Podsakoff, N. P., & LePine, M. A. (2005). A meta-analytic test of the challenge stressor–hindrance stressor framework: an explanation for inconsistent relationships among stressors and performance. *Academy of management journal*, 48(5), 764-775. <https://doi.org/10.5465/amj.2005.18803921>
- Liu, L., Wan, W., & Fan, Q. (2021). How and when telework improves job performance during COVID-19? Job crafting as mediator and performance goal orientation as moderator. *Psychology research and behavior management*, 2181-2195.
- Mary, M. A. J., & Ramesh, V. (2020). An empirical study on the effect of work/family conflict to work-life integration (WLI). *Materials Today: Proceedings*. 37(2), 2279-2283. <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2020.07.721>
- Masuda, A. D., Poelmans, S. A., Allen, T. D., Spector, P. E., Lapierre, L. M., Cooper, C. L., & Lu, L. (2012). Flexible work arrangements availability and their relationship with work-to-family conflict, job satisfaction, and turnover intentions: a comparison of three country clusters. *Applied Psychology*, 61(1), 1-29. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2011.00453.x>
- McKibbin, W., & Roshen, F. (2020). The global macroeconomic impacts of covid-19: seven scenarios (cama working paper 19/2020). australian national university. <https://www.brookings.edu/research/>. https://doi.org/10.1162/asep_a_00796
- Mudrak, J., Zabrodska, K., Kveton, P., Jelinek, M., Blatny, M., Solcova, I., & Machovcova, K. (2018). Occupational well-being among university faculty: a job demands-resources model. *Research in Higher Education*, 59, 325–348. <https://doi.org/10.1007/s11162-017-9467-x>
- Mumu, J. R., Tahmid, T., & Azad, M. A. K. (2020). Job satisfaction and intention to quit: a bibliometric review of work-family conflict and research agenda. *Applied Nursing Research*, 151334. <https://doi.org/10.1016/j.apnr.2020.151334>
- Mustajab, D., Bauw, A., Rasyid, A., Irawan, A., Akbar, M. A., & Hamid, M. A. (2020). Working from home phenomenon as an effort to prevent covid-19 attack and its impacts on work productivity. *The International Journal of Applied Business*, 4(1), 13-21. <https://doi.org/10.20473/tijab.V4.I1.2020.13-21>

- Nagarajan, R., Swamy, R. A., Reio, T. G., Elangovan, R., & Parayitam, S. (2022). The COVID-19 impact on employee performance and satisfaction: A moderated moderated-mediation conditional model of job crafting and employee engagement. *Human Resource Development International*, 25(5), 600-630. <https://doi.org/10.1080/13678868.2022.2103786>
- Niessen, C., Weseler, D., & Kostova, P. (2016). When and why do individuals craft their jobs? the role of individual motivation and work characteristics for job Crafting. *Human Relations*, 69 (6), 1287-1313. <https://doi.org/10.1177/0018726715610642>
- Noonan, M.C. & Glass, J.L. (2012), The hard truth about telecommuting, *Monthly Labor Review*, (135), 38-45.
- Oldham, G. R., & Hackman, J. R. (2010). Not what it was and not what it will be: the future of job design research. *Journal of organizational behavior*, 31(2-3), 463-479. <https://doi.org/10.1002/job.678>
- Oprea, B., & Iliescu, D. (2015). Burnout and job insecurity: the mediating role of job crafting. *Psihologia Resurselor Umane*, 13(2), 232-244.
- Öztürkoğlu, Y. (2013). Tüm yönleriyle esnek çalışma modelleri. *Beykoz Akademi Dergisi*, 1 (1), 109-129
- Palumbo, R. (2020). Let me go to the office! an investigation into the side effects of working from home on work-life balance. *International Journal of Public Sector Management*. 33(6-7), 771–790. <https://doi.org/10.1108/IJPSM-06-2020-0150>
- Parasuraman, S., & Simmers, C. A. (2001). Type of employment, work–family conflict and well-being: a comparative study. *Journal of Organizational Behavior*, 22(5), 551-568. <https://doi.org/10.1002/job.102>
- Pijpker, R., Kerksieck, P., Tušl, M., De Bloom, J., Brauchli, R., & Bauer, G. F. (2022). The role of off-job crafting in burnout prevention during COVID-19 crisis: a longitudinal study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(4), 2146. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.655148>
- Ru Hsu, Y. (2011), Work-family conflict and job satisfaction in stressful working environments: the moderating roles of perceived supervisor support and internal locus of control, *International Journal of Manpower*, 32 (2), 233-248. <https://doi.org/10.1108/01437721111130224>
- Saltiel, F. (2020). Who can work from home in developing countries? *Covid Economics*, 7, 104-118.
- Schaufeli, W.B., & Bakker, A.B. (2004). Job demands, job resources, and their relationship with burnout and engagement: a multi-sample study. *Journal of Organizational Behavior*, 25 (3), 293–315. <https://doi.org/10.1002/job.248>
- Schieman, S., & Narisada, A. (2021). A less objectionable greed? work-life conflict and unjust pay during a pandemic. *Research in Social Stratification and Mobility*, 71, 100564. <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2020.100564>

- Seinsche, L., Schubin, K., Neumann, J., & Pfaff, H. (2023). Do I want to work from home today? Specific job crafting strategies of public service employees working from home during the COVID-19 pandemic in Germany: a qualitative study. *Frontiers in Psychology, 14*, 1183812. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1183812>
- Taboroši, S., Strukan, E., Poštin, J., Konjikušić, M., & Nikolić, M. (2020). Organizational commitment and trust at work by remote employees. *Journal of Engineering Management and Competitiveness, 10*(1), 48-60.
- Tadić, M., Bakker, A. B., & Oerlemans, W. G. (2015). Challenge versus hindrance job demands and well-being: a diary study on the moderating role of job resources. *Journal of Occupational and Organizational Psychology, 88*(4), 702-725. <https://doi.org/10.1111/joop.12094>
- Thomas, E. C., Thomas, K. G., & Du Plessis, M. (2020). An evaluation of job crafting as an intervention aimed at improving work engagement. *SA Journal of Industrial Psychology, 46*(1), 1-12. <https://doi.org/10.4102/sajip.v46i0.1703>
- Tims, M., Bakker, A. B., & Derks, D. (2012). Development and validation of the job crafting scale. *Journal of Vocational Behavior, 80*(1), 173-186. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2011.05.009>
- Toniolo-Barrios, M., & Pitt, L. (2021). Mindfulness and the challenges of working from home in times of crisis. *Business Horizons, 64* (2) <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2020.09.004>
- Turhan, I., & Demirbilek, S. (2022). Covid-19 Salgini Sürecinde Evden Çalışma İle İş-Aile Yaşamı Dengesi Etkileşiminin Tükenmişlik Bağlamında İncelenmesi. *SSD Journal, 7*(34), 312-345.
- Vara-Horna, A. A., & Espinosa-Domínguez, A. G. (2023). COVID-19 disruption and meaningful work: The mediating role of family-work conflict. *Administrative Sciences, 13*(3), 87.
- Vignoli, M., Muschalla, B., & Mariani, M.G. (2017). Workplace phobic anxiety as a mental health phenomenon in the job demands-resources model. *BioMed Research International, 2017*, 3285092, 10 pages. <https://doi.org/10.1155/2017/3285092>
- Waizenegger L., McKenna B., Cai W. & Bendz T. (2020). An affordance perspective of team collaboration and enforced working from home during COVID-19, *European Journal of Information Systems, 29*:4, 429-442, <https://doi.org/10.1080/0960085X.2020.1800417>
- Walker, P. G., Whittaker, C., Watson, O. J., Baguelin, M., Winskill, P., Hamlet, A., & Ghani, A. C. (2020). The impact of COVID-19 and strategies for mitigation and suppression in low-and middle-income countries. *Science, 369*(6502), 413-422. <https://doi.org/10.25561/77735>
- Wang, Y.-C., Ryan, B., Yang, C.-E., (2019). Employee brand love and love behaviors: perspectives of social exchange and rational choice. *Int. J. Hospitality Manage. 77*, 458–467. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2018.08.009>

- Wijayati, D. T., Kautsar, A., & Karwanto, K. (2020). Emotional intelligence, work family conflict, and job satisfaction on junior high school teacher's performance. *International Journal of Higher Education*, 9(1), 179-188. <https://doi.org/10.5430/ijhe.v9n1p179>
- Xia, N., Zhong, R., Wang, X., & Tiong, R. (2018). Cross-domain negative effect of work-family conflict on project citizenship behavior: study on chinese project managers. *International journal of project management*, 36(3), 512-524. <https://doi.org/10.1016/j.ijproman.2017.11.005>
- Xu, S., Wang, Y. C., Ma, E., & Wang, R. (2020). Hotel employees' fun climate at work: effects on work-family conflict and employee deep acting through a collectivistic perspective. *International Journal of Hospitality Management*, 91, 102666. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2020.102666>
- Zainal, N., Zawawi, D., Aziz, Y. A., & Ali, M. H. (2020). Work-family conflict and job performance: moderating effect of social support among employees in malaysian service sector. *International Journal of Business and Society*, 21(1), 79-95. <https://doi.org/10.33736/ijbs.3224.2020>
- Zhang, M., Griffeth, R., & Fried, D. D. (2012). Work-family conflict and individual consequences. *Journal of Managerial Psychology*, 27(7), 696–713. DOI 10.1108/02683941211259520
- Zhang, M., Wang, F., & Das, A. K. (2020). Work–family conflict on sustainable creative performance: job crafting as a mediator. *Sustainability*, 12 (19), 8004. <https://doi.org/10.3390/su12198004>
- Zhou, S., Li, X., & Gao, B. (2020b). Family/friends support, work-family conflict, organizational commitment, and turnover intention in young preschool teachers in China: a serial mediation model. *Children and Youth Services Review*, 113, 104997. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.104997>
- Zhou, Z. E., Eatough, E. M., & Che, X. X. (2020a). Effect of illegitimate tasks on work-to-family conflict through psychological detachment: passive leadership as a moderator. *Journal of Vocational Behaviour*, 121, 103463. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2020.103463>
- Zito, M., Colombo, L., Borgogni, L., Callea, A., Cenciotti, R., Ingusci, E., & Cortese, C. G. (2019). the nature of job crafting: positive and negative relations with job satisfaction and work-family conflict. *International journal of environmental research and public health*, 16 (7), 1176. <https://doi.org/10.3390/ijerph16071176>

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 1084-1097

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 02.06.2024

Accepted / Kabul: 13.08.2024

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ KONUSUNDA FARKINDALIK OLUŞTURMADA SOSYAL PAZARLAMANIN ROLÜ: Z KUŞAĞI İNCELEMESİ

Alaidin KOŞAR¹

Öz

Günümüzde iklim değişikliği küresel boyutta pek çok olumsuz sonuçlara yol açmakta iken gelecekte de bu olumsuz sonuçların şiddetinin daha da artacağı öngörülmektedir. Tüm insanlığı ilgilendiren böylesine önemli bir konu hakkında insanlarda farkındalık oluşturmak önem arz etmektedir. Farkındalık oluşturmada kullanılacak araçlardan biri de sosyal pazarlamadır. Sosyal pazarlama, toplumun tamamında ya da bir kesiminde değişim yaratmak için tasarlanmış pazarlama stratejileri olarak tanımlanabilir. Bu çalışma kapsamında Z kuşağı bireylerinin iklim değişikliği konusunda 10 farklı konu başlığındaki farkındalıkları, bir sosyal pazarlama uygulaması öncesinde ve sonrasında ölçülerek karşılaştırılmıştır. Bulgular, Z kuşağı bireylerinin iklim değişikliğinin etkilerinin pek de farkında olmadıklarını ancak sosyal pazarlama uygulaması sonucu farkındalıklarının anlamlı bir şekilde arttığını göstermektedir. İklim değişikliğinin “tarımsal üretimde düşüş” ve “kamu maliyesine olumsuz etkisi” gibi konularda sosyal pazarlama uygulamasına rağmen Z kuşağı bireylerinin farkındalıklarının anlamlı bir şekilde değişmediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Pazarlama, İklim Değişikliği, Z Kuşağı.

Jel Kodları: M31.

¹ Öğr. Gör. Dr., Mersin Üniversitesi, e-posta: alaidinkosar@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5481-403X

Atıf/Citation

Koşar, A. (2024). İklim değişikliği konusunda farkındalık oluşturmada sosyal pazarlamanın rolü: Z kuşağı incelemesi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 1084-1097.

THE ROLE OF SOCIAL MARKETING IN RAISE AWARENESS ABOUT CLIMATE CHANGE: GENERATION Z REVIEW

Abstract

Today, climate change is causing many negative consequences on a global scale, and it is predicted that the severity of these negative consequences will increase in the future. It is important to raise awareness about such an important issue that concerns all of humanity. One of the tools that can be used to raise awareness is social marketing. Social marketing can be defined as a marketing strategies designed to create change in all or part of society. In this study, the awareness of Generation Z individuals on 10 different topics on climate change was measured and compared before and after a social marketing application. The findings show that Generation Z individuals are not very aware of the effects of climate change, but their awareness has increased significantly as a result of social marketing practices. It was determined that the awareness of Generation Z individuals did not change significantly despite social marketing practices on issues such as "decrease in agricultural production" and "negative impact on public finance" of climate change.

Keywords: Social Marketing, Climate Change, Generation Z.

Jel Codes: M31.

1. GİRİŞ

1970 ve 1980'lerin sosyo-ekonomik şartları, tüketici tatminsizliği, çevresel sorunlar, doğal kaynakların tükenme tehlikesi, siyasal ve yasal faktörler, pazarlama yönetimini beşeri ve sosyal yöne, sosyal sorumluluk yaklaşımı ile hareket etmeye itmiştir (Bozpolat & Cömert, 2016, s. 45). 1980'li yıllardan itibaren de pek çok araştırmacı, program odaklı yeni bir bakış açısına yönelmişlerdir. Bu anlayıştaki amaç, davranış değişikliği yaratarak pazarlamanın sosyal alandaki etkisini ve önemini ortaya koymaktır. Bu yaklaşım, sosyal pazarlamanın ortaya çıkmasına öncülük etmiştir (Goldberg vd., 1997, s. 3).

İklim değişikliği, gelişmiş ya da gelişmemiş ülke ayrımı yapmadan günden güne etkisini dünyanın tüm bölgelerinde göstermektedir. Hava kirliliği, trafik kazalarından daha fazla can almakta; yeşil alanlar azalırken gökdelen sayısı artmaktadır. Dünyaya kuş bakışı bakıldığında yeşil alandan çok bina ve otoparklar görülmektedir. Dolayısıyla insanların temel hakkı olan temiz hava, temiz su, doğal alanlar gittikçe yok olmaktadır (Demirbaş & Aydın, 2020, s. 164).

İnsan kaynaklı faaliyetler sonucu oluşan iklim değişikliği durumunun giderek artması ve bu faaliyetlerin çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin ürkütücü boyutlara ulaşması sorunu evrensel bir boyuta taşımıştır. İklim değişikliğinde gelişmiş ülkelerin payı daha fazla olsa da sorunun etki alanı çok daha kapsamlıdır. Bu nedenle iklim değişikliğini küresel bir sorun

olarak görmek ve çözümünde de küresel çapta çözümler üretmek daha akılcıdır (Karaman & Gökalp, 2010, s. 63).

Bu çalışmanın amacı iklim değişikliği konusunda farkındalık oluşturmada sosyal pazarlamanın rolünü Z kuşağı çerçevesinde incelemektir. Bu amaç kapsamında ilk olarak sosyal pazarlama kavramından, sosyal pazarlamanın gelişiminden, amaçlarından ve sosyal pazarlama uygulamalarında kullanılan pazarlama karması bileşenlerinden bahsedilmiştir. Daha sonra iklim değişikliği, iklim değişikliğinin etkileri ve iklim değişikliğine karşı alınabilecek önlemlere değinilmiştir. Son olarak araştırma amacına yönelik olarak yapılan analiz ve bulgulara yer verilmiştir.

2. SOSYAL PAZARLAMA

Endüstrileşme, küreselleşme, teknoloji alanında yaşanan gelişmeler gibi pek çok olgu toplumsal hayat üzerinde olumlu etkiler gösterebildiği gibi olumsuz etkilere de yol açmıştır. Bu olumsuzluklardan bazıları çevresel kirlenme, ekosistemin zarar görmesi, sosyal ilişkilerin zayıflaması ve komşuluk ilişkilerinin değerinin azalmasıdır. Dolayısıyla tam da bu noktada toplumsal bilinçlenme önem arz etmiş ve pek çok kurum ve kuruluş sağlıktan kültüre, çevreden sosyalleşmeye kadar farklı alanlarda sosyal pazarlama projelerine odaklanmıştır (Coşkun, 2012, s. 227).

Günümüzde pazarlama kavram ve yöntemleri sadece mal ve hizmetlere değil yukarıda bahsedildiği üzere fikirlere de uygulanabilmektedir. Bu fikirler için geliştirilen pazarlama stratejileri, toplumun/hedef kitlenin genel refah seviyesini arttırmak amacıyla oluşturulmaktadır (Sezer, 1999, s. 55). Tam da bu noktada Wiebe, 1951 yılında “Neden sabun sattığımız gibi kardeşliği ve akılcı düşüncüyü satamıyoruz?” sorusunu sorarak sosyal pazarlamanın temellerini atmıştır (Wiebe, 1951, s. 679).

Brown (1986), sosyal pazarlamanın ortaya çıkışındaki bazı gelişmeleri şu şekilde sıralamıştır:

1. Ticari olmayan kuruluşların, pazarlama hizmetlerine yönelik artan ihtiyaçları
2. Değişim teorisinin ortaya çıkışı
3. Toplumsal gerçeklik konusunda fikir birliğine dayalı algının azalması
4. Pazarlamanın toplum üzerindeki olumsuz etkisine yönelik eleştiriler
5. Sosyal pazarlama odaklı teorinin birleşimi

Sosyal pazarlama, sosyal fikirleri kabul ettirebilmek amacıyla ürün planlama, fiyatlandırma, iletişim, dağıtım ve pazarlama araştırması konularını içeren programların tasarlanması, uygulanması ve kontrol edilmesidir (Kotler & Zaltman, 1971, s. 5). Sosyal pazarlama, hedef kitle olarak belirlenen bireylerin belirli davranışları kabul etmesini, reddetmesini, değiştirmesini, terk etmesini veya sürdürmesini sağlamaktadır (Grier & Bryant, 2005, s. 321). Bu kapsamda da sosyal pazarlama, ticari pazarlamada kullanılan araç, teknik ve kavramları kullanarak sosyal hedeflere ulaşmayı amaçlamaktadır. Bu hedeflerin çoğunluğu bireylerin ve/veya toplumun refahını arttırmak için davranışları değiştirmeye odaklıdır (Peattie & Peattie, 2009, s. 262). Sosyal pazarlama, diğer sosyal girişimlere kıyasla geniş insan topluluklarının davranışlarını olumlu yönde etkilemede ve sosyal değişim yaratma başarısında önemli bir etkiye sahiptir (Özgen & Bahadır, 2019, s. 180).

İşletmeler, faaliyetlerini toplumsal değerlerle uyumlu bir şekilde yürütmelidir. Bu uyumu göz ardı ederek sadece kâr amaçlı yapılan pazarlama faaliyetleri günümüzde geçerliliğini yitirmiştir. Bu doğrultuda ortaya çıkan sosyal pazarlama uygulamaları da işletmelerin doğaya ve çevreye duyarlı olmaları temelinde gerçekleştirilmektedir (Cılızoğlu vd., 2020, s. 282). Sosyal pazarlama genellikle çevreyi koruma, toplum sağlığı, toplumun gelişimi gibi konularla ve bu doğrultuda kitle iletişim araçlarını kullanma ile ilgilenmektedir (Cheng vd., 2011, s. 3). Sosyal pazarlama, canlıların doğal yaşam alanlarına duyarlılık, nesli tükenmekte olan hayvanların korunması, doğru ilaçlama, atık yağların ve suların doğru depolanması ve geri dönüşüm gibi konulardaki hassasiyete ve davranışlara odaklanmaktadır (Marangoz & Arıkan, 2018, s. 145).

Kotler (1987), sosyal pazarlamanın amaçlarını şu şekilde sıralamıştır:

Öğretim: Hedef kitleye pozitif ve yararlı olacak fikirlerin, alışkanlıkların ve davranışların aşılmasıdır. Toplumun eğitilmesi ve bilinçlendirilmesi söz konusudur.

Davranış kabulü: Topluma belirli bir davranışın kabul edilmesi ve uygulanması gerekliliği anlatılır.

Davranış değiştirme: Topluma zarar veren bir davranıştan toplumu vazgeçirmek amaçlanır.

İnanç değiştirme: Toplum tarafından benimsenen ancak topluma zararı olan/faydası olmayan bir inancın değiştirilmesi amaçlanır.

Sosyal davranışları etkilemede pazarlama karması elemanları kullanılarak yapılan bir planlama ve uygulama söz konusudur. İstenilen sosyal etkinin yaratılmasında bu karma elemanlarını doğru kullanmak önem arz etmektedir (Kurtoğlu, 2007, s. 130). Sosyal pazarlama uygulamalarında kullanılan pazarlama bileşenleri şu şekilde sıralanabilir:

a)Ürün: Hedef kitlenin istek ve ihtiyaçları doğrultusunda geliştirilen, hedef kitlenin satın alabileceği şekilde ambalajlanan olgudur (İlter & Bayraktaroğlu, 2007, s. 57). Örneğin; çevreyi temiz tutmak konusunda düzenlenen “yeşili sev, yeşili koru” gibi bir kampanyada ana ürün çevreyi korumak/temiz tutmaktır.

b)Fiyat: Sosyal pazarlamada fiyat, hedef kitlenin sosyal pazarlama kampanyası boyunca nelere katlanacağı ile ilgilidir. Fiyat, bir paradan ziyade kampanya süresince harcanan zaman, çaba, psikolojik zorluklar gibi soyut kavramları temsil eder (Weinreich, 1999, s. 11).

c)Dağıtım: Kişiler, sosyal konularda bilgi sahibi olsalar da bu konular hakkında bilgi almak ya da eyleme geçebilmek için nerelere başvuru yapacaklarını bilemezler. Sosyal pazarlamada dağıtım ise bu kişilerin nerelere başvuracaklarını, satış noktalarının sayısını ve yerini kapsamaktadır (İlter & Bayraktaroğlu, 2007, s. 57).

d)Tutundurma: Hedef kitleyi eyleme geçirmek amacıyla tasarlanan ve iletilen ikna edici iletişim yöntemleridir. Bu yöntemlerde önemli olan nokta anahtar mesajları belirlemek, mesajı iletecek kişilerin ve iletişim kanallarının seçimidir. Tüm bunlar belirlenirken hedef kitlenin özellikleri, hedef davranışlar, engeller ve faydalar dikkate alınmalıdır (Marangoz & Aydın, 2019, s. 148).

Sosyal pazarlama, pazarlamacıların çıkarlarından ziyade hedef kitlenin/toplumun faydası için sosyal davranışları etkilemeye yöneliktir. Sosyal pazarlamayı ticari pazarlamadan ayıran en önemli fark da bireyin/toplumun faydasına yönelik uygulamaları ön planda tutmasıdır (Weinreich, 1999, s. 27). Sosyal pazarlama ile ticari pazarlama arasındaki farklılıklar daha detaylı olarak Tablo 1’de gösterilmiştir:

Tablo 1. Sosyal Pazarlama İle Ticari Pazarlama Arasındaki Farklar

Sosyal Pazarlama	Ticari Pazarlama
Kamuya karşı sorumluluk vardır	Bireysel ve kurumsal sorumluluk vardır
Hedefler yüksek risklidir	Hedefler ulaşılabilir olarak belirlenir
Yöneticiler risk almazlar	Yöneticiler risk alır
Faydalı faaliyetler yapılmak istenir	Para kazanılmak istenir
Vergi ve bağışlarla finanse edilir	Yatırımlarla finanse edilir
Performansı ölçmek zordur	Kârlılık ve pazar payı göstergeleri ile performans ölçülebilir

İlişki güvene dayalıdır	İlişki rekabet temellidir
Kararlar katılımcı olarak verilir	Kararlar hiyerarşik olarak verilir

Kaynak: (Andreasen & Drumwright, 2001, s. 104)

3. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

İklim değişikliği, on yıl ve daha uzun bir süreç içerisinde sıklık ve yoğunluk değişimine neden olan iklim elemanlarındaki (sıcaklık, yağmur, rüzgâr vb.) anlamlı değer değişimidir. İklim değişikliğinin belirtileri kuraklık, çölleşme, yağış dengesizlikleri, fırtına, hortum vb. meteorolojik olaylarda artış meydana gelmesi ile ortaya çıkmaktadır (Sevim & Somuncu, 2018, s. 1264). İklim değişikliği, pek çok farklı konu ile açıklansa da endüstrileşme ile birlikte insan faaliyetlerinin iklim yapısını bozduğu konusunda uzmanlar arasında görüş birliği bulunmaktadır (Leggett, 2007, s. 1).

İklim değişikliğinin, ekonomik anlamda bireysel ve toplumsal yıkıma, tatlı su ve gıda kaynaklarının azalmasına, insanların yeni hastalıklara maruz kalmasına ve insanlar arasındaki eşitsizliğin artmasına yol açma ihtimali oldukça yüksektir (Barnett, 2003, s. 4). Gelişmiş iklim modelleri, dünyanın yüzey sıcaklığının 2100 yılına kadar 1.4-5.8 derece arasında artacağını öngörmektedir. Bu artış sonucunda da kara ve deniz buzullarının erimesi, deniz seviyesinin yükselmesi, şiddetli hava olaylarının artması, kuraklık, çölleşme, salgın hastalıkların artması gibi tüm dünyayı etkileyecek önemli sonuçların olması beklenmektedir (Çakmak & Gökalp, 2011, s. 91). İklim değişikliğine bağlı olarak aşırı hava olayları ve afetlerin yapısından son 20 yılda gözle görülür bir değişiklik söz konusudur. Birleşmiş Milletler istatistiklerine göre hava olayları ve afetlerin %90'a yakını iklim değişikliği ile ilgilidir ve bu olayların şiddeti ve sıklığı da artmaktadır (Tuğaç, 2022, s. 46). Önümüzdeki yıllarda küresel ekolojik değişimlerin çevresel, sosyal, ekonomik ve politik açıdan insanlık üzerinde büyük etkilerinin olması beklenmektedir. Bu ekolojik değişimler biyolojik çeşitlilik, üretkenlik, göç ve sürdürülebilirlik gibi faktörleri içermektedir (Dale, 1997, s. 753).

Türkiye, karmaşık bir iklim yapısına sahip olduğundan dolayı iklim değişikliğinden en fazla etkilenecek ülkelerin başında gelmektedir. Üç tarafının denizlerle çevrili olması, arızalı bir topoğrafyaya sahip olması ve orografik özellikler nedeniyle Türkiye'nin farklı bölgelerinde farklı etkiler görülecektir. Sıcaklık artışının etkisi ile Güneydoğu ve İç Anadolu hatta yeterli suya sahip olmayan yarı nemli Ege ve Akdeniz bölgeleri iklim değişikliğinden en çok etkilenecek bölgelerdir (Öztürk, 2002, s. 48).

Dünya liderleri, 1972 yılında Stockholm'de, 1992 yılında Rio de Janeiro'da ve 2002 yılında Johannesburg'da toplanarak iklim değişikliği konusu üzerinde bir uzlaşmaya varmışlardır. Bu

görüşmelerden çıkan en önemli sonuç ise su dâhil bütün kaynakların akıllıca yönetilmesi gerekliliğidir (Şen, 2022, s. 11).

Fosil yakıt kullanımının azaltılması, ülkelerin sürdürülebilir büyüme hedefleri ortaya koyması, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımına ağırlık verilmesi, orman arazilerinin yanlış kullanımının engellenmesi toplumların yerine getirmesi gereken bazı sorumluluklardır. Bu sorumlulukları yerine getirmek için de bireylerin bu konuda bilinçli olması gerekmektedir (Tok vd., 2017, s. 25-26).

İklim değişikliğinin farklı kategorilerde ne gibi potansiyel etkiler yaratacağı Tablo 2’de özetlenmiştir:

Tablo 2. Küresel İklim Değişikliğinin Potansiyel Etkileri

Enerji	İnsan sağlığı	Tarım	Doğal çevre ve türler	Su kaynakları	Ormanlar
Enerji politikalarında değişim	Ölümler	Ürün kayıpları	Doğal yaşam alanlarında kayıplar	Su arzında azalma	Orman kompozisyonu
Enerji tüketiminde değişim	Salgın hastalıklar	Sulama problemleri	Tür çeşitliliğinde azalma	Su kalitesinde düşüş	Ormanların coğrafi dağılımında değişim
Enerji maliyetlerinde değişim	Hava kirliliği	Tarım alanlarında değişim		Su kaynaklı rekabetler	Orman sağlığı ve verimliliğinde düşüş

Kaynak: (Doğan & Tüzer, 2011, s. 25)

4. GEREÇ VE YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın amacı ve önemi, evreni ve örneklemini, veri toplama yöntemi ve süreci, araştırmanın hipotezleri, kullanılan analizler gibi başlıklar açıklanmıştır.

4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı iklim değişikliği konusunda farkındalık oluşturmada sosyal pazarlamanın rolünü Z kuşağı çerçevesinde incelemektir. Bu araştırma, tüm dünyayı ilgilendiren ve olumsuz/yıkıcı etkilere sebep olan/olabilecek iklim değişikliği konusunda özellikle Z kuşağı gençlerinin farkındalık düzeylerini görmek ve bu konuda farkındalık oluşturma açısından önem arz etmektedir.

4.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemini

Araştırmanın evrenini 2000 yılı ve sonrası doğan ve Z kuşağı olarak adlandırılan bireyler oluşturmaktadır. Bu bireylerin hepsine ulaşmak zaman ve maliyet açısından mümkün olmadığı için kolayda örnekleme yapılmış ve araştırmacının hızlı ve kolay bir şekilde ulaşabileceği

örneklem olarak Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu'nda öğrenim gören öğrenciler seçilmiştir. Örneklem büyüklüğü arttıkça gerçekte küçük olan farkların anlamlı çıkabilmesinden dolayı örneklem sayısı 200 ile sınırlı tutulmuştur.

4.3. Veri Toplama Yöntemi ve Süreci

Katılımcıların iklim değişikliği konusunda farkındalıklarını ölçmek amacıyla Tok vd. (2017) tarafından kullanılan ölçek uyarlanarak kullanılmıştır. Bu ölçekte iklim değişikliği sonucunda oluşabilecek potansiyel tehlike ve risklere ilişkin ifadeler yer almaktadır. Katılımcılara her bir ifadeyi farkındalık durumlarına göre 1-10 arasında puanlamaları istenmiştir (1: en alt düzey farkındalık; 10: en üst düzey farkındalık). Katılımcılara bu anket uygulandıktan sonra bir sosyal pazarlama uygulaması olarak iklim değişikliği konusunda bir video izletilmiştir. Katılımcılara izletilen video YouTube'de "Evrım Ağacı" kullanıcı adına sahip 3.61 milyon abonesi olan bir hesaba ait videodur. Video uzunluğu 21 dk. 43 saniyedir. Videoda iklim değişikliği konusunda bilgi verilmekte, potansiyel tehlike ve risklerden bahsedilmektedir. Videoda bahsedilen tehlike ve riskler, kullanılan ölçekteki ifadelerle uyumludur. Video linki: <https://www.youtube.com/watch?v=fBS6xkTC9bQ>. Video izletildikten sonra aynı anket katılımcılara tekrar uygulanmıştır. Veriler 2024 yılı Mayıs ayı içerisinde toplanmıştır.

4.4. Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmaya ilişkin 10 adet hipotez oluşturulmuştur. Bu hipotezler araştırmada kullanılan iklim değişikliği ölçeği içerisinde yer alan 10 ifadenin ayrı ayrı hipotez olarak değerlendirilmesi ile oluşturulmuştur. Araştırmaya ilişkin hipotezler şu şekildedir:

H₁: Z kuşağının, iklim değişikliği ile birlikte atmosferin sıcaklığının artacağı konusundaki farkındalık puan ortalaması sosyal pazarlama uygulaması öncesinde ve sonrasında farklılaşmaktadır.

H₂: Z kuşağının, iklim değişikliği ile birlikte buzulların eriyeceği konusundaki farkındalık puan ortalaması sosyal pazarlama uygulaması öncesinde ve sonrasında farklılaşmaktadır.

H₃: Z kuşağının, iklim değişikliği ile birlikte deniz suyu seviyesinin yükseleceği konusundaki farkındalık puan ortalaması sosyal pazarlama uygulaması öncesinde ve sonrasında farklılaşmaktadır.

H₄: Z kuşağının, iklim değişikliği ile birlikte çok sayıda adanın deniz suyu seviyesinin altında kalacağı konusundaki farkındalık puan ortalaması sosyal pazarlama uygulaması öncesinde ve sonrasında farklılaşmaktadır.

H₅: Z kuşağının, iklim değişikliği ile birlikte salgın hastalıkların ortaya çıkacağı konusundaki farkındalık puan ortalaması sosyal pazarlama uygulaması öncesinde ve sonrasında farklılaşmaktadır.

H₆: Z kuşağının, iklim değişikliği ile birlikte sakatlıkların ve ölüm oranlarının artacağı konusundaki farkındalık puan ortalaması sosyal pazarlama uygulaması öncesinde ve sonrasında farklılaşmaktadır.

H₇: Z kuşağının, iklim değişikliği ile birlikte su kaynaklarının zarar göreceği konusundaki farkındalık puan ortalaması sosyal pazarlama uygulaması öncesinde ve sonrasında farklılaşmaktadır.

H₈: Z kuşağının, iklim değişikliği ile birlikte tarımsal ürünlerin üretiminde düşüş olacağı konusundaki farkındalık puan ortalaması sosyal pazarlama uygulaması öncesinde ve sonrasında farklılaşmaktadır.

H₉: Z kuşağının, iklim değişikliği ile birlikte kitlesel göçlerin normal bir durum olarak görüleceği konusundaki farkındalık puan ortalaması sosyal pazarlama uygulaması öncesinde ve sonrasında farklılaşmaktadır.

H₁₀: Z kuşağının, iklim değişikliği ile birlikte kamu maliyesinin olumsuz yönde etkileneceği konusundaki farkındalık puan ortalaması sosyal pazarlama uygulaması öncesinde ve sonrasında farklılaşmaktadır.

4.5. Araştırmada Kullanılan Analizler

Araştırmada iki bağımlı ortalamanın (sosyal pazarlama uygulaması öncesi ve sonrası) test edilmesinde bağımlı örneklem t testi (Paired Samples t Test) kullanılmıştır.

5. BULGULAR

Katılımcıların sosyal pazarlama uygulaması öncesi ve sonrası 10 ifadeye vermiş oldukları yanıtların normal dağılıma uyup uymadıklarına ilişkin çarpıklık ve basıklık değerleri Tablo 3'te gösterilmiştir. George ve Mallery (2010), çarpıklık ve basıklık değerlerinin -2 ve +2 arasında bir değer aldığında verilerin normal dağılıma uyduklarını ifade etmiştir. Tüm ifadelerin çarpıklık ve basıklık değerlerine bakıldığında bu değerler arasında olduğu görülmektedir. Dolayısıyla araştırma kapsamında toplanan veriler normal dağılıma uymaktadır ve parametrik testler yapmaya uygundur.

Tablo 3. Normal Dağılım Analiz Sonuçları

İfadeler	Çarpıklık Değeri	Basıklık Değeri	İfadeler	Çarpıklık Değeri	Basıklık Değeri
İfade1 öncesi	,564	-,371	İfade1 sonrası	-,541	-,282
İfade2 öncesi	,425	-,400	İfade2 sonrası	-,331	-,933
İfade3 öncesi	,790	-,203	İfade3 sonrası	-,049	-,764
İfade4 öncesi	,657	-,313	İfade4 sonrası	-,535	-,308
İfade5 öncesi	1,037	,329	İfade5 sonrası	-,338	,014
İfade6 öncesi	,898	,026	İfade6 sonrası	-,258	-,698
İfade7 öncesi	,505	-,125	İfade7 sonrası	-,105	-,345
İfade8 öncesi	1,097	1,734	İfade8 sonrası	1,064	1,604
İfade9 öncesi	1,102	,859	İfade9 sonrası	-,044	-,368
İfade10 öncesi	1,557	1,998	İfade10 sonrası	1,481	1,841

Katılımcıların iklim değişikliği ölçeğine verdikleri cevaplar ve sosyal pazarlama uygulaması olarak izledikleri video sonrası aynı ölçekteki aynı ifadelerle verdikleri cevaplar sonucunda toplanan verilerin, bağımlı örneklem t testi (paired samples t test) sonuçları Tablo 4'te gösterilmiştir. Tabloda her bir farkındalık konusunda sosyal pazarlama uygulaması öncesi ve sonrası puan ortalamaları, ilgili hipoteze ilişkin anlamlılık düzeyi ve hipotez sonucu gösterilmiştir.

Tablo 4. Bağımlı Örneklem t Testi Sonuçları

Farkındalık Konusu	Sosyal Pazarlama Uygulaması Öncesi Puan Ort.	Sosyal Pazarlama Uygulaması Sonrası Puan Ort.	Anlamlılık Düzeyi (Sig.)	Hipotez Sonucu
Atmosfer sıcaklığının artması	4,40	7,46	,000	Kabul
Buzulların erimesi	4,88	7,84	,000	Kabul
Deniz suyu seviyesinin yükselmesi	4,08	7,12	,000	Kabul
Çok sayıda adanın deniz suyu seviyesi altında kalması	4,18	7,92	,000	Kabul
Salgın hastalıkların ortaya çıkması	3,36	7,49	,000	Kabul
Sakatlık ve ölüm oranlarının artması	3,60	7,16	,000	Kabul
Su kaynaklarının zarar görmesi	5,01	7,14	,000	Kabul
Tarımsal ürün üretiminde düşüş olması	2,88	2,89	,083	Ret
Kitlesel göçlerin normal olarak görülmesi	3,23	6,25	,000	Kabul
Kamu maliyesinin olumsuz etkilenmesi	3,02	3,13	,060	Ret

Bağımlı örneklem t testi sonuçlarına bakıldığında tüm farkındalık konularında bir artış görülmüştür ancak bun artışların bazıları istatistiksel olarak anlamlı iken bazıları anlamsız olarak tespit edilmiştir. İklim değişikliği sonucunda tarımsal ürün üretiminde düşüş olması konusunda katılımcıların farkındalık puan ortalamaları sosyal pazarlama uygulaması öncesi 2,88 iken sosyal pazarlama uygulaması sonrası 2,89 olarak bulunmuş ve bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır (Sig: ,083 >,05). Dolayısıyla H₈ reddedilmiştir. Benzer şekilde iklim değişikliği konusunda kamu maliyesinin olumsuz etkilenmesi konusunda katılımcıların farkındalık puan ortalamaları 3,02 iken sosyal pazarlama uygulaması sonrası 3,13' e çıkmasına rağmen bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır (Sig: ,060 >,05).

Dolayısıyla H_{10} reddedilmiştir. Bu iki konu dışında kalan tüm konularda katılımcıların sosyal pazarlama uygulaması öncesi ve sonrası puan ortalamaları arasındaki farklılık istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur (Sig: ,000 < ,05). Dolayısıyla $H_1, H_2, H_3, H_4, H_5, H_6, H_7$ ve H_9 kabul edilmiştir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Başta çevresel zararlar olmakla birlikte çeşitli hastalıklara, ölümlere, sosyal ve ekonomik sorunlara yol açan ve ilerleyen yıllarda bu sorunları önemli derecede arttıracığı öngörülen iklim değişikliği küresel boyutta önemli bir sorun olarak görülmektedir. Küresel boyutta bu kadar fazla soruna yol açan ve açabilecek bir konunun günümüzde çok da önemsenmediği aşikârdır. Önemsenmeyen bu konuda farkındalık yaratmak ya da düşük düzeyde olan farkındalığı arttırmak önemli bir konudur. Bu farkındalığı yaratmada ya da farkındalık düzeyini arttırmada sosyal pazarlama önemli bir rol oynamaktadır. Bu çalışmada da Z kuşağı bireylerinde iklim değişikliği konusunda farkındalık oluşturmada sosyal pazarlamanın rolü incelenmiştir. İklim değişikliği konusunda 10 farklı konu başlığı ayrı ayrı incelenmiştir. Katılımcıların her bir konu için sosyal pazarlama uygulaması öncesi ve sonrası farkındalık puan ortalamaları incelenmiş ve analiz edilmiştir.

Analiz sonuçlarında Z kuşağının en az farkında olduğu konu başlığının “tarımsal ürün üretiminde düşüş olmasıdır”. En az farkında olunan ikinci konu ise “kamu maliyesinin olumsuz etkilenmesidir”. Bu konu başlıklarında sosyal pazarlama uygulanmasından sonra bile anlamlı bir farkındalık puan artışı görülmediği tespit edilmiştir (H_8 ve H_{10} ret). Bu sonuca göre iklim değişikliği konusunda yapılacak olan sosyal pazarlama uygulamalarında/kampanyalarında “tarım” ve “kamu maliyesi” konularına daha fazla önem verilmesi ve daha fazla farkındalık oluşturulması amaçlanmalıdır.

Z kuşağının iklim değişikliği konusunda en fazla farkında olduğu konu başlığı “su kaynaklarının zarar göreceğidir”. En fazla farkında olunan ikinci konu ise “buzulların erimesi” olarak tespit edilmiştir. Araştırma kapsamında kabul edilen tüm hipotezlerde ($H_1, H_2, H_3, H_4, H_5, H_6, H_7, H_9$) farkındalık puan ortalamalarının sosyal pazarlama uygulaması sonucunda 3-4 puan civarında anlamlı bir artış olduğu saptanmıştır. Bu bulguya benzer şekilde Gelibolu ve Madran (2013) üniversite ortamında çevreci davranışın geliştirilmesinde sosyal pazarlamayı kullanarak deneysel bir çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışma sonucunda sosyal pazarlama uygulaması öncesi ve sonrası çevreci davranışların anlamlı bir şekilde iyi yönde geliştiği sonucuna ulaşmışlardır. Oktay ve Gelibolu (2023) da çevreci düşünce tarzıyla hanelerde kullanılan elektrik tüketiminin azaltılması amacıyla sosyal medyayı kullanarak

sosyal pazarlama uygulaması gerçekleştirmişlerdir. 4 aylık takip edilen bu çalışma sonucunda sosyal pazarlama uygulamasının hanelerdeki elektrik tüketimini azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Genel bir değerlendirme yapılırsa küresel boyutta tüm insanlığı ilgilendiren, günümüzde zararlarını gördüğümüz ve ilerleyen yıllarda bu zararların daha şiddetli bir şekilde görünme olasılığının olduğu iklim değişikliği konusunda sosyal pazarlama uygulamaları/kampanyaları faydalı olabilmektedir. Yapılacak bilimsel çalışmalar ve araştırmalar ışığında farkındalığın az olduğu konular üzerinde daha detaylı bilgiler verilmeli ve bu konulara daha fazla odaklanılmalıdır. Bu araştırmada “tarımsal ürün üretimi düşüşü” ve “kamu maliyesinin göreceği zarar” gibi konuların diğer konulara göre daha az farkında olduğu ve bu konulara önem verilmesi gerekliliği sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Andreasen, A., & Drumwright, M. (2001). Alliances and ethics in social marketing. In A. Andreasen (Eds.). *Ethics in social marketing*. Georgetown University Press.
- Barnett, J. (2003). Security and climate change. *Global environmental change*, 13(1), 1-17. [https://doi.org/10.1016/S0959-3780\(02\)00080-8](https://doi.org/10.1016/S0959-3780(02)00080-8)
- Brown, B. B. (1986). *Social marketing and the construction of a new policy domain: An understanding of the convergence which made social marketing plausible* [Unpublished doctoral dissertation]. Virginia Commonwealth University.
- Bozpolat, C., & Cömert, Y. (2016). Sağlık sektöründe sosyal pazarlama uygulamaları: Obezite ile mücadele kampanyası üzerine bir araştırma. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, 6(1), 43-64.
- Cheng, H., Kotler, P., & Lee, N. R. (2011). *Social marketing for public health: Global trends and success stories*. Jones and Bartlett Publishers.
- Cılızoğlu, G. Y., Dondurucu, Z. B., & Çetinkaya, A. (2020). Sosyal pazarlama bağlamında Covid-19 salgını sürecinde GSM operatörlerinin Youtube reklamlarının analizi. *International journal of cultural and social studies*, 6(1), 280-299.
- Coşkun, G. (2012). Sosyal pazarlama ve sosyal pazarlama karması: Antalya Emniyet Müdürlüğü Komşu Kollama Projesi Örneği. *CBÜ sosyal bilimler dergisi*, 10(2), 226-246. <https://doi.org/10.18026/cbusos.80993>
- Çakmak, B., & Gökalp, Z. (2011). İklim değişikliği ve etkin su kullanımı. *Tarım bilimleri araştırma dergisi*, 4(1), 87-95.

- Dale, V. H. (1997). The relationship between land-use change and climate change. *Ecological applications*, 7(3), 753-769.
- Demirbaş, M., & Aydın, D. (2020). 21. yüzyılın en büyük tehdidi: Küresel iklim değişikliği. *Ecological life sciences*, 15(4), 163-179. <https://dx.doi.org/10.12739/NWSA.2020.15.4.5A0143>
- Doğan, S., & Tüzer, M. (2011). Küresel iklim değişikliği ve potansiyel etkileri. *C. Ü. iktisadi ve idari bilimler dergisi*, 12(1), 21-34.
- Gelibolu, L., & Madran, C. (2013). Çevresel sorunlara davranışsal çözümler geliştirilmesinde sosyal pazarlamanın kullanılması. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(4), 339-357.
- George, D., & Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference, 17.0 update*. Pearson.
- Goldberg, M. E., Fishbein, M., & Middlestadt, S. E. (1997). *Social marketing: Theoretical and practical perspectives*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Grier, S., & Bryant, C. A. (2005). Societal marketing in public health. *Annual review of public health*, 26, 319-339. <https://doi.org/10.1146/annurev.publhealth.26.021304.144610>
- İlter, B., & Bayraktaroğlu, G. (2007). Kâr amacı gütmeyen sosyal içerikli pazarlama uygulamaları: Sosyal pazarlama. *Erciyes Üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*, 28, 49-64.
- Karaman, S., & Gökalp, Z. (2010). Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin su kaynakları üzerine etkileri. *Tarım bilimleri araştırma dergisi*, 3(1), 59-66.
- Kotler, P., & Zaltman, G. (1971). Social marketing: An approach to planned social change. *Journal of marketing*, 35, 3-12.
- Kotler, P. (1987). *Strategic marketing for non-profit organizations: Cases and Readings*. Prentice-Hall.
- Kurtoğlu, S. (2007). Sosyal pazarlama kavramının analizi. *Sosyal bilimler dergisi*, 1, 125-134.
- Leggett, J. A. (2007). *Climate change: Science and policy implications*. Nebraska-Lincoln: Congressional Research Service Reports.
- Marangoz, A. Y., & Arıkan, Ö. U. (2018). Sosyal pazarlama kavramı ve sosyal pazarlamada sosyal medya kullanımı: Sağlık kampanyaları uygulamaları. *Toros üniversitesi İİSBF sosyal bilimler dergisi*, 5(8), 141-165.
- Marangoz, M., & Aydın, A. E. (2019). *Sosyal pazarlama ilkeler ve uygulamalar*. Beta Basım Yayım Dağıtım A. Ş.
- Oktay, E. H., & Gelibolu, L. (2023). Hane halkı elektrik tüketiminde tasarruf davranışı oluşturulması: Topluluk tabanlı sosyal pazarlama yaklaşımıyla bir uygulama. *Turkish Research Journal Journal of Academic Social Science*, 6(1), 36-43.

- Özgen, E., & Bahadır, M. (2019). Yoksulluğun azaltılmasında sosyal pazarlamanın rolü. *Anadolu üniversitesi iletişim bilimleri fakültesi uluslararası hakemli dergisi*, 27(2), 172-193.
- Öztürk, K. (2002). Küresel iklim değişikliği ve Türkiye'ye olası etkileri. *G. Ü. gazi eğitim fakültesi dergisi*, 22(1), 47-65.
- Peattie, K., & Peattie, S. (2009). Social marketing: A pathway to consumption reduction. *Journal of business research*, 62(2), 260-268. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2008.01.033>
- Sevim, T., & Somuncu, M. (2018). Çifteler ilçesindeki çiftçilerin iklim değişikliğine adaptasyon ve algı düzeyinin belirlenmesi. TÜCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu (s. 1261-1275), Ankara.
- Sezer, İ. F. (1999). Sosyal pazarlama kavramı ve Türkiye uygulamaları. *Erciyes üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*, 14, 55-63.
- Şen, Z. (2022). İklim değişikliği ve Türkiye. *Çevre, şehir ve iklim dergisi*, 1(1), 1-19.
- Tok, G., Cebesoy, Ü. B., & Bilican, K. (2017). Sınıf öğretmeni adaylarının iklim değişikliği farkındalıklarının incelenmesi. *Batı Anadolu eğitim bilimleri dergisi*, 8(2), 23-36.
- Tuğaç, Ç. (2022). İklim değişikliği krizi ve şehirler. *Çevre, şehir ve iklim dergisi*, 1(1), 38-60.
- Weinreich, N. K. (1999). *Hands-on social marketing: A step by step guide*. Sage Publications.
- Wiebe, G. D. (1951). Merchandisin commodities and citizenship on television. *The public opinion quarterly*, 15(4), 679-691.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 1098-1124

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 03.06.2024

Accepted / Kabul: 04.11.2024

KÜRT MUHALEFET PARTİSİ OLARAK HÜR DAVA PARTİSİ'NİN (HÜDA PAR) KÜRT MESELESİNE YAKLAŞIMI

Muhittin IŞIK¹

Öz

Bu çalışma, 2012 yılının sonlarında kurulan Hür Dava Partisi'nin Kürt meselesine yönelik tutumunu ana hatlarıyla ele almayı amaçlamıştır. Kürt meselesini konu edinen çalışmalar irdelendiğinde spesifik olarak Hür Dava Partisi'nin bu meseleye ilişkin yaklaşımını ortaya koyan herhangi bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmada söylem analizi ve arşiv araştırması tekniği aracılığıyla öncelikle Kürt meselesinin kavramsal çerçevesi ve tarihsel gelişimi sunulmuş, sonrasında ise Hür Dava Partisi'nin ideolojisi ve Kürt meselesine bakışı analiz edilmiştir. Hür Dava Partisi kurulduğu tarihten günümüze kadar Kürt meselesini hemen hemen her platformda gündeme getirmiş, meselenin çözümüne dair görüşlerini ileri sürmüştür. Hür Dava Partisi Parti programı ve Parti temsilcilerinin söylemleri analiz edildiğinde, Kürt meselesinin ancak İslâmî referanslarla silahsız, şiddetsiz bir yaklaşımla, barış ortamı içerisinde ve Kürt coğrafyasındaki bütün bileşenlerin talepleri dikkate alınarak kalıcı çözüme kavuşturulabileceğinin ileri sürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın temel argümanı, Kürt kimliğiyle bütünleşmiş, muhafazakâr bir parti olarak Hür Dava Partisi'nin Kürt meselesine farklı bir perspektifle yaklaştığı önermesine dayandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kürtler, Kürt Meselesi, HÜDA PAR, Muhalefet.

Jel Kodları: D72, D79, H89.

¹Dr., Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü, E-posta: muhittin.isik.kou@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8477-4622

Atıf/Citation

Işık, M. (2024). Kürt muhalefet partisi olarak hür dava partisi'nin (hüda par) kürt meselesine yaklaşımı. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 1098-1124.

THE APPROACH OF THE FREE CAUSE PARTY (HUDA PAR) TO THE KURDISH ISSUE AS A KURDISH OPPOSITION PARTY

Abstract

This study aims to outline the attitude of the Free Cause Party, which was established in late 2012, towards the Kurdish issue. When the studies on the Kurdish issue are examined, there is no academic study that specifically reveals the Free Cause Party's approach to this issue. In this study, firstly, the conceptual framework and the historical development of the Kurdish issue are presented through discourse analysis and archival research technique, and then the ideology of the Free Cause Party and its view on the Kurdish issue are analyzed. Since its establishment, the Free Cause Party has brought the Kurdish issue to the agenda on almost every platform and put forward its views on the solution of the issue. When the Free Cause Party program and the discourses of the Party representatives are analyzed, it is understood that it is argued that the Kurdish issue can only be resolved permanently with an unarmed, non-violent approach with İslamic references, in a peaceful environment and taking into account the demands of all components in the Kurdish geography. The main argument of this study is based on the proposition that the Free Cause Party, as a conservative party integrated with the Kurdish identity, approaches the Kurdish issue from a different perspective.

Keywords: Kurds, Kurdish Issue, HÜDA PAR, Opposition.

Jel Codes: D72, D79, H89.

1. GİRİŞ

Türkiye'de siyasi partilerin tarihsel geçmişleri Osmanlı modernleşmesine uzanmaktadır. Tam anlamıyla siyasal partiler ilk kez II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde siyasi alanda muhalif dernekler ve partilerin sayısında artış yaşanmıştır. Türk siyasal partileri köken olarak daha ziyade modernleşme süreci içerisinde ortaya çıkmış kurumlar olarak tarif edilmiştir. İlk siyasal örgüt ve derneklerin kurucuları incelendiğinde, batılılaşma süreci içerisinde kurulmuş modern eğitim kurumlarında tahsil görmüş isimler oldukları müşahede edilmektedir (Altıntaş, 2003, s. 5). Batılılaşma çalışmalarının hız kazandığı Cumhuriyet döneminde ise çok partili yaşama geçiş için denemeler yapılmışsa da bunlar çok kısa ömürlü olmuş, ancak 1946'dan sonra iç ve dış dinamiklerin etkisiyle çok partili demokratik bir yaşam mümkün olmuştur. Bu tarihten sonra dünya genelinde siyasi partilerin gelişmesine tanık olunmuştur. Duverger'in (1962, s. 138) tabiriyle, siyasal partilerin gelişimiyle Aristo veya Montesquieu'den ilham almış siyasi anlayış sarsılmıştır. Bununla birlikte parlamenter rejim, başkanlık rejimi ve meclis hükümeti sistemi arasındaki geleneksel ayrılık gelinen noktada modern Anayasa Hukuku'nun merkezi olmaktan çıkmıştır. Türkiye'de yürürlüğe konulmuş 1921 ve 1924 Anayasa'larında siyasi partiler anayasal güvenceye alınmamışsa da, ilerleyen süreçte hazırlanan Anayasa'larda kendilerine yer bulmuşlardır.

Türkiye’de siyasi partileri anayasal güvenceye alan ilk Anayasa, 1961 Anayasa’sı olmuştur. Bu Anayasa’nın 56. maddesine göre “siyasî partiler, ister iktidar olsun, ister muhalefette olsunlar, demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır” (<https://www.anayasa.gov.tr>, 2024). Benzer şekilde 1982 Anayasası’nın 68. maddesinde siyasi partilerin “demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları” (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982, s. 13) olduğu ifade edilmiştir. 1982 Anayasası, parti kurma, partilere girme, partilerden çıkma hükümlerinin yanı sıra siyasi partilerin uyacakları esasları da belirtmiştir.

1980 sonrasında Türk siyasal hayatında çok sayıda parti yer almıştır. Ocak 2024 verilerine göre Türkiye’de toplam 143 legal siyasi parti bulunmaktadır (Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, 2024). Bu legal siyasi partilerin içerisinde kuşkusuz ki Kürt hareketiyle yakından ilişkili partiler de mevcut olmuştur. Başka bir deyişle geçmişten günümüze uzanan zaman diliminde Kürt siyasi hareketini temsil eden çok sayıda parti kurulmuştur. Kürt siyasi hareketini temsil eden ilk parti, Halkın Emek Partisi (HEP, 1990) olmuştur. HEP’ten sonra sırasıyla; Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP, 1992), Demokrasi Partisi (DEP, 1993), Halkın Demokrasi Partisi (HADEP, 1994), Demokratik Halk Partisi (DEHAP, 1997), Özgür Toplum Partisi (ÖZGÜR PARTİ, 2003), Demokratik Toplum Partisi (DTP, 2005), Barış ve Demokrasi Partisi (BDP, 2008), Halkların Demokratik Partisi (HDP, 2012) ve Halkların Eşitlik ve Demokrasi Partisi’dir (DEM Parti, 2023). 1990’lardan sonra siyasi alanda yer alan söz konusu bu partiler sol dünya görüşünü benimseyerek laik bir tutum sergilemiş ve Kürt muhalefetinin de önemli aktörleri olmuştur (Işık, 2023, s. 41).

2012 yılının Aralık ayında kurulan Hür Dava Partisi de (HÜDA PAR) Kürt muhalefetinin bir diğer önemli aktörü olarak siyaset sahnesine çıkmıştır. Bu partilerin siyasi çizgisinden farklı bir tutum sergileyen HÜDA PAR kendisini sağ ya da sol yelpazede konumlandırmamış, politikasını İslâmî referanslar üzerinden yürütmüştür. HÜDA PAR’ın kimliği hakkında geçmişine vurgu yapılarak kamuoyunda olumsuz algılar oluşturulmuşsa da parti kendisine yönelik olumsuz bu algıları ve iddiaları kabul etmemiş; legal, bağımsız ve bağlantısız bir siyasi parti olduğunu ifade etmiştir. HÜDA PAR’ın siyasi çizgisinin gerçek anlamda anlaşılması için parti tüzüğünün, parti programının, seçim beyannamelerinin, parti yönetici ve mensuplarının söylemlerinin irdelenmesi gerekmektedir.

Türkiye'nin en mühim² ve en uzun ömürlü meseleleri arasında yer alan Kürt meselesi (Uslu, 2008, s. 121; Yayman, 2011, s. 11) ve HÜDA PAR'ın bu meseleye dair çözümünün ana hatlarıyla ortaya konulduğu bu çalışmada şu sorulara yanıt aranmıştır: Kamuoyunda Kürt sorunu olarak bilinen mesele tam olarak neyi ifade etmektedir ve bunun farklı boyutları nelerdir? Genel olarak Kürt sorununa ilişkin hangi alternatif çözümler sunulmuştur? HÜDA PAR hangi amaçlarla kurulmuş ve hangi siyasi çizgide konumlanmıştır? HÜDA PAR Kürt meselesine dair hangi çözüm önerilerini sunmuştur? Burada sıralanan sorulara anlamlı ve tutarlı bir yanıt verilebilmesi ve özgün bir çalışmanın ortaya konabilmesi için, öncelikle Kürt meselesinin kavramsal çerçevesinin ve tarihsel gelişiminin sunulması gereklidir. Sonrasında ise Kürt muhalefet partisi olarak HÜDA PAR'ın ideolojik çizgisi ve Kürt meselesine bakışı irdelenecektir. HÜDA PAR'ın Kürt meselesine yaklaşımını irdelemek aynı zamanda Kürt meselesini farklı bir boyutuyla ele almaya karşılık gelmektedir. Nitekim HÜDA PAR'ın Kürt sorununa yaklaşımı esas itibarıyla dinsel eğilimli bir yaklaşımdır. Literatürde Kürt meselesine siyasal partiler ekseninden, dinsel açıdan yaklaşan akademik çalışmaların sınırlı sayıda oluşu, bu konunun seçilmesinin temel gerekçesi olmuştur. HÜDA PAR'ı ele alan akademik çalışmalar irdelendiğinde, sıklıkla HÜDA PAR-Hizbullah ilişkisinin üzerinde durulduğu, HÜDA PAR'ın Kürt meselesi konusundaki hassas tutumuna genellikle odaklanılmadığı görülmektedir. Bu çerçevede, söylem analizi yönteminden yararlanılarak HÜDA PAR'ın Kürt meselesine ilişkin tutumu analiz edilmiştir. Araştırmada, İslâm merkezli dünya görüşünü benimseyen HÜDA PAR'ın özellikle kurumsal belgelerinde Kürt meselesine yaklaşımı ele alınırken, diğer Kürt milliyetçiliği, İslâmcı, sol, Kemalist, milliyetçi akımlarca kurulmuş statüko ile ana hatlarıyla karşılaştırma yapılarak, ortaya akademik bir araştırma konmak istenmiştir.

2. KÜRT MESELESİNE GENEL BİR BAKIŞ

Karmaşık bir sürecin ürünü olan (Sambur, 2008, s. 91), tanımı konusunda fikir birliğine varılamamış (Çora, 2021, s. 335; Sunca, 2022, s. 15; Tan, 2008, s. 67) etno-dilsel veçheleriyle çoğunluktan farklılaşan bir kesimin kimlik taleplerinden mülhem ancak terör eylemleri sebebiyle şiddetten bağımsız olmayan bir etno-milliyetçilik sorunu olarak kendini gösteren (Kurubaş, 2008, s. 19) Kürt meselesinin uzun bir geçmişe sahip olduğu ileri sürülebilir. Osmanlı'dan gelen iskân politikaları ile çok sayıda Kürt ülkenin batı bölgelerine sürgün

² Aras vd. (2009, s. 33) çalışmalarında Kürt meselesinin (% 16,2) işsizlik (% 47,2) ve ekonomik sorunlardan (% 29, 1) sonra Türkiye'nin en önemli üçüncü meselesi olduğunu tespit etmişlerdir. Buna ilave olarak, Kürt hareketi alanındaki çalışmalarıyla tanınan Bozarıslan (2019, s. 11) ise, Kürt meselesinin Türkiye'nin en büyük meselesi olduğunu ileri sürmüştür.

edilmiştir. Cumhuriyet kurulduktan sonra dinî önderler ile aşiret beylerinin ve aydınların teşvik ettiği çok sayıda Kürt isyanı meydana gelmiştir. 1925'te Şeyh Sait'in başını çektiği, dinî ve milliyetçi motiflerin bir arada bulunduğu isyan, bunların tipik örneğidir. Bu isyanı körükleyen sebepler arasında; çağdaş reformların yapılması, merkeziyetçilik yönündeki adımlar ve 1923 seçimlerinde Kürt milletvekili adaylarının seçilmelerinin engellenmesi yer almıştır. 1925-1938 yılları arasında dağınık ve bazen reaksiyonerlik sınırlarını geçemeyen başka isyanlar da yaşanmıştır. Kimi Kürt elitlerinin Hoybun grubunu kurarak 1930'da Ağrı'da vuku bulan isyana destek vermeleri Ankara'da endişe yaratmıştır. Söz konusu isyanlar, Kürtleri asayiş sorunu olarak gören merkeziyetçi anlayışa itirazları ifade etmiş, devlet ise her isyana karşı tedbirleri gittikçe artırarak karşılık vermeyi sürdürmüştür (Aydın & Taşkın, 2017, s. 393-394). 1934'te kabul edilen *İskân Kanunu* ile Anadolu'nun etnik yapısının yeniden düzenlenmesi ve Türk olmayan unsurların Türkleştirilmesi hedeflenmiştir. Böylelikle, asimilasyon gerçekleştirmek istenmiştir. Ancak asimilasyon politikası zorunlu iskân uygulamasıyla sınırlı kalmamıştır. Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından Türkçe'den başka dillerde yayın ve eğitime, Lozan hükümleri saklı kalmak kaydıyla, müsaade edilmemiştir. Bu bakımdan, Kürtçe üzerindeki kısıtlamalar eğitim ve yayın alanlarıyla sınırlı kalmamış, Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan *Şark Islahat Planı* uyarınca, kamusal alanda Kürtçe konuşmak da yasaklanmak istenmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyen yıllarda soyadlarıyla, yer adları ve köy isimlerinin Türkleştirilmesi ve çocuklara Kürtçe isim konmasının yasaklanması gibi asimilasyoncu uygulamalara da gidilmiştir (Yeğen, 2008, s. 62). 1950'li yıllardan itibaren kırsal alanlardan kentlere yaşanan göçler, mekanik toplumdaki organik topluma doğru, ulaşım ve iletişim araçlarının gelişmesi, demokratik gelişmeler gibi etkenler diğer kimliklerin yanı sıra uzun dönem boyunca ihmal edilen Kürt kimliğinin de görünür olmasının önünü açmıştır (Altun, 2013, s. 58-59). Bu doğrultuda, Demokrat Parti döneminde kısmî de olsa bir sükûnet söz konusu olmuştur. 1960'larda çok sayıda Kürt'ün Türkiye İşçi Partisi çatısı altında bir araya gelmesiyle Kürt meselesine ilişkin önemli tespitlerde bulunulmuş, ilk kez bir siyasal parti açıkça Kürtlerin varlığını tanımıştır (Aydın & Taşkın, 2017, s. 393-394). 1980'li yıllara kadar Türkiye çapında izole bir şekilde yaşanan Kürt meselesi, 12 Eylül 1980 müdahalesiyle yeni bir safhaya geçmiştir. Bu süreçte başvuru alan sıkıyönetim ve olağanüstü hâl uygulamaları, PKK'nın gündün güne büyüyen etkisini arttırmasına yol açmıştır (Yayman, 2011, s. 13). 12 Eylül müdahalesinden sonra sol gruplarla birlikte Avrupa'ya sığınan Kürtlerin diaspora deneyimleri, günümüzde Kürt meselesinin önemli öğelerinden biri hâline gelmiştir. Dahası bu deneyimin Kürt meselesine ilişkin etno-seküler söylemin kaynağını teşkil ettiği ileri sürülebilir. Bu deneyimle, farklı Kürt grupları,

çoğunlukla PKK, Avrupa'da elde ettiği siyasi, ekonomik ve sosyal olanakları Türkiye'ye yönelik olarak kullanmıştır (Ete & Özhan, 2008, s. 6). İşte Kürt meselesi 1984'te PKK'nın bir silahlı örgüt olarak görünür olmasından bu yana çoğu devlet yetkilisi, gazeteci ve bilim insanı tarafından ağırlıklı olarak “terörizm” veya “az gelişmişlik sorunu” olarak tanımlanmıştır. Bu anlayışa göre, uzlaşmazlıktaki aktörlerin bir ayağını PKK, diğer ayağını ise devlet ve ordu teşkil etmiştir (Çelik, 2010). 1980'li yılların ardından devleti yönetenler “Kürt realitesi” ya da “Kürt sorunu” tabirlerini kullanmışlardır (Güllüpunar & Gümüşok, 2016, s. 19). Tek parti döneminde ve 12 Eylül müdahalesinin ardından ret, inkâr ve asimilasyon politikalarına maruz kalan Kürtler açısından 1990'ların sonlarında AB adaylığı vesilesiyle bir yumuşama durumu algılanmış ise de bu konularda somut hukuki adımların ve anayasal düzenlemelerin önemli ölçüde AK Parti sürecinde gerçekleştiği ileri sürülebilir (Köse, 2022). Bu kapsamda, Kürtlerin kültürel kimliklerini tanımaya ve hakları konusundaki eksiklikleri gidermeye dönük çabalar 2000'li yılların başında başlamıştır (Altun, 2013, s. 64). AK Parti iktidarlarının Kürtlerin tarihsel mağduriyeti üzerinden bir söylem kurguladığı ve bu doğrultuda bir Kürt politikası tesis ettiği ileri sürülebilir (Bakiner, 2016). 2002 sonrasında AK Parti hükümetleri döneminde “Kürt açılımı” ismiyle başlatılan ve sonrasında “Demokratik Açılım” olarak nitelendirilen girişim sayesinde Kürt meselesi toplumun geniş bir kesimi tarafından bilinir ve tartışılır olmuştur (Kurban & Ensaroğlu, 2010, s. 9). Demokratik açılım sürecinde atılan ilk önemli adımın Kürtçe yayın yapan TRT 6'nın yayın hayatı başlaması olduğu söylenebilir. Sonrasında ise cezaevlerinde Kürtçe konuşma yasağı kaldırılmış, akıl insanlar heyeti ve TBMM'de çözüm süreci komisyonu kurulmuştur (Şenay, 2015). Bunun yanında Mardin Artuklu Üniversitesi'nde ilk kez Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü açılmış, bu bölüme yüksek lisans öğrencileri alınmıştır (Avrupa Komisyonu, 2010, s. 32). Bunun yanında anadilde özel eğitime müsaade edilmiş, kamusal alanda Kürtçenin kullanımı olağanlaşmış, siyasi partilerin ve adayların gerek yerel gerekse genel seçimlerde Türkçe dışında dillerde de kampanya yürütmesine izin verilmiş, X, Q, W gibi Kürtçe harflerin kullanımından kaynaklanan sorunlar dikkate alınmak suretiyle Türk alfabesinde bulunmayan harflerin kullanımına serbestlik getirilmiştir. Böylelikle, Kürt meselesine dair çözüm süreci devam etmiş, çözüme ilişkin seçenekler geniş çapta ve serbestçe tartışılmıştır (AB Komisyonu, 2014, s. 15-16). Ancak ilerleyen süreçte BM Toplantısı için gittiği New York'ta gazetecilerin sorularını cevaplayan Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkiye'nin artık Kürt sorunu diye bir sorunun kalmadığını, sorunu çözüme kavuşturduklarını ifade etmiştir (Kamer, 2021). Benzer şekilde, Şırnak'ta STK'lar ile istişare toplantısına katılan AK Parti Genel Başkan Yardımcısı Leyla Şahin Usta, gelinen noktada Kürt sorununun bittiğini iddia etmiştir. Usta'ya göre, Kürt sorunu olmamakla beraber

varmış gibi siyaset yapan bir muhalefet söz konusudur (Milliyet, 2021). Çözüm sürecinin akamete uğramasının iki temel sebebi olduğu ileri sürülebilir. Birincisi, HDP ve PKK'ya teveccüh gösteren Kürt tabanının beklentilerinin giderek artması karşısında hükümetin bunları karşılaması son derece güçleşmiştir. 2013'te yaşanan Gezi Parkı eylemleri, 17-25 Aralık Operasyonu, Suriye krizinin devamı gibi etkenler, hükümetin otoritesinin zayıflamasına yol açmıştır. Buna karşın PKK ise güçlenmiştir. İkincisi, 7 Haziran 2015 genel seçimlerine giden süreçte bir yandan hükümet ile PKK arasında gerginlik artmış, diğer yandan da kutuplaştırıcı bir dilin kullanılmasıyla barış süreci zedelenmiştir (Alptekin & Köse, 2018, s. 334).

Türkiye'de Kürt meselesinin farklı boyutları mevcuttur. Meselenin *sosyal* boyutu, Kürtler ile Türkler arasındaki birlikte yaşama duygusunu zayıflatmasıyla ilgilidir. Bu zayıflatma durumu özellikle her iki tarafın gençlerinin ölümleri sonucu karşılıklı milliyetçiliğin körüklenmesinden kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde yerinden yurdundan yoksun bırakılanlar göçmek zorunda kaldıkları mekânlarda zaruri ihtiyaçlarını bile temin etmekte güçlük çekmekte, göçtükleri yerin sakinleri ile aralarında potansiyel gerginlikler yaşayabilmektedirler. Böylece, bu insanlarda sisteme karşı bir güvensizlik durumu da belirlemektedir. Meselenin ikinci boyutu *ekonomiktir*. Son çeyrek yüzyılda bu meseleye doğrudan ve dolaylı olarak harcadığı ileri sürülen ve yüz milyar dolarlarla ifade edilen yüksek meblağ ülkenin maddi kaynaklarını tüketmiş ve ekonomisini derinden sarsmıştır. Bu sorun kalıcı bir çözüme kavuşturulmadığı sürece Türkiye toplumunun iktisadi maliyetlere katlanmak mecburiyetinde kalacağı muhtemeldir. Üçüncü boyut *siyasidir*. Bu mesele üzerinden silahlı bürokratların politik alan üzerindeki nüfuzları uzun süre devam etmiştir. Bugünkü haliyle askeri vesayetin politik alandaki nüfuzu önemli ölçüde kırılmışsa da mekanizmaları tam anlamıyla işleyen bir demokrasinin varlığından söz etmek zordur. Dahası Kürt meselesi, Türkiye siyasetini milliyetçiliğe kilitlemiş ve kamusal tartışmayı neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Kürt meselesinin dördüncü boyutu *hukukidir*. Öncelikle Kürt meselesinin varlığı ülkede hukuksuzluğa alan açmıştır. Bu hukuksuzluk ile temel hak ve hürriyetler “yasa” ile askıya alınmış, devlet gücünü kullanan bürokratlar, özellikle silahlı bürokratlar, fiilen hukuki denetimin dışına çıkmışlar ve bazen de evrensel hukuk kurallarını uygulamak isteyenler haksız muamelelerle karşılaşmıştır (Erdoğan & Coşkun, 2008, s. 5-6).

Kürt sorununun çözümüne ilişkin farklı ideolojilere sahip aydın, parti ve örgütlerin çözüme ilişkin görüşleri üç başlıkta toplanabilir. Bunlardan ilki, bağımsız Kürdistan fikrini savunan Kürt ulusalcılarıdır. İkinci grup, etnik federasyondan yana olanlardır. Üçüncü grup ise birlikte yaşama projesinin savunucularıdır (Tan, 2008, s. 67). Daha detaylı bir çerçeveden ele

alındığında, geçmişten günümüze dek Kürt meselesine ilişkin öne sürülen alternatif çözüm önerileri şu şekilde sıralanabilir: İlki, Kürtlerin genişçe bir kesiminin askeri ve toplumsal şiddetle ortadan kaldırılmasını veya sürülmesini önermiştir. İkinci yaklaşım, statükonun devamından yana olmuştur. Üçüncü yaklaşım ise, üniter devlet yapısı içinde kalmak suretiyle Kürt dilinin statüsünü yükseltmeyi savunmuştur. Dördüncü yaklaşım, üniter yapıyı koruyarak Güneydoğuya kültürel ve idari özerklikten bölgesel ikinci resmî dile kadar bir dizi hususu içeren bir statü verilmesini talep etmiştir. Beşinci yaklaşım, üniter yapı içerisinde Kürtçenin resmî dil olmasının yanı sıra eğitim ve yayın dili statüsüne kavuşmasını savunmuştur. Altıncısı, federal sistemi öngörmüştür. Buna göre, Güneydoğu'da bir Kürt federe devleti kurulmalı, Türkiye'nin geri kalan kısmı da bir federe devlet olmalı, böylelikle iki federe devlet bir federal yapıda birleşmelidir. Yedinci yaklaşıma göre, ülkede üniter yapı mümkün değildir. Bu yüzden Türkiye ikiye ayrılmalı ve bağımsız bir Kürt devleti kurulmalıdır (Yayla, 2008, s. 111-112).

3. HÜR DAVA PARTİSİ'NİN KURULUŞ SÜRECİ

Hür Dava Partisi, kısa adıyla HÜDA PAR, 19 Aralık 2012'de kurulmuştur (Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, 2024). Parti'nin kurucu genel başkanı Mehmet Hüseyin Yılmaz, katıldığı bir programda kendine yöneltilen “sizi parti kurmaya sevk eden nedenler nelerdir, hangi ihtiyaca binaen kuruldu bu parti?” şeklindeki soruya şu açıklamalarla cevap vermiştir:

Bu nedenleri üç başlık altında değerlendirebiliriz: Birincisi, kendi camiamızın ihtiyacıdır. Mustazaflar camiasının gelmiş olduğu kitleselleşme ve etki boyutu göz önüne alındığında bu hareketin siyasal alanda bir temsilcisinin olmaması bir eksiklikti. Meydanlarda yüz binleri toplayacak gücü olan bir hareketin muhakkak siyasal alanda da temsil edilmesi gerekiyordu. İkincisi, bölgesel ihtiyaçlar. Bölgemizde özellikle muhafazakâr insanların temsil edilme sorunu var. Kimse bu insanların taleplerini göz önüne almıyor. Biz bu boşluğu da kaldırmak amacıyla parti kurduk. Üçüncüsü ise Türkiye çapında ötekileştirilen, dışlanan birçok kesim var. Siyaseten temsil edilmiyorlar. Biz bunları da temsil etmek adına bu yola çıktık (Haber Türk TV, 2016).

2012'de kurulan HÜDA PAR, kısa bir zaman diliminde seçime girme yeterliliğine sahip olacak biçimde Türkiye'de teşkilatlanmıştır. 30 Haziran 2013'te yapılan ilk Olağan Kongre'de Zekeriya Yapıcıoğlu genel başkan seçilmiştir. Yapıcıoğlu, 15 Mayıs 2016'da gerçekleştirilen 2. Olağan Kongre'de HÜDA PAR Genel Başkanlığı'na yeniden seçilmiştir. 7 Ekim 2018'de düzenlenen 3. Olağan Kongre'de genel başkanlığa İshak Sağlam seçilmişken 2 Haziran 2021'de yapılan 4. Olağan Kongre'de Zekeriya Yapıcıoğlu üçüncü kez HÜDA PAR Genel Başkanı olmuştur (<https://hudapar.org>, 2023). Parti'nin üye sayısı, Ocak 2024 itibarıyla 13.741'dir (Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, 2024).

Öte yandan, kamuoyunda, kuruluşundan günümüze kadar HÜDA PAR'ın Hizbullah³ örgütünün devamı ya da legal siyasi uzantısı olduğuna ilişkin bir algı oluşmuştur. Bu algının arka planında, Hizbullah-Mustazaf-Der⁴-HÜDA PAR çizgisinin aynı amaca hizmet ettiği iddiası yatmaktadır. HÜDA PAR'ın reddetmesine rağmen, bu algı ve iddiaların sürekli gündeme gelişi, üç temel nedene bağlanabilir. Birincisi, HÜDA PAR'ın uluslararası düzeyde bir terör örgütü olarak kabul edilmiş Hizbullah'ı terör örgütü olarak tanımlamamış olmasıdır. İkincisi, HÜDA PAR'ın toplumsal tabanının Mustazaf-Der ve Hizbullah ile kesişmesidir. Nitekim Mustazaf-Der'in başkanlığını yapan M. Hüseyin Yılmaz, Mustazaf-Der'in kapatılmasından sonra kurulan HÜDA PAR'ın kurucu genel başkanı olmuştur. Üçüncüsü, her alanda İslâmî değerleri referans alan HÜDA PAR'ın verdiği mesajlar ile Hizbullah'ın mesajlarının örtüşmesidir. HÜDA PAR'ın 14 Mayıs 2023 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde mevcut Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ı destekleyip, milletvekili genel seçimlerinde de AK Parti listelerinden seçimlere girme kararı alması üzerine söz konusu algı ve iddialar daha sıklıkla gündemi meşgul etmiştir. Gelinek noktada, hakkında ileri sürülen iddialara rağmen HÜDA PAR, siyasi alandaki konumunu korumaktadır.

Yukarıdaki açıklamalardan HÜDA PAR ile Hizbullah arasında bir ilişki olmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Literatürde HÜDA PAR ile Hizbullah arasında organik bir bağ olduğu ve HÜDA PAR'ın Hizbullah'ın dönüşmüş hâli, siyasi uzantısı olduğu görüşü egemendir (Aktaş, 2022, s. 40; Çelik, 2023; Çiçek, 2020, s. 53; Elitsoy, 2014, s. 52; Koç ve Palabıyık, 2016, s. 505; Kurt, 2015, s. 150).

³ Hizbullah'ın ortaya çıkışının iki boyutundan söz edilebilir. Bu ortaya çıkış sürecinin bir ayağını ideolojik ve entelektüel altyapı çalışmaları teşkil ederken diğer ayağını İsrail'in Lübnan'ı işgal etmesine gösterilen tepkiyi yansıtan Cihat hareketi oluşturmuştur (Bozkurt, 2014, s. 604). Türkiye Hizbullahı'nın İran İslâm Devrimi'nin oluşturduğu motivasyonun bir yansıması olduğu ileri sürülebilir. Bu bakımdan Türkiye Hizbullah'ı laik sistemin lağvedilip yerine şeriat merkezli bir sistemin tesis edilmesi gerektiği fikrini savunmuştur. Dahası Türkiye'deki sistem şeriatla bağdaşmadığından bu sistem içerisinde oy dahi kullanılmaması gerektiği görüşünde olmuştur. 1990-2000 arası dönemde kamuoyunda şiddetle özdeşleşen bir örgüt konumundaki Hizbullah, 2002'de silahlı eylemleri sonlandırdığını ilan etmiş, sonrasında ise Mustazaflar Hareketi isminde bir dernek kurduğu ileri sürülmüştür. 2010'da bu derneğin Hizbullah ile ilişkisi olduğu gerekçesiyle kapatılmasından sonra 2012'de HÜDA PAR ile partileşme aşamasına geçtiği iddia edilmiştir (Aktaş, 2022, s. 33). İslamcı ve Kürt kimliğiyle Türk siyasi hayatına katkıda bulunmak amacıyla kurulan HÜDA PAR'ın toplumsal yapısı itibarıyla Hizbullah cemaatiyle benzer bir tabanı haiz olduğu ileri sürülebilir (Koç & Palabıyık, 2016, s. 505).

⁴ Diyarbakır merkezli kurulan ve son yıllarda "Kutlu Doğum Haftası" etkinliğinde düzenlediği Kürtçe mevlit mitinglerle binlerce insanı toplamasıyla dikkat çeken Mustazaf-Der, Diyarbakır 2. Asliye Hukuk Mahkemesi'nin 2010'da verdiği kararın kendine yönelik vermiş olduğu kapatılma davasının Yargıtay tarafından onanmasıyla kapatılmıştır. Karar, Mustazaf-Der Hizbullah'ın amaçları doğrultusunda hareket ettiği, yasalarla ve uluslararası sözleşmelerle hüküm altına alınan dernek kurma hürriyetini, insan haklarına dayanan demokratik ve laik cumhuriyeti yok etmeyi amaçlayan fiillerde bulunduğu gerekçesiyle alınmıştır (CNN Türk, 2010; Haber Türk, 2012; NTV, 2012). Mustazaf-Der'in kapatılmasından ardından Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) başvurmuş ve AİHM kapatılma kararını haksız bulmuştur. Bu gelişmelerden sonra daha önce derneğin feshine karar veren mahkemeye yeniden yargılama için başvuruda bulunulmuş ve davanın yeniden görülmesi neticesinde daha önce verilen fesih kararı kaldırılmıştır. Verilen bu karar üzerine Mustazaf-Der yeniden aktif hale getirilmiştir (Doğru Haber, 2022).

4. HÜR DAVA PARTİSİ'NİN İDEOLOJİK KONUMU

HÜDA PAR'ı diğer siyasi partilerden ayıran temel yönünün kendisini sağcı veya solcu bir parti olarak tanımlamayıp, anti-seküler bir hareket olması ve kendisini herhangi bir partinin alternatifi olarak değil mevcut siyasal sistemin alternatifi olarak görmesi olduğu söylenebilir. Nitekim Parti Tüzüğü'nde (2012, s. 11-13) Parti'nin amaçları sıralanırken, ilk sırada, HÜDA PAR'ın İslâmî değerleri yeniden hayata geçirme amacını güttüğü belirtilmiştir. Bu çerçevede, sistemin toplumun inanç değerleriyle bütünleştirilmesi, toplumun değerlerini siyasete taşıyıp onların egemen kılınması, inanç ve ibadet özgürlüğünün önündeki engellerin kaldırılması, ahlaki yozlaşmayla mücadele edilmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Parti'nin diğer amaçları arasında temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasını, Kürt meselesinin çözümü, adil, bağımsız ve tarafsız bir yargının tesisi, can, mal, ırz, akıl ve nesil güvenliği, toplumsal huzur ve barış ile sosyal adaleti sağlamak yer almıştır.

HÜDA PAR Parti Programı'nda (2021) ise yukarıdaki ilkelerin tamamına detaylı bir şekilde yer verilmiş olmakla beraber tarih, kültür, aile, din gibi muhafazakâr değerlerin yanı sıra evlilik, faizin olmadığı anti-kapitalist ve anti-sosyalist bir ekonomik sistemin varlığı, dezavantajlı kesimlerin (kadın, çocuk, engelli vb.) göz ardı edilmemesi gerektiğine işaret edilmiştir. Parti Programı'nda, sosyal, ekonomik ve siyasal haklar vurgulanmıştır. Bu bağlamda mesken masuniyeti ve haberleşme hürriyeti, seyahat etme ve ikame hakkı, seçme seçilme ve yönetime katılma hakkı, çalışma, dinlenme, mesken edinme ve sendika hakkı, sağlık, beslenme ve barınma hakkı parti programında müstakil başlıklar altında ele alınmıştır. Bunlara ilave olarak, etnik ve dini azınlıklar, ırkçılık ve ayrımcılığın önlenmesi, kamu hizmetlerinin şeffaflaştırılması, yoksulluk ve yolsuzlukla mücadele, çevre ve tabiatın korunması, vergi adaleti, adil gelir dağılımı, tarım ve hayvancılığın teşvik edilmesi gibi konular üzerinde etraflıca durulmuştur.

HÜDA PAR, kendi siyasal kimliğini Kürt milliyetçisi olarak tanımlamamakla birlikte, toplumsal tabanı Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde yoğunlaşan bir partidir. Parti kurulduktan sonra üçü yerel, dördü genel olmak üzere toplamda yedi seçim gerçekleştirmiştir. Aşağıdaki tablo aracılığıyla HÜDA PAR'ın seçim karnesi ortaya konulmuştur.

Tablo 1. HÜDA PAR Seçim İstatistikleri

Seçimler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Belediye/Milletvekili Sayısı
30 Mart 2014 Yerel Seçimleri	83.430	0,20	0
7 Haziran 2015 Genel Seçimleri	0	0	0
1 Kasım 2015 Genel Seçimleri	-	-	-
24 Haziran 2018 Genel Seçimleri	157.324	0,31	0
31 Mart 2019 Yerel Seçimleri	0	0	0
14 Mayıs 2023 Genel Seçimleri	-	-	4
31 Mart 2024 Yerel Seçimleri	256.301	0,60	1

Kaynak: Yüksek Seçim Kurulu verilerinden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde HÜDA PAR'ın oy oranının son derece düşük olduğu anlaşılmaktadır. Genel bir çerçeve olarak, yapılan yerel ve genel seçimlerde HÜDA PAR, bugüne kadar kayda değer bir başarı elde edememiştir. Parti, ilk kez katıldığı 2014 yerel seçimlerinde herhangi bir belediye başkanlığını kazanamamış, 7 Haziran 2015 genel seçimlerinde yalnızca 8 ilde (Diyarbakır, Batman, Bitlis, Bingöl, Adana, Şanlıurfa, Şırnak, Van) bağımsız adaylarla seçime girilmişse de söz konusu illerde milletvekili çıkaramamıştır. HÜDA PAR, 1 Kasım 2015 genel seçimlerine katılmamış olmakla birlikte, ilk kez 24 Haziran 2018 seçimlerinde Türkiye genelinde tüm illerde tam katılım sağlamış, Diyarbakır ve Batman'da bağımsız adayları desteklemiştir.

HÜDA PAR, 2018 genel seçimlerine “Önce İnsan, Öncelik Adalet” sloganıyla girmiştir. HÜDA PAR, bu seçimlerin öncesinde ağırlıklı olarak millet iradesini, adaleti, hak ve hürriyetleri esas alan, yeni bir sivil Anayasa'nın hazırlanmasının zarureti ve Kürt meselesinin çözümsüz kalmaması gereği üzerinde durmuştur. Buna göre, yeni Anayasa, değişmez hükümler içermemeli, ideoloji empoze etmemelidir. Bunun yanında milletvekillerin yemin şekli değişmeli, halkın inancıyla bağdaşmayan kanunlar çıkarılmamalı, seçim barajına son verilmeli, zorunlu askerlik uygulaması son bulmalı, denk bütçe anayasal bir zorunluluk haline getirilmeli, vatandaşlık tanımındaki etnik ibareler kaldırılarak vatandaşlık tanımı yeniden düzenlenmelidir (HÜDA PAR, 2018, s. 6-13). HÜDA PAR, seçim öncesindeki bu vaatlerine rağmen ülke genelinde kendi listesinden hiçbir milletvekili çıkaramamıştır. 31 Mart 2019 Yerel Seçimleri sonucunda Türkiye genelinde bir büyükşehir, il, ilçe veya belde belediyesi kazanamayan HÜDA PAR, Batman ilinin Gercüş ilçesinin Kayapınar beldesini kazanan Saadet Partili belediye başkan adayı Samir Özhan'ın ve üç meclis üyesinin 2020'de partilerinden istifa edip HÜDA PAR'a katılmalarıyla bir belediyeye ilk kez ve fiilen sahip olmuştur (Rûdaw, 2024).

HÜDA PAR, 14 Mayıs 2023 seçimleri öncesinde “2023 Seçim Vizyon Belgesi”ni hazırlamıştır. Bu belgede, Parti, yerli/sivil/adil bir Anayasa hazırlanması, sosyal adaletin sağlanması, eşit işe eşit ücret ilkesinin hayata geçirilmesi, depremzedelerin sorunlarının çözüme kavuşturulması, yerli tohum ve gübre üretimi, beyin göçünün tersine çevrilmesi, devlet kanalıyla evlilik fonu kurulması, fırsat eşitliğinin sağlanması, bilgi ve becerinin yanında ahlak eğitimi, kadına yönelik şiddet ve istismar ile mücadele edilmesi, ailenin korunması ve güçlendirilmesi kadınların çalışma koşullarının iyileştirilmesi, yayınların genel ahlak ilkesi ve ailenin yapısına uyumlu hale getirilmesi, süresiz nafaka uygulamasının kaldırılması, evlilikte 25 yılını dolduran kadınların emekli edilmesi, nesil için tehdit unsuru olan kumar ve uyuşturucu bağımlılığıyla mücadele edilmesi, cezaevlerinin ıslahına yönelik çalışmaların yapılması, ülkenin dış politikasının belirlenmesinde adaletin kıstas alınması, Siyonistlerin Filistin ve Mescid-i Aksa'ya yönelik emellerine müsaade edilmemesi gibi konularda vaatlerde bulunmuştur (<https://hudapar.org>, 2023).

14 Mayıs 2023 genel seçimlerine, İstanbul, Batman, Gaziantep ve Mersin illerinde AK Parti listelerinden gösterdiği 4 milletvekili adayı (Zekeriya Yapıcıoğlu, Serkan Ramanlı, Şehzade Demir, Faruk Dinç) ile seçim yarışına katılmış olan HÜDA PAR, bu formül sayesinde Parlamento'da etkin olmayı hedeflemiştir. Bu seçimlerin sonucunda HÜDA PAR, adı geçen illerde birer milletvekili kazanarak Parlamento'ya girebilmiştir.

“Huzurlu ve Güvenli Şehirler Bizimle Olur”, “Dürüst Belediyecilik, Emin Adaylar” sloganlarıyla 31 Mart 2024 yerel seçimlerine hazırlanan HÜDA PAR, yerel yönetimlerde adalet, emanet, hakkaniyet, ehliyet, liyakat, üretime dayalı kalkınma, yerli üretim, şeffaflık, katılımcılık, sıfır israf vb. ilkelerin önemine vurgu yapmıştır. HÜDA PAR, anadil kurslarının açılacağı da belirtilen seçim beyannamesinde, siyasal ideolojisine uygun olarak neslin sürekliliğini sağlamaya dönük projelere de yer vermiştir. Bu bağlamda evlenmek isteyen gençlere evlilik yardımının sağlanacağı, belediye bünyesinde oluşturulacak “evlilik fonu” ile beyaz eşya ve çeyiz yardımının yapılacağı ve olanaklar dâhilinde “Evli Öğrenci Yurtları”nın inşa edileceği vaadinde bulunulmuştur (HÜDA PAR, 2024). Bu seçimlerde dört büyükşehirde (İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa) Cumhur İttifakı adaylarını destekleyen, geriye kalan illerin tamamında kendi adaylarıyla seçimlere katılan HÜDA PAR, oy oranını artırmışsa da 2019 yerel seçimleri sonrasında 2020'de kazanmış olduğu Batman ilinin Gercüş ilçesinin Kayapınar Beldesi dışında herhangi bir büyükşehir, il ya da ilçe belediyesi elde edememiştir.

5. HÜR DAVA PARTİSİ'NİN KÜRT MESELESİNE YAKLAŞIMI

Son zamanlarda epey tartışılan HÜDA PAR'ın Kürt meselesine bakış açısını, Parti belgelerine ve Parti yönetici ve temsilcilerinin söylemlerine/demeçlerine dayanarak müstakil iki başlık altında incelemek konu bütünlüğünü sağlama açısından kilit önem arz etmektedir.

5.1. HÜDA PAR'ın Kurumsal Belgelerinde Kürt Meselesi

HÜDA PAR'ın Kürt meselesine yönelik yaklaşımını kavramanın en etkili yolunun Parti Programı'nın ve Tüzüğü'nün ele alınmasından geçtiği ifade edilebilir. Her şeyden önce, HÜDA PAR'ın mevcut partiler arasında Kürt meselesine en geniş yer ayıran parti olduğu öne sürülebilir. Parti Programı'nda ve Parti Tüzüğü'nde "Kürt sorunu" tabiri kullanılmışsa da, Parti yetkilileri söylemsel düzeyde yoğunlukla "Kürt meselesi" ifadesini kullanmışlardır. HÜDA PAR Parti Programı'nda (2021) Parti'nin kuruluş nedeninden söz edilirken, ağırlıklı olarak Türkiye'deki iktidarların ve siyasal partilerin sorunlara yaklaşımı eleştirilmiştir. Buna göre, iktidarlar ve siyasal partiler sorunlarla yüzleşmek ve onlara kalıcı çözüm üretmek yerine ya geçici tedbirlere başvurmuş ya da çözümü mütemadiyen ertelemişlerdir. Bu doğrultuda Türkiye'deki iktidarlar ve siyasal partiler Kürt meselesinin çözümü noktasında samimiyet göstermemiş ve bu sorunların çözümünü siyasi ranta dönüştürmüşlerdir.

Bu iktidar ve siyasal partilerin aksine, HÜDA PAR'ın amaçları arasında Kürt meselesinin çözümünü adalet temelinde sağlamak da bulunmaktadır (HÜDA PAR, 2012, s. 11). Bu çerçevede, Parti Programı'nda Kürt meselesini müstakil bir başlık altında ve etraflıca ele alan HÜDA PAR'a göre, geline nokta Kürt meselesi yerellik ve bölgesellik sınırlarını aşarak uluslararası boyutlara ulaşmıştır. Bu meselenin çözümsüz kalması ise hem ülkenin hem bölgenin hem de İslâm coğrafyasının aleyhindedir. Emperyalist devletler ise Kürt meselesini fırsata çevirmektedir. Bundan dolayı, Kürt meselesi mutlaka çözüme kavuşturulmalıdır. Çözüm için ulus devlet anlayışının terk edilmesi, Kürt kimliğinin anayasal güvenceye bağlanması, temel hak ve hürriyetler konusunda kayıtsız şartsız adımların atılması, her alanda ayrımcılık, ayrıcalık ve dil üzerindeki baskıların ortadan kaldırılması gerekmektedir (HÜDA PAR, 2018, s. 12-13). HÜDA PAR ile ilgili gündemi en çok meşgul eden konuların başında Parti programında yer verilen, "olumlu ve olumsuz tüm yönleri ile eyalet sistemi, özerklik, federasyon gibi yönetim modelleri üzerinde serbestçe tartışılabilmelidir. Toplumun huzur, refah ve güveni için gerekli olduğunun toplumun çoğunluğu tarafından kabulü halinde bu modeller uygulanabilmelidir" (HÜDA PAR, 2021) maddesi olduğu öne sürülebilir. Bu maddeden hareketle özellikle muhalefet kanadından, Kürt meselesi ile ilişkili olarak, HÜDA PAR'ın ülkenin üniter yapısını benimsemediği yönünde iddialar ortaya atılmıştır. Ancak

burada HÜDA PAR'ın sözü edilen modellerin doğrudan savunucusu olmadığı, bu modellerin serbestçe tartışılabilmesinden yana tutum sergilediği ve toplumun çoğunluğu tarafından kabul gördüğü takdirde uygulanabileceği, Parti yetkilileri ve temsilcileri tarafından sıklıkla ifade edilmiştir.

HÜDA PAR'ın kurumsal belgelerinde Kürt meselesine ilişkin sunduğu tespit ve çözümler, Parti'nin kuruluşuna kadar süregelen sol, Kürtçü, Kemalist, milliyetçi ve İslâmcı akımlarla karşılaştırılarak daha net anlaşılacaktır. Bu bağlamda öncelikle Kürt solunun önemli aktörlerinden olan HDP ile HÜDA PAR arasında karşılaştırmalı bir çerçeve sunmak, HÜDA PAR'ın Kürt sorununa yaklaşımını anlamak açısından son derece önemlidir.

HDP Parti Tüzüğü'nde (2023), demokratik halk iktidarını hedefleyen bir parti olarak HDP'nin, HÜDA PAR'dan farklı olarak, LGBT bireylerin de içerisinde yer aldığı tüm ezilen ve sömürülenlerin partisi olduğu ve tüm demokratik muhalefet güçleriyle ortak hareket ettiği vurgulanmıştır. Yine Parti Tüzüğü'nde, HÜDA PAR'da olduğu gibi, anadilde eğitim hakkının, kimlik ve kültürlerin korunması gerektiği belirtilmiştir. Parti Programı'nda (2021) ise, HÜDA PAR'dan farklı bir şekilde, Kürt meselesi İslâmcı bir anlayışla değil, demokrasi temelinde algılanmış; anadilde eğitim, demokratik özerklik, laiklik, eşitlik, özgürlük, barış vb. ilkelere önem atfedilmiştir. Son olarak HDP Parti Tüzüğü ve Programı irdelendiğinde, HÜDA PAR'ın tersine, Kürt meselinin müstakil bir başlık altında detaylı bir şekilde ele alınmadığı görülmektedir.

Öte yandan, 1930'larda Kemalist rejimin devletçiliğinden ve halkçılığından etkilenip bu mecraaya yönelen sol, seksenli yıllardan itibaren liberalizmin “özgürlükçülük” ve “bireye önem verme” söylemlerine itibar etmiştir (Çulhaoğlu, 2016, s. 173). Türkiye solu, Kürt meselesi konusunda HÜDA PAR'ın yaklaşımından farklı bir tutum sergilemiştir. Bu bağlamda, Türkiye solu geçmiş ulus devlet paradigması içerisinde ortaya çıkan etnik-temelli toplumsal sorunları ve özellikle Kürt sorununu genellikle ulusal sorunlar olarak tanımlamışken, günümüzde ise, bir “demokrasi” sorunu olarak tanımlama arayışına girmiştir (Yeğen, 2000). Demokrasi yanlısı olmayan HÜDA PAR ise, Kürt meselesinin İslâmî çerçevede çözümünü savunan bir siyasal partidir.

İslâm ortak paydası etrafında bir araya gelen Türkler ile Kürtlerin uzun süre boyunca kardeşlik bağıyla yakın ilişkiler kurduğunu öne süren HÜDA PAR'a göre, Cumhuriyet'in kurulmasıyla beraber bu kardeşlik bağı bozulmaya başlamıştır. Cumhuriyet'in temelde laiklik ve Türklük ilkeleri üzerine inşa edildiğini vurgulayan HÜDA PAR, bu ilkeler ile ilişkili uygulama ve inkılâplar nedeniyle Kürtler'in batıdaki Müslüman kardeşleriyle birlikte ciddi

sorunlar yaşadığını iddia etmiştir. Bunun yanında HÜDA PAR; Şeyh Sait, Dersim ve Ağrı Ayaklanmalarının laiklik ve Türklük dayatmalarının bir sonucunu olduğunu savunmuştur. HÜDA PAR'a göre, başta vatandaşlık tanımı olmak üzere Anayasa ve sistemin bütün resmî literatüre egemen olan Türklük eksenli dışlayıcı ve ayrımcı söylem terk edilmelidir. Bu çerçevede “Türkiye Cumhuriyeti devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkesin Türk olduğu” nitelemesinden vazgeçilerek, Kürtlerin varlığı Anayasal düzeyde tanınmalı, Kürtler, Türkler ile birlikte ülkenin asli kurucu halkı olarak kabul edilmelidir. Benzer şekilde, Kürtçe'nin hem eğitim dili hem de Türkçe ile beraber ikinci resmi dil olarak kabul edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Böylelikle bozulan İslâm eksenli kardeşliğin atılacak bu adımlar sayesinde yeniden tesis edilebileceği ifade edilmiştir (HÜDA PAR, 2021).

HÜDA PAR'ın İslâmcı dünya görüşünü Kürt meselesine yönelik bir çözüm önerisi olarak sunuşunun, tek yanlı olarak HÜDA PAR açısından değil, İslâmcı ideolojinin ulusçuluğa ve sekülerliğe, özde Türkiye İslâmcılığının Kemalist kimlik-vatandaşlık politikalarına yönelik eleştirel perspektifiyle de ilişkilendirilerek değerlendirilmesi mümkündür.

Genel bir çerçeve olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme serüveninin en önemli öğelerinden olan uluslaşma projesinin Türkiye'deki Kürt meselesini belirleyen temel yapı olduğu ileri sürülebilir. Bu yapı üzerinde şekillenen gelişmeler; erken cumhuriyet döneminde yaşananlar, 1960 öncesi oluşan Kürt hareketleri ve devamında Türk solu ile kurulan birliktelikle süreç içerisinde Kürt hareketlerinin sol söylemli çizgisini ifade etmektedir. Türkiye'de İslâmcılığın Kürt meselesine “mesafeli” duruşu; özellikle 1960 öncesinde oluşan Kürt hareketlerinin sol söylem içerisinde filizlenip gelişmesine neden olmuştur. Hem milliyetçi söylem içinde ifade edilen talepleri hem de hak temelli kimlik yaklaşımları bu mesafeli duruşa neden olarak gösterilen başlıca etkidir. Bu çerçevede, 1930'lu yıllardan sonra Kürt hareketinin geçirdiği değişime, İslâmî evrenselcilik ve reel siyasi gelişmeler doğrultusunda bakıldığında, İslâmcılığın Kürt meselesine yaklaşımının zorlu bir süreçten geçtiği ifade edilebilir (Yaramışlı, 2020, s. 1).

HÜDA PAR'ın kuruluşuna kadar süregelen ulusalcı ideolojilerin İslâm'ın kuşatıcı “ümme” ve “kardeşlik” anlayışıyla örtüşmediği söylenebilir. Tek kimlik olarak “Türklüğü”, tek kurucu paradigma olarak “Batılılaşma”yı dayatan hâkim ulusalcı ideoloji (Kemalizm), kamusal alan başta olmak üzere hayatın tüm alanlarından İslâm'ı belirleyici bir unsur olmaktan çıkarma hedefini taşımıştır (Yıldız, 2009, s. 37). Bu anlamda siyasi meşruiyeti seküler temeller üzerine kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'nin İslâmî bir referans taşımayan “muasır medeniyet seviyesine ulaşmak ve hatta aşmak” idealiyle (Yıldız, 2019, s. 210-211) dinî alana karşı

mesafeli tavrı ve kendisini İslâm dünyasına kapatan tutumunun İslâm düşüncesinde paradigma değişikliğine yol açtığı söylenebilir. Bunun üzerine modern muhafazakârlarda “hem Batılılaşım hem de Müslüman kalalım” düşüncesi belirgin olmuşken (Kara, 2017, s. 234) İslâmcılıkla Türkçü milliyetçilik arasında bir sentez geliştirmeyi hedefleyen ara akımlar ve milliyetçi-muhafazakâr entelijensiya, Batılılaşmaya karşı öze-dönüşçü bir yerlilik-millilik duruşunu ortak payda olarak öne çıkarmıştır (Bora, 2016, s. 260). Bu anlamda Cumhuriyet'in hedeflediği hızlı dönüşüm süreci, Batı'dan yalnızca bilim ve tekniğin alınmasını, yerel kültür ve geleneğin mümkün olduğunca korunmasını savunan muhalif akımları da beslemiştir. Hâkim Batılılaşma modelini eleştiren bu akımlardan İslâmcılık, dinin sosyal ve siyasal yaşamda temel referans noktası olarak kabulünü savunurken, milliyetçi-muhafazakârlık, İslâmî renklerle beraber devletçi ve dışlayıcı özellikleri baskın olan siyasal düzeni savunmuştur (Demirel, 2016, s. 218).

Batılılaşmanın bir zihniyet, kurum ve kimlik kurucusu olarak nitelendirildiği (Kahraman, 2016, s. 125), Türklük haricinde tüm kimlik ve aidiyetlerin dışlandığı Cumhuriyet Türkiye'sinde Kürt hareketinin 1920-1940 yılları arasında en azından Kemalizm kadar Batıcı olduğu görülmektedir. Bu yıllarda Kürt milliyetçiliği, bir taraftan Kürtlerin tarihe ve medeniyete katkıda bulunmuş bir halk olduğunu kanıtlamaya çalışmış, diğer taraftan “medeniyet”e varışı Kürt milliyetçiliğinin hedefi olarak addetmiştir. Daha sonraki yıllarda Kürt hareketi Kürtlüğü, “ezilen bir halk” olarak tanımlamış, Marksizm-Leninizm'de kendisini meşrulaştıran bir söylem üretmiş ve sol akımlarla organik bir şekilde iç içe geçmiştir. Kürt hareketinin kısa sürede sol karakter kazanmasında; Sovyet ve Çin devrimlerinin ve bu kapsamda Maoizm'in “köylü devrimi” söylemi ile Leninizm'in “ulusların kendi kaderlerini belirleme hakkı” ilkesinin ve aynı zamanda Türkiye'de de yaygınlaşan öğrenci hareketlerinin *ideolojik* özellikle Küba ve Vietnam devrimlerinin, Afrika'daki sol eğilimli anti-kolonyal mücadelelerin, diğer yandan Irak'taki Kürt hareketinin de *mücadele yöntemi* konusunda dönemin Kürt gençliği ve aydınları üstündeki etkisinin belirleyici olduğu ileri sürülebilir. Marksizm-Leninizm, seksenli ve doksanlı yılların Kürt hareketine damga vurmaya devam etmişse de, Kürt hareketinin doksanlı yıllarda belli oranlarda, Ortadoğu'da özellikle İran İslâm Devrimi'nin etkisiyle yeni bir evrensel söylem üreten İslâmcılıktan etkilendiği ifade edilebilir (Bozarlan, 2007, s. 1170-1199; Bozarlan, 2017, s. 841-842). İslâmcılığın, İslâm inancının ırklar arası eşitlik ilkesine dayandırdığı ümmetçi enternasyonalizminin, Kemalizm'in Türkçü ve milliyetçi kimlik rejimlerine karşı 1980'lere kadar işlevselleşen, fakat Sovyetler Birliği'nin ve Doğu Bloku'nun çöküşüyle etkisini yitiren Sosyalist

internasyonalizme alternatif hâle gelişi, 90'ların başından itibaren İslâmcı bir Kürt hareketinin ortaya çıkışında etkili olmuştur. 1990 sonrasında Batı kökenli beşerî ideolojilerin insanın fitratına uymayan yönlerinin serimlenmesi ve İslâm'ın hayatın bütün yönlerini kuşatacak “evrensel” bir proje olarak sunulmasına ilgilerini çeken İslâmcılara göre, Kürt sorunu, esasen Müslüman bir halk olarak Kürtlerin milliyetçi karakterinde aranmalıdır. Bu durum, ümmet bilincine sahip Müslüman Türklerin Kürt sorununa kayıtsız kalmalarına yol açmıştır. Müslüman Türklere göre, Kürt sorunu, İslâm kardeşliği temelinde ele alınmalıdır. İslâmcıların Kürt sorunu için önerdikleri model ise, “Pax-Ottomana”dır. Buna göre, Osmanlılar döneminde Kürt sorunu söz konusu değildi, Kürtler kendi dillerini konuşabilmekteydi. Ancak Batılıların milliyetçilik fikrini ortaya atmasıyla her kavim kendini etnik kimliği üzerinden tanımlamıştır. Kürt sorununu, bu sürecin bir ürünü olarak kabul etmek gerekir (Şengül, 2018, s. 525-531). Böylelikle Kürt meselesinin mütemediyen “kendisinden başka” toplumsal unsur ya da süreçlerle eklenerek gerçekleştiği ileri sürülebilir (Yeğen, 2017, s. 881). 1990'lara kadar, tüm ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de Kürt sorunu; dönemin dünya düzeni, güç dengeleri siyaseti içinde bir iç-millî sorun olarak tanımlanmışken, 2000 sonrasında yoğunlukla bölgesel, hatta uluslararası bir sorun olarak ele alınmıştır (Laçiner, 2009, s. 606-607).

Son olarak Türkiye'deki kimlik krizinin siyasal sistemin ürünü olduğunu (Can, 2009, s. 17) ileri süren HÜDA PAR, sisteme ciddi eleştiriler yöneltmiş ve Kürt meselesinin gelinen noktada uluslararası bir boyuta ulaştığını belirtmiştir. Parti'nin kurumsal belgelerinden anlaşılacağı üzere, HÜDA PAR, diğer sol, Kemalist, milliyetçi, İslamcı akımların tersine, Kürt meselesine “mesafeli” yaklaşmamış, meseleyi farklı boyutlarıyla etraflıca ele almıştır.

5.2. HÜDA PAR'lı Yönetici ve Temsilcilerin Söylemlerinde Kürt Meselesi

HÜDA PAR'ın Kürt meselesine dair yaklaşımını anlamanın bir diğer yolu ise Parti yöneticilerinin söylemlerinin derinlemesine analizinden geçmektedir. Bunun için üç kere genel başkanlık görevini üstlenmiş mevcut genel başkan Zekeriya Yapıcıoğlu, genel başkanvekili İshak Sağlam, genel başkanlık ve genel sekreterlik görevlerini ifa etmiş Mehmet Yavuz, genel başkan yardımcısı ve kurucu genel başkan Mehmet Hüseyin Yılmaz, genel sekreter Şehzade Demir, HÜDA PAR ilk gençlik kolları başkanı ve Diyarbakır İl Başkanı Faruk Dinç ve HÜDA PAR Genel Başkan Yardımcısı ve Diyarbakır Eski İl Başkanı Şeyhmus Tanrikulu'nun basına yansıyan bazı açıklamaları örnek gösterilebilir. Önemle belirtilmelidir ki, HÜDA PAR'lı yöneticiler Kürt meselesine hemen hemen her platformda göndermede bulunarak Kürt meselesi konusunda neredeyse her fırsatta hassasiyetlerini dile getirmişlerdir.

Partisinin düzenlediği “Kürt meselesine adil çözüm çağrısı, şimdi tam zamanı” başlıklı toplantıda açıklamalarda bulunan Genel Başkan Yapıcıoğlu, Kürt meselesinin devlet nezdinde yanlış tanımlandığını belirtmiştir. O’na göre, devlet, Kürt meselesini şiddet, terör ve kısmen geri kalmışlık meselesi olarak ele almış ve dış güçlerin teşvikiyle meydana gelmiş bir sorun olarak görmüştür. Oysa Kürt meselesi, adaletin, hukukun ve kardeşliğin tesis edilememiş olmasından kaynaklanmıştır. Yapıcıoğlu’na göre meseleyi doğru tanımlayamadan çözüm üretmek imkânsızdır (Bozarslan, 2018; VOA Türkçe, 2018). Rûdaw TV’ye konuk olan Yapıcıoğlu, Kürt meselesinin farklı yöntemlerle çözümünün mümkün olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre, bazı meseleler anayasa değişikliğiyle, bazıları yasal değişiklikle bazıları ise idari adımların atılması suretiyle çözülebilecektir. Örneğin anadilde eğitim hakkının herkes için serbest olması ve Kürtçenin ikinci bir eğitim dili olması için anayasal değişiklik gerekmektedir. Her şeyden önce, Kürt kimliği anayasal güvenceye alınmalı ve federalizm, özerklik, bağımsızlık, diğer tüm seçenekler özgürce tartışılabilmelidir (Rûdaw, 2022). Yapıcıoğlu’na göre, devletin hatalarıyla yüzleşmesi, ülkenin asli/kurucu unsurlarından olan Kürtlerin devlet tarafından kabul görmesi, tanınması gereklidir. Bunun için Anayasa’daki vatandaşlık (Türklük) tanımı değişmelidir (KRT Kültür TV, 2018).

HÜDA PAR Genel Başkanvekili İshak Sağlam, katıldığı bir televizyon programında, Kürt meselesine dair soruları yanıtlarken Kürt meselesinin temel insan haklarıyla ilgili bir mesele olduğunu ileri sürmüştür. Sağlam’a göre, temel haklarla ilgili bir sorun müzakere ya da bazı koşullara bağlanarak çözülemez. Sorun ancak anayasal çerçevede bütün siyasi partilerin ve STK’ların ortak çabasıyla çözüme kavuşabilecektir (Rehber TV, 2023).

2018 seçimleri öncesinde genel başkanlık görevini vekâleten üstlenen Mehmet Yavuz, Kürt meselesinin ulus devlet dayatmalarının ürünü olduğunu iddia etmiştir. Türk kelimesiyle bir sorunlarının olmadığını belirten Yavuz, anadilde eğitim konusunda anayasal engellerin kaldırılması gerektiğini savunmuştur. Yavuz, hataların yanı sıra dil ve kimlik üzerindeki yasaklamaların sürdüğünü ileri sürmüştür (Haber Türk, 2018). Yine aynı dönemde Van mitinginde halka seslenen Yavuz, Kürt meselesinin Türkiye’nin en önemli meselesi olduğunun altını çizmiştir. Ona göre Kürt meselesi uzlaşma yoluyla çözülebilecektir (CNN Türk, 2018; T24, 2018). HÜDA PAR Genel Başkan Yardımcısı Mehmet Hüseyin Yılmaz da, Kürt meselesinin Türkiye’nin en mühim meselesi olduğunu iddia etmiştir. AK Parti’nin girişimiyle çözüm sürecinde hep yanlış adımların atıldığını ifade eden Yılmaz, silahlı örgütlerin muhatap kılınmasına karşı çıkmıştır. Yılmaz, partisinin Kürt meselesinde İslâmî çözümü esas alındığını belirtmiştir; buna göre, İslâm, ırkçılığı, milliyetçiliği tasvip etmemiş,

kardeşliği tavsiye etmiştir (Independent Türkçe, 2021). HÜDA PAR Genel Başkan Yardımcısı Mehmet Hüseyin Yılmaz, partisinin propagandasını yapan Rehber TV'ye katılarak Kürt meselesine dair açıklamalarda bulunmuştur. Yılmaz'a göre, Kürtçe konusunda çözücü adım atılmamış olmakla birlikte Cumhurbaşkanı Erdoğan ikna edildiği takdirde Kürt meselesinin çözüme kavuşturulması mümkündür; zira Erdoğan çözüme dair bir iradeye sahiptir (Cumhuriyet, 2023).

2023 seçimleri öncesinde K24 yayınına katılan HÜDA PAR Genel Sekreteri Şehzade Demir, Kürt meselesine ilişkin tavırlarının net olduğunu, bu hususta herhangi bir tavsiye ve eleştirinin söz konusu olamayacağını belirtmiştir. Demir, partisinin Cumhur İttifakına katılması halinde de Kürt meselesinin her zamanki gibi her yerde dile getirileceğini ifade etmiştir. Buna ilaveten, Demir, HÜDA PAR'ın Cumhur İttifakı'na katılması durumunda Kürt meselesinin daha güçlü bir şekilde dillendirileceğini ifade etmiştir (K24, 2023).

HÜDA PAR Diyarbakır İl Başkanı Faruk Dinç, parti olarak Kürtleri bir sorun olarak görmediklerini, bu yüzden “Kürt Meselesi” tanımlamasını daha doğru bulduklarını ifade etmiştir. Anayasa'da anadile ilişkin yasakların kaldırılması gerektiğinin altını çizen Dinç, Kürt meselesinin laiklik ve Türk milliyetçiliğinden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Dinç, yok sayma ve asimilasyoncu politikalara son verilmesi, hakların pazarlık konusu edilmemesi gerektiği görüşünü savunmuştur (Başkent Postası, 2021).

Kürt meselesinin çözümünün akamete uğratılması sonucunda Kürtlerin yanı sıra Türklere de ihanet edilmiş olduğunu ifade eden (Rûdaw, 2015) HÜDA PAR Diyarbakır İl Başkanı Şeyhmus Tanrıkulu, 16 Nisan 2017 referandumu sonrasında AK Parti hükümetinin Kürt meselesinin çözümüne yönelik beklenen adımları atmadığını iddia etmiştir. Tanrıkulu'na göre, anadilde eğitim bir hak ve Kürtçe resmi dil olarak kabul edildiğinde Kürt meselesi tamamlanmış olacaktır (<https://www.sondakika.com>, 2017). Tanrıkulu, Kürt meselesinin çözüm yerinin Parlamento olduğunu (Kösen, 2023), ancak Millet İttifakı'nın öncü partileri olarak CHP ve İYİ Parti'nin 2023 seçimlerini kazanması durumunda Kürt meselesinin akıbetinin kötü olacağını iddia etmiştir. Tanrıkulu, buna ilave olarak HÜDA PAR'ın parlamentoya girmesi durumunda Kürt meselesinin çözümünde öncü rol oynayacağını ileri sürmüştür de (İlke Haber Ajansı, 2023) 2023 genel seçimlerinde AK Parti listelerinden Batman'da milletvekili seçilen, Kürt meselesini dil, kimlik, hizmet eşitsizliği olarak tanımlayan (Rûdaw, 2024) Serkan Ramanlı, Batman'da Kürtçe seçmeli derse dikkat çekmek amacıyla düzenlediği yürüyüşte “bugün Kürd'ün inkârı yok, Kürt dilinin inkârı yok, okullarda bu derslerin seçiminin imkânı var ama bunu yeterince kullanmıyoruz” açıklamasında

bulunmuştur (İpek, 2024). Yine Parlamento'ya giren HÜDA PAR'lı üç diğer milletvekilinin de (Zekeriya Yapıcıoğlu, Şehzade Demir, Faruk Dinç) geçmişe kıyasla Kürt meselesini pek dile getirmedikleri görülmektedir.

6. SONUÇ

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Türkiye'nin en önemli meseleleri arasındaki yerini koruyan Kürt meselesinin sosyal, siyasal, ekonomik, hukuki boyutları bulunmaktadır. Tek parti döneminde hayata geçirilmek istenen ulus devlet anlayışıyla farklı kimlikler tek potada eritmek istenmişse de bu konuda dayatılan inkâr ve asimilasyon politikaları sonuç vermemiş, bunun sonucunda Kürt meselesi daha da belirgin bir hâl almıştır. Otoriter tek parti döneminden sonra başlayan Demokrat Parti'nin görece daha ılımlı döneminde ise Kürtler kendilerini, kısmen de olsa, ifade etme imkânına kavuşmuş ise de, Kürt meselesinin çözümü noktasında somut bir adım atılmamıştır. 1960'lardan başlayarak başta Türkiye İşçi Partisi olmak üzere bazı partiler Kürtlerin varlığını kabul etmiş olsalar da, bu konuda kayda değer adımlar, ancak 2000 sonrasında atılabilmektedir. Bunda da AB'ye üyelik sürecinin gerekleri etkili olmuştur. Bu bağlamda, 2002 yılından itibaren Türkiye siyasetinin en büyük aktörü haline gelmiş AK Parti, demokratikleşme, temel hak ve hürriyetler konusunda önemli adımlar atmış, Kürt meselesini gündemine almıştır. AK Parti hükümetleri döneminde ilk başlarda Kürt meselesinin çözüme kavuşturulması bağlamında bir dizi gelişme kaydedilmişse de, ilerleyen süreçte Kürt meselesinin çözümüne yönelik girişimler farklı nedenlerden ötürü sekteye uğramıştır.

2012'de kurulan HÜDA PAR'ın diğer partilere kıyasla Kürt meselesine en çok yer veren parti olduğu ileri sürülebilir. Bu durum başta partinin programı ve tüzüğü olmak üzere parti mensuplarının söylemlerinde net bir şekilde dışa vurmuştur. HÜDA PAR, öncelikle Kürt meselesinin arka planına inmiştir. Bu bakımdan, HÜDA PAR'a göre, Türkiye'nin köklü meseleleri arasında yer alan Kürt meselesinin kökeninde laiklik ve Türk milliyetçiliği yatmaktadır. Parti, Kürt meselesinin arka planına indikten sonra meseleyi farklı boyutlarıyla ele alma yoluna gitmiştir. Bu çerçevede HÜDA PAR, kendisinden önce de dile getirilen bir argüman olarak, Kürt meselesinin bir güvenlik ve az gelişmişlik seviyesine indirgenmesini yanlış bulmuştur. Ancak daha önceki iktidarların ve siyasal partilerin Kürt meselesinin gerek tanımlanmasına gerekse çözümüne yönelik ortaya konulmuş yöntem hatalarına düşmemek adına HÜDA PAR'ın ülke meselelerinin neredeyse tamamında olduğu gibi Kürt meselesinin çözümü konusunda da İslâm'ı referans alarak özgün bir duruş sergilediği öne sürülebilir. Bu bağlamda HÜDA PAR, her alanda İslâmî argümanlara başvurmuş, ülkedeki sorunların

çatışma ya da şiddetle değil uzlaşa ve diyalog ile çözülebileceği görüşünü savunmuştur. Bu yüzden de, sıklıkla seküler sistem eleştirisi yapılarak Kürt meselesinin kalıcı bir çözüme kavuşturulması hususunda İslâmî referanslara göndermelerle, birlik ve kardeşlik çağrısında bulunmuştur.

Öte yandan, seçimlerde dikkate değer bir oy alamayan 12 yıllık İslâmcı eğilimli ve Kürt kimliğiyle bütünleşmiş bir muhalefet partisi olarak HÜDA PAR'ın politikalarının merkezine İslâm'ı koyması; gerek ulusal gerekse uluslararası düzlemde terör örgütü olarak kabul edilen Hizbullah'ı terör örgütü olarak tanımlamaması; evrensel düzeyde rağbet gören demokrasi, laiklik, eşitlik, özgürlük vb. prensiplere mesafeli yaklaşması, farklı/geniş kitlelerden teveccüh görmesine engel olarak değerlendirilebilir. Parti tabanını genişletmenin yolunun ılımlı söylemlerden, adı geçen prensipleri özümsemekten geçtiği ileri sürülebilir. Bu bağlamda, İslâm dinine mensup olmayanların ya da bu dinin esaslarına sıkı sıkıya bağlı olmayan Müslümanların da tercihini HÜDA PAR'dan yana kullanmaları mümkündür. Yine HÜDA PAR'ın ılımlı söylemlerle kendi ideolojisine kısmen yakın muhafazakâr sağ partilerle ittifak (Cumhur İttifakı gibi) kurarak gelişmesi, güçlenmesi, Parlamento'da varlık göstermesi mümkündür. Ancak ittifaka dâhil olup Meclis'te yer bulmasından sonra ilk etapta Kürt meselesine dair söylemlerini geçmişe kıyasla azaltan HÜDA PAR'ın ilerleyen süreçte Kürt meselesine ilişkin söylemlerini artırıp artırmayacağını mutlak anlamda tahmin etmek son derece güçtür.

KAYNAKÇA

- Aktaş, A. (2022). Türkiye Hizbullahı'nın siyasal dönüşümü. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, 29-52.
- Alptekin, H. & Köse, T. (2018). AK Parti'nin Kürt politikası. https://openaccess.ihu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12154/333/TalhaK%c3%b6se_AkParti.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Altıntaş, H. (2003). Türk siyasal sisteminde siyasal partiler ve kentleşmenin kutuplaşma sürecine etkileri. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 5, 1-31.
- Altun, N. (2013). Modern Türkiye'de kimlik: Kürt kimliğinden Kürt sorununa. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(2), 45-67.
- Aras, B., Aydın, E., Bölme, S. M., Dağı, İ., Dalmış, İ., Ensaroğlu, Y., Ete, H., Küçükcan, T., Özhan, T., Yayman, H. (2009). *Türkiye'nin Kürt sorunu algısı*. SETA & POLLMARK

- Yayımları. [https://file.setav.org/Files/Pdf/20130109171358_turkiyenin-kurt-sorunu-
algisi.pdf](https://file.setav.org/Files/Pdf/20130109171358_turkiyenin-kurt-sorunu-algisi.pdf)
- Avrupa Komisyonu. (2010, Kasım 9). *Türkiye 2010 ilerleme raporu*. https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2010.pdf
- Avrupa Komisyonu. (2014, Kasım 8). *Türkiye 2014 İlerleme Raporu*. https://www.ab.gov.tr/files/ilerlemeRaporlariTR/2014_ilerleme_raporu_tr.pdf
- Aydın, S. & Taşkın, Y. (2017). *1960'tan günümüze Türkiye tarihi*. İletişim Yayınları.
- Bakıner, O. (2016, Ocak 12). AK Parti'nin Kürt sorunu. *Birikim*. <https://birikimdergisi.com/guncel/7435/ak-partinin-kurt-sorunu>
- Başkent Postası. (2021, Aralık 23). HÜDA PAR Diyarbakır il başkanı “Önce İnsan” dedi. <https://baskentpostasi.com/haber/hudapar-diyarbakir-il-baskani-once-insan-dedi-h11552.html>
- Bora, T. (2016). Milliyetçi-muhafazakâr ve İslâmcı düşünüşte negatif Batı imgesi. İçinde T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, (ss. 251-268). İletişim Yayınları.
- Bozarslan, H. (2007). Türkiye’de Kürt sol hareketi. İçinde T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 8: Sol*, (ss. 1169-1236). İletişim Yayınları.
- Bozarslan, H. (2017). Kürd milliyetçiliği ve Kürd hareketi (1898-2000). İçinde T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik*, (ss. 841-879). İletişim Yayınları.
- Bozarslan, H. (2019). Kürt hareketini tanımlayan ana ideoloji Batıcılık. E. Elmas (Röportaj), *Kürt Araştırmaları Dergisi*, 1, 9-18.
- Bozarslan, M. (2018, Nisan 19). Hüda-Par: ‘Kürt sorununu çözümlenin tam zamanı’. [https://www.voaturkce.com/a/h%C3%BCda-par-k%C3%BCrt-sorununu-
%C3%A7%C3%B6zmenin-tam-zaman%C4%B1-/4355891.html](https://www.voaturkce.com/a/h%C3%BCda-par-k%C3%BCrt-sorununu-%C3%A7%C3%B6zmenin-tam-zaman%C4%B1-/4355891.html)
- Bozkurt, A. (2014). Hizbullah’ın Lübnan’da kuruluşu ve popüleritesinin sebepleri. *Tarih Okulu Dergisi*, 599-627.
- Boztekin, N. (Ed.) (2013). *Kürt meselenin çözümüne ilişkin algılar, aktörler ve süreç* (Çev. B. Yıldırım), U. Dufner & S. Sevim (Proje Sorumlusu). Ezgi Ofset. [https://tr.boell.org/sites/default/files/kurt_meselesinin_cozumune_iliskin_algilar-
aktorler_ve_surec.pdf](https://tr.boell.org/sites/default/files/kurt_meselesinin_cozumune_iliskin_algilar-aktorler_ve_surec.pdf)
- Can, B. (2009). Türkiye’nin kimlik krizi sistemin ürünüdür. *Umran*, 17-27. <http://www.umrandergisi.com.tr/u/umran/pdf/182-1363268204.pdf>
- CNN Türk. (2010, Nisan 20). Diyarbakır merkezli Mustazaf-Der kapatıldı. <https://www.cnnturk.com/turkiye/diyarbakir-merkezli-mustazaf-der-kapatildi>
- CNN Türk. (2018, Haziran 18). HÜDA PAR Genel Başkanı Yavuz: Bu memleketin birinci sorunu Kürt meselesidir, bu mesele can yakıyor-yeniden.

- <https://www.cnnturk.com/yerel-haberler/van/huda-par-genel-baskani-yavuz-bu-memleketin-birinci-sorunu-kurt-meselesidir-bu-mesele-can-yakiyor-yeniden>
- Cumhuriyet. (2023, Nisan 19). HÜDA PAR Genel Başkan Yardımcısı Yılmaz: ‘Erdoğan ikna edilirse Kürt meselesi çözülür’. <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/huda-par-genel-baskan-yardimcisi-yilmaz-erdogan-ikna-edilirse-kurt-meselesi-cozuler-2072969>
- Çelik, A. (2023, Mayıs 26). AKP ile HÜDA-PAR iş birliği sadece genel seçimlerle sınırlı değil. <https://artigercek.com/politika/antropolog-ve-tarihci-adnan-celik-akp-ile-huda-par-is-birligi-sadece-genel-251558h>
- Çelik, A. B. (2010). Kürt meselesinde aktörler ve süreçler: Barışa giden farklı seçenekleri keşfetmek (Çev. H. Uzma). <https://core.ac.uk/download/pdf/11805485.pdf>
- Çiçek, C. (2020). İslâm-referanslı Kürt siyasetlerinin inşası ve dönüşümü. *Kürt Araştırmaları Dergisi*, 3, 34-69.
- Çulhaoğlu, M. (2016). Modernleşme, Batılılaşma ve Türk solu. İçinde T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, (ss. 170-188). İletişim Yayınları.
- Demirel, T. (2016). Cumhuriyet döneminde alternatif Batılılaşma arayışları: 1946 sonrası muhafazakâr modernleşme eğilimleri üzerine bazı değerlendirmeler. İçinde T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, (ss. 218-250). İletişim Yayınları.
- Doğru Haber. (2022, Eylül 11). FETÖ kumpasıyla kapatılan Mustazaf-Der yeniden açıldı. <https://dogruhaber.com.tr/haber/861986-feto-kumpasiyla-kapatilan-mustazaf-der-yeniden-acildi/>
- Duverger, M. (1962). Partiler ve siyasi rejimler (Çev. E. Özbudun). *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 19(1), 95-171. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/638111>
- Elitsoy, Z. A. (2014). Silahlı terör örgütünden legal siyasi partiye Hizbullah’ın Hüda-Par’a dönüşüm süreci. *Birikim*, 301, 48-54.
- Erdoğan, M. & Coşkun, V. (2008). Türkiye’nin Kürt meselesi. *Liberal Düşünce*, 50, 5-18.
- Ete, H. & Özhan, T. (2008). Kürt meselesi: Problemler ve çözüm önerileri. SETA Analiz. https://www.researchgate.net/publication/324657152_Kurt_Meselesi_Problemler_ve_Cozum_Onerileri/link/5ada6fb8458515c60f5c273c/download
- Güllüpnar, H. & Gümüşok, S. (2016). Türkiye’de Kürt sorununun çözümü amacıyla yürütülen “Çözüm Süreci”nde oluşan algı ve ortak tanımlama sorunu: Gümüşhane ve Şırnak karşılaştırması. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi E-Dergisi (e-GİFDER)*, 4(1), 18-49.
- Haber Türk TV (2016, Ağustos 14). Türkiye’nin Nabızı – 14 Ağustos 2016 (Hür Dava Partisi Genel Başkanı Hüseyin Yılmaz) [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=vjyd-5hnpCs>

- Haber Türk. (2012, Mayıs 12). Mustazaf-Der'in kapatılmasına Yargıtay'dan onay. <https://www.haberturk.com/gundem/haber/741601-mustazaf-derin-kapatilmasina-yargitaydan-onay>
- Haber Türk. (2018, Haziran 5). HÜDA PAR Genel Başkanı Yavuz: AK Parti ile listelerde anlaşamadık. <https://www.haberturk.com/huda-par-genel-baskani-mehmet-yavuz-haberturk-te-konuk-2000560>
- Halkların Demokratik Partisi (2012). Parti programı. <https://www.hdp.org.tr/tr/parti-programi/8/>
- Halkların Demokratik Partisi (2023). Parti tüzüğü. <https://www.hdp.org.tr/tr/parti-tuzugu/10/>
<https://hudapar.org/>
- HÜDA PAR (2024). 2024 yerel seçim beyannamesi. <https://files.hudapar.org/media/H%C3%9CDA%20PAR%202024%20SE%C3%87%C4%B0M%20BEYANNAMES%C4%B0.pdf>
- HÜDA PAR. (2012). *Parti tüzüğü*. <https://hudapar.org/yayinlar.html>
- HÜDA PAR. (2018). *Seçim beyannamesi*. https://bianet.org/system/uploads/1/files/attachments/000/002/160/original/H%C3%9CDA_PAR.pdf?1529568811
- HÜDA PAR. (2021). *Parti programı*. <https://hudapar.org/parti-programi.html>
- HÜDA PAR. (2023). *Hüda Par 2023 seçim vizyon belgesi*. <https://www.hudapar.org/pdf/Hudapar2023SecimVizyonBelgesi.pdf>
- HÜDA PAR. (t.y.). *Yeni anayasa*. <https://hudapar.org/yeni-anayasa.html>
- Independent Türkçe. (2021, Ekim 7). HÜDA PAR: Türkiye'nin en büyük meselesi Kürt meselesidir. <https://www.indyturk.com/node/421261/siyaset/h%C3%BCda-parti%C3%BCrkiyenin-en-b%C3%BCy%C3%BCk-meselesi-k%C3%BCrt-meselesidir>
- Işık, M. (2023). Türk siyasal hayatında Kürt siyasal hareketi: Siyasi partiler üzerinden bir analiz. İçinde S. Aslan & Ö. Taylan (Ed.), *Siyaset ve Afet Yönetimine İlişkin Çalışmalar*, (ss. 37-57). Kalan Yayınları.
- İlke Haber Ajansı. (2023, Nisan 25). HÜDA PAR Genel Başkan Yardımcısı Tanrıku: CHP ve İYİ Parti'nin ana hedefi 90'lı yıllara dönmektir. <https://ilkha.com/siyaset/huda-par-genel-baskan-yardimcisi-tanrikulu-chp-ve-iyi-partinin-ana-hedefi-90li-yillara-donmektir-325816>
- İpek, A. (2024, Şubat 12). *DEM Parti ve HÜDA PAR arasında gerginlik: Aymazlık* [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=Xig6uaZbNrg>
- K24. (2023, Şubat 2). HÜDA PAR'lı Demir: Cumhur İttifakı'na katılım, Kürt sorunu konusunda elimizi güçlendirebilir. https://www.kurdistan24.net/tr/story/86140-H%C3%9CDA-PAR%E2%80%99l%C4%B1-Demir:-Cumhur-%C4%B0ttifak%C4%B1%E2%80%99na_kat%C4%B1l%C4%B1m,-K%C3%BCrt-sorunu-konusunda-elimizi-g%C3%BC%C3%A7lendirebilir

- Kahraman, H. B. (2016). Bir zihniyet, kurum ve kimlik kurucusu olarak Batılılaşma. İçinde T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, (ss. 125-146). İletişim Yayınları.
- Kamer, H. (2021, Eylül 25). Erdoğan’ın Türkiye’de Kürt sorunu olmadığını söylemesi bölgede nasıl karşılandı?. *BBC*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-58689604>
- Kara, İ. (2017). İslam düşüncesinde paradigma değişimi: Hem Batılılaşım hem de Müslüman kalalım. İçinde T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, (ss. 234-264). İletişim Yayınları.
- Koç, Y. & Palabıyık, Â. (2016). Türk siyasal yaşamında İslami Kürt bir muhalefet partisi: Hür Dava Partisi örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(47), 504-528.
- Köse, T. (2022, Eylül). AK Parti hükümetleri döneminde Kürt meselesinin evrimi. *Kriter*, 7(71). <https://kriterdergi.com/dosya-ak-parti-siyaseti/ak-parti-hukumetleri-doneminde-kurt-meselesinin-evrimi>
- Kösen, H. (2023, 8 Nisan). HÜDA PAR’lı Tanrikulu: Kürt sorununun çözüm yeri meclistir. *K24*. <https://www.kurdistan24.net/tr/story/88169-H%C3%9CDA-PAR%E2%80%99%C4%B1-Tanr%C4%B1kulu:-K%C3%BCrt-sorununun-%C3%A7%C3%B6z%C3%BCm-yeri-meclistir>
- KRT Kültür TV. (2018, Mart 31). *Kürt sorunu ne Hüda Par Genel Başkanı Yapıcıoğlu açıkladı* [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=VpMN177UnDE>
- Kurban, D. & Ensaroğlu, Y. (2010). *Kürt sorununun çözümüne doğru: Anayasal ve yasal öneriler*. Tesev Yayınları. https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_Kurt_Sorununun_Cozumune_Dogru_Anayasal_Ve_Yasal_One_riler.pdf
- Kurt, M. (2015). *Din, şiddet ve aidiyet: Türkiye’de Hizbullah*. İletişim Yayınları.
- Kurubaş, E. (2008). Etnik grup-devlet ilişkilerinin sorunsallaşması ve aktör tutumlarındaki açmazlar: Türkiye’deki Kürt sorunu örneği. *Liberal Düşünce*, 50, 19-53.
- Laçiner, Ö. (2009). Kürt sorunu ve PKK. İçinde T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 9: Dönemler ve Zihniyetler*, (ss. 606-616). İletişim Yayınları.
- Milliyet. (2021, Ekim 8). AK Parti’li Usta: Bugün ülkemizde Kürt sorunu yoktur. <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/ak-partili-usta-bugun-ulkemizde-kurt-sorunu-yoktur-6615245>
- NTV. (2012, Aralık 7). Mustazaflar Derneği parti kuruyor. <https://www.ntv.com.tr/turkiye/mustazaflar-dernegi-parti-kuruyor,ObIETcclhU6qcgA3WPsFwA>
- Rehber TV. (2023, 29 Nisan). *14 Mayıs Seçimleri ve HÜDA PAR / Rehber’de Gündem* [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=zy03dtavD9I>

- Rûdaw. (2015, Eylül 6). Hüda-Par: İhanete uğrayan Kürtler ve Türkler. <https://www.rudaw.net/turkish/kurdistan/0609201511-amp>
- Rûdaw. (2022, Ocak 11). HÜDA PAR Lideri Yapıcıoğlu: Kürt kimliği anayasada tanınmalı. <https://www.rudaw.net/turkish/kurdistan/110120227>
- Rûdaw. (2024, Mart 18). Serkan Ramanlı: Bu üç adım atlırsa Kürt sorunu kalmaz. <https://www.rudaw.net/turkish/middleeast/turkey/180320249>
- Rûdaw. (2024, Nisan 6). HÜDA-PAR'ın tek belediyesinden Gazze'ye maddi yardım. <https://www.rudaw.net/turkish/middleeast/turkey/060420243>
- Sambur, B. (2008). Liberal açıdan Kürt Sorunu. *Liberal Düşünce*, 50, 91-108.
- Son Dakika.com (2017, Eylül 6). Hüda-Par İl Başkanı Tanrıku: Hükümet 16 Nisan'dan sonra Kürt meselesinde beklenen adımı atmadı. <https://www.sondakika.com/haber/haber-huda-par-il-baskani-tanrikulu-hukümet-16-nisan-dan-9999461/>
- Sunca, Y. (2022). *Küresel dünyanın bölgesel Kürt sorunu: Zihniyetler, siyasetler, jeopolitik dinamikler*. https://hakikatadalethafiza.org/wp-content/uploads/2022/04/Kuresel-Dunyanin-Bolgesel-Kurt-Sorunu_Yasin-Sunca.pdf
- Şenay, G. (2015, Haziran 2). Kürt sorununda 12 yılın karnesi. *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/kurt-sorununda-12-yilin-karnesi>
- Şengül, S. (2018). İslâmcılık, Kürtler ve Kürt sorunu. İçinde T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6: İslâmcılık*, (ss. 525-543). İletişim Yayınları.
- T24. (2018, Haziran 19). HÜDA PAR Genel Başkanı Yavuz: Bu memleketin birinci sorunu Kürt meselesidir, bu mesele can yakıyor. <https://t24.com.tr/haber/huda-par-genel-baskani-yavuz-bu-memleketin-birinci-sorunu-kurt-meselesidir-bu-mesele-can-yakiyor,654442>
- Tan, A. (2008). Kürt sorununda çözüm: Irak'a, Kürdistan ve Türkiye'ye demokrasi. *Liberal Düşünce*, 50, 67-73.
- Türkiye Cumhuriyeti 1961 Anayasası. (1961, Temmuz 9). *Siyasi partilerle ilgili hükümler*. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/>
- Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası. (1982, Ekim 18). *Siyasi haklar ve ödevler*. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709-19821018.pdf>
- Uslu, E. (2008). Kürt kimliğinin İslamcılaşıma süreci: Kürt Haması mümkün mü?, *Liberal Düşünce*, 50, 121-138.
- VOA Türkçe. (2018, Nisan 19). *Hüda-Par: 'Kürt sorununu çözenin tam zamanı'* [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=RtyYUjH0VMY>
- Yaramışlı, Ç. (2020). *İslâmcı yazın içerisinde Kürt sorununa yaklaşım: İktibas Dergisi örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı. (2024). Siyasi parti genel bilgileri. <https://www.yargitaycb.gov.tr/icerik/1093/siyasi-parti-genel-bilgileri>
- Yayla, A. (2008). Kürt meselesine liberal bir bakış. *Liberal Düşünce*, 50, 109-120.
- Yayman, H. (2011). *Şark meselesinden demokratik açılıma Türkiye'nin Kürt sorunu hafızası*. SETA Yayınları. https://file.setav.org/Files/Pdf/20130130121531_setaturkiyenin_kurt_sorunu_hafizasi.pdf
- Yeğen, M. (2000). Türkiye solu ve Kürt sorunu: Bugün değilse ne zaman? *Birikim*, 134. <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-134-135-haziran-temmuz-2000/2327/turkiye-solu-ve-kurt-sorunu-bugun-degirse-ne-zaman/3297>
- Yeğen, M. (2008). Yeni anayasa eski vatandaşlık. *Liberal Düşünce*, 50, 55-65.
- Yeğen, M. (2017). Türk milliyetçiliği ve Kürt sorunu. İçinde T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik*, (ss. 880-892). İletişim Yayınları.
- Yıldız, A. (2009). “Açılım”ın zemini ümmet şuurudur. *Umran*, 37-40. <http://www.umrandergisi.com.tr/u/umran/pdf/182-1363268204.pdf>
- Yıldız, A. (2019). Kemalist milliyetçilik. İçinde T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, (ss. 210-234). İletişim Yayınları.
- Yüksek Seçim Kurulu. (t.y). *Seçim arşivi*. <https://www.ysk.gov.tr/tr/secim-arsivi/2612>

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 1125-1148

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 02.06.2024

Accepted / Kabul: 04.11.2024

UYRUKLARI YURT DIŞINDA KORUMA KAVRAMI BAĞLAMINDA RUSYA FEDERASYONU'NUN GÜNEY OSETYA MÜDAHALESİ

Bilal Alper TORUN¹

Öz

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle kurulan yeni uluslararası düzenin, 1944'te Bretton Woods ile ekonomik temelleri atılan ve 24 Ekim 1945'te Birleşmiş Milletler'in kuruluşu ile kurumsal yapısı oluşturulan uluslararası sistemden oldukça farklılaştığı görüldü. Bu farklılaşmanın en dikkat çeken yönlerinden biri uluslararası alanda kuvvet kullanımına ilişkin getirdiği sınırlama oldu. Bir yandan kuvvet kullanımını yasaklayan öte yandan ise belli durumlarda kuvvet kullanımına 'hukukilik' ve 'meşruiyet' kazandıran BM Anlaşması'nın getirdiği sınırlamalar bir süre sonra başta ABD olmak üzere büyük güçler tarafından aşındırılmaya başlandı. Bu noktada uluslararası hukukta yeni kavramların öne çıktığı/çıkarıldığı görüldü. Bu kavramların başında ise insani müdahale gelmekteydi. İnsani müdahale kavramı, devletlerin egemenlikleri ve siyasal bütünlükleri ile insan hakları, özgürlükler arasında derin bir çatışmanın ortaya çıkmasına neden oldu. İnsani müdahale ile sık sık karıştırılan bir kavram olarak Uyrukları Yurt Dışında Koruma kavramı ise uluslararası hukukta öne çıkan yeni kavramlarındandı. Rusya Federasyonu'nun 2008 yılında Gürcistan ile Güney Osetya arasında yaşanan çatışmalara müdahalesinde de temel argüman olarak bu kavrama atıf yaptığı görüldü. Bu çalışmada tanımına dair belirsizliklerin olduğu Uyrukları Yurt Dışında Koruma kavramına dair kavramsal bir tartışma yürütülecek ve Rusya Federasyonu'nun 2008 Güney Osetya müdahalesi bu kavram çerçevesinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uyrukları Yurt Dışında Koruma, Kuvvet Kullanma, Uluslararası Hukuk, Birleşmiş Milletler, Rusya

Jel Kodları: F50, F51, K33, D74.

¹Araştırma Görevlisi Doktor, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, E-posta: alper.torun@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8395-9211.

Atıf/Citation

Torun, B. A. (2024). Uyrukları yurt dışında koruma kavramı bağlamında Rusya Federasyonu'nun güney osetya müdahalesi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 1125-1148.

THE INTERVENTION OF THE RUSSIAN FEDERATION IN SOUTH OSSETIA WITHIN THE CONTEXT OF PROTECTING NATIONALS ABROAD

Abstract

It was seen that the new international order established with the dissolution of the Soviet Union and the end of the Cold War differed greatly from the current system, the economic foundations of which were laid with Bretton Woods in 1944 and the institutional structure of which was established with the establishment of the United Nations on October 24, 1945. This differentiation has also formed the basis of the conflicts and crises that arose. Within the framework of the UN Treaty, it has been clearly revealed that the hegemonic powers, especially the USA, who provide "legality" and "legitimacy" to the use of force in the international arena, do not want to stay within the borders of the UN in the new order. At this point, it has been observed that new concepts have come to the fore in international law. Humanitarian intervention is at the top of these concepts. The concept of humanitarian intervention has led to the emergence of a deep conflict between the sovereignty and political integrity of states, human rights and freedoms. The concept of Protecting Nationals Abroad, a concept that is often confused with humanitarian intervention, is one of the new concepts that come to the fore in international law. It was seen that the Russian Federation referred to this concept as the main argument in its intervention to the conflicts between Georgia and South Ossetia in 2008. In this study, the concept of Protection of Nationalities Abroad, which has uncertainties about its definition, will be clarified and the Russian Federation's intervention in South Ossetia in 2008 will be discussed within the framework of this concept.

Keywords: Protecting Nationals Abroad, Use of Force, International Law, United Nations, Russia

Jel Codes: F50, F51, K33, D74.

1. GİRİŞ

1 Ağustos 1975 tarihinde imzalanan Helsinki Nihai Senedi her ne kadar Soğuk Savaş'ı bitiremeye de Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) arasındaki rekabetin sonunu getirmiştir. Zira bu belge, ABD karşısında hızla güç kaybeden SSCB'ye ağır bir darbe vurarak Doğu Bloğu'nda derin bir çatlak ortaya çıkarmıştır. Helsinki Süreci ve sonrasında SSCB'nin güç kaybettiği alanlarda ABD'nin hegemonyasını tesis etmeye çalıştığı görülmüştür. İlk olarak 9 Kasım 1989'da Soğuk Savaş'ın simgesi olan Berlin Duvarı'nın yıkılması ve adeta bir 'mini' Soğuk Savaş görüntüsü veren iki Almanya'nın birleşmeleri ve ardından 26 Aralık 1991'de SSCB'nin dağılması bu süreci hızlandırmıştır. Soğuk Savaş mantığının sona ermesi ile ulus devletinin sorgulanır olduğu, yeni tehditlerin ve çatışmaların ortaya çıktığı, uluslararası alanda aktörlerin çeşitlendiği yeni bir düzene geçilmiştir. Bu düzende tehditler yalnızca askeri kaynaklı ve devlet odaklı kalmamış, kimlik temelli ve terörizm kaynaklı çatışmalar ön plana çıkmıştır.

İki kutuplu sistemin yerini ABD hegemonyasında tek kutuplu ya da buna karşı çıkanların da ifade ettiği gibi çok kutuplu bir sisteme bırakması uluslararası hukuk açısından da önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. 11 Eylül 2001 tarihinde El Kaide'nin New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne ait İkiz Kuleler ve Pentagon başta olmak üzere dört noktaya yapmış olduğu koordineli terör saldırıları ABD hegemonyası açısından yeni bir dönemin kapılarını açmıştır. Bu saldırılar sonrası 'küresel terör ile mücadele' söylemini ortaya atan Washington, uluslararası hukuk açısından yeni sayılabilecek bazı kavramlar ortaya koymuştur. Bush Doktrini olarak adlandırılan ABD müdahaleciliğinin temellerini de bu kavramlar oluşturmuştur. 1 Haziran 2002'de ABD'nin Kara Harp Okulu olan West Point Academy'deki mezuniyet töreninde konuşan ABD Başkanı George W. Bush² 11 Eylül sonrası ABD ulusal güvenlik stratejisindeki dönüşümü açıklamıştır. Bu konuşmada, ABD'nin Soğuk Savaş dönemindeki savunma stratejilerinden 'caydırma' ve 'çevreleme'nin yerini yeni tehditlere karşılık yeni kavramların alması gerektiği vurgulanmıştır. Bush, önleyici savaş (preventive war) ve ön-alıcı vuruş (preemptive strike) stratejilerini öne sürerek tehditlerin somutlaşmasını bekleyerek geç kalınmış olunacağını belirtmiştir. "Savaşı düşmana götürmeli, düşmanın planlarını bozmalı ve en kötü tehditlerle henüz ortaya çıkmadan karşılaşmalıyız" demiştir (Heisbourg, 2003, s. 76-77).

Ön-alıcı vuruş, muhtemel bir düşman saldırısını hafifletmek ya da bastırmak için kuvvet kullanımını öne sürerken önleyici savaş daha geniş kapsamda ve bir saldırı ihtimalinin olmadığı durumlarda dahi bir tehdidin ortaya çıkma şüphesi üzerine harekete geçilmesini öngören bir stratejidir (Ağır, 2006, s. 85-86). ABD hegemonyasının uluslararası sistemi düzenlemede kullandığı bu araçlar başta egemenlik ve toprak bütünlüğü olmak üzere insan hakları, özgürlükler, siyasal bütünlük gibi kavramlara dair de yoğun tartışmaları beraberinde getirmişlerdir.

Gerek 1999'da Kosova müdahalesi gerekse de 2003'te Irak'ın işgali 'insancıl müdahale' kavramının da bu tartışmalara dahil olmasına neden olmuştur. Bir devletin diğer bir devlette gerçekleşen insan hakları ihlallerine insancıl nedenlerle kuvvet kullanarak müdahale etmesi (Brownlie, 1974, s. 217) olarak tanımlanabilecek olan bu kavram BM Şartı'nda yer alan gerek kuvvet kullanma yasağı (madde 2/4) ve gerekse de devletlerin iç işlerine karışmama ilkesi (madde 2/7) ile açıkça çelişmektedir. Buna rağmen BM Güvenlik Konseyi kararları ile 1991'de Kuzey Irak'ta, 1992-1993'te Somali'de, 1991-1995 Bosna Hersek'te, 1994'te Haiti

² Konuşmanın İngilizce tam metni için bkz. <https://www.nytimes.com/2002/06/01/international/text-of-bushs-speech-at-west-point.html> (Son Erişim Tarihi 03.03.2024)

ve Ruanda'da, 1998-1999'da Kosova'da ve 1999'da Doğu Timor'da çeşitli devlet ve bölgesel örgütlere kuvvet kullanma izni verilmiştir (Keskin, 2006, s. 53). Fakat Güvenlik Konseyi kararı olmaksızın kuvvet kullanmanın meşru olduğunu düşünen ve uluslararası hukukun katı yorumunun yanlış olduğuna inanan hukukçular da vardır. Bunlara göre tüm devletler gerek BM Antlaşması gerekse de çok taraflı diğer antlaşmalar gereğince temel insan haklarına saygı duymalıdır. Çünkü bu haklar jus cogens kural (buyruk kural) niteliğindedir ve hiçbir devlet bu kurallara aykırı davranamaz. Bu kuralları ihlal eden devletlere karşı uluslararası hukuka uygun insancıl bir müdahale gerçekleştirmek mümkündür (Keskin, 2006, s. 52).

Bu çalışmada, literatürde fazla yer verilmeyen bir kavram olarak Uyuşmazlıkların Yurt Dışında Koruma (UYDK) kavramı, Rusya Federasyonu'nun (RF) 2008 yılındaki Güney Osetya müdahalesi üzerinden ele alınacaktır. RF'nin Ağustos 2008'de gerçekleştirdiği askeri müdahalenin temel gerekçelerinden biri olan 'vatandaşlarını koruma' sorumluluğunun, UYDK bağlamında açıklanıp açıklanamayacağı sorusuna yanıt aranacaktır. Bu kapsamda 7-12 Ağustos 2008'de gerçekleşen RF-Gürcistan Savaşı ya da bilinen adıyla Beş Gün Savaşı'nın inceleneceği bu çalışma nitel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı bir vaka analizidir. Bu analizde savaş öncesi ve sonrasındaki gelişmeleri içeren haberler, RF Anayasası ve Ulusal Güvenlik Konsepti gibi resmî belgeler, dönemin RF Devlet Başkanı Dimitri Medvedev'in basın açıklamalarından faydalanılmıştır.

Çalışma planı şu şekilde olacaktır: İkinci bölümünde UYDK'nin ortaya çıkışının daha iyi anlaşılmasında faydalı olacağı düşünülen uluslararası hukukta kuvvet kullanımının sınırlandırılması konusu BM öncesi ve sonrası dönemler dikkate alınarak incelenecektir. UYDK'ye yönelik tanımlamalar ve temel tartışmalara yer verilecek ve ardından RF'nin Güney Osetya müdahalesi, krizin tarihsel arka planına da yer vererek ele alınacaktır. Son bölümde ise RF'nin müdahalesi UYDK kapsamında değerlendirilecektir.

2. ULUSLARARASI HUKUKTA KUVVET KULLANMANIN SINIRLANMASI VE UYUŞMAZLIKLARIN YURT DIŞINDA KORUMA KAVRAMI

Ulusal düzeyde meşruiyetini kendi oluşturduğu anayasadan alan devlet otoritesi, yaptırım gücünü çeşitli organları vasıtasıyla kullanmaktadır. Bu anlamda kuvvet kullanma (yaptırım gücü) ulusal düzeyde örgütlü, merkezileşmiş ve genelde tek elde toplanmış durumdadır (Reisman, 1985, s. 279). Fakat uluslararası sistemde durum bundan oldukça farklıdır. Uluslararası sistemde düzenliliği sağlayacak tek bir yetkili güç bulunmamakta, devletlerin aralarındaki sorun ya da anlaşmazlıklarda başvuracakları bir üst otoritenin varlığından söz edilememektedir. Bu durum uluslararası sistemin bir kendi kendine yardım (*self-help*) düzeni

olarak tanımlanmasına yol açmaktadır. Devletler egemenliklerinden feragat etmeyen, yönetme yetkisine sahip en üst ve tek aktördürler. Egemen ve hukuki olarak eşit aktörlerin sözü konusu olduğu bu düzende Miller'in deyiimiyle tehlike durumunda aranabilecek bir '911' yoktur (Miller, 2008, s. 17). Her bir aktör/devlet sorunlarını kapasitesi ile doğru orantılı bir şekilde başvuracağı yöntemler ile çözmek zorundadır. Bu durum kimi zaman diplomasi, uzlaşma, anlaşma gibi kavramları öne çıkarırken çözümsüzlüğün sıklıkla ambargo, çatışma, kuvvet kullanma ve nihayetinde savaşı ortaya çıkardığı da sıklıkla görülmektedir.

Kuvvet kullanma, tarihin başlangıcından beri var olagelen bir kavram olsa da u çalışmada uluslararası hukuk bağlamında yer alacaktır. Uluslararası hukukta ise BM'nin kuruluşu kuvvet kullanımını açısından önemli bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Bu çerçevede kuvvet kullanımına ilişkin bir incelemede BM öncesi ve sonrası durumu karşılaştırmak kavramın anlaşılabilirliği açısından oldukça önemlidir.

2.1. BM Öncesi Dönemde Kuvvet Kullanma

Devletlerin aralarındaki çatışma ve uyuşmazlıkların çözümü uzunca bir süre güç mücadelesi çerçevesinde şekillenmiş, bu güç mücadelesi yeni çatışma ve uyuşmazlıklar doğurmuş ve bu kısır döngü kendi ahengi içerisinde devam etmiştir. Devletlerin, bu güç mücadelesinde temel yaptırım gücü ise askeri güç /kuvvet kullanma olagelmıştır. BM sistemi öncesinde kuvvet kullanma devletlerin temel haklarından biri olarak görülmüştür. Bu kapsamda daha sonra ele alınacak olan Uyrukları Yurt Dışında Koruma doktrininin de bir hak olduğu görüşü oldukça yaygındır (Thomson, 2012, s. 630). 19. ve 20. yüzyıllar boyunca hâkim olan anlayışa göre devletler sınırları içerisinde yer alan bireylere istedikleri gibi davranma özgürlüğüne sahiptiler. Zira o dönemde bireyler uluslararası hukukun öznesi olmaktan çok nesnesi olarak görülmekteydiler. Bu nedenle de uluslararası hukukta bireylerin haklarından bahsetmek mümkün değildi. Bireyler adeta devletlerin uzantısı olarak görülmekte ve bu nedenle de yabancı bir devlette bir başka devletin uyruğuna yönelik bir saldırı bizatihi o devlete yapılmış sayılmaktaydı (Gordon, 1977, s. 118). Bu durumun doğal sonucu ise devletlerin uyruklarına yapılan saldırıların adeta bir meşru müdafaa hakkı ortaya çıkardığına yönelik düşüncenin ortaya çıkışı olmuştur.

20. yüzyılın başlarından itibaren uluslararası hukukta kuvvet kullanımını sınırlandırmaya ilişkin girişimler ortaya çıkmıştır. Önce 1919'da Milletler Cemiyeti'nin (MC) kurulması,

ardından 1928’de Briand-Kellog Paktı’nın³ imzalanması ile kuvvet kullanmaya dair yukarıda bahsedilen ‘sınırsızlığın’ önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede MC Sözleşmesi önemli bir çıkış noktası olmuştur. Birinci Dünya Savaşı’nın yıkıcı etkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan Cemiyet’in en önemli amacı uluslararası barışı korumak ve devletler arasında çıkacak çatışma ve uyuşmazlıklara barışçıl çözümler getirmektir.

Fakat MC’nin temelde iki önemli dezavantajı bulunmaktaydı. Birincisi Cemiyet’in uluslararası anlamdaki kapsayıcılığı ve meşruiyet alanı ile ilgiliydi. Birinci Dünya Savaşı’na dahil olması ile hem savaşın kaderini hem de savaşa kadar olan uluslararası düzeni kökünden değiştiren ABD, Cemiyet’e üye olmamıştı. Sovyetler Birliği’nin de 1934’e kadar Cemiyet dışında kalması hem örgütün evrenselliği konusunda soru işaretleri yaratmakta hem de Cemiyet’i savaş öncesi dönemin hâkim güçleri İngiltere ve Fransa’nın elinde bir araç gibi göstermekteydi.

İkinci sorun ise felsefi olarak barışı korumayı amaç edinen MC’nin bunu sağlamak için güçlü ve caydırıcı mekanizmalara sahip olmamasıydı. Zira yalnızca üye ülkeler üzerinde zayıf bir etkinliği bulunan Cemiyet, üyeler arası uyuşmazlık ve çatışmalarda, tarafların savaşa başvurmadan önce arabuluculuğa ve hukuksal çözüm yollarına yönelmelerini öneriyordu. Arabuluculuk ve hukuki çözüm yolları başarısız olduğunda MC Konseyi tarafından yapılacak bir soruşturmaya başvurulabilirdi. Şayet tüm bu girişimler sonuçsuz kalırsa taraflar üç ay sonra savaşa/kuvvet kullanmaya başvurabilirlerdi (Kıran, 2008, s. 26). Görüldüğü üzere MC kuvvet kullanmayı yasaklamaktan çok ötelemeyi tercih eden/zorunda kalan bir örgüttü. Tarafları caydıracak mekanizmalara sahip olmaması, MC sözleşmesi hükümlerini tavsiye niteliğinden öteye geçiremiyordu.

MC sözleşmesi ikinci maddesinde yer alan önemli konulardaki oybirliği prensibinin Konsey’i çalışamaz hale getirmesi sözleşmenin barışı tesis etme rolüne dair soru işaretleri yaratmıştır. Bunun yanı sıra 1930’lardan itibaren başlayan İtalya, Japonya ve Almanya’nın saldırgan politikaları da MC’nin etkinliğinin sorgulanmasına neden olmuştur (Barlas, 2017, s. 97).

Savaşı yasaklayan Briand-Kellog Paktı ise bir anlamda MC Sözleşmesi’ni tadil etme, sözleşmedeki açıkları kapatma amacını gütmüştür. Pakt’ın birinci maddesi temel anlayışını da açıkça ortaya koymaktadır. Bu maddeye göre, “Pakt’a taraf olan devletler, uluslararası anlaşmazlıkların çözümünde savaşa başvurmadan kaçınacaklarını ve birbirleri ile

³ Briand-Kellog Paktı’na ulaşmak için bkz. http://avalon.law.yale.edu/20th_century/kbpact.asp#art1 (Son Erişim Tarihi 08.03.2024)

ilişkilerinde savaşı ulusal politikalarının bir aracı haline getirmekten vazgeçeceklerini resmi bir şekilde deklare ederler". Her ne kadar uygulamada pek başarılı olduğu söylenemese de 1920-1945 arası dönemde söylem düzeyinde de olsa kuvvet kullanımını sınırlamaya çalışan bir belge olarak Briand-Kellog Paktı büyük önem taşımaktadır. Belgenin, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkacak olan BM Antlaşması'na da zemin hazırladığını söyleyebiliriz. Briand-Kellog Paktı ile ortaya konulan anlayış, BM Antlaşması ile daha da güçlenerek kuvvet kullanımını sınırlayan bir yaklaşıma evrilmiştir.

2.2. BM Sonrası Dönemde Kuvvet Kullanma

Uluslararası barış ve güvenliğin korunmasını temel alan BM sistemi, kuvvet kullanarak uluslararası sorun ve çatışmaların çözümünü istisnai haller dışında yasaklamıştır. İkinci Dünya Savaşı ertesinde kurulan bu sistem, Milletler Cemiyeti tecrübesinden de hareket ederek uluslararası hukukta kuvvet kullanımını asgari düzeye çekmeyi hedeflemiştir. BM Antlaşması'nın 2. Maddesinin 4. Fıkrası (BM 2/4) kuvvet kullanmaya yönelik yasağın kapsamını ortaya koymaktadır: *"Tüm üyeler, uluslararası ilişkilerinde gerek herhangi bir başka devletin toprak bütünlüğüne ya da siyasal bağımsızlığına karşı, gerek Birleşmiş Milletler'in Amaçları ile bağdaşmayacak herhangi bir biçimde kuvvet kullanma tehdidine ya da kuvvet kullanılmasına başvurmadan kaçınırlar"*.

BM 2/4'te de görüldüğü üzere BM üyesi herhangi bir devlet bir diğer devletin ki bu devlet BM üyesi olmak zorunda değildir, toprak bütünlüğüne ya da siyasal bağımsızlığına hanel getirecek şekilde kuvvet kullanımında bulunamaz. Toprak bütünlüğü ve siyasal bağımsızlık son derece hayati bir önem taşımaktadır. Zira bu iki kavram egemenlik kavramı ile sıkı sıkıya bağlı olarak karşımıza çıkmaktadır. BM 2/1 ise *"Örgüt, tüm üyelerin egemen eşitliği ilkesi üzerine kurulmuştur"* diyerek bu durumu teyit etmektedir. Görüldüğü gibi kuvvet kullanılmasının yasaklanması bağlamında bu iki kavramın dokunulmazlığı son derece açık şekilde ifade edilmektedir. Fakat 2/4'ün devamında yer alan *"Birleşmiş Milletler'in Amaçları ile bağdaşmayacak herhangi bir biçimde"* ifadesi kuvvet kullanma yasağının sınırları konusunda tartışmaların ortaya çıkmasında etkili olan kısımdır.

BM'nin Amaçları BM Antlaşması'nın 1. maddesinde 4 fıkra halinde sıralanmıştır. 1. fıkrada ilk ve temel amaç şu şekilde belirtilmiştir:

"Uluslararası barış ve güvenliği korumak ve bu amaçla: barışın uğrayacağı tehditleri önlemek ve bunları boşa çıkarmak, saldırı ya da barışın başka yollarla bozulması eylemlerini bastırmak üzere etkili ortak önlemler almak ve barışın"

bozulmasına yol açabilecek nitelikteki uluslararası uyuşmazlık veya durumların düzeltilmesini ya da çözümlenmesini barışçıl yollarla, adalet ve uluslararası hukuk ilkelerine uygun olarak gerçekleştirmek.”

BM'nin amaçlarının temel dayanak noktası bu maddeden de görüldüğü gibi uluslararası barış ve güvenliği korumaktır. Bunu yaparken dikkat edilmesi gereken ise uyuşmazlıkların barışçıl yollarla, adalet ve uluslararası hukuk ilkelerine uygun olarak çözümlenmesidir. Buraya kadar bir sorun görülmemektedir. Fakat BM'nin amaçları arasında gösterilen diğer fıkralar işin içine girdiğinde bir karışıklık ortaya çıkmaktadır. Zira sırasıyla BM 1/2 ve 1/3'e göre şu durumlar da BM'nin amaçları arasında yer almaktadır:

“Uluslar arasında, halkların hak eşitliği ve kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi ilkesine saygı üzerine kurulmuş dostça ilişkiler geliştirmek ve dünya barışını güçlendirmek için diğer uygun önlemleri almak”

“Ekonomik, sosyal, kültürel ve insancıl nitelikteki uluslararası sorunları çözümede ve ırk, cinsiyet, dil ya da din ayrımı gözetmeksizin herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygının geliştirilip güçlendirilmesinde uluslararası işbirliğini sağlamak”

Yukarıdaki fıkralarda yer alan ‘halkların kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi ilkesi’ ve aynı şekilde ‘insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı’ kavramlarının BM 2/4 ile ilişkisi kuvvet kullanımının sınırlarına dair tartışmanın da özünü oluşturmaktadır. Eğer halkların kendi geleceklerini belirlemesi BM'nin amaçları arasında yer alıyorsa bu durumda BM 2/4'te yer alan ‘toprak bütünlüğü’ ve ‘siyasal bağımsızlık’ ilkelerine saygı konusu nasıl anlaşılmalıdır?

İşte bu noktada bir kısım uluslararası hukukçu BM 2/4'ün geniş kapsamlı bir yasak olduğunu iddia ederek toprak bütünlüğü ve siyasal bağımsızlığı hedef alan her türlü kuvvet kullanma eyleminin uluslararası hukuk tarafından yasaklandığını iddia etmektedirler. Bu görüş daha çok ‘klasik’ ya da ‘sınırlamacı’ görüş olarak adlandırılmaktadır. Buna göre meşru müdafaa hakkı ve BM organlarınca düzenlenen kolektif eylemler dışında kuvvet kullanmak hukuksuzdur (Gordon, 1977, s. 123). Öte yandan bir diğer grup ise yukarıda yer verilen BM 1/2 ve 1/3 kapsamında bir değerlendirme ile 2/4'ü dar kapsamlı bir yoruma tabi tutmaktadırlar. ‘Realist’ görüş olarak adlandırılan bu yaklaşıma göre ise kolektif müdahalenin yetersizliği durumunda hukuksuz olarak ihlal edilen hakların tekrar sağlanması için münferiden kuvvet kullanımı

yapılabilir. Yani insan hakları ve temel özgürlüklerin sağlanması için gerekli durumlarda kuvvet kullanmak BM 2/4'e hâle getirmemektedir.

Kuvvet kullanma konusunda yukarıda gördüğümüz iki farklı görüş insani müdahale ve UYDK kavramlarında da kendini göstermektedir. Çalışma konumuz olan UYDK kavramına ilişkin olarak da sonraki bölümde bu farklı görüşlere yer verilecektir.

2.3. Uyrukları Yurt Dışında Korunma Kavramı

UYDK kavramına geçmeden önce kısaca 'uyruk' ile neyin kastedildiğine değinmek faydalı olacaktır. Türk Dil Kurumu Genel Türkçe Sözlüğü'ne göre uyruk, en genel karşılığıyla "bir devlete vatandaşlık bağıyla bağlı olan kimse, tebaa" olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihsel süreçte uyruklu, etnik kimlik, kültürel arka plan ve yerellik gibi gerekçelerle ulusal bir bağlılığa işaret ederken günümüzde göç, nüfus hareketleri, sınırların değişmesi gibi çeşitli gerekçelerle bu niteliğinde dönüşümler yaşamış görünmektedir. Uyruklu gerektiren ulusal vatandaşlık olgusu yerini uyrukluğuna aramayan daha geniş bir vatandaşlık biçimine bırakmaya başlamıştır (Dağ, 2012: s. 112). Bu çalışmada da uyruklu, günümüzdeki geniş anlamıyla resmi vatandaşlık bağına işaret eden niteliğiyle ele alınmıştır.

UYDK, bir devletin tehdit altındaki uyruklarını kurtarmak ve/veya korumak amacıyla uyrukların bulunduğu devlete askeri güç kullanmak suretiyle müdahalesini ifade etmektedir (Ruys, 2008, s. 234). Bu kavram, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle giderek daha popüler hale gelen 'insani müdahale' kavramı ile de ilişkilendirilmektedir. İnsani müdahale genel olarak şu şekilde tanımlanmaktadır (Başeren, 2003, s. 174): "*bir devletin başka bir devletin vatandaşlarını, o devletin kendi zulmünden kurtarmak için ülkesi dışında münferiden kuvvet kullanması*".

İnsan hakları ve özgürlük söyleminin uluslararası politikada git gide daha fazla yer bulması ile insani müdahale kavramı da daha fazla gündeme gelir olmuştur. Yogesh Tyagi'ye göre insani müdahale iki hassas kavramın birlikteliği ile ortaya çıkmaktadır: insan hakları ve müdahale. İnsan hakları kavramı ne kadar saygınsa, müdahale kavramı da o kadar sorunludur (Tyagi, 1994, s. 884). Zira bir yandan insan hakları kavramı devletler tarafından "insani" hedeflere ulaşma, insan onuru ve yaşamının kutsallığını vurgulama aracı olarak kavramsallaştırılırken, öte yandan müdahale kavramı BM sisteminin ve bu sistem ile oluşturulan uluslararası hukuk anlayışının üzerine inşa edildiği devletlerin 'egemen eşitliği' ilkesini yıpratmaktadır.

UYDK de sık sık insani müdahale ile karıştırılmakta ya da insani müdahale kapsamında bir kuvvet kullanımı olarak öne çıkarılmaktadır. Bu durumun temel nedeni insan müdahale

kavramının BM 2/4'ün bir istinası olarak kabul edilmesine yönelik eğilimdir (Eichensehr, 2007, s. 461). Fakat çalışmamıza konu olan UYDK, müdahaleye konu topluluğun uyrukluğundan bakıldığında insani müdahale kavramından ayrılmaktadır. İnsani müdahalede söz konusu insan hakları ihlallerine uğradığı varsayılan (ya da iddia edilen) grup insan hakları ihlallerinin yaşandığı ülkenin uyrukluğunda olurken, UYDK kavramında aynı grup müdahale eden devletin uyrukluğunu taşımaktadır.

UYDK'nin BM öncesi dönemde, genel olarak kuvvet kullanımı konusunda olduğu gibi herhangi bir sınırlamaya tabi tutulduğunu söylemek mümkün değildir. Özellikle uluslararası alanda güçlü devletlerce bu kavram bir hak ve uluslararası ilişkilerinde kuvvet kullanımı doğal bir uygulama olarak görülmüştür (Eichensehr, 2007, s. 459). Asıl tartışma BM Antlaşması'nın kabulü ile oluşturulan kuvvet kullanmanın sınırlandırılması anlayışı ile ortaya çıkmıştır. Zira BM Antlaşması ile oluşturulan yeni uluslararası düzende kuvvet kullanma yasağı, antlaşma hükümleri ile açıkça belirtilmesinin yanı sıra adeta bir örf adet hukuku haline gelmiştir.

UYDK'ye yönelik iki temel bakış açısı olduğu görülmektedir. Kavramın hukukiliği üzerinden şekillenen ilk görüş söz konusu doktrini meşru müdafaa hakkı ile ilişkilendirmektedir. Bu görüşe göre bir devletin başka bir devlet sınırları içerisinde yer alan uyruklarına yönelik saldırılar bizatihi devletin kendisine yönelik bir saldırı gibi düşünülebilir ve bu durum BM Antlaşması 51. madde uyarınca meşru müdafaa hakkını doğurur (Zedalis, 1990, s. 216).

UYDK'yi uluslararası hukuka aykırı bulan ikinci görüş ise bu doktrini/kavramı, BM Antlaşması 2/4 ile ilişkilendirerek, kuvvet kullanma yasağına vurgu yapar. Bu görüşü savunanlara göre UYDK kapsamında gerçekleştirilen kuvvet kullanımları diğer devletin toprak bütünlüğüne, siyasal bağımsızlığına zarar vereceği ve aynı zamanda BM Antlaşması'nın amaçlarına da açıkça aykırı olacağı için hukuksuzdur (Thomson, 2012, s. 638). Zira BM Antlaşması 1/1'e göre BM'nin en temel amacı uluslararası barış ve güvenliği barışçıl yollardan, adalet ve uluslararası hukuk ilkelerine uygun bir şekilde sağlamaktır.

UYDK'ye yönelik bu iki temel görüşün yanı sıra belli koşullar altında doktrinin uygulanabileceğini iddia eden görüşler de vardır. Bu görüşlerin birçoğu açısından temel koşullar olarak görülen hususları ise Sir Humphrey Waldock belirlemiştir. Waldock'a göre söz konusu doktrin çerçevesinde kuvvet kullanımının gerçekleştirilmesi üç şartın oluşması gerekmektedir: (i) uyruklara yönelik yakın, olası bir tehdit olması, (ii) yerel devletin tehdit altındaki bu uyrukları korumakta başarısız ya da yetersiz olması, (iii) müdahale eden devletin eyleminin uyrukların korunması amacına sıkı sıkıya bağlı olması (Ruys, 2008, s. 234-235).

UYDK'yi savunan düşünürler temelde iki görüş üzerinden fikirlerini ortaya koymaktadırlar. Birincisi, UYDK'nin BM 2/4'ü ihlal etmediği çünkü söz konusu maddede yer alan 'toprak bütünlüğüne' ve 'siyasal bağımsızlığı' hanelerini getirmeyip aynı zamanda BM'nin amaçlarına da aykırı olmadığı görüşüdür. İkincisi ise daha da iddialı bir yaklaşım olarak UYDK'yi Meşru Müdafaa Hakkı kapsamında ele almaktadır. Bu ikinci görüşte öne çıkarılan husus ise bir devletin uyruklarına dışarıda yapılan saldırının bizatihi o devlete yönelik bir saldırı olduğu ve bu bağlamda BM 51. Maddesi kapsamında değerlendirilebileceğidir (Ruys, 2008, s. 235-236).

BM Genel Kurulu tarafından 1947'de kurulan Uluslararası Hukuk Komisyonu (International Law Commission-ILC) bünyesinde 2000 yılında yürütülen diplomatik koruma konulu çalışma UYDK açısından son derece önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu komisyonun özel raportörlerinden John Dugard'ın ortaya koyduğu taslak, seleflerinin fikirlerinden çok farklı olup diplomatik koruma kavramı üzerine yeni bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Dugard, diplomatik koruma anlamında kuvvet kullanmanın yasak olduğunu belirten önceki görüşlerin aksine argümanlarını belirli kısıtlamalar dahilinde ve meşru müdafaa kapsamında şekillendirmiştir. Dugard; 51. Maddenin önceden beri var olan bir örf-adet olduğunu belirtip 1945'ten beri süregelen devlet pratiklerini de göz önüne alarak, acil durumlarda ve BM'nin yargı ve siyasal organlarının yetersiz kalması durumunda UYDK için askeri kuvvet kullanımına olumlu baktığını ifade etmiştir. Dugard, Waldock tarafından UYDK için oluşması gereken şartları da şu şekilde genişleterek tanımlamıştır: (i) uyrukları tehdit altında olan devletin, barışçıl yollardan uyruklarının güvenliğini sağlamakta başarısız olması, (ii) yerel devletin, bünyesindeki diğer devlete ait uyrukların güvenliğini sağlamakta isteksiz ya da yetersiz olması, (iii) bir başka devletin uyrukluğundakilerin buldukları ülkede ani bir tehlike altında bulunması, (iv) koşullar göz önüne alındığında kuvvet kullanmanın orantılı olması ve (v) kuvvet kullanma sona erdiğinde müdahale eden devletin uyruklarını kurtardığında kuvvetlerini geri çekmesi (Ruys, 2008, s. 256-257).

Uluslararası Adalet Divanı delegelerinden sadece ikisi tarafından kabul gören bu görüşe karşı diğer üyeler UYDK'nin sıklıkla devletlerin içişlerine müdahale aracı haline geldiğine vurgu yapmışlar ve bu durumun kuvvet kullanmanın tehlikeli bir şekilde genişlemesi anlamına gelip BM Sözleşmesi hükümlerine açıkça karşı olduğunu ifade etmişlerdir. Zira ABD'nin de silahlı saldırı nosyonunu geniş yorumlayıp BM 51. Madde kapsamında meşru müdafaa hakkına başvurduğu ve bunu yaparken de temelde ABD vatandaşlarını koruma argümanını kullandığı görülmektedir (Ruys, 2008, s. 245).

3. RUSYA FEDERASYONU'NUN GÜNEY OSETYA MÜDAHALESİ

UYDK söz konusu olduğunda Rusya'nın 2014 Kırım ve 2022 Ukrayna müdahaleleri sıklıkla gündeme gelmektedir. Oysa 7-12 Ağustos 2008'de Gürcistan ve Rusya arasında gerçekleşen ve "Beş Gün Savaşı" olarak adlandırılan çatışmanın bu anlamda öncül bir girişim olduğu kabul edilebilir. Güney Osetya müdahalesinde Moskova'nın temel argümanının Güney Osetya'daki uyruklarını soykırımdan korumak olduğu görülmüştür. Bu çerçevede Rusya'nın Yakın Çevre Politikası'nın bir uzantısı olarak görülebilecek olan bu yaklaşımını analiz etmek için Güney Osetya'da ve ardından Gürcistan içlerinde gerçekleştirdiği askeri müdahaleyi, bu müdahaleye giden süreci ele almak oldukça önemlidir. RF'nin askeri müdahalesine giden süreçte gerek bölgede Sovyet döneminden beri süregelen Gürcü-Oset çatışması gerekse de Sovyet sonrası dönemde RF'nin bölgede hakimiyet kurmaya yönelik girişimlerinin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

3.1. Güney Osetya Bölgesi ve Çatışmanın Tarihsel Arka Planı

Tarih boyunca Rusya, İran ve Osmanlı gibi bölge devletlerinin hakimiyet kurma alanlarından biri olan Güney Kafkasya'da Gürcistan devletinin oluşumu bazı önemli kırılma noktalarına sahiptir. Bunlardan biri bölgedeki Gürcü krallıklarının mücadeleleri sonucu yekpare bir Gürcistan Krallığı'nın oluşturulduğu 12. yüzyılda gerçekleşmiştir. Kurucu Kral Davit (1089-1125) ve Kraliçe Tamar (1184-1213) dönemlerinde en görkemli zamanlarını yaşayan bu krallık 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı-Safevi çatışmalarına sahne oldu (Berdzenişvili & Canaşa, 2000, s. 154). Gürcü krallıkları dönem dönem birbirleri üzerinde hakimiyet kursalar da çoğunlukla güçlü komşu devletlerin egemenliği altında varlıklarını sürdürebilmişlerdir (Souleimanov, 2013, S. 72). 19. Yüzyıldan itibaren Rus kontrolüne giren bölgede Gürcistan'ın bağımsızlığından söz etmek mümkün değildi. Gürcistan devletinin bağımsızlık tecrübesi ile Bolşevik Devrimi sırasında azalan Çarlık kontrolü sayesinde 1918-1921 yılları arasında mümkün oldu. Ne var ki Gürcistan Devleti bağımsızlığını uzun süre muhafaza edemedi ve 12 Şubat 1921'de Kızıl Ordu tarafından işgale uğradı. Bu tarihten itibaren Sovyetleştirilen Gürcistan'da yerel yönetim de yeniden inşa edildi ve yeni sınırlar çizildi.

1991'de SSCB'nin dağılması ile bağımsızlığını kazanan Gürcistan'da yaşanan etnik temelli sorunların aslında SSCB dönemindeki bu idari yapıdan kaynaklandığı düşünülmektedir (Demirağ, 2005, s. 129). Buna göre, federal olarak yapılanan birlik cumhuriyetleri ve bu cumhuriyetler içinde özerk cumhuriyet ve bölgeler (oblast) yer almaktaydı (Wheatley, 2009, s. 120). Bölgenin baskın halkı (titular nation) olarak kabul edilen halklara birlik cumhuriyeti statüsü verilmekte, bölgede azınlık konumunda olanlara ise nüfus ve etkileri oranında bir statü

tanımlanmaktaydı. Bir Sovyet Birlik Cumhuriyeti olan Gürcistan da yukarıdaki anlayış çerçevesinde Abhazya ve Acara Özerk Cumhuriyetleri'ni ve Güney Osetya Özerk Bölgesi'ni sınırları içinde barındırmaktaydı. Bu yapılar her ne kadar Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Gürcistan SSC) sınırları içinde bulunsalar da kendilerini Moskova'ya bağlı görüyorlardı. Zira gerek Rus Çarlığı kontrolünde geçirdikleri tarihsel deneyim gerekse de SSCB içinde akraba topluluklarının bulunması Gürcistan'a dair bir aidiyet hissinin gelişmesini mümkün kılmıyordu.

Harita 1'den Gürcistan SSC içinde özerk durumda olan Abhazya ve Güney Osetya'nın, coğrafi konum itibariyle kuzeyde RF içinde yer alan akraba topluluklarına yakın durumda olduğu anlaşılmaktadır. Bu coğrafi konumları gerek akraba topluluklarından gerekse RF'nin bölgesel hakimiyet girişimlerinden destek alarak Tiflis ile çatışmacı bir ilişki geliştirmeleri konusunda cesaretlenmelerine neden olmaktadır.

Harita 1: Gürcistan'ın özerk statüdeki bölgeleri Abhazya ve Güney Osetya

Kaynak: International Crisis Group. (2018, March 24). *Abkhazia and South Ossetia: Time to Talk Trade*. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/georgia/249-abkhazia-and-south-ossetia-time-talk-trade>

Gürcistan içinde etnik milliyetçilik ve ayrılıkçı hareketler henüz SSCB dağılmadan 1970'lerde hareketlenmeye başlamış ve 1991 sonrası doruk noktasına ulaşmıştır. Bu durum Gürcistan'ın bağımsızlık sonrası 10 yıl boyunca silahlı çatışma, politik istikrarsızlık ve ekonomik çöküş nedeniyle bir kaos içine sürüklenmesine neden olmuştur. Bölgede ayrılıkçı hareketlerle yakın bağları olan RF'nin bu kaostan faydalandığı, Gürcistan'ın ayrılıkçı güçlerle

girdiği çatışmalarda Abhaz ve Oset güçlerine yoğun destek verdiği görülmüştür. Bu nedenle Gürcistan'daki Rus askeri varlığını Abhaz ve Osetlerle girilen yakın ilişkilere ve bölgedeki silahlı çatışmalara borçlu olduğu söylenebilir (Tellal, 2010, s. 208). Bu birlikler çatışma bölgelerinde barış gücü olarak konuşlandırılmış ve sonraki muhtemel çatışmalarda Moskova'nın müdahalesi için bir gerekçe olarak kullanılmışlardır (King, 2008).

SSCB dağılmadan hemen önce Gürcü milliyetçisi Zviad Gamsahurdiya'nın Gürcistan'da devlet başkanı olması ile ateşlenen Gürcü-Oset çatışmaları, Eylül 1990'da Güney Osetya Özerk Bölgesi'nin SSCB içinde bağımsızlığını ilan etmesine neden olmuştur (Gahrton, 2010, s. 58). Tiflis'in bu bağımsızlık ilanına verdiği yanıt ise, Güney Osetya'nın özerk bölge statüsünü kaldırdığını duyurmak olmuş ve böylece 18 ay sürececek olan iç savaşın fitili ateşlenmiştir.

Gamsahurdiya'nın ardından göreve gelen Şevardnadze selefinden devraldığı iç savaşı kontrol altına almakta zorlanmış ve nihayetinde RF ile anlaşarak sorunu çözme yoluna gitmiştir. Şevardnadze'nin göreve gelmesi çatışmaları yatıştırmamış aksine yoğunlaştırmıştır. Güney Osetya liderleri, Gürcistan'ın bölgede Osetlere yönelik soykırım yaptığı iddialarında bulunmuştur (Jones, 2013, s.94). 1992 baharında Rus kuvvetleri de Güney Osetya'ya girerek çatışmalara müdahale etmiştir. 1992 yazında gerçekleşen Yeltsin-Şevardnadze görüşmesi sonucu 23 Haziran 1992'de Soçi Antlaşması imzalanmış, çatışmaları yatıştırmak ve bölgedeki ateşkesi gözlemek üzere Güney Osetya'ya Rusya, Gürcistan, Güney Osetya ve Kuzey Osetya askerlerinden oluşan bir barış gücü yerleştirilmiştir (Hoch vd., 2014, s. 57). Bu girişim çatışmaları geçici bir süre dondursa da uzun vadede Kremlin'in bölgedeki etkisinin artmasına neden olmuştur (Çelikpala, 2012, s. 5). İç savaş Temmuz 1992'de ortak barış gücü kuvvetinin bölgede kontrolü ele almasına kadar sürmüştür. Bu anlaşma sonrası Güney Osetya'da oluşan durum literatürde donmuş çatışma (frozen conflict) olarak tanımlanmıştır.

3.2. Ağustos 2008 Rusya Federasyonu-Gürcistan Savaşı

Uzun bir süre yukarıda da tanımlandığı gibi dondurulmuş bir çatışma alanı olarak kalan Güney Osetya bölgesi, Kasım 2003'te seçimlere hile karıştığı iddiasıyla Gürcü halkının başlattığı protestolar sonrası yeni bir kırılma noktası yaşamıştır. Gül Devrimi olarak adlandırılan toplumsal ayaklanma ile iktidara gelen Batı yanlısı siyasetçi Mikheil Saakaşvili'nin ülkedeki ayrılıkçı bölgeleri merkezi otorite altına almaya yönelik girişimleri sonucu Güney Osetya sorunu tekrar alevlenmeye başlamıştır. Öncelikli olarak ekonomik ve sosyal yardımlar ile bölgeyi kazanmayı deneyen Saakaşvili, bu yöntemin etkisiz kalması sonucu bölgeye yönelik kuvvet kullanımı tehditlerini de içeren politikalara yönelmiştir.

Şevardnadze döneminin baskıcı anlayışına, yolsuzluklarına ve kötü yönetimine tepki olarak ortaya çıkan Saakaşvili'nin kısa sürede Şevardnaze'den de baskıcı bir hale geldiği görülmüştür (Sussman ve Krader, 2008, s. 94). Gül Devrimi'nin olumlu havasının dağılmaya başladığı Gürcistan'da Saakaşvili, seçim kampanyası süresince sıklıkla vurgu yaptığı toprak bütünlüğünü sağlama hedefine daha sıkı sarılır hale gelmiştir. Ekonomik ve sosyal sorunlarla başa çıkmakta zorlanan, vadettiği refahı sunamayan Tiflis yönetiminin, toprak bütünlüğü konusu çerçevesinde milliyetçi duyguları harekete geçirmek istediği anlaşılmaktadır. Toprak bütünlüğünü sağlamak için Batı'nın ve özellikle de ABD'nin desteğini yanında gören Saakaşvili yönetiminin dış politikada daha sert bir anlayışa doğru kaydığı görülmüş, NATO üyeliği hedefi daha sık ve baskın bir şekilde vurgulanmaya başlanmıştır. 2003'te 50 milyon dolar olan askeri bütçe, Saakaşvili'nin göreve gelmesinden kısa süre sonra 2007'de 600 milyon dolara yükselmiş (Cheterian, 2009, s. 158) 30 milyon dolar olan toplam savunma harcamaları ise orduyu yeniden yapılandırmak için 490 milyon dolara çıkarılmıştır (Mitchell, 2009, s. 175-176). Bu durum zaten Kasım 2003'te gerçekleşen Gül Devrimi sonrası RF-Gürcistan arasında artan gerginliğin iyiden iyiye derinleşmesine neden olmuştur (Güç, 2022: s. 302).

2-4 Nisan 2008'de gerçekleşecek olan NATO Bükreş Zirvesi'nde Ukrayna ile Gürcistan'a da üyelik eylem planı sunulması ve böylece Gürcistan'ın NATO üyelik sürecinin başlatılması ihtimali bölgede tansiyonu tekrar arttırmıştır. Bu tarihten itibaren bölgede konuşlandırılmış olan barış gücü kuvvetlerinden Osetler ve Gürcüler arasında düşük yoğunluklu çatışmalar yaşandığı gözlemlenmiştir. Bölgedeki Güney Osetyalıların kuzeyde RF içinde bir cumhuriyet olan Kuzey Osetya'ya toplu halde geçiş yapmaları, barış gücü içindeki Rus ve Oset birliklerin sayısının artırılması, Rus basınında savaş ihtimaline dair artan yayınlar Tiflis yönetiminin tedirgin olmasına neden olmuş, harekete geçmeleri için üzerlerinde bir baskı oluşturmuştur.

2003 Gül Devrimi'nin hemen ardından Mayıs 2004'te Saakaşvili Gürcistan'ın Türkiye sınırında yer alan ve yerel bir lider olan Aslan Abaşidze tarafından yönetilen Acarya Özerk Cumhuriyeti'ne yönelik bir politika başlatmıştır. Tiflis'te olduğu gibi şiddet içermeyen bir girişimle Acarya'da da kontrolü sağlamış, uzun süredir merkezi otoriteden bağımsız hareket eden Aslan Abaşidze'nin Gürcistan'ı terk ederek Rusya'ya sığınmasına neden olan gösterileri başlatmıştır.

Acarya'daki başarı Saakaşvili yönetimine Güney Osetya'da da harekete geçme konusunda cesaret vermiş, Tiflis'in toprak bütünlüğünü sağlamak için daha kapsamlı ve sert önlemler almaya başladığı görülmüştür. Gürcü Ordusu, Güney Osetya'da sınır ihlalleri yaşandığını

iddia ederek 7 Ağustos 2008’de bölgeye yönelik bir askerî harekât başlatmıştır. Bu harekât taraflar 1992’de dondurulan çatışma için yeni bir başlangıç olmuştur. Gürcü birlikleri Güney Osetya sınırlarını geçerek kısa sürede başkent Şinvali’de hakimiyeti ele geçirmişlerdir. Bu harekât bölgesel düzeyde Gürcistan-RF ilişkilerinin gerilmesine neden olurken, küresel düzeyde ise Avrasya coğrafyasındaki ABD-Rusya rekabeti için önemli bir kırılma noktası ve RF tarafından Soğuk Savaş sonrası hızlanan NATO genişlemesine bir karşı çıkış olarak görülmüştür.

Moskova, Gürcistan’ın Güney Osetya harekâtına en üst düzeyde tepki göstermiş ve Rus kuvvetleri Güney Osetya’ya yönlendirilmiştir. Dönemin RF Başbakanı Vladimir Putin, ‘‘saldırgan Gürcistan’ın Güney Osetya’daki eylemlerine RF’nin yanıt vereceğini’’ açıklamıştır (Hürriyet, 2008). RF bu yanıtı çok sert bir şekilde vermiş, Kuzey Osetya ile Güney Osetya’yı birbirine bağlayan Roki Tüneli’nden geçen Rus birlikleri ilk olarak Güney Osetya’ya ulaşmış ve ardından da Gürcistan içlerine yönelmiştir. Rus kuvvetleri, Gürcistan’ın NATO üyesi ABD ve Türkiye’nin destekleriyle geliştirilen askeri altyapısını hedef almış, 10 Ağustos’ta ise Tiflis Uluslararası Havaalanı’nın radarlarını imha etmiştir (Dailymail, 2008).

RF Savunma Bakanlığı Gürcistan’ın Güney Osetya’ya yönelik saldırısı sonucunda 12 Rus Barış Gücü askerinin hayatını kaybettiğini, 150’den fazlasının ise yaralandığını açıklamıştır. RF Başbakan Yardımcısı Sergey Sobyenin ise 30 binden fazla Oset’in Rusya’ya sığınmak üzere bölgeyi terk ettiğini ifade etmiştir. Gürcistan’ın Marneuli havaalanına yönelik Rus bombardımanı sonucunda ise 4 Gürcü personel hayatını kaybetti. Özellikle Güney Osetya’lı milisler ile Gürcü kuvvetleri arasında yapılan çatışmalarda can kaybının daha fazla olduğu görülmekte. Çatışmalar sonucunda toplam ölü sayısının 1500’ü bulunduğu bildirildi.

Tarafların söz konusu savaşa dair iddialarına bakmak gerekirse, Gürcistan yönetimi RF’nin Gürcistan’ın toprak bütünlüğünü ihlal ederek egemenlik hakkına zarar verdiğini iddia etmektedir. Gürcistan’ın bu tezine yukarıda da görüldüğü gibi ABD yönetiminden de destek gelmiştir.

RF yönetimi ise söz konusu müdahalesini şu üç gerekçe ile açıklamaktadır; bölgedeki Rus vatandaşlarını korumak, 1992 Soçi Antlaşması ile bölgeye yerleşen Rus barış gücü askerlerini korumak ve Gürcistan tarafından soykırıma maruz bırakılan Güney Osetya halkını korumak. Bu bağlamda RF, Gürcistan’ın söz konusu bölgede etnik temizlik yapmak suretiyle savaş suçu işlediğini de iddia etmektedir.

RF'nin bölgedeki Rus vatandaşlarını koruma iddiası söz konusu vatandaşlıkların nasıl edinildiği ile ilgili de soruları da beraberinde getirmektedir. SSCB'nin dağılması sonrası sınırlar dışında kalan etnik Ruslar bir yana Güney Osetya bölgesi RF'nin 'pasaportlaştırma politikası' (passportization policy) olarak adlandırılan uygulamalarına maruz kalmış bir alandır. Bu politika Kremlin'in gözetiminde Rus pasaportlarının ve dolayısıyla vatandaşlığının Rusya'nın dış ve güvenlik politikası açısından önemli görülen alanlarda kitlesel olarak dağıtılması şeklinde yürütülmüştür. Bu politikanın hukuki altyapısı 31 Mayıs 2002 tarihli Rusya Federasyonu Vatandaşlığına İlişkin Federal Kanun ile oluşturulmuştur. Söz konusu Kanun'un 14. maddesine göre SSCB vatandaşlığına sahip olan ve SSCB'nin bir parçasını oluşturan devletlerde ikamet eden, bu devletlerin vatandaşı olmayan ve bunun sonucunda vatansız kalan kişilerin Rus vatandaşlığını alabilmesine basitleştirilmiş bir prosedür yoluyla olanak tanınır.⁴

1 Haziran 2002'de Abhazya'da başlatılan bu politika sonucu Abhazya'daki Rus vatandaşlarının oranı kısa sürede %20'den %70'e çıkarken Mayıs 2004'te Güney Osetya'da başlatılan benzer kampanya %56'sı Rus vatandaşı olan Güney Osetya halkının Eylül 2004'e gelindiğinde %98'ini Rus vatandaşı yapmıştır (Nagashima, 2019, s. 188). Gürcistan ile çatışma içinde olan, uluslararası toplum tarafından tanınmadığı için izolasyona maruz kalan bu bölgeler için RF'nin bu politikası yüksek sosyal yardımlara ek olarak hem izolasyondan kurtuluş için bir çıkış yolu hem de Tiflis yönetimi ile mücadelelerinde bir destek olarak görülmüştür (Bescotti vd., 2022, s. 3).

4. UYRUKLARI YURT DIŞINDA KORUMA BAĞLAMINDA RUSYA FEDERASYONU'NUN GÜNEY OSETYA MÜDAHALESİNİN İNCELENMESİ

RF'nin öncülü olan SSCB yönetimleri birçok kez başta ABD olmak üzere Batılı devletler tarafından ortaya atılan UYDK'nin müdahale için bir bahaneden başka bir şey olmadığını öne sürmüştür (Ruys, 2008, s. 24). SSCB yönetimleri gerek Belçika'nın Kongo'da uyruklarını koruma müdahalesini gerekse de İsrail komandolarının Entebbe Baskını'nı BM 2/4'ün açık ihlali olarak nitelemiş ve kınamışlardır (Thomson, 2012, s. 659). Soğuk Savaş'ın iki kutuplu yapısında kutup liderlerinden biri olan SSCB'nin aldığı bu tavır Soğuk Savaş sonrası dönemde ardılı olarak görülen RF tarafından benimsenmemiş, hatta Kremlin'de tam tersi bir pozisyonun alındığı görülmüştür.

⁴ Rusya Federasyonu Vatandaşlığına İlişkin Federal Kanun'un İngilizce tam metni için bkz. <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/2002/en/18028> (Son Erişim Tarihi 25.03.2024).

12 Aralık 1993 referandumunu ile kabul edilen ve yürürlüğe giren RF Anayasası'nın⁵ 61. maddesinde “*Rusya Federasyonu yurtdışındaki vatandaşlarını koruma ve himaye etmeyi garanti eder*” ifadesi yer almaktadır. 1993 yılı içinde kabul edilen ‘Yakın Çevre Doktrini’ ise RF Anayasası'nın 61. maddesine paralel olarak RF'nin nüfuz alanı olarak gördüğü Sovyet sonrası coğrafyada etkinlik kurmasını, dış güçlerin bu bölgedeki hakimiyetini sınırlamayı hedeflemektedir. Dışişleri Bakanı Andrey Kozirev tarafından hazırlanıp, Devlet Başkanı Boris Yeltsin'in onayı ile yürürlüğe konan Yakın Çevre Doktrini, ABD'nin Latin Amerika politikasına atıfla RF'nin Monroe Doktrini olarak ifade edilmektedir (Litera, 1994, s. 45; Tellal, 2010, s. 206). Bu durumu Kozirev'in Aralık 1992'de Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği Komisyonu'nda yapmış olduğu konuşmada da görmek mümkündür:

“Sovyet sonrası coğrafya, RF'nin askeri ve ekonomik araçları da kullanarak tam anlamıyla çıkarlarını korumak zorunda olduğu bir post-emperyal alandır. Bu çıkarlar göz ardı edilirse RF'nin kaderi de SSCB'den farklı olmayacaktır. Bu çıkarları görmezden gelmek isteyen her kim olursa olsun unutmamalıdır ki bahsettiğimiz kendisi ve dostları için tekrar ayağa kalkabilecek bir devlettir.”

Vladimir Putin'in iktidara gelişi ile yayınlanan 10 Ocak 2000 tarihli Ulusal Güvenlik Konsepti'nin⁶ dördüncü bölümünü oluşturan ‘Rusya Federasyonu’nun Ulusal Güvenliği’nin Sağlanması başlığı altında, RF'nin dış politika hedefleri sıralanırken “*yurtdışındaki vatandaşların hukuki haklarının ve çıkarlarının korunması için politik, ekonomik ve diğer araçların kullanılması*” ifadesine yer verilmektedir.

2000’li yıllar ile birlikte gelişen yeni Rus güvenlik ve dış politikası, Kozirev’in de atıf yaptığı gibi özel bir Rus etki sahası inşa edilmesini hedeflemiştir. Bu sayede Kremlin’in genellikle eski Sovyet coğrafyası olarak görebileceğimiz bu alanda uyruklarının hakları ve çıkarlarının ve dolayısıyla da bizatihi devletin çıkarlarının korunmasını teminat altına almaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim çalışmamızın örnek olayı olarak seçilen Güney Osetya müdahalesinin hemen sonrasında BM Güvenlik Konseyi’nde RF temsilcisi Vitaly Churkin müdahaleye ilişkin görüşlerini şu şekilde bildirmiştir (Thomson, 2012, s. 659):

“RF Devlet Başkanı (Dmitri Medvedev), bugün açık bir şekilde vurgulamıştır ki Rusya, vatandaşlarımızın ölümünün cezasız kalmasına izin vermeyecek ve

⁵ 12 Aralık 1993 tarihli Rusya Federasyonu Anayasası'nın İngilizce tam metni için bkz. <http://www.constitution.ru/en/10003000-01.htm> (Son Erişim Tarihi 15.03.2022).

⁶ Rusya Federasyonu 2000 Yılı Ulusal Güvenlik Konsepti'nin İngilizce tam metni için bkz. http://www.mid.ru/en/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICk6BZ29/content/id/589768 (Son Erişim Tarihi 25.04.2024)

vatandaşlarımızın yaşam ve onuru nerede olurlarsa olsunlar RF Anayasası, RF yasaları ve uluslararası hukuk doğrultusunda korunacaktır.’’

Bu açıklama şüpheye yer bırakmayacak şekilde RF'nin BM 2/4 kapsamında kuvvet kullanma yasağına dair görüşlerinin neorealist bir anlayışta olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda RF'nin dış politikada UYDKK'yı benimsediğini ve bunun da uluslararası hukuk ile uyumlu olduğunu düşündüğünü söylemek de yanlış olmaz.

Dmitri Medvedev'in 4 Ağustos 2013'te İngilizce yayın yapan Russia Today kanalına vermiş olduğu röportajda⁷ ilginç detaylar yer almaktadır. 2008 RF-Gürcistan Savaşı sırasında RF Devlet Başkanı olan ve Güney Osetya'ya müdahale kararını veren Medvedev, bu kararı bölgede yaşayan Rus vatandaşlarının ve görev yapan Rus Barış Gücü askerlerinin hayatlarının korunması için alındığını ifade etmektedir. Röportajda, müdahaleye dair uluslararası camiadan gelecek tepkiyi düşünüp düşünmediğinin sorulması üzerine Medvedev şu cevabı vermektedir:

“Uluslararası ortaklarımızın reaksiyonları bizim için, ülkemiz için ve başkan olarak benim için çok önemliydi. Fakat asıl mesele bu değildi. Asıl mesele, vatandaşlarımızın hayatlarının, iyiliklerinin ve bunun yanı sıra RF'nin çıkarlarının da korunmasıydı. Dürüst olmak gerekirse uluslararası tepki, kaygılarım arasında yer alıyordu fakat ilk sırada değildi.”

Tüm bu açıklamalar ve RF yetkililerinin görüşleri, RF'nin Güney Osetya bölgesine müdahalesini açık bir şekilde UYDK ile ilişkilendirdiğini göstermektedir. Bölgede yer alan Rus Barış Gücü askerlerini ve önemli bir kısmı yukarıda ifade edildiği gibi RF vatandaşlığını sonradan edinmiş Güney Osetyalılar olmak üzere Güney Osetya halkını kurtarma amaçları doğrultusunda gerçekleştirilen müdahaleyi iki boyutuyla eleştirmek mümkündür. Öncelikli olarak bölge halkının etnik olarak Rus kökenli olmaması (Natoli, 2010, s. 412) ve müdahale sonucu RF sınırları içine geçmiş olan binlerce Güney Osetyalı'nın önemli bir kısmının hala Gürcistan vatandaşlığında bulunması müdahalenin UYDK kapsamında değerlendirilmesini mümkün kılmamaktadır. Zira ilk bölümde de ele aldığımız üzere UYDK için kuvvet kullanma, kuvvet kullanan devletin uyrukluğundakilerin kurtarılması ile sınırlanmıştır.

Ayrıca RF'nin kitlesel şekilde pasaport dağıtarak bölgede halkını muhtemel müdahalesi için bir araç olarak kullanıldığı da sıklıkla dile getirilen eleştirilerdendir. Nagashima'nın da ifade

⁷ Röportajın tamamına ulaşmak için bkz. (Son Erişim Tarihi 25.04.2024)
<https://www.rt.com/news/georgia-south-ossetia-medvedev-interview-012/>

ettiği gibi Güney Osetya'daki pasaportlaştırma politikası tam da Saakaşvili'nin Acarya bölgesini merkezi otorite altına aldığı sürecin ardından, benzer bir senaryonun Güney Osetya'da yaşanmasını önlemek adına başlatılmıştır (Nagashima, 2019, s. 194).

İkinci olarak ise UYDK için kuvvet kullanılmasının genel olarak uluslararası hukukta kuvvet kullanma yasağını ihlal eder nitelikte olması bağlamında RF'nin müdahalesinin uluslararası hukuka aykırı olmasına yöneliktir. Zira, RF'nin Gürcistan müdahalesi BM Antlaşması'nın 2. Maddesinin 4. Fıkrasında yer alan “toprak bütünlüğü” ve “siyasal bağımsızlık” ilkelerini açıkça ihlal etmiş ve BM'nin amaçlarını da görmezden gelen bir gelişme göstermiştir. Uluslararası barış ve güvenliğin sağlanmasını temel hedef edinen BM sistemini açıkça tehdit eden bu müdahale adeta UYDK'yi bir araç olarak kullanıp RF tarafından Gürcistan'a yönelik politik çıkarlara hizmet eden bir hamle olmuştur. BM Etiyopya temsilcisinin de vurguladığı gibi UYDK büyük güçlerin, küçük devletler üzerinde bir baskı aracı haline gelmesi mümkündür (Ruys, 2008, s. 240). Bu durum daha önce de belirtildiği gibi devletlerin egemen eşitliği prensibi üzerinden kurulan uluslararası sistemin zarar görmesine neden olacaktır. Uluslararası barış ve güvenliğin sağlanması açısından son derece kritik olan toprak bütünlüğünün ve siyasal bağımsızlığın dokunulmazlığı da yara alacaktır. RF'nin Gürcistan müdahalesi BM temsilcisini doğrular nitelikte bir gelişme göstermiştir.

5. SONUÇ

Güvenlik kavramı Soğuk Savaş sonrası yaşanan sistemik dönüşümden en fazla etkilenen olguların başında gelmektedir. Yeni aktörlerin, yeni konuların, yeni tehditlerin gündeme geldiği bu süreç uluslararası çatışma ve krizler üzerinde de son derece etkili olmuştur. Soğuk Savaş'ın caydırıcılık ve nükleer denge şartları altında görece istikrarlı ve sınırları belirli devletler arasında gerçekleşen çatışmaları, küreselleşme süreci ile 1980'lerden itibaren yerini devlet içi çatışmalara bırakmıştır. Sınırların anlamını yitirmeye başladığı bu dönemde devletlerin söz konusu çatışmaları kontrol etmekte önceki dönemlere göre oldukça zorlandığı, güvenliğin yegâne sağlayıcısı ve referans nesnesi olmaktan çıkmaya başladığı görülmüştür.

SSCB'nin dağılması ile Sovyet sonrası coğrafya olarak adlandırılan bölgede yeni bağımsızlığını kazanan devletler de yukarıdaki süreçten etkilenerek iç çatışmalara sürüklenmişlerdir. Devlet-inşası ve ulus-inşası süreçlerini tamamlama konusunda sorunlar yaşayan bu devletlerden biri olan Gürcistan'da Abhazya ve Güney Osetya'da ayrılıkçı hareketler ortaya çıkmış, bu hareketler ile Tiflis yönetimi arasında çatışmalar yaşanmış, bu çatışmalar yeni bağımsızlığını kazanan Gürcistan'ı bir iç savaşa götürmüştür. SSCB'nin ardılı olarak uluslararası arenaya çıkan RF ise bu çatışmalarda ayrılıkçı güçlere verdiği kısmi destek

sonucu 1992'de Güney Osetya'ya Rus barış gücü kuvvetlerini yerleştirmeyi başarmıştır. 1990'lar boyunca Moskova-Tiflis arasındaki gerilimli ilişkilerin ardından 2003 sonunda gerçekleşen 'Gül Devrimi' ile Gürcistan'da iktidara Batı destekli Mikheil Saakaşvili gelmiştir. NATO ve AB üyeliği hedefleri doğrultusunda politika yürüten Tiflis yönetimine karşı RF'nin bölgedeki etkinliğini arttırdığı ve nihayet 2004 sonrası Kremlin'in başta pasaport politikası olmak üzere bölgeye müdahale edecek araçları devreye soktuğu görülmüştür.

RF'nin 2004 sonrası Gürcistan üzerinde artan baskı politikası pasaport dağıtarak Güney Osetya halkını vatandaş yapmanın yanında enerjinin bir dış politika aracı olarak kullanımını da içermiştir. Kremlin tarafından Gürcistan'a yönelik olarak 2005 yılından itibaren enerji fiyatlarında fahiş artışlar yapıldığı, gaz kesintilerine gidildiği ve bu yolla Gürcistan'ın genel olarak Batı ve özeldede ise NATO ve ABD ile girdiği işbirliği süreçlerinin sekteye uğratılmaya çalışıldığı görülmüştür.

Nisan 2008'de NATO'nun Bükreş Zirvesi'nde Gürcistan ve Ukrayna'ya Üyelik Eylem Planı verileceğine dair başta ABD tarafından yapılan açıklamalar RF'nin bölgeye müdahale sürecini hızlandırmıştır. Zirve'den kısa bir süre sonra Gürcistan kuvvetlerinin Güney Osetya'ya yaptığı askeri müdahale Güney Osetyalı milislere ek olarak RF'nin şiddetli karşılığı ile sonuçlanmış, RF kuvvetleri Tiflis yakınlarına kadar ilerleyerek Gürcistan'ın askeri ve sivil altyapısına yönelik saldırılarına neden olmuştur. Beş Gün Savaşı olarak adlandırılan bu çatışmada RF'nin temel argümanı Güney Osetya'daki vatandaşlarını ve barış gücü askerlerini korumak olmuştur.

Uluslararası hukukta uzun süredir yer alan UYDK kavramı Rusya'nın müdahalesi ile tekrar gündeme gelmiş, kavramsal olarak tartışılmaya başlanmıştır. Özellikle gerek Soğuk Savaş sonrası artan devlet içi çatışmalara yönelik gelişen müdahale pratikleri gerekse de insani müdahale tartışmaları UYDK'nin bir örf adet kuralı olabileceğine dair görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Her ne kadar devletlerin uyruklarını koruma sorumluluklarını egemenliklerinden doğan bir hak olarak görmek mümkün olsa da RF'nin Güney Osetya müdahalesinde de görüldüğü gibi bu hak bir diğer devletin siyasal bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne zarar verecek şekilde de kullanılabilir. RF'nin UYDK kavramına atıfla Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne yönelik saldırısı BM sisteminin temel direklerinden olan kuvvet kullanma yasağını (madde 2/4) ihlal ettiği gibi Güney Osetya halkı ile kurulan vatandaşlık bağı da pasaportlaştırma politikası bağlamında yapay olarak geliştirilmiştir. Ayrıca RF'nin müdahalesi yalnızca uyruklarını korumak için gerekli olan sınırları aşmış, Tiflis yakınlarına kadar ilerlemiş, Gürcistan'ın askeri ve sivil altyapısına yönelik saldırıları da

içermiştir. Tüm bu gerekçeler bağlamında RF'nin Güney Osetya müdahalesinde başvurduğu temel argüman olan UYDK'nin, Kremlin tarafından bölgesel hegemonyası için araçsallaştırıldığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Ağır, B. S. (2006). Bush Doktrini: Küresel Bir Hegemonik İstikrar Arayışı Mı?. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 3(12), 71-100.
- Barlas, D. (2017). Milletler Cemiyeti'nde Türkiye: İyimserlik ve Kuşku Arasında. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 14(55), 93-111.
- Başeren, S. H. (2003). *Uluslararası Hukukta Devletlerin Münferiden Kuvvet Kullanmalarının Sınırları*. Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Berdzenişvili, N. & Canaşia, S. (2000). *Gürcistan Tarihi* (Çev. H. Hayrioğlu). Sorun Yayınları.
- Bescotti, E. vd. (2022, March 25). *Passportization: Russia's "Humanitarian" Tool for Foreign Policy, Extra-territorial Governance, and Military Intervention*. <https://globalcit.eu/passportization-russias-humanitarian-tool-for-foreign-policy-extra-territorial-governance-and-military-intervention/>
- Brownlie, I. (1974). Humanitarian Intervention. İçinde J. N. Moore (Ed.), *Law and Civil War in the Modern World*. John Hopkins University Press.
- Cheterian, V. (2009). The August 2008 War in Georgia: From Ethnic Conflict to Border Wars. *Central Asian Survey*, 28(2), 155-170.
- Çelikpala, M. (2012). Başarısız Devlet-Demokratik Model Ülke Sarmalında Gürcistan'ın 20 Yılı. *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, 7(14), 1-35.
- Dağ, N. (2012). Vatandaşlığın Niteliksel Dönüşümü ve Vatandaşlık Eğitimi Üzerine Bir Betimleme Çalışması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 105-118.
- Dailymail. (2008, August 11). *Georgia 'Overrun' by Russian Troops as Full-Scale Ground Invasion Begins*. <http://www.dailymail.co.uk/news/article-1043236/Georgia-overrun-Russian-troops-scale-ground-invasion-begins.html>

- Demirağ, Y. (2005). Bağımsızlıktan Kadife Devrime Türkiye-Gürcistan İlişkileri. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2(7), 125-155.
- Eichensehr, K. E. (2007). Defending Nationals Abroad: Assessing the Lawfulness of Forcible Hostage Rescues. *Virginia Journal of International Law*, 48(2), 452-484.
- Gahrton, P. (2010). *Georgia: Pawn in the New Great Game*. Pluto Press.
- Güç, K. (2022). Soğuk Savaş Sonrası Rus Dış Politikasında Ontolojik Güvenlik. Panama Yayıncılık.
- Heisbourg, F. (2003). A Work in Progress: The Bush Doctrine and its Consequences. *The Washington Quarterly*, 26(2), 73-88.
- Hoch, T., Souleimanov, E. & Baranec, T. (2014). Russia's role in the official peace process in South Ossetia. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, No. 23, 53-71.
- Hürriyet. (2008, Ağustos 8). *Rusya Gürcistan'a Girdi*. <http://www.hurriyet.com.tr/rusya-gurcistana-girdi-9611495>
- International Crisis Group. (2018, March 24). *Abkhazia and South Ossetia: Time to Talk Trade*. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/georgia/249-abkhazia-and-south-ossetia-time-talk-trade>
- Jones, S. (2013). *Georgia: A Political History Since Independence*. I&B Tauris & Co. Ltd.
- Kellog-Briand Pact (1928). https://avalon.law.yale.edu/20th_century/kbpact.asp#art1
- Keskin, F. (2006). İnsancıl Müdahale: 1999 Kosova ve 2003 Irak Sonrası Durum. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 3(12), 49-70.
- Kıran, A. (2008). Milletler Cemiyeti ve Önlenemeyen Savaş. *GAU Journal of Social and Applied Science*, 3(6), 19-36.
- King, C. (2008, November 1). *The Five Day War – Managing Moscow After the Georgia Crisis*. <http://www.foreignaffairs.com/articles/64602/charles-king/the-five-day-war>
- Litera, B. (1994). The Kozyrev Doctrine: A Russian Variation on the Monroe Doctrine. *Perspectives*, 4, 45-52.
- Miller, B. (2008). The Concept of Security: Should it be Redefined?. *Journal of Strategic Studies*, 24(2), 13-42.

- Mitchell, L. A. (2009). Compromising Democracy: State Building in Saakashvili's Georgia. *Central Asian Survey*, 28(2), 171-183.
- Nagashima, T. (2019). Russia's Passportization Policy Toward Unrecognized Republics. *Problems of Post-Communism*, 66(3), 186-199.
- Natoli, K. (2010). Weaponizing Nationality: An Analysis of Russia's Passport Policy in Georgia. *Boston University International Law Journal*, 28, 389-417.
- Reisman, M. (1985). Criteria for the Lawful Use of Force in the International Law. *Yale Journal of International Law*, 10(2), 279-285.
- Rusya Federasyonu Anayasası (1993). <http://www.constitution.ru/en/10003000-01.htm>
- Rusya Federasyonu Ulusal Güvenlik Konsepti (2000). https://mid.ru/en/foreign_policy/fundamental_documents/1737121/
- Rusya Federasyonu Vatandaşlığına İlişkin Federal Kanun (2002, May 31). <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/2002/en/18028>
- Ruys, T. (2008). The 'Protection of Nationals' Doctrine Revisited. *Journal of Conflict and Security Law*, 13(2), 233-271.
- Souleimanov, E. (2013). *Understanding Ethnopolitical Conflict: Karabakh, South Ossetia, and Abkhazia Wars Reconsidered*. Springer.
- Sussman, G. & Krader, S. (2008), Template Revolutions: Marketing U.S. Regime Change in Eastern Europe. *Westminster Papers in Communication and Culture*, 5(3), 91-112.
- Tellal, E. (2010). Zümrüdüanka: Rusya Federasyonu'nun Dış Politikası. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(3), 189-236.
- Thomson, A. W. R. (2012). Doctrine of the Protection of Nationals Abroad: Rise of the Non-Combatant Evacuation Operation. *Washington University Global Studies Law Review*, 11(3), 627-668.
- Tyagi, Y. K. (1994). The Concept of Humanitarian Intervention Revisited. *Michigan Journal of International Law*, 16, 883-910.
- Wheatley, J. (2009). Managing Ethnic Diversity in Georgia: One Step Forward, Two Steps Back. *Central Asian Survey*, 28(2), 119-134.
- Zedalis, R. J. (1990). Protection of Nationals Abroad: Is Consent the Basis of Legal Obligation. *Texas International Law Journal*, 25, 209-270.

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 1149-1183

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 05.06.2024

Accepted / Kabul: 22.11.2024

ÇİN-JAPONYA İLİŞKİLERİNDE ULUSLARARASI SİSTEM KAYNAKLI DEĞİŞİMLER: TEHDİT DENGESİ TEORİSİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

Fatih DEMİR¹

Öz

Bu çalışma, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında belirgin şekilde uluslararası sisteme eklenen Japonya ve Çin'in, bu tarihlerden günümüze kadar olan dönemdeki ikili ilişkilerini ve bu ilişkilerin uluslararası sistemin etkisiyle uğradığı değişimleri "Tehdit Dengesi Teorisi" bağlamında açıklamayı amaçlamaktadır. Çalışmada Japonya ve Çin ilişkilerinin tarihi, sistem düzeyinde ve sistem dönemlerine göre değerlendirilmiştir. İki ülkenin on dokuzuncu yüzyılın sonlarından günümüze kadar sırasıyla çok kutuplu, çift kutuplu ve son olarak tek kutuplu veya gevşek tek kutuplu sistemlerdeki ilişkilerinin değişimleri anlatılmış ve bu şekilde dönemsel olarak ortaya çıkan farklılıklar açıklanmaya çalışılmıştır. İki ülke arasında ortaya çıkan bu farklılıkların sebebi realist teori kapsamında Stephen Walt'un öne sürdüğü Tehdit Dengesi Teorisi ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada, tehdit algılarının değişiminin değerlendirilmesi ve tespiti de Tehdit Dengesi Teorisi kapsamında öne sürülen dört değerlendirme birimine göre yapılmıştır. Bu bağlamda çalışmada ilk olarak, Tehdit Dengesi Teorisi ve değerlendirme birimleri açıklanmıştır. Ardından, günümüze değin Çin-Japonya ilişkileri gözden geçirilmiş ve iki ülke arasındaki temel sorunlar açıklanmıştır. Son olarak, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından günümüze kadar geçen sürede meydana gelen sistem değişikliklerinin iki ülke ilişkileri üzerine yansımaları dört değerlendirme birimi temelinde ve tehdit algısı bağlamında değerlendirilmiştir. Varılan sonuca göre, geleneksel rakipler olarak kendileri için birbirlerinden daha büyük tehlikeler hissettikleri dönemlerde Çin ve Japonya daha iyi ilişkilere sahip olmuşlardır. Uluslararası sistemin yapısında kaynaklı olarak kendilerine yönelmiş daha büyük tehditler görmediklerinde ise iki ülke daha sorunlu ve çatışmacı dönemler geçirme başlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Realist Teori, Tehdit Dengesi Teorisi, Çin, Japonya, Çin-Japonya İlişkileri

Jel Kodları: Z00, O10.

¹Arş. Gör., Türk-Alman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-Posta: fatih.demir@tau.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1484-3132.

Atıf/Citation

Demir, F. (2024). Çin-Japonya İlişkilerinde Uluslararası Sistem Kaynaklı Değişimler: Tehdit Dengesi Teorisi Bağlamında Bir Değerlendirme. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 1149-1183.

INTERNATIONAL SYSTEM-DRIVEN CHANGES IN CHINA-JAPAN RELATIONS: AN ASSESSMENT IN THE CONTEXT OF BALANCE OF THREAT THEORY

Abstract

This study aims to elucidate the bilateral relations between Japan and China, which were significantly integrated into the international system in the late nineteenth century, and the changes in these relations due to the influence of the international system in the context of the "Balance of Threat Theory." The study employs a system-level and a period-based approach to evaluate the history of Japan-China relations. This study examines the evolution of Japan-China relations from the late nineteenth century to the present within the context of shifting international systems, namely multipolar, bipolar, and finally unipolar or loosely unipolar. The discrepancies in the relationship between these countries have been elucidated by the Balance of Threat Theory, as postulated by Stephen Walt within the context of realist theory. In this study, the change in threat perceptions was assessed and determined according to the four assessment units proposed within the Balance of Threat Theory. The study begins with an explanation of the Balance of Threat Theory and its assessment units. Subsequently, an examination of China-Japan relations up to the present is conducted, and the primary issues between the two countries are elucidated. Ultimately, the impact of system changes from the late nineteenth century to the present on the relations between China and Japan is evaluated based on the four assessment units and in the context of threat perception. The conclusion is that China and Japan have had more constructive relations when they perceived greater external threats. Conversely, when they did not perceive external threats due to the structure of the international system, the two countries exhibited confrontational relations.

Keywords: Realist Theory, Balance of Threat Theory, China, Japan, China-Japan Relations

Jel Codes: Z00, O10.

1. GİRİŞ

Çin ve Japonya ilişkileri, Uzak Asya'nın karmaşık ve çok boyutlu diplomatik bağlarını temsil etmektedir (Vogel, 2019, vii). Tarihsel derinlikleri, uluslararası sistemin değişimlerine olan tepkileri ve bölgesel güç dengelerindeki rolleri, bu iki ülke arasındaki ilişkilerin incelenmesini hem önemli hem de zorunlu kılmaktadır. İkisi de köklü geçmişe sahip olan bu ülkeler, 19. yüzyılın sonlarında Batılı güçlerin siyasi, ekonomik ve askeri baskılarıyla dış dünyaya açılmış ve uluslararası sisteme entegrasyon sürecine girmiştir. Bu süreç, sadece bölgesel rekabetin değil, aynı zamanda toplumsal kimliklerin yeniden şekillenmesini de beraberinde getirmiştir.

19. yüzyılın sonları, her iki ülke için de bir dönüşüm dönemini ifade etmektedir. Ezra F. Vogel bu dönemi, Çin ve Japonya'nın ulus-devlet yapılarını güçlendirdiği ve Batı ile entegrasyon süreçlerini başlattığı bir yeniden yapılanma çağı olarak tanımlar (Vogel, 2019, 65-100). Joshua A. Fogel, bu dönemde Japonya'nın Çin'i "öteki" olarak yeniden keşfettiğini ve bu keşfin, iki ülke arasındaki modern ilişkilerin temellerini şekillendirdiğini belirtmektedir

(Fogel, 1996, 24-45). Bu süreç temelinde kurulan modern ikili ilişkilerin niteliği 20. yüzyılda şiddetli bir biçimde değişmiş ve iki ulusun karşılıklı etkileşimleri, tarihsel ve toplumsal travmalara dönüşmüştür. Nitekim 20. yüzyılın ilk yarısında Japonya'nın saldırgan politikalarının Çin üzerinde nasıl derin izler bıraktığı ve bu travmaların günümüzdeki ilişkilere etkisi iki ülke arasındaki ilişkilerde kalıcı bir gerilim unsuru olarak yer almıştır (Drifte, 2016, 89-90). Bununla birlikte, Çin-Japonya ilişkileri uluslararası sistemin değişimi ve dönüştürücü etkileriyle de şekillenmiştir. Örneğin, Reinhard Drifte Soğuk Savaş sonrası dönemde iki ülke arasındaki güvenlik politikalarının, uluslararası sistemin değişen yapısıyla nasıl şekillendiğini analiz etmiş ve özellikle 1989 sonrası gevşek tek kutuplu yapıda, Çin'in yükselişi ve Japonya'nın bu yükselişe verdiği tepkilerin iki ülkenin tehdit algılarındaki dönüşümünü belirtmiştir (Drifte, 2002 33-64).

Bu bağlamda, Çin ve Japonya ilişkilerinin bütüncül analizi için Stephen M. Walt'un Tehdit Dengesi Teorisi güçlü bir çerçeve sunmaktadır. Walt'a göre, devletlerin tehdit algıları *toplam güç, coğrafi yakınlık, saldırı kabiliyeti ve saldırgan niyetler* olarak belirlenen dört temel faktöre dayanmaktadır (Walt, 1987, 5-17). Bu teori, Çin ve Japonya'nın farklı uluslararası sistem yapıları altında (çok kutuplu, çift kutuplu ve tek kutuplu sistemlerde) birbirlerini nasıl algıladıklarını ve buna nasıl tepki verdiklerini anlamak için önemli bir araç sunmaktadır. Çünkü Walt'un teorisi klasik realizmin saf güç dengesi dinamiklerine ya da neorealizmin anarşik sistemin yönlendirmelerine odaklı olan yaklaşımlarına benzer olarak tek analiz düzeyine bağlı kalmamaktadır. Bu yaklaşım sistemik etkilerin yanında devlet düzeyinde belirlenen tehdit algısını da hesaba katmakta ve bu tehdit algılarının da devletlerin ve toplumların kimlikleri vasıtasıyla oluştuğunu öne sürmektedir. Bu sebeple yaklaşım özellikle uzun erimli ve karmaşık devletlerarası ilişkilerde daha etkili bir araç seti sunmaktadır.

Bu bağlamda bu çalışmayı uluslararası ilişkiler disiplininde diğerlerinden farklı kılan temel özellik, Çin ve Japonya ilişkilerini realist bir teori çerçevesinde yalnızca uluslararası sistem bağlamında değil, aynı zamanda tarihsel ilişkilerin temelini oluşturduğu kimlik ve kültürü de dikkate alarak değerlendirmesidir. Çalışma, Walt'un tehdit algısına ilişkin dört temel birimini Çin ve Japonya ilişkilerine uygulayarak, iki ülke arasındaki ilişkilerin uluslararası sistemin farklı dönemlerindeki yapısal değişimlerle nasıl şekillendiğini bütüncül bir şekilde analiz etmektedir. Uluslararası ilişkiler literatüründe Çin-Japonya ilişkileri, genellikle tarihsel travmalar veya güncel ekonomik ve güvenlik meseleleri bağlamında incelenmektedir. Bu çalışma ise, Walt'un teorisini merkeze alarak, sistem düzeyindeki yapısal değişimlerin Çin ve Japonya arasındaki tehdit algılarını nasıl etkilediğini ve buna karşılık olarak iki ülkenin dış

politika davranışlarını tehdit algısı çerçevesinde nasıl şekillendirdiğini detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Bunu yaparken çok kutuplu (19. yüzyıl sonu), çift kutuplu (Soğuk Savaş dönemi) ve gevşek tek kutuplu (Soğuk Savaş sonrası) sistemlerin, Çin ve Japonya ilişkilerindeki dönüştürücü rolü tarihsel gelişmeler ışığında vurgulanmıştır. Böylece bu çalışmanın önemli katkılarından biri, tarihsel olayların uluslararası sistem bağlamında tehdit algıları üzerindeki etkisini Çin-Japonya İlişkileri özelinde detaylandırması ve hem tarihsel hem de teorik çerçeve dahilinde daha geniş bir analitik perspektif sunması olmuştur.

2. TEHDİT DENGESİ TEORİSİ, DİĞER TEORİK YAKLAŞIMLAR VE ÇİN-JAPONYA İLİŞKİLERİ

Çalışmanın bu bölümünde teorik yaklaşım açıklanacak ve ilk olarak Çin-Japonya ilişkilerini değerlendirmek için kullanılacak olan Tehdit Dengesi Teorisi tanımlanarak teorinin odaklandığı temel hususlara vurgu yapılacaktır. Bu bölümün ikinci alt başlığında ise Uluslararası İlişkiler disiplininin diğer geleneksel teorik yaklaşımlarının Çin-Japonya ilişkilerine açıklama getirme hususundaki durumları incelenecek ve bu çalışmada neden Tehdit Dengesi Teorisi'nin tercih edildiğine açıklık getirilecektir.

2.1.Tehdit Dengesi Teorisi

Tehdit Dengesi Teorisi ilk olarak 1985 yılında “*Alliance Formation and the Balance of World Power*” başlıklı makalede ortaya konmuştur. Bu teoriye göre devletlerin bir devlete veya ittifaka karşı pozisyon almasını sağlayan etken güç değil, algıladıkları tehdittir (Gangale, 2003, 1). Stephen Walt, bu teoriyi daha sonra 1987’de yazdığı “*the Origins of Alliances*” adlı kitabıyla detaylı olarak açıklamış ve vaka çalışmalarıyla örneklendirmiştir. Walt’a göre realist teori çerçevesinde belirtilen devletlerin uluslararası sistemde hayatta kalmak ya da güçlenmek için tercih ettikleri *dengeleme (balancing)*, peşine takılma (*bandwagoning*) ve çevreleme (*containment*) stratejileri temelde tehdiğe karşı bir cevap olarak tercih edilmektedir. Walt’a göre zayıf tarafla birlikte olarak dengeleme ya da güçlü olan tarafla birlikte olarak peşine takılma stratejisini benimsemeden önce devletler karşı tarafın yönelttiği tehdiğe ya da tehdit potansiyeline bakmaktadır (Walt, 1987, 21).

Realist teorinin kurucularından ve klasik güç dengesinin savunucularından olan Morgenthau, uluslararası sistemde devletlerden biri gücünü artırdığında diğer devletlerin otomatik olarak bu yeni çıkan gücü dengeleme veya çevreleme yoluna gideceğini savunur. Bu durum ise büyük güçler arasında ve çevresinde olmak üzere iki farklı müttefik grubun ortaya çıkmasına neden olur. Bir tarafta sahip oldukları gücü, kaynakları ve hakimiyeti korumaya çalışan

statükocu devletler, diğer yanda ise her geçen gün güçlenen ve sistemdeki güç, refah, kaynak ve hakimiyet dağılımını reddeden revizyonist devletler vardır (Morgenthau, 1949, 125-133).

Ancak klasik realizmin ve onun klasik güç dengesi teorisinin bu tutumu Kenneth Waltz'la birlikte ortaya çıkan neorealizm ile ciddi bir eleştiriye maruz kalmıştır. Waltz'a göre devletler kendileri için en uygun uluslararası sistemin kendi güvenliklerini sağlayacakları bir yapıda olmasını istemektedirler. Yani devletler klasik güç dengesinden farklı olarak güç ya da güç artırımını değil, "güvenliği" tercih etmektedirler. Bu durumda ortaya çıkan revizyonist bir devletin ya da hegemonik gücün daha da güçlenmesini ve kendilerine tehdit oluşturacak hale gelmesini engellemek için dengeleme yöntemine başvururlar (Waltz, 1979, 123-128). Ancak bu teori de uluslararası sistemi bir tartı kadar mekanik basitliğe indirmediği ve devletlerin kimliklerini ve özelliklerini göz ardı ettiği için çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır.

Bu noktada farklı bir görüş ortaya koyan Stephen Walt ise, yukarıda da belirtildiği gibi yükselen herhangi bir devlete karşı dengeleme, çevreleme ya da peşine takılma gibi yöntemleri belirlemeden önce bu devletin daha zayıf ya da rakip ülkeye tehdit yaratıp yaratmadığına bakılması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre dikkat edilmesi gereken, gittikçe güçlenen revizyonist devletin kültürü, ideolojisi, dini, davranış biçimi yani kimliğidir. Bu bakımdan özellikle 1989'da Soğuk Savaş'ın bitmesiyle sistemde tek büyük güç olarak kalan Amerika Birleşik Devletleri'nin dini, kültürü, ideolojisi ve genel yaşam şekli benzeştiği ülkelerden İngiltere'ye, Almanya'ya ya da Kanada'ya karşı varoluşsal bir tehdit yaratmamıştır. Bu devletler de kendilerine asıl tehlikeyi yarattığını düşündükleri Sovyetler Birliği'ne ve Soğuk Savaş'tan sonra da Rusya Federasyonu'na karşı NATO çatısı altında Amerika'yla müttefik olmayı sürdürmüşlerdir. Öyleyse devletler otomatik olarak klasik güç dengesi kapsamında tercih yapmamaktadır. Bu devletler temelde bir tek devletin ya da ittifakın "gücüne" karşı değil, oluşturduğu "tehdide" karşı tercih yapmaktadır. Stephen Walt bu tehdidin belirlenmesi için dört değerlendirme birimine bakılması gerektiğini belirtmiştir. Bunlar; Toplam Güç (*Aggregate Power*), Coğrafi Yakınlık (*Geographic Proximity*), Saldırı Kabiliyetleri (*Offensive Power*) ve Saldırgan Niyetler (*Aggressive Intentions*) olarak belirlenmiştir (Walt 1987, 22-26).

Walt'a göre *Toplam Güç* temelde sahip olunan toplam kaynaklara (*total resources*) göre belirlenmektedir. Nüfus, askeri ve endüstriyel kapasite, teknolojik yetenekler ve enerji kaynaklarının toplamı, toplam güce tekabül etmektedir (Walt 1987, 22). *Coğrafi Yakınlık* ise adından da anlaşılacağı üzere karşı karşıya gelmesi muhtemel ülkelerin birbirlerinin anakaralarına olan yakınlığa ya da ulaşım kolaylığına tekabül etmektedir. Buna göre diğer

devlete yakın olan ve uygun bir ulaşım imkânı olan devletler güç projeksiyonunda daha büyük bir tehdit yaratmaktadır (Walt 1987, 23). *Saldırı Kabiliyetleri* ise hem güç ile hem de coğrafi yakınlık ile doğrudan alakalı olabilecek şekilde, tehdit yaratan devletin diğer devletin bağımsızlığını ya da toprak bütünlüğünü tehlikeye sokabilecek kadar büyük askeri mobilizasyona ve kabiliyete sahip olmasıyla değerlendirilmektedir (Walt 1987, 24). Son değerlendirme birimi olan *Saldırgan Niyetler* ise temelde güçlenen devletin sahip olduğu ya da biriktirdiği güçle birlikte büyük hırslarının ve hedeflerinin olup olmamasına bağlı olarak değerlendirilmektedir. Devletlerin ya da toplumların nihai siyasi, dini ya da tarihsel hedefleri burada belirleyici olmaktadır. Örneğin Birinci Dünya Savaşı'ndaki Almanya ile Nazi Almanyası, 1914 ve 1939 yıllarındaki hazırlıkları, hırsları ve hedefleriyle birlikte çevresindeki devletlere ve diğer büyük güçlere büyük bir tehdit olduğunu kanıtlamıştır (Walt 1987, 25-26).

Bu bağlamda Stephen Walt'un belirlediği bu dört değerlendirme birimi ışığında devletler kendilerine tehdit yönelen devletleri tespit etmekte ve önlemler almaktadırlar. Bu tehdit algılamaları sadece içgüdüye, önyargılara ya da verilere dayanan somut hesaplamalara dayalı olarak ortaya çıkmamakta, bunların hepsinin bir karışımı/sonucu olarak kendisine karşı tehdit hisseden devletin belli bir dönemde "tehdide ikna olmasıyla" ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden Çin ve Japonya arasındaki ilişkinin dinamiklerini anlayabilmek amacıyla son 150 yıllık tarihsel sürecin etkilerinin de anlaşılması gerekmektedir. Bu tarihsel sürecin toplamının iki devletin ve toplumun kimlikleri üzerindeki etkileri uluslararası sistemin izin verdiği durumlarda hemen göze çarpmakta ve iki ülke arasında ilişkiler belirleyici de olabilmektedir.

2.2. Diğer Teorik Yaklaşımlar ve Tehdit Dengesi Teorisi'nin Öne Çıktığı Hususlar

Çin-Japonya ilişkilerinin karmaşık dinamikleri Uluslararası İlişkiler disiplini içerisinde çeşitli yaklaşımlarla açıklanabilecek çeşitliliği göstermektedir. Ancak bu ilişkilerin 150 yılı kapsayan modern tarihine bakıldığında, ilişki dinamiklerinin bazı geleneksel teorilerin açıklama çerçevesinin ötesine geçtiği görülmektedir. Bu alt başlıkta, yukarıda temel noktaları açıklanan ve realist teori içerisindeki yeri belirtilen Walt'un Tehdit Dengesi Teorisi'nin Çin-Japonya ilişkilerini açıklamak için neden tercih edildiği teorik çerçeveden kısaca izah edilmeye çalışılacaktır. Böylece bu yaklaşımın disiplinin diğer teorik yaklaşımlarına nazarla getirdiği mukayeseli üstünlüğe değinilmiş olacak ve Çin-Japonya ilişkilerini açıklamadaki yeterliliği daha sarıh bir şekilde ortaya konacaktır.

150 yılı kapsayan modern Çin-Japonya ilişkilerinin açıklanması için çalışmanın devamında görüleceği gibi hem tarihsel sürecin etkilerini değerlendirebilecek hem de realist teorinin temelde öngördüğü gibi hayatta kalarak gücünü artırmayı ve güvenliğini sağlamayı temel

koşul olarak gören bir yaklaşıma ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yaklaşımda anarşik uluslararası sistemin dönemden döneme fark eden güç dengeleri ve tehdit potansiyelleri önemli bir rol oynarken, aynı zamanda tarihsel süreçte devlet kimliklerinin ve ulusal güvenlik endişelerinin değişimlerinin anlaşılması gerekmektedir. İnşacı yaklaşım, devletlerin kimliklerini ve bu kimliklerin dış politikalarını nasıl şekillendirdiğini vurgulayan önemli bir teori sunmaktadır (Wendt, 1992, 391-425). İnşacı teoriye göre, devletler öncelikle “kim olduklarını” tanımlamakta ve bu kimlik üzerinden dostlarını, düşmanlarını veya rakiplerini belirlemektedir. Ancak Çin ve Japonya ilişkilerinde bazı sistemsel dönemlerde devlet kimlikleri veya toplumsal kimlikler geri plana atılmak zorunda kalmış ve daha büyük dış tehdit algılamaları sebebiyle, devletler tehdit önceliklerini realist teorinin öngördüğü şekilde hayatta kalarak güvenliklerini sağlamaya odaklı olarak belirlemişlerdir.

Bu durumun en iyi örneği 1945-1989 döneminde hâkim olan çift kutuplu uluslararası sistemde görülmüş ve bu dönemin gerekleri doğrultusunda Japonya ve Çin’in aralarındaki sorunları bir kenara bırakarak daha iyi ilişkiler kurabildiği görülmüştür. Her an nükleer savaşın eşliğinde katı ideolojik sınırlar barındıran bu dönemde hem Çin hem de Japonya kendilerini bu koşullara göre konumlamışlardır. Bu dönemde Japonya İkinci Dünya Savaşı’nın mirası olan Amerikan himayesini kabul etmiş ve hem toplum hem de devlet demilitarizasyon sürecine girerek dış politikada milliyetçilik ve emperyal heveslerle belirlenmiş Japon kimliği geri plana atılmıştır (Berger, 2014, 358-262). Çin ise aynı dönemde Mao ile başlayan komünizm tecrübesi altında çeşitli ekonomik ve toplumsal dönüşümler geçirirken, 1960’lı yıllardan itibaren aynı ideolojik safta yer aldığı Sovyetler Birliği’ni tehdit olarak görmeye başlayarak dengeleme stratejisi uygulamaya odaklanmış ve ABD ve Japonya ile daha iyi ilişkiler kurmuştur (Vogel, 2010, 7553). Bu bağlamda, Çin ve Japonya’nın Tehdit Dengesi Teorisi’nin tehdidi önceleyen yaklaşımı içerisinde değerlendirilmesi daha açıklanabilir durmaktır. Çünkü bu iki devlet ve uluslaşan toplumları belirli kimliklere sahip olsalar da kendilerine yöneltilen tehditlere karşı bu kimlikleri “geçici” de olsa arka plana atabildiklerini 1945-1989 arası dönemde göstermişlerdir.

Çin-Japonya ilişkilerinin liberal yaklaşımlar çerçevesinde değerlendirilmesi ise tıpkı yukarıda inşacı yaklaşımın neden yetersiz kaldığına dair açıklamayla benzerlik göstermektedir. Buradaki fark, liberal teorinin 1945-1989 dönemini açıklamada bazı yetkinlikler gösterse de bu dönemin öncesindeki ve sonrasındaki iki uluslararası sistem dönemini açıklamakta yetersiz kalması olmuştur. Buna göre Çin ve Japonya çalışmanın devamında detaylı bir şekilde açıklanacağı gibi 19. yüzyılın sonlarından 1945’e kadar ve 1989’dan da günümüze kadar iki

ayrı uluslararası sistem döneminde liberal teorinin öngördüğü iş birliğinin, normların, değerlerin, uluslararası hukukun ve uluslararası örgütlerin önemi çerçevesinde kurduğu iyimser varsayımlara (Keohane, 1984, 15-22) aykırı ilişki dinamiklerine sahip olmuşlardır. İki ülke de demokratik ya da otoriter olmalarından bağımsız olarak uluslararası sistem izin verdiği durumlarda birbirlerini “tehdit” olarak algılamaya başlamışlar ve dış politikalarında buna uygun adımlar atmışlar ya da atmaya başlamışlardır.

Bu bağlamda Stephen Walt’un Tehdit Dengesi Teorisi yaklaşımında belirlediği tehdidin öncelenmesi ve bunun belirlenmesinde dört değerlendirme birimini baz alması klasik realizmin ötesine geçmekte ve liberal teori ile inşacı teoriden faydalanmaktadır. Bu teorilerin odaklandığı konular arasında en çok faydalanılan unsur ise yukarıda da bahsedildiği gibi inşacı teorinin vurguladığı “kimlik” hususu olmuştur. Tehdit Dengesi Teorisi tehdidin belirlenmesinde kimliğin önemine büyük vurgu yapmış ve devletleri klasik realist yaklaşımın öngördüğü gibi içi boş bilardo topları gibi görmeyi reddetmiştir. Çin-Japonya ilişkilerinin karmaşık ve oldukça yüklü ilişkiler tarihini açıklamada ve dış politika hamlelerinin anlaşılmasında da bu durum önemli bir rol oynamış ve genel olarak realist teori içerisinde konumlanan Tehdit Dengesi Teorisi’ne farklı durumları açıklayabilmesinde yardımcı olmuştur.

3. ÇİN-JAPONYA İLİŞKİLERİ TARİHİ

Çin ve Japonya, modern siyasal organizasyonlar olarak 19. yüzyılın sonlarından itibaren uluslararası sahnede yer almış ve bu süreçte karşılıklı ilişkileri üç ana döneme ayrılmıştır. İlk dönem, 19. yüzyılın sonlarından 1945’e kadar süren ve iki ülke arasında yoğun çatışmaların yaşandığı dönemdir. Bu dönemde meydana gelen olaylar, yalnızca iki ülkenin ulusal kimliklerinin şekillenmesinde değil, aynı zamanda bugünkü ilişki dinamiklerinde de etkili olmuştur. Bu nedenle, İkinci Dünya Savaşı ve Japon savaş suçları gibi kritik olaylar, bu bölümde detaylı iki alt başlık altında incelenecektir. Bu bölümde daha sonra ikinci dönem olarak belirlenen ve belirgin farklılıklar gösteren Çin-Japonya ilişkilerinin 1945-1989 dönemi ve üçüncü dönem olarak da 1989’dan günümüze kadar olan dönem anlatılmıştır. Böylece Çin-Japonya ilişkilerinin dinamiklerini anlayabilmek için sistem merkezli bir tarihsel perspektif ortaya konmuştur.

3.1. 19. Yüzyıl Sonlarından 1945’e Çin-Japonya İlişkileri

1868 Meiji Restorasyonu ile modernleşen Japonya ve aynı dönemde sömürge baskılarından kurtulmaya çalışan Çin, 19. yüzyılın sonlarında hızla rekabetçi bir ilişkiye girmiştir. Her iki

ülke de uluslararası sisteme entegre olmaya çalışırken, farklı iç dinamikler ve dış baskılar nedeniyle farklı yollara yönelmiştir. Japonya, sistemli modernleşme ve askerî reformlarla hızla bir bölgesel güç haline gelirken, Çin, Batılı güçlerin işgali ve iç karışıklıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır (Pyle, 2007, 86-89). Bu dönemde hızlı modernleşen Japonya, Çin'e göre avantaj elde etmiştir. Başta İngilizler olmak üzere birçok Batılı devletin işgal ve saldırılarıyla geçen 19. yüzyıl sonunda Çin de yavaşça üzerindeki sömürge etkilerinden kurtulmaya başlamıştır. Bunlardan tamamıyla kurtulmak için başlatılan 1900 yılındaki *Boxer İsyanı* başarıya ulaşmasa da Çin için yeni bir dönemin açıldığı netleşmiştir. Bu dönemlerde Doğu Çin Denizi'nde Japonya ile olan deniz alanlarındaki egemenlik iddiaları başlamış ve Nagazaki açıklarında Çinli denizciler ile Japon güçleri arasındaki bir çatışmada Çinliler Alman yapımı bazı savaş gemilerini bölgeye getirmişlerdir (Kissinger 2014, 187). Çin ve Japonya arasında sertleşmeye başlayan ilişkiler iki devletin de Kore üzerinde hakimiyet kurmaya çalışması üzerine ilk defa 1894'te savaşa dönüşmüştür. Böylece 1894-1895 yıllarında *Birinci Çin-Japon Savaşı* gerçekleşmiş ve savaşı hem deniz hem de karada Japonlar kazanmıştır. 1895'te imzalanan *Shimonoseki Anlaşması* ile Japonya Tayvan'ı ve Doğu Çin Denizi'nde bazı ufak adaları ele geçirmiş ve bir miktar da savaş tazminatı almıştır. Bunlara ek olarak Japonya Çin'den ekonomik anlamda bazı imtiyazlar kazanmıştır (Ergun, 2007, 18).

Bu dönemlerde Japonların, Okinawa'yı da içeren Ryukyu takımadalarını da ele geçirmesi Çin için Batılı güçlerin saldırılarıyla "Aşağılanma Yüzyılı" (*Century of Humiliation*) olarak geçirdikleri 19. yüzyılın daha da kötüleşmesine sebep olmuştur. O döneme dek "Avrupalı beyaz adamlardan" gördükleri muameleyi yüzyılın sonunda bir de Asyalı bir millet olan Japonlardan görmek ve sert dayatmalara maruz kalmak Çinlilerde büyük bir üzüntü yaratmıştır (Ergenç, 2014, 657). Avrupalıların bölgedeki etkisinin yavaş yavaş zayıflamasıyla Japonya 20. yüzyıla daha güçlü bir pozisyonda başlamıştır. Nitekim kuzeyden Hindistan'a baskı yapmaya başlayan Rusları dengeleyebilmek adına İngilizler, 1902'de Japonya'yla Batılı bir güç ile Asyalı bir güç arasındaki ilk resmi stratejik iş birliği anlamına gelen anlaşmayı imzalamış ve bir kazan-kazan anlaşması olan bu iş birliğiyle Japonya hem Mançurya'da hem de Kore'de Rus nüfuzunu kırmak ve buralara hâkim olmak istemiştir (Kissinger, 2014, 187).

Japonya bu dönemde 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda hem Rus ordusunu hem de donanmasını yenerek Kore'de ve Güney Mançurya'da siyasi ve ekonomik üstünlük ele geçirmiş ve Rusya'dan *Sakhalin Adaları*'nın güneyini almıştır. Japonya bu savaşla ayrıca modern dönemlerde Batılı bir gücü mağlup eden ilk Asyalı devlet olmuş ve dönemin büyük güçleri arasına girmiştir. Böylece Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri ile ittifaka giren

Japonya bunun sonucunda Almanya'nın Çin'de sahip olduğu bölgeleri ele geçirmiş (Kissinger 2014, 188) ve bunları geri vermek için Çin'e karşı 1915'te *Yirmibir Talep* olarak bilinen anlaşma koşullarını öne sürmüştür. Bu anlaşma ile Japonya Çin'den Batılı devletlerin Çin'den aldığı imtiyazlara benzer imtiyazlar talep etmiştir. Çin ise bu anlaşmaya uzun süre direndikten sonra bu talepleri kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu gelişme Çin-Japon ilişkileri açısından çok önemli bir yere sahip olmuş ve Çinlilerin Japonlara karşı duydukları öfke ve güvensizlik bu olaydan sonra ateşlenerek milliyetçilik dalgasının ülkede yayılmasına sebep olmuştur (Yanzhong Huang, 2015). Bu doğrultuda, 1919'da imzalanan Versailles Antlaşması ile daha önce Almanların işgal ettiği *Shandong*'un Japonlara verilmesi, Çin'de büyük bir isyana sebep olmuştur. Bu vesileyle *4 Mayıs Hareketi* olarak bilinen ve milliyetçi-vatansever duygularla harekete geçen Çin halkı art arda gelen olaylardan sonra Japonlara büyük tepki göstermeye başlamışlar ve toplu protesto gösterileri düzenlemişlerdir. 1921-1922'de yapılan Washington Konferansları sonucunda, Japonya Versailles Antlaşması ile aldığı *Shandong*'u Çin'e geri vermiş ancak bu bölgede bazı hakları elinde tutmaya devam etmiştir (Adilijiang, 2019, 58).

1912'de ilan edilen Cumhuriyet'e rağmen 1927'ye kadar süren siyasal bir karmaşanın hâkim olduğu Çin'de ise Çin Milliyetçi Partisi olarak bilinen *Kuomintang*'ın lideri Sun Yat-Sen 1925'te ölmüş ve 1927'de kontrolü Chian Kai-shek ele almıştır. Bu dönemden itibaren Çin'in büyük bir kısmını yöneten ancak 1949'a kadar sürecek olan Çin İç Savaşı'nın başlamasına engel olamayan milliyetçi yönetim, 1931'de ve 1937'de Japonya'nın Mançurya'yı ve güneydeki kıyı bölgelerini işgaliyle güç kaybetmiş ve kuzeye doğru çekilmiştir. Bu dönemlerde milliyetçiler Çin'in iç bölgelerinde Japonya'dan daha çok Komünistlerle savaşmışlardır (Coble, 1991, 1-6). Japonya ise *Mukden Olayı'nı* bahane ederek işgal ettiği geniş Mançurya topraklarından sonra 1937'de Çin'in geri kalanını işgale başlayarak (Carr, 2010, 430) 1945'e kadar hem sivil hem de askerî açıdan korkunç savaş ve katliam tecrübelerine şahit olunacak dönemi başlatmıştır.

Bu dönemlerde Japonya'yı bu kadar saldırgan ve yayılcı yapan ise ülkede ani olarak meydana gelen siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal değişikliklerdir. 1868 Meiji Restorasyonu ile başlayan Japon modernleşmesi ile ülkede yüzyıllardır hüküm süren feodal sistem köklü bir şekilde dönüştürülmüştür. Hakimiyet ülkede uzun yüzyıllardır hüküm süren feodal Japon askeri liderleri olan *Daimyo*'lardan ve imparator adına hükmeden en güçlü askeri lider olan *Shogun*'dan alınarak bir nevi kutsal sayılan Japon İmparatoruna geri verilmiştir (Beasley, 1990, 61-65). Meiji Restorasyonu, bir grup elit yönetici tarafından tasarlanan kapsamlı bir reform süreci olarak işlemiş ve ulusal kalkınmanın merkezine "Zengin Ulus, Güçlü Ordu!"

(*Fukoku Kyohei*) sloganını yerleştirmiştir. Meiji Restorasyonu, Japon toplumunda eski Samuray kültürüne dayanan Bushido öğretisini yeniden canlandırmış ve bu kültürel değerler, Japon militarizminin temel taşı olmuştur. Japonya, bu dönemde Batı tipi bir “emperyalizm” benimseyerek bölgede nüfuz kurmayı hedeflemiş ve bu amaçla agresif bir dış politika izlemeye başlamıştır (Pyle, 2007, 87-97).

Bu dönemde tüm dünyayı etkileyen 1929 Büyük Buhranı’ndan önce 1927’de çöken Japon ekonomisi aynı Almanya’da olduğu gibi faşizmin ülkede gelişimine ve iktidarı eline almasına hız kazandırmıştır. Ekonomik çöküşün sebebini politikacıların suçu olarak gören halk, fanatik milliyetçiliğin ve imparator kutsamanın yuvası haline gelen ordunun ülke yönetimini kontrolü altına almasını desteklemiştir (Duman, 2020, 39). Japonya’da adeta yeniden kurulan rejim, Japon Gestapo’su olarak değerlendirebileceğimiz *Kempeitai* polis teşkilatı yoluyla muhalif görüşler ve hareketler üzerinde büyük bir baskı kurmuştur. Bir asker olan Savunma Bakanı Tojo Hideki’nin Ekim 1941’de başbakan olmasıyla daha yayılmacı ve saldırgan bir dış politika izlemeye başlayan Japonya, Aralık 1941’de Pearl Harbor saldırısını gerçekleştirmiş ve ABD ile resmen savaşa girmiştir. Güçlü ABD Donanması sebebiyle deniz ulaştırma hatları kesilen ve başta petrol olmak üzere savaşın sürdürülmesi ve endüstriyel üretimin devam edebilmesi için elzem olan birçok hammadde kaynağından yoksun kalan Japonya, önce Midway Deniz Muharebesi’nde, ardından da Guadalcanal Muharebesi’nde aldığı darbelerle geri çekilmeye başlamış ve 1945 yazında ABD tarafından atılan iki atom bombası sonrasında teslim olmuştur. İkinci Dünya Savaşı’nın bitmesiyle Çin ve Japonya arasındaki savaş da sona ermiş, ancak 1931-1945 yılları arasında Japon işgali altındaki Çin topraklarında yaşananlar günümüze kadar etkisini sürdürmeye devam ettirmiştir. Bu sebeple iki ülkenin ilişkilerinde, tehdit algılarında ve toplumsal kimliklerinin şekillenmesinde büyük bir rol oynayan bu olaylar aşağıdaki iki alt başlıkta açıklanmıştır.

3.1.1. Çin-Japonya İlişkilerindeki En Büyük Problem: Japon Savaş Suçları

1931’den 1945’e kadar Çin’in büyük kısmını işgal altında tutan Japonlar, Almanların Avrupa’da Yahudilere ve Romanlara karşı yaptıklarının benzerini Çinlilere karşı yapmışlar ve çeşitli savaş suçları işlemişlerdir. Bunların ilki ve en büyüğü 1937 Nanjing Katliamı’nda 300 bin Çinlinin öldürülmesi ve 20 ila 80 bin arasında Çinli kadının kurbanı olduğu tahmin edilen toplu tecavüz olaylarıdır. Japon Ordusu işgal ettiği kentte sadece toplu tecavüz eylemleriyle kalmamış aynı zamanda bu kadınların bir kısmını da öldürmüşlerdir (Moore, 2010, 289). Japonya ayrıca, işgal süresince Mançurya’nın Harbin bölgesinde Japon Ordusuna bağlı 731. Bölüğün (*Unit 731*) kurduğu bir toplama kampında Çinli esirlerin üzerinde birçok deney

yapmış ve bu deneylerde yüzlerce Çinli korkunç şekilde yaşamını yitirmiştir. Bu deneyler Alman Doktor Josef Mengele'nin Auschwitz ve diğer toplama kamplarında Yahudiler üzerinde yaptığı deneylerle benzerdir(Beevor, 2014, 933-935).

Harbin'deki bu toplama kampında farelerin üzerinde de kimyasal ve biyolojik deneyler yapan Japonlar, 1945'te Harbin'den çekilirken Hıyarcıklı Veba (The Black Death) bulaştırdıkları fareleri şehre salmışlardır. Bu fareler de şehre yayıldıktan ve bir süre kuluçka dönemi geçirdikten sonra hastalıkları halka bulaştırmaya başlamış ve savaştan sonra da 30 bin Çinlinin ölmesine sebep olmuşlardır. Japonların Çinlilere karşı işledikleri bir diğer savaş suçu da Seks Kölesi (*Comfort Women*) olarak kullandıkları binlerce Çinli kadındır. Japon Ordusunun esir aldığı binlerce Çinli kadın, Japon ordu birliklerine dağıtılmış ve savaş boyunca seks kölesi olarak kullanılmışlardır. Japonların işgal süresince Çinlilere karşı yaptıkları bir diğer ağır muamele ise 40 bine yakın Çinli erkeğin tehlikeli ve ağır işlerde yetersiz beslenme ve kötü koşullar altında zorla çalıştırılmasıdır. Bu Çinlilerden büyük bir kısmı bu süreçlerde hayatlarını kaybetmişlerdir (Moore, 2010, 289-290). Böylece Çin'de Japonlara karşı gelişen kolektif bir düşmanlık algısı ortaya çıkmıştır.

3.1.2. Japon Savaş Suçlarının Çin-Japonya ilişkilerine Getirdiği Sorunlar

Japon savaş suçları, bugün halen Çin-Japonya ilişkilerindeki en büyük engellerden birini oluşturmakta ve iki toplum arasında bitmeyen bir düşmanlığa sebep olmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra işlediği savaş suçlarıyla ve soykırım suçuyla yüzleşen Almanya'nın aksine Japonya savaş boyunca başta Çin olmak üzere işgal ettiği hiçbir ülkede yaptıklarıyla yüzleşmemiş, hatta bunları zaman zaman inkâr etmiştir. Çin ile Japonya arasında ise bu savaş suçlarından kaynaklı üç büyük sorun gözükmektedir. Bunlardan ilki *özür konusudur*. Buna göre Japonya, özellikle 1931-1945 yılları arasında öldürdüğü ya da zulmettiği yüzbinlerce insan nedeniyle doğrudan Çin'den asla özür dilememiştir (Moore, 2010, 290). İşlediği savaş suçları yüzünden savaş sonrası mahkemede mahkûm edilen birçok Japon yöneticiye ve askere rağmen Japonya böyle bir adım atmamıştır. Çin ise bugün hala Japonya'dan Almanya'nın yaptığı gibi doğrudan bir özür ve yüzleşme beklemektedir.

Sorunlardan ikincisi ise başta Japon Millî Eğitim Bakanlığı olmak üzere diğer eğitici devlet kurumlarının ders kitaplarında Japonya'nın savaş boyunca işlediği savaş suçlarından bahsetmemesi ya da Japonya'nın bu olaylardaki sorumluluklarını reddetmesidir. Ayrıca bununla da sınırlı kalmayıp bu ders kitaplarında İkinci Dünya Savaşı anlatılırken, savaşın haklı amaçlar uğruna yapıldığı ve savaş sırasında yapılan fedakârlıkların unutulmaması gerektiği vurgulanmaktadır (Moore, 2010, 291). Sorunlardan üçüncüsü ise *Yasukuni*

Tapınağı'dır. Japon dini inancı olan Şintoizm'e uygun olarak ziyaret edilen bir tapınak olan Yasukuni, Japon Hükümeti tarafından savaşlarda ölen askerler ve görevliler için inşa edilen bir tapınaktır. Çin-Japonya ilişkilerinde soruna dönüşme sebebi ise İkinci Dünya Savaşı sonrası yargılanıp A Sınıfı (en yüksek kategori) savaş suçlusunu ilan edilen yirmi sekiz kişiden on dördünün ruhani olarak burada anılmasıdır. Bu on dört suçlunun içinde savaşın ve savaş suçlarının mimarı olan Başbakan *Hideki Tojo* da yer almaktadır. Bu durum da başta Çin olmak üzere Japonya tarafından işgal edilen diğer ülkelerde ciddi eleştiriye ve öfkeye sebep olmaktadır. Tapınak zaman zaman halen yüksek mevkideki Japon devlet görevlileri ve hatta başbakanlar tarafından da ziyaret edilmektedir (Moore, 2010, 293).

3.2. 1945-1989: Çift Kutuplu Sistemde Çin-Japon İlişkileri

Savaşın bitmesinin ardından Japonya işgale uğrarken, Çin'de 1949 yılına kadar iç savaş devam etmiş ve 1949'da Mao liderliğindeki komünistler galip gelerek Çin Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu dönemin ilk yarısında Çin ile Japonya resmi olarak birbirlerini tanımadıkları için dikkate değer gelişmeler olmamıştır. Bu dönemde yoğun Amerikan etkisi altında olan Japonya, ABD ile 1951'de Güvenlik Anlaşması imzalayarak resmen müttefik olmuş ve bu doğrultuda politikalarla 1952'de Çin Cumhuriyeti olarak bilinen Tayvan'ı tanımıştır (He, 2013, 7). Mao yönetimindeki Çin Halk Cumhuriyeti ise bu dönemin ilk yarısında oldukça hareketli bir dış ilişkiler sarmalına girmiştir. 1945-1949 arasında Kuomintang'ı baş düşman olarak belirleyen Çin, Kuomintang'ı yenilgiye uğrattıktan sonra 1949'dan 1960'lara kadar Amerika Birleşik Devletleri'ni baş düşmanı olarak belirlemiştir (Vogel, 2010, 7553).

1972'ye kadar çok gergin olan ve her an bir nükleer savaş tehlikesinin olduğu çift kutuplu sistemde, Çin komünist bir rejim olarak ABD ile önce 1950'de Kore'de ve ardından 1960'larda Vietnam'da karşı karşıya gelmiştir. 1970'lerin başında ABD ile Çin ilişkilerinde büyük bir yumuşama başlamıştır. Bunun en önemli sebepleri ise ABD'nin Vietnam Savaşında yenilerek bölgeden geri çekilmeye başlaması ve Çin ile Sovyetler Birliği'nin 1960'larda ilişkilerinin bozularak 1969'daki sınır çatışmasıyla doruğa çıkan gerginlikleri olmuştur. Bunu bir fırsat olarak gören ABD Başkanı Richard Nixon'ın 1972'de Henry Kissinger'ın çabalarıyla Çin'i ziyareti ile iki ülke arasındaki ilişkiler normalleşmiştir. 1973 yılında ise ABD'nin Vietnam ile resmen ateşkes yapmasıyla bu ilişkiler hızla gelişmiştir. 1979 yılına kadar Çin Halk Cumhuriyeti yerine Tayvan'ı tanıyan ABD, 1979'a kadar devam eden statüko durumu içerisinde Çin Halk Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkilerini irtibat büroları yoluyla yürütmüştür (Ministry of Foreign Affairs of Japan, Diplomatic Bluebook 1972).

1972’de ABD-Çin ilişkisindeki normalleşmeyi gören Japonya ise 1972’de ABD’den de önce davranarak Tayvan yerine derhal Çin’i tanımış ve iki ülke arasında resmi diplomatik ilişkiler başlamıştır. 1972’den 1989’a kadar olan Çin-Japonya ilişkileri uzmanlar tarafında *Altın Çağ* olarak tanımlanmaktadır(Dreyer, 2016, 148-166). Bu dönemde iki ülke de çok hızlı bir şekilde ticari bağlar kurmuş ve özellikle müthiş bir ekonomik atılım içerisinde bulunan Japonya, Çin’i bir pazar olarak görerek yatırımlara başlamıştır (Vogel, 2010, 7553). 1972’de Japon Başbakan Tanaka’nın Çin’e, 1978’te de Deng Xiaoping Japonya’ya resmi ziyaretlerde bulunmasıyla bahar havası esen ilişkilerde bundan sonra da başbakan düzeyinde birçok ziyaret gerçekleşmiştir. 1978’de *Çin-Japon Barış ve Dostluk Anlaşması (PFT)* imzalanmıştır (Hem Zhou Enlai hem de Deng Xioping burada başta *adalar* olmak üzere birçok sorunu rafa kaldırmıştır). 1979’da ise Japonya, *Resmi Gelişim Yardımı (ODA)* adı altında Çin’e ekonomik yardıma başlamış ve bu yardımlar bir nevi ‘savaş tazminatı’ olarak algılanmıştır (He, 2013, 8).

80’li yıllarda ise Japonya ve Çin arasındaki en büyük sorunlardan olan bazı meseleler gündeme gelse de ciddi bir gerilim ortaya çıkmamıştır. Bu sorunlar 1982’de daha önce de bahsedildiği gibi Japon Savaş Suçlarını aklayan ders kitapları ve 1985’te Japon Başbakanı Nakasone Yasuhiro’nun *Yasukini Tapınağı*’nı ziyareti olmuştur. Soğuk Savaş sonrasında ciddi krizler yaratacak bu olayların hiçbiri ilişkilerde ciddi problemler yaratmamış aksine bu dönemde iki ülkenin hükümet ve parlamento üyeleri 1980-1987 arası 5 kez ortak karar toplantıları düzenlemişlerdir. Aynı zamanda 1980’den 1989’a kadar başbakan ve genel sekreter düzeyinde neredeyse her yıl karşılıklı ziyaretler gerçekleştirilmiştir. 1984’te “*21. Yüzyıl Çin-Japon Dostluk Komitesi*” toplantıları yapılmaya başlanmış ve Soğuk Savaş’ın bitmesinden aylar önce Japonya’dan üst düzeyde ilk kez geçmişte yaşanan olaylardan (savaş suçları) dolayı “pişmanlık duyulduğu” dile getirilmiştir (He, 2013, 8-13).

3.3. 1989’dan Günümüze: Uluslararası Sistemde Meydana Gelen Ani Değişimin Etkileri

1960’lı yılların sonu ve 70’li yılların başından itibaren ABD ve Japonya’nın Çin ile göreceli olarak iyi ilişkiler kurmalarının en önemli stratejik sebebi olan SSCB’nin ortadan kalkması, iki tarafın da birbirlerine bakışını ciddi anlamda değiştirmiştir. Özellikle 4 Haziran 1989’da Tiannanmen Meydanı’nda, Komünist Parti’nin sıkı kontrolündeki rejime karşı protesto gösterilerinde bulunan halkın üzerine 200 bin asker ve onlarca tank sevk edilerek binlerce insanın öldürülmesi, ABD ve Japonya’nın Çin’in hala nasıl bir yönetime sahip olduğunu hatırlamasını sağlamıştır. Bu olaydan çok kısa bir süre sonra SSCB’nin de resmen çökmesiyle Soğuk Savaş’ın neredeyse yarım yüzyıldır devam eden paradigması ortadan kalkmıştır.

Ortaya çıkan tek kutuplu uluslararası sistemde ise ABD hakimiyeti altında devletlerarası çekişmelerin önü açılmıştır. İlişkilerinin “altın çağını yaşayan Japonya ve Çin’e rağmen 1989’da Batılı devletlerin Çin’e uyguladığı ekonomik yaptırımlara katılan Japonya, Çin’e yaptığı resmi yardımları kesme kararı almıştır. Buna rağmen 1992’ye kadar iki ülke de en üst düzeyde ziyaretleri karşılıklı olarak sürdürmüştür (Moore, 2010, 301).

Değişen uluslararası sistemle birlikte ideolojilerin yerini alan milliyetçi duygular ve artık hissedilmeyen SSCB tehdidi, iki ülkenin de dış politikalarının yeniden değerlendirilmeye başlamasına sebep olmuştur. Bu bağlamda bu döneme kadar ciddi bir sorun kaynağı olmayan kime ait olduğu tartışmalı ada, adacık ve kayalıklar büyük bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Bu problemlerden en büyüğü ise *Senkaku* ada, adacık ve kayalıkları olmuştur. Hepsinin toplamı ancak 6 km² olan ve üzerinde hiçbir yerleşim olmayan bu adaların statüsü on yıllardır tartışmalı olsa da sorun olarak ortaya çıkması Soğuk Savaş sonrasında olmuştur. Bu adaların egemenliği konusu, iki sebepten dolayı hem Çin hem de Japonya için çok önemlidir. Bunlardan ilki bu adaların 40 bin km² kıta sahanlığı ya da Münhasır Ekonomik Bölgeye (MEB) sahip olmalarıdır. İkincisi ise 1968’de bu adaların çevresinde tespit edilen muhtemel hidrokarbon kaynaklarıdır (Pan, 2007, 72).

İki devlet tarafından da Soğuk Savaş sonrasında hatırlanan bu adalar, ilk olarak 1990’da Japonya’nın bir takım inşa faaliyetlerine başlanmasına izin çıkarmasıyla gündeme gelmiştir. Bu duruma adalar üzerinde sahiplik iddia eden bir başka ülke olan Tayvan’ın tepkisi, Çin’in de hemen konuya dahil olmasını sağlamıştır. Çin’in 1992’de “Karasuları ve Mücavir Alanlar Yasası” ile *Senkaku* Adaları’nın kendisine ait olduğunu ilan etmesiyle sorun bir anda tamamen Japonya-Çin arasındaki bir probleme evrilmiştir. Japonya buna karşılık bu bölgede 1996’da Münhasır Ekonomik Bölge ilan ederek *Senkaku* Adaları’nı ve çevresini kendisine ait olarak göstermiştir. 1996’dan itibaren bazı Çinli protestocuların adalara çıkma çabaları ve Japon sahil güvenlik güçlerinin bunları engellemeleriyle birlikte bu problem fiziksel bir çatışmaya da dönüşmüştür (Pan, 2007, 75).

İki ülke arasında adalardaki egemenlik sorunu üzerine alevlenen ya da hatırlanan eski düşmanlık başka alanlara da sıçramıştır. Bu dönemde Çin’in devam eden nükleer silah testlerini protesto eden Japonya’da, Başbakan’ın Yasukuni Tapınağı’nı ziyareti iki ülke arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirmiştir. Bunun üzerine Soğuk Savaşın bitiminden sonra ilk kez 1997 yılında ABD ve Japonya askeri anlaşmalarını yenilemişler ve yeni bir anlaşma yapmışlardır (Moore, 2010, 294). 1999’da ise Çin yönetimi kendi ilan ettiği Münhasır Ekonomik Bölge alanları çerçevesinde egemenliği tartışmalı adaların etrafına hem savaş hem

de araştırma gemileri göndererek daha proaktif bir politika izlemeye başlamıştır. 2000 yılında ise Japon bir grubun Senkaku'ya çıkararak bir tapınak inşa etmeye başlaması iki ülkeyi bir kez daha karşı karşıya getirmiştir.

2004-2005 yılları Çin ve Japonya arasındaki dondurulmuş düşmanlıkların Senkaku Adaları üzerinden tekrar alevlendiği yıl olmuştur. 2004 yılında Senkaku adalarına yaklaştığı söylenen iki Çinli balıkçı gemisi Japon Sahil güçleri tarafından saldırıya uğramış ve aynı yıl bir grup Çinli bu tartışmalı adalara çıkarma yapmışlardır. Ancak bu grubun Japonlar tarafından tutuklanarak alıkonulması Çin'den sert eleştiriler gelmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine Çin'in Osaka'daki konsolosluğuna sağıcı bir grup Japon otobüsle girmeye çalışarak binaya çarpmıştır (Pan, 2007, 76). 2004 yılı ayrıca üzerinde anlaşma olmayan deniz alanlarında gaz arama çalışmaları yüzünden gerilimlerin yaşandığı bir yıl olmuştur. İki ülke karşılıklı olarak bu alanlarda aramalar yapmaya ve sondaj faaliyetlerine başlamışlar, Japonya ise bir adım daha ileri giderek 2005 yılında bu alanlar için lisans çıkartarak özel şirketlere ihaleler vermeye başlamıştır. Bu olaylardan sonra Çin yönetimi Japonya'nın dayatmalarını kabul etmediğini ve asla etmeyeceğini açıklamış ve bunların sonucunda 2002'den 2006 yılına kadar iki ülke karşılıklı olarak resmi ziyaretleri durdurma kararı almıştır. Bu dönemde Çin'de halk arasında Japonlar için zaten mevcut olan negatif duygular daha da açığa çıkmış ve onlarca kentte Japonya'ya karşı ateşli protestolar gerçekleşmiştir (He, 2013, 8).

2006 yılından 2009 yılına kadar ise ilişkilerde göreceli ancak yüzeysel olduğu sonradan anlaşılan gelişmeler yaşanmıştır. 2007 yılında iki ülke tartışmalı deniz alanlarında tansiyonu düşürmeye yönelik yapmaya başladıkları görüşmeleri 2008 yılında bir noktaya getirmeye başarmışlar ve bu bağlamda Doğu Çin Denizi'ni "barış, iş birliği ve dostluk denizi" yapma amacıyla bazı alanlarda ortak keşif ve sondaj faaliyetleri yürütme kararı almışlardır. Ancak bu durum 2010 ve 2011 yıllarında yerini hemen tekrar tek taraflı uygulamalara bırakmış ve tartışmalı deniz alanlarında yine çatışmacı bir durum ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki en önemli değişim Çin'in bu konuya yaklaşımındaki farklılık olmuştur. Bu yıllardan itibaren daha aktif ve iddialı bir tutum izlemeye başlayan Çin, Japonya'nın egemenlik iddia ettiği alanlara birçok kez girerek Japonya'nın egemenliğini ihlal etmeye başlamıştır. İki ülkenin durmadan gerilen ilişkileri 2012 yılında Japonya Parlamentosu'nun Senkaku Adaları'nı resmen millileştirmesiyle zirveye çıkmıştır (He, 2013, 8). Çin de buna karşılık olarak bu tarihten itibaren karakol gemilerini bölgeye sevk etmeye başlamış ve Japonya ile ikili görüşmeleri askıya aldığını duyurmuştur. Ayrıca halk tarafından da Japonya'ya ve onun temsilciliklerine karşı Çin'in birçok bölgesinde şiddet içeren protestolar yapılmıştır. Çin,

Japonya'nın bu hamlesine karşılık ayrıca 2013 yılında Doğu Çin Denizi'nde Senkaku Adaları'nı da kapsayacak şekilde Hava Savunma Tanıma Bölgesi (*Air-Defense Identification Zone*) ilan etmiş ve bu bölgede hem denizde hem de havada askeri faaliyetlerini sıklaştırmıştır (Moore, 2010, 287).

Bu gerginliklerden sonra ABD Başkanı Barack Obama ilk kez sorun olan bölgelerin “ABD-Japonya Güvenlik Anlaşması” içerisinde olduğunu açıklayarak artan Çin etkisine ve aktivitelerine karşı Japonya'nın yanında açık bir pozisyon almıştır. Obama ayrıca Japonya ve Çin'in herhangi bir yanlış anlama ya da yanlış hesaplama üzerine atacağı adımlarla ABD'yi Çin'e karşı silahlı bir çatışmaya çekebileceğini söylemiştir. Bu gelişmelerden birkaç ay sonra ise Xi Jinping ve Shinzo Abe buluşmaları da iki ülke aralarındaki tansiyonu düşürebilmek için 4 maddelik bir konsensusa varmışlardır (Ministry of Foreign Affairs of Japan, 7 November 2014). Bu konsensusa göre;

1. İki ülke ortak stratejik çıkarlar doğrultusunda iki taraflı olarak yararlı olan ilişkileri geliştirmeye devam edecekler,
2. İki ülke aralarındaki ‘tarihsel sorunlar’ konusunda ‘bazı’ konularda görüş birliğine vardılar (Esasında sorunlarda değil çeviride bile bir görüş birliği bile olmamıştır),
3. İki ülke tartışmalı bölgelerde aralarında görüş farklılığı olduğunu kabul etmişlerdir. Yani Çin ve Japonya bir anlamda anlaşmazlık konusunda anlaşmaya varmışlardır.
4. İki ülke siyaset, diplomasi ve güvenlik konularında ikili ve çoklu kanallar üzerinden diyalogu sürdürme konularında anlaşmaya varmışlar ve bunun için de iki ülke arasında bir ‘kriz yönetim mekanizması’ kurulması planlanmıştır (Shapiro, 2019, 7).

Bu “kriz yönetim mekanizması” da dört yıl süren ve bu sürede yapılan dokuz görüşmeden sonra ancak 2018 Haziran ayında hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda iki ülke havada ve denizde olası karşılaşmaları veya çatışmaları engelleyebilmek için bir de kırmızı hat (*hotline*) kurmuşlardır. Ancak bu arada iki ülke arasındaki gerginlik 2016 yılında havaya da sıçramış ve iki Japon F-15 ile iki Çin Su-30 uçakları tartışmalı deniz alanları üzerinde çarpışma tehlikesi geçirmişlerdir. Ayrıca 2018 sonbahar aylarında ABD ve Japonya Çin'e karşı “Keen Sword” adıyla o zamana kadar yapılan en geniş ve kompleks savaş oyununu gerçekleştirmişler ve oyunun tatbikat kısmına 47 bin Japon Askeri, 10 bin de Amerikan deniz piyadesi katılmıştır (Mcgrath, 2018). Bu durum da 2018 yılında hayata geçen kriz yönetim mekanizmasına rağmen iki ülke arasında her geçen gün güç dengesi aleyhine bozulan Japonya'nın konuya aslında nasıl baktığını özetler bir gelişme olmuştur.

Japonya'nın Çin'in yaptığı tek taraflı girişimlerden olan rahatsızlığı 2024 yılında da devam etmektedir. Bu doğrultuda Japonya Dışişleri Bakanlığı'ndan art arda açıklamalar gelmekte, raporlar yazılmakta, broşürler yayınlanmakta ve haritalar dolaşıma sokulmaktadır. Tartışmalı bölgelerin başında gelen Doğu Çin Denizi'nde anlaşmaya rağmen Çin'in tek taraflı olarak petrol ve gaz arama-çıkarma platformları kurduğuna işaret eden ve bunların fotoğraflarını raporlar halinde yayınlayan Japonya, 2008 yılında imzalanan anlaşmaya işaret ederek Çin'in tek taraflı bu girişimlerden uzak durması gerektiğini belirtmiştir. (Ministry of Foreign Affairs of Japan, 5 June 2023). Ayrıca iki ülke arasındaki en çekişmeli konulardan biri olan Senkaku Adaları için de benzer açıklamalar devam etmektedir. Japonya Dışişleri Bakanlığı Senkaku Adalarını tarihsel olarak Japonya'ya ait olduğunu iddia eden belgelerin olduğu, haritaların gösterildiği ve kendi lehlerine olan hukuki durumun açıklandığı bir Senkaku Adaları raporu yayınlamış, (The Senkaku Islands, March 2023), Bunu 2021'de çeşitli görseller, infografikler ve haritaların desteklediği bir kitapçık takip etmiş (*The Senkaku Islands: Seeking Maritime Peace based on the Rule of Law, not force or coercion, 2021*) ve son olarak 2024 yılında Çin'in Senkaku Adaları çevresindeki sularda savaş gemileri ve sivil gemiler yoluyla gerçekleştirdiği ihlaller dile getirilmiştir (Ministry of Foreign Affairs of Japan, 1 April 2024).

4. TEHDİT DENGESİ TEORİSİ BAĞLAMINDA ÇİN VE JAPONYA İLİŞKİLERİNİN ÜÇ FARKLI DÖNEMİ

Çalışmanın bu noktaya kadar olan kısmında Çin ve Japonya ilişkileri üç tarihsel döneme ayrılarak ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Buna göre üç döneme bölünen üç ilişki evresi farklı uluslararası sistemlerin olduğu zamanlara denk gelmektedir. İlk olarak 19. yüzyılın sonundan 1945'e kadar olan dönemde çok kutuplu bir sistem varken Çin ve Japonya Uzak Asya'da en güçlü iki toplum olarak birbirleriyle mücadele etmeye ve sonunda savaşıma başlamışlardır. Burada her iki devletin de temel tehdit algılamaları birbirlerine bağlıdır.

1945-1989 arasındaki katı çift kutuplu sistemde ise Çin ve Japonya aralarında var olan büyük düşmanlığa rağmen kendi tarihlerindeki "altın çağı" yaşamışlar ve göreceli olarak gerilimsiz bir ilişki geliştirmişlerdir. Bu durumun başlıca sebepleri ise iki ülkenin de birbirlerinden değil başka güçlerden daha büyük tehditler algılamaları olmuştur. 1989'dan günümüze kadar olan tek kutuplu ya da gevşek tek kutuplu dönemde ise yukarıda da görüldüğü gibi iki ülke ilişkileri bir anda kötüleşmiş ve bir süre sonra çatışmacı bir hal almıştır. Bunun sebebi de daha önce kendilerine tehdit olarak gördükleri Soğuk Savaş'ın Dehşet Dengesi'nin (*Balance of Terror*) ve Sovyetler Birliği'nin ortadan kalkarak iki ülkenin de birbirlerinden başka tehdit kaynağı algılamamaya başlamalarıdır. Bu bağlamda aşağıda Stephen Walt'un Tehdit Dengesi

Teorisi'ne göre tehdit algılarının belirlendiği dört değerlendirme birimi kapsamında Çin ve Japonya'nın yukarıda anlatılan üç sistem dönemdeki ikili ilişkileri tartışılacak ve bu ikili ilişkilerin o dönemlerdeki mevcut uluslararası sistemin etkileriyle nasıl şekillendiği anlatılacaktır. Böylece tarihsel bağlamda Çin ve Japonya'nın sahip olduğu ilişkiler uluslararası sistemin içerisinde görülmüş olacak ve ikili ilişkilerin aldığı şekillerin tehdit algısına göre değerlendirildiği ortaya konulmuş olacaktır.

4.1. 19. Yüzyılın Sonundan 1945'e Kadar Çok Kutuplu Sistem

19. yüzyılın sonlarında 1945'e kadar olan süreçte Uzak Asya'nın en büyük iki gücü olan ve bu dönemde kendileri üzerinde birbirinden daha ciddi başka bir tehdit hissetmeyen Çin ve Japonya, yayılcı politikalarıyla ilk olarak Kore yüzünden savaşmışlar ve ardından da birbirleriyle olan rekabetlerine devam etmişlerdir. Bunun en büyük sebeplerinden biri de bölgede daha önce söz sahibi olan Avrupalı devletlerin birbirlerine karşı giriştikleri güç mücadelesi ve uğraştıkları Birinci Dünya Savaşı olmuştur. Bu dönemde Uzak Asya'da neredeyse baş başa kalan Çin ve Japonya'nın 1945'e kadar sürekli birbirleriyle geçen mücadeleleri Tehdit Dengesi Teorisi'ne göre değerlendirildiğinde gayet doğal gözükmektedir. Çünkü bu bölgeyle tek kara bağlantısı olan Avrupalı güç Rusya'yı da Japonya 1905'te saf dışı bırakmıştır. Japonya'nın burada asıl "tehdit" olarak belirmesindeki ana etken 1868'deki Meiji Restorasyonu'ndan sonra çok büyük bir hızla gelişmesi ve büyük güçler arasına katılan tek Asyalı devlet olmasıdır.

Japonya'nın Çin'e göre sahip olduğu koşulları kıyasladığımızda Toplam Güç, Coğrafi Yakınlık, Saldırı Kabiliyetleri ve Saldırgan Niyetler büyük bir farklılık göstermiştir. Buna göre 1890-1913 arasında sanayileşmenin kanıtı olarak kentsel nüfusunu iki kat artıran Japonya, ağır sanayide kaynak ihtiyacını karşılayabilmek için demir, çelik ve diğer metallerin üretimine başlamış; ordunun ve özellikle donanmanın kabiliyetlerini batıdan getirilen uzmanlar yoluyla artırmış ve en önemlisi bu dönemde o zamana kadar dünyadan yalıtılmışlıkları sebebiyle sahip olduklarına inandıkları saf kültürleri, Japonlarda diğer milletlerden üstün olduklarına dair bir inanca sebep olmuştur. Bu durum Japonların önce milliyetçi duygulara ardından da faşizmin hüküm sürdüğü bir yönetim altına girmelerine yol açmıştır. Japonlar ayrıca pazar ve hammadde arayışında bu "toplumsal kimliği" kendi yayılcılıklarına meşrutiyet oluşturan bir zemin olarak araçsallaştırmışlar ve *Büyük Doğu Asya'yı Yaratma ve Yönetme* amacıyla başta Çin olmak üzere bütün bölge devletlerine karşı büyük bir tehdit oluşturmaya başlamışlardır (Pyle, 2007, 28-31). Ancak bu tehdidin soyut bir halden somut bir hale dönüşmesini sağlayan durum önce materyal sahada ortaya çıkmış ve bu

dönemde Japonya hem Toplam Güç hem Saldırı Kabiliyetlerini artıracak hem de coğrafyanın etkisini (Coğrafi Yakınlık) en aza indirecek materyal gelişime sahip olmaya başlamıştır.

Bu durum ilk olarak aşağıdaki tabloda hemen fark edilecek şekilde gösterilmektedir. 1880-1914 yılları arasında askeri personel sayısı verilen büyük güçler arasında Asyalı tek güç olan Japonya 1880'den 1914'e kadar bu sayıları en çok artıran dördüncü ülkedir:

Tablo 1. 1880-1914 Arası Devletlerin Askeri Personel Sayıları (bin kişi)

	1880	1890	1900	1910	1914
Rusya	791	677	1.162	1.285	1.352
Fransa	543	542	715	769	910
Almanya	426	504	524	694	891
İngiltere	367	420	624	571	532
Avusturya- Macaristan	246	346	385	425	444
İtalya	216	284	255	322	345
Japonya	71	84	234	271	306
ABD	34	39	96	127	164

Kaynak: Kennedy, Paul M. (1988). The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. London, s. 203.

Aşağıdaki tabloda ise gösterildiği üzere Japonya, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk yarısında askeri alanda en önemli Saldırı Kabiliyeti geliştirme sahası olan ve coğrafi engelleri aşma açısından çok önemli bir gösterge olan deniz kuvvetlerine büyük bir yatırım yapmıştır. Japonya, 1880'den 1914'e kadar olan dönemde sahip olduğu savaş gemilerinin toplam tonajında yarıştığı tüm ülkelere göre modernleşmeye çok geç bir tarihte başlamasına rağmen çok büyük bir atılım gerçekleştirmiş ve İngiltere, Amerika ve Almanya'nın ardından en büyük donanmaya sahip dördüncü devlet olmuştur.

Tablo 2. 1880-1914 Arası Devletlerin Savaş Gemilerinin Toplam Tonajı (bin ton)

	1880	1890	1900	1910	1914
İngiltere	650	679	1.065	2.174	2.714
Fransa	271	319	499	725	900
Rusya	200	180	383	401	579
ABD	169	240 (?)	333	824	985
İtalya	100	242	245	327	498
Almanya	88	190	285	964	1.305
Avusturya- Macaristan	60	66	87	210	372
Japonya	15	41	187	496	700

Kaynak: Kennedy, Paul M. (1988). *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. London, s. 203.

Japonya Birinci Dünya Savaşı'ndan İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde yukarıda tablolarda net bir şekilde gözükten materyal gücünü ve kabiliyetlerini artırmaya devam ettirmiştir. Nitekim Büyük Güçler arasında 1913'ten 1938'e değin mal üretim oranı en çok artan ülke Sovyetler Birliği olmuş; Saldırı Kabiliyetlerini artıran ve emperyal planlar içerisindeki faşist bir yönetimin politikaları doğrultusunda Saldırgan Niyetleri ortaya çıkan Japonya ise ikinci sırada yer almıştır. Aynı dönemde dünya ortalaması 1,8 kat artarken Sovyetler Birliği mal üretimini yaklaşık 8,5 kat, Japonya ise 5,5 kat artırmıştır (Kennedy, 1988, 299)

İkinci Dünya Savaşı'nda ve ona gidilen süreçte iki ülke arasındaki ilişkilerin dip dönemini yaşaması ve topyekûn savaş durumuna geçilmesini sağlayan ana etken ise Tehdit Dengesi Teorisi bağlamında değerlendirildiğinde şu şekilde anlaşılabilir: Japonya'nın yukarıdaki verilerden anlaşıldığı üzere Toplam Gücünü dikkat çekisi şekilde artırması, buna uygun

olarak başta deniz kuvvetleri olmak üzere saldırı kabiliyetlerini genişletmesi ve aynı dönemde Nazi Almanyası'nın Doğu Avrupa'da üstün-ari ırk olarak *Lebensraum* arayışlarında olmasına benzer şekilde Japonya'da da benzer bir siyasal ortamla birlikte Saldırgan Niyetlerin ortaya çıkmasıdır. Nitekim çalışmanın Çin-Japon İlişkileri Tarihi alt başlığında bahsedildiği üzere toplumsal kültüründen aldığı ilhamla yeni militarist kimliğini hızla şekillendiren ve 1931'de Mançurya'yı, 1937'de Çin'in tamamını işgale başlayan Japonya, yayılmacı/emperyal bir resmi devlet ideolojisi ile sistemsel düzeyde revizyonist bir devlet olarak ortaya çıkmıştır.

Bu durum aynı zamanda Japonya'nın çok kutuplu sistemin giderek sivrilen ülkesi ABD'yi ve ABD Deniz Kuvvetleri'ni kendisine büyük bir tehdit görmesi durumunu da ortaya çıkarmıştır. Başta Çin olmak üzere saldırdığı diğer Uzak Doğu Asya ülkelerine erişimi sağlayan ve kendi materyal gücünün devamı için gereksinim duyduğu hammaddeleri Japon adalarına getiren deniz ulaştırma hatlarının (*sea lines of communication*) ABD tarafından tehdit edildiğini düşünen Japonya, 1941 yılında Pearl Harbor'da ABD Donanması'na yönelik sürpriz bir saldırı başlatmıştır. Ancak bu durum çalışmanın temel hipotezlerinden birini oluşturan “iki ülkenin kendilerine karşı sistem kaynaklı olarak diğer ülkelerden bir tehdit hissettiklerinde iyi ilişkilere sahip oldukları” fikriyle çelişmemektedir. Nitekim Japonya halihazırda savaşta olduğu Çin işgalini sürdürebilmek ve oraya olan erişimi ve operasyonları sürdürebilmek için bir önlem olarak ABD'ye saldırısını gerçekleştirmiştir.

4.2. 1945-1989 Çift Kutuplu Sistem

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra ortaya çıkan katı ideolojik bloklaşma ve ABD ile SSCB arasında nükleer bir savaş tehdidi ve bunun sisteme getirdiği göreceli stabilizasyon yani Dehşet Dengesi ile olası sonuçları (*MAD - Mutually Assured Destruction*) bu dönemde Çin-Japonya ilişkilerinde ana çerçeveyi sağlayan sistemsel etki olmuştur. İki ülke de sistem düzeyinde gereklilik olarak iki süper güç arasındaki gerilimin getireceği maliyetin hesaplamaları altında ikili ilişkilerde gerilimi arka plana atmış ve iki ülkenin de komşusu olan Sovyetler Birliği kaynaklı tehdit algısı sebebiyle ilişkilerde altın çağ yaşanmıştır. Ayrıca bu dönemin ilk yarısında Amerikan işgali ve kontrolünde olan Japonya ve hem ideolojik olarak hem de Kore ve Vietnam Savaşları nedeniyle kendine tehdit olarak Amerika'yı gören Çin, ikili ilişkilerde bu durumun getirdiği kısıtlı manevra alanı sebebiyle birbirlerini tehdit olarak algılama fırsatı bulamamışlardır.

Bu dönemde ekonomik alanda ikinci bir Japon Mucizesi'ne imza atan Japonya, hem saldırı kabiliyetleri hem de saldırgan niyetler açısından tamamen arındırılmış bir dönem geçirmiştir. Bu dönemin başlangıcından sonuna kadar Liberal Demokrat Parti tarafından

yönetilen Japonya'nın İkinci Dünya Savaşı sonrası hazırlanan anayasanın 9. maddesi uyarınca saldırı amacıyla ordu kurması yasaklandığı için ülke yalnızca savunma amaçlı kurulan silahlı kuvvetler olan "Öz Savunma Kuvvetleri'ne" sahip olabilmıştır (Berger, 2014, 372-373). Bu sebeple Çin tehdit dengesi teorisinin açıkladığı gibi göreceli Toplam Gücü artan ancak Saldırı Kabiliyetleri ve Saldırgan Niyetleri kaybolan Japonya'yı somut bir "tehdit" olarak algılamamıştır.

Çin geleneksel rakibi Japonya'yı böyle algılamak, bu dönemde kendine tehdit ve düşman olarak önce Kuomintang'ı, 1949'dan sonra ABD'yi ve 1960'lardan sonra ise Sovyetler Birliği'ni görmüştür. 1960'lardan sonra Sovyetler Birliği'ni tehdit odağının merkezine yerleştiren Mao, bu dönemde ABD'yi - ve dolayısıyla onun himayesinde olan Japonya'yı - "kullanışlı bir rakip" olarak görmüş ve Sovyetler Birliği'ni dengelemek için ilişkilerini geliştirmiştir (Christensen, 1996, 4-5). Bu sebeple Japonya'ya karşı Saldırgan Niyetlere sahip olmayan Çin Halk Cumhuriyeti, ayrıca Toplam Güç kriterleri açısından da "Büyük İleri Sıçrama" ve "Kültür Devrimi" gibi büyük projeler sebebiyle ciddi zarar görmüştür. Bu doğrultuda, Çin 1964'ten itibaren nükleer silaha sahip olsa da geleneksel rakibi olan Japonya'ya karşı gergin çift kutuplu sistem içerisinde somut düşmanlık adımları atmamış ve arada olan sorunları geri plana itmiştir. Bunların arasında ise tarihsel kısımda açıklandığı gibi savaş suçları, savaş tazminatı ve sınır anlaşmazlıkları gibi büyük sorunlar bulunmaktadır.

Öte yandan, Çin bu dönemde Japonya dışında tehdit algıladığı birçok komşusuyla sınır sorunları yaşamıştır. Örneğin 1962 ve 1967 yıllarında Hindistan ile çok ciddi sınır çatışmaları meydana gelmiştir. 1962'de Hindistan ile Arunachal Pradesh bölgesinde, 1967'de ise Sikkim bölgesindeki sınır anlaşmazlıkları nedeniyle karşı karşıya gelinmiş ve iki ülke arasında sınırlı savaşlar olmuştur. Bu dönemde Sovyetler Birliği'nden gelen tehdit algısının büyümesi ile Sovyetler Birliği ile de büyük bir gerilim ortaya çıkmış ve iki ülke arasında Mançurya'daki sınır anlaşmazlıkları sebebiyle sınırda çatışmalar meydana gelmiştir. Çin bu dönemde Vietnam ile de sorunlar yaşamış ve 1970'lerde ideolojik sorunlar, sınır anlaşmazlığı ve Kamboçya üzerindeki hakimiyet mücadelesi nedeniyle artan gerilim sonucunda 1979'da Vietnam ile savaşmıştır. Sınır anlaşmazlığı kaynaklı sorunlar bu dönemde Moğolistan ve Bhutan ile de yaşanmış ve Çin birçok kez geri adım atmayarak bu konudaki agresif dış politikasını sürdürmüştür (Jebb, 2023). Ancak bu dönemde Japonya ile olan ilişkilerde geçmişten gelen çok daha derin sorunlara rağmen hem "öncelik verilecek bir tehdit algılanmadığı" hem de ABD himayesinde olduğu için karşı karşıya gelinmemiş ve çatışmalar yaşanmamıştır.

4.3. 1989'dan Günümüze Tek Kutuplu veya Gevşek Tek Kutuplu Sistem

ABD ile 1945'ten beri devam eden Soğuk Savaş'ta 1985'te Gorbachev reformları ile sarsılan Sovyetler Birliği, bu reformların öncülük ettiği 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılması ile parçalanma sürecine girmiş ve 26 Aralık 1991'de de resmen parçalanarak çift kutuplu uluslararası sistemin resmen sona ermesini sağlamıştır. Yeni dönem 1990'ların başlarında her ne kadar kapitalizmin ve liberal demokrasilerin zaferi olarak nitelendirilse de Çin ve Japonya ilişkilerinde de görüldüğü gibi milliyetçiliğin, ulusal çıkarların ve geçmişin yüklerinin tüm ağırlığıyla geri döndüğü bir dönem olmuştur. Sovyetler Birliği'nin parçalanmasıyla o dönem tüm tehditlerin kalktığını hisseden Çin ve Japonya, her iki ülkede de dikkate değer bir değişim olmadığı halde, bir anda düşmanlıklarını hatırlamışlar ve sorunlu tüm konuları süreç içerisinde kaldırdıkları raflardan indirmişlerdir.

Gregory Moore'un Japon gazetesi *Yomiuri Shimbun*'un araştırma departmanı ve Ming Wan'ın *Sino-Japanese Relations* kitabından veriler toplayarak oluşturduğu tabloda yıllara göre Japonların Çin'e karşı duydukları güven gösterilmektedir. Bu tabloya bakıldığında Soğuk Savaş'ın bitiş yılı olan 1989'daki ani düşüşün, uluslararası sistemin değişimiyle tehdit algılarının da bir anda nasıl değiştiğine işaret etmektedir. Buna göre Japonların Çinlilere karşı duydukları güven 1984'te Gorbachev reformlarından önce yüzde 43 iken 1989'da sadece yüzde 8'de kalmıştır (Moore, 2010, 300).

Tablo 3. Japonların Çinlilere Karşı Duydukları Güven

Yıl	1978	1980	1983	1984	1986	1989	1992	1997	1999
Güven (%)	24	37	27	43	32	8	18	8	12

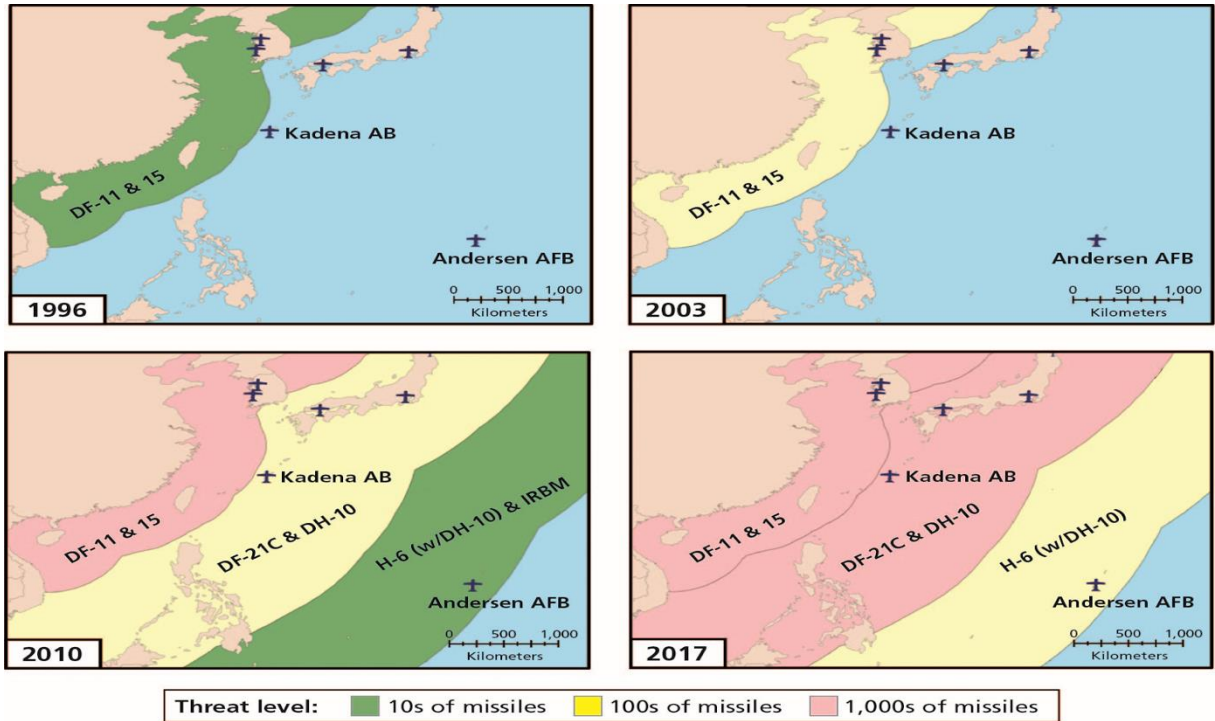
Kaynak: Moore, Gregory. (2010). "History, Nationalism and Face in Sino-Japanese Relations". *Journal of Chinese Political Science*. Vol 15. s. 300.

İki ülkenin uluslararası sistemin değişimiyle birbirlerine bakışlarının da değiştiğinin en net kanıtlarından biri de Senkaku Adaları sorunu olmuştur. İlk olarak Soğuk Savaş döneminde ortaya çıkan ve 1968 yılında da çevresinde hidrokarbon kaynakları olduğu belirtilen bölge, o dönemde hem Çin hem de Japonya tarafından görmezden gelinmiş, ancak Soğuk Savaş'ın hemen ardından iki ülke tarafından da tartışmaya açılmış ve bir çatışma konusu haline gelmiştir. Öte yandan 1945'ten sonra hemen hemen hiç konuşulmayan Japon Savaş Suçları ve Japonların *özür konusu*, *ders kitapları* ve *Yasukuni Tapınağı* sorunları üzerinden yürüttüğü

inkâr politikası, bu dönemde Çin açısından büyük sorun olmaya başlamış ve Çin'de Japonya'ya karşı büyük toplumsal tepkilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Öte yandan 1989'dan günümüze kadar olan yaklaşık 35 yıllık dönemde, 1950-1980 arasında yaşanan 30 yıllık Japon ekonomik mucizesine benzer bir mucize bu sefer Çin tarafından gerçekleştirilmiştir. Çin özellikle 2000'li yıllarda hem askeri hem de ekonomik dengeleri kendi lehine çok belirgin bir şekilde bozmuş ve Japonya için gerek nüfusu gerek askeri kabiliyetleri gerekse de ekonomik gücüyle büyük bir tehdit haline gelmiştir. Nitekim Çin'in GSYİH'si 2010 yılında ilk kez Japonya'ninkini geçerek ABD'den sonra dünyada ikinci sıraya oturmuştur. Saldırı Kabiliyetleri açısından ise Çin'in bu dönemde teknolojik olarak geçirdiği değişim büyük bir başarı olarak gözükmektedir. Eldeki verilere göre Çin Halk Cumhuriyeti nükleer füze kullanmadan kendi çevresinde bulunan tüm Japon askeri hedeflerini ve Japonya'nın en büyük koruyucusu olan Amerikan üslerini çok kısa bir süre içinde yok etme kabiliyetine erişmiştir. Çin'in Japonya'daki ve Guam'daki Amerikan üslerini vurması için 10 yıl önce 100 civarı seyir ve balistik füzesi varken bugün bu sayı binlerce olmuştur. Aşağıdaki haritada bu durum yaklaşık menzillerle beraber gösterilmiştir (Takahashi ve Sayers, 2019).

Harita 1. Çin'in Balistik Füze Menzilleri Kapsamındaki Amerikan Üsleri

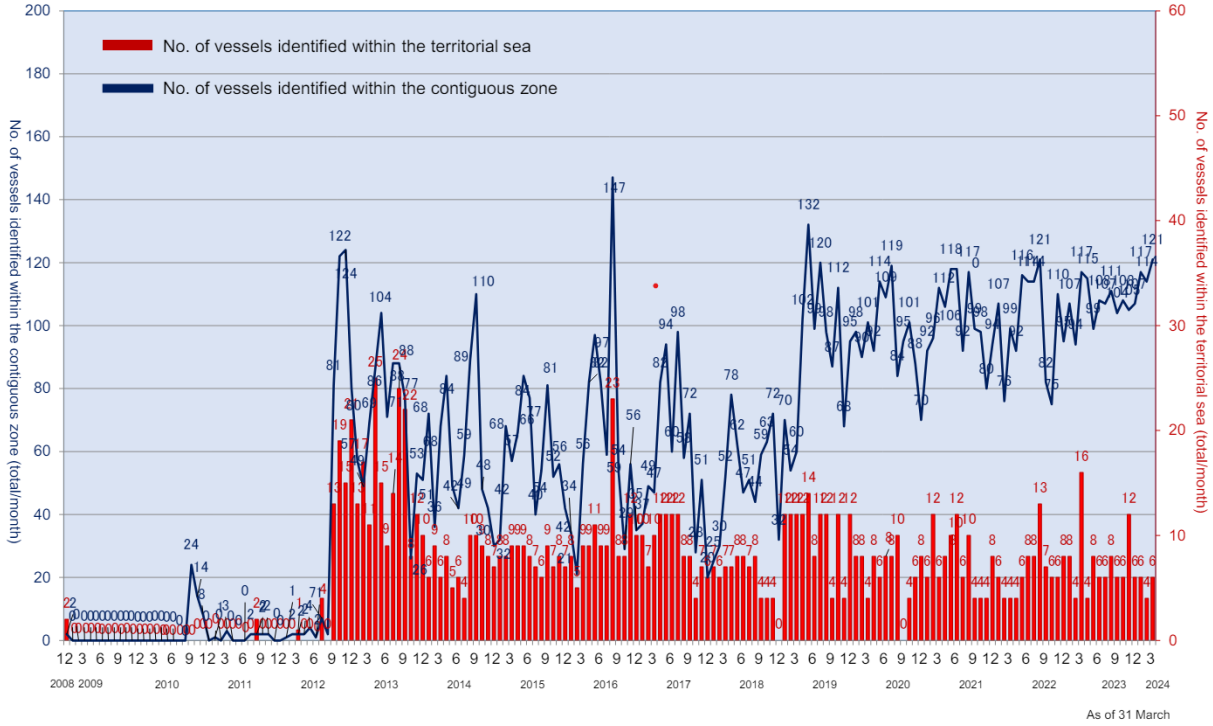

RAND RR392-3.1

Kaynak: Takahashi, Sugio ve Sayers, Eric. (2019). "America and Japan in a Post-INF World", War on the Rocks, warontherocks.com/2019/03/america-and-japan-in-a-post-inf-world/ E.T. 2 Şubat 2024.

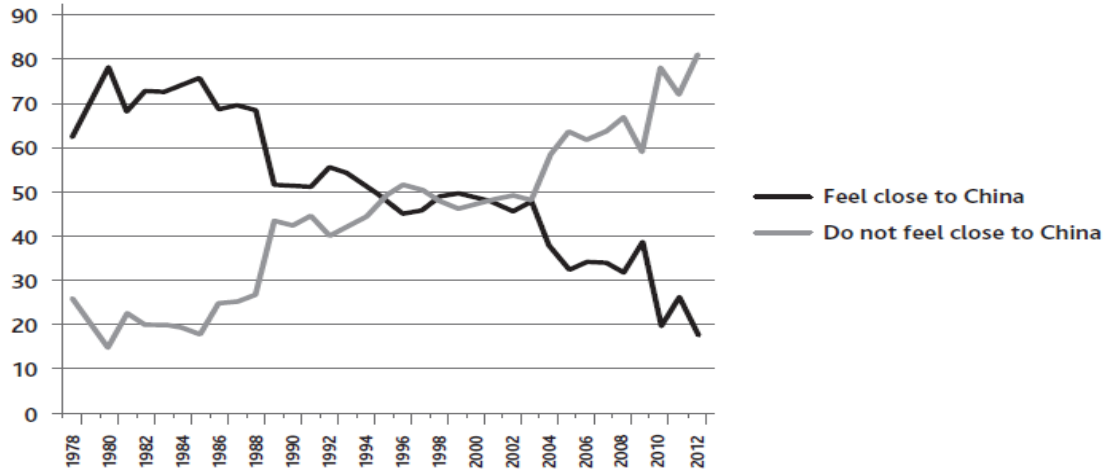
Buna göre olası bir senaryoda Çin'in sahip olduğu bu kabiliyetlerle 6-9 dakika içinde 200'den fazla uçağı, haritadaki bütün Amerikan hava üslerini ve bölgedeki Amerikan Donanması'nın çoğunu vurabileceğı tahmin edilmektedir. Toplamda 30 dakikada ise Amerika ve Japonya'nın bu bölgedeki askeri varlıklarının büyük bir çoğunluğunun Çin tarafından yok edilebileceğı hesaplanmıştır. Bu sonucun ortaya çıkmasındaki en önemli sebeplerden biri ise Japonya'da yanlış bir şekilde üslenen Amerikan stratejik planlamasıdır. Buna göre Japonya'nın yüzde 1'den daha az alanını oluşturan Okinawa adasında Japonya'da görevli 50 bin Amerikan askerlerinin yarısından fazlası bulunmaktadır ve sadece Okinawa'nın vurulması bile Amerika ve Japonya'nın kollektif savunmaları için büyük bir tehlike arz etmektedir (Greer, 2019). Buna benzer bir sonuç aynı zamanda Rand Corporation tarafından savaş oyunlarında da bulunmuş ve hem Amerika'nın hem de Japonya'nın bu durumu düzeltebilmek için çok ciddi bir emek ve para harcamaları gerektiğı vurgulanmıştır (Freedberg JR, 2019).

Çin'in bu tür saldırı kabiliyetleri yanında saldırgan niyetlerine gösterilebilecek örnekler de mevcuttur. Buna göre Çin'in donanmasına yaptığı büyük yatırımlardan sonra özellikle 2010'lu yıllarla birlikte Japonya'ya yönelik bölgede gösterdiği faaliyetler oldukça artmıştır. Japon Dışişleri Bakanlığı'nın Japonya Sahil Güvenlik Komutanlığı'nın 2008-2024 yılları arasındaki verilerine dayanarak oluşturduğu görselde Çin'in Japon karasularına ve mücavir alanlarına giriş/ihlal sayıları aşağıdaki grafik tabloda görselleştirilmiştir. Bu verilerde Çin'in Japonya'ya karşı aldığı bu agresif tavır net bir şekilde görülmektedir (Ministry of Foreign Affairs of Japan, 1 April 2024).

Grafik 1. Çin'in Japon Karasularına ve Mücavir Alanlarına Giriş/İhlal Sayıları

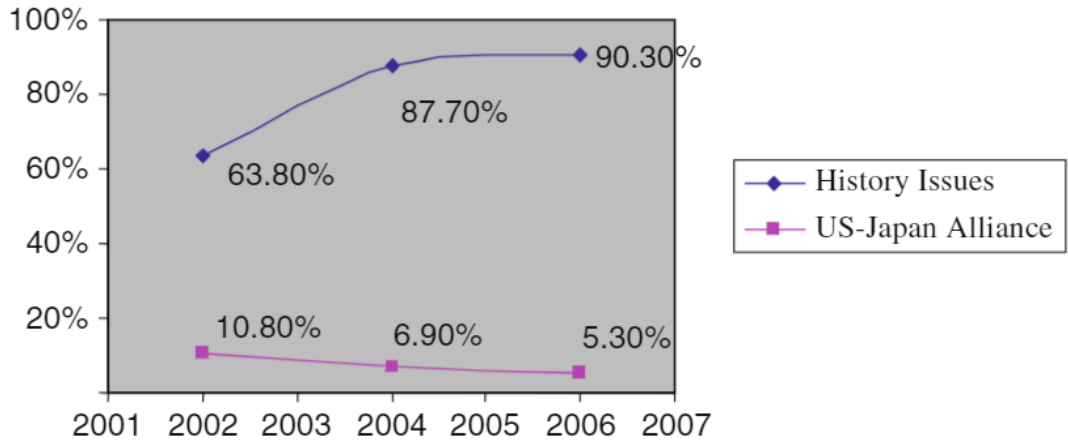
Kaynak: Ministry of Foreign Affairs of Japan, 1 April 2024.

Nitekim Çin ve Japonya arasında son dönemlerde artan bu sorun ve çatışma alanları, güç dengesi aleyhine bozulan Japonya'da gözle görülür biçimde fark edilmiştir. Buna göre Japon toplumunun gittikçe daha büyük bir tehlike olarak beliren Çin'e karşı 1989'da Soğuk Savaş'ın hemen ardından yaşadığı duygu değişimi manidar gözükmemektedir. Aynı şekilde Çin ile Senkaku Adaları üzerinden 2004'te veya 2012'de yaşanan sorunların da Japon toplumunda nasıl bir etki bıraktığı aşağıdaki grafikte net olarak görülmektedir. Yinan He'nin Japon Hükümetinin Halkla İlişkiler Ofisi'nin yıllık anketlerini kaynak gösterdiği grafik iki ülke ilişkilerinin halka nasıl yansıtıldığının kanıtı olmuştur. (He, 2013, 9).

Grafik 2. Japonların Çin'e Yakınlık Hissi (%)

Kaynak: He, Yinan. (2013). "Forty Years in Paradox: Post-normalisation Sino-Japanese Relations". China Perspectives. Vol 4. s. 9.

Benzer biçimde aşağıdaki grafik de oldukça manidar gözükmetedir (Moore, 2010, 291). Buna göre 2002-2006 yılları arasında Senkaku Adaları üzerinden yaşanan egemenlik krizinin ardından Çinlilerin Japonlara karşı hissettikleri olumsuz duygulardaki hızlı artışın sebebi "tarihsel konular" olmuştur. Ancak bu dönemde Çin ile Japonya yukarıda da anlatıldığı gibi sadece sınır anlaşmazlıkları sebebiyle sorunlar yaşamıştır. Fakat iki ülke veya toplum arasındaki ilişki, tehdit algısı üzerinden şekillendiği için bir sınır anlaşmazlığı bile toplumlarda savunma refleksleri olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun için de ortak değerler, acılar, amaçlar ya da başarılar arayan toplumlar ve resmi devlet ideolojileri bunlara tutunmaktadır. Aşağıda bu durumu kanıtlayan bir duygu değişimi tablosu sunulmuştur. Buna göre Çin toplumu Japonya ile ortaya çıkan gerilimlerle, geçmişte yaşanan ve hala hatırlanan tarihsel acıları hatırlamış ve üzeri örtülü olan tehdit algısını da yeniden alevlendirmiştir.

Grafik 3. Çinlilerin Japonya'ya Yakınlık Duymama Gerekçeleri (2002-2006)

Kaynak: Moore, Gregory. (2010). "History, Nationalism and Face in Sino-Japanese Relations". *Journal of Chinese Political Science*. Vol 15. s. 291.

Yaşanan bu değişiklikler ve ortaya çıkan gerilimler Tehdit Dengesi Teorisi bağlamında tıpkı 19. yüzyılın sonundan İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte olduğu ve ilgili alt başlıkta açıklandığı gibi iki ülke arasındaki ilişkilerin neden bozulduğuna dair benzer paternleri göstermektedir. Buna göre İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Japonya'nın gösterdiği materyal gelişimi, Saldırı Kabiliyetlerinin artırımını ve Saldırgan Niyetlerin toplum tabanlı olarak bir devlet ideolojisi haline gelmesini bugün Çin tecrübe etmektedir. Çin ekonomisinin ve üretim kabiliyetlerinin son yıllardaki tartışmasız yükselişi, yukarıda sahip olduğu balistik füze kabiliyetlerinin yanında olağanüstü bir hızda genişlettiği Donanması (*PLAN*) ve yakın çevresindeki tüm komşularıyla yaşadığı sınır anlaşmazlıklarında ve uluslararası sularda iddia ettiği yetki alanı iddiaları tıpkı İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçteki Japonya'yı hatırlatmaktadır.

Bu bağlamda, o dönem çok kutuplu olan sistemde Japonya'nın emperyal politikalar yoluyla sistemde erişmeye çalıştığı revizyonist rol, bugün giderek gevşek tek kutuplu ya da çok kutuplu hale geldiği söylenen sistemde Çin tarafından oynanmaktadır. Ancak bugün Çin ve Japonya arasında yaşanan sorunlar klasik realizmin iddia ettiği gibi yalnızca basit güç artırımı ya da neoklasik realizmin iddia ettiği gibi güvenlik arayışından kaynaklı değil, Tehdit Dengesi Teorisi'nin öngördüğü gibi iki ülkenin birbirlerini "tehdit" olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu karşılıklı tehdit olarak görme durumunun başlıca sebebi de iki ülkenin de kimliğinin/siyasal kültürünün şekillenmesinde büyük bir rol oynayan ve yukarıdaki tablolarda gösterilmeye çalışılan tarihsel olayların devam eden etkisine dayanmaktadır.

5. SONUÇ

Çin ve Japonya ilişkileri hem tarihsel derinlikleri hem de uluslararası sistemin yapısal değişimlerine verdikleri tepkiler açısından oldukça karmaşık bir ilişki ağı sunmaktadır. Bu çalışma, iki ülke arasındaki ilişkilerin 19. yüzyılın sonlarından günümüze kadar olan süreçte nasıl şekillendiğini ve bu ilişkilerin uluslararası sistemin farklı dönemlerindeki tehdit algıları çerçevesinde nasıl değiştiğini analiz etmeyi amaçlamıştır. Tehdit Dengesi Teorisi, bu ilişkilere sistematik bir çerçeve sunarak, iki ülkenin ulusal ve uluslararası dinamikler ışığında birbirlerini algılayış biçimlerini anlamamızda önemli bir katkı sağlamıştır. Çin ve Japonya ilişkileri temelde devletlerin “kendilerine yönelik tehdide” cevap verdiğini varsayan çerçeve bağlamında, tehdidin belirlenmesinde rol oynayan dört değerlendirme birimine (*Toplam Güç, Coğrafi Yakınlık, Saldırı Kabiliyetleri, Saldırgan Niyetler*) ve bunların sistem dönemlerindeki değişimlerine göre analiz edilmiştir. Çalışmanın temel bulgularından biri, uluslararası sistemde büyük tehditlerin ortaya çıktığı dönemlerde Çin ve Japonya’nın birbirlerine düşman/rakip olarak şekillendirdikleri zıt kimliklerini arka plana atma eğiliminde olmaları, tehditlerin azaldığı dönemlerde ise aralarındaki rekabetin derinleşerek çatışmacı bir hale gelmesi olmuştur.

19. yüzyılın sonlarında Japonya’nın Toplam Gücü, Saldırı Kabiliyetleri ve Saldırgan Niyetleri belli bir aşamaya geldiğinde ve kendisi büyük bir güç olarak üzerinde varoluşsal bir tehdit hissetmemeye başladığında, muhtemel rakip olarak gördüğü Çin ile ilişkileri Kore’deki hakimiyet mücadelesi dolayısıyla bozulmuştur. Bu dönemde çok kutuplu uluslararası sistem kaotik bir durum arz ettiğinden her iki devlet de ortaya çıkan boşluğu değerlendirmek istemişler ve aralarındaki rekabet onları Japonya’nın daha proaktif bir rol oynadığı sürecin sonunda topyekûn bir savaşa sürüklemiştir. Bu savaş ve çatışma durumu da çok kutuplu uluslararası sistemin devam ettiği 1945’e kadar devam etmiştir.

1945-1989 döneminde ise katı bir ideolojik savaşa ve potansiyel bir nükleer savaş tehdidinde sahne olan çift kutuplu uluslararası sistem, Çin’in ve Japonya’nın yıllar geçtikçe materyal güçlerini artırmalarına rağmen aralarındaki sorunları görmezden gelmelerine ve arka plana atmayı “başarabilmelerine” neden olmuştur. Nitekim bu dönemde iki ülkenin de aralarında olan sorunlar bir önceki döneme, yani 1945 öncesi döneme göre çok daha büyük ve kemikleşmiş haldedir. Ancak iki ülkenin de bu dönemin özellikle ikinci yarısında Sovyetler Birliği tehdidiyle karşı karşıya kalması, pasif ilişkilerin iyiye doğru gitmesini sağlamış ve 1972-1989 arasında iki ülke ilişkilerinin altın çağı yaşanmıştır. Bu dönemde iki ülkenin de tehdit algısı birbirlerinden değil de sistem kaynaklı olarak “dışarıdan” gelmiştir.

1989'dan günümüze kadar olan dönemde giderek gevşek tek kutuplu ya da çok kutuplu bir görünüm sergilemeye başlayan uluslararası sistemin yarattığı “anarşi”, iki ülkenin tıpkı 1945'e kadar yaşadıkları çatışmacı durumu oluşturacak zemini hazırlamıştır. 1989'da Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle aniden kötüleşmeye başlayan ilişkiler, iki ülkenin de uzun süredir üzerini örttüğü tarihsel kimlikli sorunları gün yüzüne çıkarmıştır. Bu dönemde 1950-1980 arası Japonya'nın gösterdiği ekonomik performansa benzer bir performans gösteren Çin, Japonya'dan farklı olarak 1989'dan günümüze kadar olan dönemde ekonomik başarılarının yanına Askeri Kabiliyetler ve Saldırgan Niyetler de eklemiştir. Bu durum da metin içerisinde açıklandığı gibi iki ülke arasında hissedilir bir dengesizlik yaratmaya başlamış ve Japonya'nın tehdit algısı, 1989'dan itibaren Çin'e doğru kaymıştır. Nitekim Çin'in sahip olduğu Toplam Güç, Saldırı Kabiliyetleri, Saldırgan Niyetler ve gelişen teknolojinin etkisiyle Coğrafi Yakınlığı'nın daha hissedilebilir hale gelmesi, 1945 öncesine dayanan derin tarihsel sorunlar/düşmanlıklar da göz önüne alındığında çatışmacı bir ilişkinin doğması için gerekli koşulları yaratmıştır. Günümüzdeki son durumda Japonya, ABD ile yakın müttefiklik ilişkisi ve Çin karşıtı kimliklenmeyi devam ettirirken, Çin ise ekonomik ve askeri yükselişi ile Toplam Gücü ve Saldırı Kabiliyetlerini göz ardı edilemeyecek derecede artırmıştır. Ayrıca geçmişten gelen trajik olaylar (savaş suçları), Japonya'nın geçmişiyle yüzleşmemesi ve halen Yasukuni Tapınağı gibi sembolik yerlere devlet kademesinden yapılan ziyaretler, Çin'in Japonya'ya karşı olan tutumunu sertleştirmektedir.

Bu bağlamda, gelecekteki araştırmalar, Çin ve Japonya ilişkilerinde tarihsel travmaların hafifletilmesi ve derin güvenli kaygılarının nasıl dengelenebileceğine yönelik adımları inceleyebilir. Ortak bir tarih yazımı ve kültürel diplomasi girişimleriyle ortak bir hafıza oluşturma çabaları iki ülke arasındaki güven inşasına ve ilişkilerdeki gerilimi azaltmaya katkıda bulunabilir. Ayrıca, uluslararası sistemin yeniden şekillendiği bu dönemde, iki ülke arasındaki iş birliğinin bölgesel ve küresel sonuçları daha kapsamlı bir şekilde ele alınabilir. Özellikle, Asya-Pasifik bölgesinde artan jeopolitik rekabet, Çin ve Japonya'nın uluslararası sistemdeki yerlerini yeniden tanımlamalarını gerektirecektir. Bu konuda özellikle Çin'in donanma yatırımlarını ve kendi uçak gemilerini inşa faaliyetlerini yoğunlaştırmasının gelecekte Japonya'ya yaratacağı tehditler ve bu tehditlerin ya da tehdit algısının Japonya'nın güvenlik ve deniz stratejisine olan etkileri önemli araştırma konuları olabilecek niteliktedir. Sonuç olarak, Çin ve Japonya ilişkilerinin gelecekteki seyrini belirleyecek temel unsur, uluslararası sistemin yeniden şekillenmesi ve bu sistemin iki ülke arasındaki tehdit algılarını nasıl etkilediği olacaktır. Tarihsel travmaların çözümüne yönelik adımlar, ikili ilişkilerdeki

gerilimi azaltmada önemli bir rol oynayabilir. Bu süreçte uluslararası örgütlerin, ekonomik bağımlılıkların ve bölgesel güvenlik mekanizmalarının oynayacağı yapıcı rolün desteklenmesi, iki ülke arasındaki iş birliğinin gelecekte güçlenmesine katkıda bulunabilir.

KAYNAKÇA

- Adilijiang, A. (2019). *1908 Jön Türk Devrimi ile 1911 Çin Devriminin Karşılıklı Analizi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Beasley, W. G. (1990). *The Rise of Modern Japan: Political, Economic, and Social Change Since 1850*. Charles E. Tuttle Company.
- Beevor, A. (2014). *The Second World War*. Weidenfeld & Nicolson.
- Berger, T.U. (2014). *Almanya ve Japonya'da Normlar, Kimlikler ve Milli Güvenlik*. In Peter J. Katzenstein (eds). *Milli Güvenlik Kültürü: Dünya Siyasetinde Normlar ve Kimlik*. Sakarya Üniversitesi Kimlik Yayınları.
- Carr, E. H. (2010). *Komintern'in Alacakaranlığı 1930-1935*. İletişim Yayınları.
- Christensen, T. J. (1996). *Useful Adversaries: Grand Strategy, Domestic Mobilization, and Sino-American Conflict, 1947-1958*. Princeton University Press.
- Coble, P. M. (1991). *Facing Japan: Chinese Politics and Japanese Imperialism, 1931-1937*. Harvard University Press.
- Dreyer, J. T. (2016). *Middle Kingdom and Empire of the Rising Sun: Sino-Japanese Relations, Past and Present*. Oxford University Press.
- Drifte, R. (2002). *Japan's Security Relations with China since 1989: From Balancing to Bandwagoning?*. Routledge.
- Duman, Melih. (2020). *Çin-Japon Çatışması ve Türkiye'nin Uzakdoğu'daki Gelişmelere Bakışı (1929-1939)*. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 16, 33-70.
- Ergenç, C. (2014). *Çin'in Yükselişi*. A. Balcı ve Ş. Kardaş (Ed.), *Uluslararası İlişkilere Giriş* (ss. 655-668). Küre Yayınları.
- Ergun, H. (2007). *Japonya'nın Güvenlik Stratejileri, Dış Politika Araçları ve Değişim* (Yayınlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı.
- Fogel, J. A. (1996). *The Literature of Travel in the Japanese Rediscovery of China, 1862-1945*. Stanford University Press.

- Freedberg JR, S. J. (2019, Mart). US ‘Gets Its Ass Handed To It’ In Wargames: Here’s A \$24 Billion Fix. *Breaking Defense*. <https://breakingdefense.com/2019/03/us-gets-its-ass-handed-to-it-in-wargames-heres-a-24-billion-fix/> (E.T. 5 Mayıs 2024)
- Gangale, T. (2003). *Alliance Theory: Balancing, Bandwagoning, and Detente*. San Francisco State University. International Relations.
- Greer, T. (2019, 4 Eylül). American Bases in Japan Are Sitting Ducks. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2019/09/04/american-bases-in-japan-are-sitting-ducks/> (E.T. 3 Şubat 2023)
- Mcgrath, B. (2018, 10 Kasım). US, Japan conclude massive war games targeting China. *World Socialist Web Site*. <https://www.wsws.org/en/articles/2018/11/10/mili-n10.html> (E.T. 3 Nisan 2023)
- Moore, G. (2010). History, Nationalism and Face in Sino-Japanese Relations. *Journal of Chinese Political Science*, 15, 283-306.
- He, Y. (2013). Forty Years in Paradox: Post-normalisation Sino-Japanese Relations. *China Perspectives*, 4, 7-16.
- He, Z. (2019). A Friend of a Friend: How Better China-Japan Relations Benefit the United States. *New Perspectives in Foreign Policy*, 17, 26-29.
- Huang, Y. (2015, 21 Ocak). China, Japan, and the Twenty-One Demands. *Council on Foreign Relations*. <https://www.cfr.org/blog/china-japan-and-twenty-one-demands> (E.T. 30 Nisan 2024)
- Jakobson, L., & Knox, D. (2010, Eylül). *New Foreign Policy Actors in China*. Stockholm International Peace Research Institute. Policy Paper 26.
- Jebb, B. (2023, 26 Mayıs). China’s Use of Force in Territorial Disputes: Discontinuities Between Land and Sea. *The Journal of Public and International Affairs*. <https://jpia.princeton.edu/news/china%E2%80%99s-use-force-territorial-disputes-discontinuities-between-land-and-sea> (E.T. 17 Kasım 2024)
- Kennedy, P. M. (1988). *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. Allen Lane.
- Keohane, R. O. (1984). *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton University Press.
- Kissinger, H. (2000). *Diplomasi*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kissinger, H. (2014). *World Order*. Penguin Press.
- Ministry of Foreign Affairs of Japan. (1972). *Diplomatic Bluebook 1972, Section 3. Relations between the United States and the People’s Republic of China*. <https://www.mofa.go.jp/policy/other/bluebook/1972/1972-1-3.htm> (E.T. 12 Mayıs 2024)

- Ministry of Foreign Affairs of Japan. (2013). *Japan-China Relations, The Senkaku Islands*. https://www.mofa.go.jp/region/asia-paci/senkaku/pdfs/senkaku_en.pdf (E.T. 1 Mayıs 2024)
- Ministry of Foreign Affairs of Japan. (2014). *Japan-China Relations, Regarding Discussions toward Improving Japan-China Relations*. https://www.mofa.go.jp/a_o/c_m1/cn/page4e_000150.html (E.T. 15 Nisan 2024)
- Ministry of Foreign Affairs of Japan. (2021). *Japan-China Relations, The Senkaku Islands: Seeking Maritime Peace based on the Rule of Law, not force or coercion*. https://www.mofa.go.jp/region/asia-paci/senkaku/pdfs/senkaku_pamphlet.pdf (E.T. 1 Mayıs 2024)
- Ministry of Foreign Affairs of Japan. (2023). *Asia, The Current Status of China's Unilateral Development of Natural Resources in the East China Sea*. https://www.mofa.go.jp/a_o/c_m1/page3e_000356.html (E.T. 1 Mayıs 2024)
- Ministry of Foreign Affairs of Japan. (2024). *Japanese Territory, The numbers of China Coast Guard and other vessels that entered Japan's contiguous zone or intruded into territorial sea surrounding the Senkaku Islands*. <https://www.mofa.go.jp/files/100647455.pdf> (E.T. 6 Mayıs 2024)
- Ministry of Foreign Affairs of Japan. (2024). *Japanese Territory, Trends in China Coast Guard and Other Vessels in the Waters Surrounding the Senkaku Islands, and Japan's Response*. https://www.mofa.go.jp/region/page23e_000021.html (E.T. 4 Mayıs 2024)
- Pan, Z. (2007). Sino-Japanese Dispute over the Diaoyu/Senkaku Islands: The Pending Controversy from the Chinese Perspective. *Journal of Chinese Political Science*, 12(1), 71-92.
- Pyle, K. B. (2007). *Japan Rising: The Resurgence of Japanese Power and Purpose*. PublicAffairs.
- Shapiro, J. L. (2019, 24 Aralık). The Coming Conflict Between China and Japan. *Geopolitical Futures*. <https://geopoliticalfutures.com/coming-conflict-china-japan/> (E.T. 3 Ocak 2023)
- Takahashi, S., & Sayers, E. (2019, Mart). America and Japan in a Post-INF World. *War on the Rocks*. <https://warontherocks.com/2019/03/america-and-japan-in-a-post-inf-world/> (E.T. 2 Şubat 2024)
- Takeuchi, H. (2014). Sino-Japanese Relations: Power, Interdependence, and Domestic Politics. *International Relations of the Asia-Pacific*, 14, 7-32.
- United States of America Department of Defense. (2019). *Annual Report to Congress: Military and Security Developments Involving the People's Republic of China*. Office of the Secretary of Defense.
- Vogel, E. F. (2010). The U.S.-China- Japan Triangle. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2, 7552-7575.

Vogel, E. F. (2019). *China and Japan: Facing History*. Harvard University Press.

Walt, S. (1987). *The Origins of Alliance*. Cornell University Press.

Wendt, A. (1992). Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics. *International Organization*, 46(2), 391-425

Yalçın, H. B. (2017). İttifaklar. A. Balcı ve Ş. Kardaş (Ed.), *Uluslararası İlişkilere Giriş* (ss. 399-407). Küre Yayınları.